

دۇنيادا پىرلاختىن بار

ONLY ONE HOTAN IN THE WORLD

شەرىيات نەشرىتى

تۈزگۈچى: ئابدۇللا سۇلايمان

BY

ABDULLA SULAYMAN

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

天下只有一个和田. 5, 文学、艺术/阿布拉·苏莱满编著.
—乌鲁木齐:新疆人民出版社, 2003. 8

ISBN 7-228-08242-7

I. 天... II. 阿... III. ①和田地区—概况—维吾尔语
(中国少数民族语言) ②文学—概况—和田地区—维吾尔语
(中国少数民族语言) ③艺术—概况—和田地区—维吾尔语
(中国少数民族语言) IV. K924.52

中国版本图书馆 CIP 数据核字 (2003) 第 074073 号

责任编辑:穆娜尔江·托呼塔洪

责任校对:穆尼热·木沙江

封面设计:艾克拜尔·沙力

天下只有一个和田 ——文学、艺术

阿布都拉·苏莱满 编著

新疆人民出版社出版

(乌鲁木齐市解放南路 348 号邮编 830001)

新疆新华书店发行

乌鲁木齐仁祥印务有限公司印刷

880×1230 毫米 大 32 开本 13.75 印张 插页 2

2003 年 8 月第 1 版 2003 年 8 月第 1 次印刷

印数:0001—3800 册

ISBN 7-228-08242-7

(民文)总定价(共六册):98.50 元

مۆھتەرەم ئوقۇرمەن خوتەننى بىلگىڭىز بارمۇ؟

خوتەن مۈلكىكى جەننەتتىن نىشانلىدۇر،
سەۋادى ئۈزرە جەننەت جان فىشانلىدۇر.
(نەۋائى)

«دۇنيادا بىرلا خوتەن بار» — بۇ چىن پىشىغ گەپ. چۈنكى خوتەنلىكلەر «بىرنى بىر» دەيدۇ. خوتەن — ئۆز دىيار، تارىخى ئۇزۇن دىيار؛ خوتەن — تارىختا ئىچكىرىكى چىن ئۈچۈن غەربكە كۆزىنى كۆرگەن دىيار؛ شۇڭا، نۇرغۇن سالنامىلەر، سەيياھلارغا دېگىزدەك كەڭ سۆزلەك دىيار. خوتەنلىكلەرنىڭ ئاتا - ئاغانلىرى ئۇزاق ئۆتمۈشتىن تارتىپ، قارا قۇرۇم ئېتەكلىرىدە، گازۇن - چىرىلارنى ئۆزلەشتۈرۈپ، بارخانلارنىڭ ھۇجۇملىرىنى كەتمەن بىلەن توسقان ۋە قورام تاشلارنى دومىلانقۇدەك دەھشەتلىك قاش ئۆكۈز ئېقىنلىرىنى بويسۇندۇرغان، تەبىئەتنىڭ سىرىنى ئەقىل - ھۈنەر بىلەن ئېچىپ، تەبىئەتنى ئۆزىنىڭ قانۇنى بىلەن ئىگىلىگەن ھەم ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتنى جەمئىيەتنىڭ نىزامى بىلەن يۈكسەلدۈرگەن. شۇنداق قىلىپ، جەننەت مەسەل خوتەن بوستانلىقىنى ئەھياغا كەلتۈرگەن. بۇ ھەقىقەت توغرىسىدا، ئالتە جىلدىلىق ئەمەس، ئاتمىش جىلدىلىق قامۇس تۈزۈپمۇ بايانغا يەتكىلى بولماس.

تالانتلىق شائىر، ئىجتىھاتلىق پروفېسسور ئابدۇللا سۇلايمان قەلىمگە مەنسۇپ بۇ يۈرۈشلۈك كىتاپلار خوتەننى ھەر جەھەتتىن بىلگۈسى كەلگەن ھەرقانداق ئوقۇرمەن ئۈچۈن قىممەتلىك دەستۇردۇر. ئۇنىڭ تەشەببۇسى ۋە تەشكىللىشى - تەھرىرلىشىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن بۇ دەستۇر، ئاساسەن، ئۆز ئانا يۇرتىدا تۇغۇلغان ۋە ئۆز ماكانىنىڭ ئۆتمۈشى ھەم ھازىرىنى ئوبدان ئۆگەنگەن، پىششىق بىلگەن قەلەمكەشلەرنىڭ جاپالىق ئەمگەكلىرىنىڭ شىلدىر - شېكەر مېۋىسىدۇر. بۇ كىتابنىڭ ئالتە جىلدى بىر - بىرىگە ئۆزۈى باغلانغان ھەم ھەر بىر جىلدى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر ئەسەردۇر. ھەر جىلدىنى ۋارقىلىغىنىڭىزدا، رىۋايەتتىن

تاكى ئەمەلىيەتكىچە، ئىجادىيەتتىن تاكى رېئاللىققىچە بولغان كارامەتلەر تەسۋىرى كۆز ئالدىڭىزدىن خۇددى كارتىندەك بىر - بىرلەپ ئۆتۈدۇ؛ سىزنى نەچچە مىڭ يىللىق تىلسىماتنىڭ قاپقىسىنى ئېچىپ، ئاجايىب رەڭگارەڭ ۋە ئىنسانىيەتكە ھەمىئاھەڭ خەزىنىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر قىلىدۇ؛ سىزنى ھېكايەت باياۋانىنى كەزدۈرۈپ، ھاياتلىق خىيالىغا يەتكۈزۈپ، خوتەن توغرىسىدىكى بىلىم تەشئاللىقىڭىزنى شېرىن تىل بۇلاقلىرىدىن قاندۇرىدۇ.

ئىگىلىك تەمىر قىلىشتا تۆھپىكار، مەدەنىيەت - مەرىپەتنى گۈللەندۈرۈشتە كەشپىكار، مەنىۋى ئۇزۇقلۇق يارىتىشتا سەنئەتكار، يۇرت - ماكاننى قوغداشتا پىداكار خوتەنلىكلەرنىڭ مۇلايىم چېھرىسى كۆز ئالدىڭىزدا نامايان بولۇپ، ئۇلارنىڭ قاراقۇرۇمدەك چىڭ ئىرادىسىگە ۋە ئالەمشۇمۇل ئەمگەك مېۋىسىگە قايىل بولسىز ۋە ئىختىيارسىز ئاپىرىن ئوقۇيسىز.

نۇرغۇن - نۇرغۇن تارىخىي ۋەقەلەر ۋە كۈرمىڭ ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن خوتەنلىكلەرنىڭ ھازىرقى بوغۇنلىرى يېرىم ئەسىردىن بۇيان قەدىمكى ئوغۇش - ئاغۇنلىرىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، ئانا يۇرتىنى ئەقىل - پاراستى ۋە ئەمگەك تەرى بىلەن تېخىمۇ گۈللەندۈرۈش يولىدا جان پىدالىق كۆرسىتىپ كەلمەكتە. قەدىمكى خوتەننىڭ پارلاق مەدەنىيىتىگە ھەقىقىي ۋارىسلىق قىلغان يېڭى خوتەن پەن - تېخنىكا ۋە ئۇچۇر مۇلازىمەت ئەسىرى بولغان 21 - ئەسىرگە يېڭىچە قىياپەت بىلەن گىگانىت قەدەم باستى.

قەدىمدىن تارتىپ كېلىۋاتقان ئۇدۇم — «يۇرت ئاتىسى نېمىگە مايىل بولسا يۇرت ئەھلى شۇنىڭغا ياندىشىدۇ» دېگەن ھېكمەتنى ۋە «يادلاپ ئالغان كېتىدۇ، يېزىپ قويغان قالىدۇ» دېگەن تەمسىلنى ياخشى چۈشەنگەن خوتەن رەھبەرلىرىدىن ئۆمەر ئابدۇللا، جۈملىدىن يالقۇن قادىر ھەم مۇھەممەت چاۋار ئەپەندىلەرنىڭ قەلەمكەشلەرنى قوللىشى بىلەن بۇ دەستۇر مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان. بۇ ئەپەندىلەرنىڭ ھىممىتىگە ۋە قەلەمكەشلەرنىڭ غەپىرىتىگە كەڭ جامائەتچىلىك بارىكالا دەيدۇ ۋە ئوقۇرمەنلەر جامائەتى ئالقىش بىلدۈرىدۇ دەپ ئىشىنىمەن.

بېھتىرام بىلەن: ئىمىن تۇرسۇن

2003 - يىل، ئىيۇن

مۇندەرىجە

قەدىمكى خوتەننىڭ بۇددىزم بەدىئىي سەنئىتى

1 ئابابەكرى جاپپار

3 بۇددىزمىنىڭ خوتەنگە تارقىلىشى

3 1. ئۇدۇندىكى ئىپتىدائىي ئېتىقاد شەكىللىرى

6 2. بۇددىزمىنىڭ خوتەنگە تارقىلىشى

3. ئۇدۇندا بۇددىزمىنىڭ كېڭىيىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان شەخسلەر

12

15 بۇددىزمىنىڭ ئۇدۇندا ئەۋج ئېلىشى

16 1. بۇددىزمىنىڭ ئاممىباب ئەقىدە قاراشلىرى

19 2. بۇددىزمىنىڭ ئۇدۇندا ئەۋج ئېلىشى

27 3. مۇرەككەپ بىرىكمە مەدەنىيەت ئىپادىسى

37 بۇددىزمىنىڭ سىرتقى ئەللەرگە كېڭىيىشى

1. ئۇدۇننىڭ سىرتقى ئەللەر بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋىتى

37

40 2. بۇددىزمىنىڭ ئۇدۇننى مەركەز قىلىپ سىرتقا كېڭىيىشى ...

46 3. تەرجىمە ۋە شەرھىشۇناسلارنىڭ ئاكتىپ تەسىرى

4. بۇددىزمىنىڭ ئۇدۇندىن سىرتقا كېڭىيىشىدىكى ئىجتىمائىي ئامىللار

51

53 ئۇدۇن بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتى

53 1. ئۇدۇن ئىپتىدائىي بەدىئىي سەنئىتى ھەققىدىكى مۇلاھىزە...

58 2. ئۇدۇن بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى...

3. ئۇدۇن رەسساملقىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بولغان تەسىرى

64

بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ ئۇدۇندىكى نامايەندىلىرى

71

- 72 1. تەسۋىرىي سەنئەتتە ئۇدۇن ئۇسلۇبىنىڭ ئىپادىلىنىشى
- 76 2. قەدىھار ئۇسلۇبىنىڭ تەسىرلىك ئىپادىلىنىشى
- 81 بۇددىزمنىڭ ئۇدۇندا خارابلىشىشى
- 81 1. بۇددىزمنىڭ ئۇدۇندىكى ئاخىرقى تەقدىرى
- «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» غا كىرىش سۆز
- 87 ئەنۋەر بايتۇر، خەمەت تۆمۈر
- تەۋارىخىي مۇسقىيۇن
- 103 موللا ئىسمەتۇللا بىننى نېمەتۇللامۇجىز
- 120 ئىزاھلار
- 133 نەۋائى ۋە خوتەن
- ئىجادىيەت ئاسمىنىدا چاقناپ ئۆتكەن چولپانلار
- 143 ئابدۇللا سۇلايمان
- ئىزدىنىش يولىدىكى ئىزگۈ قەدەملەر
- 237 مۇھەممەتتوختى ئەھمەد
- 259 سېپىت ھاجىدىن نىياز ھېكمىبەگكچە
- شېئىرىي گۈزەللىك ۋە شېئىرىي ئىجادىيەت
- 279 مۇھەممەت چاۋار
- «بەش تۈپ سەگۈ تېرەك» دىن «يېڭى قوشنا» غىچە
- 305 ئەنۋەر ھوشۇر
- 319 تىرىشچان يازغۇچى، پەرۋىشكار باغۋەن
- «مۇھەببەتنىڭ كۆزى يوق» ھەققىدە ئىككى ئېغىز سۆز
- 325 مۇھەممەت كامال (خۇشخۇي)
- خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ تارىخىي، بەدىئىي قىممىتى
- 331 ھەم پېشىۋالار
- خوتەن خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئاھاڭ ئالاھىدىلىكى
- 391 تۇرسۇنجان ئابدۇللا
- 403 خوتەن مۇقاملىرى
- خوتەن سانايىنەفسەنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتى
- 427 ئابدۇللا سۇلايمان

目 录

古代和田的佛教艺术	阿巴白克·加帕尔	1
佛教传入于阗		3
1. 于阗的原始崇拜形式		3
2. 佛教传入于阗		6
3. 于阗佛教兴盛时期起重要作用的人物		12
于阗佛教的兴盛		15
1. 佛教的通俗信仰观念		16
2. 佛教在于阗的兴盛		19
3. 复杂汇集文化的表现		27
于阗佛教的外传		37
1. 于阗对外关系种种		37
2. 于阗为中心的佛教外传		40
3. 佛学翻译家、经济学家的积极作用		46
4. 于阗佛教外传的社会原因		51
于阗佛教的造型艺术		53
1. 于阗原始艺术的谈讨		53
2. 于阗佛教造型艺术的形成		58
3. 于阗绘画艺术对中原的影响		64
于阗佛教造型艺术之范例		71
1. 造型艺术中的于阗风格		72
2. 犍陀罗造型艺术风格的动态表现		76
于阗佛教的衰亡		81

1. 佛教在于阗的最后命运	81
“乐师史”之出版序言 ... 安瓦尔·巴依土尔、海米提·铁木尔	87
乐师史	尼默吐拉默吉孜 103
“乐师史”注释	120
那瓦依与和田	伊明·吐尔逊 133
已故文坛名人录	阿不都拉·苏莱满 143
探索中的足迹	买买提托合提·艾合买提 237
话说色依提阿吉和尼牙孜阿奇木佰克	阿不都拉·买提库尔班 259
诗歌美与诗歌的创作	买买提·乔瓦 279
从“五棵青扬”到“新邻居”	安瓦尔·吾守尔 305
勤奋的作家,勤劳的园丁	牙生·孜拉力 319
略论“爱情无眠”	买买提·卡玛力 325
和田民间歌曲的历史价值及艺术名人	阿不都拉·苏莱满 331
和田民间歌典的音乐特点	吐尔逊江·阿不都拉 391
和田姆卡木	阿不都拉·买吉农 403
和田文工团的成立及其发展	阿不都拉·苏莱满 427

ئابابەكرى جاپپار

قەدىمكى خوتەننىڭ بۇددىزم بەدىئىي
سەنئىتى

دىن ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تۇنجى بەلگىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز نۆۋىتىدە ئىنسانىيەت مەدەنىيلىك تۇرمۇشىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنىپ، ئىنسانىيەتنى مەنئىۋى جەھەتتە كونترول قىلغۇچىلىق رولىنى ئوينىغان. ئىپتىدائىي دىن توتېمى ئۆزىگە بەلگە قىلغان. بۇ مەزگىلدە ھەرقايسى قوۋم، مىللەت دائىرىلىرى ئۆزلىرىگە ياشاش مۇھىتى ئىزدەش داۋامىدا ئۇچراتقان تەبىئەتتىكى مۇرەككەپ ماھىيەتلىك ھەم ئەزەللىك ئاساسغا ئىگە بولغان شەيئى، جىسىم ۋە ھادىسىلەرنى ئۆزىگە توتېم قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇق ۋە تەرەققىياتىنى ئەنە شۇ توتېم ئارقىلىق چۈشەنگەن ھەم ئەۋلانلارغا شەرھلىگەن بولسا، ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ماھىيىتى ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، تەبىئىي بېسىم ھەم تەبىئەتنى بويىسۇندۇرۇش داۋامىدىكى جاپا - مۇشەققەتلىك، ئازاب - ئوقۇبەتلىك سەرگۈزەشتىلىرى داۋامىدا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى مەنبە قىلغان تەبىئەت، قاتلام، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەردىن كەلگەن، ئېزىلىش ھەم چەتكە قېقىلىشتىن كەلگەن بېسىم ئىنسانىيەت ئىتىقادىنى يېڭىلاش ئېھتىياجىنى مەيدانغا كەلتۈرۈپ، ئەقىدە - ئېتىقاد جەھەتتە ئۆزلىرىگە مەنئىۋى تۇۋرۇك بولۇپ، خۇشاللىق - قايغۇسىغا ئورتاقلىشالايدىغان، ئەڭ مۇھىمى ئۆزلىرىگە تەسەللى بولالايدىغان تەبىئىيلىكتىن ھالقىغان «ئىلاھ» نى ئىزدەش ئېڭىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئىنسانىيەت تاغ، ئۆڭكۈر تۇرمۇشىنى ئاخىرلاشتۇرغان مەزگىللەردە ئىنسانىيەتنى ئىككى قۇتۇپقا ئايرىشنى نىشان قىلغان سىنىپىي مۇناسىۋەت ئىپادىلەنگەن ھەم گەۋدىلەنگەن.

ئارخېئولوگىيىلىك ھەم ئېتنىك تەتقىقاتلارنىڭ ئورتاق يەكۈنى شۇ بولغانكى، ھەرقانداق بىر ھۆكۈمران سىنىپ، ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئۆزىگە قاراشلىق ئاۋامنى كونترول قىلىشتا كۆرۈنمەس زەنجىر بىلەن ئۆزىنى ئۆزىگە باغلاشقۇزۇش ئۈسۈلىنى قوللانغان. بۇ دەل دىننى ۋاستە قىلغان. شۇ سەۋەبلىك دىن ئەڭ ئاۋۋال كۆپىنچە ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، مۇئەييەن تەشكىلىي كاپالەتكە ئىگە قىلىنىپ، دىنغا ئائىت قانۇن - نىزاملار ئارقىلىق ئاۋام ئارىسىغا مەجبۇرلاش ئاساس قىلىنىپ تارقىتىلغان. ئىنسانلار ئېتىقاد ۋە مەدەنىيەت قاتلىمىدا بىر قەدەر كەڭرى ئاساسقا ئىگە بولغان، شۇنداقلا بىر قەدەر ئۇزاق تارىخىي جەرياننى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ سىستېمىلىق نەزەرىيە بىلەن يەككە ئېتىقاد دەۋرىنى بېسىپ ئۆتكەن دىنلاردىن شامان دىنى، مانى دىنى، بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى ۋە ئىسلام دىنى ۋۇجۇدقا كەلگەن. تارىخىي مەلۇماتلاردىن مەلۇمكى، ئىسلام دىنىدىن باشقا دىنلار ئاساسەن بىر رايون ۋە رايون بىلەن رايون ئوتتۇرىسىدا ئىختىيارىيلىقنى، قىزىقىشىنى ئاساس قىلىپ، يېڭى مەدەنىيەت ئېلىمىنى سۈپىتىدە تارقالغان ھەم مەۋجۇتلۇقنى ساقلىغان. جۈملىدىن يۇقىرىقى دىنلارنىڭ بېسىپ ئۆتكەن مۇھىتى، مەۋجۇتلۇق دەۋرىمۇ ھەرقايسى رايونلاردا تەكشى بولمىغان.

قەدىمكى خوتەن، يەنى ئەينى دەۋر ئاتالمىسى بويىچە ئۇدۇن (تارىخىي باسقۇچلاردا ئوخشىمىغان تىللاردىكى ئوخشاش بولمىغان ئىپادىلەشلەر ئارقىلىق قەدىمكى خوتەننىڭ نامى ئۇدۇن ئاتالمىسىدىن باشقا، جۇسادەننا، تەننا، چۈدەن، يۈتەن، قوردان، قۇستانە، گۇستانە، يوتقان (يوتكان)، چىنماچىن، توققۇز خاقان ... قاتارلىق ناملاردا) «تارىخنامە» ۋە «خەننامە» لەردە ئاساسەن ئۇدۇن دەپ ئېلىنغان) ئاتالغان. بۇ جايلاردا شامانىزم ۋە مانى دىنى بىر مەھەل روناق تاپقان. بۇددىزم گەرچە كەشمىر ئارقىلىق تارقىلىپ كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇددا دىنىنىڭ بۇ ئەلدىكى زور ئۇتۇقلىرى، يېڭىچە تەرەققىيات يوللىرى قەدىمكى خوتەننى قوشنا ئەللەرگە، شۇ ئاساستا قوشنا ئەللەر ئارقىلىق يىراق - يىراقلاردىكى يات ئەللەرگە تونۇتقان. دېمەك، بۇددا دىنى قەدىمكى خوتەن — ئۇدۇننى دۇنياغا تونۇتۇپ، ئاۋۋال ۋە ئاخىرىغا يەتكەن مەدەنىيەت ئىزلىرىنى قالدۇرغان بولسا، ئۇدۇن بۇددا دىنىنىڭ كېڭىيىش ۋە تارقىلىشتىكى ئىككىنچى مەركەز (غەربىي يۇرتقا نىسبەتەن ئەڭ چوڭ، تۇنجى مەركەز ھېسابلىنىدۇ) گە ئايلىنىپ، جاھان مەدەنىيىتىنىڭ كلاسسىك ئابىدىلىرى قاتارىغا

يېڭىچە بۇددىزم بەدىئىي سەنئىتىنى كىرگۈزۈپ، بۇددا دىنىنىڭ ھازىرقى دۇنيادىكى تەسىرى زور بولغان ئۈچ خىل دىن (بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى، ئىسلام دىنى) نىڭ بىرى بولۇپ قېلىشىغا كاتتا تۆھپە قوشقان.

ئەلۋەتتە ھەرقانداق بىر دىن ئۆز تارىخىدا ئىستىخىيلىك ھالەتتە تەبىئىي ئومۇملاشمىغان، بەلكى مەلۇم مەجبۇرلاش ۋاسىتىلىرىنى ئۆزىگە تۈرتكە قىلىپ، ئۆز تارىخىدا تارقىلىش، ئەۋج ئېلىش، قوشنا ئەللەرگە كېڭىيىش، ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت بەلگىلىرىنى قالدۇرۇش ۋە باشقا دىنلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، زاۋاللىققا يۈزلىنىشتەك تارىخىي باسقۇچلارنى بېشىدىن كەچۈرگەن. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشىغان قەدىمكى خوتەن — ئۇدۇندىكى بۇددا دىنىمۇ پەيدا بولۇشىدىن زاۋاللىققا يۈزلەنگۈچە بولغان جەرياندا يۇقىرىقى باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتكەن.

بۇددىزمىنىڭ خوتەنگە تارقىلىشى

1. ئۇدۇندىكى ئىپتىدائىي ئېتىقاد شەكىللىرى

ئۇدۇندا ئەڭ دەسلەپكى دىن ئۆزىگە توتىمىنى بەلگە قىلىپ، تەدرىجىي كۆپ خۇدالىق دىن ھالىتىدە مەۋجۇتلۇقىنى ساقلىغان. خېلى بىر مەزگىللەردىن كېيىن شامانىزمىنىڭ ئىپادىلىرى كۆرۈلۈشكە باشلاپ، خېلى بىر مەزگىللەرگىچە شامان دىنى ئاۋامنىڭ قوبۇل قىلىشىغا، ھۆكۈمران سىنىپنىڭ قوللىشىغا، ھەتتا ھاكىمىيەت باشقۇرۇش ئىشلىرىدا شامان دىن پىرىلىرىنىڭ پىكرىنى ئېلىشتەك يۇقىرى ئىناۋەتلەرگە ئېرىشكەن.

بۇ ھەقتىكى دەلىللىمىز:

(1) خوتەن ۋىلايىتى دائىرىسىدىكى قىياتاش رەسىملىرىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن يوغان مۇڭگۈزلۈك قوي سۈرىتى، شۇنداقلا نىيە، سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقلىرىدىن قېزىۋېلىنغان قەدىمىي جەسەت ساندۇقلىرىدا ھەمدە پەنە قىلىنغان قوي باش سۆڭەكلىرى؛

(2) سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان، مىلادىيىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى دەۋرلەرگە مەنسۇپ بولغان ئارخېئولوگىيىلىك

تېپىلما — گۈللۈك ئىشتاندىكى «ئات ئادەم» سۈرىتى؛

(3) نىيە خارابىسىدىكى خارابە تۈۋرۈك، ياغاچ جاھازىلار، ئۆي سايمانلىرىدىكى «ئات ئادەم» (يېرىم ئات، يېرىم ئادەم) سۈرەتلىرى؛ يۇقىرىقى نۇقتا ئۈستىدىكى تەھلىلدىن ئاۋۋال تۆۋەندىكى قىستۇرمىنى ئېلىش تازا مۇۋاپىق. «... سانجۇ قىيا تاش رەسىمى بار جاي سانجۇ دەرياسى جىلغىسىدىكى ئۇلاچى دېگەن جايدا بولۇپ، رەسىم قاتتىق نەرسە بىلەن (ئېھتىمال شۇ جايدىن چىقىدىغان گرانىت تاش بىلەن — ئەسلىي ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) چوقۇپ سىزىلغان. رەسىمنىڭ مەزمۇنى ئوۋ ئوۋلاۋاتقان مەنزىرە بولۇپ، ياننىڭ كىرىچىنى تارتىپ ئارقارغا ئوق ئۇزۇۋاتقان ئات مىنگۈچى، ئوت يەۋاتقان قوي، قاۋاۋاتقان ئىت، يەنە بەزىبىر مەنىسى ئېنىق بولمىغان بەلگىلەر بار. قوينىڭ شەكلىدىن قارىغاندا تاغ ئۆچكىسى، كىيىك، جەرەن قاتارلىقلار بار...» «... بۇ قىيا تاش رەسىملىرىدە قىلچىمۇ دىن يوق، بولۇپمۇ بۇددا دىنىنىڭ ئىنكاسى يوق بولۇپ، قىيا تاش رەسىمىنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى يادىكارلىق دەپ قاراشقا بولىدۇ» ①.

توتېم ئېتىقادىنى ئىنسانىيەت ئەقلىي خۇلاسىسىنىڭ تۇنجى ساددا ھالەتتىكى تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن چىقارغان يەكۈنى دەپ قاراشقا بولىدۇ. چۈنكى، توتېم قىلىنغان شەيئى ياكى جانلىق ئارقىلىق بىر تەرەپتىن، ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇق — ۋۇجۇدقا كېلىش مەنبەسىنى ئىزدەسە، يەنە بىر تەرەپتىن، توتېمنى خاتىرجەم ۋە كۈنسىرى ئەلۋەك داۋاملىشىۋاتقان تۇرمۇشىنىڭ كاپالەتچىسى دەپ قاراپ كەلگەن. بۇ ئىككى سەۋەب يۈزىسىدىن توتېم بەلگىسى بولغان دەل - دەرەخ، ئۇچار قانات، ھايۋانلار ئەزىزلىنىگەن. جۈملىدىن ھاياتلىققا ھەمراھلىقى بىلەن تىنچلىق، باياشاتلىق «ئاتا» قىلغانلىقتىن، ئۆلگەندىن كېيىنمۇ ھەمدەپنە قىلىنىشى دەل «ئۇ دۇنيا» دىمۇ تىنچلىق، باياشاتلىق ئاتا قىلىشنى ئۈمىد قىلىش قارىشىنى ئىپادىلىگەن.

«ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئىچىدە ئۆچكىنى توتېم قىلغان ئۇرۇقلارمۇ بار ئىدى... يازما يادىكارلىق (ئوغۇزخان، ئىپوسىدىمۇ بۇ نۇقتا گەۋدىلەنگەن بولۇپ، «ئوغۇزخان» مەزگىلىدىكى ئۆچكىنى تۈتمە قىلغان تۆت ئۇرۇق بولغانىدى. مۇھىم ئىشلارنى مۇھاكىمە قىلىدىغان يىغىن سورۇنلىرىدا ئۇلار ئاق ئۆچكە ۋە قارا ئۆچكىلەرنى

① لى يىننىڭ: «بۇددا ئېلى — ئۇدۇن» 53، 54 - بەتلەر.

ئېگىز ياغاچقا ئېسىپ قوياتتى» ①.

ئالدىنقى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىكى ئىلامەت بىلەن كېيىنكى قىستۇرمىدىكى بايان ماس كىلىدۇ. قىيا تاش سىزىلمىلىرىدىن بىز ئىككىلەنمەيلا شۇ دەۋردە ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدا ياشاۋاتقانلىقىنى ئىسپاتسىز ھىس قىلالايمىز. چۈنكى كىرىچى تارتىلغان يادىن شۇڭغۇپ چىققان ئوقنىڭ ئارقارغا يۈزلىنىشى، ئاتلىق ئەر، ئىت، پادا قاتارلىقلار يۇقىرىقى ھۆكۈمىمىزنىڭ دەلىلى.

«ئات ئادەم» نىڭ گۈللۈك ئىشتاندىكى تەسۋىرى، خارابە قۇرۇلمىسىدىكى تەسۋىرى ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ۋە مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، يېڭىچە ئىدىئال قاراش ۋە ئىستىخىيىلىك ئېتىقادتىن نىشانلىق ھالدا ئىشەنچلىك بولۇشنى چىقىش قىلغان ئېتىقاد قارىشىنىڭ شەكىللىنىشىگە باشلىغانلىقىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. «ئات ئادەم» تەسۋىرىدىن شۇ دەۋر ئېتىقادىغا شامانىزم ئەقىدىسىنىڭ تەسىرى زور بولغانلىقىنى قىياس قىلىش مۇمكىن، چۈنكى، شامانىزم ھەممە نەرسىدە روھ بولىدىغانلىقىنى تەرغىب قىلىش ئاساسىدا شەخسنى مەركەز قىلغان، ئەمما ئىپتىدائىي شەكىلدىكى ئەجدادقا چوقۇنۇشقا تۈپتىن ئوخشاشمايدىغان بىر خىل ئېتىقاد شەكلى بولۇپ، ئاساسلىق پائالىيىتى ئىلاھقا چوقۇنۇش، نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈش، پال ئېچىش، جىننى قاچۇرۇش قاتارلىقلاردۇر. «ئات ئادەم» تەسۋىرىنى ئالدى بىلەن ئىلاھقا چوقۇنۇش بىلەن ئىپتىدائىي دىن شەكلى — ئاتنى بەلگە قىلغان توتېم ئېتىقادىنىڭ بىر گەۋدىدە ئىپادىلىنىشى دەپ قاراش مۇمكىن، بۇ ئەڭ چوڭ ئېھتىماللىق. ئۇنىڭدىن باشقا، بۈگۈنكى خوتەندە ھازىرغىچە ئەل ئىچىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان «پىر ئويناش»، چىراغ بېقىش (پال ئېچىش)، توخۇ، قوي، ئۆچكە تېرىسىدىن مازارغا شەددە باغلاش (توغ - ئەلەم تىكلەش)، ئۈزۈم باراڭلىرىنىڭ جاھازىلىرىغا ئېشەكنىڭ باش سۆڭىكىنى ئېسىپ قويۇپ ھوسۇلدىن ئۈمىد كۈتۈش، كېپەك سېلىپ جىننى قاچۇرۇش، ئۈچ قويۇش (ئوچلانغان پاختا بىلەن داۋالانغۇچىنىڭ دۈمبىسىگە ئوت كۆيدۈرۈش)، ئوت قېقىش، قىزىتىلغان كەتمەنگە دەسىستىش، كېسەلمەن ئۈچۈن ئاق ياكى قارا ئۆچكە (ئۆچكە ئورنىدا ئادەتتە قارا قويۇمۇ قوبۇل قىلىنىدۇ) قۇربانلىق

① ياك شىخىن: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» 298-بەت.

قىلىپ ئەرۋاھ، ئىلاھقا سېغىنىش قاتارلىق ھەم دىن، ھەم ئادەت تۈسىنى ئالغان پائالىيەتلەر ئۇدۇندا ئەينى دەۋردە بۇددا دىنىدىن ئاۋۋال توتېم ۋە شامان دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلىش ئەھۋاللىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى دەلىللەيدۇ.

«... شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەككى، شۇنچە كۆڭۈل قويۇپ تاللانغان قىيا تاشلارغا شۇنچە قىيىن ھەم مۇشكۈللۈكتە چېكىپ ئىشلەنگەن بۇ قىيا رەسىملىرى ئەينى زاماننىڭ ئەڭ ئەھمىيەتلىك ئاكتۇئال ۋە مۇقەددەس مەسىلىلىرىنى چۆرىدىگەن. ئۇ بىزدىن ئاددىيلا كۆز تاشلاپ قويۇشنى ئەمەس، بەلكى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئىزدىنىشنى، تەتقىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ»^①. ئەمەلىيەتتە ئۇدۇنغا بۇددىزم تارقىلىشتىن ئاۋۋالقى ئاۋامنىڭ ئېتىقاد شەكلى، ئېتىقادىدىكى ئۆزگىرىش ۋە بەلگىلەر ھەققىدە تېخى ئىلىم نوپۇزلۇقلىرى كۈنكەرت ئىزدەنگىنى يوق. ئەمما رىۋايەت شۇ دەۋر تارىخىنىڭ ئۇچۇرى، تۈرلۈك شەكىل ۋە بەلگىلەر شۇ دەۋر تارىخىنىڭ يېزىقىسىز تامغىسى، ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلار شۇ دەۋر مەدەنىيىتىنىڭ كىيىنكى ئەۋلادقا قالدۇرغان مەقسەتسىز ھۆججىتى ھەم پاكىتى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن بىز يۇقىرىقى يەكۈننى ئوتتۇرىغا قويالايمىز.

2. بۇددىزمىنىڭ خوتەنگە تارقىلىشى

تۈرلۈك تارىخنامىلەردىن مەلۇم بولغىنىدەك، ئۇدۇن بۇددا دىنىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى مەركىزى بولۇشتەك ئورنى بىلەن بۇددا نۇملىرىنى ھىندى تىلىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىش ۋە بۇددا نۇملىرىغا تەپسىر ئېيتىپ، شەرھ يېزىش بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا تونۇلغان. ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا ئەللەر بۇددا دىنىنى ۋاستە قىلىپ ئۇدۇن بىلەن سودا - ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرغان بولسا، ئۇدۇن بۇددا دىنى ئارقىلىق قوشنا ئەللەرگە تونۇلغان.

ئۇدۇندا مىڭ يىللاپ دەۋر سۈرگەن بۇددا دىنى ئەسلىدە ھىندىستاندا بارلىققا كەلگەن، ئۇ قانداقتۇر «ساماۋى ۋەھىي» نىڭ يازما تارقىلىشى ۋە ئىنسان ھەرىكىتىدىكى ئىجراسى بولماستىن،

① ئا. مۇھەممەتتىمىن: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا».

بەلكى نورمال ئاددىي ئىنساننىڭ ئۆزىنى ئوراپ تۇرغان مۇھىت - ماكان ۋە ئۆزى تەئەللۇق زاماندىن قۇتۇلۇشقا بولغان ئارزۇ - ئىستىكىنىڭ تەسەۋۋۇر ئاساسىدىكى ئەمەلىيەتكە باغلانغان تەپەككۈر جۇغلانمىسىدىن ئىبارەت.

بۇددا دىنىنى مىلادىيىدىن 480 — 560 - يىللار ئىلگىرىكى دەۋردە ياشىغان سىددىخارتاگاۋتامما تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان.

سىددىخارتاگاۋتامما — ھىندىستاننىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدىكى كاپلوۋاستۇ (Kaplawastu) نامىدىكى دۆلەتنىڭ (كىچىك شەھەر دۆلىتى) شاھزادىسى بولۇپ، ئۇرۇق ئەجدادى: دادىسى كاپلوۋاستۇ، پادىشاھى سۇدھۇدانا (净饭王 Suddhodana)، ئانىسى ئەينى دەۋردىكى گۈزەللىرىدىن خانكە مايا (摩耶 Maya) ئىدى دېگەن قاراش ئومۇملاشقان. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇددا رىۋايەتنامىسى «لالىتاۋىستارا» (Lalitawistara) دا، سىددىخارتا دۇنياغا كېلىش ئالدىدا ئەرشىتىكى ئىلاھ ۋە ھۆر - پەرىلەرنى يىغىپ بۇددا تەلىماتى سۆزلىگەن، ئۇلارغا كەلگۈسىنىڭ بۇرھانى مايتىرىنى تونۇشتۇرغان. خانكە مايا تەۋەللۇت مەزگىلىدە پۈتۈن جاھان تەنتەنگە تولغان، كۆللەردە نىلۇپەر گۈللىرى ئېچىلىپ كەتكەن. خانكە مايا تەۋەللۇت قىلغان قەسىر گۈمبىزىنىڭ ئۈستىدە قۇشلار پەرۋاز قىلىشقان. خانكە لۇمبىنى (Lumbini) باغچىسىغا كىرگەندە، ئۇنىڭ ئوڭ بېقىنىدىن سىددىخارتا ئاپئاق پىل بالىسىدەك تۇغۇلغان، تۇغۇلغاندىن كېيىن براخما دىنىدىكى ئىككى ئالىي ئىلاھ ئىندىرا بىلەن براخما قارشى ئالغان ۋە قولغا ئېلىپ تۇتۇپ تۇرغان. ئەجدىھا مۇئەككىلى نەندا (龙王难陀 Nanda) بىلەن ئۇپاناندا (优难陀 UPananda) ئەرشىتىن يېرىم گەۋدىسىنى زېمىنغا چۈشۈرۈپ، ئۇنى يۇيۇندۇرغان. شۇندىن كېيىن بۇ بوۋاق تۆت تەرەپكە يەتتە قەدەمدىن ئېلىپ دۇنيانىڭ تۆرسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان دېگەن رىۋايەتلىك ئۇچۇر قالدۇرۇلغان بولۇپ، ئىلىم ئەھلىلىرى بۇنى سىددىخارتانىڭ تۇغۇلۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئالاقىدار تارىخى دەلىللەشتە قوللىنىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا سىددىخارتانىڭ تۇغۇلغاندىن كېيىنكى ھايات پائالىيىتى ھەققىدە تەتقىقاتچىلارنىڭ ئورتاق يەكۈنى: سىددىخارتانىڭ كىچىكىدە ئانىسىدىن يېتىم قېلىپ، ئانىسىنىڭ سىڭلىسىنىڭ قولىدا بېقىلغان، مەكتەپتە ئوقۇغان مەزگىلدە ئەقىل - ئىدراكتا ئۈستازلىرىنى ھەيران قالدۇرغان، بالاغەتكە يەتكەندە گوپا ئىسىملىك

چەكلەشكە ئۇچرىغانلىقتىن، يۆنىلىشىنى شەرققە ئۆزگەرتكەن. بۇ جەرياندا ئاساسلىقى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى ئاساسلىق تارقىلىش ئېغىزى قىلغان. بۇددا دىنىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا تارقىلىپ كىرىشىدە «يىپەك يولى» ئۈنۈملۈك رول ئوينىغان.

بۇ مەسىلىدە ليۇ زېشاۋ ئەپەندى بۇددا دىنىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا تارقىلىش يوللىرى ئۈستىدە توختالغاندا، تۆۋەندىكىدەك تۆت خىل لىنىيىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەن:

بىرىنچى لىنىيە: ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئامۇ دەرياسى ۋادىسىدىن باشلىنىپ بەدەخشان ئارقىلىق پامىر ئېگىزلىكىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى ئاخىرقى مەنزىل قىلىدۇ. بۇ جەنۇبىي لىنىيە دېيىلگەن.

ئىككىنچى لىنىيە: ھىندىستاننى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ، ئافغانىستان ۋە ئۆزبېكىستاننىڭ سەمەرقەند، توقماق رايونلىرى ئارقىلىق ئىسسىق كۆلنى بويلاپ شەرققە سۈرۈلۈپ، پامىر ئېگىزلىكى ئارقىلىق ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قەشقەر رايونىغا، ئاندىن كېيىن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ كۇچار، تۇرپان ئويمانلىقىغا كىرىدىغان يول. بۇ شىمالىي لىنىيە دېيىلگەن.

ئۈچىنچى لىنىيە: ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمىنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ، ۋاخان تاغلىق رايونى ئارقىلىق پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ ھازىرقى شىنجاڭنىڭ تاشقورغان ۋە قەشقەرگە كىرىدىغان يول.

تۆتىنچى لىنىيە: ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال رايونىنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ، كەشمىر ۋە لاداڭ ئارقىلىق كوئېنلۇن تېغىدىن ئۆتۈپ خوتەنگە كىرىدىغان يول...

يۇقىرىقى لىنىيە كۆرسەتمىلىرى ئىچىدە ئۇدۇنغا تارقىلىپ كىرگەن بۇددا دىنىنىڭ يوللىرى ئۈستىدە تارىخنامىلەردە ئەڭ كۆپ قەيت قىلىنىۋاتقىنى تۆتىنچى لىنىيە بولۇپ، ئاساسەن كەشمىردىن كۇشان خانلىقى دەۋرىدە تارقىلىشقا باشلىغان.

بۇددا دىنىنىڭ ئۇدۇنغا زادى قاچان تارقىلىپ كىرگەنلىكى ھەققىدە ھەر خىل مەنبەلەردە ئوخشىمىغان ۋاقىت كۆرسەتكۈچىلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. لېكىن رەسمىي تارىخلاردا بۇ ھەقتە ئېنىق يازما مەنبە ئۈچۈرى يوق. ئۇنىڭسىز ھازىرغىچە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتتا تىبەتچە ۋە خەنزۇچە ئىككى چوڭ سىستېمىدىكى يازما ئىسپاتلار تەتقىقات ئاساسى بولۇپ كەلسىمۇ، ئەمما كۆپ قىسمى رىۋايەت تۈسىنى

گۈزەل قىزغا ئۆيلىنىپ، ئۆيلىنىش ئالدىدىكى ئاتا مىراس غايەت زور ئوقىيانى نىشانغا دەل ئېتىش، مۇستىلىشىشتا يېڭىش، قىلىچۇزلىق قاتارلىق ماھارەت كۆرسىتىش خاراكتېرلىك شەرتلەرنى ئورۇندىغان، 29 يېشىدا ماگادھا (摩揭陀国 Magadha) مەملىكىتىگە بېرىپ تەلىم ئالغان. 29 يېشىدىن 35 يېشىغىچە ئالتە يىل ساراي ئەپەندىسى ئىشلىتىدىن ۋاز كېچىپ، دەرۋىشلىك ھاياتىدىكى ئوخشىمىغان جاپا-مۇشەققەتلىرىنى يېڭىپ، 35 يېشىدا ئادۋاتتاھا (菩提树 Advattaha) ناملىق پىكۇس دەرىخى تۈۋىدە ئولتۇرۇپ، ئىدىراك جەھەتتە ئۆزىنى تاۋلىغان. مەنبەلەردە ئېيتىلىشىچە، ئۇ دەرەخ ئاستىدا بىر ئاي (بەزى مەنبەلەردە ئۈچ ئاي دېيىلگەن) ئولتۇرۇپ، ئەقىل-ئىدىراك بىلەن ھېس - تۇيغۇ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلىك تەپەككۈر ئارىسىدا 56 قېتىم ئۆلۈپ - تىرىلگەنلىكى، ھەر قېتىم ھەر خىل كەسىپ، ھۈنەردىكى، ھەر خىل ياش، تەبىقىدىكى كىشىلەرنىڭ شەكلىدە ئۆلۈپ - تىرىلگەنلىكى قەيت قىلىنغان. بولۇپمۇ ئۇ دەرەخ ئاستىدىكى ئىستىقامەتلىك مەشغۇلاتىدا، ئالۋاستىلارنىڭ تۈرلۈك بەتبەشرە، قورقۇنچلۇق ھەم ھەممىنى مەھلىيا قىلغۇچى گۈزەل سىياقتا كېلىپ قىلغان بارلىق يېقىنلىشىش، ئۇرۇنۇشلىرىنىڭ ھەممىسىنى يەڭگەنلىكى ئالاھىدە قەيت قىلىندۇ.

دېمەك، سىددىخارتا يۇقىرىقىدەك رىۋايەتلىك تارىخىي مەنبەلەرگە تايانغاندا 35 يېشىدا دەرەخ ئاستىدا ئولتۇرۇپ بۇددا تەلىماتىنى ياراتقان. كېيىنكى 45 يىللىق ئۆمرىدە بۇددىنى تەشۋىق قىلىپ كېڭەيتىشنى باشلىۋەتكەن، يۇرتىدىن چىقىپ كەتكەن. شۇ ۋەجىدىن دادىسى سىددىخارتانىڭ شاھزادىلىك نامىنى ئەمەلدىن قالدۇرغان. لېكىن تەرىقەت يولىدا ئۇچراشقان قىزى چالى گاۋتامما (乔达摩 Gautama) تەرىپىدىن «ساكىامۇنى» دېگەن (ساك قەبىلىسىنىڭ شاھزادىسى دېگەن مەنىدە. بەزى ماتېرىياللاردا «ساك قەبىلىسىنىڭ ئەۋلىياسى، ساك قەبىلىسىنىڭ دانىشمىنى، ساك قەبىلىسىنىڭ پەيغەمبىرى» دېگەندەك ئوخشىمىغان ناملاردا ئاتالغان ھەم مەنە تەرجىمىسى بېرىلگەن. تەتقىقات نەتىجىسىدىن قارىغاندا بىر قەدەر توغرىراقى — ساك دۆلىتىنىڭ شاھزادىسى دېيىش مۇۋاپىق) نامدا ئاتىلىشقا باشلىغان.

تارىخىي لىۋ زىشاۋنىڭ قارىشىچە، «سىياسىي كۈچ بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىدا ئارقا تېرەك بولغان» چۈنكى كۇشان خانلىقىنىڭ غەربكە ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتىشكە كىتىلىشى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ

ئەتراپىدا قالدۇرۇلغان). بۇنى ئەقلىي ۋە ئىلمىي خۇلاسلىگەندە تۆۋەندىكىدەك چۈشىنىش مۇمكىن: بەنچاۋ ئۇدۇنغا كەلگەن ۋاقتىدا ھېچقانداق دىن شەكىللەنمەستىن، بەلكى كۆپ خۇدالىق دىن مەۋجۇت بولغان بولۇشى مۇمكىن. شۇ سەۋەبلىك كۆپ خۇدالىق دىن ئاساسىدا پېرىخونلۇق شەكىللەنگەن، پېرىخونلۇقتىن تەدرىجىي ھالدا شامان ئەقىدىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ شامان پېرىخونلىرى بارلىققا كەلگەن دەپ قاراشقا بولىدۇ. بولۇپمۇ لوپ ناھىيىسىنىڭ سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قازغان 1 - نومۇرلۇق ۋە 16 - نومۇرلۇق قەبرىلەرگە بىردىن ئاق ئات (بېشىغا پەي قىستۇرۇلغان) ھەمدە پەنە قىلىنغان. پەي قىستۇرۇش ۋە كۆمۈلگەن ئات رەڭگى، كۆمۈلگەن ھايۋاننىڭ ئاق بولۇشى قاتارلىق ئامىللار يۇقىرىقى سۆزىمىزنى دەلىللىگەندىن باشقا، بۇ يەكۈن بىز «ئۇدۇندىكى ئىپتىدائىي ئېتىقاد شەكىللىرى» دېگەن تېمىدا ئوتتۇرىغا قويغان قارىشىمىز بىلەن ئوخشاش. بۇنىڭدىن باشقا، جىيەنگو دەۋرى (مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى 476 - يىلى) دىن ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرى (مىلادىيە 220 - يىللار) گىچە ئارىلىققا تەۋە دەپ قارالغان نىيە، لوپلاردىن قېزىۋېلىنغان قەبرىلەردىن چىققان بۇيۇملاردا بۇددا دىنىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ياكى بۇددا دىن ئەقىدىسىنى ئىسپاتلايدىغان بەلگە - ئالامەتلەر يوق. بۇنىڭغا ئۇلاشتۇرۇپ، ئىككى «خەننامە» دىكى «خان بۇددىغا ئىشەنمەيدىغانلىق» ھەققىدىكى ئۇچۇر ھەم بۇددا دىنىغا ئائىت خاتىرىلەرنىڭ بولماسلىقى مەسىلىسى يىل پەرقى مەسىلىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، باشتا بىز بۇددا دىنىنىڭ ئۇدۇنغا كىرگەن ۋاقتى توغرىسىدىكى مۆلچەرلىك قارىشىمىزنى ئىنكار قىلىدۇ.

ئەمما بۇ مەسىلىنى تۆۋەندىكىدەك چۈشىنىش ئەقىلگە مۇۋاپىق. يەنى، مەلۇم دۆلەتنىڭ مەلۇم خىل دىننى قوبۇل قىلىشى بىلەن ئۇنى ئۆز تېررىتورىيىسى دائىرىسىدە ئومۇملاشتۇرۇشى ئىككى خىل مەسىلە بولۇپ، قوبۇل قىلىش بىلەن ئومۇملاشتۇرۇش ئوتتۇرىسىدا يىل پەرقى چوڭ بولىدۇ. قوبۇل قىلىنغان ھامان پۈتۈن تېررىتورىيىدە ئومۇملاشتۇرۇلغان دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. ئومۇملاشمىغان ئورۇندىكى ئېتىقاد شەكلىگە قاراپ، يۇقىرىقىدەك بۇددا دىنىنى تېخى قوبۇل قىلمىغان دېيىشكە بولمايدۇ. چۈنكى بىر دۆلەت، بىر يۇرتقا نىسبەتەن مەلۇم رايوندا ئومۇملاشقنى مەلۇم رايون ئۈچۈن يېڭىلىق ھېسابلىنىشى تەبىئىي ئەھۋال.

يۇقىرىقى بايانلار بۇددا دىنىنىڭ ئۇدۇنغا زادى قاچانلاردا

ئالغان بولغاچقا، ئېنىق تارىخىي پاكىت ئورنىدا قوللىنىشقا بولمايدۇ. شۇنداقسىمۇ ئۈچۈرنىڭ تارىختا شەكىللەنگەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئىلمىي، ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىش ئارقىلىق ئورتاق بىر خۇلاسەگە كېلىمىز.

خەنزۇچە سىستېمىدىكى يازما ئىسپاتلار: مىلادىيە VI ئەسىردە يېزىلغان «سۇڭ، يۈەن ساياھەت خاتىرىسى» ۋە مىلادىيە VII ئەسىردە يېزىلغان «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» قاتارلىقلاردىكى رىۋايەت خاراكتېرىدىكى تارىخىي ئۈچۈر، تىبەتچە يازما مەنبە، «ئۇدۇننىڭ بۇددىزم تارىخى» (VII، IX ئەسىرلەردە يېزىلغان)، «ئۇدۇن دۆلىتىدىكى راھىبلارنىڭ نام - ئەمەل رسالىسى» قاتارلىق ئەسەرلەر ۋە بۇنىڭدىن باشقا ئۇدۇنغا ئالاقىدار ئەھۋاللار خاتىرىلەنگەن رسالە، سالنامىلار. تارىخلاردىن، «كېيىنكى خەننامە، بەنلىياڭنىڭ تەرجىمىھالى» «كېيىنكى خەننامە» «خەننامە» «لوياڭ ساخراملىرى خاتىرىسى» «لياڭنامە، غەربىي شىمالدىكى روڭلار تەزكىرىسى» قاتارلىق تارىخ ئىملىرىدا بۇددا دىنىنىڭ خوتەنگە تارقىلىپ كىرگەن ۋاقتى توغرىسىدا ئاز دېگەندىمۇ ئون خىلدىن ئارتۇق ئوخشىمىغان قاراشلار بولۇپ، يىل پەرقى مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 623 - يىلىدىن مىلادىيە 20 - يىلىغىچە. بۇ ئىككى ۋاقىت ئارىسىدىكى پەرق بەكلا چوڭ. بۇ ئوخشىمىغان ۋاقىت تىزمىسى — ساكيامۇنىنىڭ نىرۋاناغا يەتكەن يىلى، قەدىمكى ئۇدۇندا لى دۆلىتى قۇرۇلغان ۋاقىت، ئۇدۇندا خانلىق قۇرۇلۇپ نەچچە يىلدىن كېيىن بۇددا تەلىماتى تارالغان («ئۇدۇن دۆلىتىدىكى راھىبلارنىڭ نام - ئەمەل رسالىسى» دىكى يۇقىرىقى چاتما ھېسابلاش ئۇسۇلى، ھازىرقى ئىلىم ساھەسىدىكىلەر ئۈچۈن بىر قەدەر ئىشەنچلىك دەلىل بولۇپ قالدى) لىقى قاتارلىق يىلنامىلار. چاتما ھېسابلاشلاردىن كېيىن ساكيامۇنى يەنى بۇددىنىڭ نىرۋاناغا يەتكەن ۋاقتىدىكى ئەڭ ئېنىق ۋاقتى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 486 - يىلى، بۇددا نىرۋاناغا يېتىپ تەخمىنەن 350 يىللاردىن كېيىن، يەنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرلەردە ئۇدۇنغا تارقالغان.

بۇ نوقتىدا شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتۈش كېرەككى، «كېيىنكى خەننامە، بەنلىياڭنىڭ تەرجىمىھالى» دا، بەنچاۋ ئۇدۇندىكى سەپەر خاتىرىسىنى قالدۇرغاندا، ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ئادىتىدە پېرىخونغا ئىشىنىش، دۆلەتتە شامانلارنىڭ ھاكىمىيەتنى تىزگىنلەش ئەھۋالى توغرىسىدا ئۈچۈر قالدۇرغان (بۇ خاتىرە مىلادىيەنىڭ 73 - يىلى

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

توپلاپ بەرگەن^① (ستەين ھازىرقى چالما قازان - ma-kazan) دېگەن جايدا بۇ ساگرام خارابىسى بارلىقىنى ئىسپاتلىغان). «تېبەت تەزكىرىسى»، «فاشىەننىڭ تەرجىمىھالى» شۈەنزاڭنىڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» قاتارلىق مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، ۋېيسارا سامبىھاۋاننىڭ سالدۇرغان سارما ئىبادەتخانىسىدىن كېيىن يەتتە ئەۋلاد زامانىسىدا يېڭىدىن بۇددا ئىبادەتخانا (بىھارا) سېلىنىمىغا ئۇدۇننىڭ سەككىزىنچى ئەۋلاد پادىشاھى ۋېيسارا ياۋىريا زامانىسىدا قۇم سىتىر (库恩斯德) ئىبادەتخانىسى سېلىنغان. بۇتھاتۇدا (陀修德) ئىسىملىك راھىبىنى مەركەز قىلىپ سومۇنا ناملىق يەنە بىر ئىبادەتخانا سالدۇرۇلغان («فاشىەننىڭ تەرجىمىھالى» يۇقىرىقىلاردىن باشقا خانلىق يېڭى بىھارا (王新寺) سېلىنغانلىقى ھەققىدىكى ئۇچۇر بېرىلگەن). بۇنىڭدىن باشقا، تارىخنامىلەردە كۆپ تىلغا ئېلىنىدىغىنى ۋېيسارا ياۋىرياننىڭ گوفىرخا (羊头山) دېگەن تاغلىقتىكى جىلغا ئىچىگە گۇماتى (瞿摩帝) ئىبادەتخانىسىنى سالدۇرغانلىقى، گۇماتى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھازىرقى ئورنىنى ئېلىۋى قاراقاش دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى قۇمار (和玛利) تېغىدا كۆرسەتكەن بولسا، ستەين يوتقان خارابىسىنىڭ (شەھىرىنىڭ غەربىدىكى «سوميا» يېزىسى يۇقىرىدىكى سومۇنا ئىبادەتخانىسىنى ئورنى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەن. ۋېيسارا ياۋىرياندىن ئۈچ ئەۋلاد كېيىنكى ئۇدۇن پادىشاھى ۋېيسارا جايمازا بىھارا (麻射) سالدۇرۇپ، پىلە مەلىكىسى خاتىرىلەنگەن. ۋېيسارا جايادىن كېيىن خان ۋېيسارا دارماننىڭ ئىنىسى دون درۇس (巨德利斯) ھەندوستاندىن تەكلىپ قىلىنغان ھىنايانا مەزھىپىنىڭ داڭلىق راھىبى مانىتاشىدى (曼特喜德) ئۈچۈن سوڭتىر (系梯尔) ئىبادەتخانىسى سالدۇرغان. بۇ ۋاقىت مىلادىيىنىڭ 423 - يىلىدا بولۇپ، يۇقىرىقىلاردىن «مازا بىھارا» ئىبادەتخانىسىنىڭ ئورنى ھەققىدە ستەين ھازىرقى «قۇم شەھىدان» دەپ ئىزاھات بەرگەن دېمەك، يۇقىرىقى بىھارانىڭ سېلىنغان ۋاقتى تەخمىنەن 350 يىل ئەتراپىدا بولۇپ، ئارىلىقتا ئىككى، ئۈچ يۈز يىل ئەتراپىدا بۇ دىننىڭ ئۇدۇندىكى تارقىلىشى تەكشى بولمىغان. گەرچە «فاشىەن»

① ئا. مۇھەممەتئىمىن: «غەربىي يۇرت تاش كىمىر سەشتى». 96 - بەت (خاننىڭ قوبۇل قىلغانلىقىغا دائىر مەنبەلەردە تۆت خىل رىۋايەتلىك ھېكايەت تارقىلىپ ئومۇملاشقان. بۇ ھېكايەتلەر ئۇقۇرمەنلەرگە تونۇشلۇق بولغىنى ئۈچۈن قىسقارتىلىپ، قىسقىچە مەزمۇن بېرىلدى.

تارقىلىپ كىرگەنلىكىگە ئالاقىدار تەپسىلات. ئەمدىكى گەپ، بۇددا دىنى ئۇدۇنغا زادى كىم ئارقىلىق قەيەردىن كىرگەن دېگەن مەسىلە. بۇ ھەقتە ئوخشاش بولمىغان تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇددا دىنىنى ئۇدۇنلۇقلار سىرتقى جايدىن قوبۇل قىلىپ كىرمەستىن، بەلكى چەت جايدىن كەلگەن ئارخات (راھىب) نىڭ تارقىتىشى بىلەن تارقالغان دېگەن قاراش بىلەن بىرلىكتە، تارقاتقۇچىنىڭ كەشمىرلىك ئىكەنلىكى، ئىسمىنىڭ ۋىروجىنا ئىكەنلىكى (مەنبەلەردە ۋايرۇتچانا، ۋىجانايا دېگەندەك ئوخشىمىغان ناملاردا ئاتالغان. بۇ ھەر قايسى ئاپتورلارنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدىكى پەرق دەپ قاراشقا بولىدۇ) ئومۇملاشقان. چۈنكى «سۇڭ، يۈەن ساياھەت خاتىرىسى» دە دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ ئورنىنى «يات ئەل» دېگەن بولسا، «ئۇلۇغ ئالڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە «كەشمىر دۆلىتىدىن كەلگەن» دېگەن. ① بۇ بىزنىڭ يۇقىرىقى سۆزىمىزنى ئىسپاتلايدۇ.

3. ئۇدۇندا بۇددىزمىنىڭ كېڭىيىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان شەخسلەر

دىن ئىنسان ئىدىئولوگىيىسىدىكى ئىشەنچسىز ئىشەنچنىڭ ھەرىكەت ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇ مەلۇم ماھىيەتنى نەزەرىيە ئاساسى، مەلۇم سىياسىي كۈچنى ئۆزىگە ئارقا تېرەك قىلىدۇ. بولۇپمۇ «ئۈچ زامان» ئوتتۇرىسىدىكى مەۋھۇم چۈشەنچىلىك دىنلاردا بۇ خىل ئالامەت گەۋدىلىك بولىدۇ.

نېمىلا بولسۇن، ئۇدۇنغا بۇددا دىنى مىلادىيىدىن بىر ئەسىر ئاۋۋال كىرگەنلىكى تارىخنىڭ ئىسپاتى ھەم تارىخچىلارنىڭ يەكۈنى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئۇدۇندا دۆلەت قۇرۇلۇپ، 165 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى خوتەن پادىشاھى ۋېيسارا سامبىھاۋاننىڭ تۇنجى بولۇپ بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلىشى بىلەن كىرىپ كەلگەن ھەمدە پادىشاھ ۋېيسارا سامبىھاۋا ساكىامۇنىنىڭ خىيالىن ئوبرازىغا سەجدە قىلىپ، ئارخات ۋىروجىنا ساڭرام ئورمانلىقىنىڭ تۆرىدە ئولتۇرۇپ ئىستىقامەت قىلغان ئۆرۈك دەرىخى ئورنىغا تۇنجى چوڭ ئىبادەت-خانا — سارماپھارا (赞摩大寺) نى سالدۇرۇپ، كۆپلەپ راھىب

① لى يىنپىڭ: «بۇددا ئېلى — ئۇدۇن».

نەزەرگە ئالمىغاندا، سامنىڭ مىنىپ كەلگەن ئېتىنى بۇتخانا ئىچىگە باغلاپ قويۇشنى ئالاھىدە ئويلىنىپ بېقىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدا بىرسى، بۇددىزم قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن بىر مەزگىل تاشلىنىپ قالغان؛ يەنە بىرى، بۇددىزم قوبۇل قىلىنىپ، ئۇدۇننىڭ سەككىزىنچى خانىغا قەدەر ئارىلىقتىكى ئۈزۈلگەن تارىختا بەلكىم ئۇدۇن سىرتىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ قالغان. ئۈچىنچى بىر ئېھتىماللىق، ئۇدۇندا ئىپتىدائىي دىن ئېتىقادچىلىقى مەزگىلىدە شامان مۇخلىسلىرى تەرىپىدىن سېلىنغان ساخراملار «شاھنامە» دە «بۇتخانا» دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن.

ئومۇمەن، ئۇدۇندا بۇددىزمنىڭ تەرەققىياتى تەكشىسىز بولغان بولۇپ، باشتا بىز ئوتتۇرىغا قويغاندەك قوبۇل قىلىش بىلەن ئومۇملىشىش ئىككى ھادىسە. بىر مەزگىل تېزلا ئوردا ئىچىدە مەجبۇرىي ۋاسىتىلەر بىلەن بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغان. ئەمما بۇددىزدىن ئىلگىرىكى كۆپ خۇدالىق دىنىنى ئېتىقاد ۋە شامان پېرىخونلىرىنىڭ ئەل - ئاۋامنى ئەتراپىغا يىغىپ كۈشكۈرتۈشى نەتىجىسىدە بۇددىزمنى كېڭەيتىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش كۆرۈنەرلىك توسقۇنلۇققا ئۇچرىغان. ئەمما، خوتەندە كەڭ تارقالغان ماھايانا مەزھىپىگە قىسمەن زىت. لېكىن ماھىيەت نەزەرىيىسى بىر ئۇل ئۈستىگە قۇرۇلغان. يەنى، ھىنايانا مەزھىپىنى كەشمىرلىك ئارخات ۋىروجىنا ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن، تەدرىجىي ھالدا بۇددا دىنىنىڭ تەرەققىياتى كۈچىيىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى تازا گۈللەنگەن دەۋرگە قەدەم قويغان.

بۇددىزمنىڭ ئۇدۇندا ئەۋج ئېلىشى

بۇددىزم ئىندىيىسى ساكيامۇنى تەرىپىدىن بارلىققا كەلگەن دەسلەپكى مەزگىلدە، ئىنساندىكى مەۋجۇت ئادىمىيلىك ھېسسىي خۇسۇسىيەتنى، ھېسسىي خاھىشچانلىقنى چەكلەپ، شۇ ئارقىلىق ئازابلىق دۇنيادىن خالىي بولۇش توغرىسىدىكى ئىپتىدائىي بۇددىزم ئەقىدىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى بۇددا دىنىنىڭ ئۆزى دەپ قارالغان بولسا؛ كېيىنكى مەزگىلدە قۇلدارلىق فورماتسىيىسىدىن فېئوداللىق (تەبىقە ئالاھىدىلىكى گەۋدىلىك) فورماتسىيىگە ئالمىشىش

تەرجىمىھالى» دا ئەينى زامان (مىلادىيە 401 - يىللىرى) دا ئۇدۇندا بۇددا دىنى ئەۋجىگە چىقىپ، «مەمۇرچىلىق بىلەن تولغان، خەلقى پاراۋان، بۇددىزم گۈللەنگەن، دىن بىلەن كۆڭۈل ئېچىش بىرلەشكەن يۇرت بولغان، ھىنايانا ئۈستۈنلۈكنى ئالغان» بولسىمۇ ھەمدە داڭلىق «بۇد سەيلىسى» دە سەيلىگە قاتنىشىدىغان 14 چوڭ بىھارا (بۇتخانا) بارلىقى، سەيلىگە قاتناشمايدىغان كىچىك بىھارالاردىن نۇرغۇن ئىكەنلىكى^① ھەققىدە ئۇچۇر بەرسىمۇ، ئەمما ئۇدۇننىڭ ئۈچىنچى خانى ۋېيسارا سامبىھاۋادىن كېيىنكى سەككىزىنچى خانى ۋېيسارا ياۋورىيا زامانىغىچە سېلىنغان ساڭرام، بىھارالار ھەققىدە ۋە ياكى بۇددا دىنىغا ئائىت ھەرقانداق كەڭ، كۆلەپكىتىپ دائىرىلىك پائالىيەتلەر توغرىسىدا ئىشەنچلىك ھەم ئېنىق ئۇچۇر يوق.

دېمەك، بۇنىڭدىن قارىغاندا بۇددا دىنى خوتەن رايونىغا تارقىلىپ دەسلەپكى مەزگىلدە. ئۇدۇن خانلىرىنىڭ قاتتىق ھىمايىسىگە ئېرىشكەنلىكى ئېنىق. چۈنكى ئەمدىلەتتىن قۇرۇلغان ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ ئىجتىمائىي ھۆلى ئاجىز، ئۆملۈك تولۇق ئەمەلگە ئاشمىغان، ئاۋام ئارىسىدا قارشى پىكىر ئېقىملىرى يوق دېگىلى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا خانغا جىددىي ئېھتىياجلىق بولغىنى دەل ئۆز خەلقىنى ئۈيۈل تاشتەك بىرلىككە ئىگە قىلالايدىغان مەنىۋى ھىمايتى ئىدى. بۇددا دىنىنىڭ ئەقىدە، تەلىماتلىرى دەل ئۇدۇن خانلىرىنىڭ يۇقىرىقى ئېھتىياج ئىزدىنىشلىرىگە ماس كەلگەن. ئەمما ئارىدا بۇددا دىن مۇخلىسلىرىنىڭ ئېلىپ بارغان تەشۋىقاتىنىڭ سۈسلىشىشى ۋە ئېتىقادتىكى تەبىئىي سۈسلىشىش قاتارلىق ئامىللار سەۋەبىدىن ئارىدا ئىككى - ئۈچ يۈز يىل مىقدارىدا بۇددا دىنى سۈسلىشىپ قالغان. ئەلۋەتتە بۇ خىل سۈسلىشىپ قېلىشنى ئومۇميۈزلۈك دېيىشكىمۇ بولمايدۇ. بۇ ھەقتە «شاھنامە» دە رىۋايەت تۈسى كۈچلۈكرەك بولغان بىر ھېكايەت بايان قىلىنغان. يەنى «شاھنامە» نىڭ 61 - بېتىدە، ئىران، توران ئوتتۇرىسىدىكى جەڭلەر داۋامىدا، ئىران شاھزادىسىنىڭ خوتەنگە كېلىپ خوتەن مەلىكىسى پەرىدەخت بىلەن تونۇشقانلىقى، كېيىنكى قېتىم ئىران شاھزادىسى سام ئۇدۇنغا كەلگەندە مىنىپ كەلگەن ئېتىنى بۇتخانا ئىچىگە باغلاپ قويۇپ، پەرىدەخت بىلەن كۆرۈشكەنلىكىگە ئائىت تەپسىلات بېرىلگەن. بۇ تەپسىلاتتىكى ئىران-توران جېڭىدىكى سەرەردە سامغا بولغان ھېسداشلىق، مايىللىقنى

① ئا. مۇھەممەتتىن «غەربىي يۇرت تاش كېسەر سەنئىتى» 97، 98 - بەتلەر

ئازابقا ئۇلانغان (تولۇقلانغان) «سەككىز ئازاب» (ئاۋۋالقى تۆت ئازابتىن باشقا ھىجران ئازابى، رەقىب - كۈشەندىلەر ئازابى، خاھىشقا ئېرىشەلمەسلىك ئازابى، بەش سەزگۈننىڭ ئاچ كۆزلۈكىدىن كېلىدىغان ئازاب) قارىشىدىن ئىبارەت.

«سەۋەب» «ئاچ كۆزلۈك»، «ھەسەتخورلۇق»، «نادانلىق» تىن ئىبارەت ئۈچ مەنبەگە يىغىنچاقلانغان. كېيىنچە بۇددا مۆتىۋەرلىرى ئەمەلىي ئېتىقاد داۋامىدىكى شەرھ، مەختەسىر يېزىش داۋامىدا بۇ «ئۈچ سەۋەب» نى بېيىتىپ، «ئون ئىككى سەۋەب» قارىشىنى ئوتتۇرىغا چىقارغان.^① بۇ «ئون ئىككى سەۋەب» ئىپتىدائىي بۇددىزم مەزگىلىدىكى ھىنايانا مەزھىپى ئەقىدىلىرى ئاساسىدا تولۇقلانغان.

«خالاس» ئىنسانلار پانى دۇنيا ئازابلىرىدىن خالاس بولمىقى، قايتا تۇغۇلۇۋېرىش ئازابىدىن قۇتۇلۇشى ۋە ئازابىسىز نىرۋانا (涅槃) جەننىتىگە كىرىشى مۇمكىن دېگەندىن ئىبارەت.

«يول» نىرۋاناغا مۇيەسسەر بولۇش تەرىقىتىدىن ئىبارەت. پەقەت بۇددا تەربىيە مەشىقى ئېلىپ بېرىپ، بارلىق ئارزۇ ھەۋەستىن قولىنى ئۈزگەندە، قايتا تۇغۇلۇۋېرىش ئازابىدىن قۇتۇلۇپ، باقى ئالەم نىرۋاناسىغا ئېرىشىش مۇمكىن دېگەن قاراشتۇر. ھىنايانا ئەقىدىچىلىرى بۇ خىل «يول تۇتماقلىق» ھەقىقىتىنى كۈنكەرتىلاشتۈرۈپ، «توغرا يول» نىڭ سەككىز خىل ئۈسۈلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ بېيىتىپتۇ. بۇلار، توغرا زېھىن، توغرا تەپەككۈر، توغرا سۆز، توغرا پائالىيەت، توغرا ياشاش، توغرا پەرق ئېتىش، توغرا ئەقىدە، توغرا ئىستىقامەتتە ئولتۇرۇش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.^②

ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، ھىنايانا مەزھىپى ئەقىدىلىرى بۇددىزمىنىڭ ئەسلىي ئېتىقاد مەزمۇنى، شۇنداقلا نانۇرال ئېتىقاد ئەندىزىسى. ئەمما ئۇ تۇنجى ئېتىقاد ئەندىزىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇددىزمىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىدا ئۇل خاراكىتېرلىك رول ئوينىغان. بولۇپمۇ «يول ھەقىقىتى» گە يېتىشتىكى سەككىز خىل ئۈسۈل كېيىنكى بۇددىستلارنىڭ، ئېنىقراقى ئارخات، بىكسۇ (راھىبە) لارنىڭ قاتتىق كۆرسەتكۈچلۈك ئىجرا مىزانى، تالىپلار ئۈچۈن «سېناق» ئۆلچىمى بولۇپ كەلگەن.

①. ئا. مۇھەممەتتىن: «غەربىي يۇرت تاش كېسەر سەشىتى» 51، 52 - بەتلەر.
 ②. سەككىز خىل ئۈسۈلنىڭ كۈنكەرت مەزمۇنى ماقالە ھەم ھەجىم ئېھتىياجى بىلەن تەپسىلىي

داۋامىدىكى ئىجتىمائىي پەرق، بۇ پەرقلەرنى شەرھلەش ئېھتىياجى، شۇنداقلا بۇددا دىنىنىڭ باشقا ئەللەرگە تارقىلىش داۋامىدا نەزىمىمە، شەرىھى، مەختەسىر يېزىش داۋاملىرىدا مۇكەممەللىشىپ، دىنىي ئىسلاھات خاراكتېرىدە مەزھەپ - تارماقلارغا بۆلۈنگەن. بۇنداق روشەن ئۆزگىرىشلەردە ئۇدۇننى ماھايانا مەزھىپىنىڭ ئەڭ چوڭ مەركىزى بولۇش سۈپىتى بىلەن، بۇددا دىن ئەقىدىلىرىنىڭ ئۆزگىرىپ، بېيىپ، تولۇقلىنىشىغا ئالاھىدە تۆھپە قوشقان دەپ قارايمىز.

1. بۇددىزمىنىڭ ئاممىباب ئەقىدە -

قاراشلىرى

ئۆزىنىڭ پارلاق ئىزلىرى بىلەن «ئۇدۇن» نامىدا خوتەننى ئېلىمىزدىن ھالقىپ خەلقئاراغا تونۇتقان، شۇنداقلا جۇڭگو ۋە خەلقئارادىكى مەدەنىيەت ئىزچىلىرىنى «ئۇدۇن» خارابىسىگە جەلپ قىلىپ، چۆل گىرۋەكلىرىگە ئۆز بوستانلىقى بىلەن يېشىل جىيەك تۇتقان بۈگۈنكى خوتەننى مەدەنىيەت ئەندىزىسىنىڭ قىزىق لىنىيىسىگە ئايلاندۇرغان بۇددا دىن ئەقىدىلىرى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈش زۆرۈر.

بۇددىزمىنىڭ ئاساسىي ئەقىدىلىرى «تۆت ساتىيا» (四圣谛) نى ئۇل قىلغان بولۇپ، «تۆت ساتىيا» دېگەن بۇ ئاتالغۇ تۆت ھەقىقەت دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇلار «ئازاب، سەۋەب، خالاس، يول» (道, 灭, 集, 若) دىن ئىبارەت.

«ئازاب» دۇنيا ئازاب دېگىزىدۇر، تۇغۇلماق، قېرىماق، ئاغرىماق، ئۆلمەك ئازابلىقتۇر، دېگەن كىشىلىك قارىشىنى مەنبە قىلىدۇ^①. «ئازاب ھەقىقەت» قارىشى ئۆز ئىچىدىن ئىنسان تەبىئىتىگە باغلانغان ئازاب قاراشلىرىدىن، «ئىككى ئازاب» (بەدەن ئىچى ۋە بەدەن سىرتىدىن كېلىدىغان ئازاب)؛ «ئۈچ ئازاب» (ئىچ - يالغۇچلىق ئازابى، باياشادلىقتىن كېلىدىغان ئازاب، بەخت ۋە مۇھىتنىڭ بىقارارلىقىدىن كېلىدىغان ئازاب) قارىشىنى؛ كىشىلىككە ياتىدىغان ئازاب چۈشەنچىسىدىن «تۆت ئازاب» (تۇغۇلماق، قېرىماقلىق، كېسەل بولماقلىق، ئۆلمەكلىك ئازابى) بىلەن بۇ تۆت

① - ئا. مۇھەببەتشىمىن: «فەرەيى يۇرت تاش كېسەر سەنئىتى»، 50 - بەت.

قىلىشنى، يامان ئىشلارنى قىلماي، ياخشى ئىش بىلەن شۇغۇللىنىشنى، ئۆزىگىمۇ، ئۆزىگىمۇ مەنپەئەت يەتكۈزۈشنى ئويغانغان ئاڭلىق ئادەمنىڭ ئۈچ مۇھىم ئەخلاق ئىدىيىسى دەپ قارايدۇ»^①.

دېمەك، يۇقىرىقىدەك ئوخشىمىغان ئېقىم، مەزھەپلەر توقۇنۇشى داۋامىدا، ئۇدۇن بۇددا ئۆلىمالىرى ماھايانا نوم سوترالىرىنى كۆپلەپ تەرجىمە ۋە تەپسىر قىلىشقان. شۇنداقلا بۇ جەرياندا ئۆزلىرىگە خاس (جانلىق، قوللىنىشچان ھالەتتە) بۇددا ئەسەرلىرى يېزىشقان. شۇ ئاساستا خوتەن پۈتۈن شىنجاڭدا (غەربىي يۇرتتا) ماھايانا بۇددىزمنىڭ مەركىزى ۋە كونا ماكانغا ئايلانغان.

2. ئۇدۇندا بۇددىزمنىڭ ئەۋج ئېلىشى

بۇددا ئەقىدىسىنىڭ ئەسلىي پەيدا بولغان ماكانى ھىندىستان بولۇپ، دەسلىپىدە مەھەللىۋى ئېتىقاد شەكلىنى ئېلىپ، ئېتىقادچىلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، رايون، مەملىكەت خاراكتېرلىك، ھەتتا خەلقئارادا زور تەسىرلىك دىنغا ئايلانغان. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشىغان ئۇدۇندا بۇددا دىنى دەسلىپىدە ئىپتىدائىي شەكىلدە قوبۇل قىلىنىپ، خان ئوردىسى دائىرىسىدىن ئاۋام ئومۇمىي ئېتىقادغا ئايلانالمىغان (بۇ ھەقتىكى مەسىلىلەر ماقالىنىڭ باش قىسمىدىكى مەزمۇنلاردا بايان قىلىندى)، ئەمما تەبىئىي ئىنتىلىش، بۇددا تەلىماتى بويىچە «ئۆزىنى قۇتقۇزۇش» ئېڭىنىڭ تۈرتكىسىدىن كۆرە، ئىجتىمائىي كەيپىيات، ئىپتىدائىي دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئاساسىدا ئارخاتلارنىڭ سىڭىپ كىرىشى بىلەن بۇددا دىنىغا بولغان ئىككىنچى قېتىملىق ئېتىقاد قىزغىنلىقى مەيدانغا كەلگەن.

ئۇدۇندا بۇددىزمنىڭ قايتا ئەۋج ئېلىشى، كۇشان خاقانى كانىشكا يېتەكچىلىكىدىكى كەشمىردە ئېچىلغان 4 - قېتىملىق بۇددا قۇرۇلتىيى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بەلكى بۇ قۇرۇلتاي ئۇدۇندىلا ئەمەس، پۈتۈن بۇددىزم تارىخىدا يېڭى باشلىنىش بولدى دەپ قاراش كېيىنكى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولسا كېرەك.

ئۇدۇندا بۇددىزىملىق ئېتىقادنىڭ ئەۋج ئېلىشى ۋە ئۇدۇننىڭ

① ئا. مۇھەممەتتىمىن: «غەربىي يۇرت تاش كېسىر سەئىتى» 53 - بەت.

يۇقىرىقىلار بۇددىزمىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئاساسىي قائىدىلىرى بولۇپ، بۇ قاراشلار ھىنايانا (كىچىك كۆلەڭگۈ 小乘教) ئېتىقادىنىڭ ئۇلى ئىدى. ۋاقىت ھەم ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بۇددىزمدا ماھايانا (چوڭ كۆلەڭگۈ 大乘教) ئېتىقادى پەيدا بولدى. گەرچە ماھايانا مەزھىپى ھىنايانا مەزھىپىنى چۆكتۈرۈش ئۈچۈن كۈچەپ تەرغىبات ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، ئۇ يەنلا ھىنايانا مەزھىپىنىڭ كۆرۈنەرلىك راۋاجلىنىشىدىن ئىبارەت ئىدى».

بۇددىزم ئېتىقادىدىكى بۇ خىل يېڭىلىنىش، تولۇقلىنىش جەريانلىرىنى «بۇددا مۇتەپەككۈرلىرى ئىپتىدائىي بۇددىزمىنى ئازاب دېڭىزىدىن ئۆزىنى ئازغىنە كىشىنى قۇتۇلدۇرىدىغان كىچىك ھارۋا ياكى كىچىك قىيىققا ئوخشايدۇ دەپ قاراپ، «ھىنايانا» دېگەن نامنى بەرگەن^①. ئىپتىدائىي دىندىن كېيىن، ھىنايانا ئەقىدىلىرى ئاساسىدا تولۇقلىنىپ، بېيىغان بۇددا ئەقىدىلىرىنى نۇرغۇن كىشىنى ئازاب دېڭىزىدىن قۇتۇلدۇرىدىغان چوڭ ھارۋا ياكى چوڭ قىيىققا ئوخشىتىپ، ماھايانا دېگەن ئاتالغۇنى قوللىنىپ شۇ نام بىلەن ئاتالغان^②.

ئەمەلىيەتتە، ھىنايانا مەزھىپى بىلەن ماھايانا مەزھىپىنىڭ ئېتىقاد نەزەرىيىسىدە كۆرۈنەرلىك پەرق مەۋجۇت. ھىنايانا مەزھىپى ساكيامۇنىنى بىردىنبىر بۇددىھا دەپ قارىسا، ماھايانا مەزھىپى «ئۈچ ئۆتكۈ» (ئۈچ زامان) قارشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ساكيامۇنى ھەر قانچە كامىل بولسىمۇ، ئۇ بىردىنبىر ئەمەس. «ئۈچ ئۆتكۈ» نىڭ ھەرقايسىسىدا يەنە نۇرغۇن بۇددىھالار مەيدانغا كەلگەن ھەم كېلىدۇ، دېگەن قارشىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ. ھىنايانا بۇدساتۋالىق مۇقامىنى تەكىتلىسە، ماھايانا بۇدساتۋالىققا يېتىشتىكى ھەم بۇدساتۋادا بولۇشقا تېگىشلىك نىجاتلىققا ئىنتىلىش روھىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ھىنايانا مەزھىپى، ئوبىيېكتىپ دۇنيا ئۆزگەرمەيدۇ، مەڭگۈ مەۋجۇت، دېگەن قاراشنى تەرغىپ قىلسا، ماھايانا مەزھىپى، ھەممە شەيئىنىڭ كۆرۈنۈشى ئەسلىي شەكىلدىن ساختا كۆرۈنۈش، ماھىيەتتە ھەممە يوقلىدۇ، دېگەن ماتېرىيالىستىك قاراشنى تەرغىپ قىلىدۇ. شۇ ئاساستا ماھايانا بۇددىزمى «باشقىلارغا ئىچ ئاغرىتىش ۋە ھېسداشلىق

①. ئا. مۇھەممەتئىمىن: «غەربىي يۇرت تاش كېمىر سەنئىتى» 53 - بەت.
②. ئا. مۇھەممەتئىمىن: «غەربىي يۇرت تاش كېمىر سەنئىتى» 53 - بەت.

مۇئەييەنلەشتۈرگەن، شۇنداق ① بولغاندا كانىشكانىڭ خوتەنلىك (ئۇدۇن جەمەتىدىن) بولۇشى، ئۇنىڭسىز ئۇدۇن بىلەن كەشمىرنىڭ يېقىن قوشنا ئەل بولۇشى ئېھتىمال ئۇدۇن بۇددىستلىرىنىڭ كەشمىردىكى 4- قېتىملىق قۇرۇلتايعا قاتنىشىشىغا شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن. بۇ ھەقتە يۇي جى، لياۋدى قاتارلىق بەزى ئالىملار، خوتەن ئەسلىي «چىن» يىپەك ئېلى (بۇ ھەقتە ھىندىستاننىڭ ئەڭ قەدىمكى «مانۇ قانۇنى» دا تىلغا ئېلىنغان، ماھايانا مەركەزلىرىدىن بىرى بولغانلىقى شارائىتى بىلەن «ماھاجىن» «ئۇلۇغ چىن» دەپ ئاتالغان) دەپ ئاتالغان، دەپ قارىشىدۇ. ② دېمەك، بۇ خىل دىپلوماتىيە جەھەتتىكى قۇلايلىق ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى سودا - ئالاقە، يۈرۈشلەرگە ئەگىشىپ، بۇددا دىنى ئېتىقادىنىڭ كۆپلەپ كىرىشىگە كەڭرى شارائىت ھازىرلىغان.

يۇقىرىقى قاراشلىرىمىز، ئۇدۇندا بۇددا دىنىنىڭ ئەۋجىگە چىقىشىدىكى ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي سەۋەبلەر.

ئۇدۇندا بۇددىزمنىڭ راۋاجلىنىپ ئەۋج ئالغانلىقى توغرىسىدا، تارىختا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كەلگەن سەيباھ، دىپلومات (ئەلچە-لەر)، راھىبلارنىڭ قالدۇرغان خاتىرىلىرى (كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرى) يېتەرلىك ئىسپات بولالايدۇ.

«ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە، ئۇدۇندا «بۇددىزم ئەقىدىسىگە ئەھمىيەت بېرىدىكەن. بۇتخانا، مۇنار، راھىب، راھىبەلەر كۆپ ئىكەن. خان بۇدداغا بەك ئىخلاس قىلىدىكەن. ئۇ ھەر پەرھىز كۈنىدە ئۆزى سۇ سېپىپ ۋە سۇپۇرۇپ، پەرھىز تائامى ئىنتايىن قىلىدىكەن» دېيىلگەن. مىلادىيە VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇدۇنغا كەلگەن تاڭ شۇەنزىڭ ئۇدۇن دۆلىتىدە، «ساڭراملىرى 500 دىن ئاشىدىكەن» «راھىبلار بەش مىڭدىن ئاشىدىكەن» دېگەن خاتىرىنى قالدۇرغان («ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»). مىلادىيە V ئەسىرنىڭ بېشىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئۇدۇنغا كەلگەن فاشىيەن ئۇدۇن ھەققىدە: «... ھەممىسى بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. بۇددا نەغمىلىرى بىلەن كۆڭۈل ئاچىدىكەن. راھىبلىرى بىر نەچچە ئون مىڭغا بارىدىكەن. كۆپىنچىسى ماھايانا مەزھىبىدە، ئوپچى تاماق يەيدىكەن ... ھەممە ئائىلىلەر ئىشىك ئالدىغا كىچىك

① لۇي چىن: «ھىندىستان بۇددىزمنىڭ مەنبەلىرى ۋە تارماقلىرى».

② ئا. مۇھەممەتتىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى».

ماھايانا ئېتىقادىنىڭ مەركىزىگە ئايلنىپ قېلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب توۋەندىكىچە:

(1) ئۇدۇندا قۇرۇلغان ياش خانلىق ھۆكۈمرانلىق فۇنكسىيىسىنى دەخلىسىز يۈرگۈزۈشتە ئاۋامنى ئىتتىپاقلاشتۇرالايدىغان، نىيەت، پىكىرنى خالىسلىققا باشلىيالايدىغان ئېتىقاد بىرلىكىگە موھتاج بولغان. بۇ خىل مەنئى مۇھتاجلىقنى كۆپ خۇدالىق ئىپتىدائىي دىنى ئېتىقاد ۋە پېرىخون، كاھىنلارنىڭ سۈرە - ئەپسۇنلىرىغا بېقىنىپ ئالدىن بېشارەت بېرىشتەك ئەمەلىيەتتىن چەتنىگەن ئېتىقاد شەكلى قامدىيالىمىغان. ئەمما بۇددىزمىدىكى، بولۇپمۇ ماھايانا مەزھىپىدىكى تۆت ھەقىقەتنىڭ بىرى بولغان «يول ھەقىقىتى» گە بېرىلگەن سەككىز خىل شەرھىدىكى مەزمۇنلار، ئەل ئاۋامنى شۈكۈر-قانائەتكە، ياۋاش - رايىشلىققا، توغرا نىيەت، ھەققانىي ھەرىكەتكە ئۈندەپ، ئويغانغان ئاخلىق ئادەمنىڭ ئۈچ مۇھىم ئەخلاقى ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. دېمەك بۇ، شەخسنىڭ ئۆز-ئۆزىنى كونترول قىلىشقا نىسبەتەن بۇددا دىنىنىڭ ئىنساندىن كۈتكەن شەكسىز تەلپى. شۇ سەۋەبلىك ماھايانا مەزھىپى ھۆكۈمران كۈچلەرنىڭ ئىرادىسى ئاساسىدا ئۇدۇندىكى ئاۋامنىڭ چەكسىز قوللىشىغا ئېرىشكەن.

(2) كەشپىدە ئىچىلغان بۇددىستلارنىڭ 4 - قۇرۇلتىيىدا مىلادىيە I ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر بۇددا ئالىمى ئاسۇاگوشانىڭ «ماھايانا بۇددىزمى» نىڭ ئېتىقاد شەكلى، تاۋاپ، ئىستىقامەت قاتارلىق تەرەپلەردىكى يېڭى نەزەرىيىسى ئاساسىي ئورۇنغا كۆتۈرۈلدى. شۇنداقلا شۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا «بۇددىزمىنى قوبۇل قىلىش شەرتلىرىنى ئوڭايلاشتۇرۇپ، تەركىدۇنياچىلىق، يىراق تاغلىقلار ۋە غارلاردا ئىستىقامەت ئېلىپ بېرىش، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەكتە قاتتىق تەقۋادار بولۇش قاتارلىقلارنى ئىسلاھ قىلىپ، بۇددا دىنىنىڭ، بولۇپمۇ ماھايانا مەزھىپىنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا يول ئاچقانلىقى^①»، ئۇدۇندا بۇددا دىنىغا بولغان قايتا قىزغىنلىقنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى بىر سەۋەب.

(3) مەشھۇر بۇددىزم تەتقىقاتچىسى لۈي جىن ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ھىندىستان بۇددىزمىنىڭ مەنبەلىرى ۋە تارماقلىرى» دېگەن كىتابىدا كەشمىر خاقانى كانىشكانى جىنتەنلىك (撰真) خوتەنلىك دەپ

① ئا. مۇھەممەتسىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى».

گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرۇۋاتقىنى ھىنايانا مەزھىبى بولسىمۇ، لېكىن بۇددا ئۆلىمالىرىنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، ھەتتا خانىمىمۇ تەسىر كۆرسىتەلەيدىغانلىقى ئىپادىلەنگەن. ئەمما فاشىيەنىڭ ۷ ئەسىردە قالدۇرغان خاتىرىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇ ئۇدۇنغا كەلگەن مەزگىلدە ئەھۋالدا ئۆزگىرىش بولۇپ، جۇششىڭ قالدۇرغان خاتىرىنىڭ ئەكسىچە ماھايانا مەزھىبى ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا ئۆتكەن. خانىمۇ ماھايانا مەزھىبى راھىبلىرىنى ھۆرمەت قىلغان. كېيىنكى چىن پادىشاھلىقىنىڭ خۇڭشى 2-يىلى (تەخمىنەن 400-يىللىرى) بىر نىيەت راھىبلاردىن خۇيچىڭ، داۋجىڭ، خۇيىڭ، خۇيۋېي قاتارلىق راھىبلار بىلەن چاڭئەندىن يولغا چىقىپ، ئۇدۇنغا كېلىپ، مەشھۇر «گۇماتى» ئىبادەتخانىسىغا چۈشكۈن بولغان ۋاقتىدا ئۇدۇن ماھايانا مەزھىبىدىكى بۇددىستلارنىڭ پائالىيەتلىرى ھەققىدە مۇنداق خاتىرە قالدۇرىدۇ: «گۇماتى — ماھايانا مەزھىبىدىكىلەرنىڭ ئىبادەتخانىسى ئىكەن. ئۇنىڭ ئۈچ مىڭ راھىبى بار ئىكەن، تاك - تاك ئۇرۇلۇشى بىلەن ھەممەيلەن غىزالىنىشقا ئولتۇرىدىكەن. تاماقخانىسىغا سۈرلۈك قىياپەتتە كىرىدىكەن. ھەر كىم رېتى بويىچە ئولتۇرىدىكەن، شۇنداق جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرىدىكەنكى، ھېچىرنىڭ ئاۋازىمۇ چىقمايدىكەن...». بۇنىڭدىن مەلۇمكى، بۇددا دىنى ئېتىقاد شەكلىنى ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى ئاممىۋى پائالىيەت، يەنە كېلىپ تۈزۈمى بولغان، تەرتىپلەشكەن، ھەممەيلەن ئاڭلىق ھەم قەتئىي ئىجرا قىلىدىغان دىنغا ئايلانغان.

بولۇپمۇ ئۇدۇندا يىلدا بىر قېتىم بۇت سەيلىسى بولۇپ تۇرغان (بۇت سەيلىسى پائالىيىتى تارىخىي مەنبەلەردە «بۇت يۆتكەش» «بورھان يۆتكەش» «بورھان يۇيۇش» دەپ بىرنەچچە خىل ئالغان. بۇ جايدا بىز كۆپرەك ئاتالغان «بورھان يۆتكەش» دېگەن نامىنى قوللىنىمىز). فاشىيەن ئاتايىن مۇشۇ بۇت سەيلىسى بورھان يۆتكەش پائالىيىتىنى كۆرۈش ئۈچۈن ئۇدۇندا ئۈچ ئاي ساقلاپ تۇرغان ھەم بورھان يۆتكەش پائالىيىتىنىڭ تەپسىلاتىنى قالدۇرۇپ مۇنداق يازغان: «ھەر يىلى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ، شەھەر كوچىلىرىنى سۇيۇرۇپ سۇ چاچىدىكەن، كوچا - كوچا ھەيۋەتلىك بېزەكلەر بىلەن ياسىلىدىكەن، شەھەر دەرۋازىسى ئۈستىگە دەرپەردىلەر ئېسىلىدىكەن، ھەممە نەرسىلەر پۇختا زىننەتلەش بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىكەن، خان ۋە خانىكە - كېنەزەكلەر شۇنىڭ ئىچىدە تۇرىدىكەن. راھىب گۇماتى ماھايانا تەرەپدارى بولۇپ، خان ئۇنىڭ بەك

مۇنار سالغان بولۇپ، ئەڭ كىچىكلىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئىككى غۇلاچ ئەتراپىدا كېلىدىكەن» دەپ خاتىرە قالدۇرغان. فاشىيەننىڭ قالدۇرغان خاتىرىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، شۇ ۋاقىتتا ئۇدۇندا ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئوچىقى تاماق يەيدىغان، يەنە كېلىپ بىرلا ۋاقىتتا ئۈچ مىڭ راھىبە سىغىشىپ ئولتۇرۇپ تاماقلانالايدىغان ئىبادەتخانىلاردىن ئاز دېگەندىمۇ 14 ئورۇندا زور ئىبادەتخانا (بەزى يازمىلاردا 17 دەپ ئېلىنغان. ئەمەلىيەتتە بولغىنى يەنىلا 14) بولغاندىن سىرت، كىچىك ئىبادەتخانىلار نۇرغۇن بولغان. بۇ بايانلاردىن يەكۈن شۇكى، ئۇدۇندا بۇددادا دىنى روناق تاپقانلا ئەمەس، بەلكى ئەۋجىگە چىققان. ھەرقانداق بىر مەنبەدە بىرلا ۋاقىتتا ئۈچ مىڭ راھىبە تاماقلانالايدىغان بۇتخانىدىن 14ى سېلىنغان ئەل توغرىسىدا خاتىرە قالدۇرۇلغانلىقى مەلۇم ئەمەس. ئۇنىڭدىن باشقا، ئائىلىلەر بويىچە بۇددىستلىقنى ئىپادىلەيدىغان «ئىشىك ئالدىدىكى مۇنار شەكىللىك بۇد تەكچىسى» نىڭ ئومۇملىشىشى ئۆز زامانىسىدا ھەرقانداق جايدا كەمدىن - كەم ئۇچرايدۇ. يەنە كېلىپ، ھەر پەرھىز كۈنى خاننىڭ ئۆزى سۇ سېپىپ - سۇپۇرۇپ، «بىر كۈن راھىب بولسا، بىر كۈن داڭ ئۇرۇش» تەك ئېتىقاد خالسىلىقى بولغان بۇددادا دىنى دۆلەت دىنىغا ئايلىنىپ، خانلىق تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى «خان ھەرىكىتى ئارقىلىق ئېلان قىلىنىدىغان قانۇن» غا ئايلانغان. بۇ سۆزىمىزنى تۆۋەنكى پاكىتلىق خاتىرىلەر ئىسپاتلايدۇ:

«جۇششىڭنىڭ تەرجىمىھالى» دا بايان قىلىنىشىچە، جۇششىڭ مىلادىيە 260 - يىلى ئۇدۇنغا كېلىپ، براخما كىتابىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسىنىڭ 90 بابىغا ئېرىشكەن. بۇ دەل ماھايانا مەزھىبىنىڭ نامى «پىراجنا پاراھتا» بولۇپ، بۇ مەزگىلدە ئۇدۇندا ھىنايانا مەزھىبى ھۆكۈمران ئورۇندا بولغاچقا، ھىنايانا مەزھىبىدىكىلەر جۇششىڭنىڭ ماياھانا نومىنى ئالغانلىقى ۋە يولغا چىققاچى بولغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، خاننىڭ ئالدىغا بېرىپ نەسەھەت قىلىپ چەكلەشنى ئۆتۈنۈپ مۇنداق دېگەن: «خەنزۇلار ئىلىنىڭ سىرامانى براخمالارنىڭ كىتابى ئارقىلىق رەسمىي كىتابلىرىمىزدىن ئازماقچى بولۇۋاتىدۇ. خان ئالىيلىرى سىلى يۇرتىمىزنىڭ باش ئىگىسى، ئەگەر بۇ ئىشنى چەكلىمىسىلە قائىدە - قانۇنلىرىمىزنىڭ ئايىغى ئۈزۈلۈپ، خەنزۇلارنىڭ يۇرتى گاس ۋە قارىغۇدەك بولۇپ قالىدۇ. بۇ سىلىنىڭ سەۋەنلىكلىرى بولىدۇ». بۇ خاتىرىدىن قارىغاندا گەرچە شۇ مەزگىلدە

دۆلەتلەر ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس، بەلكى ھەممىسى ئۇدۇن ئېلىگە قارايدىغان دۆلەتلەر بولسا كېرەك) خانلىرى قىممەتلىك گۆھەرلەرنى ھەدىيە قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

فاشيەن كېتىپ تەخمىنەن يۈز يىللاردىن كېيىن (مىلادىيە 518-يىلى) شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شېنگۇي 1-يىلى خان ئانىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن غەربىي يۇرتقا نوم ئالغىلى بارغان سۇڭ، يۈن، خۇيشىڭ قاتارلىقلار ئۇدۇننىڭ شەرقى قىسمىدا 300 دەك راھىبى بار بىر ئىبادەتخانىنى كۆرگەنلىكىنى بايان قىلىپ، ئىبادەتخانىدا بىر يېرىم غۇلاچ (ئالتە گەز) ئېگىزلىكتە بىر ئالتۇن بۇت بارلىقىنى، چىراي - تۇرقى مىسلىسىز بولۇپ، چىرايى نۇرانە ھەم گۈزەل، ھەمىشە شەرققە قاراپ تۇرىدىغانلىقى، بۇ بۇت ئەسلىي جەنۇبتىن ئۆچۈپ كەلگەن بولۇپ، خان يۆتكەشكە ئامال قىلالماي، بۇتقا ئاتاپ مۇنار سالدۇرۇپ، بۇتخانىنىڭ تازىلىقىنى قىلىشقا 400 ئۆيلۈك ئاجرىتىپ بەرگەنلىكىنى، بىرەر كىم ئاغرىپ قالسا ئاغرىق جايغا ئۇدۇللاپ، بۇتقا ئالتۇن قەغەز چاپلاپ قويسا دەرھال ساقىيىپ قالىدىغانلىقىنى، كېيىنكىلەرنىڭ بۇتنىڭ يېنىغا ئالتە جالڭ ئېگىزلىكتە بۇت ۋە ئوردا مۇنارىدىن بىرقانچە مىڭىنى ياساپ، تۈمەنلىگەن رەڭگارەڭ تۇغ - ئەلەملىرىنى ئېسىپ قويغانلىقىنى، ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاسقان تۇغ - ئەلەملىرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدىغانلىقىنى ... تۇغ - ئەلەملىرىنىڭ ئېسىلغان ۋاقىتنىڭ ياۋ، چىن زامانىسىغا توغرا كېلىدىغانلىقىنى خاتىرە قالدۇرغان. ①

مىلادىيە 424 - يىلىدىن 453 - يىللىرىغىچە خېشى سىرامانى شى تەنشۇ، ۋېي دى قاتارلىق سەككىز راھىب بىرلىشىپ جاھان كېزىپ، يىراقلارغا بېرىپ نوم ئىزدىگەن. ئۇلار ئۇدۇنغا كەلگەندە دەل پانجاۋارسكا يىغىلىشى (بۇ ھەر بەش يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان ئاممىۋى يىغىلىش بولۇپ، بۇددا دىنىنىڭ ھەر قايسى مەزھەبلىرى مۇنازىرىلىشىپ، ۋەز ئېيتىشىدىغان چوڭ يىغىلىش. مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندە ھەرقايسى ئەللەرنىڭ بۇدداشۇناسلىرى جەم بولۇپ بۇددا مۇنازىرىسىگە قاتنىشىدۇ) بولۇۋاتقانكەن. خەنزۇلار يۇرتىدىن كەلگەن بۇ سەككىز راھىب ئۇدۇندا توختاپ، خان شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان پانجاۋارسكا يىغىلىشىغا قاتنىشىپ، كەمتەرلىك بىلەن ھەرقايسى ئەل بۇددا ئالىملىرىدىن تەلىم ئالغان ھەرقايسى

① لى يىنپىڭ: «بۇددا ئىلى - ئۇدۇن» 154، 155 - بەتلەر.

ھۆرمىتىنى قىلىدىكەن. ئۇ ئاۋۋال بۇتنى ماڭغۇزىدىكەن. شەھەردىن ئۈچ - تۆت چاقىرىم كېلىدىغان يەردە تۆت چاقىلىق بۇت ھارۋىسى ياسىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ غۇلاچ (ھارۋىنىڭ ئېگىزلىكى) دىن بولۇپ، بەئىنى بىر ساراينى كۆچۈرۈپ كېتىۋاتقاندا ك تۇرىدىكەن. ئۇنىڭ ھەممە تەرىپى يەتتە گۆھەر (بۇ يەتتە گۆھەر ھەققىدىكى قاراش ئوخشاش ئەمەس. ئومۇملاشقىنى تۆت خىل قاراش بولۇپ، تۆت خىل قاراشتا، ئالتۇن، كۈمۈش، بىللۇر، سىرى سەدەپ، ھېقىق، مەرۋايىت، ئەتىرگۈل، ئەينەك، ئۈنچە - مارجان، قىزىل ئالتۇن، كەھرېۋا، مارجان قاتارلىق ئون ئىككى خىل بۇيۇم ئوتتۇرىغا چىققان. بۇلاردىن زادى قايسى يەتتە گۆھەر ئىكەنلىكى ھەققىدە ئىنىق مەلۇمات يوق) بىلەن ناھايىتى ھەشەمەتلىك بېزىلىدىكەن. شايبۇ تۇغ - ئەلەم ۋە كۈنلۈك ئېسىلىدىكەن. بۇت ھارۋىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرىدىكەن. ئىككى بۇدساتۋا ئۇنى قوغداپ تۇرىدىكەن. ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان قورچاق پەرىشتىلەر، خىزمەتچىلەر ئېسىقلىق تۇرىدىكەن. بۇت شەھەر دەرۋازىسىغا يۈز قەدەم قالغاندا خان بېشىدىن تاجىنى ئېلىپ، يېڭى كىيىم كىيىپ گۈل ۋە كۈجە كۆيدۈرۈپ، يالاڭ ئاياغ مېڭىپ شەھەرنىڭ يان ئىشىكىدىن چىقىپ بۇتنى قارشى ئالىدىكەن. بېشىنى بۇتنىڭ پۈتىغا قويۇپ كۈجە كۆيدۈرۈپ، گۈل چاپىدىكەن. بۇت شەھەر دەرۋازىسىدىن كىرگەندە دەرۋازا راۋىقىدا تۇرغان خانىكە ۋە ئۇنىڭ كېنىزەكلىرى گۈللەر چېچىپ، ئارقا-ئارقىدىن تۆۋەنگە چۈشىدىكەن. شۇنداق گۈزەل، ھەيۋەتلىك ھارۋىلار بىر- بىرىگە ئوخشىمايدىكەن. بىر ساخلام (بۇتخانا) بىر كۈن بۇت سەيلىسى قىلىدىكەن. بۇ 4- ئاينىڭ 1-كۈنىدىن 4- ئاينىڭ 14- كۈنىگىچە داۋاملىشىدىكەن. بۇت سەيلىسى ئاياغلاشقاندىن كېيىن خان ۋە خانىكىلەر خان سارىيىغا قايتىدەكەن» .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، فاشىيەن يەنە بىر بۇتخانىنى بايقىغانلىق خاتىرىسى قالدۇرغان بولۇپ، سىنىلىۋاتقىنىغا سەكسەن يىل بولغان. ئېگىزلىكى 25 غۇلاچ (ھەر بىر غۇلاچنى تەخمىنەن بىر يېرىم مېتىر دېگەندە ئوتتۇرىچە 37 ~ 38 مېتىر ئېگىزلىكتە بولىدۇ)، لىم - تۇۋرۇكلەرگە نەقىشلەر ئويۇلۇپ، نۇرغۇن جاۋاھىراتلار ۋە ئالتۇن - كۈمۈشلەر بىلەن زىننەتلەنگەنلىكى، راھىبلار قەسىرىمۇ شۇنداق گۈزەل بېزىلىپ، تۇۋرۇكلەرگە ئالتۇن قەغەز ئىشلىتىلگەنلىكى، بۇ ئىبادەتخانىنى سېلىشقا پامىرنىڭ شەرقىدىكى ئالتە دۆلەتنىڭ (قايسى

ئېيتقاندا، دىن ئالىملىرىنىڭ ھەرقايسى ئەللەردىن بىر جايغا يىغىلىپ مۇنازىرە، مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىشى بىر مۆجىزە. چۈنكى ھازىرغىچەلىك ھەر قانداق باشقا بىر دىندا بۇنداق زور كاتتا يىغىلىشنىڭ ئەنە شۇنداق ئىپتىدائىي مەزگىلدە ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقى توغرىسىدا يازما ئۇچۇر قالدۇرۇلمىغان.

بۇ تېمىدىكى سۆزىمىزنى بۇددا دىن تەتقىقاتچىسى، ئۇدۇن بۇددىزم تارىخىنى سىستېمىلىق تونۇشتۇرغان لى يىنپىڭ ئەپەندىنىڭ سۆزى بىلەن قىسقىچە ئىخچاملىغاندا، «ئۇدۇن — ساخراملىرى كۆپ، كۆلىمى زور، راھىبلىرى كۆپ، نوم بىتىملىرى مول، دىن پائالىيەتلىرى ئاۋات، خان يۇقىرىدا نېمىنى قىلسا تۆۋەندىكىلەرمۇ ئۇنى دورىغان، بۇددا دىنى مەدەنىيىتى ھەرقايسى ساھەلەرگە سىڭگەن، كۆپلىگەن بۇددا دىنى كىتابلىرى چەت ئەلدىن كىرگۈزۈلگەن ھەم ئۇدۇندا تەرجىمە قىلىنىپ ئارقا - ئارقىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغان، بۇددا تەلىماتىنى ئالماشتۇرۇش كۆپ ئېلىپ بېرىلغان، نوم سۇترالارنى تەرجىمە قىلىش ئىشىمۇ تەرەققى قىلغان».

3. مۇرەككەپ بىرىكمە مەدەنىيەت

ئىپادىسى

ئۇدۇن مەدەنىيىتى ھىندىستان - كەشمىر مەدەنىيىتىنىڭ بۇددىزمغا ياندېشىپ ئۇدۇنغا كىرگەندىن كېيىن ئۇدۇندا يىلتىز تارتىپ ئۆزلىشىشى ياكى ئۇدۇنچە يېڭىدىن راۋاجلىنىشى ئەمەس، بەلكى ئۇدۇندا ئەسلىي ئەزەلىي - مەۋجۇت بولغان مەدەنىيەت ئامىللىرىغا بۇددا دىنىنىڭ تەسىرى، سودا - ئالاقىدىكى ئىجتىمائىي يۇقۇندا، تۇرمۇش ئىشلەپچىقىرىشتىكى شاللاش ۋە تاللاش قاتارلىق ئامىللار سەۋەبىدىن ئۇدۇندا ئەسلىي مەۋجۇت بولغان مەدەنىيەتتۇر. ئۇدۇننىڭ بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن ئاۋۋالقى مەدەنىيەت سىستېمىسى ھەققىدە كونكرېت يازما مەنبە يوق ھەم بۇ ھەقتىكى تەتقىقات بوش قالدۇرۇلغان. لۇشۇن ئەپەندى ئېيتقاندا، «قەدەم ئىزى بىراۋنىڭ ماڭغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ»، شۇنداق ئىكەن، تۆۋەندە قەدىمكى ئەسەرلەردە قالدۇرۇلغان ئىزلارغا ئاساسەن، ئۇدۇننىڭ شۇ دەۋردىكى مۇرەككەپ بىرىكمە مەدەنىيىتى ھەققىدە ئىككى كەلىمە ئەقلىي يەكۈن چىقىرىلىدۇ. بۇ مەخسۇس مۇشۇ تېمىدا تەتقىقات ئېلىپ

قاراشتىكىلەرنىڭ ۋەزلىرىنى خاتىرىلىۋالغان. ئۇلار ئۇرپانغا قايتقاندىن كېيىن ئۇدۇندىكى پانجاۋارسكا يىغىلىشىدا خاتىرىلىۋالغانلىرىنى رەتلەپ بىر كىتاپ قىلىپ، «دانىشمەنلىك ۋە ئەخمەقلىق سۈتىسى» دەپ نام قويغان.

يۇقىرىقى بايانلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇددا ئېلى — ئۇدۇندا تەخمىنەن IV - V ئەسىرلەردە بۇددا دىنى ھەقىقەتەن كەڭرى راۋاجلىنىپ شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، ھەتتا خان شۇ پائالىيەتكە بىۋاسىتە باشلامچىلىق قىلغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئىزچىل 14 كۈن، ھەر يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 14 - كۈنىگىچە داۋاملاشقان. خۇلاسىمىز شۇكى: بۇددا دىنى ئۇدۇندا شۇ مەزگىلدە دۆلەت دىنى قىلىنغان ھەمدە بىر قىسىم قائىدە - تۈزۈملىرى (بۇددا پەرھىزلىرىدىن باشقا مۇھىمى بۇددا دىن پائالىيەتلىرىگە ئائىت) خېلى مۇكەممەل تۇرغۇزۇلغان. «بورھان يۇيۇش» مۇراسىمىنىڭ تەييارلىقى ئۈچۈن (شۇ قەدەر كاتتا، ھەشەمەتلىك بېزىلىپ، خانغا يارىغۇدەك داغدۇغا پەيدا قىلغاندىن قارىغاندا)، خان مەخسۇس مالىيە كۈچى ئاجراتقان.

فاشىيەنىڭ «بۈت سەيلىسى» ھەققىدىكى خاتىرىسى ھەمدە ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «دەر ھەقىقەت بۇنىڭدىن ئارتۇق سەلتەنەتلىك بۇددا سەيلىسى ھەققىدە ھازىرغىچە باشقا بىرەر خاتىرەنامە يېزىلغانلىقىنى بىلمەيمىز».

فاشىيەنىڭ كېيىنكى خاتىرىسىمۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. چۈنكى سېلىۋاتقىلى 80 يىل بولغان بۇ ئىبادەتخانا «ۋاڭ شىنىسنىڭ» (خانلىق يېڭى ئىبادەتخانا) ئىبادەتخانىسى بولۇپ، قۇرۇلۇش جەريانى ئۇدۇننىڭ ئۈچ خانلىقىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ھەر ئۈچىلى خاننىڭ ئىزچىل كۈچىنى نەتىجىسىدە پۈتكەن. مەلۇمكى، مىسىردىكى غايەت زور ئەلئېھراملارنىڭ ئەڭ كاتتىسى شۇنچە تۈجۈپىلەپ ئىشلىنىپ ئون يىلدا پۈتكەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇدۇننىڭ ھەقىقەتەن بۇددىنى ئولۇغلاش، بۇددا ئۈچۈن ئاجايىپ كاتتا قەسىرلەرنى (ئىبادەتخانا، بۇتخانىلارنى) سالدۇرۇپ، يېقىن ئەللەردىن باشقا، ھەتتا يىراق ئەل بۇددىستلىرىنىڭ تاۋابگامى ۋە سەيلىگاھىغا ئايلاندۇرغانلىقى ئېنىق. خېشى سىرامانلىرىنىڭ بايانلىرىدىن (يازمىلىرىدىن) قارىغاندىمۇ، ئۇدۇن ھەقىقەتەن بۇددا ئېلى بولۇشقا، بۇددا دىنىنىڭ ئىككىنچى مەركىزى بولۇشقا مۇناسىپ دەپ ئېيتالايمىز. چۈنكى بەش يىلدا بىر قېتىم مۇنتىزىم ھالەتتە بۇددا دىنى مەزھەپلىرىنىڭ قاراشلىرى، ئېتىقاد مەزمۇنلىرى ھەققىدە، بولۇپمۇ بىر دىن ئۈچۈن

بۇيۇملار مەۋجۇت بولسىمۇ، قىيا تاش سىزمىلىرىنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنلىرىلا ئۇچرايدۇ. ئۇلارنىڭ بۇنداق بولۇشى گىمىسانلارنىڭ ياشاش مۇھىتى، گىمىسان مەدەنىيىتىنىڭ دەرىجىسى ۋە شەكلىنىڭ ھەر خىللىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇدۇن قۇم - تۇپراق ئاساس، چۆل - دالاسى كەڭ، قاتما تاش يوق دېيەرلىك زېمىن بولغاچقا، شۇ مۇھىتقا ماس ھالدا (باشقا ئورۇنلاردا تۇرپان، كۇچالاردا غار، ئۆڭكۈر، قىيا تاش رەسىملىرى سالماق ئورۇندا) ئۇدۇندا ساخرام - ئىبادەتخانا، بۇتخانىلار سالماق ئورۇن تۇتىدۇ. رەسساملىقمۇ شۇ دائىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. گۇما ناھىيىسىدىكى ئۈچ ئورۇندىن بايقالغان قىيا تاش سىزمىلىرىدىكى ئوۋ ئوۋلاش، بولۇپمۇ بۇنىڭدىكى پىيادە ۋە ئاتلىق ئوۋ ئوۋلاش پائالىيىتىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈلۈشىنى، بۇددا دىنىدىن ئاۋۋالقى ئىشلەپچىقىرىش تۇرمۇشىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈلۈشى دەپ قاراش مۇمكىن. چۈنكى بىرىنچىدىن، بۇ بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن ئاۋۋالقى (خانلىق تۈزۈم ۋۇجۇدقا كېلىشتىن ئاۋۋالقى) پاترىئارخاللىق تۈزۈم دەۋرىدىكى تۇرمۇشنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈلۈشى؛ ئىككىنچىدىن، ئەقەللىي ساۋات — بۇددا دىنىدا گۆش يېيىش، ھايۋاناتلارنى ئۆلتۈرۈش چەكلەنگەن. بۇنداق شارائىتتا قىيا تاش سىزمىلىرى ناۋادا بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ۋۇجۇدقا كەلگەن دېيىلسە، ئوۋچىلىق — ھايۋاناتلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئوۋ ئوۋلاۋاتقان سىزمىلارنىڭ رويپاچا چىقىشى ياكى چىققان تەقدىردىمۇ ئەسلىي پېتىچە تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس.

قىيا تاش سىزمىلىرىدىكى يالىڭاچ ئادەم سۈرىتى گىرېك بۇددا دىنى مەدەنىيەتشۇناسلىرىنىڭ قارىشىچە، ھىندى - گىرېك مەدەنىيىتىنىڭ، بولۇپمۇ قەندىھار نۇسخىسىنىڭ ئۇدۇندىكى راۋاجى دەپ قارالسىمۇ، ئەمما رەسساملىق ئارخېئولوگىيىسى جەھەتتىن ئويلىغاندا، بۇ نۇقتا دەۋرە قە گۇمانلىق. چۈنكى، ئۇدۇننىڭ مەلۇم مەدەنىيەت تىپى بىر كۈندىلا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئەمەس ھەم بىر كۈندىلا تەرەققىي قىلىپ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن ئەمەس. مەدەنىيەت تەتقىقاتىدىن قارىغاندا تىپ دەرىجىگە كۆتۈرۈلۈشكە بولىدىغان مەدەنىيەتنىڭ بارلىققا كېلىپ، كامالەتكە يەتكۈچە، ئاز دېگەندىمۇ ئۈچ - تۆت ئەسىر، كۆپ دېگەندە توققۇز - ئون ئەسىر ۋاقىت كېتىدۇ. ئۇدۇنغا تەۋە يالىڭاچ رەسىم مەنبەسى مەسىلىسىدە ئېھتىماللىق قارىشىمىز مۇنداق: بىرىنچىدىن، تەسۋىرىي سەنئەتتە ئۇدۇن دەسلەپتىلا نوم - سۇترالاردىكى، قىسىملاردىكى تۈرلۈك

بارغۇچىلار ئۈچۈن ئىزدىنىشتە ئىلھام بولۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس. ئۇدۇننىڭ بۇددا دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى مەدەنىيەت ئامىللىرى، دەۋرنىڭ تۈرلۈك چاپقاشلىرىدىن ئازغىنە بولسىمۇ ئامان قېلىپ، ئەينى دەۋر مەدەنىيىتىنىڭ شاھىدىنى كۆرسىتەلىگۈدەك تىپلىرى توغرىسىدا ھازىرقى خوتەندە تۆۋەندىكى نۇقتىلار دائىرىسىدە قىسمەن ئۇچۇرلار قالغان.

1) گۈزەل - سەنئەت رەسساملقى

نۇرغۇن تارىخنامىلەردە ۋە بۈگۈنكى زامان تارىخ تەتقىقاتلىرىدا بايان قىلىنىپ چىقىرىلغان يەكۈن: ئۇدۇن مەدەنىيىتى — ھىندىستان، گىربەك مەدەنىيىتىنىڭ جۇغلانمىسى، بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلىشقا ئەگىشىپ قوبۇل قىلغان ھەم ئۇدۇن تۇپرىقىدا مەدەنىيەت ئامىللىرى سۈپىتىدە بىخ سۈرگەن، دېگەن قاراش. ۋەھالەنكى، مەسىلە ئۇنداق ئاددىي ئەمەس. خېمىرتۇرۇۋىچسىز خېمىر بولدۇرۇلمىغاندەك، ئەسلىي مەدەنىيەت ئەندىزىسى، مەدەنىيەت تىپى بولمىغان ئۇدۇننىڭ بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلىشقا ئەگىشىپ سىڭىپ كىرگەن مەدەنىيەتنى شۇنچە تېز سۈرئەتتە قوبۇل قىلىپ، شۇنچە ۋايىغا يەتكۈزۈپ سىستېمىلىق ھالدا ئىپادىلەپ، يىراق - يېقىندا داڭ چىقىرىشى، قوشنا ئەل ھېرىسمەنلىرىنى شۇ دەۋرنىڭ مۆجىزە خاراكىتېرلىك مەدەنىيەت سەمەرىلىرى بىلەن تاڭ قالدۇرالمىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس.

«گۇما ناھىيىسىنىڭ سانجۇ دەريا ۋادىسىدىكى ئۇراچى قىياسىغا، كىيىكتۈزدىكى كۆكۈش قىيا تاشقا، قاناز قىيالرىغا كۆپلىگەن قىيا تاش سىزمىلىرى سىزىلغان. ئۇلاردىن مۇھىملىرى خوتەن ئارقارلىرى، ئاتلىق ھەم پىيادە ئوۋ ئوۋلاش، ھەر خىل يالىڭاچ ئادەم سۈرىتى، ئىت قاتارلىقلار بىلەن قاناز قىيالرىغا سىزىلغان ئىشىك ۋە سالاسۇنلۇق چىت - توساق ھەم ھەر خىل تامغا شەكىللىرىدىن ئىبارەت. كوئېنلۇن ئېتىكىدىكى بۇ قىيا تاش سىزمىلىرىدا ھېچقانداق بۇددىزم ئالامەتلىرى كۆرۈلمىگەن». (ئا. مۇھەممەتئىمىن: «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» 33 - بەت)

بىزدىكى ئەسلىي پاكىت ھازىرچە مۇشۇنچىلىك، ئەلۋەتتە. بۇنىڭدىن باشقا لوپ سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان جەسەت ساندۇقىدىكى تۈرلۈك نەقىش، بەلگە ئالامەتلەر، ھەمدە پەنە بۇيۇملىرىدىكى بۇددىزمغا ئائىت ياكى ئەمەسلىكى ئېنىق بېكىتىلمىگەن

قىلغان. يەنە كېلىپ بۇ ئوبرازلار كۆرۈنۈشى ساپال كۈپلەرنىڭ تۇتقۇچلىرىغا كۆپتۈرۈپ ياسالغان. يۇقىرىقى ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولغان بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان رەسساملق بىلەن ھەيكەل تىراشلىق قارىماققا ئىككىسى ئىككى خىل تۈر بولسىمۇ، لېكىن بىر - بىرىگە يېقىن ھەم ئۆزئارا تەقەززالىق سەنئەت.

يۇقىرىقى قاراشلىرىمىز بويىچە ئېيتقاندا، رەسساملق بىلەن ھەيكەل تىراشلىقنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىش تارىخىنى مىلادىدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىن ئىزدەپلا قالماستىن، بەلكى تەرەققىيات، يۇقىرى دەرىجىدىكى ئىپادىلەش ماھارەت مەزگىلىنى بۇددا دىنى ئۇدۇنغا كىرىشتىن ئاۋۋالقى مەزگىللەردىن ئىزدەش ئىلمىي ۋە ئەقلىي نۇقتىدىن بىر قەدەر مۇۋاپىق. شۇنداق بولغاندا ئاندىن كېيىنكى يەكۈنىمىز: ئەسلىدە مەۋجۇت مەدەنىيەت ئېلېمېنتلىرى ۋە خۇرۇچلىرىدىن پايدىلىنىپ، كېيىنكى (بۇددا دىنى قوبۇل قىلىنىپ دىن مەركىزىگە ئايلىنىشقا باشلىغان مەزگىلدىكى) ئالەمشۇمۇل تەسىرى زور مەدەنىيەت بىرىكمىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن دېيەلەيمىز.

(3) ناخشا - مۇزىكا سەنئىتى

ئۇدۇن ئۆز تارىخىدا مۇرەككەپ ھەم ئارىلاشما ئېتىقاد دەۋرلىرىنى بېشىدىن كەچۈرگەن ھەم مۇشۇ ئېتىقاد قوبۇلچىلىقلىرىدا ئوخشىمىغان مەدەنىيەت تىپلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى جانلاندۇرۇش، بېيىتىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان. شۇنىسى ئايانكى، ناخشا - مۇزىكا ۋە ئۇسسۇل ئۇدۇنلۇقلارغا ئۇزاقتىن بېرى ھەمراھ بولۇپ كەلگەن، بۇ نۇقتا ھەر كىشىگە ئايان. ناخشا - ئۇسسۇلنىڭ يىلتىزلىرىنى ئاننىزم دەۋرىدىن سۈرۈشتۈرۈش مۇمكىن. چۈنكى ئوۋ ئوۋلاش شەكلىنى ئىپادە قىلغان (مەزمۇن قىلغان) تۇنجى قەدەمدىكى تىلسىز تراگېكومېدىيىنىڭ ئوينىلىشىدىن (ئوۋ ئوۋلاش جەريانى قەبىلە ۋە گۇرۇھقا قايتقاندىن كېيىن تەسەۋۋۇر ئاساسىدا ئۇسسۇل ۋاسىتىسىدىن پايدىلىنىپ ئىپادىلەپ، ھايۋانلارنىڭ بىچارە مەغلۇپ ھالىتى بىلەن ئىنساننىڭ «ئوۋچىنىڭ» غالىپ تەنتەنىلىك ھالىتى قايتا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن) سۈزۈپ ئېلىنغان قىيا تاش سىزمىسىدىكى (گۇما قىيا تاش سىزمىسى)، ئاتلىق ۋە ئاتسىز ئوۋچى، ئوق ئۇزۇۋاتقان كۆرۈنۈش، ھەرخىل ھايۋاناتلارنىڭ رەسىملىرىنى ئەنە شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي قىياپىتىنىڭ سەنئەتلىك

ياخشى - يامان ئوبرازلارنى سەنئەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، تەسۋىرىي شەكىل بىلەن ئاجايىپ - غارايىپلاشقان ئالاھىدىلىكلىرىنى ئاددىي ئىنسان شەكلىدە ئىپادىلەپ، ئۇدۇن خەلقنىڭ پىسخىكىسىغا ماس ھالدا ئىلاھ، ئەۋلىيالار بىلەن ئىنسان ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ئازايتىشنى ئىشقا ئاشۇرغان. بۇ جەھەتتە دەل رەسساملىقتىن پايدىلانغان. ئەگەر ئىلگىرى ئۇدۇندا رەسساملىق مەۋجۇت ئەمەس ئىدى دەپ قارالسا، ئۇنداقتا بۇددىزم كىرە - كىرمەستە بۇ خىل تەسۋىرىي شەكىل ۋۇجۇدقا كېلەلمىدۇ؟ بۇنىڭ مىسالى سۈپىتىدە تۈرلۈك ئەۋلىيا، بۇددىھالارنىڭ ئىچكى ماھىيىتىنى تاشقى كۆرۈنۈشىدىن ھېس قىلغىلى بولغۇدەك دەرىجىدە ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان سىزما ئىقتىدارنىڭ بولۇشى بىلەن، بۇددىزمغا تازا باب كەلمەيدىغان، شامانىزمىدىكى تراگېدىيىلىك ئوبرازلارنىڭ خاراكتېرى تەسۋىرلەنگەن بالىبال قورچاقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن (مىلادىيە I ئەسىرگە تەۋە دەپ قاراۋاتقان بىر قىسىم قەبىلىما بالىبالار خوتەندىن تېپىلغان. ھازىر ياپونىيە توكيو دۆلەت مۇزېيىدا ساقلانماقتا).

(2) ھەيكەل تىراشلىق

ھەيكەل تىراشلىقنىڭ مەدەنىيەت دەۋرىنى بۇددا دىنىنىڭ قوبۇل قىلىنىشىدىن ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردىن ئىزدەش ۋە ئويلىنىش مۇمكىن. چۈنكى باشقا قەبىلىلەردىكى ھەمدەپنە قورچاق، بالىبال شەكلىدىكى بۇيۇملاردىن كۆرە، بىرىنچىدىن، تەبىئىي، ئاددىي ئىنسانىي ھېسسىيات، ئىچكى ماھىيەت، تاشقى كۆرۈنۈش ئارقىلىق تولۇق گەۋدىلىنىپ ياسالغان ئۇچ غۇلاچتىن ئارتۇق ئېگىزلىكتىكى بۇددا ھەيكەللىرى بىزنى بۇ ھەقتە ئويلىاندۇرىدۇ. يەنى، ئىپتىدائىي ئاساس بولمىسا، كېيىنكى مەدەنىيەت ئىلگىرىكى مەدەنىيەتنىڭ ھامىلىسى بولمىسا، بۇنچە كاتتا ماھارەت بىر - ئىككى يىل ياكى بىر قانچە ئون يىلدا ۋۇجۇدقا كەلگەنمۇ؟ پەقەت بىر قانچە ئون يىلدا ۋۇجۇدقا كەلگەن تاراشلاش ماھارىتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كەلگەن سەيياھلارنى شۇ قەدەر ھەيران قالدۇرالمىدۇ؟ ئۇدۇندا شۇ خىل ماھارەتتىكى زور قوشۇن بارلىققا كېلەلمىدۇ؟ بۇ ئويلىنىپ كۆرۈشكە تېگىشلىك؛ ئىككىنچىدىن، ياپونىيە توكيو دۆلەتلىك مۇزېيىدا ساقلنىۋاتقان، خوتەندىن تېپىلغان بالىبال قورچاق شەكلىدىكى نىقاب بۇيۇمىنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ چىرايىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزەتكەندە ئوخشاش بولمىغان ھېسسىيات، ئوخشاش بولمىغان ساتېرىك تۇيغۇنى ھاسىل

يىلىغىچە دەۋر سۈرگەن. دېمەك، بۇنىڭدىن ئۇدۇن مۇزىكىسى مىلادىيىدىن ئىككى ئەسىر ئاۋۋال چاڭئەندىكى ئوردىغا تارقىلىپ، ئوردا نەغمىچىلىرى ئورۇندايدىغان نەغمىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. جۈملىدىن بۇ غەربىي يۇرت مۇزىكىلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگەنلىكىگە دائىمىر ئەڭ بالدۇرقى خاتىرە ھېسابلىنىدۇ.

(4) ئېستېتىك تۇيغۇ ئىزنالىرى

نىيە خارابىسىدىكى بۇزۇلغان ئىمارەتلەردىن تام رەسىملىرى ئۇچرىغان بولۇپ، ئۇلاردا ئايلانما نەقىش، بەش تىلىم گۈلى، بەلۋاغ بېزەك، نىلۇپەر قاتارلىق نەقىشلەر سىزىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، سامپۇلدىكى قەدىمكى قەبرىدىكى بىر ئۆلگۈچىنىڭ قولىغا ئادەمنىڭ رەسىمى چېكىلگەن بولۇپ^①، بۇ ئىككى خىل نەقىش بۇددىزم سەنئىتىدىن خالىي، شۇنداقلا خېلىلا بالدۇرقى ئىجادىيەتلەر بولۇشى كېرەك.

بۇ ئىككى قېزىلما ئىسپاتىنى باغلاشتۇرۇپ ئىلمىي ئويلانغاندا، ئىنسانغا خاس ئېستېتىك تۇيغۇ، زوقلىنىش، زوقلاندۇرۇشنىڭ بىرلىكى ئۇدۇندا تۈرلۈك نەپىس نەقىش، گۈل ئويمىلار، گۈزەللىككە، كېلەچەككە تەلپۈنگەن روھىي سىمالار ئەكس ئەتكەندىن سىرت، ئىنساننىڭ ئۆز بەدىنىنى بايقىشى، شۇنداقلا ئۆز تېنىدىن زوقلىنىشنىڭ ھەر خىل سىزمىلار، ئويمىلاردىن ھالقىپ چەكمە نۇسخىغا تەرەققىي قىلغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

(5) گىرەلەشمە دىنىي ئېتىقاد

ئۇدۇن باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، دىن قوبۇل قىلىشتا ئىلمىيلىكنى نشان قىلغىنىغا ئوخشاشلا، دىننىڭ تەركىبىدە ئۆزلەشكەن غەيرىي ساپ مەدەنىيەتلەردىن راۋاجلاندۇرۇشقا، ساقلاپ قېلىشقا بولىدىغانلىرىنى ئىزچىل قەدىرلەپ، يېڭى قوبۇل قىلغان دىنىي ئېتىقادقا نام - ئاتالغۇلاردىن تون كىيگۈزۈپ، ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدە ساقلاپ كەلگەن.

مەسىلەن، مىلادىيە IV ئەسىرنىڭ بېشىدا ئۇدۇنغا چۈشكۈن قىلغان فاشىيەن ئۆز خاتىرىسىدە، «بورھان يۆتكەش» پائالىيىتىنىڭ

① لى يىنپىڭ: «بۇددا ئېلى — ئۇدۇن».

ئىپادىلىنىشى دەپ قاراش مۇمكىن. ناخشا - مۇزىكىغا يانداشقان ھالەتتىكى كومپىدىيىلىك تەسۋىر درامماتىك ئىپادىلەشنى بۇددا دىنىغا بولغان ئېتىقادتىن بۇرۇن شەكىللەنگەن ھەمدە بۇنى روھىي ئوزۇق قىلغان دېيىش ئارتۇقچە بولمىسا كېرەك. چۈنكى شامان دىنىمۇ ئۇدۇندا خېلى بىر مەزگىل ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتتى. باخشىلار پال ئېچىش، جىن چاقىرىش - قوغلاش، روھ - ئەرۋاھلار بىلەن سۆزلىشىش، تەرسا، جاھىل جىنلارنى قامچا بىلەن قاتتىق ئۇرۇپ قوغلاش، پىر ئويناپ پىرقىراش قاتارلىق پائالىيەتلىرىدە تەبىئىي ھالەتتە ئۆزى بىلەن ئۆزى ئوخشىمىغان ئاۋاز، تەلەپپۇزدا سۆزلىشىش، پۇت - قوللىرىنى تەرتىپلىك ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ «ئۇسسۇل»، «ساما» شەكلىدە ھەرىكەتلەندۈرۈش قاتارلىق پائالىيەتلەرنى بېشى - ئاغىرى بولغان ھالەتتە ئورۇندىغان. جۈملىدىن بۇ خىل ئورۇنداشتىكى ماھارەت دەرىجىسى پېرىخون، باخشىنىڭ «ئىقتىدار» نىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىنىڭ ئۆلچىمى قىلىنغانلىقتىن، ئىمكان بار ئەڭ سۈرلۈك، جەلپ قىلارلىق دەرىجىدە ئومۇملاشقان. بۇ مەزگىلدە داۋالانغۇچى (جىن چاپلاشقۇچى) روھىي جەھەتتىنمۇ تەسەللى ھېس قىلىپ، كەيپىياتى كۆتۈرۈلۈش ئارقىلىق «كېسەل» ئازابىدىن يېنىكلىگەندەك بولۇپ، باخشىنىڭ «كارامىتى» نىڭ ھەقىقەتەن يۇقىرىلىقىغا ئىشەنگەن.

ئۇدۇندا بۇنىڭدىن سىرت يۇقىرىقىدەك ھەيكەلتىراشلىق بىلەن سەنئەت سۆيەرلىك زىچ گەۋدىگە ئايلانغان بولغاچقا، دۇنيا ھەيكەلتىراشلىقىنىڭ ئىپتىدائىي نەمۇنىسى، شۇنداقلا ئەڭ مۇكەممەل ئۈلگىسى يارىتىلغان. گۇما قىيا تاش سىزمىسىدىكى بالبال (ياپونىيە دۆلەتلىك مۇزېيىدا ساقلنىۋاتقان) لاردىن بىرسىدە قولدا چالغۇ تۇتۇۋالغان، تۇرقىدىن پەدە بېسىپ، چېكىپ چېلىۋاتقان كۆرۈنۈشتىكى بالبال سۈرەتنىڭ بولۇشى بۇ سۆزىمىزنىڭ تىپىك دەلىلى.

لى يىنپىڭنىڭ «بۇددا ئېلى - ئۇدۇن» دېگەن ئەسىرىدە كۆرسىتىلگەندەك، مىلادىيىدىن ئىلگىرىلا ئۇدۇننىڭ ئۆز مۇزىكىسى بولغان. «كۈن پېتىشتىكى ئاستانە خاتىرىلىرى» دە كۆرسىتىلىشىچە، «7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى كۈتكۈچى خېنىم بەيزى كۆل بويىدا ئۇدۇن نەغمىسى چېلىپ، گاۋدى خانىنى كۈتتى» دېيىلگەن. خەنگاۋزۇ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 206 - يىلىدىن 196 -

ئاز دېگەندە ئىككى خىل بولۇشى مۇمكىن. بىرى، يۇقىرىقى بەشىنچى سۈپەتنىڭ مەنىسى بويىچە ئۆلگۈچىنىڭ روھىنىڭ مەڭگۈ ئۆزى بىلەن بىللە بولۇشىنى ھەمدە ئۇ دۇنيادا قايتىدىن تېرىلىپ، مەڭگۈ ياشىشىنى ئۈمىد قىلىش؛ يەنە بىرى، «رىگاۋىدا» دەستۇرىدا تىلغا ئېلىنغان «يەر تەڭرىسىنىڭ مەدىتى بىلەن يەرلەرنى تېرىڭلار. بۇقۇسا تۇتۇپ يەر تېرىڭلار، تەييارلانغان يەرگە دان (ئۇرۇق) چېچىڭلار» دېگەن مۇقەددەس پەرمانغا ئاساسەن، بۇنى ئۆلگۈچىگە باقى ئالەم تېرىقچىلىقى ئۈچۈن قالدۇرۇلغان دان دەپ قاراش مۇمكىن. شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ ھەرگىزمۇ بۇددا دىن مۇراسىم (دەپنە مۇراسىمى) قائىدىلىرى بىلەن ئوخشىمايدىغان بىر خىل دەپنە مۇراسىم ئۇسۇلىدىن ئىبارەت.

بىر قىسىم دىنىي قاراش مەسلىلىرى قەدىمدىن تاكى ھازىرغىچە ئۆزگىرىشچان دىنىي ئېتىقاد داۋامىدا نام، شەكىل جەھەتتە ئۆزگىرىپ، ئەسلىي مۇددىئاسى ئۆزگەرگىنى يوق. يەنى ستەين «قەدىمكى خوتەن» كىتابىنىڭ 169 -، 186 - بەتلەردە تىلغا ئالغان قاراقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى قومارى (和马刺) قومارى ترانسكرىپسىيەلىك ئوقۇلۇش ھەم خەنزۇچە يېزىلىشىدىن، شۇنداقلا تەسۋىرلەنگەن جۇغراپىيەلىك ئورنىدىن قارىغاندا ھازىرقى كوھمارىم بولۇشى كېرەك) تېغىدىكى «تاش ئۆي» (石室) ھەققىدە تالغ شۇەنزىڭ: تاغ قىيا جىلغىسىدا چوڭ بىر تاش ئۆي بولۇپ، ئۇنىڭغا تاكى مايتىرى (弥勒) دۇنياغا كەلگۈچە كۈتىدىغان، ئۆلۈمگە بەل باغلىغان بىر ئارخات (阿罗汉) كىرىپ ياتىدۇ. ئۇنىڭغا تەھىر ئىھسان قىلىش ئۈچۈن ۋېيسارا ۋىرياخان مۇڭگۈز تاغ بىھارىسى سالدۇرغان، دەپ يازغان. بۇ ھازىرمۇ خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان خوتەن ۋارىيانتى. قاراقاش دەرياسىنىڭ باش ئېغىزىدا بىر تاش غار بولۇپ، ئۇنىڭدا رەسمىي قوراللانغان ئىمامى مەھدى ئاخىر زامان ئۇخلاۋېتىپتۇ، ئۇ ئويغىنىپ ئالەمنى ئۆز ئىلكىدە تۇتىدىكەن، دېگەن ئەپسانە بىلەن ئوخشاش؛ ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەزھىپىدە ئىمام مەھدىنى ئاخىر زامان خەلىپىسى (پەيغەمبىرى دېگۈچىلەرمۇ بار) دەپ تەرىپلىگىنىگە ئوخشاش؛ بۇددىزمىدە مايتىرىنى «ئۈچ ئۆتكۈ» (ئۈچ زامان) نىڭ ئاخىرىسى، كەلگۈسى زاماننىڭ بۇددىھاسى (خوتەندە روناق تاپقان ماھايانا مەزھىپىنىڭ «ئۈچ ئۆتكۈ» تەلىماتىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن بۇددىھالىق تەسەۋۋۇر قارىشى)، ئۇ تېخى ئالەمگە

ھەر يىلى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 14 - كۈنىگىچە داۋاملىشىدىغانلىقى، بۇ كاتتا مەرىكىدە ناخشا - ئۇسسۇل، نەغمە - ناۋا بولىدىغانلىقى ئالاھىدە ھەيرانلىق بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئەمەس بۇنىڭدىن باشقا ئورۇنلاردا بۇ خىل نەغمە - ناۋاغا يانداشقان بۇت سەيلىسى بايرىمىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئۇچۇر يوق. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇدۇندا ئەزەلدىن مەۋجۇت بولغان ناخشا - مۇزىكا (يۇقىرىدا دەلىل ئالغىنىمىزدەك)، كېيىنكى بۇددىزم مەدەنىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئۇدۇنچە بۇددىزم مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

ھازىرقى خوتەننىڭ قىسمەن رايونلىرىدا ھېلىغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئوتنى ئۇلۇغلاش، ئوتنى قەدىرلەش، ئوتنى خاسىيەتلىك دەپ ئېتىقاد قىلىش خاھىشىنىڭ ئىپادىسى بولغان ئۈچ يېقىپ جىننى ئۇچۇغداش، گۈلخاندىن كېلىن ئاتلىتىش (بۇ ئازادلىق ھارپىلىرىغىچە مەشرەپ شەكلىدە ئىزچىللىشىپ كەلگەن) ئادەتلىرى بىلەن، V ئەسىرگە ئائىت، «ۋېينامە» دە كۆرسىتىلگەن «ئاتەشپەرەسلىك دىنى قەشقەر، خوتەن، قاراشەھەر، قۇجۇ، ئىمۇرغولدا سوغدىلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بۇخارا، سەمەرقەندلەردە ساقلانغان»^① دېگەن ئۇچۇر بىلەن ماس كېلىدۇ.

ئۇندىن باشقا، لوپ سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقى، نىيە قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىلغان قەبرىلەردىكى جەسەتلەرنىڭ يېنىغا قويۇلغان ئارپا، بۇغداي، ئۈزۈم قاتارلىقلارنىڭ ئېتىكى مەنبەسىنى تېرىقچىلىق مەدەنىيىتىدىن سۈرۈشتۈرۈپ كۆرگەندىن سىرت، دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى، ئاتەشپەرەسلىك دىنى بىلەن ئالاقىدار ئىكەنلىكى. چۈنكى ئاتەشپەرەسلىك دىنى تەشۋىقاتىدا باش تەڭرى ئاغۇرامازدانىڭ ئالتە سۈپىتى تەسۋىرلىنىدۇ (بۇ ئالتە سۈپەت بەزىدە ئالتە مۇئەككەل دەپ قارالغان بولۇپ، ھەر بىر مۇئەككەل ئۆز دائىرىسىدىكى ھاسىلاتقا باش بولغان بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدىكى بەشىنچى سۈپەت بەشىنچى مۇئەككەل «ئامىرات» (موردار، بولۇپ، ئۇ ئۆسۈملۈككە مۇئەككەل بولۇپ، ئۆلمەسلىككە مۇئەككەلدۇر)^②. شامان ئېتىقادى بويىچە قارىغاندا، ئۆلگۈچىنىڭ جەسىدى يېنىغا ئارپا، بۇغداي قاتارلىق ئۆسۈملۈك ئۇرۇقىنى ھەمدە پەنە قىلىشتىن مەقسەت

① ئا. مۇھەممەتتىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى».

② ئا. مۇھەممەتتىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى».

بۇددىزمنىڭ سىرتقى ئەللەرگە كېڭىيىشى

يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، ئۇدۇن ھىندىستاننىڭ شىمالىدىن كېڭەيگەن بۇددا دىنىنى مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى I ئەسىرلەردە (تەخمىنەن مىلادىيىدىن 72 يىل ئاۋۋال) قوبۇل قىلغان ھەم ئىلگىرىكى ئىپتىدائىي بۇددىزم ھىنايانا مەزھىپى ئاساسىدا تەدرىجىي ماھايانا مەزھىپى كەڭ دائىرىدە ئومۇملاشقان. يۇقىرىسىدا خان ئۆز مەنپەئىتى نۇقتىسىدىن قوللىغان، تۆۋەندە ئاۋام ئۆزلىرىنىڭ نىجاتلىق ئارزۇلىرى ئاساسىدا مىسلىسىز راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. بۇددىزمنىڭ تېز سۈرئەتتە سىستېمىلىق كېڭىيىشى، گۈللىنىشى نەتىجىسىدە ھىندىستان بۇددا دىنىنىڭ بىرىنچى مەركىزىگە ئايلانسا، ئۇدۇن ئىككىنچى مەركىزىگە ئايلانغان. شۇنىڭدەك ئۇدۇننى مەركەز قىلىپ غەربىي يۇرتقا، ئىچكىرى جايلارغا، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئاسىيادىكى بىر قىسىم دۆلەتلەر (چاۋشيەن، ياپونىيە قاتارلىق ئەللەر) گىچە دىنىي مەدەنىيەت تەسىرىنى كۆرسەتكەن. بۇنچە زور تەسىرنىڭ روياپقا چىقىشىدا، بولۇپمۇ ئۇدۇننى مەركەز قىلىپ سىرتقى ئەللەرگە كېڭىيىشىدە، ئۇدۇننىڭ سىرتقى ئەللەر بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋىتى، بۇددىزمنىڭ دىن تەرغىبات يۆنىلىشىنىڭ ئۇدۇننى مەركەز قىلىپ سىرتقا يۈزلىنىشى، تەرجىمە ۋە شەرھىۋناسلار، سەنئەتكارلارنىڭ كاتالىزاتورلۇق رولى، بۇددىزمنىڭ سىرتقا كېڭىيىشىدىكى باشقا ئوبيېكتىپ ۋە سۇبېيېكتىپ سەۋەبلەر ئارقىلىق شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى، ئۆزئارا سودا ئالماشتۇرۇش، دىن بىلەن مەدەنىيەتنىڭ بىر گەۋدىلىشىشى ۋە بۇددىزم ئىپتىقادىنىڭ باشقا ئەللەردە تەدرىجىي كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ ئۇدۇن مەركەز قارىشىنىڭ شەكىللىنىشى قاتارلىق بىر قاتار ئامىللار ئالاھىدە رول ئوينىغان.

1. ئۇدۇننىڭ سىرتقى ئەللەر بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋىتى

ئۇدۇننىڭ سىرتقى ئەللەر بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەت تارىخىنى ئىجتىمائىي فورماتىيىدىكى ئۆزگىرىش ئاسسىمىلياتسىيە

كەلمەي، يارالمىش جەرياندا تۇرىدۇ، دېگەن ئەپسانە بار^①. بۇ جايدا ئوتتۇرىغا قويىدىغىنىمىز، ئۇدۇندا بۇددىزم ئەۋجىگە چىقىپ، بۇددىزم ئەقىدىسى گەۋدىلەنگەندە، ئۈمىدۋارلىق روھى ئۆز قېنىغا سىڭگەن ئۇدۇن خەلقى كەلگۈسىدىكى قۇتقازغۇچى ھەم تېخىمۇ ياخشى يولغا باشلىغۇچى بۇددىھاغا بولغان سېغىنىشىنى يۇقىرىقى مائىتىرى ئوبرازى ھەم بۇنىڭغا باغلانغان ئەپسانىلىك ئېتىقاد ئارقىلىق ئىپادىلىسە، ئىسلاملاشقاندىن كېيىن كەلگۈسى ھەققىدىكى تەسۋىرلىرىدە يەنە «مائىتىرى» دېگەن نامنى «ئىمام مەھدى» دەپ ئۆزگەرتىپ، «جاھان بۇزۇلۇپ، ئىنساندىن ھاپيا كېتىپ، ئىماندىن يانغاندا ئىمام مەھدى ئاخىر زامان ئىستىقامەتتىكى ئورنىدىن تۇرۇپ، جاھاننى ئىلىكىگە ئالىدۇ» دېگەن كەلگۈسىگە بولغان سېغىنىشلىق ئەپسانىگە ئالماشتۇرغان. دېمەك، ئۇدۇندا بۇددا دىنى تارقىلىشتىن ئاۋۋال ۋە كېيىن قوبۇل قىلغان ھەرقايسى دىنلاردىن ئوخشاش بولمىغان دىنىي مىستىك مەدەنىيەت قاراشلىرىنى قوبۇل قىلىپ، گىرەلەشمە دىنىي مەدەنىيەت جۇغلانمىسى ھاسىل قىلغان.

ئىزاھاتلاشقا تېگىشلىكى، قەدىمىي قەبرىلەردىن چىققان تۈرلۈك مەدەنىيەت ئىزنالىرىنىڭ يىل دەۋرىنىڭ بۇددىزم دەۋرىگە توغرا كېلىشى بىلەنلا «بۇددىزم مەدەنىيىتى» گە تەئەللۇق دەپ يەكۈن چىقىرىش ئىلمىيلىك ئەمەس ھەمدە دىنىي ئېتنولوگىيىنىڭ مەنتىقىسى ئەمەس، چۈنكى شامانىزم دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئۆلگۈچىلەرنى قويغان قەبرىستانلىققا بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئۆلگۈچىنى دەپنە قىلىش تەبىئىي ئەھۋال، تارىختىمۇ دىنىي ئېتىقاد نۇقتىسىدىن زاراتىگاھ ئايرىلغان ئەمەس.^② ئۇنداقتا يىل دەۋرى يېقىن كېلىدىغان ئىككى خىل دىندىكى كىشىلەرنىڭ گەرچە ئېتىقادى ئىككى سىستېمىغا تەئەللۇق بولسىمۇ، ئۇرۇق ئەجدادى بىر بولسا، ئېنىقكى تۇپراق بېشى (دەپنە قىلىدىغان قەبرىستانلىقى) بىر ئورۇن بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا شۇ بىر قەبرىستانلىقتىن ئىككى خىل، ھەتتا بىر نەچچە خىل دىنىي ئېتىقادقا ئائىت دەپنە شەكىللىرى ۋە مەدەنىيەت ئىزنالىرى چىقىشى تەبىئىي ئەھۋال.

①. مۇھەببەتتىكىن: «غەربىي يۇرت تاش كېسەر سەنئىتى».

②. «قىسقىچە ئىسلام كۇفىتى» دىن كېلىندى.

ۋەھالەنكى، بۇ چاغدىكى ئۇدۇن قانداقتۇر پاسسىپ، زۆرۈرىيەتلىك قونالغۇ خاراكتېرلىك ئۆتەڭ گەمەس، بەلكى پەن - مەدەنىيەت، دىنىي ئېتىقادتا «ئالتۇن بۆشۈك» «تېۋىندۇرۇش» خاراكتېرىدىكى پائالىيەتچان «ئۆتەڭ» بولغان.

خاتىرىلەردىن مەلۇمكى، مانا مۇشۇ زېمىنغا كەلگەن سەيياھلار، دىپلوماتلار، دىن مۇخلىسلىرى، تىجارەتچىلەر ئۇدۇننىڭ گۈللەنگەن زېمىنىدىن بەھرە ئېلىش، راۋاجلىق ئىقتىسادىدىن نەپ ئېلىش مەقسىدىدىن باشقا، مۇھىمى دىنىي ئېتىقاد ئىزدىنىشلىرى يولىدا ئۇدۇندىن ئۆتكەن (ئەمەلىيەتتە ئۇدۇندىن ئۆتمەيمۇ ھىندى، كەشىمىرلەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئالاقىسى كۈچىيىۋەرگەن ھەم ئۈزۈلمەي داۋام قىلىۋەرگەن بولاتتى.) بۇ خىل ئۆتۈشۈشلەر داۋامىدا ئۇدۇن گەرچە بىر مەزگىل جۇرچان، ئىفتالىت، تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالغان^① (بەزىدە قاراملىق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەن) بولسىمۇ، لېكىن پۇختا ئىقتىسادىي ئاساسى، مۇستەھكەم ئىجتىمائىي تۈزۈم كاپالىتىدىكى پادىشاھلىق ئاپپاراتى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئومۇمىي جەھەتتە ئىجتىمائىي تىنچلىق ئىزچىللىقىغا ئىگە بولغان. بۇلار ئۇدۇننىڭ ئېتىقاد، مەدەنىيەت گۈللىنىشىگە زور ئاساس بولغان.

مانا مۇشۇ «ئۆتەڭ» دىكى شەرق بىلەن غەربنىڭ ئۇچرىشىشلىرىدا ئۇدۇن بۇددىزمنىڭ ئەقىدە - ئېتىقادىنى ئىچكى رايونلارغا، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا تارقىتىپ، ھىندىستان، كەشىمىرلەردە سىستېمىلىق تەلىم ئالغان بۇددا ئۆلىمالىرى ئۇدۇندا نوم - سۇترالاردىن لېكسىيە سۆزلەش، مۇھاكىمە قىلىش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ئۇدۇننىڭ بۇددا مەدەنىيىتىنى شەرق - غەربكە تۈنۈشتۈرۈشى ھەم ئۇدۇننىڭ شەرق - غەرب مەدەنىيىتى، دىنىي ئېتىقاد نەمۇنىلىرى بىلەن تونۇشۇش ئىلمىي پائالىيەتلىرى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن. ئومۇمەن، غەرب - شەرق ئۇچرىشىشلىرىدىكى مەركىزىي ئورۇن ئۇدۇنغا ئايلىنىپ، گويىكى بۈگۈنكى چەت ئەل سەيياھلىرى قەشقەرنى كۆرمىسە شىنجاڭغا باردىم دېيەلمىگەندەك، قەدىمىي ئۇدۇنغا چۈشكۈن قىلمىسا ھىندىستانغا نومغا، بۇددا ئىلىم تەھسىلىگە باردىم دېيەلمەيدىغان ھالەت شەكىللەنگەن. ئاددىي بىر دەلىلىمىز: ئوتتۇرا ئەنئەنەت كەك راھىبى دارما راکسا (مىلادىيە 385 —

① باشقا تارىخىي مەنبەلەردە بۇ تەپسىلىي بېرىلگەن بولغاچقا، بۇ جايدا كونكرېت بېرىلمىدى.

قىلىش - قىلىنىش مۇناسىۋىتىدىن ئەمەس، بەلكى ئېتىقاد مەقسىتىدىكى مۇناسىۋەت تارىخىدىن سۈرۈشتۈرگەندە، بۇ ھەقتە رەسمىي تارىخقا ئېلىنغان سىستېمىلاشقان تارىخىي بايان كەم ئۇچرايدۇ. ئۇچرايدىغىنى پەقەت بىر قىسىم تارىخنامىلەر ھەم خاتىرىلەردىكى ئالاقە ھەققىدىكى يۈزەكى بايانلار. ۋەھالەنكى، ئۆز زېمىنىدا پەيدا بولمىغان دىننى دىن پەيدا بولغان ئەسلىي ماكاندىن ئاشۇرۇپ مۇقامغا يەتكۈزەلىگەن ھەم دىن ئىشتىراكچىلىرىنى ئۆزىگە مەركەزلەشتۈرەلىگەن ئەلگە مۇناسىۋەتلىك قالدۇرۇلغان يۈزەكى خاتىرىلەرمۇ ئىسپاتلىق رول ئوينىيالايدۇ.

تارىخقا گۇۋاھلىق بېرىش ئاساسى بىر قەدەر كۈچلۈك بولغان تارىخنامىلەردىن «كېيىنكى خەننامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» «ۋېي سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەردىن قىسقىچە بايان - غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق تارىخنامىلەردە قەيىت قىلىنغان پاكىتلاردىن قارىغاندا، خەن مىڭدىنىڭ يۇڭپىڭ يىللىرىدىن بۇرۇن (مىلادىيە 58 - 75 - يىللارغىچە) كۆكتارتنىڭ (پامىر ئېگىزلىكىنىڭ) شەرقىدە پىشامشان ۋە ئۇدۇندىن ئىبارەت ئىككى كۈچلۈك خانلىق بارلىققا كەلگەن. بۇ دەۋردىكى ئۇدۇننىڭ زېمىنى شەرقتىن پىشامشانغا 1 مىڭ 500 چاقىرىم، جەنۇبتىن سۇۋارنا گۇترا (ئاپاللار دۆلىتى) غا 2 مىڭ چاقىرىم، غەربتىن قارغىلىققا مىڭ چاقىرىم، شىمالدىن كۆسەنگە 1 مىڭ 400 چاقىرىم، زېمىنى مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق، پايتەخت قىلىنغان شەھىرى تۆت تەرەپكە سەككىز - توققۇز چاقىرىم، تەۋەلىكىدە بەش چوڭ شەھەر، ئون نەچچە كىچىك شەھەر بولغان، مۇرەككەپ ئىجتىمائىي مۇھىتلىق، كەڭرى قارمىلىق ھالىتىدىكى خانلىق بولۇپ، ئۇدۇن بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇزاق ئۆتمەستە قوشنا ئەل ۋە يېراق يات ئەللەرنىڭ بېسىپ كىرىشى، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشى، ئۆزىگە قارام دۆلەتكە ئايلاندۇرۇپ قويۇشتەك ئۆزگىرىشچان دەۋرلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن.

ئۇدۇن يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي تۈگۈنىگە جايلىشىش ئەۋزەللىكى بىلەن سۇ ۋە ھاۋا قاتنىشى باشلىنىشتىن ئاۋۋال، خەنزۇلار ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر، جۈملىدىن ھازىرقى زامان تىجارەتلىرىدە يەھۇدىلار ماھارىتى تىلدا داستان بولغىنىدەك، ئەينى دەۋر سودا - تىجارىتىدە ھەممىنى ھەيران قالدۇرغان سوغدىلار، ئىران، پارس، بۇخارا... قاتارلىق ئەللەرنىڭ ھىندىستانغا قىلىدىغان تىجارەت ۋە ئېتىقاد مەنبەلىك سەپىرىنىڭ ھەر قاندىقىدا ئۆتەڭ رولىنى ئوينىغان.

مەزھىپىنىڭ ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتۈشى، خۇددى ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن ئەپەندى ئېيتقاندەك: «... سېرىلانكا، بىرما، تايلاندا، شىزاڭ قاتارلىق جايلارغا بۇددىزمنىڭ تارقىلىشى ۋە ھۆكۈمران ئورۇنغا كۆتۈرۈلىشىدىن خېلىلا ئىلگىرىكى ھادىسە ئىدى». لۇي جىن ئەپەندىنىڭ كۆرسىتىشىچە: «خوتەندىن تېپىلغان 50 نۇسخىدىن ئارتۇق ماھايانا دەستۇرىنىڭ خېلى بىر قىسمىنىڭ ھىندىستاندا ھېچقانداق سانسكرىتچە نۇسخىسى بولمىغان. مەلۇم مەنبەدىن ئېيتىش مۇمكىنكى، كۇچادا بۇددىزم سەنئىتى ئوبرازلىق شەكىلدە ئالاھىدە گەۋدىلەنگەن بولسا، خوتەندە بۇددىزم ئىلاھىيەت شەكلىدە ئابستراكت مۇھاكىمىلىق، تەرجىمىشۇناسلىق تەرىزىدە ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن. نىسپىي مەنبەدىن شۇنداق دېيىش مۇمكىنكى، خوتەندىن تېپىلغان بۇددا بەدىئىي سەنئەت، مەدەنىيەت ئىزلىرى ئەينى دەۋر بۇددا بەدىئىي سەنئەت ۋە مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم تەركىبىي ئەمەس، بەلكى ئالاھىدە سالماق ئورۇن تۇتقان، يەنە كېلىپ تەسۋىرىي سەنئەتتە مۆجىزە خاراكىتېرلىك خوتەن رەسسامچىلىق ئېقىمىنى شەكىللەندۈرگەن

تۆۋەندە بۇددا دىنىنىڭ ئىلاھىيەت نەزەرىيىسىنىڭ، تەرجىمە - شەرىھى - تەپسىر جەھەتتىكى يېتىلگەن بۇددارنىڭ ۋاسىتىلىرى بىلەن ئۇدۇندىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا تارقىلىش ئەھۋالىنىلا دەلىللەپ ئۆتىمىز:

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن تۇنجى بولۇپ ئۇدۇنغا نوم ئالغىلى كەلگەن راھىب جۇ شىسىڭ (بەزى مەنبەلەردە جۇ شىخاڭ دەپمۇ ئېلىنغان) نىڭ ئۇدۇندىكى پائالىيەتلىرى ھەققىدە «جۇ شىسىڭنىڭ تەرجىمىھالى» دېگەن ئەسەردە تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرۇلغان. بايان قىلىنىشىچە جۇ شىسىڭ ۋېي سۇلالىسىنىڭ گەنلۇ 5-يىلى (مىلادىيە 260-يىلى) شەرقتىن ئۇدۇنغا كەلگەن ھەم براخما كىتابىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسىنىڭ 90 بابىغا ئېرىشكەن. بۇ ماھايانا مەزھىپىنىڭ نومى (بىراجىنا پاراھتا) ئىدى. جۇ شىسىڭ بۇددا مەدەنىيىتى ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇدۇندىن كەتمەي 80 يېشىدا ئۇدۇندا ۋاپات بولغان.

جىن سۇلالىسىنىڭ تەيكاڭ 7-يىلى (مىلادىيە 286-يىلى) سىرامان جى فالىڭ ئۇدۇندىن «بۇددا ۋاتام ساكاما خاۋايپولىيا سۇترا» نى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئاپارغان. بۇنىڭدىن شۇ ۋاقىتتا 36 مىڭ ئايەت تەرجىمە قىلىنماي قالغان. كېيىن شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىيە 418 - يىلى) خانلىق مەخسۇس بۇددا بىخازرا

433- يىللار) تەخمىنەن مىلادىيە 421- يىل گۇزاڭ (ھازىرقى ۋوۋيې) شەھىرىدە «نېرۋانا سۇترا» نى تەرجىمە قىلىش داۋامىدا بۇ سۇترانىڭ تولۇق ئەمەسلىكىنى ھىس قىلىپ، ئۆز يۇرتىدىن تېپىپ كېلىشكە قايتمىش سەپىرىدە ئويلىمىغان يەردىن ئۇدۇندا چۈشكۈن بولغىنىدا ئۇنى ئۇچرىتىپ قېلىپ، ئاخىر «نېرۋانا سۇتراسى» نىڭ 36 جىلدىنى تولۇق تەرجىمە قىلىپ تۈگەتكەن.

2. بۇددىزمىنىڭ ئۇدۇننى مەركەز قىلىپ سىرتقا كېڭىيىشى

كەشىردە ئېچىلغان بۇددا دىنىنىڭ 4- قۇرۇلتىيىدىن كېيىن كانىشكانىڭ ھەرقايسى ئەللەرگە مەقسەتلىك ھالدا بىۋاسىتە ئارخاتلارنى ئەۋەتىپ، مەلۇم مەنىدىن مەجبۇرەن تارقىتىلغان بۇددا دىنىنى ئۇدۇن ئۆز ئىدىئولوگىيىسىدە قايتا يۇغۇرۇپ ھەم پىششىقلاپ، ئۇدۇنچە بۇددىزم مەدەنىيىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. ئەمما ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىغا ئۇدۇننى مەركەز قىلىپ تارقاتقان بۇددا دىنىنى قانداقتۇر راھىب، ئارخاتلارنى ئۇدۇن خانىنىڭ ئەۋەتىشى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى خانلىقلارنىڭ ئىجتىمائىي فورماتسىيىلىك ئۆزگىرىشلىرى، خان - پادىشاھلارنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقلىرىنى مۇستەھكەملەشتە ئەسلىي ئېتىقاد قىلىۋاتقان دىننىڭ بۇ ئېھتىياجنى قامدىيالماسلىقى، يېڭى بىر ئىدىئولوگىيىلىك بۇرۇشقا ھاجەتتەن بولغانلىقى ئاساسلىق سەۋەپ بولغان. چۈنكى، بۇددىدىكى سەككىز چوڭ پەرھىزنى ئومۇملاشتۇرغاندا، ئىتائەتچىلىك، خاسلىق، سادىقلىق ھەم بۇ دۇنيا غوۋاسىدىن خالىي ئۆتۈپ، ئاخىرەتلىك (نېرۋانادىكى ياخشى ماكان چۈشەنچىسى) يولىنى تۇتۇش تەشۋىق قىلىنىپ، شەھۋەت، زىددىيەتلىك ئوي - خىيال، ھەرىكەتلەر چەكلەنگەن. بۇ دەل ھۆكۈمران تەبىقىنىڭ ئاۋامىنى بىخۇدلاشتۇرۇپ، خاتىرجەم سەلتەنەت سۈرۈشىدىكى ئىزدىنىشىگە مۇناسىپ كەلگەن.

شۇ سەۋەبتىن، ئۇدۇن بۇددا دىنىنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك ئىككىنچى چوڭ مەركىزىگە ئايلانغان. ئەمەلىيەتتىمۇ مىلادىيىدىن بىر ئەسىر بۇرۇن ئۇدۇننىڭ بۇددىزمىنىڭ ھىنايانا مەزھىپىنى قوبۇل قىلىشى، شۇ ئاساستا كۈچىيىپ ماھايانا

تۆۋەندىكىلەرنى ئېلىش بىر قەدەر مۇۋاپىق: مىلادىيە 518-يىلى سۇڭ يۈن، خۇيشىڭ قاتارلىق راھىبلار غەربكە نوم ئالغىلى بارغان. ئۇلار سەپىرىدە ئۇدۇننىڭ شەرقىي چېگرىسىدا ئۇزۇن تات شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن 15 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا 300دىن ئارتۇق راھىبى بار بىر چوڭ ئىبادەتخانىنى كۆرگەن ھەم ئىبادەتخانىدىكى «خاسىيەتلىك ئالتۇن بۇت»^① نى كۆرۈپ، بۇ ھەقتىكى رىۋايەتلىك ئارقا كۆرۈنۈشىنى يېزىپ، شۇ ئىبادەتخانا ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق بايان قىلغان: «كېيىنكىلەر بۇتنىڭ يېنىغا ئالتە جاڭ ئېگىزلىكتىكى بۇت ۋە ئوردا مۇنارىدىن بىرقانچە مىڭنى ياساپ، تۈمەنلىگەن رەڭگارەڭ ئۈزۈنچاق تۇغ ئەلەملەرنى ئېسىپتۇ. ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاسقان تۇغ - ئەلەملىرى پېرىمىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدىكەن. تۇغ - ئەلەمگە خەنزۇچە خەتنىڭ لىشۇ شەكلىدە تەيخې 19-يىلى، جىڭمىنىڭ 2-يىلى، يەنچاڭ 2-يىلى دەپ يېزىلغان. بىر تۇغ - ئەلەمنىڭ يىلنامىسىدىن قارىسام ياۋ چىن زامانىسىدىكى تۇغ - ئەلەم ئىكەن»^②. سۇڭ يۈننىڭ يۇقىرىقى خاتىرىسىدىكى تۇغ - ئەلەم يىلنامىسىدىن قارىغاندا V، IV ئەسىرلىرىگە تەئەللۇق.

دېمەك، مىلادىيە 280-يىللاردىن ئىلگىرىلا ئۇدۇننىڭ بۇددا دىنى ئەقىدە - ئېتىقادلىرى خېلى مۇكەممەللىشىپ، بۇددا دىنى ئۇدۇندا ھۆرمەتلەنگەندىن سىرت، يات ئەللەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانلىرى ئۆز ئىلىدىكى بۇددا راھىبلىرىنى ئۇدۇندىن نوم ئېلىپ كېلىش ۋە نوم - سۇترالاردىن بىلىم تەھسىل قىلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەن. شۇنىڭدەك ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى راھىبلارمۇ ئۇدۇننى، ئۇدۇن بۇددا دىن تەرىقىتىنى ئۇلۇغ بىلىپ، دىن تەلىماتى ئۈچۈن ئۇدۇنغا كېلىپ، قۇرۇق قول قايتىمىغان. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئەللىرى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، ئۇدۇننىڭ گۈللەنگەن بۇددا دىنىدىن ئۆزلىرى ئۈچۈن ئۈلگە ئالغان ھەم بۇ جايدىن ئېلىنغان ئۈلگىنى ئىشەنچلىك، تولۇق دەپ قارىغان.

ئۇلار ئۇدۇندىن بۇددا، سىرامانلارنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە، يەنى ئۆز دۆلەتلىرىگە ئۇستازلىق ۋە بۇددا نوم - سىرامانلارنى تەرجىمە قىلىشقا تەكلىپ قىلىشقان. شۇنداقلا بىر قىسىملىرى ئۇدۇندا بۇددا، سۇترالارنى مەخسۇس ئۇستاز تۇتۇپ ئۆگىنىپ، ئىلىم تەھسىل

① «لى يىنپىڭ: بۇددا ئېلى - ئۇدۇن».

قاتارلىق يۈز نەچچە كىشىنى تەشكىللەپ، كىتابنىڭ تولۇق تېكىستىنى تەرجىمە قىلدۇرۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بۇددا ئەھلى ئارىسىدا ئومۇملاشتۇرغان.

لياڭجۇ سىرامانى بىياۋسىبىڭ V ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئۇدۇنغا كېلىپ، بىرقانچە ئاي تۇرۇپ ئۇدۇننىڭ نۇرغۇن بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى زىيارەت قىلغان. زاماندا ساڭرامدىكى كارامەتلىك گۆھەر بۇتنى كۆرگەن.

مىلادىيە 400 - يىلى فاشىيەن غەربكە نوم ئالغىلى بېرىپ، كېيىنكى يىلى ئۇدۇندىن ئۆتكەندە، ئۇدۇندا بىر قانچە ئاي تۇرۇپ، ئۇدۇننىڭ بۇددا دىنغا ئائىت بەزى ئەھۋاللىرىنى خاتىرىلىگەن. شەرقتە قايتقاندا كۆپلىگەن بۇددا نوم بىتمىلىرىنى ئېلىپ قايتقان.

IV ئەسىرنىڭ ئاخىرى V ئەسىرنىڭ بېشىدا لياڭجۇلۇق راھىب شى جىيەن، شىباۋيۇنلەر فاشىيەنگە ئەگىشىپ «مۇقەددەس بۇددا ئېلى — ئۇدۇننى تاۋاپ قىلىش» قا كەلگەن.

يۇڭجۇ جىڭ جاۋ شىنقىڭلىڭ (ھازىرقى شىئەن ئەتراپى) راھىب شى جىزىڭ كېيىنكى چىن سۇلالىسىنىڭ 6- يىلى (مىلادىيە 404- يىلى) 15 راھىب بىلەن بىرلىكتە يولغا چىقىپ، بۇددا ئەھلىلىرىنى كېزىپ، ئۇدۇندا توختاپ ئۇلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنى تولۇق كۆزەتكەن.

ئۇندىن باشقا، خېشى سىرامانى شى تەنشۆ، ۋېي دې قاتارلىق سەككىز راھىب بىرلىشىپ نوم ئىزدەپ ئۇدۇنغا كەلگەن ھەمدە ئۇدۇنغا كەلگەن مەزگىلدە پانجاۋارسكا يىغىلىشى (بەش يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلدىغان بۇددىستلارنىڭ بۇددا ئەقىدىلىرى بويىچە بەس مۇنازىرە - مۇھاكىمە يىغىلىشى) غا قاتنىشىپ، ھەرقايسى ئەل بۇددىزم ئالىملىرىدىن تەلىم ئالغان ھەم بۇ جەرياندا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى توپلاپ بىر كىتاب تۈزۈپ چىققان. كېيىنكى مەزگىلدە پېي خويلان بۇ كىتابقا «دانىشمەنلىك ۋە ئەخمەقلىق سۇترىسى» دەپ نام بەرگەن. كېيىنچە بۇ كىتابتىكى مەسەل ۋە ھېكايىلەر جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئەدەبىياتىغا مەلۇم تەسىر كۆرسەتكەن. ھېچبولمىغاندا جۇڭگو ۋە چەت ئەل يازغۇچى، دراماتورگلىرى تەرىپىدىن بىر قىسىم ھېكايىلىرى سەھنىلەشتۈرۈلگەن^①.

يۇقىرىقى بىر قاتار دەلىللەرنىڭ تولۇقلىمىسى سۈپىتىدە

① لى يىڭلىڭ: «بۇددا ئېلى ئۇدۇن».

ئېلىپ كېتىپ، قالغان 36 جىلدىنى تەرجىمە قىلىپ تۈگەتكەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئەللەرگە يەتكۈزۈلگەن نوم - سۇترالارنىڭمۇ ئەڭ تولۇق، ئىشەنچلىك نۇسخىسى يەنىلا ئۇدۇندىن ئۈلگە ئېلىنغان بولۇپ، بۇدا دىنىنىڭ ئەسلىي ماكانى بولغان ئەللەردىن تېپىلمىغان نوم - سۇترالار ئۇدۇندىن تېپىلغان، ھەتتا نوم - سۇترالاردىن باشقا بۇدانىڭ ئەتىۋارلىق ساقلاندىلىرىنىمۇ تەۋرەك سۈپىتىدە ئۆزلىرى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئېلىپ كەتكەن. يەنى مىلادىيە 475-يىلى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك راھىبى فاشىيەن مۇقەددەس يادىكارلىقلار زىيارىتىگە جىنىلىڭدىن يولغا چىقىپ غەربكە بارغان. ئۇدۇندا توختىغان مەزگىلدە ئۇدۇندىن «لىن خۇا چېچەك ئۈزەكى ئېتىكى يارا تېغى دىۋاداتتا ئاتلىق نوم بىتىگ» ۋە «بۇدساتۋانىڭ تۆۋە قىلىپ گۇناھىدىن پارىغ بولىدىغان ئەپسۇن سۇترىسى» نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىنىڭ بىردىن جىلدىنى، بۇدانىڭ چىشىدىن بىر تال، سارراسىدىن 15 دانە ئېلىپ يۇرتقا قايتقان. بۇدانىڭ فاشىيەن ئېلىپ قايتقان شۇ بىر تال چىشى ھازىر بېيجىڭنىڭ شىئەن تېغىدىكى لىڭ گۈاڭ ئىبادەتخانىسىدا ساقلنىپ، بۇدا دىنىدىكىلەرنىڭ ئەڭگۈشتىرى بولۇپ قالدى.

VI ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى گاندىرالىق مۆتۈر راھىب جىنانا گۇپتا شاگىرتلىرىنى ئېلىپ، جاھان كېزىپ بۇدا دىنىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ھىندىقۇش تېغىدىن ئۆتۈپ ئۇدۇنغا كەلگەن. خۇلاسە شۇكى، ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋردە ئۇدۇننىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بۇدا دىن تەرەققىياتىغا بولغان تەسىرى ناھايىتى زور بولغان. بۇ داۋامدا «پىراجىنىيا پارامتا سۇتراسى» «بۇدا ۋاتاملىكا ماخاۋا ئىيويا سۇتراسى» قاتارلىق ھىنايانا نوملىرى ھەم «ئەقىللىق ۋە ئەخمەقلىق سۇتراسى» قاتارلىق ھىنايانا نوملىرىنىڭ كۆپلىگەن نۇسخىلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىپ كېتەيگەن. ئەلۋەتتە بۇ ھەقتە تارىخنامىلاردا خاتىرىلەنگەنلىرى يۇقىرىقىلار. ئەمما بۇ ھەقتىكى يەنە نۇرغۇن پاكىتلىق ئەھۋاللار تارىخقا خاتىرىلەنمىگەن. بۇنداق بولۇشى تۆۋەندىكى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس. ئۇدۇندا مۇكەممەل ئوردا تارىخى ئاساسەن پۈتۈلمىگەن، شۇنداقلا قوشنا ۋە يىراق - يېقىن ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت (باردى-كەلدى) ئەھۋاللىرىنىڭ خېلى بىر قىسىم خاتىرىلىرى، جۇرچانلارنىڭ ئىككى يىل ئەتراپىدىكى ۋەھشىلەرچە بۇلاڭ - تالىڭى، ئۇرۇپ - چېقىش، ئوت قويۇشلىرىدا كۈلگە ئايلانغان. يەنە نۇرغۇن

قىلغان. سۇڭ سۇلالىسى شاۋدى خانىنىڭ 1- يىلى (مىلادىيە 423- يىلى) جىن، سۇڭ سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا ھەقسىز مەكتەپ راھىبى داۋ شىڭ ئۇدۇن سىرامانى جى شىڭ قاتارلىقلارنى ياڭجۇننىڭ لوڭشاڭ ئىبادەتخانىسىدىكى يىغىلىشقا تەكلىپ قىلىپ، فاشيەن سىرېلانكىدىن (قەدىمدە شى دۆلىتى دېيىلگەن) ئېلىپ كەلگەن «ئەمرىمەرۇپ سۈترىسى» نىڭ 34 جىلدى ۋە «بىكشۇلار پەرھىز دەستۇرى»، «كارما» نىڭ بىردىن جىلدىنى تەرجىمە قىلدۇرغان. شىمالىي لياڭ سۇلالىسىدىن جۇرچى جىننىڭ نوم تەھسىل قىلىش ئۈچۈن غەربكە قىلغان سەپىرىدە، ئۇدۇن گۇماتى ئىبادەتخانىسىگە چۈشكەن ھەم بۇ جايدا ئەنەتكە كىلىك ماھايانا ئۇستازى بۇددا سىنانى ئۇچرىتىپ ئۇنىڭدىن تەلىم ئالغان. ئۆزگەنگەنلىرى ئاساسىدا جۇرچى جىننىڭ «دېيانا تەلىماتىدىن مۇھىم چۈشەنچە» نىڭ ئىككى جىلدىنى ئۆزلەشتۈرگەن.

بۇنىڭدىن مەلۇمكى، نوم، سۇترالار ئۇدۇندىن ئوتتۇرا تۈزلەشلىك رايونغا كۆپلەپ ئېلىپ بېرىلغاندىن سىرت، نوملارنى سانسىرت - ئەنەتكە تىلىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىشقا يەنە ئۇدۇن بۇددىستلىرى تەكلىپ قىلىنغان.

ئەلۋەتتە، شۇ دەۋردە ھىندىستان، كەشمىرلەردىمۇ بۇددا دىنى كەڭرى راۋاجلانغان، نوم - سۇترالار كۆپلەپ مەيدانغا كەلگەن. ئەمما، لى يىننىڭ ئۆز كىتابىدا ئوتتۇرىغا قويغاندەك، شۇنداقلا بۇددا مەدەنىيىتىنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولغان ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق كىتابىدا ئىشەنچلىك ھالدا دەلىللىگەندەك ۋە لى جىن ئەپەندىنىڭ «ھىندىستان بۇددىزىمىنىڭ مەنبەلىرى ۋە تارماقلىرى» دېگەن كىتابتا خاتىرىلەنگىنىدەك، ئوتتۇرا ئەنەتكە راھىبى دارماراكسا مىلادىيە 421- يىلى خېشىدىكى جۇرچى مۇنسۇن ئەتراپىدىن گاۋزاڭ (ھازىرقى ۋوۋيې) ئىبادەتخانىسىغا نوم تەرجىمە قىلىشقا ئېلىپ كېلىنگەن. ئەمما «نەرۋانا سۈترىسى» نىڭ تۈر، سانى تولۇق بولمىغان. دارماراكسا چالا قىسمىنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ئۆز ۋەتىنىگە قايتىشتا ئۇدۇندىن «نەرۋانا سۈتراسى» نىڭ 50 نەچچە خىل نۇسخىسىنى تاپقان (مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، «نەرۋانا سۈترىسى» نىڭ بۇ 50 نەچچە خىل نۇسخىسىنىڭ سانسىرتىچە نۇسخىسى ئەنەتكە كىتىمۇ يوق ئىكەن). شۇنىڭ بىلەن شۇ جايدىن

براخمانچە نۇسخىسىنى ئېلىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ «بۇددا ۋاتام ساكاماۋغا ۋايىپوليا سۇترا» (ساپ دىل ۋە باراۋەرلىك سۇتراسى) ئىچىدىكى ماھاپانا سۇترالىرى ۋە ئاگاما سۇترالىرى ئىچىدىكى ھىنايانا سۇترالىرىنى تەرجىمە قىلغان.

ۋېيسارا كۈيجى (尉迟基) مىلادىيە 598 - 682) ئۇدۇنلۇق بولۇپ، خان جەمەتى ۋېيسارا كىلتىنىڭ نەۋرىسى. مىلادىيە 615 - يىلى ئۇدۇن رەسسامللىرى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە بارغان. ئاساسلىقى بۇددا رەسسامللىقى ۋە نوم - سۇترا تەرجىمىچىلىكى بىلەن شۇغۇللانغان. تەرجىمە ساھەسىدىكى نەتىجىلىرى، تۆھپىلىرى گەۋدىلىك بولغانلىقتىن، سۇلالە باش راھىبى تاڭ شۈەنزائىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن شۈەنزائىڭ قەسىرىدە تۇرغان. بۇ مەزگىلدە «نوقۇل تۇتۇش نەزەرىيىسى ھەققىدىكى بايانلار خاتىرىسى» ناملىق 20 جىلدلىق بۇددا كىتابىنى يېزىپ ھىنايانا ۋە باشقا ئېقىمىدىكىلەر ئۈستىدىن شىكايەت قىلغان نەزەرىيىسى ئاساسىدا فاشائىزۇڭ مەزھىپىنى ئىجاد قىلغان. مىلادىيە 661 - يىللىرى تاڭ شۈەنزائى بىلەن بىرگە «بەس - مۇنازىرىنىڭ چېكى توغرىسىدا»، «بەس - مۇنازىرىنىڭ چېكى نەزەرىيىسىگە مەدھىيە»، «غەيرى مەزھەپلەر ئاساسىي مەقسىدىنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغانلىقى توغرىدا - سىدا»، «نوقۇل 20 تونۇش توغرىسىدا»، «تەڭداشسىز قانۇننىڭ چېكى - چېگرىسى توغرىسىدا» قاتارلىق بۇددا دىنى ۋە ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى ھەققىدىكى كىتابلارنى بىۋاسىتە ھالدا سانسىكرىت تىلىدىن خەنزۇچە تىلغا تەرجىمە قىلىپ شەرھى يازغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ «مۇرەككەپ توپلام نەزەرىيىسى ھەققىدىكى باياننامە خاتىرىلىرى»، «سەۋەب - نەتىجە بىلەن ھەقىقەتكە قايتىش توغرىسىدا بايان»، «ئەقىل - پاراسەتلىك ۋېيسارا پىراجىنا سۇتراسى ھەققىدىكى تەپسىر»، «مايتىرىنىڭ دۇنياغا كېلىشى ھەققىدىكى سۇترا»، «بۇددا تەلىماتىدىكى پاك نوملارغا ئوقۇلغان مەدھىيە بايانلىرى» قاتارلىق 14 كىتاب يازغان. كېيىنچە بۇ كىتاب بۇدداستلار تەرىپىدىن ئۇلۇغلىنىپ، «100 قىسىملىق باياننامە ئاساسلىرى» دەپ ئاتالغان.

شۇنىسى ئېنىقكى، ئۇ ئىجاد قىلغان فاشائىزۇڭ مەزھىپى بىر مەزگىل چاڭئەندە زور ئۇتۇق بىلەن كۆپلىگەن بۇددا راھىبلىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان. تەرجىمە، شەرھىدىن باشقا، مۇھىمى دىنىي

شاھىدلىق تەۋەرۈكلەر بەلكىم چوڭقۇر يەر تەكتىدە ھېلىمەم يېتىۋاتقاندا.

3. تەرجىمە ۋە شەرھىشۇناسلارنىڭ

ئاكتىپ تەسىرى

بۇددىزمىنىڭ، بۇددا بەدىئىي سەنئىتىنىڭ سىرتقى ئەللەرگە تارقىلىشىدا يۇقىرىدا ئوتتۇرىغا قويغىنىمىزدەك، ئۇدۇننىڭ سىرتقى ئەللەر بىلەن بولغان تۈرلۈك سودا-ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي فورماتسىيىدىكى دىپلوماتىك، قاراملىق مۇناسىۋەتلىرى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئۇدۇننى نىشان قىلىپ، بۇددا ئىلمىنى تەھسىل قىلىش، نوم - سۇترا ئىزلەپ كېلىش جەريانىدىكى ئالاقىلەردىن باشقا، مۇھىمى، ئۇدۇندىكى ۋە ئۇدۇندىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارغان نوم - سۇترا تەرجىمە شۇناسلىرى، شەرھىشۇناسلىرىنىڭ ئوينىغان كاتالزاتورلۇق رولىنى سەل چاغلغىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. بۇنىڭدىن باشقا، بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ كاتتا شۆھرەتلىك پېشۋالىرىنىڭمۇ بۇ جەھەتتىكى تۇتقان سالىمى ئالاھىدە بولۇپ، بۇ ھەقتە كېيىنكى تېمىلاردا مەخسۇس توختىلىمىز.

بۇددىزم بەدىئىي سەنئىتىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىشىدا بىۋاسىتە رول ئوينىغانلاردىن گىتامىت، دېۋاپراجنا (提云般若) سىكساناندا (实叉难陀) شىكاناندۇ دەپمۇ ئېلىنىدۇ) VII ئەسىردىكى تايۋن تاناخۇ (提云它那若)، VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا لوڭشىڭ ئىبادەتخانىسىگە باش ئۇستاز، باش راھىب بولغان بېشبالىق-لىق شىرۇدامۇ (尉迟名) ئاسۋاگۇشا (尸罗达摩) نىڭ «بۇددە-ھاغا قەسىدە» ناملىق ئەسىرىنى تەرجىمە قىلغان خوتەن خانى ۋىسا-راسرو (ۋېيساراسورا 尸罗迟尉)، بۇددىھا باھادرا (佛陀跋陀罗)، داراماناتى (达磨摩提) گۇنا باھادرا (求那跋陀) قاتارلىق تەرجىمىشۇناسلار كۆپ تىلغا ئېلىنغاندىن باشقا، يەنە بىر قىسىم مەنبەلەردە كۆپلىگەن تەرجىمىشۇناسلار ئۇچرايدۇ. «بۇددا ئېلى — ئۇدۇن» دا تىلغا ئېلىنىشىچە، جىن سۇلالىسىنىڭ تەيكاڭ 7-يىلى (مىلادىيە 286-يىلى) ئۇدۇن سىرامانى جىتتامىلا (نۇرنىڭ پىراجىنىياغا مەدھىيە ئوقۇشى) نىڭ

سۇترالاردىكى ئەقىدە - ئېتىقادقا، ئەقىدە - ئېتىقاد قارىشىدىكى سەۋەب - نەتىجىلىك باغلىنىشلىق (دىئالېكتىكىلىق) مۇناسىۋەتلەرگە نىسبەتەن ئېنىق چۈشەنچىلىك شەرىھى يېزىش بۇددا دىنىنىڭ شۇ جايدا ئومۇملىشىشىدىكى زۆرۈر شەرت ئىدى. بۇ خىزمەتتە سىكساناندا تولۇق ئاساستا ئېھتىياجىنى قامداپ، كاتتا شەرىھىشۇناس دەپ نام قازانغان.

مەشھۇر بۇددىست فاشۇن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خۇييەنزۇڭ مەزھىپىنى ئىجاد قىلغۇچىلارنىڭ بىرىگە ئايلانغان. ئۆزى دىن تارقىتىش، ساۋاب تېپىش ئۈچۈن چاڭئەنگە بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان. نۇرغۇن نوملارنى سانسىرت تىلىدىن خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلغان. چاڭئەندە مۇدەررىس بولۇپ بۇددا تالىپلىرىغا تەلىم بەرگەن. شۆھرىتى ۋە ئەجرىگە مۇناسىپ ھالدا تاڭ تەيزۇڭ ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ، «خاننىڭ سىردىشى» دېگەن نامنى ئىنتايىن قىلغان. ئۆزى تەرغىپ قىلغان خۇييەنزۇڭ تەلىماتىنىڭ نەزەرىيە ئاساسىنى تۇنجى قەدەمدە دىئالېكتىك نۇقتىدىن شەرھىلەپ، «سەۋەب ئارقىلىق نەتىجىنىڭ ماھىيىتىنى ئىگىلەش» نى تەشەببۇس قىلغان. بۇ خىل تەشەببۇس ساكىامۇنىدىن كېيىنكى بارلىق تەلىماتلارنىڭ جەۋھەرلىرىدىن ئاساس تاپقاچقا، پەقەت تاڭ سۇلالىسى دائىرىسىدىلا قوللاپ - قۇۋۋەتلىنىپ، قوبۇل قىلىشقا ئېرىشىپلا قالماي، كورىيە، ياپونىيىدىن راھىبلار كېلىپ بۇ تەلىماتنى بەش يىلدەك تۇرۇپ ئۆگىنىپ، كېيىنچە كورىيە ۋە ياپونىيىگە تارقىتىلغان. فاشۇن ئىجادىيىتىدىكى خۇييەنزۇڭ مەزھىپىنىڭ تەسىرى ۋە ئەينى شەكلى تاكى ھازىرغىچە ياپونىيىلەردە ساقلىنىپ كەلگەن.

بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئادەتتىكى دىن تەرغىباتچىسى سالاھىيىتى بىلەن تەرجىمەشۇناسلىق قىلغان راھىبىنىڭ خان سىردىشى (خان كۆڭلىگە ياققان ئادەم) بولالمىشى، ئۇ ئىجاد قىلغان ئېتىقاد سىستېمىسىنىڭ بازار تېپىپ، خەلقئاراغا يۈزلىنىشى شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئېپقاندا ئاجايىپ كاتتا ئىش، كەم ئۇچرايدىغان شۆھرەتلىك نەتىجە. شۇنى تونۇپ يېتىش كېرەككى، غەربىي يۇرتتىن چاڭئەنگە بېرىپ، نۇرغۇن تالىپقا مۇدەررىس بولۇپ، نومدىن تەلىم بېرىش ھەر كىشىنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ. ئۇ كاتتا ئىستىدات ۋە مول بىلىم تەلەپ قىلىدۇ. دېمەك، شۇ دەۋر ئۇدۇندىكى بۇددىزم ئېتىقادچىلىقى مۆلچەردىن يۇقىرى دەرىجىدە جانلىنىپ، مىڭلاپ - مىڭلاپ بۇددىزم

تەلىمات، دىنىي ئېتىقاد مەزمۇنلىرى ئىچىدىكى سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتى (دىئالېكتىك مۇناسىۋەت قارىشى) ھەققىدىكى يازغان كۆز قاراشلىرى تاكى ھازىرغىچە بۇددىستلارنىڭ نوم - سۇترا شەرھى - چۈشەندۈرۈشلىرىدە، مىسال - دەلىل رولىنى ئويناپ كەلمەكتە.

سىكساناندا مىلادىيە 652 - 710 - يىللىرىغىچە ياشىغان. سۇڭ سۇلالىسى فىڭچى 988 - يىللىرى ئەتراپىدا يازغان «بۈيۈك سۇڭ دەۋرىدىكى ئالىي راھىبلارنىڭ تەرجىمىھالى» ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۈەن 18 - يىلى (مىلادىيە 703 - يىللىرى) جىشىڭ يازغان «كەييۈەن يىللىرى ئىزاھلانغان ئوقۇتۇش خاتىرىلىرى» ناملىق بۇددا نوم خاتىرىسىنىڭ 7 - جىلىددا خاتىرىلىنىشىچە، سىكساناندا ئۇدۇنلۇق. ئۇدۇندىكى بۇددا دىنى ئۆلىمىسى ھەم مەشھۇر رەسسام ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇدۇندىكى مەزگىلدە مەشھۇر گۇماتى ئىبادەتخانىسىنىڭ تەرجىمان، رەسسامى بولۇشتەك ئورنى بىلەن شۆھرەتلەنگەن. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئۇدۇنغا كەلگەن ئاقارلار، سەيياھلارنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن سىكساناندا ئىبادەتلىك نامى لويانغا يېتىپ بارغان. بۇنىڭ بىلەن پادىشاھ ۋۇزېتيەن سىكساناندا ئىبادەتلىك نامى لويانغا يېتىپ، لويانغا تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كەلگەن. سىكساناندا لويانغا ئۆزى بىلەن ئۇدۇندىن «بۇددىخارتا سامبىھاۋا پۇليا سۇترا» ناملىق 60 جىللىق سانسكرىتچە نومنى ئېلىپ بېرىپ، باشقىلار بىلەن تۆت يىل ئىچىدە بۇ نومنى تەرجىمە قىلىپ تاماملىغان. كېيىنچە ۋۇزېتيەننىڭ تەشەببۇسى بىلەن «لانكاراتانىڭ ماھايانغا كىرىش سۇترىسى»، «مانجۇ سۇرى تاپشۇرغان خاتىرە نوملىرى» قاتارلىق 107 جىللىق نومنى سانسكرىت تىلىدىن بىۋاسىتە خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، ئىزاھلىق شەرھى يازغان. شۇ سەۋەبلىك لويانلىقلار ئۇنى «شەرھى ئۇستازى» دەپ ئاتىغان. ①

سىكساناندا لوياندىكى پائالىيەتتىن شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىنكى، بۇددا دىنىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان تاڭ خانىدانى ئۈچۈن يات تىلدىكى نوملارنى پەقەت خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىشلا كۇپايە قىلمايتتى. چۈنكى نوم -

① ئا. سايرامى: «سۇي، تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر تارىخىي ئىشلەر».

4. بۇددىزمنىڭ ئۇدۇندىن سىرتقا كېڭەيىشىدىكى ئىجتىمائىي ئامىللار

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ھەم كەلتۈرگەن دەلىللەردە ئىسپاتلىغىنىمىزدەك، بۇددىزمنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانىدانلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىدا ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش، ئاۋامنى ئېتىقاد نەزىرىيىلىرى ئارقىلىق بىخۇدلاشتۇرۇپ رايىش قىلىش، كۈنسېرى يېتىلگەن ئورنى، ئۆزى ياشاۋاتقان مۇھىتنى چۈشىنىش ئېغىدىكى ئېتىقادنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئېھتىياجلىرى ئاساسلىق سەۋەب بولغان. بۇ جەرياندا يۇقىرىقىدەك بۇددىزم ئالىم - ئۆلىمالىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە دىن تارقىتىپ ساۋاپ تېپىش نىيىتىدىكى ئۇرۇنۇشلىرىدىن كۆرە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خاقانلىرىنىڭ تەكلىپ، تەلەپلىرى ئاساسلىق ئامىل بولغانىدى. تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئامىللار نۇقتىسىدىن ئويلانغاندا، يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە تۆۋەندىكى بىرقانچە ئامىلنى نەزەردىن ساقىت قىلىش ئىلمىيلىق ئەمەس.

(1) شەھەر مەدەنىيىتى. ساكىامۇنى نىرۋاناغا يېتىپ تەخمىنەن ئىككى يېرىم ئەسىردىن كېيىن ئۇدۇندا تۇنجى خانلىق قۇرۇلدى دېگەندىمۇ، ئۇدۇننىڭ شەھەر مەدەنىيىتى قىسقا مۇددەتتە تەرەققىي قىلغان. بۇ خىل يۆنىلىشلىك تەرەققىيات باشقا شەھەرلەردىن كۆرە-بىناكارلىقتا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەنبەلەردە دەلىل كەلتۈرۈلگىنىدەك، ھۆكۈمران كۈچلەر ھۆكۈمرانلىق ئاساسىنى مۇستەھكەملەشنى ئاساسىي مەقسەت قىلىپ قوبۇل قىلغان بۇددا دىنى رايون دائىرىسىدە تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن باسقۇچقا يەتكەندىن كېيىن، ئېتىقادلىق ئېھتىياج بىلەن نۇرغۇن ئىبادەتخانىلارنى سېلىش، يەنە كېلىپ بىرلا ۋاقىتتا ئۈچ مىڭ رايون سىغىشىپ ئولتۇرۇپ تاماقلانالايدىغان، ئېگىزلىكى 25 غۇلاچقا يەتكەن زور كۆلەملىك ئىبادەتخانىلارنى سېلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغان. بۇ زۆرۈرىيەت جىددىيچىلىكىدە قۇرۇلغان ئىبادەتخانىلار، ئېتىقاد چوڭقۇرلىقى ۋە ئېتىقاد مەنبەلىك مەدەنىيەت تەسىرى بىلەن، يۇقىرى سەۋىيە، كامالەتكە يەتكەن ماھارەتلىك يېزىلىشىنى، كۆركەملەشتۈرۈلۈشىنى تەلپ قىلغان. مانا شۇنداق زەنجىرسىمان ئېھتىياج، تەرەققىيات تەلەپلىرى بىلەن 20 مىڭ نوپۇسلۇق ئۇدۇندا ئاز دېگەندە بەش يۈزدەك زور ئىبادەتخانىلار قەد كۆتۈرگەن. بۇدىن

نومشۇناسلىرى، شەرھشۇناسلار، تەرجىمەشۇناسلارنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇ زور قوشۇندىكى كامالەتكە يەتكەنلەر دىن تارقىتىپ، «ساۋاب» تېپىش ئۈچۈن چاڭئەن، لوياڭلارغا بارغان. كۆپ قىسمى شۇ جايدا ماكانلاشقان ھەم ماكانلاشقىنىغا مۇناسىپ تەرجىمە ۋە شەرھى بىلەن ئۆز نامى ۋە ئۆز نامى ئارقىلىق ئۇدۇننىڭ نامىنى يىراق - يېقىنغا تونۇتقان.

ئۇدۇندا رەسسام ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ، كېيىنچە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئۇنتۇلغۇسىز ئىزلارنى قالدۇرغان دىھارماچىن ھەققىدە «ئۆتكەن سۇلالىلەردىكى ئۈچ گۆھەر خاتىرىسى»، «كېيىنكى رەسسام خاتىرىلىرى»، «ئۆتكەن سۇلالىلەردىكى مەشھۇر رەسساملار خاتىرىسى» «سۈي - تاڭ دەۋرىدىكى رەسساملارنىڭ رەسمىي تارىخقا يېزىپ قالدۇرۇلغان ۋەقەلىرى» «راھىبلار تەرجىمىھالى» قاتارلىق تەرجىمىھال تارىخىي خاتىرىلەردە قالدۇرۇلغان قىسقىچە خاتىرىدىن قارىغاندا، دىھارماچىن ئۆز تىلىدىن باشقا سانسكرىتچە، خەنزۇچە تىللارغا ئاجايىپ پىششىق، ئەقىدە - ئېتىقاد تەلىپىدە كاتتا، سانسكرىتچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىشتا راۋانلىقى بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شياۋجىڭدىننىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشىپ، شىمالىي ۋېيىنىڭ داڭلىق تەرجىمانى سۈپىتىدە يېقىن - يىراققا تونۇلغان. ①

بۇ تېمىدىكى دەلىللەردىن ھاسىلات شۇكى، ئۇدۇن بۇددى دىنىنىڭ تەرەققىي قىلىپ، ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتكەن مىڭلىغان ئالىم، تەرجىمىشۇناس، شەرھشۇناس، ئون مىڭلىغان راھىبلىرى يېتىشىپ چىققان، بۇددى دىنىنىڭ سىرتقى ئەللەرگە كېڭىيىشىنىڭ ئىككىنچى «ئوچىقى» بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن بۇددى دىنىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىغا تارقىلىشىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان بولسا، گەنە شۇ «ئوچاق» تا يېتىشىپ چىققان بۇددىزم ئالىم - ئۆلىمالىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونغا بۇددى دىنىنىڭ تارقىلىشى، تاكامۇللىشىشى، ھەتتا ھازىرغىچە ساقلىنىپ، دۇنياۋى ئۈچ چوڭ دىننىڭ بىرى بولۇپ، كېڭىيىش ئاساسىنى يارىتىشتا ۋاسىتىلىق رول ئوينىغان.

① ئا. سايرامى: «سۈي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخىي شەخىرە».

بوشلۇقنى تولدۇرۇش قاتارلىق ئېتىقاد تولۇقلىمىلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك دىن مۇخلىسلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتىپ، ئۇلارنى ئۇدۇنغا يۈزلەندۈرگەن.

ئۇدۇندا بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتى

ئۇدۇن بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتى دېگەن بۇ ئاتالغۇ تەبىئىي ھالدا بۇددىزم مەنبەسىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن تەسۋىرىي سەنئەت دېگەن چۈشەنچىنى پەيدا قىلىدۇ. تارىخىيلىق نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ قەلەم تەۋرىتىش قىيىن بولغان بىر تېما. يەنى زامانىسىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە، كورىيە، ياپونىيە مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىلگەن، جۈملىدىن سانسىز مىڭ ئۆي بېزەكچىلىكىگە يېتەكچى، ھەيدەكچى بولغان ئۇدۇن تەسۋىرىي سەنئىتى نوقۇل بۇددىزمىنىڭ، بۇددىزملىق تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ مەھسۇلىمۇ؟ بۇددىزم بەدىئىي سەنئىتىنىڭ ئېھتىياجلىق تەرەققىيات يۈزلىنىشىدىن ئاۋۋال، ئۇدۇندا بۇنىڭغا مەنبە بولغان بەدىئىي سەنئەت ۋۇجۇدقا كەلگەنمۇ؟ بۇددىزم بەدىئىي سەنئىتىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىدىن ئاۋۋال ئۇدۇندا بەدىئىي سەنئەتنىڭ ئىپتىدائىي تەركىبىي قىسمىنىڭ شۇنچە شۆھرەتلىنىشىدىكى سەۋەب نىمە؟ دېگەندەك سوئاللار قېزىلما پاكىتلىق ۋە ئىلمىي مۇلاھىزە يەكۈنلۈك جاۋاب تەلەپ قىلىدۇ. مانا مۇشۇ جاۋاب بىزدىن ئۇدۇننىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى، يەنە كېلىپ بىرقانچە ئەسىر ئىلگىرىكى مەدەنىيەت تارىخى ھەققىدە ئەستايىدىل ئويلىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

1. ئۇدۇن ئىپتىدائىي بەدىئىي سەنئىتى

ھەققىدىكى مۇلاھىزە

تارىخىي نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ بىر قەدەر مۇرەككەپ ھەم ئىلمىيلىق تەلەپ قىلىدىغان تېما. چۈنكى بۇنىڭدا ئۇدۇننىڭ بۇددىزمىدىن ئاۋۋالقى ئىپتىدائىي بەدىئىي سەنئىتىدىن ئۇچۇر ئېلىشتا ياكى ئېرىشكەن ئۇچۇردىن مۇۋاپىق، تەۋرەنمەس يەكۈن چىقىرىشتا ئاز دېگەندە ئىككى تۈرلۈك تەبىئىي توسالغۇغا دۇچ كېلىمىز.

تەلپىكارلىرىنىلا ئەمەس، باشقا سەيياھ، سودىگەرلەرنىمۇ تەبىئىي ھالدا ئۆزىگە جەلپ قىلغان. نەتىجىدە، كېلىپ - كېتەرلەرنى بۇ خىل غايەت ئىبادەتخانىلار، ئىبادەتخانىلاردىكى «ئۈچ مىڭ راھىب بىر ۋاقىتتا تاماقلانسىمۇ چوكىنىڭ تىرىقىشىغان ئاۋازىمۇ ئاڭلانمايدىغان» ھالەتتىكى ئېتىقاد بىرلىكى، چوڭقۇرلۇقى ئۆزىگە جەلپ قىلغان. بۇ تەدرىجىي ھالدا بۇددا دىنىنىڭ باشقا ئەللەرگە، بولۇپمۇ ئوتتۇر تۈزلەڭلىكتىكى دۆلەتلەرگە تارقىلىشىدا دەسلەپكى قىزىقتۇرۇش رولىنى ئوينىغان. دېمەك، ئالدى بىلەن دىن ئېتىقادىدىن كۆرە شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ ئىنكاسلىق تەسىرى ئاساسلىق رول ئوينىغان.

(2) سودا ئالماشتۇرۇش. ئالدىنقى تېمىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەندەك، ئۇدۇننىڭ يىپەك يولىدىكى ئوتتۇرا تۈگۈن ئۆتەڭلىك رولىنى سەل چاغلانغان بولمايدۇ. بۇ جەرياندا سودىگەرلەر، ئېلىپ - ساتارلار، سەيياھلار ئۇدۇندىن سودا جەھەتتە دەسمايلىك بولۇشتىن سىرت، ئىدىيە جەھەتتە مەدەنىيەت تولۇقلىغۇچى دىنىي ئېتىقاد، مەدەنىيەت مۇئەسسەسە جەھەتتىكى ئۈچۈر ھەم يۈكسىلىشلەرنى ئۆز دۆلىتىگە ئېلىپ قايتقان. بۇ كېيىنكى مەزگىلدە ئاشۇ خانلىقلارنىڭ ئۇدۇنغا مەقسەتلىك ھالدا ئەلچى (دىپلومات)، سەيياھ، دىن مۇخلىسلىرىنى ئەۋەتىشىگە سەۋەب بولغان.

(3) يۇقىرىقىدەك ئىككى خىل ئاساس باشقا ئەللەرگە ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇدۇن مەركەزلىك دىن تارقىتىش، تەرغىپ قىلىش ئورنى بولۇشتەك سالاھىيەتتىن باشقا، مۇھىمى، ئۇدۇنچە مەدەنىيەتنىڭ سىرتقا تارقىلىش ۋە تارقىتىش سالاھىيىتىنى ھازىرلىغان. دېمەك، دىن بىلەن مەدەنىيەت بىر گەۋدە بولغان ھالدا سىرتقى ئەللەرنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن. چاڭئەندىكى سەھنىلەردە ئۇدۇن نەغمىسى، ئۇدۇنچە رەققاسلارنىڭ پەيدا بولۇشى، ھەتتا «باھار ناۋاسى» غا ئوخشاش مۇزىكا، كۈيلەرنىڭ ھېلىغىچە ئورۇندىلىپ كېلىشى ئاددىي بىر دەلىل.

(4) ئۇدۇننىڭ بۇددىزمىنىڭ ئىككىنچى ئوچىقى بولۇشتەك سالاھىيىتىگە ماس ھالدا تىبەت، ئەنەتكەلەردىن تېپىلمىغان بىر قىسىم نوم - سۇترالارنىڭ ئۇدۇندا ساقلىنىشى، تېپىلىشى؛ بەش يىلدا بىر ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان دىن مۇھاكىمە يىغىلىشى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى؛ يېتىلگەن تەرجىمىشۇناس، شەرھىشۇناسلارنىڭ ئەسلىي نوەبىتىكلەرنىڭ مەزمۇنىغا باب ھالدا شەرھى يازغاندىن سىرت، ئۇدۇنچە بۇددىزم نەزىرىيىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، نەزىرىيە، شەرھىدىكى

بۇزغۇنچىلىقىدىن كۆرە (بۇددىزمىدىن ئىلگىرىكى بۇددىزمغا يات بولغان دىن، ئېتىقادقا ئالاقىدار مەدەنىيەتكە نىسبەتەن بۇددىستلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقى بولمىغان دەپ كەسكىن ھۆكۈم چىقىرىش ئىلمىيلىك ئەمەس)، بۇددىزمىدىن كېيىنكى بۇزغۇنچىلىق بۇ جەھەتتىكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنىڭ يوقىلىشىدا ئاكتىپ رول ئوينىغان دېيىشكە بولىدۇ. يەنى، بۇددىزمىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىدىكى جورجىلارنىڭ بۇلاپ، تالىشى، بۇزغۇنچىلىق خاراكتېردىكى ۋەيرانچىلىقى، ئىسلامىزمىدىن كېيىنكى بۇددىزمغا ئالاقىدار دەپ قارالغان بارلىق مەدەنىيەت ئابىدىلىرى، ھاسىلات، ساقلانمىلارنى تولۇق بىر قېتىم ۋەيران قىلىش خاراكتېردىكى «يەر يۈزىدىن يوقىتىش» ھەرىكىتى، ياقۇببەگنىڭ ئالتە شەھەر ھاكىمىۋىتلىق زامانىسىدىكى خوتەنگە بەگ بولغان نىياز ئاتلىق (تارىخنامىلار كۆپىنچە نىياز ھېكىمبەگ دېگەن نامنى دەلىللەيدۇ) زاھىرى پەرىشتىدەك، باتىنى ھازارۇل شەيتاندەك ھاكىمىۋىتلىق زامانىسىدىكى تازىلاش، ئۇنىڭدىن باشقا ئالدىنقى ئەسىرنىڭ بېشىدىكى چەت ئەللىكنىڭ بىر قانچە قېتىملىق قانۇنسىز قېزىش، يۆتكەشلىرى، ئاخىرىدا «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى «سېرىق مەزمۇن»، «ئەجنەبىي تەشۋىقات» مەزمۇنىغا باغلانغان ھالدىكى چوڭ يوقىتىش، سۇپۇرۇپ تاشلاش قاتارلىق دەۋر ئېقىمىغا ماسلاشقان سىياسىي تولغاقلار بىز ئېرىشمەكچى بولغان مەدەنىيەت ئىزلىرىنىڭ يوقىلىشىدىكى كۆز يۇمۇش تەس بولغان ئىجتىمائىي سەۋەب.

لېكىن، پاكىت ئاز بولسىمۇ، ئۇ ئەمىلىيلىككە، ھەقىقىيلىككە ئىگە؛ ئۈچۈر رىۋايەت تۈسىنى ئالغان بولسىمۇ، ئۇ تارىخىيلىققا ۋە تارىخ ئىزلىرى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە. بىز گۇماقىيا تاشلىرىدىكى بۇددىزملىق ئېتىقادتىن خالىي بولغان مەدەنىيەت ئىزلىرىنى قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىسى ھەم بىردىنبىر ئىزدىنىش ئىزناسى دېيەلمىگەنمىزدەك، ئەينى زاماندا غەربىي يۇرتقا كېلىپ، كۆزى قىيىمىغان ھالدا ئۆز يۇرتىغا يانغان ئاقارى، دىپلومات (ئەلچى)، سەيياھلارنىڭ ئۇدۇن ھەققىدە قالدۇرغان خاتىرىلىرىنى ئوخشاشلا تارىخنىڭ گۇۋاھچىسى ئەمەس دېيەلمەيمىز.

ئالدىمىزدا ئىككى خىل پاكىت تۇرۇپتۇ. بىرى، قەدىمكى نىيە خارابىسىگە ئائىت بولغان قەبىلىلەردىكى بىناكارلىق - نەققاشلىق ئىزلىرى، خارابىدىن تېپىلغان، يىل دەۋرى مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينى دەپ قارالغان تۆمۈر تاۋلاشتا كېرەكلىك بولغان سايمانلاردىن

بىرىنچى، قىيا تاش بەدىئىي سەنئىتىنى تەتقىق قىلىش خىزمىتىنىلا مەدەنىيەت تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم تەركىبىگە ئايلاندى 1878 يىلى فرانسىيىدىكى ئالتا مىرا ئۆڭكۈر - غار سىزمىلىرى تېپىلغاندىن بۇيان تەتقىقات قىزغىنلىقىغا ئايلانغان بىر يېڭى تېما. شۇنىڭدىن بۇيانقى بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىكى بىر قانچە قېتىملىق قېزىش، ئىلمىي تەكشۈرۈش نەتىجىسى ۋە تېپىلمىلار، ئۇدۇننىڭ ئىپتىدائىي بەدىئىي سەنئىتىنىڭ جانلانغان ياكى ئىزچىللىققا ئىگە بولغان بىر پۈتۈن ھاياتىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلشى مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، بىرىنچى، بىر قانچە قېتىملىق قېزىش پائالىيىتىنىڭ تۇنجى قەدىمىي ئىلمىي تەتقىقات نۇقتىسىدىن دېگەندىن كۆرە، قىممەت نۇقتىسىدىن ئېلىپ بارغان چەت ئەللىك ئارخېئولوگلار باشلىغان. بۇ خىل قىممەت نۇقتىسىدىن قېزىۋېلىنغان ماددىي بۇيۇملارنىڭ مەدەنىيەت باغلامىسى، مەدەنىيەت ئىزچىللىقى نۇقتىسىدىن كۆرە، ماددىي بۇيۇم ۋۇجۇدقا كەلگەن دەۋر نۇقتىسىدىن كۆزىتىلىشى، تەتقىق قىلىنىشى تەبىئىي؛ ئىككىنچى، ئىلمىي نۇقتىدىن ئېلىپ بېرىلغان مەدەنىيەت ئىزلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات ئاساسلىقى مەملىكىتىمىز تەرىپىدىن تەكشۈرۈلگەن. لېكىن بۇ تېخى ئازادلىقتىن كېيىنكى يېڭى باشلىنىش بولۇشىغا قارىماي، يەنە كېلىپ، چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى ماڭغان ئىزدىن قايتا مېڭىپ كۆرۈشتىن باشقا يېڭىلىق يوق. چۈنكى چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى بەرگەن ئۇچۇر ئىزلىرىدىن باشقا تا ھازىرغىچە يېڭى ئۇچۇر ياكى ئالاھىدە دىققەتنى تارقۇدەك يېڭىچە بايقاش يوق؛ ئۈچىنچى، ئۇدۇن قەدىمىي بەدىئىي سەنئىتىگە، بەدىئىي سەنئەتنىڭ شانلىق تارىخىغا ئىسپات بولالايدىغان نامايەندىلەر، بايقالمىلاردىن ھازىرغىچە گەۋدىلىك بولغىنى گۇما ناھىيىسىنىڭ سانجۇ دەريا ۋادىسىدىكى ئۇراچى قىيالىرىغا، كېيىكتۈزدىكى كۆكۈش قىيا تاشقا، قاناز قىيالىرىغا قالدۇرۇلغان سىزمىلاردىن باشقا ئابىدە خاراكىتىرلىك ئىپتىدائىي ئۈلگە - نەمۇنە بايقالغىنى يوق. لېكىن بۇ پەقەت بۇنىڭدىن باشقا مەدەنىيەت ئىزى يوق دېگەنلىك ئەمەس. چۈنكى جۇغراپىيىلىك مۇھىت نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئۇدۇن تۈپرىقىنىڭ قۇمساڭغۇ، يۇمشاق بولۇشى، تاغ ئۆڭكۈرلىرىنىڭ ئاز ياكى مەۋجۇتلىرىنىڭ قېزىشقا ئەپسىز بولۇشى تاغ - ئۆڭكۈر مەدەنىيىتىگە ئائىت ئىزلارنىڭ كەم ئۇچرىشىدىكى ئوبىيكتىپ تەبىئىي سەۋەب. ئىجتىمائىي نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇددىزمىدىن ئاۋۋالقى مەدەنىيەت

بۇنىڭدا ئىنسانىيەت تۈركۈمى شەكىللەنگەندىن كېيىن تۇنجى ئېستېتىك قىزىقىش، تەبىئەتنى ئۆز قولىدا قايتا يارىتىش ئارزۇسىدىكى تەبىئەت كۆرۈنۈشىنىڭ نەقىش ئاساسىدىكى ئىپتىدائىي كۆچۈرۈلمە نەقىشچىلىككە، نەقىشچىلىكنىڭ تەرەققىياتى بولغان قول سىزمىسىدىكى نەپىسلىكتىن، ئويمانچىلىققا ئۆتۈشكۈچە، ئويمانچىلىقتىن تامغا مەدەنىيىتىگە قەدەم قويۇپ، تامغا شەكىلىدىكى باسما بۇيۇمىدىن پايدىلىنىپ، ئوخشاش شەكىل، ئوخشاش ئۆلچەمدە ئىشلەش قاتارلىق بىرقاتار باغلىنىشلىق تەرەققىياتىنى باشتىن كەچۈرۈشكە ئەڭ تېز بولغاندىمۇ ئىككى ئەسىر جەريان كېرەك. ۋەھالەنكى، بۇ بۇيۇملارنىڭ يىل دەۋرى مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىدە دەپ قارالغان. ئالدى - كەينىدە دەپ قارىلىشىدا يېڭىدىن ياسالغان بۇيۇملار بىلەن كونا بۇيۇملار ئارىلىشىپ كەتكەن، شۇنداقتىمۇ ئۇلاردا بۇددىزلىق ئېتىقاد ئالامىتىنىڭ ئىزنالىرى يوق.

ئىككىنچى بىرى، ماتېرىيالنىڭ يۇقىرىقى قىسمىدا تىلغا ئېلىنغان فاشىيەن، تاڭ شۈەنزىڭ قاتارلىق دىن سەيياھلىرىنىڭ ئۇدۇندىكى ھەيران قىلارلىق مۆجىزە خاراكتېرىدىكى كۆرۈنۈشلەردىن قالدۇرغان خاتىرىلىرى. تىبەتچە ۋە خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى ئۇچۇرلاردىن قارىغاندا، ئۇدۇننىڭ بىناكارلىق، نەققاشچىلىق، ھەيكەلتمەشلىق، رەسسەملىق ھۈنەر - سەنئىتى شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنكى، چوڭلۇقى «بىرلا ۋاقىتتا 3000 راھىب بىرلىكتە تاماقلانالايدىغان»، ئېگىزلىكى «25 غۇلاچ» كېلىدىغان ئىبادەتخانىلارنىڭ بولۇشى، «14 غۇلاچ ئېگىزلىكتە» بۇدساتۋالارنىڭ ھەيكىلىنىڭ تۈرلۈك مەمكىلىق ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلىنىپ ياسىلىشى، نەققاشچىلىقنىڭ «تام تورۇسلارغا ئۇلىما نەقىش» شەكىلدە ئۆزلەشتۈرۈلۈشى، رەسىملەرنىڭ رەڭ پەرقى بىلەن ستېرېئولۇق تۇيغۇ بېرىشى، ئويمانچىلىقنىڭ ئەسلىدىكى تۈز تەكشىلىككە سىزىقچىلار ئارقىلىق ئۈستىخاننى گەۋدىلەندۈرۈشتىن بىۋاسىتە ھالدا ھەر قايسى بۆلەكلەرنىڭ ئايرىلىپ، قاپارتما شەكىللىك ئويۇلىشى قاتارلىق مەدەنىيەت ھاسىلاتلىرى ھەققىدە تارىخىي ئىسپاتلار ئۇچرايدۇ. ئاددىي تەپەككۈر بىلەن خۇلاسى چىقارغاندا، ئۇدۇن بۇددىزىمىنى قوبۇل قىلىپ ئەسىر ھالقىماستا بۇددىزىم ئەقىدىسىگە ماسلاشقان ياكى بۇددىزىم ئەقىدىسى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىپ، شۇ دەرىجىدە تاكامۇللىشىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. بۇنىڭدا جەزمەن بۇددىزىمدىن ئاۋۋالقى تەسۋىرىي

ئىسكەنە، تاش بولغا، تاۋلاش ئوچىقى، پۈۋلەشكە ئىشلىتىدىغان كۆيەك، كۆيەك كانايچىسى قاتارلىقلار؛ سامپۇل قەۋرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان، يىل دەۋرى جىيەنگو دەۋرىگە تەۋە دەپ قارالغان ياغاچ ئەسۋابلارنىڭ تېپىلىشى (تېخنىكىلىق باھالاش نەتىجىسى: بۇ ياغاچ بۇيۇملارنىڭ سۈركەپ سىلىقلاش ئۇسۇلىدا ئەمەس، بەلكى مېتال بۇيۇم بىلەن يۈنۈپ سىلىقداش ئارقىلىق ئەينى زاماندا ئىشلىتىلگەنلىكىنى دەلىللىگەن)، بولۇپمۇ سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن ۋە باشقا جايلاردىن قېزىۋېلىنغان ھەمدە يەنە بۇيۇملار ئىچىدىكى ياغاچتىن ياسالغان گۈرچەك، جام، تارغاق، ئاياغ، موكا، ئوتغۇچ، ھاسا، ئوقيا قاتارلىقلارنىڭ ئايلىنىم چاق (ھازىرقى توك ھەرىسى ياكى قۇم چاققا ئوخشاش) ۋە مېتال ئەسۋاب بىلەن يۈنۈپ سىلىقىدىلىشى؛ نىيە خارابىسى ۋە سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان فارفور لوڭقا، كوزا - كوزەكلەرنىڭ ئوتتا تاۋلاپ پىشۇرۇلۇشى ۋە لوڭقا، كوزا - كوزەككە قىلىپ ئارقىلىق بېسىپ گۈل چىقىرىلىشى؛ سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن 1984 - يىلىدىكى قېزىشتا چىققان توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى ۋە بۇ بۇيۇملارنىڭ رەخت توقۇش تېخنىكىسى، ماتېرىياللىرىنىڭ سۈپەت دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى بولۇشىغا قارىماي، دەۋرنىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى ۋاقىتلارغا توغرا كېلىشى؛ توقۇمىچىلارنى نوقۇل مەشغۇلات ئېھتىياجى، تۇرمۇش ئېھتىياجى نۇقتىسىدىنلا توقۇماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئېستېتىك قىممىتىنى ئالدىن ئويلىشى، بولۇپمۇ رەڭنى قېنىق، سۇس بېرىش ئارقىلىق ستېرىئولۇق تۇيغۇ - كۆرۈنۈش ھاسىل قىلىش قاتارلىق تېخنىكىلىق مەھسۇلات يادىكارلىقلىرى؛ بولۇپمۇ بۇ يادىكارلىق ئالاھىدىلىكىدىكى كۆزگە چېلىقىدىغىنى، ياغاچ قىيمىچىلىقىنىڭ سۈپىتىنىڭ، توقۇمىچىلىقتا ھەللىمە رەختلەرنىڭ توقۇلۇشىنىڭ، ماتېرىيالغا يۇڭ، پاختا ئىشلىتىلىشىنىڭ، شۇنداقلا بويلاق سۈپىتىنىڭ يۇقىرىلىقىنىڭ (يەنى بويالغان رەختلەرنىڭ رەڭگىنىڭ تېخى ھېلى بويالغاندەك شوخ بولۇشى) ھازىرقى زاماندىكىسى بىلەن ئوخشاشلىقى.

بۇنىڭدا تۆۋەندىكى بىر نۇقتىنى مۇلاھىزە قىلىپ كۆرەيلى: سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان بۇيۇملار ئىچىدىن ساپال قاچىدىكى بېسىپ چىقىرىلغان نەقىش، بولۇپمۇ ئاتنىڭ شەكلىنى قىلىپ بىلەن بېسىپ چىقارغان تېخنىكىلىق يادىكارلىق ئۇچرايدۇ.

نۇقتىنى، يەنى بۇددىزم ئېتىقادىنىڭ ئۇدۇندا پەيدا بولۇشى بىلەن بۇددىزىملىق بەدىئىي سەنئەت — تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ بارلىققا كېلىشىدىن ئىبارەت ئىككى خىل تېماتىك مەسىلىنى ۋە بۇنىڭ پەرقىنى ئېنىق ئاجرىتىش زۆرۈر. ئالدىنقىسى بىۋاسىتە ئېتىقاد مەسىلىسى، ئىدىئولوگىيەلىك ئۆزگىرىش جەريانى (بۇ ھەقتە ئالدىنقى مەزمۇنلاردا تەپسىلىي چۈشەنچە بېرىلگەن)؛ كېيىنكىسى ئالدىنقىسىنى ئۆزىگە مەنە ئاساسى قىلغان، تەسەۋۋۇرغا باغلانغان سەنئەتلىك ئىپادىلىنىش شەكلى. ناۋادا بۇ ئىككى مەسىلە بىر خىل مەۋقەدە كۆزىتىلسە، ئۇنداقتا ئۇدۇننىڭ بۇددىزمىدىن ئاۋۋالقى ئىپتىدائىي سەنئەت ئاساسى ئىنكار قىلىنغاندىن سىرت، بۇددىزم دەۋرىدە، بولۇپمۇ مىلادىيىنىڭ VI، VII ئەسىرلىرىدە يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلۈپ، تىبەت، ئەنەتكەلەرگە تەسىر كۆرسەتكەن بۇددىزم بەدىئىي سەنئىتى پۈتۈنلەي كۆچۈرۈلمە سەنئەت، يەنى ھىندىستان بەدىئىي سەنئىتىنىڭ ئېشىنىدىسى، ھىندىستان، گرىك، ئىران تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ ئۇدۇن مۇھىتىدا قايتا ئەكس ئېتىشى دېگەن چۈشەنچىنى ھاسىل قىلىدۇ.

بۇددىزىملىق بەدىئىي سەنئەتنىڭ شىمالىي ھىندىستاندا ئاسۇكا ئېلان قىلغان پەرماننىڭ (بۇددىزم ۋە مېھرى - شەپقەت تەرغىب قىلىنغان) تاشقا ئويدۇرۇلۇشىنى ئۆزىگە تۇنجى بەلگە قىلغان ھالدا ئىپتىدائىي شەكلى بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 272 - يىلىدىن 232 - يىلىغىچە ئارىلىقتىكى جەريان ئىدى. ئەمما تاشقا ئويدۇرۇلغان پەرمان، تۈزدۈرگەن ئۈچ نوم بىردەك بالى يېزىقىدا پۈتۈلگەن بولۇپ، سانسكرىت يېزىقىدىكى سۇترالار مەيدانغا كەلمىگەن. بۇنىڭدىن تەخمىنەن ئىككى يېرىم ئەسىر كېيىن كەشمىردە كانىشكا رىياسەتچىلىكىدە ئېچىلغان 4 - قېتىملىق بۇددا قۇرۇلتىيىدىن كېيىن بۇددىزم سەنئىتى ھەقىقىي راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولۇپ، بۇددىزم سەنئىتى يېڭى كلاسسىك باسقۇچقا كۆتۈرۈلدى. ئاسۇكا دەۋرىدىن كانىشكا دەۋرىگىچە ئارىلىقتىكى ھىندىستان بۇددىزم سەنئىتى تۆۋەن بېسىم ھالىتىدە تەرەققىي قىلىپ، ئاساسلىقى ئىبادەتخانىنىڭ تۈۋرۈك، مۇنارلىرىغا ئىشلەنگەن نەقىش، قاپارتمىلىق ۋە ھەيكەل شەكىللىك ھايۋان كۆرۈنۈشلىرى بىلەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولسا، كانىشكا زامانىسىغا كەلگەندە بۇددىزم سەنئىتى يېڭى كلاسسىك باسقۇچقا قەدەم قويۇپ، قەندىھار ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈردى. قەندىھار ئۇسلۇبى

سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ خېلى يۇقىرى باسقۇچقا يەتكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرمەي تۇرالمايمىز. ئەمەلىيەتتەمۇ يېقىنقى ئۈچ - تۆت ئەسىرلىك تەرەققىياتقا نەزەر سالساق، ئىپتىدائىي دەۋردىكىدەك 5 غۇلاچ ئېگىزلىكتە ئەمەس، بەلكى 10 - 12 غۇلاچ ئېگىزلىكتە بىنانىڭ خوتەن زېمىنىدا قەد كۆتۈرۈشى تېخى يىگىرمە نەچچە يىل ئاۋۋالقى ئىش.

يۇقىرىقى مۇلاھىزىلەردىن شۇنداق يەكۈن چىقىرىش مۇمكىنكى ئۇدۇندا بۇددىزمىدىن ئاۋۋالقى ئىپتىدائىي بەدىئىي سەنئەت، بولۇپمۇ تەسۋىرىي سەنئەت بارلىققا كەلگەنلا ئەمەس، بەلكى تەرەققىي قىلىپ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. بۇددا دىنى ئۇدۇنغا كىرگەندىن كېيىن ئىپتىدائىي تەسۋىرىي سەنئەتتىكى كامالەت بۇددىزمىلىق تەسۋىرىي سەنئەت شەكلىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئىپتىدائىي تەسۋىرىي سەنئەت بىلەن ئۇدۇن بۇددىزم مەزمۇنىدىكى تەسۋىرىي سەنئەت ئىككىسى ئىككى خىل ھادىسە. بۇنى تارىخىي ھادىسە نۇقتىسىدىن كۆزەتمەستىن، بەلكى مەدەنىيەت ھادىسىسى نۇقتىسىدىن، مەدەنىيەت تارىخى بويىچە كۆزىتىش ۋە مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىم. ئۇدۇنغا بۇددىزم كىرگەندىن كېيىن تەسۋىرىي سەنئەت بۇددىزم ئەقىدىسىنى شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلەش ئېھتىياجىدىن بارلىققا كەلگەن دېيىش بىلەن ئۇدۇندىكى تەسۋىرىي سەنئەتنى ھىندى - گىربك مەدەنىيىتىدىكى تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ ئۇدۇنچە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان باغلىنىشچان تەرەققىياتى دەپ قاراشنىڭ ھەر ئىككىسى بىتەرەپلىملىكتۇر. شۇڭلاشقا، قېزىۋېلىنغان ماددىي بۇيۇملاردىكى تۈرلۈك ئىزنالار ئاساسىدا شۇنداق يەكۈنگە كېلىشكە بولىدۇكى، ئۇدۇن بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتى ئۇدۇن ئىپتىدائىي تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ راۋاجى، شۇنداقلا ئېھتىقاد ئېھتىياجى بىلەن ئۆزگىچە شەكىل ئارقىلىق جۈلالىنىشى. ئۇنداقتا ئۇدۇندا بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتى قانداق شەكىللەنگەن؟ بۇ ئايرىم-ئايرىم تېما ھەم رېئال تېما.

2. ئۇدۇن بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى

بۇ نۇقتىدا ئىزدىنىش ۋە ئويلىنىشتىن ئاۋۋال مۇنداق ئىككى

خەلقىنىڭ قوبۇل قىلىشىدىن كۆرە، چۈشىنىشى قىيىنغا توختىغان. بۇنىڭدا شەرىھى، تەرجىمە نۇسخىلىرى مەلۇم رول ئوينىغان بولسىمۇ، لېكىن تۈپ نېگىزىدىن چۈشىنىشى يېتەرلىك بولمىغان. مانا مۇشۇ ئەھۋالدا ئۇدۇندا نىسبەتەن ئومۇملاشقان، تەرەققىي قىلغان، مەدەنىيەت تەكشىلىكىدىن ھالقىغان رەسساملىق سەنئىتى غايەت زور رول ئوينىغان. بۇ خىل ۋاسىتىلىك رول ھىندى - گىربىك ئۇسلۇبىدىن ھالقىپ كەتكەن، قەندىھار ئۇسلۇبىغا يېقىنلىشىدىغان، ئەمما ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولغان ئەت سىزمىسى ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرگەن. بولۇپمۇ بۇددانىڭ شەھۋەتتىن خالىي، ئېتىقادى چوڭقۇر ھەم تەۋرەنمەس، تەبىئىي سالماق ۋە قەيسەر ھالىتىنى ئىپادىلەش، بۇددا دىنىدا تەرغىپ قىلىنىدىغان پەرھىزلەرنى تەسۋىرىي نۇسخىدا ئىپادىلەش، قىسقىسى، بۇددانىڭ يارالمىش قىسمەتلىرىگە باغلانغان ھىكايەتلەر دەل ئۇدۇن رەسساملىرىنىڭ قولىدا ۋۇجۇدقا كېلىپ، ئۇدۇن رەسساملىرىنىڭ قولى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەرقايسى ئەللەرگە تارقالغان (ئەلۋەتتە كۇچا تاش كېمىرلىرىدىكى ئالامەتلەر، ساقلانمىلار كۇچانىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى سەنئەت ئابىدىلىرى ئىچىدە رەسساملىقنىڭ تەڭداشسىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىسىمۇ، لېكىن ئۇدۇنغا، ئۇدۇن رەسساملىقىغا خاس بولغان بىرقانچە خىل ئۇسلۇبىنىڭ ئۆز نۆۋىتىدە كۈسەن تام رەسىملىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تېپىشىنىلا ئەمەس، بەلكى خېلى ھالقىلىق رول ئوينىغانلىقىنى سۆي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە قالدۇرۇلغان تۈرلۈك تارىخنامىلەردىن سىرت، مۇھىمى كۈسەن تاش كېمىرلىرىدىكى گەۋدىلىك ئىزنالار ئىسپاتلايدۇ). لېكىن، لى يىنپىڭ ئەپەندى ئۆزىنىڭ «بۇددا ئېلى - ئۇدۇن» ناملىق ئەسىرىدە بۇ دەۋر ئۇدۇن بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتىنى نوقۇل ھالدا «ھىندىستان شەكلى، قەندىھار ئۇسلۇبى» نىڭ تىپىك ئىپادىسى دەپ ئېنىقلا مۇئەييەنلەشتۈرگەن. بۇ تارىخىي ئىزچىللىق نۇقتىسىدىن، مەدەنىيەت ئاسسىمىلياتسىيىسى نۇقتىسىدىن قارىغاندا توغرا يەكۈن. لېكىن، مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، مەدەنىيەت قوبۇل قىلىش ئېستېتىكىسى نۇقتىسىدىن ئالغاندا ئاخىرقى يەكۈن ئەمەس. بۇنداق بولۇشى بىر تەرەپتىن، لى يىنپىڭ ئەپەندى ئاۋرېل ستەين تەمىنلىگەن قېزىپ تەكشۈرۈش ساياھەتنامىسىدىكى باشلانغۇچ يەكۈننى ئۆز تەتقىقاتىنىڭ خۇلاسە ئاساسى قىلغان؛ يەنە بىر تەرەپتىن، شەرقشۇناسلىق ئىلمى ئۆزىنىڭ «بالا» لىق دەۋرىدىن ئەمدىلەتتە

تۇنجى بولۇپ ساكيامۇنى قاتارلىق ئىنسانىي ئوبرازلارنى مۇلاھاشتۇرۇپ تەسۋىرلەشنىڭ مۇقەددىمىسىنى باشلىدى. كانى دەۋرىدىكى بۇددىزمىنىڭ ھەرقايسى ئەللەرگە، بولۇپمۇ غەربىي يۇ تارقىلىش ئېھتىياجى بۇددىزمىنى سەنئەتلەشتۈرۈشكە تۈرتكە بول بولسا، بۇ خىل سەنئەتلەشتۈرۈلۈپ تارقىتىلغان بۇددىزم ھەرقاى ئەل، بولۇپمۇ غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىگە نىسبەتەن كۆرۈنەرلە تەسىر كۆرسەتتى. ئەلۋەتتە، بۇ دىففۇزىيىلىك تەسىر (مەدەنىيەتتە مەلۇم قىسىمنىڭ مەلۇم بىر رايون، مىللەتتە پەيدا بولۇپ باق رايون، مىللەتنىڭ شۇ پېتى قوبۇل قىلىشى ياكى ئەينەن تارقىلىشى ئەمەس، بەلكى بەدىئىي سەنئەت تولۇقلىمىسى. چۈنكى ھەر بىر رايون، مىللەت يېڭىدىن قوبۇل قىلغان مەدەنىيەت تىپلىرىنى ق پېتىچە ئەمەس، بەلكى ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قارشى مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئىمكانىيىتى ئاساسىدا قوبۇل قىلىدۇ ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسەگە كېلىش مۇمكىنكى، ئاسۇۋە زامانىسىدا تۇنجى قەدىمىنى باسقان بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتى مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىگىچە، ئېنىقراقى مىلادىيە I ، II ئەسىر ئارىلىقىغىچە كۆپ يۈكسەلىشكە ئىگە بولالمىغىنىدەك، بۇددىزم دەخلىسىز ھالدا كەڭرى تارقىلالمىغان، مىلادىيە I ئەسىرنىڭ ئاخىرى، II ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كانىشكا ۋاستىسى بىلەن يېڭى تەسۋىرىي سەنئەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، مىسلىسىز كېڭەيگەن ھە تەرەققىي قىلغان. ئەمما بۇ مەزگىل ئۇدۇندا بۇددىزم ئۇلۇق ئاساسى ئىگە بولۇپ، ھىنايانا مەزھىپى غوللۇق ئېقىم ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان كاتتا بېزەلگەن ساخرام - ئىبادەتخانىلار قەد كۆتۈرۈلۈشكە باشلىغان مەزگىل ئىدى. ئۇنداقتا، ئۇدۇن بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتىنى ئوقۇۋ ھىندىستان بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ ياكى كانىشكا دەۋرىدىن كېيىنكى قەدىنبار ئۇسلۇبىنىڭ تەسىرى ياكى ھامىلىسى دېيىش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس.

ئۇدۇندا بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتى قايسى زۆرۈرىيەت تۈپەيلى قانداق شەكىللەنگەن؟ بۇ مۇشۇ تېمىدىكى نۇقتىلىق ھەل قىلىنىدىغان مەسىلە. بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىش زۆرۈرىيە ئاساسىنى ئومۇملاشتۇرۇپ قارىغاندا، بۇددىزم ئەقىدىلىرىنى ئوبرازلە تۈستە چۈشەندۈرۈشنىڭ ئېھتىياجى دەپ قاراش ئەڭ مۇۋاپىق. چۈنكى بۇددىزم ئېتىقادى ئۇدۇنغا كىرگەن دەسلەپكى مەزگىللەردە ئۇدۇ

شەكلىگە ئەقلىد قىلىپ ياسالغانلىقى ئېنىق» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن، بۇ خىل تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ ئېتنوگرافىيە ھەققىدىكى خۇلاسسىمىز مۇلاھىزىسىدە «بۇ بىر جۈپ غەلىتە مەخلۇق ھىندىستان رىۋايەتلىرىدىكى كىمىنارنىڭ ئېتىمىدۇ ياكى تېخىمۇ يىراق بولغان گرېتسىيىدىكى يېرىم ئادەم، يېرىم شىر تەنلىك غەلىتە مەخلۇق-مىدۇ؟»^① دەپ ئوتتۇرىغا قويغان قارشى ئارقىلىق، تىپىك ھىندىستانچىلىق قارىشىنى ئىپادىلىگەن. بۇ نۇقتىدا، شىر تەنلىك ئادەم ھەيكىلىنىڭ قەدىمكى گرېك مەدەنىيىتىنىڭ تىپىك تەسىرى ئىكەنلىكى بىلەن ئەينى ئورۇندىن تېپىلغان ئورۇندۇقتىكى سىزمىدا ئەكس ئەتكەن قوش تەنلىك، ئات تۇپاقلىق ئادەم تەسۋىرىنىڭ ئۆزگىچىلىكى ھەققىدە ئويلىنىمىغان. بۇ ھەقتىكى قايتا، چوڭقۇر ئويلىنىش بىزگە ھېچنەرسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىگەن تەقدىردىمۇ، يەنە كېلىپ ئۇدۇندا ئەسلىدە ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ۋە ئۆزىگە خاس ئىپادىلەش ئۇسلۇبى بولغان دېگەن قاراشنى ئىلمىيىسىزلىك بىلەن ئىنكار قىلغاندەك، نېمىلا بولسۇن، ئۇدۇننىڭ غەيرىي مەدەنىيەتنى ھېچ بولمىغاندا تەسۋىرىي سەنئەت شەكلىدە بولسىمۇ ئەينەن كۆچۈرۈپ قوللانمىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئەلۋەتتە، بۇنىڭدىن كۆپ مىسال ئېلىش ئىمكانىيىتىمىز يوق. چۈنكى ئەينى زامان نوپۇزىدىن پايدىلىنىپ، خوتەندە تارتىنماستىن، بىمالال ھالدا «قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغۇچىلار» نىڭ ھېچ بىر ئەندىشىسىزلا چەتكە يۆتكەپ كېتىشى ۋە ئىسلامىزم دەۋرىدىكى ئېتىقاد توقۇنۇشلىرىدا كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىش سەۋەبلىرىدىن نۇرغۇن - نۇرغۇن شانلىق ھەم خاس مەدەنىيەت ئىزلىرى يوقالغان. شۇنداقسىمۇ تامچە سۇدا قۇياشنىڭ ئەكسىنى كۆرگىلى بولغاندەك، ئەجداد مەدەنىيىتىدىن يارالمىش مەدەنىيەت ئابىدىلىرىنىڭ قۇمغا كۆمۈلۈپ، بىزنىڭ تەتقىقاتىمىزنى ۋە توغرا مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىزنى كۈتۈپ ياتقان ئازغىنە قېزىلما ئېشىندىلىرى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە بۇ جەھەتتە غايەت رول ئوينىغان سەنئەتكارلار شەجەرىسىدىن قالدۇرۇلغان تارىخ ئۇچۇرلىرىدىن، بىز ئۇدۇننىڭ بۇددىزم ئىدىيىسىدىكى تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ قانداقتۇر بۇددىزم ئۇدۇنغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن ۋۇجۇدقا كەلمىگەنلىكىنى، بەلكى ئۆزىدە مەۋجۇت تەبىئەت ئىپادىچىلىك ئۇسلۇبىنىڭ دىنىي مىستىك تۇس ئېلىپ، كېيىنكى

① ئا. ستەين: «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى».

بالاغەتكە يېتىپ، ھەر كىم ئۆز مەنپەئىتى نۇقتىسىدىن ئەمەس، بە مەدەنىيەت تارىخىي نۇقتىسىدىن ئىلمىي باھاغا ئېرىشىش باسقۇچ قەدەم قويدى. ئۇنداقتا تۇنجى قەدەمدىكى «ئىز» لار ھەققىدىكى ما خاراكتېرلىك يەكۈندىن كۆرە، مۇلاھىزە خاراكتېرلىك يەكۈندە ئېنىقلىق دەرىجىسى ئىنتايىن تۆۋەن.

شۇنىسى ئېنىقكى، ئاۋرېل ستەين ئىككى يىل «جاپال-قېزىش» ئارقىلىق، تەكشۈرمە يىلا ئېلىپ چىقىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئابدە - ئىزنالارنىڭ شەكىللىرى ھەققىدىكى ئۆزىنىڭ تەتقىقاتى دوكلاتلىرى ھازىرقى ئۇدۇن بۇددىزم تارىخىنىڭ تەتقىقات ماتېرىيالى ئاساسى ۋە يەكۈن ئاساسى بولۇپ قالغان. ۋەھالەنكى ستەين «قۇم-كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى» نامىدىكى 1900 - 1901 - يىللىرى خوتەندە قىلغان ئېكسپېدىتسىيىسىدىن يازغان كىتابىنىڭ ئۇ قىسمىدا يازغان كىرىش سۆز ئورنىدىكى ئاپتور ئىلاۋىسىدە «... ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىپ، يېرىم ھۆكۈمەت مەۋقەسىدە تۇرۇپ، پاكىتلارنى خاتىرىلەش» ئارقىلىق، ئەينى ۋاقىتتا ئۆزىنىڭ «پائالىيىتى» نى زۆرۈر خىراجەت ۋە سىياسىي ياردەملەر بىلەن تولۇق قىلىنغان ھىندىستان ھۆكۈمىتىگە بولغان «تەشەككۈر ئېيتىش مەجبۇرىيىتى» ئىكەنلىكىنى يازغان. ئۇنىڭ شۇ قېتىملىق تەكشۈرۈش خاتىرىسىنى قالدۇرۇشى (ياكى تەكشۈرۈش دوكلاتىنى رەتلەش) داۋامىدا ئۆزى ئۇچراتقان ھەر بىر مەدەنىيەت ئۆرنەكلىرى ئۈستىدە ئويلىنىدىغان، سېلىشتۇرما مەدەنىيەت تەتقىقات نۇقتىسىدىن ئەمەس بەلكى ھىندىستان مەركىزىي مەدەنىيەت دىئىفۇزىيىسى نۇقتىسىدىن باھا بەرگەن. مەسىلەن، ئۇنىيە قەدىمىي خارابىسىدىن تاپقان تارىخ پۈتۈكلەر تەھلىلىدە، بۇ جايدا قەغەز پۈتۈكلەر ئۇچرىمىغانلىقىنى چۈنكى ھىندىستاندا بۇددا نوملىرى تۇنجى قەدەمدە ئەنە شۇ خىل پالە يوپۇرمىقى ۋە دەرەخ قوۋزىقىغا يېزىلغانلىقىنى دەلىل قىلىدۇ. بۇ نۇقتىدا، شۇ مەزگىلدە خوتەن قەغەزچىلىك مەدەنىيىتىنىڭ تارىخى دىققەت قىلىنغان. يەنە بىرى، شۇ جايدىن بايقالغان نەقىشلىك ئورۇندۇقتىكى «ئورۇندۇقنىڭ يۆلەنچۈكىگە بېشى ۋە مەيدىسى ئادەمگە ئوخشايدىغان، بېلىنىڭ تۆۋىنى كۆرۈنەرلىك قوشقا ئوخشايدىغان پۈتى ئاتىشىگە ئوخشايدىغان، تۇياقلىرى ناھايىتى كۈچلۈك غەلىتە ئەرەك - چىشى بىر جۈپ مەخلۇق» نىڭ سۈرىتى نەقىشلەنگەنلىكىنى خاتىرە قالدۇرغان. ئۇ ئورۇندۇقنىڭ پۈتىنىڭ شىرنىڭ ئۆرە نۇرغۇن شەكىلىدىكى نەقىشىگە قاراپ «ھىندىستان ئويمىلىرىدىكى شىرنىغا

تۈزلەڭلىكتە نام چىقىرىپ، تۈرلۈك رسالە، تارىخنامىلەردا مۇۋەپپەقىيەتلىرى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەنلەردىن دېھمارا چىن، ۋېيسارا كىلتى، ۋېيسارا ۋازېكنا، ۋېيسارا ئىراساتكا (ۋېيسارا ۋېچىر)، ۋېيسارا كۈيچى، ياك شىدەن، سىكساناندا قاتارلىق مەشھۇر رەسسام، سەنئەتكارلار بولۇپ، بۇلار تەرجىمە ساھەسىدە تونۇلۇپلا قالماستىن، بەلكى رەسساملىق ساھەسىدىمۇ غايەت زور نەتىجىلەرنى يارىتىپ، بىر قىسمى ئوردا رەسسامچىلىرىنىڭ ئۇستازى بولسا، بىر قىسىملىرى چاڭئەن، لوياڭلاردا رەسساملىق ئېقىمىنى شەكىللەندۈرۈپ، تەسىرى ھەتتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك دۆلەتلىرىدىن ھالقىپ كەتكەن.

دېھمارا چىن ئۇدۇن خان جەمەتىدىن. شەرقىي ۋېي سۇلالىسى شياۋجىڭدى يۈەن شىڭنىڭ دەسلەپكى يىللىرى (تەخمىنەن مىلادىيە 539 - يىللىرى) ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ، تەرجىمە ھەم رەسساملىق بىلەن شۇغۇللانغان. «ئۆتكەن سۇلالىلەردىكى ئۈچ ئۆرنەك خاتىرىسى» (历代三宝记)، «كېيىنكى رەسىم ئەسەرلىرى» (后画品)، «ئۆتكەن سۇلالىلەردىكى مەشھۇر رەسىملەر خاتىرىسى» (历代名画记)، «سۈي، تاڭ دەۋرلىرىدىكى رەسساملارنىڭ رەسمىي تارىخىغا يېزىپ قالدۇرۇلمىغان ۋەقەلەر» (唐画家轶事)، «ئالىي راھىبلار تەزكىرىسى» (高僧传) قاتارلىق ئەينى دەۋر رەسساملىرى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللاردا تولۇقسىز خاتىرىلەنگەنلىرىدىن قارىغاندا، دېھمارا چىن ماھايانا مەزھىپىگە ئائىت دىنىي رەسىم ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش رەسىملىرىنى سىزىشقا ئۇستا بولۇپ، مىلادىيە 539 - يىللىرى بىر تۈركۈم راھىب، رەسساملار بىلەن ساۋاب ئىزدەپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارغاندا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شياۋجىڭدىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشىپ، ئوردا رەسسامى بولغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن راھىب يەنزۇڭ يازغان «كېيىنكى بۈيۈم رەسىملىرى» دېگەن كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە، ئۇنىڭ چاڭ گۇڭ قاتارلىق ئون نەچچە داڭلىق شاگىرتلىرى بولغان. «جىنگۇەن يىللىرىدىكى ئومۇمىي رەسىملەر ۋە خۇسۇسىي رەسىملەر تارىخى» ناملىق ئەسەردە كۆرسىتىلىشىچە، دېھارا چىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، كەيپىسى ئىبادەتخانىسى (开业寺)، چىڭ چەنسى ئىبادەتخانىسى (清禅寺)، يەنشۇڭسى ئىبادەتخانىسى (延兴寺) قاتارلىق ئىبادەتخانىلاردا تۇرغان ھەم ئىبادەتخانا تاملىرىغا رەسىم سىزغان.

مەزگىلدە قوبۇل قىلىش، تەسىر كۆرسىتىش جەريانلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، تەسۋىرىي سەنئەت تىمسالىغا ئايلانغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىش مۇمكىنلىكىگە ئىگە بولىمىز.

3. ئۇدۇن رەسساملقىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بولغان تەسىرى

ئۇدۇن رەسساملقى ئۇدۇن بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتى تەتقىقاتىنىڭ ئاساسى. ئەينى دەۋر ئۇدۇن رەسساملقى بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ يۈكسەك شۆھرىتى ھەققىدە چەت ئەللىك تەتقىقاتچىلارنىڭ «يات ئەل» پوزىتسىيىسى ۋە سىياسىي غەزەد بەرگەن «چەت ئەلچە» تەبىر خاراكتېرلىك مۇلاھىزىسىدىن كۆرە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەرقايسى سۇلالە، بولۇپمۇ زامانداش سۇلالىلەردىكى تارىخچىلار پۈتۈپ قالدۇرغان، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك زامانداشلىرى تەرىپىدىن بېرىلگەن تۈرلۈك باھالار ئارقىلىق، دەۋردىن دەۋرىمىزگىچە پەخىرلىك نامى يادلىنىپ كەلگەن سەنئەتكارلار - رەسساملارنىڭ ئىمپىتخارلىق ئىزنالىرىدىن ئارتۇق دەلىل بولماس. بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتىدە ئۆزى يېتىلگەن زېمىننىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى ئاساسىي رامكا قىلىپ، ئاۋۋال ئۆز دۆلىتىدە نام قازانغان، تەدرىجىي ھالدا بۇددا دىنىنى تەرغىب قىلىپ، ساۋاب تېپىش مەقسىتىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ، پادىشاھ، خانلارنىڭ ئەتىۋارلىشى، بۇددا مۇخلىسلىرىنىڭ قەدىرلىشىگە مۇشەررەپ بولغان نوپۇزلۇق رەسساملار، بىر تەرەپتىن، ئۇدۇن رەسساملقى گۈرۈھىنى شەكىللەندۈرۈپ، شەرق رەسساملقى ئەندىزىسىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تۆھپە قوشقان بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزلىرىدىكى ئۆزگىچە ئۇسلۇب، ئىستېدات بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رەسساملقىنىڭ راۋاجلىنىشى، كېڭىشىگە تۈرتكە بولغان. ناھايىتى ئېنىقكى، كېيىنكىلەرنىڭ روشەن خاھىشچانلىققا ئىگە ھەر خىل ئۇزۇندىن ئۇزۇن تەھلىلىدىن كۆرە، ئەينى دەۋر كەيپىياتىدىن قالدۇرۇلغان، قىسقا، ئەمما رېئال باھا خاتىرىلىرىنىڭ تارىخىي ئىسپاتلىق رولى مۆلچەرلىگۈسىزدۇر. چۈنكى ئۇ ئۆزگىنىڭ بىۋاسىتە ئېتىراپ قىلىشىدىن پۈتۈلىدۇ.

ئۇدۇن بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتى سۈرەتچىلىكىدە ئوتتۇرا

رەسسامچىلىقنىڭ پېشۋاسى ۋېيسارا ۋازېكنانى لويياڭغا تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ قايتقان. سۈي يانغى ۋېيسارا ۋازېكنانىڭ ئالدىغا ئوردا ۋەزىر، ئۆلىمالىرى ۋە خاس نەۋكەرلىرىدىن بولۇپ 400 دەك ئادەم بىلەن چىقىپ، ئوردا رەسسامى ھۆرمىتىدە كۈتىۋالغان ھەم ئوردىغا تەكلىپ قىلغان. تەكلىپكە بىنائەن پادىشاھلىق ئىبادەتخانا «بەيماسى» غا ئەڭ ئاۋۋال تەڭرىنىڭ ئەڭ ئۆلچەملىك سۈرىتىنى سىزىپ بەرگەن. كېيىنرەك سۈي سۇلالىسى ئوردىسىدىكى يېڭى قۇرۇلغان مەدەنىيەت مەھكىمىسىگە مەسئۇل بولغان ھەم لويياڭدىكى رەسساملارغا باش ئوقۇتقۇچى بولغان. ئىلگىرى كېيىن بەيماسى ئىبادەتخانىسىدىن باشقا، شاۋلىن ئىبادەتخانىسى، لوڭمىن مىڭ ئۆيى، شاك تاغشەن مىڭ ئۆيى قاتارلىق ئىبادەتخانا، ئىستىقامەتخانىلارغىمۇ نۇرغۇن رەسىم سىزغان. ئۇنىڭ سىزغان رەسىملىرىدىن ھەتتا ھىندىستاندىن لويياڭغا بارغان رەسسام ساپۇدۇمۇ ئۇسلۇب جەھەتتە ئۈلگە ئالغان. ئۇ سىزغان «ئون ئالتە ئارخات» سۈرىتى بىلەن ئەسلىدىكى نامى بىراقلا كۆتۈرۈلۈپ، لويياڭغا قايتا تونۇلغاندىن سىرت، خىيالىي تەسەۋۋۇرغا تايىنىپ، ئوبرازلاشتۇرۇپ سىزىش ئۇسلۇبى باشقا رەسساملارغا ئۈلگە بولغان. ۋېيسارا ئىراستىكا (ۋېيسارا ۋېچىر) ئۇدۇنلۇق مەشھۇر رەسسام. ئۇدۇن ۋېيسارا خان جەمەتىدىن. باشتا تىلغا ئالغان ۋېيسارا ۋازېكنا (بەزى مەنبەلەردە، ۋېيسارا باجىنا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نىڭ ئوغلى، غەربىي يۇرتتىلا ئەمەس، ئوتتۇرا شەرققە ئالاھىدە ھۆسۈن قوشقان. ئويما - قوپما ئۇسۇلى (凹凸法) نىڭ ئىجادچىسى. بۇ ھەقتە رسالىچى يەنچىڭ ئۆزىنىڭ «خوتەن ۋىساخانىلىق جەمەتىنىڭ نەسەبنامىسى ھەققىدە مۇھاكىمە» (于世系考述) ناملىق ئەسىرىدە توختىلىپ مۇنداق بايان قالدۇرغان: «... ۋېيسارا ئىراستىكا غەربىي رايوندىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئېلىپ كەلگەن بۇ يېڭى رەسساملىق تېخنىكىسى ۋە ئۇسلۇبى يالغۇزلا ئېلىمىز گۈزەل - سەنئەت تارىخىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئويناپلا قالماستىن، بەلكى چاۋشيەن، ياپونىيە قاتارلىق شەرق ئەللىرىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى»، «... يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تاڭگۇنىڭ ئېيتىشىچە، كورىيە (高丽) نىڭ بۇددا رەسسامچىلىقى تاڭ دەۋرىدىكى بۈيۈك رەسسام ۋېيسارا ئىراستىكىنىڭ بىۋاسىتە تەسىرىدىن باشلانغان. ياپونىيەنىڭ يەنلاڭ زامانىسىدا سېلىنغان فالۇڭ ئىبادەتخانىسى، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئالتۇندەك كۆز قاماشتۇرىدىغان نەپىس سىزما سۈرەتلەر، غەربىي

تۈرلۈك تارىخنامىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، دېھمارا چىن نامى- كىچىك دائىرىدىكى نۇرغۇن بېزەكچىلىكتىن باشقا ئىلگىرى - ئاخ بولۇپ، «باھار سەيلىسى سۈرىتى» قاتارلىق مەشھۇر رەسىملەردە 16 پارچە سىزىپ، بىر قەدەر زور تەسىرگە ئىگە بولغانلىقى ئېنىق ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ ھاياتىدا نۇرغۇن رەسىم سىزغان بولسىمۇ، لېكىن تۈرلۈك سىياسىي - ئىجتىمائىي ئاپەتلەر داۋامىدا يوقىلىپ ئۆزىنىڭ كىلىمى يىتىكەن. بىراق ئەينى دەۋر رىسالىچىلىرى تەرىپىدىمۇ قالدۇرۇلغان خاتىرىلەردە رەسىملەرنىڭ مەزمۇنى ۋە ئەينى دەۋر رەسىملىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرى تىلغا ئېلىنغان.

دېھمارا چىن ئۇسلۇبىدىكى بىردىنبىر ئالاھىدىلىك، نوم سۇترالاردىكى قىسسە، رىۋايەتلەردە تەسۋىرلەنگەن پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرى، ھېسسىياتىنى ئۆزىنىڭ ئوبرازلىق تەپەككۈرىغا تايىنىپ ئېنىق ئىپادىلەش. بۇ ھەم شۇ دەۋر نوم - سۇترالىرىنى ئوقۇپ چۈشىنىش جەھەتتىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇپ، نوم - سۇترا تەپسىرىگە شەكلەن شەرھى بولسا، ھەم شۇ دەۋر خان - بەگزادىلىرى مەركىزىي پروتوتىپ بولغان رەسساملىق يۈزلىنىشىگە يېڭى بىر ئۇسلۇبنى سىغداپ كىرگۈزگەنلىكىدۇر.

ۋېيسارا ۋازىپىكنا ئۇدۇن رەسسامچىلىقىنىڭ پېشۋاسى. تەخمىنەن مىلادىيە 575 - يىللىرى ئۇدۇندا تۇغۇلغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جالڭ يەنيۇەن يازغان «ئۆتكەن سۇلالىلەردىكى مەشھۇر رەسىملەر خاتىرىسى» ناملىق ئەسەر، شۇنداقلا «كېيىنكى رەسىملەر خاتىرىسى»، «تاڭ سۇلالىسىدىكى مەشھۇر رەسىملەر خاتىرىسى» قاتارلىق ئەسەرلەردىكى خاتىرىلەردىن قارىغاندا، مىلادىيە 607 - يىلى سۈي سۇلالىسى پادىشاھى سۈي ياڭدى ئۇدۇنغا ئەۋەتكەن ئون نەچچە راھىب، ئۇدۇندىن «ئۆلچەملىك تەڭرى سۈرىتى» نىڭ نۇسخىسىنى ئېلىپ (چۈنكى شۇ مەزگىلدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە بۇددانىڭ ئۆلچەملىك، بىرلىككە كەلگەن سۈرەت نۇسخىسى بولمىغاچقا، بۇددانى ئىخلاسمەنلىرىدە تەڭرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى توغرىسىدا گۇمان شەكىللەنگەن. ھەر خىل شەكىلدىكى تەڭرى سۈرىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە، «ئۆلچەملىك تەڭرى سۈرىتى» نۇسخىسىنى تېپىش ئېھتىياجى تۇغۇلۇپ، بۇددىزمغا ماس ھالدا بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتى راسا گۈللەنگەن ئۇدۇنغا تەلىم ئېلىش ۋە تەڭرىنىڭ ئۆلچەملىك سۈرىتىنى تېپىپ كېلىشكە ئون نەچچە راھىبنى ئەۋەتكەن) قايتىشىدا سۈي ياڭدىنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن شۇ دەۋر ئۇدۇن

ئومۇمەن ئالغاندا، ۋېيسارا ئىراساتكا رەسساملىقتا دىنىي تەرغىباتنىڭ ئوبرازلىق شەكلى رەسساملىقىنى ئۆز ئۆسۈلۈمىدىكى «ئويما - قويما ئۇسۇلى» ئارقىلىق يۇقىرى ئېستېتىك زوق دەرىجىسىگە كۆتۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئوقۇل غەربىي يۇرت ئۇسلۇبى، ئۇدۇن رەسساملىق ئۇسلۇبى بولغان ئىلاھنى ئادەملەشتۈرۈش، ئادەملەشتۈرۈلگەن بۇددا ئوبرازلىرىنى ئادەتتىكى ئاددىي تۇرمۇش ئىچىدە ئەكس ئەتتۈرۈشتەك ئىجادىيەت خاسلىقى ئارقىلىق، سۈي، تاڭ سۇلالىلىرىنىڭ رەسساملىق تەرەققىياتىنىڭ ئالەمچە شۆھرەتلىنىشىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان.

ۋېيسارا كۇيجىي ئۇدۇنلۇق مەشھۇر تەرجىمان ھەم رەسسام. تەخمىنەن مىلادىيە 598 - يىللىرى تۇغۇلغان. 615 - يىلى چاڭئەنگە بېرىپ، دىن تارقىتىش، تەرجىمىشۇناسلىق، رەسساملىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، چاڭئەن باش راھىبى شۈەنزاڭنىڭ ئىلتىماسى بىلەن بىر ھوجرىدا بىرگە تۇرغان. كېيىنچە ئۇ فاشاڭزۇڭ مەزھىپىنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ماسلاشقان بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر رەسىملەرنى سىزىپ، چاڭئەندە فاشاڭزۇڭ مەزھىپىنىڭ زور دەرىجىدە يۈكسەلىشىگە ئاساس سالغان.

ياڭ شىدەن ئەسلىي فامىلىسى ۋېيسارا. ئەمما سۈي سۇلالىسى تەرىپىدىن تۆھپىسىگە لايىق ياڭ شىدەن دېگەن نام بېرىلگەچكە، كېيىنچە ئۇ مۇشۇ خىل خەنزۇچە نام بىلەن تارىخنامىلەردە قەيت قىلىنىپ كەلگەن. ئۆزى ئۇدۇندىن، بۇددا رەسسامچىلىرىنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇ ئۆزىنىڭ سىزغان بىر تۈركۈم ئەسەرلىرىدە ئاساسلىقى غەربىي يۇرت ئۇسلۇبى بولغان ئىلاھنى ئادەملەشتۈرۈش، نىرۋانىنى تەبىئەت، رېئال شارائىت بىلەن باغلاپ تەسەۋۋۇر قىلىش، شۇ ئارقىلىق دىندىكى ياخشىلىق، يامانلىق قىلمىشىنىڭ ئاقىۋىتى ۋە بۇ ھەقتىكى تەرغىباتنى جانلىق ھالدا سىمۋوللاشتۇرۇپ ئىپادىلەشتەك ماھارەتلىرى بىلەن سۈي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى رەسساملار ۋە ئۇلارنىڭ ئارىسىدا زور شۆھرەت تاپقان. ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ يازغان بىر قىسىم ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇن، ئۇسلۇبى تارىخنامىلەردە، پۈتۈكلەردە ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئىجادىي ئەمگىكىنىڭ نەق ئۆزى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. بۇنىڭ بىر سەۋەبى بولاردىن باشقا يەنە شۇ دەۋردە نۇرغۇن تەرىقەتچى رەسساملار بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئاساسلىقى ئۇدۇن، كۆسەنلەردىن بېرىپ،

رايون ئۇسلۇبى ۋە ۋېيسارا ئىراستاكىنىڭ ئويما - قوپما ئۇسۇلىنى كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى ①» «ئۆتكەن سۇلالىلەردىكى مەشھۇر رەسىملەر خاتىرىسى» ناملىق كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە، تەسۋىر سۇلالىسى (جىن گۈەننىڭ 6 - يىلى مىلادىيە 632 - يىلى) پادىشاھ تاڭ تەيزۇڭ (لىشىمىن) خوتەنگە نۇرغۇن ئات - ئۇلاغدا سوۋغا بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، ۋېيسارا ئىراستاكىنى چاڭئەنگە تەكلىپ قىلغان. كېيىنچە لويان، چاڭئەنلەردە ئابروي قازىنىپ، داڭلىق شاگىرتلىرى 700 دىن ئېشىپ كەتكەن. 70 يىل ۋاقتىنى رەسساملىق بىلەن ئۆتكۈزۈپ، كۆپ قىسىم ۋاقتىنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈزەل - سەنئەت تەرەققىياتىغا بېغىشلىغان ۋېيسارا ئىراستاكىنىڭ نام - شۆھرىتى بارغانچە ئېشىپ، ئۇ سىزغان رەسىملەرنىڭ باھاسىمۇ ئۆرلىگەن. شۇ زاماندا ئۇنىڭ گۈل ۋە قۇشنىڭ سۈرىتىنى چۈشۈرۈپ سىزغان بىر پارچە سۈرىتىنىڭ باھاسى نەق 10 مىڭ سەر كۈمۈشكە توختىغان. ئەمەلىيەتتە تاڭ دەۋرىدىكى گۈزەل - سەنئەت تارىخچىسى كالى چەنيۈەن «ئۆتكەن سۇلالىلەردىكى مەشھۇر رەسىملەر خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە ۋېيسارا ئىراستاكى ھەققىدە «چەت ئەل رەسىملىرىگە (غەربىي يۇرت كىشىلىرىنىڭ تۈرلۈك ئادەت، خاراكتېر، مەدەنىيەت كۆرۈنۈشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن رەسىملەرنى شۇ زاماندا چەت ئەل رەسىملىرى دەپ ئاتىغان) ۋە بۇددا رەسىملىرىگە قەۋەتلا ماھىر، زامانداشلىرى ئىچىدە ئۇنىڭ بىلەن تەڭلىشىدىغىنى يوق» دەپ خاتىرە قالدۇرغان. تېخىمۇ ئالاھىدە بولغىنى، شۋېتسىيەلىك ئالىم شى لوڭرىن يازغان «جۇڭگو رەسىمچىلىكى» ناملىق كىتابتىن مەلۇم بولۇشىچە، ۋېيسارا ئىراستاكىنىڭ كۆپلىگەن رەسىم نۇسخىلىرى چەت ئەلگە تارقالغان. بۇلاردىن گەۋدىلىك بولغىنى، ئۇنىڭ «ئۇيغۇر راھىبى سۈرىتى»، «تەبەت خانى سۈرىتى»، «ساماۋى خان سۈرىتى» قاتارلىق تۆت پارچە سۈرىتى شى لوڭرىننىڭ «جۇڭگو رەسىمچىلىكى» ناملىق كىتابىغا قىستۇرما سۈرەت شەكلىدە كىرگۈزۈلگەن. بولۇپمۇ ۋېيسارا ئىراستاكىنىڭ «كۈسەن قىزى» ناملىق سۈرىتىدىكى ئۇسلۇبىنىڭ قىزىل ۋە قۇمتۇرا مىڭ ئۆيلىرىدە ھېلىمۇ بارلىقىنى داڭلىق ئارخېئولوگ، بۇددا زەسىم تەتقىقاتچىلىرىدىن لوئىس بىلەن ئەنگىلىيەلىك ئاۋرېل ستەين تەپسىلىي كۆزىتىپ تېخنىكىلىق باھالاشتىن كېيىن مۇئەييەنلەشتۈرگەن.

① ② ئا. مۇھەببەت سايرامى «سۆي، تاڭ دەۋرلىرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرى»

ئەسرى «ئىككى ئىل مۇھاكىمىسى» دە، «ئىككى تىل» (ئەرەب، ئۇيغۇر، تۈرك، تىلى) تەڭ بەيگىگە چۈشكەن ھالەتنى تەسۋىرلەپ، «ئۆزى تۈرك شائىرلارنىڭ ئەرەب تىلىدا ئىجاد قىلىشى تىلىنىڭ مۇكەممەل ھەم ئىپادىلەشكە باي بولغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى شۇ شائىرلارنىڭ ئۆزلىرىنى بىلەرمەن، بىلىملىك قىلىپ كۆرسىتىشىنىڭ ۋاسىتىسى بولغانلىقىدىن» دېگەن ئەمەلىيەتنى يەكۈنلىگەننىڭ غوخشاش، قىسمەن رەسسام، ھەيكەل تىراشلاردىكى ئۇسلۇبىزلىق، ئىجادچانلىقنىڭ كەملىكىنى ھىندى - گرىك - قەدىھار بىرلەشمە، ئارىلاشما ئېلىنمىزلىق مەدەنىيەتنى ئەينەن قوبۇل قىلغانلىق نۇقتىسىدىن كۆزىتىش كېرەك. لېكىن، بۇنى ئومۇملاشقان ھادىسە دېيىش رېئاللىققا ئۇيغۇن ئەمەس.

ۋەھالەنكى، قوبۇل قىلىنغان بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ توغرىدىن توغرا ئۇدۇن مەدەنىيەتكە كومپاسلىق رول ئوينىيالىشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئەينى دەۋر ئۇدۇن - ھىندىستان مەدەنىيىتى سېلىشتۇرما تەتقىقاتى ئىسپاتلىغان. ئەلۋەتتە دىننىڭ دەسلەپكى ئانا ماكانى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھىندى مەدەنىيىتى، مەدەنىيەت تۈسى قويۇق بولغان دىنىي ئېتىقاد ئەينى دەۋر ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ بارومېتىرى بولغان. بۇنىڭدىن يەنە شۇنداق يەكۈن چىقىرىش مۇمكىنكى، بارومېتىر كۆرسەتكۈچى ئۆرلىگەن مەزگىلدە ئۇدۇن بۇددا دىنىنىڭ ئىككىنچى تارقىلىش مەركىزىگە ئايلىنىپ، شەرق - غەرب، يىراق - يېقىن مەدەنىيەتنىڭ ئۇچرىشىش مەركىزىگە ئايلانغان. بۇنداق ئەھۋالدا ھىندى مەدەنىيىتىنىڭ يەنىلا ئۇدۇن مەدەنىيىتىگە تىك لىنىيىلىك تەسىر كۆرسىتىلىشى مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە.

بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ ئۇدۇندىكى نامايەندىلىرى

يۇقىرىدا تىلغا ئالغىنىمىزدەك، تۈركۈملىگەن رەسسام، تەرجىمان بۇددىستلار مەيلى ئۇدۇن، ياكى كۇچا (كۆسەن) دا بولسۇن ۋە ياكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك (ۋېي، جىن، شىمالىي، جەنۇبىي سۇلالىلەر ھەمدە سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى) زېمىنلىرىدا بولسۇن، بېھىساب سەنئەت ئەمۇنىلىرىنى يارىتىش بىلەن تالاي ئۆلگىلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بۇ خىل تەسۋىرىي سەنئەتنى نىشان قىلىپ ھاسىل

چاڭئەن، لويانڭلاردا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئاز بىر قىسىمىمۇ ئۆرنەكلىك تۆھپىلىرى تارىخ، سالنامە، تەزكىرىلەردە خاتىرىلەنمىگەن. كۆپ قىسمى سەنئەت ئابىدىلىرىنى قالدۇرۇپ، نام نىشانىز «نەرۋانا» غا يەتكەن. شۇنىڭغا ئوخشاشلا، ياك شىدەننىڭ كېيىنكى تەقدىر - قىسمەتلىرى ھەققىدە ئۇچۇر قالمىغان.

ئومۇمىي نۇقتىدىن قارىغاندا، يۇقىرىقىدەك بىر قاتار پاكىت ئىسپاتلىق مۇلاھىزىمىزدىن ئاخىرقى يەكۈن شۇكى، ئۇدۇن بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتى خۇددى ئاۋرېل ستەينىڭ مەۋقەسىدە تۇرۇپ كۆزىتىپ، پىكىر بايان قىلغان بىر قىسىم ئالىم، تەتقىقاتچىلارنىڭ ئاخىرقى يەكۈنىدەك قانداقتۇر ھىندىستان مەدەنىيىتى، ھىندىستان بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتى ياكى قەدىھار نۇسخىسىنىڭ ئەينەن تەسىرى بولماستىن، بەلكى ئەسلىي ساپ ئۇدۇنچە مەدەنىيەت ئاساسىغا ئىگە. كېيىنچە كۈسەندە يېڭىلانغان ئېستېتىك ئېھتىياج ۋە بېزەكچىلىك تەرەققىياتىنىڭ تۈرتكىسىدە دىنىي ئەقىدىگە زىچ گىرەلىشىپ سىڭىپ كىرگەن غەيرىي مەدەنىيەتنى ئىجادىي قوبۇل قىلىپ، ئىجادىي راۋاجلاندىرۇشتىن ھاسىل بولغان مەدەنىيەت.

ناھايىتى ئېنىقكى، دۇنيادا ساپ قانلىق مىللەت بولمىغىنىدەك، ھەرقانداق مىللەت، رايون گەۋدىسىدە «بۇلغانمىغان، ساپ» مەدەنىيەتمۇ مەۋجۇت ئەمەس. ئومۇمىي دائىرىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەندىمۇ قىسمەن دائىرىدە ساقلىنىشى، ئارىلىشىشى، مۇرەككەپ تەركىبلەرنىڭ بولۇشى تەبىئىي ئەھۋال. دەرۋەقە، بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغان ئۇدۇن خانلىقى قانچىلىك مەدەنىيەتلىك خانلىق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆزى قوبۇل قىلغان بۇددا دىنى ئەقىدىسىگە ئەگىشىپ كەلگەن «مېھمان» مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلماي، كەسكىن رەت قىلىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. ئەمەلىيەتتەمۇ دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر دىننىڭ تەرەققىي قىلىپ، كېڭىيىش جەريانىدىن قارىغاندا، دىنىي ئىدىيە مەيلى مەجبۇرىي، مەيلى ئىختىيارەن تارقىتىلسۇن، ئۇ ھامان يەرلىك خەلقنىڭ مەدەنىيەت، ئۆرپ - ئادەتلىرىگە بېقىنغان، ئېستېتىك قىزىقىش ئىنتىلىشلىرىگە بېقىنغان ھالدا قوبۇل قىلىش ئىمكانىيىتى دائىرىسىدە تارقالغان.

بۇنداق ئىمكانىيەتلەر ئۇدۇن بۇددىزم دەۋرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ قىسمەن مۇرەككەپ تەركىبلىك ھالىتىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇنى ئالدى بىلەن مەدەنىيەتنىڭ ئىلغارلىقى نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندىن كۆرە، گويا XIV، XV ئەسىر مۇتەپەككۈرى نەۋائىنىڭ ئۆزىنىڭ بۈيۈك

ئۆز دائىرىسىدىلا ساقلانماستىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە شۇ پېتىچە ئۆزلىشىپ كىرىپ، بۇددىزم مەزمۇنىدىكى تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ گۈللىنىشىگە ئاكتىپ تەسىر كۆرسەتكەنلىكى تارىخ ئىزلىرىنىڭ گۇۋاھلىقى ۋە تارىخنامىلەرنىڭ ئىسپاتلىشىدىن ئۆتكەن.

«ئويما - قوپما ئۇسۇلى» (凹凸法)، رەسساملقنىڭ ئىلمىي كەشپىيات بولۇپ، ئادەتتە بوشلۇق كۆرۈنۈشى ھاسىل قىلىشنىڭ ئەڭ ئاددىي، ئەمما ئەڭ تىپىك ئۇسۇلى. بۇ خىل ئۇسۇلدا سىزىلغان رەسىملەردە بىر خىل رەڭ ئىشلىتىلىپ، بوشلۇقتىكى شەيئىنىڭ يىراق - يېقىنلىق ئورنىغا ئاساسەن قېنىق، سۇس رەڭ بېرىش ئارقىلىق بىر تەكشىلىكتە ياتقان بىرقانچە خىل شەيئىنىڭ ئورنىنىڭ يىراق - يېقىنلىقىنى ھېس قىلدۇرىدىغان، كىشىگە چەكلىك تەكشىلىك ئارقىلىق چەكسىز بوشلۇق سېزىمى بېرىدىغان ئۇسۇل. بۇ خىل ئۇسۇلنىڭ سىزىلغان سۈرەتتىكى تەسۋىر ئوبيېكتلىرىنىڭ ئارىلىقىنى ئېنىق پەرقلەندۈرۈشتە رولى چوڭ بولغاندىن سىرت، كىشىگە بېرىدىغان ئېستېتىك زوق قىممىتىمۇ ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، بۇ تېخىمۇ ئىزچىللىققا تايىنىپ ئىگە بولغان تەرەققىياتىدا مۇكەممەل ھالەتتە شەكىللەنگەن ھازىرقى ستېرېئولۇق كۆرۈنۈشنىڭ ئىپتىدائىي ئۇلىنى ھازىرلىغانىدى.

مانا مۇشۇ ئۇسۇل، بۇددىزمنىڭ تەسىرىدە ھىندى - گرىك، قەدىھار ئۇسلۇبىدىن ئېقىپ كىرگەن بىر خىللىققا ئىگە مېخانىك ھالەتتىكى تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىشىغا ئاساسىي جەھەتتىن خاتىمە بېرىپ، غەربىي يۇرت خوتەننى دۇنياغا تونۇتسا، يەنە بىر جەھەتتىن تاڭ دەۋر تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ پارلاق سەھىپىسىنى ئېچىپ، تاڭ دەۋر تەسۋىرىي سەنئىتىنى پۈتكۈل ئوتتۇرا شەرق تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ ئۈلگىسىگە ئايلاندۇرغان. ھەتتا بۇنىڭ تەسىرى ياپونىيە، كورىيەلەرگىچە تارقىلىپ، ياپونىيە قاتارلىق ئەللەردە ھېلىغىچە بۇنىڭ ئىزنالىرى ساقلىنىپ كەلگەن.

پېشقەدەم پروفېسسور جاك گۇاڭفۇنىڭ كۆرسىتىشىچە: «بۇ خىل يېڭى ئۇسلۇب جۇڭگو رەسساملقىدا زور تەسىر پەيدا قىلغان بولۇپ، ئۇ ھىندىستاننىڭ ئاجانتا مىڭ ئۆيلىرىدىكى ئويما - قوپما ئۇسۇلىدىن ئالاھىدە پەرقلىنەتتى. ①

بۇ يېڭىچە ئالاھىدە سەنئەتلىك ئۇسۇل ئۇدۇن خان جەمەتىدىن كېلىپ چىققان ۋېيسارا ئاتا - بالا تەرىپىدىن، بولۇپمۇ ۋېيسارا ئىراستكا تەرىپىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن بولۇپ، ئالاھىدە بىر خىل

بولغان نامايەندە خاراكتېرلىك سەنئەتلىك تەسۋىرلەر تەبىئىي ھالەت —
 غەربىي يۇرت نامدا ئاتالغان ئۇدۇن ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرگەن —
 بۇ ھەقتە سۈي، تاڭ دەۋرىدىكى بىۋاسىتە خاتىرىلەردە قالدۇرۇلغا —
 باھا قاراشلاردىن باشقا، خەلقئارادىكى نوپۇزلۇق ئالىملارنىڭ ئۇدۇ —
 ئۇسلۇبى ھەققىدە بەرگەن باھالىرىمۇ كىشىنى سۆيۈندۈرىدۇ.

1. تەسۋىرىي سەنئەتتە ساپ ئۇدۇن ئۇسلۇبىنىڭ ئىپادىلىنىشى

تەسۋىرىي سەنئەتتە ئۇدۇن ئۇسلۇبىنىڭ ئىپادىلىنىشى دېگەن
 مەسىلە بىلەن ئۇدۇندا تەسۋىرىي سەنئەتتىكى ساپ ئۇسلۇب دېگەن
 مەسىلە ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلماسلىقى ھەمدە ئايرىم - ئايرىم
 كۆزىتىلىشى كېرەك. ئۇدۇل مەنىسىدىن قارىغاندا، ھەر ئىككىسى
 ئۇدۇن بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتىدە ئىپادىلەنگەن ئۇدۇنغا خاس بولغان
 ئۇسلۇب دېگەن يەكۈننى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمما، كونكرېت ئورۇند
 كونكرېت مەنە تەلەپ قىلىپ، تەسۋىرىي سەنئەتتە ساپ ئۇدۇن
 ئۇسلۇبىنىڭ ئىپادىلىنىشى دېگەن مەسىلە نوقۇل ئۇدۇن داۋامىسىدا
 ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدىكى ئىپادىلىنىشى،
 ھەتتا ھىندى مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز
 ئىچىگە ئالىدۇ؛ كېيىنكى مەسىلە بولسا، مۇشۇ خىل ساپ ئۇسلۇبىنىڭ
 پەقەت ئۇدۇن زېمىنى ئىچىدىكى ئىپادىلىنىشى دېگەن مەنىسى
 ئىپادىلەيدۇ.

بۇ نۇقتىدا بۇ ئىككى مەسىلە ھەققىدە ئايرىم - ئايرىم، كونكرېت
 توختىلىشقا ماقالىمىزنىڭ ھەجىم چەكلىمىسى يار بەرمەيدۇ.
 شۇڭلاشقا، تەسۋىرىي سەنئەتتە ساپ ئۇدۇن ئۇسلۇبىنىڭ ئىپادىلىنىشى
 ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

تەسۋىرىي سەنئەتتە ساپ ئۇدۇن ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرگەن
 ئاساسىي ئۇسلۇبقا ئويما - قوپما ئۇسۇلى بىلەن ھۆل كىيىم —
 كىيىمىز لەندۈرۈش ئۇسۇلىنى ئەڭ چوڭ نامايەندە دەپ كۆرسىتىشكە
 بولىدۇ. بۇ خىل ئۇسلۇبىنىڭ ئىجادچىلىرى مەيلى قايسى خىل
 مەدەنىيەت، قايسى خىل تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ ئىجابىي تەسىرىگە
 ئۇچرىسۇن، بۇ رايون نۇقتىسىدىن پۈتۈنلەي خاسلىققا ئىگە بولغا
 ئۇسلۇب ئىكەنلىكىنى، يەنە كېلىپ بۇ خىل ئۇسلۇبىنىڭ تەسىرىنى

خۇش خەت ۋە رەسىم ھەۋەسكارى جالغ تىيۇ: «قەلەم راۋان، بوياق قېنىق، شايبغا سېزىلغاندەك سىلىق ھەم سىپتا»، دەپ باھا بەرگەن. «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن گۈزەل سەنئەت ھەۋەسكارى تاڭ گۇ (汤垢) دېگەن كىشى بۇ خىل ئۇسلۇبتا سىزىلغان مەشھۇر ئەسەرلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. شۇنداقلا بۇ خىل ئەسەرگە: «شايبى ئەتلەسكە گۈل باسقاندەك سىلىق ھەم نەپىس بولۇپ، كۆپلىگەن ئىسىل رەڭ بىلەن سىزىپ، ئاندىن بوياق بېرىش بىلەن تاماملىغان» دەپ يۇقىرى باھا بەرگەن.

بۇ خىل رېئاللىق ھەم باھالاردىن شۇ نەرسە ئايانكى، بىرى «ئويما - قوپما ئۇسۇلى» كۆرگەن كىشىنى تاڭ قالدۇرغۇدەك خاسلىقىنى نامايان قىلسا، ئىككىنچى بىرى، باشتا ئېيتقىنىمىزدەك، «ئويما - قوپما ئۇسۇلى» ئاساسدا ۋۇجۇدقا كېلىپ كارامىتىنى كۆرسەتكەن «ئەتسىز سىزىش ئۇسۇلى» ئالماس ئۈزۈككە ياقۇت كۆز قويغاندەك، تەسۋىرىي سەنئەتنى تەڭ كامالەتكە يەتكۈزگەن. بۇ ھەقتە يەنە ئاۋرېل ستەين نىيە 15-نومۇرلۇق خارابىسىدىن تېپىلغان تارىشا پۈتۈكتىكى پېچەتلەرگە بېسىلغان تامغا ھەققىدە توختىلىپ، بەزى پۈتۈكلەرنىڭ پېچەتلەنگەن يېرىگە بېسىلغان تامغىلاردىكى سۈرەتتە خوتەننىڭ يەرلىك ئۇسلۇبىتىكى، كىشىگە سىتېرىئولۇق تۇيغۇ بېرىدىغان ياۋايى ئادەملەر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئەرلەر ۋە ئاياللارنىڭ سۈرىتى سىزىلغانلىقىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ.

«ھۆل كىيىم ئۇسۇلى» غەربىي يۇرتقا خاس بولغان يەنە بىر سەنئەتلىك نامايەندە. ھۆل كىيىم ئۇسۇلى كۆپىنچە ھەيكەلتىراشلىق تەسۋىرىي سەنئەتدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭدا ئادەتتە ھىندىستان، گىرېك، قەدىھار نۇسخىلىرىغا يات ھالدا، قارىماققا ئۈستىدە كىيىم بار ھالەتتە تاراشلانمىغاندەك، ئەمما ئىنچىكە كۆزەتسە، بويۇن، قول بېغىشى ۋە قىسمىن پاسون كۆرۈنۈشلىرىدىكى بەلگە خاراكتېرلىك ئىزنالاردىن باشقا قىسمى، بەدەننىڭ تاشقى فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە ئەگەشكەن ھالدا گويا سۇدىن سۈزۈۋېلىپ بەدەنگە يېپىشتۈرۈپ قويغاندەك تۇيغۇ بېرىدىغان ھالەتتە تاراشلاش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت. بۇ خىل ئۇسۇلدىكى ھەيكەللەرنىڭ كۆپ قىسمى خوتەندىكى سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقى، راۋاق بۇددا مۇنارى، دەندان ئۆيلۈك قاتارلىق خارابە ئىزلىرىدا كۆرۈلىدۇ. بولۇپمۇ بۇ خىل ئالامەت راۋاق بۇددا مۇنارىدىكى راۋاق تېمىغا ئورنىتىلغان بۇددىھا، بۇدساتۋالار ۋە ئاستى قىسمىدىكى كىچىك بۇتلارنىڭ سىرتقى تەسۋىرى، دەندان ئۆيلۈك خارابىسىدىن ئاۋرېل ستەين يۆتكەپ كەتكەن، تام ئاستىغا

سەنئەت ئىلمى سۈپىتىدە نەزەرىيىۋى ئاساسقا ئىگە بولغان. جۈملىدە «ئويما - قوپما ئۇسۇلى» نىڭ تەرەققىياتى كېيىنكى «سۆڭەكسىز سۈرەتلەش» ئۇسۇلىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان. «سۆڭەكسىز سۈرەتلەش ئۇسۇلى» غا ئوخشىشىپ كەتكەندەك كۆرۈنىشىمۇ، ئەمما روشەن پەرقكە ئىگە، «ئويما - قوپما ئۇسۇلى» دا بوشلۇق تۇيغۇسىنى ئويغاتما «سۆڭەكسىز سۈرەتلەش» ئۇسۇلىدا تەسۋىرلەنگەن ئويىپىكتىنلا دائىرىسى، ھەرقايسى بۆلەكلىرىنىڭ تۇتاشقان ئورنىنى روشەن سىزىقچىلار ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى بېرىلگەن رەڭنىڭ قويۇقلۇق دائىرىسى ئارقىلىق ھېس قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. قانداقلا بولسۇن، «ئويما - قوپما ئۇسۇلى» غەربىي يۇرت (ئۇدۇن) رەسساملقىدىكى بىر كەشپىيات بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىمۇ ئۇدۇن رەسساملرىنىڭ قولىدا ۋايىغا يەتكەن. بۇ خىل ئۇسۇلدا سىزىلغانلىرى گويا ئادەمگە ھاياتتەكلا تۇيغۇ بەرگەن.

بېلگىيىلىك يىغىپ ساقلىغۇچى بىرلونس ئەسلىي نۇسخىسىنى ساقلاۋاتقان «كۆسەن قىزى سۈرىتى» بىلەن، ۋاشىنگتوندىكى پولس گۈزەل سەنئەت كۆرگەزمىخانىسىدا ئەسلىي نۇسخىسى ساقلىنىۋاتقان «ساماۋى خان سۈرىتى» يۇقىرىقى «ئويما - قوپما ئۇسۇلى» دا سىزىلغان. «كۆسەن قىزى سۈرىتى» دە، يېڭى تۇغۇتلۇق ئايال (سۈرەت قىسمىدىن ۋە ئىپادىلەنگەن مەزمۇنىدىن قارىغاندا، يېڭى تۇغۇتلۇق ئايال كۆسەن قىزى شۇ بولۇشى مۇمكىن) ئەتراپىدىكى خانىش، شاھزادە، مۇزىكانت قاتارلىق ھەر خىل ئورۇن، ئوخشىمىغان ھېسسىيات كۆرۈنۈشىدىكى كىشىلەر، مۇنداقچە ئېيتقاندا بىر - بىرىگە باغلانغان زەنجىرسىمان مۇناسىۋەتتىكى كۆرۈنۈش بوشلۇقتىكى ئورنى بويىچە جانلىق سىزىلغان.

«ساماۋى خان سۈرىتى» دە، مەغرۇرانە ئولتۇرغان ساماۋى خان ئالدىدىكى ئۇسسۇلچى ۋە مۇزىكانتلارنىڭ ھەرىكەتلىك كۆرۈنۈشى سېزىلغان بولۇپ، بۇ رەسىمدە خان، مۇزىكانت، ئۇسسۇلچىلار مۇئەييەن ئارىلىق (بوشلۇق) سېزىمغا ئىگە قىلىنغان ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلسە، يەنە رەسىمدە ئىپادىلەنگەن كۆرۈنۈش كىشىگە گويا بىر قاراشتىلا ئوبرازلار ھەرىكەت ھالىتىدە قېتىپ قالغاندەك تۇيغۇ بېرىدۇ.

«ساماۋى خان سۈرىتى» ھەققىدە مەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى

بولۇپمۇ ئۇدۇن تەسۋىرى سەنئەت ئۇسلۇبىدا قەندىھار ئۇسلۇبىنىڭ
 روشەن ئالامەتلىرى ۋە ئىجادىيلىققا ئىگە ئۆزگەرتىلگەن ئاكتىپ
 تەسىرلىك تەسۋىرى سەنئەت نامايەندىلىرىنى ئۇچرىتىمىز.
 بۇ نۇقتىدا شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، ھازىرغىچە چەت ئەل
 ۋە ئېلىمىز تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئۇدۇن بۇددىزم تەسۋىرى سەنئىتى
 ھەققىدىكى نۇرغۇن تەتقىقات ماتېرىياللىرى ۋۇجۇدقا چىقتى. چەت ئەل
 قازغۇچىلىرى مەيلى مەدەنىيەت - ئۇچۇر تەتقىقاتى ئۈچۈن بولسۇن،
 مەيلى سىياسىي مەقسەت ئۈچۈن بولسۇن، دۇنخۇاڭدىن ئۇدۇنغىچە
 ئارىلىقتىكى بۇددا خارابىلىرىنى تەپسىلىي قەدىرىپ، جۇغراپىيىلىك
 جايلىشىشى، تارىخىي ئىزنالىرى، مەدەنىيەت تىپ - دەرىجىسى
 قاتارلىقلار ھەققىدە ئىزدەندى، ھۆججەت - ئىسپاتسىز ھالدا ئېلىپ
 چىقىپ كەتكەنلىكتىن ھۆكۈمەتنىڭمۇ، پۇقرالارنىڭمۇ ئوغىسىنى
 قايناتتى. مەدەنىيەت ئەسلىي تىپىنىڭ قىممىتى ئارتقان بۈگۈنكى
 كۈندە، ئوغرىلانغان بۇ قېزىندىلار بىر - بىرلەپ يورۇق دۇنياغا كۆز
 ئېچىشقا باشلىۋىدى، ئىچىمىز ئېچىشتى، قاينىدۇق، ئۆزىمىزدىن
 رەنجىدۇق. ۋە ھالەنكى، قۇم ئاستىدا ھەقدارلىرىنى كۈتۈپ ياتقان
 پارلاق مەدەنىيەت شاھىدلىرىنى رەتلەش، قېزىش خىزمىتى دەسلەپكى
 قەدەمدە بەزى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، تەتقىقات
 تەلپىگە ماسلىشىپ كېتەلمەيۋاتىدۇ. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن
 مۇرەككەپ تەركىبلىك مەدەنىيەت ئىزلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتتا ھە
 دىگەندە رەتلىك، تەپسىلىي، تولۇق سېلىشتۇرۇلماسلىق، ھەتتا بەزىدە
 زور مەنپەئەتلىك قېزىندىلاردىكى گەۋدىلىك ئالاھىدىلىك نەزەردىن
 ساقىت قىلىنىش ئەھۋاللىرىنىڭ كۆرۈلۈشى تەبىئىي. بولۇپمۇ ئۇدۇن
 تەسۋىرى سەنئىتىنىڭ ساپ ئۇسلۇبى بىلەن بۇنىڭغا ئېتىقاد ئارقىلىق
 يۇققان ھىندى، گرىك، قەندىھار تەسۋىرى سەنئەت ئۇسلۇبىنىڭ
 ئامىللىرىنى تۈر - تارماقلىرى بويىچە ئاجرىتىشتا، تېپىلما
 ئىسپاتلارنى دەلىل قىلىپ كۆرسىتىشتە سان جەھەتتىن ئاجىز
 كېلىشىمىز تەبىئىي ئەھۋال.
 ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان تېپىلمىلاردىن ئۇچۇر
 بولغىنىدىن بولمىغانلىرى كۆپ (ھازىرغىچەلىك قېزىۋېلىنغان
 تۈرلۈك تېپىلمىلاردىن ناھايىتى ئاز بىر قىسمىنىڭ رايونىمىز ۋە
 مەملىكىتىمىزدە قېپقالغىنىدىن باشقا، ئاساسلىق قىسمى لوندون،
 بېرلىن، دېھلى، توكيو، كىيوتو، نارسۇن «ئامېرىكا» سىرنوسىچ
 «پارىژ»، لېنىنگراد، ستوكھولم مۇزىيلىرىدا ۋە يەرلىك، چەت

قىستۇرۇلغان بۇت قاپارتما نەقىشلىرى قاتارلىقلاردا بىر قەدەر گەۋدىلىك.

ئۇدۇن تام سۈرەتچىلىكى، گەرچە بۇددا ماكانى ھىندو مەدەنىيىتىدىن نىسپىي ئۆرنەك ئالغان بولسىمۇ، لېكىن يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلىپ تەسۋىرلەپ، ئۆزگىچە كىيىم - كېچەك تەسۋىرى ۋە ئىپادىلەش ماھارىتى بىلەن ئۇدۇن ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرگەن. بولۇپمۇ دەندان ئۆيلۈك خارابىسىدىن ستەيز يۆتكەپ كەتكەن «مىڭ بورھان» تەسۋىرىي سۈرىتى؛ «بۇددانىڭ قايتە يارالمىش قىسمىتى» گە ئائىت مەزمۇندىكى سۈرەت (بۇلار ھازىر ئەنگلىيە — بۈيۈك برېتانىيە مۇزىيىدا ساقلانماقتا)؛ دەندان ئۆيلۈك خارابىسىنىڭ بۇتخانىسىدىن تېپىلغان يۆتكەلمە پەشتاقتىكى ئىلاھىي ھەيكەل (ستەين يۆتكەپ كەتكەن، ستەين بۇ جايدا مايىتىرى بۇت ھەيكىلىنىڭ ئادەتتە باشقا بۇددىھالارنىڭ ھەيكىلىدەك نىلۈپەر ياپرىقىنىڭ «بەرگىدە» ئەمەس، بەلكى مۇستەھكەم تەڭلىك — سۈپە بورا ئۈستىدە ئولتۇرغان ھالەتتە تەسۋىرلىنىدىغانلىقىنى ئۇنتۇغان) — مايىتىرى بۇت ھەيكىلى؛ تاختايغا سىزىلغان ئۇسسۇلچى قىز سۈرىتى؛ بۇددا سارىيىنىڭ شەرقىي تەرىپىنىڭ ئاخىرىغا سىزىلغان قوغدىغۇچى بۇدساتۋا ھەيكىلى؛ مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى II ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدىغان ئۇدۇن — ھون توقۇنۇشىدىن تارقالغان رىۋايەت ئاساسىدا تەسۋىرلەنگەن چاشقان باشلىق، ئادەم تەنلىك ئىلاھىي ھەيكەل سۈرىتى قاتارلىق تېپىلمىلارنىڭ ھەممىسىدە ئوخشاش دەرىجىدە تەسۋىرىي سەنئەتتىكى ئۇدۇن ئۇسلۇبى ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتكەن. ئىتالىيە رىم ئۇنىۋېرسىتېتى پروفېسسورى مالىئاۋ بورساگىلى ئۇدۇن ئۇسلۇبى ھەققىدە مۇنداق يازغان: «ئوتتۇرا ئاسىيادا پەقەت بىرلا رەسساملىق گۇرۇھى ئۆزىنىڭ گۈزەل، نەپىس تام رەسىملىرى ۋە ياغاچ ئويما گىرافىكارلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇلۇغ ئەسەرلىرى بىلەن ئىپتىخارلىنىشقا مۇناسىپ بولۇپ، ئۇ ئەسەرلەر جۇڭگو سەنئەتچىلىرى ۋە تەنقىدچىلىرى تەرىپىدىن ماختالغان. ئۇ بولسىمۇ خوتەن رەسساملىق گۇرۇھىدىن ئىبارەت.»

2. قەندىھار ئۇسلۇبىنىڭ تەسىرلىك

ئىپادىلىنىشى

ھازىرغىچەلىك ئۈچۈرى بولغان تېپىندىلارنىڭ بىر قىسمىدا

ئىپادىلەنگەن. دەسلەپكى يوشۇرۇن ئەت سىزمىسىدا كىيىندۈرۈلگىنى ئۇدۇنچە بولسا، ئەت كۆرۈنۈشلۈك تەسۋىردە يالڭاچ، يېرىم يالڭاچ ئۇسلۇب شەكىللەنگەن. كىيىنچە سەنئەتلىك ئىپادىلەشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ «ھۆل كىيىم ئۇسلۇبى» دا تەسۋىرلەش ئومۇملاشقان.

بۇددىھانىڭ چىراي قۇرۇلمىسىدىمۇ ئۇدۇنچە تۈس قويۇق بولغان. يەنى ئەسلىدىكى (قەندىھار، ھىندى ئۇسلۇبىدىكى) سوقچاق (ئورچۇق شەكىللىك) كۆز يوغان - يۇمىلاق ھالەتكە، يوغان بۇرۇن تەبىئىي قاڭشارلىق كىچىك بۇرۇن ھالىتىگە، ئاستىنقى لېۋى قېلىن، بىر قەدەر ئۇزۇنچاق ھالەتتىكى ئېغىز كىچىكلىتىپ، ئاستىنقى لەۋ نېپىز، يۇمىلاق ھالەتكە كەلتۈرۈلگەن، ھەتتا بۇددىھانىڭ ئەسلىدىكى بۇدرە چاچلىق، بۇرۇتسىز ھالەتتىن تاقىر باش، بۇرۇتلۇق ھالەتتە ئىپادىلەشمۇ قىسمەن پەيدا بولغان.

ماسلاشتۇرۇپ بېرىلدىغان نەقىشلەردە بولسا، ئەسلىدىكى قاپارتما نەقىشلەر قىسمەن ساقلانغاندىن سىرت، تەكشى سىزىق ئارقىلىق تەسۋىرلەش، ئويما نەقىش بېرىش، گىرەلەشتۈرۈپ سىزىش ئۇسۇللىرى ۋۇجۇدقا كەلگەن. نەقىش ئۆرنەكلىرىدىكى نۇسخا ئېلىنىدىغان بۇيۇملاردا ئۇدۇنچە تۈس قويۇق بولۇپ، تال يوپۇرمىقى، ھەشقىپچەك، غولسىمان گۈل، گۈل ياپراقچىلىرى گىرەلەشتۈرۈلگەن ياكى ئايرىم بېرىلگەن.

نەقىش ئورنى جەھەتتە، ھىندى، قەندىھار ئۇسلۇبىنىڭ ئەسلىدىكى ئىلاھ ئىبادەتخانىسى، بۇددىھا ئۆيلىرى، ئىبادەتخانا، تىلاۋەتخانا تاملىرىغا سىزىشقا تۈپتىن ئوخشىمىغان ھالدا ئېگىز راۋاق، گۈمبەزلىرىنىڭ تۈرۈسلىرىغا گىرەلەشمە سىزىش بىلەن پەرقلەنگەن. بۇ ھەقتە فاشىيەن، شۈەنزاڭلارنىڭ قالدۇرغان خاتىرىلىرى (بولۇپمۇ گۇماتى ئىبادەتخانىسى بىلەن ۋاڭ شىنىنىڭ ئىبادەتخانىلىرى ھەققىدە) شۇنداقلا ستەين، لىكوكلارنىڭ ئېكسپېدىتسىيەلىك خاتىرىلىرىدىن ئىنىق ئىسپات ئېلىش مۇمكىن.

تولۇقلاشقا تېگىشلىك ئىككى نۇقتا شۇكى، بىرى، ھىندىستان قەندىھار ئۇسلۇبىدا بۇددىھا، بۇدساتۋالار تۆت بۇرجەك، ئۈچ بۇرجەك ۋە پاراللېل تۆت تەرەپلىك ئىچىگە ئېلىنىپ تەسۋىرلەنگەن بولسا، غەربىي يۇرتتىن تېپىلغان تەسۋىرىي سەنئەتلىك تېپىنىدىلاردا بۇددىھا، ئەۋلىيالار رومبا ئىچىگە ئېلىنىش بىلەن ئۇدۇنچە شەكىل ھاسىل بولغان. يەنە بىرى، ھىندىستان، قەندىھار تەسۋىرىي سەنئىتىدىكى

ئەللىك توپلىغۇچى، يىغىپ ساقلىغۇچى، ھەتتا قىلچە ئەھمىيىتى تىيىنچە قىممىتىنى چۈشەنمىگۈچىلەرنىڭ قولىدا ساقلانماقتا). ئۈچۈن بولغانلىرىدا ئىپادىلەنگەن تەسۋىرىي سەنئەت ئىپادىلىرىدىن قارىغاندا باشتا ئېيتقىنىمىزدەك، ساپ ئۇدۇن ئۇسلۇبلىرىدىن تاشقىرى ھىندىستان، قەندىھار تەسۋىرىي سەنئەت ئۇسلۇبىمۇ ئۇچرايدۇ. شۇنى كۆرسىتىش لازىمكى، ھىندىستان بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتىدە بۇددىھالارنى ئىپادىلەشتە، ئەڭ دەسلەپ پىلەكسىمان گۈنۈسخىلىرى، پىكۇس دەرىخى، نىلۈپەر گۈلى ياپرىقى قاتارلىقلار ئارقىلىق سىمۋوللۇق ئىپادىلەشكە دىققەت قىلغان، بۇدا ئىلاھلىرى بىلەن ئىنسان ئوتتۇرىسىدا ھېسسىيات جەھەتتە توسۇش شەكىللەندۈرگەن. كانىشكا دەۋرىدىن كېيىن گىربىك - ئىران مەدەنىيىتىدىن ئۆرنەك ئېلىپ، ئىلاھلارنى غايىۋىلەشتۈرگەن ھال تىپىك گىربىك ئۇسلۇبىنى ئاساس قىلىپ قاناتلىق ئەۋلىيالار، بۇددانىڭ يارالمىش قىسمەت ھېكايىلىرىنى سۆزىت قىلغان سىمۋوللۇق ھايۋان (پىل، شىر، بۈركۈت، يىلان، ئات، كالا، ئۆچكە، تاشپاقا قاتارلىق) كۆرۈنۈشلۈرىدە ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن، بۇددى ھەيكەللىرىنى قاپارتما شەكىلدە ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. شۇنداقلا نەقىشلەرمۇ ماس ھالدا رەڭلىك بەت ئۈستىگە قاپارتما شەكىلدە بېرىلگەن.

بىراق، ئۇدۇن ئۇسلۇبىدا بولسا ئىلاھ، بۇددىھا - بۇدساتۋالارنىڭ كۆرۈنۈشىدە روشەن ئۆزگىرىشلىك ئىپادىلەر بولغاندىن سىرت ئەكس ئەتتۈرۈشتە ئېنىقلىق دەرىجىسى يۇقىرى، ئىلاھ بىلەن ئىنسان ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت يېقىن ھالەتتە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بۇنىڭدا ئاساسلىقى، تەسۋىرلەنگەن بۇددىھالار ئۇدۇن يەرلىك ئادەملىرىنىڭ نۇسخىسىدا (تۈرلۈك قىياپەت - پورتېرىتى، كىيىم - كېچەكلىرى) تەسۋىرلىنىپ، ئىلاھ بىلەن ئىنسان ئارىلىقى يېقىنلاشتۇرۇلۇپ، ئىلاھنى ئادەملەشتۈرگەن. بۇددىھالارنى يەكە تەسۋىرلەشتىن كۆرە، رېئال تۇرمۇشتىكى ھەر خىل تەبىئىدىكى كىشىلەر ئارىسىغا قويۇپ تەسۋىرلىگەن. بۇ خىل كۆپ تەركىبلىك قىياپەتلىك تەسۋىرلەردە بۇددىھا، ئەۋلىيالارنى باشقا ئادەم كىشىلەردىن پەرقلەندۈرۈشتىمۇ، قەندىھار ئۇسلۇبى بولغان قاپارتما ھالقا ئىچىگە ئېلىشتىن، پەرقلىق ھالدا باش قىسمىنى چىكىتلىك نۇسخىسى ئىچىگە ئېلىش ئارقىلىق بېشارەت بەرگەن. بۇ خىل ئۆزگىرىش بۇددىھالارنىڭ كىيىنىشىدە روشەن

گۈللىنىشكە باشلىغان بۇددىزم سەنئىتىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، ئۇدۇن بىلەن سۈي، تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا سەنئەتلىك ئۇچرىشىشلار خېلى ئۇزاق، قويۇق داۋاملاشقان. مانا مۇشۇنداق تارىخىي مۇقەررەلىك، ئۆتەنلىك سالاھىيەتكە ئىگە بولغان ئەۋزەللىك كېيىنكى سەنئەتلىك ئۇچرىشىشلار داۋامىدا ئۇدۇن بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتى ئۆزىنىڭ ئىپتىدائىي تەسۋىرىي سەنئەت ئادىتىنى ئاساس، باشقا مۇرەككەپ تەركىبلىك مەدەنىيەت تەسۋىرلىرىنى ئوزۇق قىلىپ، تەرەققىي قىلىش، ئاخىرىدا يوقىلىشقىچە بولغان مۆجىزىلىك مەدەنىيلىك ھاياتىدىن قۇم بارخانلىرى ئارىسىدا مول ئابدىلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن. ھازىرقى ۋاقىتتا بۇ مەدەنىيەت ئابدىلىرى نوقۇل خوتەننىڭ بۇنىڭدىن ئون نەچچە ئەسىر ئاۋۋالقى دىنىي ئېتىقادىنى ئەمەس، بەلكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىشلەپچىقىرىش، ھۈنەرۋەنچىلىك، بولۇپمۇ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشتا تارىخىي ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇددىزمىنىڭ ئۇدۇندا خارابىلىشىش

بۇددىزم ئەقىدىلىرى قوبۇل قىلىنىپ، ئۇدۇندا دۆلەت دىنى سەھنىسىگە قەدەم قويغاندىن تاكى بۇددىزمغا يات بولغان يەنە بىر خىل ھۆكۈمران دىن — ئىسلام دىنى تەرىپىدىن غۇلتىلىغىچە ئارىلىقتا ئۇدۇن تەخمىنەن مىڭ يىل بۇددا دىن ئېتىقادچىلىقى بىلەن ئۆتتى. بۇ مەزگىللىك تەرەققىياتتىكى بۇددا دىنى ئۇدۇن ئۈچۈن ھەم ئامەت، ھەم ئاپەت ئېلىپ كەلدى.

تۈرلۈك تارىخنامىلەردا قەيت قىلىنغاندەك، ئەسلىي مىللەت تەركىبى، ئېتنىك مەۋجۇتلۇقنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇدۇن شۇ دەۋرلەردە يايلاق مەدەنىيىتى تۇرمۇشىدا ياشاۋاتقانىدى. بۇددا دىنىنىڭ قوبۇل قىلىنىشى، بۇددا دىنىنىڭ زىددىيەتسىز مەزھەپلىرىنىڭ تولۇقى بىلەن تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانلىقلىرى بىلەن بولغان دىنىي ۋاسىتە قىلغان مەدەنىيەت ئالاقىلىرى كۈچەيدى. قوبۇل قىلىش ۋە تەسىر كۆرسىتىشتىن ئىبارەت دىئالېكتىك جەريان ئۇدۇن مەدەنىيىتىنى، بولۇپمۇ تەسۋىرىي سەنئەت ساھەسىنى كەسىپى ئىلىم دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، ھەم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا تەسىر كۆرسەتتى، ھەم ئۆز مەدەنىيەت

مەيلى قاپارتما، مەيلى تەكشىلىكتىكى سىزمدا بولسۇن، بۇدساتۋا باشقا ئەۋلىيالارنىڭ تەسۋىرىي سۈرەتلىرى كۆپىنچە ئايال جىنسلىق يەنە كېلىپ تولغان؛ بەستلىك تەسۋىرلەنسە، ئۇدۇندىن تېپىلغا بۇيۇملارنىڭ كۆپ قىسمىدا ئەرلەر ئاساس بولغان. سىزىلغان ئايا جىنس ئوبرازلار تولغان، بەستلىك ھالەتتە ئەمەس، بەلكى ياش-ئۆسمۈرلۈكنىڭ ئاخىرقى دەۋرى ھالىتىدە بېرىلگەن. مانا بۇلار مۇش خىل سىزىملارنىڭ ھەرقاندىقىدا ھىندىستان، قەندىھار ئۇسۇبى تۈپتىن ئوخشىمايدىغان پەرق. ھىندىستان، قەندىھار ئۇسۇبىدىكى تەسۋىرىي سەنئەت شۆھرەتلىرىدە سەنئەتلىك ئالاھىدىلىك كەمچىل نوقۇل ئىپادىلەش ئۈچۈن تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، قوپال ھالەت «Z» ئەگمىسىنى ھاسىل قىلغان. بىراق، لىكوك ۋە ستەينىنى قاتتىم ھەيران قالدۇرغان نەپىسلىكتە، تەڭدىشى يوق ئۇدۇن تا سىزىملىرىدىكى يالىڭاچ سۈرەتلەر ئىپادىلەش نۇقتىسىدىنلا ئەمەس مۇھىمى ئېستېتىك زوق نۇقتىسىدىن ئەۋرىشىملىكىنى چىقىش قىلىم «S» شەكلىدە تەسۋىرلەنگەن. بۇ ئىپادىلەشتىكى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەتنىڭ جانلىق پاكىتى، ئەلۋەتتە.

ئاخىرىدا شۇنى ئىزاھلاش كېرەككى، ئادەمزات ئايىغى يەر شارىغى ئىز سالغاندىن ھازىرغىچە، مەيلى ئالدىنقى ئىرادىكى ئاخىرقى نامايەندە مىسىر مەدەنىيىتى بولسۇن ياكى كېيىنكى ئىرادىكى مىسىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۆت چوڭ مەدەنىيەتلىك دۆلەتتە بولسۇن، جاھان مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتقان مۇنداق غايە تەسىرلىك مەدەنىيەت ئىشىكىنى تاقاپ، (ساپ نەسىل) لىك يەككە ھالەتتە ياكى پۈتۈنلەي سىرتتىن قوبۇل قىلىپ، تەقلىدچىلىك ھالىتىدە بارلىققا كەلگەن ئەمەس.

بۇددىزم بارلىققا كەلگەن ھىندىستان مەدەنىيەت قاتلىمى مۇرەككەپلىككە ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن تارىختا ئۆز تەسىرىنى قوشنا ئەللەرگە كۆرۈنەرلىك سىڭدۈرگەن. رەت قىلغىلى بولمايدىغان تەسىرى بىلەن ئۇدۇنغا سىڭىپ كىرگەن بۇددىزم ئەقىدىسىنىڭ ھىندىستان مەدەنىيىتىنى، بولۇپمۇ تىل - يېزىق ئۆرپ-ئادەت، ئىدىيە، تونۇش قاتارلىقلارنى مەركەز قىلغان تەسۋىرىي سەنئىتىنى ئۇدۇنغا ئېلىپ كىرىشى مۇقەررەر يۈزلىنىش. بۇ خىل مۇقەررەر يۈزلىنىش غەربىي يۇرتنى، بولۇپمۇ ئۇدۇننى بىر مەزگىل غەرب - شەرق مەدەنىيىتىنىڭ ئۇچرىشىشىدەك ئەۋزەللىك بىلەن تەمىن ئەتكەن. ئۇندىن باشقا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئۇدۇندىن كېيىن

بۇنىڭ دەلىلى. مانا مۇشۇ ئېقىن بويلاپ ئورۇنلاشقان دىنىي ئېتىقاد مەركەزلىرىدىكى تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ ئاجايىپ ئېسىل ئۆرنەكلىرى سۇنىڭ تارتىلىپ كېتىشى، كۆچمە قۇم، ئۈزۈلمەس بوراننىڭ سەۋەبلىرىدىن، شەھەر خەلقىنىڭ كۆچۈشى بىلەن تاشلىنىپ قالغان قەلئەلەر بىلەن قۇم ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان.

(2) ئىجتىمائىي ئاپەت

بۇنىڭدا مۇنداق ئىككى مەسىلە گەۋدىلىك:

(1) ئىسلام ئىستېلاسى. ئىسلام دىنىدا بۇتقا چوقۇنۇش، جانلىقلارنىڭ رەسىمىنى سىزىش خۇدالىق دەۋاسى قىلغانلىق، ئىمانسىزلىقنىڭ ئىپادىسى دەپ قارالغاچقا، ئالدى بىلەن ئىسلام ئىستېلاچىلىرىنىڭ قەدىمى يەتكەن جايدا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغىنى، دەل بۇددىزم مەزمۇنىدىكى تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ جەۋھەرلىرى بولغان. بۇتلار چېقىلغان، تام رەسىملىرى چېقىلغان - بۇزۇلغان، بۇتخانلار كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. بۇنىڭغا پاكىت سۈپىتىدە جەڭنامە بايانلىرىدىن سىرت، ھېلىغىچە كۆزگە چېلىقىدىغان كۆيۈك ئىزلىرى، كۆيگەن خارابىلەر، بولۇپمۇ ئاق سېپىلدىكى كۆيدۈرۈش خاراكتېرلىك ۋەيرانچىلىقنى كۆرسىتىش مۇمكىن بۇ، ئىنسان قولى بىلەن ياسالغان تەڭداشسىز جەۋھەرلەرنى ئىنسان قولى بىلەن يوقىتىشنىڭ تۇنجى باشلىنىشى بولغان.

(2) ستەين، لىكوك قاتارلىق ئارخېئولوگ نامىدىكى «مەدەنىيەت ئوغرى» لىرىنىڭ ئۇچرىغاننىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ كېتىشى پەقەت مەدەنىيەت تەتقىقاتىغا قىممىتى دېيەرلىك بولمىغان سېپىل، قەلئە خارابىلىرىدىن باشقا بارلىق ماددىي ئىسپاتلىق بويۇملارنىڭ ئۆز ماكانىدىن ئايرىلىپ كېتىشى، بۇددىزمغا ئائىت بارلىق مەنبەلىرىنىڭ ئاساسەن يوقىلىشىنىڭ ئاخىرقى چېكى بولۇپ قالغان.

شۇنىڭدىن كېيىنكى مەزگىللەردە شەرق ئەنئەنىسىگە خاس ھالدا ئېتىقاد ۋە ئېتىقادقا باغلانغان مەدەنىيەتتە تەدرىجىي ھالدا ئىسلام دىنىنىڭ تۈرلۈك ئالامەتلىرى ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسىتىشكە باشلىغان. بۇددىزم ۋەيرانچىلىققا ئۇچراپ ئارىدىن يەنە مىڭ يىل ئۆتكەن بۈگۈنكى كۈندە بۇددىزىملىق مەدەنىيەت ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش، ئېتىقاد نىشانى بويىچە دېگەندىن كۆرە، مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدىكى مىللەتنىڭ ئېتىنىڭ مەنبەسى ھەققىدە تېخىمۇ چوڭقۇر

قاتلىمىنى بېيىتتى. بۇ ئاخىرقى ھېسابتا ئۇدۇندىكى شەھەر - قەلئە مەدەنىيىتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىلا ئەمەس، بەلكى مۆجىزىلىك تەرەققىياتلارنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە توختاۋسىز تۈرتكە بولدى. ۋە ھالەتكى، IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى بۇددىزمغا باغلانغان ھالدا يارىتىلغان ئالەمشۇمۇل مەدەنىيەت ئابىدىلىرى ئىسلام دىنى تەرىپىدىن تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىدىكى بۇ زېمىندىن غايىپ قىلىندى، دۇنە مەدەنىيەت سەھنىسىدە شۆھرىتىنى جۇلالاندۇرغان ئابىدە - ئۆرنەكلەر رەھىمسىزلىرىچە چېقىپ تاشلاندى، كۆيدۈرۈلدى.

ئومۇمىي نۇقتىدىن قارىغاندا، بۇددىزملىق سەنئىتىنىڭ ھەممىسى غەيرىي بۇددىزملىق سەنئىتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىپ، تەرەققى قىلىشى بۇددىزم ئېتىقادى، بۇددى دىنى بىۋاسىتە رول ئوينىغان بولسا، كېيىنكى مەزگىلدە بىھېساب گۈللەنگەن تەسۋىرىي سەنئەت ئابىدىلىرىنىڭ يەر بىلەن يەكسان بولۇشىغا بۇددىزم ئېتىقادى، بۇددى دىنى سەۋەبكار بولسىمۇ، شۇ دەۋر بۇددىزمىنىڭ ۋە بۇددىزم مەنبەلىك تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ خاراپىلىشىنى تۈپ نىگىزىدىن ئالغاندا، ئىسلامىزم ۋە ئىسلام ئېتىقادى كەلتۈرۈپ چىقاردى دېسەك، تارىخىي رېئاللىق بۇنى قوبۇل قىلالايدۇ.

1. بۇددىزمىنىڭ ئۇدۇندىكى ئاخىرقى تەقدىرى

ئىلگىرى - ئاخىر مىڭ يىلدەك داۋاملاشقان بۇددىزم ئىنى ۋاقىتتا ئۇدۇندا ئاجايىپ ئېسىل تەسۋىرىي سەنئەت نەمۇنىلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەنىدى. ئەمما ئۇ مۇنداق تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئاپەت سەۋەبىدىن ۋەيران بولدى.

(1) تەبىئىي ئاپەت

ئۆز مۇساپىسىدە بوستانلىق مەدەنىيىتىنى ياراتقان ئۇدۇر خانلىقى دەريا - ئېقىن بويلىرىنى ئاساسلىق ماكان قىلغان. سۆيۈن ھېدىن ۋە ئاۋرېل ستەينلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشىدە بايقالغانلىرىمۇ دەل قۇرۇپ قالغان دەريا - ئېقىن بويلىرىدىكى بۇددىزم يادىكارلىقلىرى. ئۆز دىنىنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدىكى ئېتىقاد كۈرىشىدىمۇ ئاخىرقى جەڭگەھ بولغان چىرى چاقاردىكى قەلئەنىڭمۇ جەنۇب تەرىپىدىن باشقا ئۈچ تەرىپىنىڭ كەڭرى كەتكەن ئېقىن ئىزى ئىكەنلىكى ھەققىدىكى جۇغراپىيىلىك يەكۈرۈم.

- ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرى». 1993 - يىلى 10 - ئاي مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى. 15. «ئىسلام مەدەنىيىتىگە دائىر بىلىملەر». جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى دۇنيا دىن تەتقىقات ئورنىنىڭ ئىسلام دىنى تەتقىقات بۆلۈمى تۈزگەن. مىللەتلەر 1995 - يىلى 5 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى.
16. چېين بۇچۈمن: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999 - يىلى 10 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى.
17. گۇڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» (1 - قىسىم) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي ئۇيغۇرچە (تەرجىمە) نەشرى (ئىسلىمى 1990 - يىلى).
18. ياڭ شىگىمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1998 - يىلى 8 - ئاي ئۇيغۇرچە (تەرجىمە) نەشرى (ئىسلىمى جىلەن مائارىپ نەشرىياتى 1991 - يىلى 5 - ئاي).
19. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتشىمىن: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 - يىلى 3 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى.
20. لىن گەن، گاۋزىخۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى». 1994 - يىلى 10 - ئاي ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتىنىڭ نەشرىگە ئاساسەن تەرجىمە. 2000 - يىلى 12 - ئاي نەشرى (ئۇيغۇرچە).
21. 魏长洪 (ۋېي چاڭخوڭ): «غەربىي يۇرت بۇددا دىن تارىخى». شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت نەشرىياتى 1998 - يىلى 10 - ئاي خەنزۇچە نەشرى.
22. 林凯特 J. H. (چاۋچۇڭمىن 赵崇民) تەرجىمە قىلغان: «قەدىمكى يىپەك يولىدىكى مەدەنىيەت». شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت نەشرى ياكى 1994 - يىلى 8 - ئاي خەنزۇچە نەشرى.
23. ئا. مۇھەممەتشىمىن: «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 - يىلى 7 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى.
24. چېن ۋېينچۈن: «شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان قەدىمكى ھەيكەللەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش». شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات ژۇرنىلى 1986 - يىلى 3 - سان.
25. رەجەپ يۈسۈپ: «قەدىمكى خوتەن ۋە خوتەن بۇددىزمى توغرىسىدا». شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات ژۇرنىلى 1986 - يىلى 3 - سان.
26. ئابلىز مۇھەممەت سايرامى: «قەدىمكى خوتەن بۇددىزم بەدىئىي سەنئىتى توغرىسىدا». شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات ژۇرنىلى 1988 - يىلى 2 - سان.
27. لى يۈپېچۈن: «نىيە خارابىسىدىن چىققان مۇھىم يادىكارلىقلار». شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات ژۇرنىلى 1988 - يىلى 4 - سان.
28. مۇھەممەتجان مۆمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا دىنى ۋەسقىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تەتقىق قىلىش ئەھۋالى». شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات ژۇرنىلى 2000 -

قاراشقا ئىگە بولۇپ، كۆپ مىللەتلىك جۇڭخۇا مەدەنىيىتىگە يارقىن سەمەرلىك تۆھپە قوشۇش، قەدىمكى خوتەننى دۇنياغا قايتىدە تونۇتۇش دېگەن تۈزۈك.

2002 - يىلى نوپابىر - دېكابىر

پايدىلانمىلار:

1. لى يىنپىڭ: «بۇدا ئېلى — ئۇدۇن». 1995 - يىلى 8 - ئاي، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى.
2. ھاجى نۇرھاجى، چىن گۇگۇڭ: «شىنجاڭ ئىسلام تارىخى». 1995 - يىلى 11 - ئاي مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى.
3. ھاجى نۇرھاجى: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە قاراخانىلار». 2001 - يىلى 8 - ئاي شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى.
4. رىشات گەنجى: «قاراخانىلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى». 1990 - يىلى 3 - ئاي شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى.
5. ليۇ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» (1 - قىسىم). مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى 10 - ئاي.
6. موللا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ھەممىدى». مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى 12 - ئاي.
7. موللا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ئەمىنىيە». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىلى 11 - ئاي.
8. مارك ئاۋرېل ستەين (ئىنگىلىيە): «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى 1 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى.
9. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى». 1997 - يىلى 8 - ئاي شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى.
10. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن: «غەربىي يۇرت تاش كېمىر سەنئىتى».
11. چىن ۋەنلى: «قىسقىچە ئىسلام تارىخى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى 10 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى.
12. ن. كورۇپاتكىن: «قەشقەرىيە». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى 8 - ئاي نەشرى.
13. ئابلىز مۇھەممەت سايرامى: «سۈي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شەخسلەر». 1999 - يىلى 7 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى.
14. ئابلىز مۇھەممەت سايرامى: «سۈي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر

ئەنۋەر بايتۇر
خەمەت تۆمۈر

«تەۋارىخى مۇسقىيىيۇن» غا كىرىش سۆز

بىز ئۇقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرمەكچى بولغان «تەۋارىخى مۇسقىيىيۇن» (مۇزىكىچىلار تارىخى) رسالىسى خوتەن شەھىرىدە ئۆتكەن موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا موچىزى تەرىپىدىن يېزىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ بىز ئاساسلانغان قولىزما نۇسخىسى ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «كۈللىيات» ناملىق دىۋانىنىڭ بىر قولىزما نۇسخىسى بىلەن قوشۇپ تۈپلەنگەن بولۇپ، ھازىر جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا. كىتاب نومۇرى 909.217/149. قولىزما خوتەننىڭ پاتلىق سامان قەغىزىگە خەتتى نەستەلىك ئۇسلۇبىدا كۆچۈرۈلگەن، جەمئىي 39 بەت. ھەر بىر بەتنىڭ ھەجمى 22×15cm، ھەر بىر بەتنىكى تېكىست ھەجمى 19×9cm، ھەر بىر بەتكە 15 قۇردىن خەت يېزىلغان. قولىزما نۇسخىنىڭ تېكىستى قارا سىياھدا، كىچىك ماۋزۇلىرى قىزىل سىياھدا قومۇش قەلەم بىلەن كۆچۈرۈلگەن. قولىزما قوشۇپ تۈپلەنگەن كىتابنىڭ مۇقاۋىسى جىگەررەڭ قىرىم بىلەن قاپلانغان، يۈزىگە ئۇيغۇر مىللىي ئۇسلۇبىدا چىرايلىق نەقىش ئىشلەنگەن.

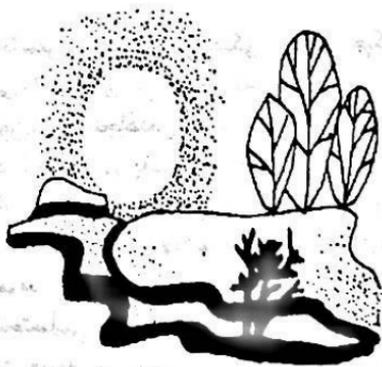
ئاپتور بۇ ئەسەرنى:

پۈتۈك تارىخىن دەپ ئىدىم،
بىلەلمەسكىن دەپ ئەجەپ غەم يىدىم.
تۈگەت سوزنى موچىزى غەرىپى بىناۋا،
ئۇلۇغ يولغە كىرگىل بولۇپ ماسئۇا.
دېگەن شېئىر بىلەن ئاخىرلاشتۇرغان. بۇ شېئىرنىڭ «پۈتۈك تارىخىن دەپ ئىدىم» دېگەن مىسراسىدىكى كېيىنكى «تارىخىن» سۆزى ئەبجەت

يىلى 3 - سان .

29. قۇربان تۇران، «بۇددا دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشى توغرىسىدا ئىزدىنىش». شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات ژۇرنىلى 2000 - يىلى 4 - سان

ئابابەكرى جاپپار 1971 - يىلى 1 - ماي قاراقلا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. 1989 - يىلى سېنتەبىر تەرىپىدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتىنىڭ ئۇيغۇر تىل ئىدىيىيات فاكولتېتىغا ئوقۇش كىرگەن. 1993 - يىلى ئۆكتەبىر تەرىپىدە قاراقلا ناھىيىلىك 1 ئوتتۇرا مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا تەقسىم قىلىنغان. ھازىرغىچە شۇ مەكتەپتە تىل - ئىدىيىيات ئوقۇتقۇچىلىقى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرى ئوقۇۋاتقان مەزگىلدە «قەشقەر ئىدىيىياتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان. «قەدىمكى خوتەننىڭ بۇددىزم بەدىئىي سەنئىتى» ناملىق بۇ ئەسەر ئاپتونوم ئوبلاستى ئىلمىي ئەسىرى.

دولقۇنى يەكەن خانلىغى (مىلادىيە 1514-1678- يىللار) ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ئاپپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش ھەمدە ۋەيران بولغان ئۇيغۇر ئەدەبىيات- سەنئىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتەك ئومۇمىي ئىستەكنىڭ تۈرتكىسى بىلەن باشلانغان بولسا، خەلقنى نادانلىق ۋە قالاچلىقتىن قۇتقۇزۇش، مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش، مىللىي زۇلۇم ۋە فېئوداللىق زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش يولىدىكى مىللىي دېموكراتىك ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئەۋجىگە چىقتى.

بۇ دەۋر ئىچىدە نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر يازغۇچى، شائىرلار ئەدەبىيات سەھنىسىگە چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ خىلمۇخىل ژانىر ۋە مەزمۇندىكى ئەسەرلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كۆركەم مەنزىرىسىنى مەيدانغا كەلتۈردى. موللا ئەلەم شەھىارى ۋە ئۇنىڭ مىلادىيە 1761- يىلى يېزىلغان «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق پوئېمىسى، لۈكچۈنلۈك شائىر ئەھمەت غوجام نىياز ئوغلى (1827- يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئۇنىڭ «رەۋزە تۈلۈزۇھرا» ناملىق شېئىرىي داستانى، مۇھەممەت سىدىق بەرشىدى ۋە ئۇنىڭ «سىدىقنامە» ناملىق ئەسىرى، شائىر موللا رېھىم ۋە ئۇنىڭ «مۇھەببەتنامە» ناملىق داستانلىرى، يەركەنلىك شائىر ئۆمەرباقى ۋە ئۇنىڭ 1792- يىلى نەسرىي - نەزمىي شەكلىدە يېزىلغان «پەرھاد - شىرىن ۋە لەيلى - مەجنۇن» ناملىق ھىكايىلەر توپلىمى، قۇمۇللۇق شائىر زۇھۇرى ۋە ئۇنىڭ «دېۋانىي زۇھۇرى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى، موللا يۈنۈس يەكەندىن ۋە ئۇنىڭ 1807- يىلى يېزىلغان «يۈسۈپ - زۇلەيخا» داستانى، موللا سىدىق ياركەندى ۋە ئۇنىڭ 1813- يىلى ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىدىكى بەش داستان ئاساسىدا يېزىپ چىققان «نەسرىي مۇھەممەت ھۈسەيىنبەگ» ناملىق توپلىمى، ئىمىرى (1822- يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئۇنىڭ «دېۋانى ئىمىرى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى، قەشقەرلىق نورۇز ئاخۇن كاتىپ زىيائى ۋە ئۇنىڭ «مەھزۇنۇلۋائىزىن» ناملىق ئىپتىدائىي داستانى، ئابدۇرېھىم نىزارى (1845- يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئۇنىڭ «پەرھاد - شىرىن»، «مەجنۇن ۋە لەيلى»، «شاھ بەھرام ۋە دىلتارام»، «ۋامۇق - ئۇزرا»، «چاھار دەرۋىش» (ئازاد بەخت)، «مەھزۇن ۋە گۈلنەسا»، «رابىئە - سەئىدىن»، قاتارلىق داستانلار توپلىمى بىلەن «دۇررىننەجات» ناملىق ئەسىرى، تۇردۇش

قاتارلىق شائىرلارنى ئوردىسىغا توپلاپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پېشقەللىرىدىن بولغان لۇتى ۋە ئەلىشىر نەۋائىنىڭ شېئىرلىرىدىن ھەم ئىران شائىرلىرىدىن ھاپىز شىرازى قاتارلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىن نەمۇنە ئېلىپ «باياز» ناملىق بىر توپلام تۈزدۈرگەن قۇمۇل ۋاڭى ئەردىشىر 1813- يىلى موللا يۈنۈس ياركەندىنىڭ ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىنى نەسىرلەشتۈرۈپ چىقىشىغا تەشەببۇسكار بولغان يەركەن ھاكىم بېگى مىرزا ھۈسەيىنبەگ، 1841- يىلى تۈردۈش ئاخۇن كاتىپ غەربىنىڭ «كىتابى غەرب» ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ چىقىشىغا تەشەببۇسكار بولغان قەشقەر ھاكىم بېگى زۇھۇرىدىن، 1839- يىلى ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «مۇھەببەتنامە» ناملىق داستانلار توپلىمىنى يېزىپ چىقىشىغا تەشەببۇسكار بولغان تۇرپان ۋاڭى ئەپرىدۇن ۋە مەزكۇر «تەۋارىخى مۇسقىيىيۇن» رسالىسىنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە تەشەببۇسكار بولغان خوتەن ھاكىم بېگى مۇھەممەت ئەلىشىر بىننى ئابدۇ مومىنىيەگە (ئەلىشىر ھېكىم بەگ) لەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

دېمەك، قولىمىزدىكى «تەۋارىخى مۇسقىيىيۇن» رسالىسى ئۇيغۇر ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ XVIII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلىنىپ، XIX ئەسىردە يۇقۇرى پەللىگە چىققان تەرەققىيات دولقۇنىنىڭ سەمەرىلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2

«تەۋارىخى مۇسقىيىيۇن» نىڭ ئاپتورى موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نىمەتۇللا موجدىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا ھازىرچە مۇشۇ ئەسىردىكى بايانلاردىن باشقا مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. بىراق، مۇشۇ ئەسىردىكى ماتىرىياللارنىڭ ئۆزىمۇ بىزنىڭ موجدىمىز ئوبرازىنى خېلى روشەن ھالدا كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشىمىزگە ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

موجدىمىز ئۆز رسالىسىنىڭ كىرىش قىسمىدا مەزكۇر رسالىنى يېزىش ئۈچۈن «تارىخى رەشىدى»، «تەۋارىخى رەۋزە تۈسسەفا»، «تەۋارىخى ئەجەم» قاتارلىق پارس تىلىدا يېزىلغان ئەسىرلەردىن ۋە «تەۋارىخى نەبرى»، «تەۋارىخى ھۈكەما»، «تەۋارىخى ئەرەب» قاتارلىق ئەرەبچە يېزىلغان ئەسىرلەردىن پايدىلانغانلىقىنى، فارابىنىڭ

ئاخۇن كاتىپ غېرىبى (1802- يىلى قەشقەردە تۇغۇلغان) ۋە ئۇنىڭ «شاھزادە مەسئۇد ۋە دىلئارا»، «كىتابى غېرىب» ناملىق داستان مولا بىلال بىننى مولا يۈسۈپ (1824 — 1899- يىللار) ۋە ئۇنىڭ 1851- يىلى ئىشلەنگەن «غەزەلىيات» ناملىق شېئىرلار توپلىمى 1875- يىلى يېزىلغان «غازات دەر مۈلكى چىن» ناملىق داستانى 1881- يىلى يېزىلغان «چاڭموزا يۈسۈپخان» ناملىق داستانى 1882- يىلى يېزىلغان «نۈزۇگۈم» ناملىق قىسسسى، مولا شاك ۋە ئۇنىڭ «زەپەرنامە» ناملىق تارىخى داستانى قاتارلىق يازغۇچى ئەسەرلەر شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بىزگە مەلۇم بولغا مۇھىم نامايەندىلىرىدۇر.

بۇ دەۋر ئىچىدە ئۇيغۇر مۇزىكا - ناخشىلىرىدىمۇ بىر مۇنچە جانلىنىشلار بولدى. مىلادىيە 1820 — 1828- يىللاردا قەشقە دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان قەھرىمان ئۇيغۇر قىزى نۇزۇگۈم ھەققىدە توقۇلغان «نۈزۇگۈم» قىسسسى بىلەن «نۈزۇگۈم» ناخشىسى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە تارقالدى. ① خوتەن «قاراقاش ناخ- شىسى» قەشقەر «قىزىلگۈل ناخشىسى»، تۇرپان «مايىمخان ناخشىسى»، قۇمۇل «يار سەنەم ناخشىسى»، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ «ئانارخان»، «ئويناڭ تورەم»، «بىۋاپا نادان يارىم»، «خارا بىلا مەن»، «دادەي»، «سارىخان»، «ئاللا يارىم»، «ھاي - ھاي ئۆلەن» قاتارلىق ناخشىلىرىمۇ كەڭ تارقالدى. ② ئۇلۇغ ئالىم ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ «رىسالەئى مۇغەننىيۇن» «كىتابۇلمۇسقى» «كالىمغۇلمۇسقى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بىلەن زاھىرىددىن مۇھەممەت بابۇرنىڭ «ئەسرارى مۇسقى» ناملىق كىتابى شۇ چاغدىكى ئۇستاز خەتتاتلار تەرىپىدىن قايتا كۆچۈرۈلۈپ چىقىلدى.

ئۇيغۇر ئەدەبىيات - سەنئىتى بويىچە كۆتۈرۈلگەن بۇ قېتىمقى تەرەققىيات دولقۇنىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، يەرلىك ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكى بىر قىسىم ئوقۇمۇشلۇق زاتلارمۇ بۇ سەپكە قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈر بەلگىلىك تۆھپە قوشتى. بۇ يەردە 1811- يىلى زۇھۇرى، ئىمىرى

① مولا بىلالنىڭ «غازات دەر مۈلكى چىن» داستانىغا ۋە مۇسا سايرامنىڭ «تارىخى ھەممىسىگە قارىمۇن».

② «شىنجاڭ تارىخى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ماتېرىياللىرى» دىن ئېلىندى.

بېرىلگەن سەمىمىي مەسلىھەت سۈپىتىدە قوللانغان.

موجىزىنىڭ فېئوداللىق دىنىي چەكلىمىلەر، بولۇپمۇ تەرىقەتچىلىكنىڭ چەكلىمىلىرى تۈپەيلى تارىختا كۆمۈلۈپ قالغان مۇزىكا ئالىمى ۋە شائىرە ئاماننىساخان نەفىسىنى تارىختىكى 17 نەپەر مۇزىكا پىرى قاتارىغا كىرگۈزۈپ، زور ھۆرمەت بىلەن خالايمىقا تونۇشتۇرۇشمۇ ئۇنىڭ شۇ دەۋردىكى تەرەققىپەرۋەر زىيالىلار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا پۈتۈنلەي مۇناسىپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

موجىزى «تەۋارىخى مۇسقىيىيۇن» نىڭ مۇقەددىمىسىدە ئاللاغا مۇناجات قىلىپ «ئاسى قۇلۇڭدۇرمەن فەقىر، جافى قۇلۇڭدۇرمەن ھەقىر، غەم ئىلكىدە بولدۇم ئەسىر، سەنەن ماڭا فەريادىرەس» دېگەن مىسرالارنى يازىدۇ ۋە ئۆز ئەسىرىنى «تۈگەت سوزنى موجىز غەرىپ بىناۋا، ئۇلۇغ يولغە كىرگىل بولۇپ ماسىۋا» دېگەن بېيىت بىلەن ئاخىرلاشتۇرىدۇ. بىز بۇ مىسرالاردىن ئۇنىڭ يۇقىرىقىدەك مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «تەۋارىخى مۇسقىيىيۇن» رسالىسىنى يازغانلىقىنىڭ فېئوداللىق دىنىي پىرىنسىپلارغا، بولۇپمۇ تەرىقەتچىلىك پىرىنسىپلىرىغا زىت كېلىدىغانلىقىنى ئۆزىمۇ ئېنىق بىلىپ تۇرغانلىقىنى ۋە شۇ چاغلاردا يەنىلا خېلى سالماقنى ئىگىلەپ تۇرغان مۇتەئەسسىپ جاھىل كۈچلەرنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىماسلىق ئۈچۈن ئۆز ھەرىكىتىنى مۇشۇ يول بىلەن ئاز - تولا نىقابلىغانلىقىنى كۆرىمىز.

«تەۋارىخى مۇسقىيىيۇن» نىڭ تەشەببۇسچىسى ئەلىشىر ھېكىم بەگ موجىزىنى «سەنكىم كەسبىڭ ھەم مۇسقىدۇر ھەم ئەبىيات مەملىكەتنىڭ بۇلبۇلۇۋار سۇلتانى، ئەبىيات مۈلكىنىڭ تۈتى شىرىن لىسانىدۇرسەن ھەم خۇش پۈتكۈچى ھەم دىلكەش ئەيتقۇچى سەندۇرسەن» دەپ تەرىپلەيدۇ. گەرچە بۇ سۆزلەر ئىنتايىن مۇبالىغىچىلىك بىلەن ئېيتىلغان بولسىمۇ، ھەر ھالدا موجىزىنىڭ شۇ دەۋردە داڭلىق كەسپىي مۇزىكانت ھەم نۇرغۇن ئەسەرلىرى بىلەن تونۇلغان مەشھۇر شائىر بولۇپ ئۆتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ باشقا ئەسەرلىرى بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن ياكى تېخى قوللىمىزغا چۈشمىگەن.

ئەرەب تىلىدا يېزىلغان «رسالەئى مۇغەننىيۇن» ناملىق كىتاب تەرجىمە قىلىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى يازىدۇ. بىز بۇ بايانلار ئۇنىڭ ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا ئەرەب، پارس تىللىرىنىمۇ پۈتكۈلىگەن مەلۇماتلىق بىر كىشى ئىكەنلىكىنى بىلىمىز.

موجىزى ئۆز ئەسىرىنىڭ كۆپ جايلىرىدا ئەلىشىر نەۋائى «پىرىم»، «ئۇستازىم» دەپ ئاتايدۇ ۋە ئۇنىڭ «كۈللىيات» «چا دېۋان» «خەمسە» لىرىدىن ھەم بۇلاردىن باشقا ئىلگىر - كېيىن بول يازغان 36 پارچە كىتابىدىن بەھرىمەن بولۇپ، ئۇنىڭ خىسەلت ئىشقى مۇھەببىتىدىن خەۋەردار بولدۇم، دەپ يازىدۇ. ئۇ يەنە لۇتف ئابدۇراخمان جامى، مۇھەممەت كۈشتىنگىرلەرگە باھا بەرگەند ئۇلارنىڭ ئالىيجانابلىقىغا نەۋائىنىڭ ئۇلارغا تۇتقان پوزىتسىيىسى پاكىت قىلىدۇ. مانا بۇلاردىن موجىزىنىڭ نەۋائىغا چەكسىز ئىخلاسىمەنلىكىنى، نەۋائىنىڭ يۈكسەك بەدىئىي ماھارىتىگىلا ئەمەس بەلكى ئەڭ مۇھىمى ئۇنىڭ تەرەققىيپەرۋەر ئىدىيىسى بىلەن ئالىيجانابەزلىتىگە قايىل ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

موجىزى فىساغۇرس (پىفاگور) ئۈستىدە توختالغان ۋاقتىدا ئۇنىڭ ئاغزىدىن «ئۆزۈڭنى تۈزلىمەي تۇرۇپ كىشىگە نەسەت قىلما ئەيىبىڭنى ساخا كۆرسەتكان كىشىنى دوست بىلىپ ئەزىز تۇت چىرايلىق لىباس كىيىپ يۈرگىچە چىرايلىق سۆز قىلىپ يۈرۈشتە ئورگانگىل؛ ياخشى سۆزنى ئەيتۈرگە قۇدرەتنىڭ بولماسا، ياخشى سۆزنى ئېيتقۇچىدىن ئورگانگىل؛ ئىلىم ئورگانىشىدىن نومۇس قىلما ئىلىمىسىزلىكتىن نومۇس قىل.....» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزلەر كەلتۈرىدۇ. فارابى ئۈستىدە توختالغىنىدا بولسا، ناھايىتى باتۇرلۇق بىلەن ئۇنىڭ «يۈز يىل ئىبادەت قىلىپ ئاللىمغا فەيزنى مېنىڭ قانۇنۇمنىڭ (قالونۇمنىڭ) سىمىلاردىن ئالغايىسىزلار» دېگەن سۆزىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. ھازىرمۇ ئۆزىنى ئەھمىيىتىنى يوقاتمىغان بۇ ھېكمەتلىك سۆزلەر ئەمەلىيەتتە موجىزىنىڭ ئۆز دۇنيا قارىشىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، بۇ يەردە ئۇلار ئەينى زاماندىكى نادانلىق، تەركىمىدۇنيالىق ۋە قۇللۇقنى تەشەببۇس قىلغۇچى جاھىل كۈچلەرگە قارىتىپ ئېيتىلغان ئوق، خەلق ئاممىسى

بىرىنچىدىن، 1956 — 1959. يىللىرى سابىق جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىنىڭ شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر جەمئىيىتى ۋە تارىخىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قەشقەر، يەكەن، قاضىلىق، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن ئاماننىسا بېگىم ناملىق بىر شائىرە توغرىسىدا بەزى ھېكايە - رىۋايەتلەرنى توپلىغانىدى. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ بىرىدە ئاماننىسا بېگىمنىڭ يەركەن خانلىغى زامانىدا ئۆتكەن قىدىرخان ياركەندىنىڭ قىزى ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ سۇلتان ئابدۇرىشىتخانغا ياتلىق قىلىنغانلىقى، نۇرغۇن شېئىر - داستانلار يازغانلىقى، «ئىشرەت ئەنگىز» ناملىق^① بىر مۇقام ئىجاد قىلغانلىقى، كېيىن تۇغۇتتا ۋاپات بولغانلىقى، ئارىدىن يۈز يىل ئۆتۈپ ئاپپاق خوجا تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۇنىڭ خەلق ئىچىگە تارالغان بارلىق شېئىر - غەزەللىرى كۆيدۈرۈلۈپ، «ئىشرەت ئەنگىز» مۇقامىنى ئېيتىشمۇ چەكلەنگەنلىكى، سۇلتان ئابدۇرىشىتخاننىڭ «دېۋانى رەشىدى»، «غەزەلىياتى رەشىدى»، «سىلاتىننامە» قاتارلىق ئەسەرلىرىمۇ كۆيدۈرۈۋېتىلگەنلىكى ھېكايە قىلىنىدۇ. دېمەك، موجدىزىنىڭ ئاماننىساخان ھەققىدىكى بايىنى ئاساسىي جەھەتتىن مۇشۇ رىۋايەتكە ئوخشايدۇ. بىراق، موجدىزىنىڭ بايىنىدا ئاماننىساخان قىدىرخان ياركەندىنىڭ قىزى ئەمەس، بەلكى تارىم بويىدىكى ئوتۇنچى مەخمۇتنىڭ قىزى دېيىلىدۇ.

ئىككىنچىدىن، مەخمۇت جوراس ئۆزىنىڭ «تارىخىي رەشىدى - زەيلى» ناملىق ئەسىرىدە تارىخچى مىرزا ھەيدەر تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخىي رەشىدى» ناملىق ئەسەردىن نەقىل كەلتۈرۈپ، سۇلتان ئابدۇرىشىتخان «ھەر كارۋىدىيارىدا بەمەسەلماندا ئىدى، يەنى ھەم تېڭى يوق ئىدى، ئىلمى مۇسقىدا ماھىر ئىدى، بەلكى مۇسەننەف ئىدى، ئىشرەت ئەنگىز دەپ بىر ساز پەيدا قىلىپ ئىدى» دەپ يازىدۇ. XIX ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا مۇسا سايراممۇ ئۆزىنىڭ «تارىخىي ئەمىنىيە»، «تارىخىي ھەنىدى» ناملىق ئەسەرلىرىدە «ئابدۇرىشىتخان..... موللا فازل شائىر، فارسى ۋە تۈركىي نەزمىنى ياخشى ئەيتۈر ئىدى، ئىلمى مۇسقىدا گۇياكى فىساغۇرس سانى ئىدىلەر، ئىشرەت ئەنگىز دەپ بىر مۇقام ئىختىرا

① ئىشرەت ئەنگىز - شادلىق قوزغۇنچى دېگەن مەنىدە.

3

موجىزى ئۆز ئەسىرىدە تونۇشتۇرغان 17 نەپەر مۇزىكا پەنچىدە ئۇنىڭ قىدىرخان ياركەندى بىلەن ئاماننىساخان نەفىسى توغرىسىدىكى مەلۇماتلىرى بىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان بۇ شەخسلەر توغرىسىدىكى تۇنجى يازما مەلۇمات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

موجىزى قىدىرخان ياركەندىنىڭ نادىر مۇزىكا ئالىمى تەڭداشسىز ناخشىچى ۋە ئۇستا شائىر ئىكەنلىكىنى، راۋاپ بىلەن ھەشتارنى كەشىپ قىلغانلىقىنى، «ۋىسال» ناملىق بىر مۇقامنى ئىجرا قىلغانلىقىنى، مۇزىكا ئىلمى توغرىسىدا كۆپلىگەن مېغىزلىق ماقالىلەرنى يازغانلىقىنى، «دەۋانى قىدىر» ناملىق شېئىرلار توپلىمى چىقارغانلىقىنى، يەكەن خانلىغىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر پادىشاھى سۇلتان ئابدۇرۇشىتخاننىڭ كېچە - كۈندۈز ئايرىلمايدىغان ئەڭ يېقىن كىشى بولۇپ ئۆتكەنلىكىنى ۋە ئىران، ئىراق، تەبىرىز، خارەزىم، سەمەرقەند، ئەنجان، ئىسلامبۇل (ئىستانبۇل)، كەشمىر، بەلخ، شىراز قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن شاگىرتلىرى بولۇپ، ئۇلارغا مۇزىكا ئىلمىدىن دەرس بەرگەنلىكىنى يازىدۇ. لۇتى ئۇستىدە توختالغىنىدا ئۇ: «ئالىملىقىدا ھەزرەتى ئەبۇ نەسىر فارابىدىك، ھەكىملىقىدا ھەزرەتى ئىبنى سىنادىك، شائىرلىقىدا ھەزرەتى ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائىدەك، مۇغەننىلىقىدا تەخى قىدىرخاندىك ئىردىلار» دەپ قىدىرخاننى شۇ زاماننىڭ ئەڭ كاتتا ئالىملىرى قاتارىدا قويىدۇ. بىز موجىزىنىڭ بۇ بايانلىرىدىن XVI ئەسىردە ئۆتكەن بۇ ئۇيغۇر ئالىمى ھەققىدە خېلى تەپسىلىي مەلۇماتقا ئىگە بولىمىز. يەنە يەكەن خانلىغىنىڭ پايتەختى يەكەن شەھىرىنىڭ شۇ دەۋرلەردە پۈتۈن شەرق ئەللىرىنىڭ بىر مۇزىكا ئۆگىنىش يۇرتى بولغانلىغىدىن دېرەك بېرىدۇ.

موجىزىنىڭ فېئوداللىق دېھنىي چەكلىمىلەر تۈپەيلى نەچچە ئەسىر كۆمۈلۈپ قالغان شائىر، مۇزىكا ئالىمى ئاماننىساخان نەفىسىنى يۇرۇق دۇنياغا چىقارغانلىقى ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىغا قوشقان يەنە بىر زور تۆھپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىر مۇنچە پاكىتلار موجىزىنىڭ ئاماننىساخان نەفىسى توغرىسىدىكى بايانلىرىنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۆستۈرگەنلىكى، قىدىرخان ياركەندى بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنى رەتلەش ۋە كېڭەيتىش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلىگەنلىكى شۇبھىسىز. ئاماننىساخان توغرىسىدىكى رىۋايەتتە ئۇنىڭ قىدىرخان ياركەندىنىڭ قىزى دەپ ھېكايە قىلىنىشى تاسادىپىي گىمىش ئەمەس. مۇنداق رىۋايەتنىڭ تارقىلىشىغا، بىر تەرەپتىن، ئاماننىساخاننىڭمۇ خۇددى قىدىرخاندەكلا ئۇستا مۇزىكانت بولۇپ يېتىلگەنلىكى سەۋەب بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ قىدىرخان بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن سىڭدۈرگەن ئەمگەكلىرى سەۋەب بولغان.

لېكىن ئاماننىساخان نەفىسىنىڭ مۇزىكا ۋە ئەدەبىيات ساھەسىدىكى پائالىيەتلىرى جەمئىيەتتىكى، ھەتتا ئابدۇرىشىتخان ئوردىسىدىكى مۇتەئەسسەپ جاھىل كۈچلەرنىڭ قاتمۇقات توسقۇنلۇقلىرىغا دۇچ كەلگەن، ئۆزىنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىكى بىلەن شۆھرەت قازانغان ھەم ئاماننىساخاننى جېنىدىنمۇ ئارتۇق ياخشى كۆرىدىغان ئابدۇرىشىتخاننىڭ ئاماننىساخان ئىجاد قىلغان «ئىشرەت ئەنگىز» مۇقامىنىڭ ئاماننىساخان نامىدا تارقىلىشىنى مۇۋاپىق كۆرمەي، ئۇنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالغانلىغىدىن ئىبارەت مۇشۇ پاكىتلا ئاماننىساخاننىڭ قانچىلىك توسقۇنلۇقلارغا دۇچ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ بۇ ساھەدىكى نۇرغۇن پائالىيەتلىرى خاتىرىلەنمىگەن. تۈرلۈك توسقۇنلۇقلارنى يېڭىپ، جەمئىيەتكە تارقالغان ئەسەرلىرىمۇ كېيىنكى كۈنلەردە جاھىل كۈچلەرنىڭ قاتتىق بۇزغۇنچىلىغىغا ئۇچرىغان. موجىزىنىڭ بىزگە بەرگەن مەلۇماتلىرى شۇ بۇزغۇنچىلىقلاردىن ئامان قالغان، ئەڭ مۇھىمى، خەلق ئىچىدە ساقلىنىپ قالغان ماتىرىياللارنى ئاساس قىلغان. شۇ سەۋەبتىنمۇ بۇنى ھەسسىلەپ قەدىرلەشكە ئەرزىدۇ.

4

«تەۋارىخى مۇسقىيىيۇن» دىكى بەزى ماتىرىياللار ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى بولۇپمۇ، ئۇيغۇر خەلق كىلاسسىك مۇزىكىسى — ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى بەزى مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز ئۈچۈن بىزنى مۇھىم يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

قىلدى» دەپ يازىدۇ. بۇ بايانلار بىر تەرەپتىن، سەنئەتچە ئابدۇرىشىتخاننىڭ ئاماننىساخاننى ئۇچرىتىپ ئۇنىڭ چالغان تەمبۇر ۋە ئېيتقان غەزىلىنى ئاڭلاش بىلەنلا ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ، ئۇنى ئەمرىگە ئالغانلىقىنىڭ مەنتىقىگە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئاماننىساخان ئىجاد قىلغان «ئىش ئەنگىز» مۇقامىنى ئابدۇرىشىتخان ئۆزىنىڭ قىلىۋالغان ئىشنىمە ھەقىقەتتە بولغان ئىش ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئاماننىساخان نەفىسى تەكلىماكان بويىدىكى كەمبەغەل ئوتتۇرا مەخمۇتنىڭ قىزى بولۇپ، 13 ياش چېغىدىلا ئۇستا مۇزىكانت، شاد ۋە خەتتات بولۇپ يېتىلگەن. پۇقراچە ياسىنىپ ئۇلارنىڭ ئۆيىگە كەلگەن ئابدۇرىشىتخان ئۇنىڭ چېلىپ بەرگەن تەمبۇرنى ئابدۇرىشىتخانغا بېغىشلىغان بىر غەزىلىنى ئاڭلاپلا ئۇنىڭغا ئاش بولىدۇ. ئابدۇرىشىتخان ئۇنىڭ يازغان خەتلەرنى كۆرۈپ، خەتلەرنى شۇنچىلىك كىچىك بىر قىزنىڭ يازغانلىقىغا ئىشەنمەي ئۇنىڭدىن شۇ سۇرۇننىڭ ئۆزىدە خەت يېزىپ بېقىشىنى تەلپ قىلغاندەك ئاماننىساخان دەرھال «يارەپ بۇ بەندە ئەجەپ قىلدى سوئىزەن ماڭ گۇيا بۇ ئويىگە ئۇندى بۇ ئاشام تىكەن ماڭا» دېگەن^① ھازىر جاۋاب بېيىتىنى يېزىپ ئابدۇرىشىتخاننى مات قىلىدۇ. ئابدۇرىشىتخاننىمۇ قىزغا بولغان مۇھەببىتى تېخىمۇ كۈچىيىپ، شۇ كېچىسىلا ئەلچە ئەۋەتىپ قىزنى ئۆز نىكاھىغا ئالىدۇ.

ئاماننىساخان خەلق ئاممىسى، خەلق نەغمىچىلىرىدىن ئىبارەت ناخشا - مۇزىكا بۆلۈمىدىن بىۋاسىتە ئوزۇقلىنىپ يېتىلگەن تالانتلىق مۇزىكانتتۇر. 13 ياشلىق بىر يېزا قىزىنىڭ مۇزىكىدا شۇنچىلىك كامالەتكە يېتىشى ئۇيغۇر ناخشا - مۇزىكىلىرىنىڭ شۇ دەۋردە يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنى، جەمئىيەتنىڭ ھەم قاتلاملىرىغىچە ئومۇملاشقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئاماننىساخان نەفىسىنىڭ ئابدۇرىشىتخان سارىيىدا تۇرغان مەزگىللەردە ئابدۇرىشىتخاننىڭ ئەڭ يېقىن ئادىمى بولغان داڭلىق مۇزىكا ئالىمى قىدىرخان ياركەندىنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۆزىنىڭ مۇزىكا ۋە ئەدەبىيات جەھەتتىكى بىلىم ۋە ماھارىتىنى تېخىمۇ

① خۇدا، بۇ بەندە ماڭا تولىمۇ گۇمانلىق كۆزدە قارىدى، گۇيا بۇ ئۆيدە بۈگۈن ئاشام ئۈچۈن بىر تىكەن ئۇندى.

مەسىلەن، قۇمۇل مەشرەپلىرىنىڭ يالغۇز غىجەك بىلەن ئورۇنلىنىدىغان چاچما ئۇدارلىق باشلىنىش مۇزىكىسى ئادەتتە «مۇقام» دەپلا ئاتىلىدۇ. دولان مۇقاملىرىدىمۇ باشلىنىش مۇزىكىسى «مۇقام» دەپلا ئاتىلىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، موجىزى «مۇقام» سۆزىنى ھامان «ناخشا»، «ئاھال» سۆزلىرى بىلەن قاتار قويدۇ، مەسىلەن، مۇھەممەت كۈشتىنىگەر ئۈستىدە توختالغىنىدا، ئۇنىڭ «بىھەد ۋە بىئەدەد غەزەل، مۇقاملار، ئاھاڭلار ئىجاد قىلغان» لىقىنى يازدۇ. مانا بۇنىڭدىن ئۇنىڭ «مۇقام» سۆزىنى باشقا نەغمىلەردىن پەرقلىق بولغان بىر نەغمە مەنىسىدە ئىشلىتىۋاتقانلىقى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ؛ ئۈچىنچىدىن، موجىزى «مۇقام» ئۈستىدە سۆزلىگىنىدە ھامان ئۇنىڭغا قايسى شائىرنىڭ قايسى غەزىلىسى سېلىنغانلىقىنى ئېيتىپ، مۇقامنىڭ سۈپىتىنى ئۇنىڭغا سېلىنغان غەزەلنىڭ سۈپىتى بىلەن ئۆلچەيدۇ. تېكىستنىڭ رولىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرىدىغان بۇ خىل ئەھۋال تولاراق چاچما ئۇدارلىق نەغمىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ، چۈنكى بۇ خىل نەغمىلەر ئادەتتە ساتار، غىجەك ياكى تەمبۇر قاتارلىق بىر ئاساسىي ساز بىلەن يالغۇز كىشى تەرىپىدىن ئورۇنلىنىدىغانلىقى، چاچما ئۇدارلىق بولغانلىقى ھەم تاللانغان غەزەللەر سېلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەرنىڭ دىققىتى مۇزىكىدىن كۆرە كۆپرەك تېكىستكە مەركەزلىشىدۇ.

موجىزى تونۇشتۇرغان 17 نەپەر مۇزىكا پىرىدىن 14 نەپىرىنى XV، XVI ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاقلىق شائىرلار تەشكىل قىلغان بولۇپ، ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان 16 مۇقامدىن 13 ى مۇشۇ شائىرلارنىڭ نامى بىلەن باغلانغان. موجىزى يەنە نەۋائىنىڭ ھەر كېچىسى سەتار ياكى تەمبۇر بىلەن ئۆزى يازغان غەزەللەرنى ئوقۇپ بىھۇش بولۇپ كېتىدىغانلىقىنى يازغان.

يۇقىرىدىكى ئەھۋاللارغا ئاساسەن مۇنداق خۇلاسەگە كېلىشىمىز مۇمكىن: بىرىنچىدىن، «تەۋارىخى مۇسقىيىيۇن» دا «مۇقام» دەپ ئاتالغان بۇ چاچما ئۇدارلىق نەغمىلەر شۇ دەۋردە كۆپرەك شائىرلار دائىرىسىدە ئەۋج ئالغان بولۇپ، تېخى خەلقنىڭ ئەسىرلەردىن بۇيانقى مۇزىكا بايلىقىنىڭ جەۋھىرى سۈپىتىدە تاللىنىپ يۈرۈشلەشتۈرۈلۈۋاتقان چوڭ نەغمىلەر تەركىبىگە كىرگۈزۈلمىگەن؛ ئىككىنچى، ھازىرقى «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىدىكى

«تەراۋىخى مۇسقىيۇن» نى ئوقۇغاندا، موجىزىنىڭ «مۇن» سۆزى ئۈستىدىكى چۈشەنچىسى بىزنىڭ دىققەت - ئېتىبارىمىز قوزغايدۇ. موجىزى ئۆز ئەسىرىدە «راك» «ئوشاق» «ئۆز» «چول ئىراق» «ئەجەم» «ناۋا» «ۋىسال» «چاھار زەر» «چاھارگاھ» «دۇگاھ» «پەنجىگاھ» «مۇشاۋرەك» «بەيادە» «سىگاھ» «بايات» «ئىشرەت ئەنگىز» دىن ئىبارەت 16 مۇقامنى تەئاللىدۇ، لېكىن ئۇ ھازىرقى «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ناملىرى ئاساسەن ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ ناملارنى يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن «چاھار نەغمە» «داستان» ۋە «مەشرەپ» تىن ئىبارەت 3 قىسىمغا بۆلۈپ ھەر بىر قىسىمى بىر قانچىلىغان نەغمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چۈشەنچى تىپتىكى مۇزىكا مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى ئېشىپ كەتسە بىر نەغمە غۇلى بولغان بىر يەككە نەغمە مەنىسىدە تىلغا ئالىدۇ. مەسىلەن ئۇ قاراۋى ئۈستىدە توختالغىنىدا، ئۇنىڭ «راك»، «ئوشاق» «ئوشاق» نىڭ مەرغۇللىرىنى ئىجاد قىلغانلىقىنى، «ئۆزھال» مۇقامىنى بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى مەرغۇللىرىغىچە ئىجاد قىلغانلىقىنى يازىدۇ؛ مۇھەممەت كۈشتىنىگىر ئۈستىدە توختالغىنىدا ئۇنىڭ چارىگاھ مۇقامىنى ئىجاد قىلىپ ئۇنىڭغا مەۋلانە تۇتىنىڭ بىر غەزىلىنى سالغانلىقىنى، دۇگاھ مۇقامىنى ئىجاد قىلىپ ئۇنىڭ مەرغۇللىرىنى ئىجاد قىلغانلىقىنى، پەنجىگاھ مۇقامىنى ئىجاد قىلىپ ئۇنىڭغا مەۋلانە كاتىبىنىڭ بىر غەزىلىنى سالغانلىقىنى يازىدۇ. مەلىكە ئاماننىساخان ئۈستىدە توختالغىنىدا ئۇنىڭ يولۇچى سۈپىتىدە ئۆيىگە كىرگەن سۇلتان ئابدۇرېشىتخان پەنجىگاھ مۇقامىغا تەمبۇر چېلىپ بېرىپ، بۇ مۇقامغا ئۆزىنى ئابدۇرېشىتخانغا بېغىشلاپ يازغان بىر غەزىلىنى سېلىپ ئوقۇغانلىقىنى يازىدۇ. مانا بۇ مىساللاردىن گەپنىڭ بىر يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن نەغمىلەر سىستېمىسى ئۈستىدە ئەمەس، بەلكى ئايرىم بىر نەغمە ئۈستىدە كېتىۋاتقانلىقى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنىدۇ.

موجىزى «مۇقام» دەپ ئاتاۋاتقان بۇ يەككە نەغمىنى ھازىر يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن مۇقاملاردا باشلىنىش مۇزىكىسى دېيىلىشىدا چاچما ئۇدارلىق (داپ چېلىنمايدىغان) نەغمە دەپ ھۆكۈم قىلىنىپ بولىدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، «مۇقام» سۆزى ھازىرمۇ ئەل ئىچىدا چاچما ئۇدارلىق باشلىنىش مۇزىكىسى مەنىسىدە قوللىنىلىشىدا

يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسىگە توغرا كەلمەيدىغان بۇ خىل ئەھۋاللار قوليازما كېيىن كۆچۈرۈلگەندە يۈز بەرگەن بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. مەيلى قانداق بولسۇن، بۇ ئەسەر ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ چاغاتاي تىلى دەۋرىنى، بولۇپمۇ چاغاتاي تىلىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدىبىي تىلىغا ئورۇن بېرىش جەريانىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

6

«تەۋارىخى مۇستەقىيۇن» رسالىسى بىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزنى، بولۇپمۇ مۇزىكا تارىخىمىز بىلەن ئەدەبىيات تارىخىمىزنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى خېلى مۇھىم ماتىرىياللار بىلەن تەمىنلەيدىغان ياخشى ئەسەر بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، نۇقسانلاردىنمۇ خالىي ئەمەس. موجىزى پەقەت كۆپرەك شائىرلار ۋە زىيالىيلار دائىرىسىدە ئەۋج ئالغان چاچما ئۇدارلىق يەككە نەغمىلەرنىلا (تار مەنىدىكى «مۇقام» لارنىلا) مۇزىكا ھېسابلاپ، خەلق مۇزىكىلىرىغا، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئىچىدە ئەسىرلەردىن بۇيان ئىجاد قىلىنىپ، رەتلىنىپ، يۈرۈشلەشتۈرۈلۈپ كېلىۋاتقان چوڭ نەغمىلەرگە (كەڭ مەنىدىكى «مۇقام» لارغا) پۈتۈنلەي ئېتىبارسىز قارىغان، شۇڭا پەقەت شۇ چاچما ئۇدارلىق يەككە نەغمىلەرنىڭ ئىجادچىلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەنلا بولۇپ، خەلق مۇزىكىلىرىنىڭ، يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن چوڭ نەغمىلەرنىڭ ئاساسىي ئىجادچىسى بولغان خەلق ئاممىسىنى، خەلق مۇزىكىچىلىرىنى نەزەرگە ئالمىغان؛ بىر مۇنچە جايلاردا ئاساسسىز، ھەتتا ئەپسانىلەشتۈرۈلگەن رىۋايەتلەرنى ھەقىقىي پاكىت سۈپىتىدە ئۆز ئەسىرىگە كىرگۈزگەن، مەسىلەن، نەينىڭ كەشىپ قىلىنىشىنى جەمىئەتنىڭ خوتۇنى مەلىكە دىلسۇزغا، داينىڭ كەشىپ قىلىنىشىنى دېۋىلەرگە باغلاپ قويغان؛ مەۋلانە ساھىپ بەلخىنىنىڭ تەمبۇر چېلىشتىكى يۈكسەك ماھارىتىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، مەۋلانە ساھىپ بەلخى بابۇر شاھنىڭ كابۇل شەھىرىدىكى بىر باغدا ئۆتكۈزگەن شاھانە ئولتۇرۇشىدا تەمبۇر چالغاندا بىر بۇلبۇل ئۇچۇپ كېلىپ تەمبۇرنىڭ قولىغا قونغانلىقىنى ۋە ئۆزىنى بىر نەچچە قېتىم تەمبۇرغا ئۇرۇپ ئۆلگەنلىكىنى، بۇ ھالىنى كۆرۈپ ئولتۇرۇشتىكىلەرنىڭ ھەممىسى ھۇشسىزلىنىپ كەتكەنلىكىنى يازغان؛ كۆپچىلىك ئىسلام

يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن چوڭ نەغمىلەر ھازىرقى نامى بىلەن ئاتالماقتا. ئۇلار ھازىرقى نامىغا شۇ نامدىكى چاچما ئۇدارلىق يەككە نەغمىلەر كېيىنكى كۈنلەردە ئۇلارنىڭ باشلىنىش مۇزىكىسى قىلىپ كىرگۈزۈلۈشى بىلەن ئېرىشكەن، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، «مۇقام» ئاتالغۇسى XV، XVI ئەسىرلەردە، مۇنڭغۇدىنمۇ كېيىنكى مەلۇم دەۋر ئىچىدە پەقەت تار مەنىدە قوللىنىلىپ، چاچما ئۇدارلىق نەغمە ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگەن كېيىنكى دەۋرلەردە شۇ چاچما ئۇدارلىق نەغمىلەرنى يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن چوڭ نەغمىلەرگە باشلىنىش مۇزىكىسى قىلىپ كىرگۈزۈلۈشى بىلەن كەڭ مەنىدە يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن چوڭ نەغمە مەنىسىدەمۇ قوللىنىلىدىغان بولغان؛ ئۈچىنچى، «ئون ئىككى مۇقا تەركىبىدىكى چوڭ نەغمىلەر ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىلىرىنىڭ ئۆز ئەسىرلىك تارىخى تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى، ئۇلار ئاساسەن خە ئىجادىيىتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن، لېكىن ئۇلارغا ھەر قايسى دەۋرلەردىكى ئايرىم شەخسلەرنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىمۇ سىڭگەن.

5

بۇ ئەسەرنىڭ تىلى ئاساسىي جەھەتتىن XIV ئەسىردىن X ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىق تىلى — چاغاتا تىلىغا مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن، زور دەرىجىدە شۇ دەۋردىكى جانلە ئۇيغۇر تىلىغا يېقىنلاشتۇرۇلغان، بەزى قىسىملىرى، مەسىلەن تاماننىساخان قىسمى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا دېگۈدەك يېزىلغان؛ قوليازىمنىڭ ئىملاسىدا چاغاتاي يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىلىرىدىن چەتنەپ جانلىق تىلغا يېقىنلاشتۇرۇلغان جايلار تېخىمۇ كۆپ. مەسىلەن، چاغاتاي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى بويىچە «چالايىب» «بارىب» «بولغانىنى» «چالماقېدىن» «قىلماغايىسىزلار» «الاماغان» شەكلىدە ئاجىزلاشتۇرۇلماي يېزىلىشقا تېگىشلىك سۆزلەر بەزى جايلاردا «چىلىب»، «بىرىب»، «بولغىنى»، «چالمىقىدىن» «قىلمىغايىسىزلار»، «الامىغان» شەكلىدە ئاجىزلاشتۇرۇلۇپ يېزىلغان؛ «نامۇس»، «شاگرد»، «امىر» شەكلىدە يېزىلىشقا تېگىشلىك سۆزلەر بەزىدە جانلىق تىلدىكى تەلەپپۇزى بويىچە «نومۇس»، «شاگرت»، «امىرى» قىلىپ يېزىلغان. چاغاتاي

مولا ئىسمەتۇللا بىنى نېمەتۇللا موجىزى

تەۋارىخى مۇسسىقيۇن

مېھرىبان، شەپقەتلىك ئاللاننىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن

ئەي «خۇدا»*، ھىكمەت كۆرسىتىپ گۈلگە پۇراق ۋە رەڭ بەردىڭ، بۇلبۇلنى چىمەندە يېقىملىق سايىرايدىغان قىلدىڭ. سېنىڭ قۇدرىتىڭدىن راۋاپ، تەمبۇر، دۇتار، سەتتار، ئۇد، قالدۇن ۋە چاڭلار نالە قىلىدۇ.

خۇدا②، شەۋقىڭنىڭ چىمەنزارىدا گۈل - چىچەكلەرنى كۈلدۈرگۈچىسەن؛ گۈل ئىشىقىدا بۇلبۇل، تۇتلارنى سايىراتقۇچى، يىغلاشقۇچىسەن. لەيلىنىڭ چېچىنى مەجنۇننىڭ كۆڭلىگە سىرتماق قىلغاندەك، پەرھاتنىڭ قېنىدىن شىرىننىڭ لېۋىنى قىزارتقاندەك، ئوزرا جامالىنىڭ ئوتى ھارارىتىدىن ۋامۇقنىڭ تېنىنى ياش گىرداۋىغا غەرق قىلغاندەك، زوھرانىڭ ئىشىقىدا تاھىرنى ساندۇققا سولاپ تارىمغا ئېقىتقاندەك، يۈسۈپ ھۆسنىدىن، زۈلەيخا ئىشىقىدىن گۈزەل ھېكايە تۈزگەندەك مېنى ئۇنىڭ ئىشىقىدا ئەسىر ۋە سەرگەردان قىل؛ ئۇ قۇياش ئەتراپىدا مەندەك بىر زەررىنى تاقەتسىز ئاشىق قىل؛ مەن شۇنداق دەرىجىگە يېتەيكى، ئۇنىڭ ئىشىقىدا تەمبۇرۇمنى قولۇمغا ئالاي؛ ئۇنىڭ سۆزىنى سېغىنغاندا ئۇنى چالاي؛ گامى نەۋائى ① بېيىتلىرىدىن ھەممىد «ئاللاغا مەدھىيە» ئىلغاپ، بەزەن لۇتفى ② شېئىرلىرىدىن نەئىت «رەسۇلۇللا تەرىپلەنگەن مىسرالار» يادلاپ، تەمبۇرۇم سىملىرىغا زەخمەك ئۇراي؛ ئۇ مېھرىباننىڭ شەۋقىدە باغرىمنىڭ قارا قېنىنى سىياھ قىلىپ ئېزەي، ئۇنىڭ ئىشىقىدا چۆل-باياۋاننى كېزەي، سېنى مەدھىيەلەپ بېيىتلار يازاي، ھەبىبىڭنى تەرىپلەپ شېئىرلار يازاي.

* تېكىستتە ، نىڭ ئىچىگە ئېلىنغان سۆزلەرنى نەشرگە تەييارلىغۇچىلار قوشقان.
② قارا ھەرپلەر بىلەن يېزىلغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئەسلىي ئەسەردە قىزىل سىياھ بىلەن يېزىلغان.

تارىخچىلىرىغا ئوخشاش، موجىزىمۇ ئىنسانىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى
 نوھ ۋە ئۇنىڭ ھام، سام، يافەس ناملىق ئوغۇللىرى توغرىسىدا
 يەھۇدى - خرىستىئان دىنىي رىۋايەتلىرىگە تاقاپ، مۇزىكىنىڭ پە
 بولۇشىنىمۇ شۇلار بىلەن باغلىغان، بەزى يەر ئىسمى ۋە يىلنامىلەر
 خاتا قىلىپ قويغان، ۋە ھاكازا.

بىز «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» رسالىسىنى ئوقۇغان ۋاقتىمىز
 ئۇنىڭغا تەقدىدى مۇئامىلىدە بولۇپ، ئۇنى ئوبدان تەھلىل
 قىلىشىمىز، شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ، مېغىزىنى قوبۇل
 قىلىشىمىز لازىم.

سەۋىيىمىز چەكلىك بولغانلىقى سەۋەبىدىن بىزنىڭ بۇ ئەمە
 ئۈستىدىكى مۇلاھىزىمىز، قوليازىمىنىڭ ترانسكرىپسىيىسى
 تەرجىمىسى ۋە ئىزاھاتلىرىدا كەمچىلىك، خاتالىقلارنىڭ بولۇشى
 تەبىئىي. ئۇقۇرمەنلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى تەقدىدى پىكىرلىرىنى
 سەمىمىي قارشى ئالىمىز.

1982 - يىلى، ئىيۇن، بېيجىڭ

مەملىكىتىنىڭ ئەڭ كاتتا پادىشاھى، سەغىلىك كېچىسىنىڭ تولۇن ئېيى، ئېسىللىق چىمەنزارىنىڭ گۈزەل سەرۋى، ئۇلۇغلۇق دېڭىزىنىڭ بىردىنبىر گۆھىرى، غېرىپ - يېتىملارنىڭ ئاتىسى، پېقىر - مىسكىنلەرنىڭ يېتەكچىسى، جەمئىيەتتەك ③ سۆلەتلىك، سۇلايمان دەك ④ دۆلەتلىك، يولۋاستەك غەزەپلىك، ئىسكەندەردەك ⑤ مەرتىۋىلىك، خاقان سۈپەت، دەرۋىش مەجەز، ۋەتەننىڭ چىرىغى، خوتەننىڭ شاھى ئەلىشىر ھېكىم بېگىم ⑥ ھەزرەتلىرى قۇياشدىن مەندەك بىر ئىززەتسىز غېرىپ - بىچارە، جۇدالىق دەشتىدە ئاۋارە، غەم ئىلكىدە ئەسىر، بارچە ئادەمدىن تۆۋەن (كىشىگە) يەنى موللا نېمەتۇللا ئوغلى موللا ئىسمەتۇللا موجدىزىگە بىر يورۇق نۇر چۈشۈپ، مەندەك بىر زەررىنى پەلەك قۇياشدىن ئۆتكۈزۈپ شۇنداق يارلىق بولدى: «مۇزىكا - كۆي خۇشاللىق ۋە تۇرمۇش ھۇزۇرنىڭ سەۋەبچىسىدۇر، شۇڭا پادىشاھدىن گادا يىغىچە، ئەۋلىيادىن خىرىستىئانغىچە ھەممە ئىنسان بۇ پەندىن شاتلىنىدۇ. ئەمما، بۇ پەننىڭ ئالىملىرى ۋە كەشپىياتچىلىرى كىملىرى، ئىخلاسمەن يېتەكچىلىرى كىملىرى، ئۈستىلىرى كىملىرى، بۇنى كۆپ سازەندىلەر تا ھازىرغىچە بىلمەيدۇ. سەن بولساڭ مۇزىكىنى كەسىپ قىلغانسەن ھەم بېيىت مەملىكىتىنىڭ بۆلۈلدەك سۇلتانى، ئەدەبىيات دۆلىتىنىڭ شىرىن سۆزلۈك تۇتىشىدۇرسەن، شۇنىڭدەك خۇش پۈتكۈچى ۋە دىللىكەش ئېيتقۇچىدۇرسەن. مۇشۇ غېرىپ پەننىڭ كەشپىياتچىلىرى تارىخىدىن بىر رسالە پۈتۈپ باشقا سازەندىلەرگە يادىكار قىلساڭ قانداق؟» (بۇنىڭ بىلەن، گويا بىر غېرىپ چۈمۈلە ئۈستىگە تاغ يۈكلەندى. گويا بىر زەمىپ بىچارە ئۈستىگە ئاسمان يىقىلدى. بۇ بۈيۈك ئەمىرنى ئىجرا قىلغۇدەك قۇۋۋەت (مەندە) يوق ئىدى، ئۆزرە ئېيتىپ باش تارتقۇدەك قۇدرەتمۇ (مەندە) يوق ئىدى! ھەيرەت دېڭىزىغا غەرق بولۇپ (تورغىنىمدا) «دېگىنكى، ئاللاغا، ئۇنىڭ ئەلچىسىگە ۋە ئۆزۈڭلاردىن بولغان باشلىقلارغا بويسۇنۇڭلار» دېگەن ئۇلۇغ ئايەتنىڭ مەزمۇنى ئېسىمگە كەلدى - دە، بۇ ۋاجىب ئەمىرنى ئىجرا قالدۇرۇشقا چارە تاپالمىدىم. تەۋەككۈلنى تەڭرىمگە قىلىپ، بۇ ئالىي ئەمىرنى بىجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن مۇناسىپ تارىخ - تەزكىرىلەرنى يىغىپ، «تارىخى رەشىدى» (رەشىدى تارىخى)، ⑦، «تەۋارىخى تەبىرى» (تەبىرى تارىخى)، ⑧، «تەۋارىخى رەۋزەتۇسسەفا» (ساپالىق باغ تارىخى)، ⑨، «تەۋارىخى ھوكەما» (دانىشمەنلەر تارىخى)، ⑩، «تەۋارىخى ئەجەم»

مۇناجات

ئەي خۇدا، سەن مېنىڭ مەقسىدىم سەن،
 مېنىڭ ئىبادەت قىلىدىغىنىم سەن،
 مېنىڭ سەجدە قىلىدىغىنىم سەن،
 سەن مېنىڭ مەدەتكارمىسەن.

مەن سېنىڭ ئاسىي قۇلۇڭمەن،
 مەن سېنىڭ گۇناھكار قۇلۇڭمەن،
 مەن غەم ئىلكىدە ئەسىر بولۇپ قالدىم،
 سەن مېنىڭ مەدەتكارمىسەن.

ئەي قەدىمدىن زىننىق بەرگۈچى،
 كېچىرگۈچىسەن، ئەي رەھىم،
 مېنى ھاجەتتىن چىقارغىن، ئەي كەرىم،
 سەن مېنىڭ مەدەتكارمىسەن.

گىشىڭنى دىلىمغا كىرگۈزگىن،
 مەن سەتار بىلەن دۇتارنى چالاي،
 مەندە خاتالىق بار، ئەيۇ قىلغىن،
 سەن مېنىڭ مەدەتكارمىسەن.

مەن موجىزى تاقەتسىز ئاشىق بولدۇم،
 سەن بىر ئاللاغا يالۋۇردۇم،
 رەھىمىڭگە گىمىتىزار بولدۇم،
 سەن مېنىڭ مەدەتكارمىسەن.

«ئايەتنىڭ مەنىسى» :

«ماختاش پۈتۈن ئالەمنى تەربىيىلىگۈچى تەڭرىگە خاستۇر، رەھىم
 ۋە تىنچلىق پۈتۈن پەيغەمبەرلەرنىڭ غوجىسى (مۇھەممەد) گە
 ئۇنىڭ ئائىلە - تاۋابىئات ۋە ھەمراھلىرىنىڭ ھەممىسىگە بولسۇن
 ھەممىد ۋە نەئىتتىن كېيىنكى سۆز شۇكى، ئادال

مۇھىم ئىشقا دۇچ كەلسە، ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سورايتتى. ھازىرقى پەرەڭىستان ئۇ چاغدا ئەنتاكىيە⁽²¹⁾ شەھىرى دەپ ئاتىلاتتى، ئۇ شۇ يەرگە بېرىپ ئۆزى كەشىپ قىلغان سەتارنى چېلىپ شېئىر ئوقۇدى. بۇ شېئىر «سەن ئۆزۈڭنى تۈزىمەي تۇرۇپ باشقىلارغا نەسەت قىلما؛ ئەيىبىڭنى كۆرسىتىپ بەرگەن كىشىنى دوست بىلىپ قەدىرلە؛ ئىسىل كىيىملەرنى كىيىپ يۈرگىچە، ئىسىل سۆزلەرنى قىلىپ يۈرۈشنى ئۆگەن؛ ياخشى سۆزلەرنى قىلالمىساڭ، ياخشى سۆزلەرنى قىلالايدىغان ئادەملەردىن ئۆگەن؛ ئىلىم ئۆگىنىشتىن نومۇس قىلما، ئىلىمسىزلىكتىن نومۇس قىل؛ ھايۋان تىلىسىزلىقتىن جاپا - مۇشەققەتكە ئۇچرايدۇ، ئىنسان ئۆز تىلىدىن بالا - مۇسەبەتكە ئۇچرايدۇ» دېگەن مەزمۇندا ئىدى. ئەنتاكىيە شەھىرىدە شۇ چاقىچە شېئىر، مۇزىكا بولۇپ باقمىغانىدى. كىشىلەر 25 ياشلىق بىر يىگىتنىڭ غارىيىپ سۆزلەرنى قىلىپ، ئاجايىپ بىر نەرسىنى چالغىنىدىن ھۇزۇرلىنىپ ئۇنىڭ كەينىگە كىرىۋالدى، ئۇ كىشىلەرگە چوڭقۇر مەنلىك ۋە نەسەت خاراكتېرلىك سۆزلەردىن تۈزۈلگەن شېئىرلارنى سەتار بىلەن ئوقۇپ بېرەتتى. بۇ ۋەقە پادىشاھقا ئاڭلاندى. پادىشاھ دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن بىللە چىقىپ، بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، قاتتىق ھەيران بولدى (ھەيرەت قولىنى تەئەججۇپ چىشلىرى بىلەن چىشلىدى)، ئۇنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كەتتى. شاھ غىزادىمۇ، يېتىش - قوپۇشتىمۇ ئۇنىڭدىن ئاجىزمايدىغان بولدى، ئۇنى پەرزەندىم دەپ ئاتىدى. مۇزىكا ئىلمىنى تارقىتىش ئۈچۈن جاي راسلاپ، ئەنتاكىيە خەلقىگە بۇ ئىلمىنى ئۆگىنىش توغرىلۇق بۇيرۇق چۈشۈردى. ئون يىل ئىچىدە 40 مىڭ شاگىرت مۇزىكا ئىلمىدە يېتىشىپ چىقتى. فىساغۇرس پادىشاھىدىن رۇخسەت سوراپ ھىندىستانغا كېلىپ ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە) ئۆگەندى، ھىندىستان خەلقى فىساغۇرىستىن مۇزىكا ئۆگەندى. جەمئىيەت، كەيىقباد⁽²²⁾ پادىشاھلاردىن كېيىن ئالەمگە مۇزىكىنىڭ ئۇرۇقىنى سالغان دانا ئالىم فىساغۇرس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ھىندىستاندىن يېنىپ مىسىرغا بېرىپ سېھرىگەرلەردىن سېھىر ئىلمى بىلەن ئۈچ خىل يېزىق ئۆگەندى. ئوتكۈنچى دۇنيادىن مەڭگۈلۈك دۇنياغا سەپەر قىلىش ۋاقتىدا، ئۇنىڭ 500 شاگىرتى بار ئىدى. پېشقەدەم تالىپلىرىدىن بىرى: «بىز (سىزدىن كېيىن قالغاندا) قانداق ئىش تۇتۇشىمىز كېرەك» دەپ سورىغاندا، ئۇ: «خالايققا پايدىسى تەگمەيدىغان سۆز ۋە ھەرىكەتلەرنى قىلماڭلار» دەپ كۆز يۇمدى. ئۇ

«ئەجەم تارىخى»، ⑪، «تەۋارىخى ئەرەب» (ئەرەب تارىخى)، ⑫ لەردە «ئاساس»، تاللىدىم ھەم زور ئالىم، مۇزىكا ئۇستازلىرىدە فىساغۇرس ⑬، فارابى ⑭، پەھلىۋان مۇھەممەت كۇشتىنگىر ⑮ ئەمىر نىزامىدىن ئەلشىر نەۋائى پىرىمىنىڭ بۇ پەن ھەققىدە يازغان كىتاب ۋە رسالىلىرىدىن پايدىلاندىم. ئاخىر قۇدرىتىمگە لايىق قابىلىيىتىمگە مۇۋاپىق بۇ رسالىنى يېزىپ، ئالەم خەلقىگە سوۋا قىلدىم. بۇ رسالىگە «تەۋارىخى مۇستقىيىيۇن» (مۇزىكىچىلا تارىخى، دەپ ئات قويدۇم.

ئەقىل ئىگىلىرىگە، چوڭ - كىچىك سازەندىلەرگە، مەرتىۋىلىك ۋە ئادەتتىكى كىشىلەرگە، شاھ ۋە گادايلارغا نامەلۇم قالمىسۇنكى؛ تارىخىي رەۋزە تۇسسەفا ۋە تارىخىي رەشىدىدە مۇنداق يېزىلغان: نۆۋ ⑯ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى يافەسنىڭ ⑰ تۈرك ⑱ ئىسىملىك بىر ئوغلى بار ئىدى، خۇدايتائالا ئۇنىڭغا بىر ئوغۇل بەردى. ئۇ بۇ ئوغلىنىڭ ئىسمىنى خەرىزى ⑲ قويدى. بۇ ئوغۇل چوڭ بولغاندا تۈلك تۈتۈپ، ئۇنىڭ تېرىسىنى كىيىم قىلىپ كىيىشنى، غىزاغا تۈز سېلىپ يېيىشنى، تەمبۇر، بەرەت، ئۇدلارنى ياساپ چېلىشنى كەشىپ قىلىپ ئالەم خەلقىگە ئۆگەتتى. ئۇ زاماندا ئاتا - ئانىسى، بالىلىرى ئۆلگەن كىشىلەر مۇسبەت ماتىمىدە تەمبۇر چېلىپ يىغلاپ، ئاندىن ئۆلۈكنى كۆيدۈرىدىغان قائىدە بار ئىدى. خەرىزى يافەس ئەلەيھىسسالامنىڭ نەۋرىسى ئىدى. يەكەن، خوتەن رايونلىرىنى شۇ خەرىزىنىڭ ئەۋلادلىرى ئاۋات قىلغان، دېمەك، بىز يەكەنلىك ۋە خوتەنلىكلەر خەرىزىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىمىز. ئۇ زاماندىن ھازىرغىچە 5 مىڭ 850 يىل ئۆتكەن. ئۇ چاغلاردا تەمبۇرغا قوي - ئۆچكىنىڭ ئۈچەي - پەيلىرىدىن تار ئېشىپ سالاتتى.

مۇزىكا ئىلمىنىڭ ئىككىنچى پىرى فىساغۇرس بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بۇ كىشى سۈرى ⑳ شەھىرىدىن ئىدى. ئۇ ساياھەتچىلىكنى بەك ياخشى كۆرەتتى. ئۇ خەلقنى ئىلىم بىلىم شۇغۇللىنىشقا، ياخشى پەزىلەتلىك بولۇشقا ئۈندەيدىغان، يامان ئىشلاردىن توسىدىغان كىشى ئىدى. ھەرگىز ساۋاب تاما قىلمايتتى ۋە گۇناھىدىنمۇ قورقمايتتى، بىراق ساۋاب - جازاغا قايىل ئىدى شەھەرمۇشەھەر يۈرۈپ ئىلىم ئۆگىنەتتى. ئۇنىڭ خۇشال بولغىنىنىمۇ، خاپا بولغىنىنىمۇ بىلگىلى بولمايتتى. ئۇ، مال - دۈني كىشى ئۈچۈن دوست - دۈشمەننىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرىدىغان نەرسە دەيتتى... ھەر قاچان، ھەر جايدا بولسۇن، ئۇ بار يەردە كىشىلەر بىر

يازغانىدى. نەغمىچىلەر ئىچىدە مەشھۇر بولۇپ كېلىۋاتقان چۆل ئىراق مۇقامىنى شۇ كىشى ھەج سەپىرىدە ئىراق چۆلىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ئىجاد قىلىپ، شۇ نام بىلەن ئاتىغان. دۇتارنىمۇ شۇ كىشى كەشىپ قىلغان. ئۇ شېئىر يېزىش ۋە مۇزىكا ئۆگىتىشتىمۇ ئۆز زامانىنىڭ تەڭداشسىزى ئىدى. ئۇ باشقا ئىلىمىلەر بويىچىمۇ ناھايىتى چوڭقۇر مەنىلىك ياخشى كىتابلارنى يازغان. ئاخىرقى ئۆمرىدە ئەپيۇننى كۆپ ئىستېمال قىلغان سەۋەبتىن ئەقلىنى يوقىتىپ ۋاپات بولغان.

بەشىنچى پىرى خوجە شاھابىدىن ②۹ بولۇپ، بۇ پەندە ئۆز ئەسىرى بويىچە بىردىنبىر ئىدى، ئۇ بۇ پەن بويىچە 200 دىن ئارتۇق شاگىرت يېتىشتۈردى ھەم رسالىلەر يازدى.

ئالتىنچى پىرى ئابدۇللا مەرۋارست ③۰ ھەزرەتلىرى بولۇپ، سەمەرقەندتىن ئىدى. بۇ ئەزىزمۇ بۇ پەننىڭ ئۇستازلىرىدىن ھېسابلىناتتى. بۇ پەن ھەققىدە نۇرغۇنلىغان ياخشى رسالىلەرنى يازغان ھەم 100 دىن ئارتۇق شاگىرت چىقارغانىدى. ئۆز زامانىسىدە ناھايىتى داڭلىق مۇزىكىچىلاردىن بولغانىدى. ھىجرىيە 881- يىلى «مىلادىيە 1476- يىلى، ھىسار ۋىلايىتىدە» ③۱ دەپنە قىلىندى.

يەتتىنچى پىرى ھەزرىتى مەۋلانە نۇرىددىن ئابدۇراخمان جامى ③۲ ئىدى. بۇ ئەزىزنىڭ خىسەلت - پەزىلەتلىرى خىلمۇخىل كىتابلاردا تەرىپلەنگەن. ئۇنىڭ قانچىلىك قابىلىيەتلىك ئىكەنلىكىنى شۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، ئۇ ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائىدەك ئالىمغا ھەممە ئىلىم ۋە ئەمەللەر بويىچە ئۇستاز بولغان. نەۋائىدەك زاتنىڭ ئۇنى ئۇستازىم، پىرىم دېگەنلىكى ئۇنىڭ سۈپەت ۋە تەرىپى ئۈچۈن يېتەرلىكتۇر. نەۋائى ھەزرەتلىرى ئۆز «خەمىسە» سىدە بەش جايدا بۇ ئەزىز ئۈستىدە توختالغان بولۇپ، نېمە دەپ تەرىپلىگەنلىكىنى ئۆزۈڭلار كۆرۈۋالساڭلار بولىدۇ. بۇ ئەزىز ھەممە ئىلىمىدە ھەزرىتى فارابىدەك ماھىر ئىدى. ئۇنىڭ شائىر ھەم ئالىم بولغىنىدىن مەپتۇنلۇقى تېخىمۇ كۈچلۈك ئىدى. تەمبۇر، سەتار، قالدۇن قاتارلىق بارلىق سازنى ئۆز قولى بىلەن چالاتتى. ئەجەم دېگەن بىر مۇقامنى ھەم ئۇنىڭ ئىككى مەرغۇلىنى ئىجاد قىلدى. نۇرغۇن شاگىرتلارنى مۇزىكا ئىلىمىگە مۇكەممەل قىلىپ چىقاردى. بۇ پەن ھەققىدە «رسالەئى دەۋۋار» «دەۋر قىلغۇچى رسالىسى» ناملىق بىر كىتاب يازدى. ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائىمۇ بۇ پەننى ھەزرىتى جامىدىن ئۆگەندى. ھەزرىتى جامى 898- ھىجرىيىدە «مىلادىيە 1492-

ھەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ ۋاپاتىدىن بىر يىل كېيىن ۋاپات بولدى. **۲۳** يىل ئۆمۈر كۆردى. كىشىلەرنىڭ قۇدرىتى يەتمىگەن ئىشلارنى قىلىپ بېرىشنى، مۇھتاجلارغا ساخاۋەت قىلىشنى ياخشى كۆرەتتى.

ئۈچىنچى پىرى ئالتاينىڭ بالاساغۇن **۲۴** دېگەن يېرى ئۆتكەن مەۋلانە شەيخ ئەبۇ نەسىر فارابىدۇر. بۇ ئەز ھەزرىتى ئىمام مۇھەممەت غەززالى **۲۵**، ھەزرىتى ئىمام پەخر رازىلاردىن **۲۶** ئارتۇق كامالەت تاپقان، دىنىي ئىلىملەردە يۇقىر سەۋىيىگە يەتكەن، پەننىي ئىلىملەردە ئىبنى سىنادىنىمۇ **۲۷** ئۈستۈ ئىدىكى، شەرىئەت ئىلمى، تەرىقەت ئىلمى، تەفسىر (قۇرئانغا شەرھى)، ھەدىس، تېۋپىلىق، پەلسەپە، ئىدىئولوگىيە، ئەدەبىيات ھەتتا شاھىمات، نەرد ئويۇنلىرىغىچە بىلمەيدىغىنى يوق ئىدى جۈملىدىن مۇزىكا ئىلىمىدىمۇ ناھايىتى يېتىلگەنىدى. قالۇننى ئۆز قولى بىلەن ياساپ، سىم تارتىپ چالغان ۋە سازەندە شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەنىدى. رايك، ئوشاق مۇقاملىرىنى ۋە ئوشاقنىڭ مەرغۇللىرىنى ئىجاد قىلىپ ئالەمگە تاراتقان ھەم شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەنىدى. ھازىرمۇ ھەممە سازەندىلەرگە مەلۇم بولغان ئۆزھال مۇقامىنى ۋە ئۇنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى مەرغۇللىرىنى كەشىپ قىلغانىدى. «رسالەئى مۇغەننىيۇن» (سازەندىلەر رسالىسى) دېگەن كىتابىدا: «مۇزىكىنىڭ تىلىسىز مۇڭلىرى ئىنساننىڭ روھىغا مەنسۇپ ئوتنى تۇتاشتۇرغۇچى ئامىلدۇر، ئەگەر ئۇنىڭغا شېئىر (تېكىست) قوشۇلسا، ئۇ مۇڭنىڭ نىمە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ» دەپ ئېيتقار ۋە يەنە: «يۈز يىل ئىبادەت قىلىپ ئالامىغان پەيزىنى مېنىڭ قالۇنۇمنىڭ سىملىرىدىن ئالغايىسىزلىرى» دېگەن. بۇ ئەزىز تۈرلۈك ئىلىملەر ھەققىدە 114 پارچە كىتاب يازغان. بۇ كىتابلارنىڭ بىرى «رسالەئى مۇغەننىيۇن» دۇر. لېكىن بۇ كىتاب ھازىرغىچە كەرمەپچىدۇر. مۇشۇ رسالىنى تامام قىلىپ بولغاندىن كېيىن كۈچۈمنىڭ يېتىشىچە ۋە ۋاقتىمنىڭ بارىچە شۇ كىتابنى تۈركۈم تەرجىمە قىلىشنى نىيەت قىلىۋاتىمەن، خۇدايىم بۇيرۇسا.

بۇ پەننىڭ تۆتىنچى پىرى مەۋلانە ئەلى ھەزرەتلىرىدۇر **۲۷**. ئۇ خۇراساننىڭ **۲۸** شابۇك دېگەن يېرىدىن ئىدى ئۇ بۇ پەندە ئۆز ئەسىرىنىڭ تەڭداشسىزى ئىدى، بۇ پەن ھەققىدە «ئەسلۇلۇئەسىل» (ۋەسىلىنىڭ نېگىزى)، ئاتلىق بىر كىتاب يازغان كېيىن «مۇرتاز» (نەپسىدىن كەچكۈچى)، ئاتلىق يەنە بىر كىتاب

يىلى (مىلادىيە 1461- يىلى) ۋاپات بولدى. بۇ ئەزىزنىڭ تەربىيىسىدە 300 دىن ئارتۇق نەغمىچى مۇزىكا ئىلمىدە كامالغا يەتكەندى. بىر نەچچە يۈز كىشى شەرىئەت ئىلمىدە ئالىم بولدى، نەچچە مىڭ سۆيلىمى بار ئىدى. ئۇ تەرىقەتى چەشتىيە³⁷ ماشايىخلىرىدىن ئىدى. مۇزىكىنىڭ تەرىقەت ئەھلىگە بەخش ئەتكەن نەتىجىلىرى توغرىسىدا «مىئرا جۇسسالىكىن» (سۆيلىم يولىنى تۇتقۇچىلارنىڭ شوتىسى، ناملىق بىر كىتاب يازغانىدى.

ئون بىرىنچى پىرى مەۋلانە ساھىپ بەلخى³⁸ ھەزرەتلىرىدۇر. بۇ ئەزىز مۇدەررىس ئىدى، بەش - ئالتە يۈز تالىپ ئۇنىڭ تەربىيىسىدە كامالغا يەتكەندى. ئۇ تەمبۇرنى سېھىرلىك بىر تەرىزدە سۆزلىمەتتى. بابۇر شاھ³⁹ ئۇنىڭدىن بىردەممۇ ئايرىلمايتتى. ئۇ كېيىن مۇدەررىسلىكتىن بوۋىنىپ زاھىرىدىن بابۇرنىڭ ھۇزۇرىدا قالدى. بىر كۈنى كابۇل⁴⁰ شەھىرىدىكى بىر باغدا شاھانە ئولتۇرۇش ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، ئۇلۇغ زاتلار، ئەمىر - ۋەزىرلەر، ئۆلىما ۋە ئەۋلىيالارنىڭ ھەممىسى يىغىلدى. تۈرلۈك - تۈرلۈك تائاملار تارتىلىپ، داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن بابۇر شاھ مۇزىكىغا ئىشارەت قىلغانىدى، بۇ ئەزىز تەمبۇرنى قولغا ئېلىپ، چول ئىراق مۇقامىغا چېلىشقا باشلىدى، مۇزىكا ئىككىنچى ئەۋجىدىن ئۆتۈپ ئۈچىنچى ئەۋجىگە يەتكەندە بىر بۇلبۇل كېلىپ تەمبۇرنىڭ قولىغا قونۇۋېلىپ سايراشقا باشلىدى. مەجلىس ئەھلى چۇقان - سۈرەن كۆتۈرۈشتى، بىر مۇنچە كىشىلەر يىغلاپ بېھۇش بولۇپ يۈمىلىنىشقا باشلىدى، بۇلبۇل يىراقتىن ئۇچۇپ كېلىپ تەمبۇرغا ئۆزىنى ئۇرۇشقا باشلىدى ۋە يەتتە - سەككىز قېتىم ئۆزىنى تەمبۇرغا ئۇرغاندىن كېيىن يەرگە چۈشۈپ ئۆلدى. بەك تەسىرلىنىپ كەتكەن مەۋلانە تەمبۇرنى تاشلاپ يىغلىغىنىچە بېھۇش بولدى. بىر ئازدىن كېيىن بېھۇشلارغا گۇلاپلار سېپىلدى، شادلىق شاراپلىرى ئىچۈرۈلدى، بېھۇشلار ھۇشىغا كەلدى، لېكىن مەۋلانە ساھىپ بەلخى ھۇشىغا كېلەلمىدى، ھېكمىلار ھەر قانچە چارە - تەدبىر قىلىشقان بولسىمۇ پايدا چىقمىدى. شۇنداق قىلىپ، مەۋلانە ھىجرىيە 844- يىلى (مىلادىيە 1440- يىلى، ئالەمدىن كەتتى. بابۇر شاھ يازغان «ئەسرارى مۇسقى» (مۇزىكىنىڭ سىرى، ناملىق رىسالىدە بۇ قىسسە ئالاھىدە تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

ئون ئىككىنچى پىرى شەيخ سەفايى سەمەرقەندى⁴¹ ھەزرەتلىرىدۇر. بۇ ئەزىزنىڭ بىلمەيدىغان مۇقام ئاھاڭلىرى،

1493، 79 يېشىدا خوراساننىڭ ھىرات³³ شەھىرىدە ۋاپات بولدى؛ سەككىزىنچى پىرى ھەزرىتى ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشى نەۋائىدۇر. بۇ ئەزىزنىڭ ھەممە پەزىل - شارايەتلىرى ئۆزى يازغان شېئىر كىتابلىرىدىن ئايان بولىدۇ. مەن ئۇنىڭ «كۈللىيات» «چاردىۋان» لىرىدىن، «خەمسە» سىدىن ھەم بۇلاردىن باشقا ئىلگىر كېيىن، ئاز - كۆپ بولۇپ پۈتكەن 36 پارچە كىتابىدىن بەھرىمەن بولۇپ، ئۇنىڭ خىسەلت ۋە ئىشقى - مۇھەببىتىدىن خەۋەردار بولدۇم. ئۇ مۇشۇنداق قىممەتلىك ئىلىملەرنىڭ ئۈستىگە يەنە ئۆزىنىڭ پەن ئۇستازى بولغان ھەزرىتى مەۋلانە نۇرىدىن ئابدۇراخمان جامىد، مۇزىكا ئىلىمىنى ياخشى ئۆگەندى. ھەر كېچىسى سەتار ياكى تەمبۇر چېلىپ، ئۆزى يازغان غەزەللەر بىلەن ھەمىد ئېيتىپ بېھۇش بولۇپ كېتەتتى. ناۋا دېگەن بىر مۇقامنى ئىجاد قىلىپ ئالەمگە تارقىتىپ بۇ ئەزىز ھىجرىيە 843 - يىلى (مىلادىيە 1439 - يىلى)، 6 - ئايدا دۇنيا كېلىپ، 63 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، 63 پارچە كىتاب يېزىپ، ھىجرىيە 906 - يىلى (مىلادىيە 1500 - يىلى) ھىرات شەھىرىدە سەكتە (مېڭىگە قان چۈشۈش) كېسىلى بىلەن ۋاپات بولدى.

توققۇزىنچى پىرى ئۇستاز مۇھەممەت خارەزىمى³⁴ بولۇپ، ئۆز ئەسىرىدە مۇزىكا پېنى بويىچە كۆپ تىرىشچانلىق ۋە ماھارەتلەر كۆرسەتتى. 200 دىن كۆپرەك شاگىرتىنى يېتەكلەپ ئۇستىلاردىن قىلىپ چىقاردى. بۇ پەننىڭ چوڭقۇر سىرلىرى ھەققىدە رسالە يازدى. ھىجرىيە 852 - يىلى (مىلادىيە 1448 - يىلى) ۋاپات بولدى.

ئونىنچى پىرى مەۋلانە نامان سەمەرقەنددۇر. ³⁵ بۇ ئەزىز ئۇستا قارى بولۇپ، 500 كىشى نۆۋەت بىلەن ئۇنىڭدا قۇرئان ئالغانىدى. ئۇ شۇنداقلا ناھايىتى ئۇستا ناخشىچى ھەم دىلگەشچى چالغۇچى ئىدى. ئالىملار سۆھبىتى ۋە ماشايىخلار ئولتۇرۇشلىرىدا ساز چېلىپ ناخشا ئېيتاتتى. بىر كۈنى سەمەرقەند ئالىملىرى ئولتۇرۇشىدا مەۋلانە شەمسىدىن تەبرىزنىڭ³⁶ غەزەللىرىنى ئوقۇپ سەتارنى سايراتتى. ئالىملار بىردىن باشلىرىنى تۆۋەن قىلىپ ئوي چۆمۈپ كەتتى، ئون نەچچە كىشى بېھۇش بولدى، مەۋلانە ئەل ھەزرىتى بېھۇش بولغىنىچە شۇ ئولتۇرۇشتا ئالەمدىن كەتتى. خەۋەر ھەممە ياققا تارقىلىپ كەتتى، پادىشاھ ئاڭلاپ، بۇ ئەزىز زىندانغا ھۆكۈم قىلدى. ئۇ 5 يىل زىنداندا يېتىپ ھىجرىيە 65

بىرى چاھارزەرب بولۇپ، ھەممە ئۇستازلارنىڭ كۆپلىرىدىن ياخشى ھەم يېقىملىق بولغان ۋە تېزلا داڭ چىقارغاندى. مەشھۇر ئىجادىي مۇقاملىرىنىڭ بىرى چاھارزەرب، بىرى چاھارگاھ مۇقامى ئىدى. چاھارگاھقا مەۋلانە تۇتى (48) ئەلەيھىررەھىمىنىڭ مۇنۇ خەزىلىنى سالغاندى (باشلانما بېيىتنىڭ مەنىسى):

مەي ساقى، گەجەپكى گەتتىڭ دەھشەتلىك ئىشلىرى نامەلۇم كېتىۋاتىدۇ،

بۈگۈن گۈزىمىزنى خۇش تۇتايلى، گەتتىنى كىم بىلىدۇ.
بۇ مەربۇزىرۇك تىرمىزى (49) نامىغا باغلىنىپ تولىمۇ مۇۋاپىق ئىش بولغان، شۇڭا خۇراسان مەملىكىتىدە، ئىراق، سەمەرقەند ۋە يەركەن خەلقى ئىچىدە بۇنى بىلمەيدىغان نەغمىچى يوق. يەنە بىرى دۇگاھ مۇقامى بولۇپ، بۇنىڭغا مىرخسراۋ دېھلۋىنىڭ (50) مۇنۇ شېئىرىنى سالغاندى (شېئىر):

مەي، سېنىڭ مەخزىنىڭ نۇردىن ھەر بىر ئوي يورۇپ كەتتى،
سېنىڭ چېچىڭنىڭ ھەر بىر ئۈدرىسى ئۈچۈن بىر كوڭۇل ۋەيرانە
ۋە گەسىردۇر.

بۇ بابۇر سۇلتان نامىغا باغلىنىپ تولىمۇ تەسىرلىك ھەم مۇۋاپىق مۇقام بولغان. يەنە پەنجىگاھ مۇقامىنى ئىجاد قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەزرىتى مەۋلانە كاتىبىنىڭ (51) بىر شېئىرىنى سالغان ئىدىكى، ئۇنى ئاڭلىغان كىشى ھۇزۇرلىناتتى. بۇ مۇقام ئەجەم، ماۋەرەئۇننەھرى (52) شەھەرلىرىدە مەشھۇر بولدى. مەۋلانە كاتىبىنىڭ بۇ شېئىرىنىڭ باشلانما بېيىتى مۇنداق (مەنىسى):

سېنىڭ رەڭگىڭ بەزىدە گادەم ئولتۇرىدىغانلار قىياپىتىگە كىرىپ قالىدۇ،

بىر تەلەپنىڭ گۇۋاچىلىقى ئۈچۈن يۈز شەھىت كېلىدۇ.
ئۇ بۇ شېئىرىنى سېلىشتا ئۇنىڭ مۇنۇ چۈشۈرگە بېيىتىنى كۆزلىگەن ئىدى (مەنىسى):

كاتىبىدەك ئاغشىمى غەم قىلساڭ، تاخدا ئۇمىت قىل، بۇ
دۆلەتكە سۇلتان مەبۇ سەمىد كەلدى.

بۇ سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا (53) نامىغا باغلىنىپ بەكمۇ كۆڭۈلدىكىدەك ئىش بولغان ۋە شۇنىڭ بىلەن خەلقى ئالەم ئىچىدە

چالالمايدىغان چالغۇ ئەسۋاپلىرى يوق دەپسىمۇ بولىدۇ. بۇ پەن بولمىدى؛ ئىككى يۈزدىن ئارتۇق شاگىرتى ماھىر قىلىپ چىقاردى. «نەشا؛ مۇسقى» (مۇزىكىنىڭ ئۈنۈمى، ناملىق بىر رسالە يازدى، بىر ق تۈرلۈك ناخشا - غەزەللەرنى ئىجات قىلدى. ھىجرىيە 869 - ي (مىلادىيە 1464 - 1465 - يىلى، ئەللىك ئالتە يېشىدا پالەچ كېس بىلەن ۋاپات بولدى).

بۇ پەننىڭ ئون ئۈچىنچى پىرى قىدىرخان ياركەندىدە ④۲. بۇ پەندە بۇ ئەزىزدەك ماھارەت كۆرسەتكەن ئۈستاز ئاز. بۇ ئەز كۆپرەك ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائى ھەزرەتلىرىنى غەزەللىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتاتتى. ئالەم ئۆتۈپ ئۈنىدەك خۇ ئاۋاز ئادەم بولمىغان دېيىشكە بولىدۇ. ئىراقتىن، ئىراندىر تەبرىزدىن ④۳، خارەزم، سەمەرقەند، ئەنجان، ئىسلامبۇل ④۴ كەشمىر، بەلخ ④۵، شىراز ④۶ قاتارلىق يىراق شەھەرلەردىن مۇز، ئۈگىنىشكە كەلگەن شاگىرتلىرى بار ئىدى. راۋاپىنى ۋە ھەشتە (سەككىز تارلىق بىر خىل چالغۇ) نى بۇ ئەزىز كەشىپ قىلدى.

يەنە شائىر ئىدى، «دېۋان قىدىرى» (قىدىرخان شېئىرلىرى توپلىمى، بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ ئۆزىنىڭ مۇزىكا ئىلم ھەققىدىكى رسالىلىرىدە چوڭقۇر مەنىلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرە قويغانىدى. جەندە - كۇلاھ كىيىپ يۈرەتتى. داڭلىق سۇلتا ئابدۇرىشىتخان ④۷ غېزادىمۇ، يېتىپ - قوپۇشتىمۇ قىدىرخاندى ئاجرىمايتتى. قىدىرخان ۋىسال ناملىق بىر مۇقامنى ئىجاد قىلىم شاگىرتلىرىغا ئۆگەتتى. ئۇ ئابدۇرىشىتخان پادىشاھدىن ئىككى يە كېيىن ئالەمدىن كەتتى.

بۇ پەننىڭ ئون تۆتىنچى پىرى ھەزرىتى پەھلىۋ مۇھەممەت كۈشتىنىگىردۇر. خۇدايتائالا ئۆز ئۈستۈنلۈكى كارامىتى بىلەن بۇ كىشىگە شۇنداق بىر قابىلىيەت ئاتا قىلغانكى، ھەم ئۇلۇغ ئۆلىما، ھەم ئەڭ كاتتا ئەۋلىيا، ھەم زەبەردەست پەھلىۋ ئىدى. مىڭ يىللار ئۆتۈپ ئۈنىدەك پەھلىۋان چىقىمىغان. ئۇ شائىر، ھەم نەغمىچى، ھەم زور باي ئىدى، شۇنىڭغا مۇۋاپىق ئۈنىدەك خۇش خۇلۇق، خۇش سۆز ئادەم يوق ئىدى. ئۇ يۇقۇر ئىسمى ئېيتىلغان ئۇلۇغ ئۈستازلار باراۋىرىدە مۇزىكا ئىلمى ھەقق كەسەرلەر يازدى، پائالىيەتلەر ئېلىپ باردى، تۈرلۈك - تۈرل ناخشا، سۆز، ئاھاڭلار ئىجاد قىلدى. ئۇ ئىشلىگەن مۇقام كۈيلىرىنى

ئۇلارنىڭغا ھارپا - پىچان تەييار ھىدى. كاتتا - كىچىك ھىرات خەلقى نىمەتى ئابىاتتىن تاماق يەيتتى، پېقىرلاردىن باشقا بايلار، شاھزادىلەر، ئۆزىرىلەرمۇ تاماق يەيتتى، ھەتتا سۇلتان ھۈسەيىن باھادىرخانىمۇ تەييار بولغان تاماقتىن ھەر كۈنى ئۈچ قېتىم يەتكۈزۈلەتتى. تەرىپ - تەرەپتىن كەلگەن ماشايىغ ۋە ئولمىلار ھەزرىتى پەھلىۋاندىن تەلىم ئېلىپ بەش - ئون يىل تۇرۇپ قالاتتى. ئۇ سېسىلىقتا ھاتەم تەيدىنمۇ ⑤۵ ئېشىپ كېتەتتى. ئۇ ھەزرىتى جامى بىلەن يېقىن ئۆتەتتى، تەسائۇرۇقتا ئۇنىڭدىن مەخسۇس ئىلتىپاتلار كۆرگەنىدى. ئاللاتا ئالا بىر قەترە خۇندىن تۆرەلگەن بىر بەندىسىگە ئىۋىچىلىك كامالەت ۋە قابىلىيەت ئاتا قىلغانىدىكى، ئۇ بىردىنبىر ياراتقۇچىغا يۈز مىڭ ھەمدۇ سانا ئوقۇش كېرەك! بۇ ئەزىزنى پادىشاھدىن گادا يىغىچە دوست تۇتمايدىغان ئادەم يوق ھىدى. ھەر قانداق كىشى ئۇنىڭ بىلەن مۇئامىلە قىلسا، پەھلىۋاننىڭ مەندىن يېقىن دوستى يوق، دەپ ئويلاپ قالاتتى. مىڭ - مىڭلىغان كىشىلەر بۇ ئەزىزنىڭ قولىدا قۇرغان ياد ئالدى، شەرئەت ئىلمىنى ئۆگىنىپ ئالىم بولدى. ئۇ ھەربىي ئىلىمدە سۇلتان ھۈسەيىن باھادىرخانىنىڭ پۈتۈن قوشۇنىغا ئۇستاز ھىدى. ئۇ شاگىرلارنىڭمۇ ئۇستازى ھىدى. مۇزىكا ئىلمىدىمۇ ھەر خىل مۇقاملارنى ۋە مىڭلىغان شاگىرتلارنى يادىكار قىلدى. تەرىقەتتە ھەر خىل ئۇلۇغ شەيخ ۋە ھۆرمەتلىك ئەۋلىيالارنىڭ پىرى ھىدى. شۇ زاماندا دۇنيا بويىچە ئۇنىڭدەك باي يوق ھىدى. ھۈسەيىن باھادىرخان ئۇنىڭسىز ئولتۇرۇش ئۆتكۈزمەيتتى، ئۇنىڭ مەسلىھەتسىز ئىش قىلمايتتى. پەھلىۋان بىر كۈنى تۇيۇقسىزدىن بىۋىش بولۇپ يىقىلغىنىچە ئالەمدىن كەتتى. پادىشاھدىن گادا يىغىچە پۈتۈن خۇراسان خەلقى ھازىدار بولۇپ، گويا قىيامەت قايىم بولغاندەك بىر ئەھۋال يۈز بەردى. ئۆزى ھايات ۋاقتىدا راسلاپ قويغان ۋە ھەر كېچىسى كىرىپ ئىستىقامەت قىلىپ كەلگەن نىمەتى ئابىاتتىكى يەرلىكىگە ھىجرىيە 899 - يىلى (مىلادىيە 1443 - 1444 - يىلى)، دەپنە قىلىندى. (ئايەتنىڭ مەنىسى) «بىز ئاللاننىڭ، ئاللا تەرەپكىلا قايتىمىز».

ئۇ بەشىنچى پىرى ھەزرىتى مەۋلانە لۇتقىدۇر. بۇ ئەزىز مۇشۇ موغۇلىستاندىن ⑤۶ ھىدى، ئۇ ئالىملىقتا ھەزرىتى ئەبۇ نەسىر فارابىدەك، ھېكىملىقتا ھەزرىتى ئىبنى سىنادەك، شائىرلىقتا ھەزرىتى ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائىدەك، نەغمىچىلىكتە قىدىرخاندەك ھىدى. بۇ ئەزىز بىلمەيدىغان ئىلىم يوق ھىدى. زاماننىڭ

شۆھرەت تۇتقان. بۇ ئەزىز بۇلاردىن باشقا يەنە بېھسەپ فەزەل مۇقام، ئاھاڭلار ئىجاد قىلدى، مەشھۇرلىرى مۇشاۋىرەك، بايادەك ۋە يۇقۇرىدا ئېيتىلغان چاھارزەرب، دۇگاھ، سىگاھ، چاھارگاھ پەنچىگاھلار بولۇپ، غەرب ۋە شەرق ئوتتۇرىسىدا مەشھۇردۇر ھەممىسىنى بۇ قىسقا رسالىگە سىغدۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. بۇ ئەزە ئاۋال بابۇر شاھنىڭ ھۇزۇرىدا خىزمەت قىلدى، كېيىن مىرزا ئەب سەئىدىنىڭ بارگاھىدا يۇقۇرى ئورۇن تۇتتى، ئۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان ساھىپ قىران ھۈسەيىن باھادىرخانىنىڭ ⑤۴ دەرگاھىدا مەھرەم بولدى. بۇ ئەزىزنىڭ ئۇلۇغلىغىنى شۇ يەردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇ ئەبى نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائى ھەزرەتلىرىدەك ئالىيجاناب زات بىلەن 40 يىل ھەمسۆھبەت، دوست بولۇپ ئۆتتى. ئەگەر بۇ كىشىنىڭ تەبىئىتىدە زەررىچە ئەيىپ بولسا ئىدى، نەۋائى ئۇنى دوستلۇققا قوبۇل قىلمىغان بولار ئىدى. ئەكسىچە، نەۋائى: «مەن پەھلىۋان مۇھەممەت كۈشتىنىڭ بىلەن 40 يىل ھەمسۆھبەت بولدۇم، بۇ جەرياندا كۆڭلۈم مالال بولغۇدەك ھېچقانداق ئىش ئۆتۈلمىدى، بەلكى دوستلۇق مۇھەببىتىمىز كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ باردى» دەپ يازغان. مانا بۇنىڭدىن بۇ ئەزىزنىڭ خۇي - پەيلىنىڭ نەۋائىغا ناھايىتى يارىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. نەۋائىنىڭ قىممەتلىك ۋاقتىنى سەرپ قىلىپ، بۇ ئەزىزنى تەربىيەلەپ تارىخ، ھېكايە يازغانلىقى بۇ ئەزىزگە بېرىلگەن ئەڭ يۇقىرى باھا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەزىز شېئىرىي مۇھەممەد «مەنىسى يوشۇرۇن شېئىر»، ئىلمىدە دەۋرنىڭ يىگانىسى، زامانىنىڭ نادىرى ئىدى. بۇ پەن توغرىسىدا نۇرغۇن كىتابلار يازدى. شۇ زاماندىكى شائىرلارنىڭ يۈزىدىن بىرىدە مۇنداق قابىلىيەت يوق ئىدى. شائىرلار ھەر قانداق شېئىر يازسا، پەھلىۋانغا كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ پىكىرىنى قوبۇل قىلاتتى. ئۇنىڭ بۇ پەندىكى سەمىمىيىتىنى ئۇنىڭ كۈشتىنىڭ تەخەللۇسى بىلەن يازغان بىر شېئىرنىڭ مۇنۇ باشلانغۇچى بېيىتىدىن كۆرگىلى بولىدۇ (مەنىسى):

— مەن ئۇنىڭغا: كىشىنى ئالدىڭىدە مېنىڭ كىشىم غە
بېيىشتۇر، دېدىم. ئۇ ھىراتتىكى بىر چوڭ يولنىڭ بويىغا 5000
كىشىلىك ئۆي - باغلاردىن تەركىب تاپقان زور بىر كىتاپخانا
سالدۇردى، بۇ بىر مۇساپىرخانا بولۇپ، ئۇنىڭغا «نەمەتى كىتابات» دەپ
نام بەردى. يېقىنلار، دەرۋىشلەر، مۇساپىرلار ۋە يولۇچىلار كېلىپ
بىر گاي، كىكى گاي، ھەتتا بىر يىل، كىكى يىل تۇرۇپ قالاتتى
ئۇلارغا ھەر كۈنى ئۈچ قېتىم ئۈچ تۈرلۈك كالى تەمىن قىلىپ بېرىلەتتى

ئۆيگە قونغۇچى سۈپىتىدە كىردى. بۇ ئۆي مەھمۇت ئاتلىق بىر ئوتۇنچىنىڭ ئۆيى ئىدى، بۇ مەلەكە بولسا شۇ مەھمۇتنىڭ قىزى ئىدى. سۇلتان ئۆيىنىڭ بۇلۇڭىدا تۇرغان تەمبۇرنى كۆرۈپ قېلىپ مەھمۇتتىن تەمبۇر چېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. مەھمۇت: «مەن تەمبۇر چېلىشنى بىلمەيمەن، مۇشۇ قىزىمىز ماڭا تەمبۇر ئېلىپ بەر دەپ خاپا قىلىپ ئالدۇرغان، قىزىم چالدى» - دەپ جاۋاب بەردى. سۇلتان: «ئەمىسە، قىزىڭىز چېلىپ بەرسۇن» - دېدى. مەھمۇت قىزىغا ئەمىر قىلدى. قىز تەمبۇرنى ئېلىپ پەنجىگاھ مۇقامىغا شۇنداق چالدىكى، سۇلتان ھەيران قالدى، بولۇپمۇ قىز ئۆزى يازغان بىر شېئىرنى مۇقامغا سېلىپ ئوقۇغاندا، سۇلتان قىزنىڭ مۇھەببىتىدە كۆيۈپ، بېھۇش بولۇپ كەتتى. شېئىرنىڭ باشلانما بېيىتى مۇنداق ئىدى (مەنىسى):

خۇدا ساڭا يۈز ئۈكرى، بىزگە ئادىل پادىشاھ بەردىڭ،

پېقىر - مىسكىنگە ئابدۇررىشتخاننى پاناھ قىلدىڭ.

بۇ غەزەلنىڭ چۈشۈرگە بېيىتى مۇنداق باغلانغانىدى.

(مەنىسى):

ئەي نەفىسى، ئۇلۇغ تەڭرىگە كېچە - كۈندۈز دۇئا قىلغىن،

ئەگەر شاھ ھەققىدە دۇئا قىلمىساڭ، قاتتىق گۇناھ قىلغان

بولسىن.

غەزەل تامام بولۇشىغا سۇلتان ئالدىراپ: «نەفىسى دېگەن شائىر كىم؟ سىز بۇ غەزەلنى نەدىن ئۆگەنگەن؟» دەپ سورىغانىدى، قىز: «خەقنىڭ غەزىلىنىمۇ ياد ئېلىپ ئوقۇمىدىكەن، مەن نەۋائى، فۇزۇلى (59)، زەلىلىنىڭ (60) شېئىرلىرىدىن باشقىنى ئوقۇمايمەن، بۇ غەزەل ئۆزۈمنىڭ، نەفىسى مېنىڭ تەخەللۇسۇم» دەپ جاۋاب بەردى. سۇلتان ئۇنىڭ نەچچە ياشقا كىرگەنلىكىنى سورىدى. ئاتىسى: «13 ياشقا كىردى» دەپ جاۋاب بەردى. سۇلتان تېخىمۇ ھەيران بولدى. ئاڭغىچە، ئاماننىسا خېنىم قوپۇپ، ئۆزى يازغان بىر نەچچە شېئىرلارنى ئەكىلىپ كۆرسەتتى. خېتىنىڭ ھۆسنى ئۆزىنىڭ ھۆسنى بىلەن بەسلىشەتتى. پادىشاھنىڭ بۇ خەتنى شۇنچە كىچىك ئارىسىدىن ئىشەنچ بىلەن يازغىنىغا ئىشەنگۈسى كەلمەي: «قېنى ئەمىسە، مەن قاراپ تۇراي، بىر شېئىر يېزىپ بېقىڭ» دېگەندى، قىز دۇۋەت - قەلەم ۋە قەغەز ئېلىپ كېلىپ، تۆۋەندىكى بېيىتنى يازدى (مەنىسى):

خۇدا، بۇ بەندە ماڭا تولىمۇ گۇمانلىق كۆزدە قارىدى،

ئەڭ كاتتا ئالىمى ئىدى. ئۇنىڭ قولىدا 500 دىن ئارتۇق ئالىم قارى تەربىيىلىنىپ چىقتى، 200 چە كىشى مۇزىكا ئىلمىدە كامال تېپىپ ماھارەت كۆرسەتتى. ئۇ 20 دىن ئارتۇق كىتاپ يازدى. ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائى ئىلمىي پاساھەتتە «ئىستىلىستىكا ئىلمىدە بۇ ئەزىزنى ئۇستازىم دەيتتى. لۇتفى بولسا ھەزرىتى نەۋائىنى مېنىڭ ئۇستازىم دەيتتى ۋە «مېنىڭ ئۆمۈر بويى يازغان 10 مىڭ مىسرا شېئىرىمدىن سېنىڭ ئىككى مىسرا شېئىرىڭ ئارتۇق» دەيتتى. ھىجرىيە 878- يىلى (مىلادىيە 1473-يىلى)، ۋاپات بولدى.

ئون ئالتىنچى پىرى ھەزرىتى يۈسۈپ سەككاكىدۇر. بۇ ئەزىز مۇھەممەد ئىلمىدە ھەزرىتى فارابى ۋە ھەزرىتى لۇتقىدە ئىدى. مىڭلىغان تالىپلار ئۇنىڭ قولىدا تۈرلۈك - تۈرلۈك ئىلىملەرنى ئۆگىنەتتى. مەنتىق ئىلمىدە، ئىلمىي پاساھەت ۋە ئىلمىي بەلەغەت (ئاتىلىق ئىلمى)، دە ئەسەرنىڭ يەكتاسى ئىدى؛ شېئىرىيەت ئىلمى بۇ موغۇلىستاندىن چىققان مۇتەپەككۈرلەرنىڭ ھەممىسىدىن ئۈستۈن ئىدى، غەتى ھەققىدە «تەلخىس» (ئومۇمىي بايان)، ناملىق بىر كىتاب تۈزدى، مۇزىكا ئىلمى بويىچە رسالىلەر يازدى. ھازىرغىچە نەغمىچىلەر ئارىسىدا مەشھۇر بولۇپ كېلىۋاتقان بايات ناملىق مۇقامنى شۇ ئەزىز ئىجاد قىلىپ شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەنىدى.

ئون يەتتىنچى پىرى مەلىكە ئاماننىسا خېنىم ⑤۸ ئىدى بۇ خېنىم سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ خانىشى ئىدى. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ يىگانە شائىرەسى بولۇپ، «دېۋان نەفىسى» (نەفىسى شېئىرلىرى توپلىمى)، ناملىق شىرىن بىر كىتابنى يازغانىدى. خەتتاتلىقتا ئۈستۈن ماھارەتكە ئىگە ئىدى، مۇزىكا ئىلمىدەمۇ شۇنداق كامالەت ئىگە ئىدىكى، سۇلتان ئۇنىڭغا تاقەتسىز ئاشىق ۋە ئىختىيارسىز شەيخ بولغانىدى. سۇلتاننىڭ بۇ مەلىكىنى ئۆز نىكاھىغا ئېلىش ۋەقەسى مۇنداق بولغانىدى: سۇلتان ئۆز ۋەزىر - ئەمىر ۋە لەشكەرلىرى بىلەن پايتەختى يەركەندىن ئاتلىنىپ چىقىپ، تارىم دەرياسىنى بويلاپ تەكلىماكان دەشتىگە شىكارغا يۈزلەندى ۋە نەچچە كۈن شۇ ئەتراپتا بولدى. سۇلتاننىڭ كېچىلىرى دېھقانچە ساددە كىيىملەرنى كىيىپ قونغۇچى مۇساپىر سۈپىتىدە سەھرا ياقىلىرىدىكى ئۆيلەردە غەربىي قوندىغان ۋە شۇ يول بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىيەلەرگە زۇلۇم سىتەم قىلغانلىغىنى تەكشۈرىدىغان ئادىتى بار ئىدى. بىر كۈن سۇلتان شۇ يوسۇندا ئەكرەم ئاتلىق بىر مەھرىمى بىلەن بىر خار

ئۇستازلىرى ھەر ئەسىر، ھەر شەھەردە يۈزلەپ بەلكى مىڭلاپ ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئەھۋالاتىنى بايان قىلساق بۇ قىسقا رسالىگە سىغمايدۇ. شۇڭا، مىڭدىن بىرى تاللاپ ئېلىندى، يەنى بىرەر ناخشا - مۇقام ئىجات قىلغان ياكى بىرەر چالغۇ ئەسۋابى ياسىغان ياكى بۇ ئىلىم توغرىسىدا بىرەر رسالە يېزىپ داڭ چىقارغانلىرىلا قىسقىچە تونۇشتۇرۇلدى.

خۇدايىمغا يۈز مىڭ سانا ۋە تەشەككۈر،
يەنە ئۇنىڭغا چەكسىز ھەممىد ۋە شۈكۈر.
ئەلشىر ھېكىم بەگكە ئەمەل بەردى،
ئۇنى خوتەن خەلقىگە پادىشاھ قىلدى.
ئۇ مېنى بۇ شاھ دەۋرىدە تۈرەلدۈردى،
بېشىمغا كۈلەھ، ئۈستۈمگە جەندە كىيگۈزدى.

زامانە ئادالەتلىك شۇ قەدەر،
بۆرى ھەم قويلارغا باج تۆلەر.
ماڭا ئەمىر بولدىكى، تارىخنى يازغىن،
قولۇڭغا دۇۋەت ۋە قەلەمنى ئالغىن.

مەن بۇ ئەمىرگە ئىتائەت قىلدىم،
ئىسىم سۆزلەرنى يىغىپ جەم قىلدىم.
نەغمىچى ھەققىدە رسالىلا بولسا،
تارىخ گېتى بار كىتابلا بولسا،

يىغىپ تۈزدۈم بۇ تارىخنى مەن،
ياخشى دېگەي بۇنى ئوقۇپ ئەھلى خوتەن.
بولسىمۇ ئەقىلم قىسقا، بويۇم پاكار،
خوتەنلىككە قىلدىم بۇنى يادىكار.

سەۋەب بولدى ئۇنىڭغا ئەلشىر ھېكىم،
كۆپ ئەجرى بەرگەننى ماڭا ئاللا كەرىم.
ئوقۇپ ئاڭلىغانغا شۇدۇر ئىلتىجا:
ئەلشىر ھېكىمگە قىلىنغان دۇئا.

يەنە مېنىمۇ تۇتۇڭلار ئەستە،
سېخى ئۆلسە بولۇر ئورنى جەننەتتە.
تارىخنىڭ پۈتۈلگەن ۋاقتىن تارىخىن دېدىم،
بىلەلمەسەمكىن دەپ بەكمۇ غەم يېدىم.

گويا بۇ ئۆيىدە بۈگۈن ماخشام مەن ئۈچۈن بىر تىكەن ئۈندى.
 سۇلتان كۈلۈپ: «ئىشەندىم، مېنى مەسخىرە قىلماڭ» - دې
 ۋە مەھرىمى بىلەن تاشقىرىغا چىقىپ: «بىز ھېلى كېلىمىز» د
 كېتىپ قالدى. ئۇ لەشكارگاھىغا بېرىپ، ۋەزىر - ئەمىرلەرگە بولغ
 ئەھۋالنى بايان قىلدى. بېشىغا تاج كېيىپ، ئۈستىگە داۋاج ياپتى
 دەرھال ئون قوي ۋە شايى - ئەتلەسلەر تەييارلاندى، تۈن يېرىم
 قىرىق كىشى مەھمۇتنىڭ ئۆيىگە كېلىپ مەقسەتنى بايان قىلدى
 پادىشاھ ئۆزىنى ئاشكارا قىلىپ، توي قىلىپ قىزنى نىكاھىغا ئالدى
 بۇ مەلىكە 20 يىل پادىشاھنىڭ نىكاھىدا تۇردى. خۇدايىتائالا بۇ قىز
 شۇنداق ئەقىل - پاراسەت ئاتا قىلغانىدىكى، تەرىپلەپ ئولتۇرۇشنىم
 ھاجىتى يوق. «دۇۋان نەفىسى» نى يازدى، خوتۇن - قىزلار
 نەسبەت قىلىش مەزمۇنىدا «ئەخلاقىي جەمىلە» (گۈزەل ئەخلاق
 ناملىق بىر كىتابنى يازدى، «شورۇھۇلقۇلۇپ» (قەلبلەر شەرىھى
 ناملىق بىر رسالە يازدى، شائىرلىق، نەغمىچىلىك ۋە خەتتاتلىق
 توغرىسىدا بۇنىڭدەك مەنىلىك كىتاب ئاز. «ئىشرەت ئەنگىز
 (شادلىق قوزغىغۇچى، ناملىق بىر مۇقامنىمۇ بۇ مەلىكە ئىجا
 قىلغانىدى. كۈچلۈك رەشك يۈزىسىدىن سۇلتان بۇنى ئۆز نامى
 قىلىۋالغان ۋە شۇ بويىچە نەغمىچىلەرگە ئۆگىتىلگەن. بۇ مەلىكە 4
 يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولغان، دېيىلىدۇ. مەلىكە ئالەمدىن ئۆتكەندىن
 كېيىن سۇلتان ئۆزىنى ئۆلتۈرگۈدەك ھالەتكە يېتىپ، سەۋدايلىمۇ
 كېسىلىگە مۇپتىلا بولدى، سۇلتان ئاخىر يىغلاپ ئالەمدىن ئۆتتى،
 دېيىلىدۇ.

بۇلاردىن كېيىن مۇقام، غەزەل ئىجاد قىلغۇدەك بىر ئۇستازنىڭ
 ئالەمگە كەلگەنلىكى مەلۇم ئەمەس. شۇنى بېلىش كېرەككى، نەينى
 جەمىشت پادىشاھنىڭ مەشھۇر خوتۇنى مەلىكە دىلسۇز (61) كەشىپ
 قىلدى. سۈنەينى ئاۋۋال كەيقباد شاھنىڭ نەزىرىدە لەشكەرلىرى
 ئارىسىدا ئەردىشىر ئاتلىق بىر كىشى بۇغا مۇڭگۈزىدە ياساپ چالدى.
 نوشرۇۋاتنىڭ (62) زامانىسىدا ياغاچتا سۇناي ياساپ چالدى. داپنى
 سۇلايمان ئەلەيھىسسالامغا دېنلەر ياساپ بەردى. ناغرا ئىسكەندەر
 زۇلقەرنەينىن زامانىدا كەشىپ بولدى، دېيىلىدۇ. (دۇئانىڭ مەنىسى،
 «بۇ كىتاب بەك بىلگۈچى ئاللانىڭ ياردىمى بىلەن ئاياغلاشتى.»

يەنە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مۇزىكا ئىلمىنىڭ

تەرىپلەنگەن.

③ جەمىشت. مىرزا ئوبۇلقاسىم فىردىمۇسىنىڭ «شاھنامە» دېگەن كىتابىدا قەدىمكى ئىران رايونىدىكى پىشادىيان (پىشادىيان) سۇلالىسىنىڭ 4- پادىشاھى، شاھ تومرىسنىڭ ئوغلى دەپ تەسۋىرلەندۈرۈلگەن. رىۋايەتتە ئۇ ناھايىتى باتۇر، قەيسەر، ھۈنەرۋەن بىر شاھ بولۇپ، ئىستەھرى شەھىرىنى بىنا قىلدۇرغان، ئىچكىلىكى ۋە ھېيت - بايرام قىلىشنى كەشىپ قىلغان دەپ سۆزلەندۈرۈلگەن. «شاھنامە» دېگەن كىتابتا يەنە جەمىشتىن مەملىكىتىمىز جۇڭگو، بولۇپمۇ شىنجاڭ رايونى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىمۇ بايان قىلىنغان. مەسىلەن، تەخمىنەن مىلادىيىدىن X ئەسىر بۇرۇن جەمىشت مەچىن پادىشاھى ماخانىنىڭ بىر قىزىغا ئۆيلەنگەن. ئۇنىڭدىن بەدىئۇل، ھۇمايۇن دېگەن ئىككى قىز تۇغۇلغانىكەن.

④ سۇلايمان — داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى، يەھۇدى ۋە ئىسلام رىۋايەتلىرىدە پۈتۈن ئىنسانىيەت، ھايۋانات ۋە جان - جانىۋارلارنىڭ ھەم دو - پىرى ۋە مالايىكلارنىڭ پادىشاھى دەپ تەسۋىرلەندۈرۈلگەن.

⑤ ئىسكەندەر — ئىسكەندەر زۇلقەرنەين، ئىسكەندەر رومى، ئالىسكەندەر ماكدونىسكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قەدىمكى ماكدونىيە پادىشاھى فىلبى I نىڭ ئوغلى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 356- يىلى ماكدونىيە پايتەختى پىلا شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 336- يىلىدىن 323- يىلىغىچە ماكدونىيە پادىشاھى بولغان. ئىلگىر- ئاخىر بولۇپ قەدىمكى يۇنان (گرېتسىيە)، ئانا تولى (ھازىرقى تۈركىيە)، ئەرەب دۆلەتلىرى، شىمالىي ئافرىقا، ئىران، خوراسان، سېستان، بەلىخ، ھېرات قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 323- يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزم ۋە سوغدى رايونلىرىغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدە مەغلۇپ بولۇپ ۋاپات بولغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئىمپېرىيىسىمۇ پارچىلانغان.

⑥ ئەلىشىر ھېكىم بەگ — مۇھەممەت ئەلىشىر بىننى ئابدۇ مومىنبەگ. مىلادىيە 1828- يىلى دادىسى ئابدۇ مومىنبەگنىڭ ئورنىغا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن خوتەن ھاكىم بېگى قىلىپ تەيىنلەنگەن. 1864- يىلى خوتەندە مۇقتى ھەبىبۇللاخان ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ھاكىم بەگلىك مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان. 1865- يىلى ياقۇببەگ (بەدۆلت) مۇقتى ھەبىبۇللاخاننى ئۆلتۈرۈپ، خوتەننى بېسىۋالغان. ياقۇببەگ ھۆكۈمىتى يوقىتىلغاندىن كېيىن ئەلىشىر ھېكىم بەگ يەنە ھاكىم بەگلىك مەنسىپىگە تەيىنلىنىپ، 1882- يىلى ۋاپات بولغان.

⑦ «تارىخىي رەشىدى». تۇغلۇق تۆمۈر (مىلادىيە 1331-1363- يىللىرى) خاندىن باشلانغان مۇغۇلىستان خانلىقى (مىلادىيە 1348-1514- يىللىرى) دەۋرى ۋە يەركەن خانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرى (مىلادىيە 1514-1551- يىللىرى)دىكى شىنجاڭ رايونىنىڭ بىر قەدەر مۇپەسسەل تارىخى بولۇپ، قەشقەرلىق مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر (مىلادىيە 1500-1551- يىللىرى) تەرىپىدىن پارس تىلىدا يېزىلغان.

تۈگەت سۆزى موجدىرى غەربىي بىناۋا،
باشقىچە گىش توت، كىر گولۇغ يولغا.

1271 - يىلى

ئىزاھلار:

① نەۋائى — ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائى مىلادىيە 1441-يىلىدا
1501-يىلىغىچە ياشاپ، ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى تارىخىي دەۋرىنى ئاچقان
بۈيۈك ئالىم، مۇتەپەككۈر، شائىر، دۆلەت ۋە جامائەت ئەربابى.

نەۋائى مىلادىيە 1441-يىلى 2- ئاينىڭ 9- كۈنى بۇرۇنقى غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ
ھىرات شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئەرەب، پارس، تىللىرىنى، شەرق ئەللىرى تارىخىنى
ئىسلام پەلسەپىسى ۋە قانۇنلىرىنى، يۇنان پەلسەپىسى ۋە مەدەنىيىتىنى، شۇنىڭدەك جۇغراپىيە
ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە) ۋە تۈرك، پارس، ئەرەب ئەدەبىياتلىرىنى تولۇق ئۆگەنگەن.
مىلادىيە 1472- يىلى ئۆزىنىڭ ساۋاقداشى، خۇراسان پادىشاھى ھۈسەيىن بىلقارا (مىلادىيە
1470-1505-يىللىرى) نىڭ بلىش ۋەزىرى بولۇپ تەيىنلەنگەن. 1476-يىلى بۇ ۋەزىپىدىن
ئىستىپا بېرىپ، ھىراتتا «ئىخلاسىيە»، «ئۇنسىيە» خانىقالىرىنى قۇرۇپ، مەخسۇس يازغۇچىلىق
ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

نەۋائى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن تۈركىي ئەدەبىي تىل — چاغاتاي
تىلىدا بىر مۇنچە ئالەمشۇمۇل ئىسەرلەرنى يېزىپ، جاھان ئەدەبىياتى غەزىنىسىگە باھلەپ
تۆھپىلەرنى قوشقان. نەۋائى مىلادىيە 1501- يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان.

② لۇتقى — ئەبەيدۇللا لۇتقى مىلادىيە XIV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى، XV
ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشاپ، مىلادىيە 1465- يىلى ۋاپات بولغان. لېكىن بۇ ئەسەر
ھىجرىيە 878- يىلى (مىلادىيە 1473 — 1474-يىلى) ۋاپات بولدى دەپ يېزىلغان.
لۇتقى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن تۈركىي ئەدەبىي تىل — چاغاتاي
تىلىدا نۇرغۇن ئىسەرلەرنى يازغان، بولۇپمۇ ئۇنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» ناملىق 2 مىڭ 00
مىسراتلىق داستانى ئەينى زاماندا پۈتۈن شەرق ئەللىرىگە مەشھۇر ئىدى. ئۇ يەنە مەشھۇر
تارىخچى شەرىفىددىن ئەلى يەزىدى (مىلادىيە 1454-يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ تومۇرلەر
(مىلادىيە 1335-1404-يىللىرى) ھەققىدىكى «زەپەرنامە» ناملىق پارسچە ئەسىرىنى چاغاتاي
تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

لۇتقى 99 يىل ئۆمۈر كۆرگەن بولۇپ، ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى شۇ زاماندىكى
مۇھىم مەدەنىيەت شەھەرلىرىنىڭ بىرى بولغان ھىراتتا ئۆتكۈزگەن. نەۋائى لۇتقى بىلە
ئىسارار بولغان بولۇپ، ئۇنى «ئۇستازىم» دەپ ئاتىغان ھەم شۇ زاماننىڭ «مالىكۇلكالامى
(سۆز پادىشاھىسى)، «ئۇيغۇر ئىبارلىرىنىڭ ماھىرى، تۈرك تىلىنىڭ ئۇستىسى» دە

580-500-يىللىرى) نىڭ ئەربەبچە ئاتىلىشى. پىفاگور ماتېماتىكا، مۇزىكا، بىناكارلىق، ھەيكەلتراشلىق ۋە ئاسترونومىيە قاتارلىق پەنلەرنىمۇ تەتقىق قىلغان. پىفاگور پەلسەپىسىنىڭ ئىسلام ئەللىرىگە جۈملىدىن، ئۇيغۇر پەلسەپىسىگە بولغان تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان. «تەۋارىخى مۇسقىيىيۇن» دا «فساغۇرس ھەزرىتى ئىسكەندەردىن بىر يىل كېيىن ۋاپات بولدى» دېيىلىدۇ، ئەمەلىيەتتە ئىسكەندەر زۇلقەرنەين مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 323-يىلى ۋاپات بولغان بولۇپ، فساغۇرسنىڭ ۋاپاتىدىن نەچچە يۈز يىل كېيىنكى ئىش.

⑭ فارابى — ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت بىننى تارخان بىننى ئۇزۇلۇغ فارابى. بۇ مەشھۇر ئالىم مىلادىيە 870-يىلى دەسلەپتە قارلۇق خانلىقىغا (مىلادىيە 766-940-يىللىرى) كېيىنچە قاراخانىلار سۇلالىسىگە مەنسۇپ بولغان فارابى (ئوتتۇرا) شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. باشلانغۇچ ئىلمىنى شۇ جايدا ئۆگىنىپ، كېيىن ئىران، باغداد قاتارلىق جايلارغا بېرىپ پارس، ئەرەب تىللىرىنى ئۆگەنگەن، پەلسەپە، جۇغراپىيە، زونئولوگىيە، تېبابەتچىلىك، مۇزىكا، شۇناسلىق بويىچە ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ ئۆزىنىڭ 80 يىللىق ھاياتىدا 120 دىن ئارتۇق چوڭ توملۇق ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ پەقەت «كىتابۇئەلخىتابە» ناملىق بىر ئەسىرىلا 20 تومدىن ئىبارەت ئىدى. فارابى ئۆزىنىڭ ئاخىرقى ئۆمرىنى دەمەشىقتە ئۆتكۈزۈپ، مىلادىيە 950-يىلى شۇ جايدا ۋاپات بولغان. فارابىنىڭ جىنازا نامىزىنى ئەينى زاماندىكى ھەممەدان پادىشاھلىقىنىڭ ئۈچىنچى پادىشاھى، فارابىنىڭ شاگىرتى ئەبۇلھەسەن ئەلى بىننى ئابدۇللا بىننى ھەممەدانى سەپۈلدەمۇلە (دۆلەت ئىگىسى) چۈشۈرگەنىدى. ھازىر فارابىنىڭ قەبرىسى دەمەشىقتىكى بابۇلساغىر دېگەن جايدا.

فارابى ئۆز دەۋرىدە شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران ۋە ئەرەب ئەللىرىگە مەشھۇر ئالىم بولۇپ، ئۆز ئۆمرىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى قەدىمكى يۇناندىكى ئارستوتېل پەلسەپىسىنى تەتقىق قىلىش بىلەن ئۆتكۈزگەن ۋە بىر مۇنچە پەلسەپە ئەسەرلىرىنى يېزىپ، «ئىككىنچى ئارستوتېل» دەپ شۆھرەت قازانغان. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ، شۇنىڭدەك ئەينى زاماندىكى مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ پەلسەپە ئاساسىنى ئورناتقان بۈيۈك ئالىمدۇر. كېيىنكى دەۋرلەردە فارابىنىڭ نامى ۋە ئەسەرلىرى ياۋروپا ئەللىرىگە كەڭ تارالغان بولۇپ، ئەرەب ۋە ياۋروپا تارىخىي ھۆججەتلىرىدە «ئەلفارابۇس» دەپ تىلغا ئېلىنىدۇ.

⑮ پەھلىۋان مۇھەممەت كۆشتىنىگىر. بۇ كىشى توغرىسىدا «تەۋارىخى مۇسقىيىيۇن» نىڭ ئۆزىدە خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەن.

⑯ نوھ ئەلەيھىسسالام. يەھۇدى، خرىستىئان دىنىلىرىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئىنجىل» دىكى ئەپسانە بويىچە، توپان سۈيى يەر يۈزىدىكى بارلىق ھاياتلىقنى ۋەيران قىلغاندىن كېيىنكى ئىنسانىيەتنىڭ ئەجدادى. «ئىنجىل» دا رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئاللا ئىنسانلارنىڭ گۇناھلىق ئىشلىرى سەۋەبىدىن يەر يۈزىنى توپان بالاسى بىلەن ۋەيران قىلىش ئالدىدا، نوھ ئەلەيھىسسالامغا بىر كېمە ياساپ پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن شۇ كېمىگە چىقىۋېلىش

بۇ ئەسىر مىلادىيە 1838- يىلى مۇھەممەت نىياز بىننى غوپۇر بەگ تەرىپىدىن ئۆيى تىلغا تەرجىمە قىلىنغان. ھازىر بۇ تەرجىمە نۇسخىسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەن ئاكادېمىيىسى ئاسىيا خەلقلىرى تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا.

⑧ «تەۋارىخى تەبىرى». مەشھۇر ئەرب تارىخچىسى ئەبۇ جەھفار مۇھەممە بىننى جەرىر بىننى زەمىت تەبىرى (مىلادىيە 922-يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن يېزىلغان 4 توملۇق دۇنيا تارىخى. ئەسەردە ئىنسانىيەتنىڭ پەيدا بولغان ۋاقتىدىن تارتىپ ئاپتور ۋاپاتىغىچە بولغان تارىخى ۋەقەلەر بايان قىلىنغان، بولۇپمۇ ئەرب خەلىپىلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ قاتارلىق جايلارنىڭ تارىخى خېلى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان. بۇ ئەسەر مىلادىيە 963- يىلى ئەرب تىلىدىن پارس تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. مەشھۇر ئۆيى تارىخچىسى مۇھەممەت سادىق قەشقەرى (مىلادىيە 1849- يىلى ۋاپات بولغان) شۇ چاغدىكى قەشقەر ۋاڭى تاجىبەگ بىننى ئىسكەندەر بەگ بىننى ئايىمان خوجىنىڭ پەرمانى بىلەن پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ «تارىخى ئىسكەندەرى ۋە تاجىنامەنى شامى» نام قويۇپ تارقاتقان.

⑨ «تەۋارىخى رەۋزە تۇسەفا». بۇ ئەسەرنىڭ ئەسلى نامى «رەۋزە تۇسەفا فى سىرەتۇلئىبىيا ۋە مۈلكى ۋە ئەلخەلەفا» بولۇپ، ئىران تارىخچىسى مۇھەممەت ئىبىن خاۋەند شەھ ئىبنى مەھمۇت مەرخۇند (مىلادىيە 1498-يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن ئەلش نەۋائىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئەلشىر نەۋائىنىڭ «ئىخلاسىيە» خاندانلىقىدا يېزىلغان 6 توملۇق ئەسەر. ئەسەردە ئادەم پەيدا بولغاندىن باشلاپ ئاپتور ياشىغان زامانغىچە بولغان ئەسەر ۋە ئىران تارىخى بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنىڭ شۇ چاغدىكى تارىخى ئەھۋاللىرىنىمۇ ئالاھىدە ئورۇن بېرىلگەن.

⑩ «تەۋارىخى ھۆكەم». ئەسلى نامى «تەۋارىخى ھۆكەماتى سەلق» بولۇپ بەزىدە «قۇدۇمتۇلمۇ ئەررىخۇن» دېيىمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئەرب تارىخچىسى مەۋلانە شەمس مۇھەممەت شەھرۇدى (شەھرى زۇرى دېيىمۇ ئاتىلىدۇ) يازغان ئىككى توملۇق ئەسەر. تومدا ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى پەيلاسوپلار تارىخى، 2- تومدا ئىسلام دەۋرىدىكى پەيلاسوپلار تارىخى بايان قىلىنغان.

⑪ «تەۋارىخى ئەجەم». ئەلشىر نەۋائى تەرىپىدىن يېزىلغان ئىران تارىخى بولۇپ ئەسلى نامى «تەۋارىخى مۈلكى ئەجەم» (ئىران شاھلىرى تارىخى) دەپ ئاتالغان. بۇ يەردىكى «ئەجەم» سۆزى ئەسلىدە ئاسىيادىكى غەربىي ئەرب مىللەتلىرىنى ئومۇمىي نامى بولۇپ، كېيىنچە پەقەت ئىران ھۆكۈمرانلىرىنىڭ نامى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. ئاخىرىدا پۈتۈن ئىران زېمىنىنىڭ ئومۇمىي نامى بىلدۈرىدىغان بىر جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇ بولۇپ قالغان.

⑫ «تەۋارىخى ئەرب». مۇنداق نامدىكى كىتابلار كۆپ بولۇپ، مۆجىزە قايسى بىرىنى كۆزدە تۇتۇۋاتقانلىقى مەلۇم ئەمەس.

⑬ فەسەھىيە. يۇنان ئىدىئالست پەيلاسوپى پىفاگور (مىلادىيەدىن بۇر

ۋە ھەر جىنىستىكى ھايۋانلاردىن بىر جۈپتىن ئېلىۋېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ. نەتە يەر يۈزىدىكى پۈتۈن ھاياتلىق توپان سۈيىدە ھالاك بولۇپ، پەقەت نوھ ئەلەيسالا ئائىلىسى بىلەن كېمىگە چىقىرىۋېلىنغان جان - جانىۋارلارلا ئامان قالدۇ. 150 كى توپان بالاسىدىن كېيىن نوھ بىر كەپتەرنى قويۇپ بېرىدۇ. كەپتەر بىر تال يېڭى زى شېخنى چىشلەپ قايتىپ كېلىدۇ. نوھ توپان بالاسى ئاخىرلىشىپ جاھان تىنچلانغان بىلىدۇ ۋە ئاللا تەغدا قىرغاققا چىقىدۇ. يەر يۈزىدە ئىككىنچى قېتىملىق ھايات پىلك ياۋروپالىقلارنىڭ كەپتەرنى تىنچلىق سىمۋولى قىلىشى ئەنە شۇنىڭدىن قالغان.

بەزى رىۋايەتلەردە نوھ ئەلەيسالانىڭ ھام، سام، يافىس ناملىق ئۈچ ئوغلى بو ھازىرقى ئىنسانىيەت شۇ ئۈچ ئوغۇلدىن بولغان، تۈركى خەلقلەر يافىسنىڭ ئۇلادى. بولسا خەرىزىدىن تۇغۇلغان دەپ سۆزلىنىدۇ. ئىسلام تارىخچىلىرى ئىنسانىيەتنىڭ بولۇشىنى ھامان مۇشۇ رىۋايەت بويىچە چۈشەندۈرىدۇ، جۈملىدىن «تەۋارىخى مۇسقىيىيۇن» نىڭ ئاپتورىمۇ مۇشۇ رىۋايەتنى ئاساس قىلغان.

⑰ يافىس. ئىزاھ ⑱ غا قارالسۇن.

⑱ تۈرك. ئەسلىدە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالى، موڭغۇل يايلاقلىرى سىبىرىيىنىڭ جەنۇبى، ھازىرقى شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە باشقا جايلاردا ياشايدىغان تىل سىستېمىسى تۈركى تىللىرى ئائىلىسىدىكى قەبىلە ۋە مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي نامى بو دۆلىتىمىزنىڭ قەدىمكى تارىخى ھۆججەتلىرىدە «دى» (狄) «بېي دى» (北狄) ، «لى» (狄历) ، «دىڭ لىڭ» (丁零) ، «تېي لې» (铁勒) «تۈرك» (突厥) تىلغا ئېلىنغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى «تۈرك» سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بو تۈركلەر مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ قەدىمكى قەبىلە ۋە مىللەتلەرنىڭ بىرى. تۈركلەر مىل 552- يىلى شەرقتە چاۋشيەن، غەربتە كاسپى دېڭىزى، جەنۇبتا سەددىچىن، شىمالدا كۆلىگىچە بولغان جايلاردا تۈرك خانلىغىنى قۇرغان. مىلادىيە 630-659- يىللىرى ئاردا تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان. لېكىن «تەۋارىخى مۇسقىيىيۇن» دا تۈرك يافىس ئوغلى دەپ كۆرسىتىلگەن.

⑲ خەرىزى. ئىزاھ ⑱ غا قارالسۇن.

⑳ سۈرى. ھازىرقى لىۋاننىڭ پايتەختى بېيرۇت شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمىي شەھەرنىڭ نامى. تارىخى ھۆججەتلەردە بۇ شەھەر مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 يىلى بىنا قىلىنغان دېيىلىدۇ. بۇ شەھەر مىلادىيە 1202- يىلى قاتتىق يەر تەۋرەشتە بولغان. «تەۋارىخى مۇسقىيىيۇن» دا فساغۇرس سۈرى شەھىرىدىن ئىدى، دەپ بېزە لېكىن ئىشەنچلىك تارىخى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، فساغۇرس قەدىمكى بۇناننىڭ شەھىرىدە (ئانا تولى يېرىم ئارىلىنىڭ غەربىدە گېرتسىيىگە قارايدىغان بىر ئارال) كەلگەن.

㉑ بۇ يەردە پەرەڭستاننىڭ بۇرۇنقى نامى ئەنتاكىيە دەپ ئاتىلاتتى، دېيىلگەن.

مەزگىل ئىران قاتارلىق جايلاردا ياشىغان. خوراسان پادىشاھى ھۈسەيىن بايقارانىڭ ئوردىسىدا بىر مەزگىل مۇنشى (بلىش كاتىپ) بولۇپ ئىشلىگەن. «بايانى» دېگەن تەخمىنلەش بىلەن «تارىخىي شاھى» «خىسرو ۋە شىرىن» ناملىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. مىلادىيە 1516-يىلى ھىساردا ۋاپات بولغان. لېكىن «تەۋارىخى مۇستەقىمۇن» نا ئۇ ھىجرىيە 881-يىلى (مىلادىيە 1476-يىلى) ۋاپات بولدى دەپ يېزىلغان.

③۱ ھىسار. ئاسىيادا بىرقانچە شەھەر بۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ بىرى بۇخارانىڭ شەرقىدىكى قەدىمكى بىر شەھەر. ئىككىنچىسى ھىندىستاندىكى دېھلىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بىر قەدىمكى شەھەر. يەنە ھازىرقى تۈركىيىدە «قارا ھىسار» دەپ ئاتالغان بىر شەھەرمۇ بار. شىنجاڭدا «يېڭى ھىسار» (يېڭىسار) دېگەن جايىمۇ بار. بۇ يەردە بۇخارانىڭ شەرقىدىكى ھىسار شەھىرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

③۲ جامى. نۇرىددىن ئابدۇراخمان جامى، مەشھۇر تاجىك ئالىمى، پەيلاسوپى، يازغۇچىسى، تىلشۇناسى ۋە تارىخچىسى. جامى مىلادىيە 1414-يىلى ئەسلىي چاغاتاي خانلىقى تەۋەلىكىدىكى ھىرات شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ خوراسان پادىشاھى ئەبۇسەئىد ۋە ھۈسەيىن بايقارا ئوردىسىدا ئۇزۇن مۇددەت ئىشلىگەن. جامى ئۆز ئۆمرىدە «يۈسۈپ ۋە زۈلەيخا»، «لەيلى ۋە مەجنۇن» قاتارلىق مەشھۇر ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يېزىپ، پۈتۈن مۇسۇلمان ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا داڭ چىقارغان. ئەلشىر نەۋائى جامىنى ئۆز ئۇستازلىرى قاتارىدا ھېسابلايتتى. جامى مىلادىيە 1492-يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان.

③۳ ھىرات. ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ غەربىدىكى قەدىمكى بىر شەھەرنىڭ نامى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى III ئەسىردىن مىلادىيە I ئەسىرگىچە باكتىرىيە سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بولغان ۋە «ھىرى» دەپ ئاتالغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى IV ئەسىردە ئىسكەندەر زۇلقەرنەين تەرىپىدىن ئىستېلا قىلىنغان. مىلادىيە VII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئەرەب خەلىپىلىكى تەرىپىدىن ئىستېلا قىلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئاسىيا قىتئەسىدە مۇھىم ئىسلام مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان. مىلادىيە XV ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا خوراسان دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولغان.

③۴ مۇھەممەت خارەزىمى. غەربىي چاغاتاي خانلىغىنىڭ مەشھۇر ئىسلام پەيلاسوپى بولۇپ، مىلادىيە 1448-يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ تەفسىرچىلىكتە ناھايىتى شوھرەت قازانغان ۋە «ئۇستاد مۇھەممەت» دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ چاغاتاي تىلىدا يازغان بىر مۇنچە شېئىر - غەزەللىرى شۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ ناخشا - مۇقام تېكىستلىرى قىلىنغانىدى.

③۵ نەمان سەمەرقەندى. مىلادىيە XV ئەسىردە غەربىي چاغاتاي خانلىقىدا تۇتۇلغان مەشھۇر شائىر، غەزەلچى، مۇزىكا ئۇستازى ھەم مەشھۇر ئىسلام پەيلاسوپى. ئۇ مەۋلانە شەمسىددىن تەبرىزى بىلەن بىللە ئىمام مۇھەممەت غەززالى ۋە جالالىدىن رومى (مىلادىيە 1207-1273-يىللىرى) قاتارلىقلارنىڭ ئىسلام پەلسەپىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىسلام دىنى سۈنئىي مەزھىپى بىلەن تەرىققەتچىلىكنىڭ قارىمۇقارشىلىقىنى كېلىشتۈرۈشكە تۇرۇنغان. ئۇ

ئەرب پەيلاسوپى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە ئاساسەن ئىسلام پەلسەپىسى (تەفسىرچىلىك) تىبابەتچىلىك، ئىلمىي رىيازەت (ماتېماتىكا)، ئىلمىي مەنتىق (لوگىكا) قاتارلىق پەن تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان ۋە بىر مۇنچە ئەدىبىي ئەسەرلەرنىمۇ يازغان. ئۇ ئۆمرىدە 100 دىن ئارتۇق كىتاب يېزىپ «شەيخۇل ئىسلام» دېگەن شۆھرەتكە ئىگە بولدى. ②6 ئىبنى سىنا — ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا. ئۇ مىلادىيە 980- يىلى بۇرۇنقى سەلتەنەت سۇلالىسى (مىلادىيە 875-999-يىللىرى) نىڭ پايتەختى بۇخارا نىڭ يېنىدىكى قىشلاقتا دۇنياغا كەلگەن. مىلادىيە 999- يىلى قاراخانىلار سۇلالىسى سامانىلار سۇلالىسى ئۆزىگە قاراتقاندىن كېيىن ئىبنى سىنا بۇخارا، ئۈرگەنچ قاتارلىق جايلاردا ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. كېيىنچە ئىراندىكى ئىسپاھان، ھەمدان قاتارلىق جايلاردا تىبابەتچىلىك، فىزىكا، ماتېماتىكا ۋە پەلسەپە پەنلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «ئەلئانۇن» «كىتابۇلئىسپاھ» قاتارلىق ئەسەرلىرى پۈتۈن شەرق ئەللىرىدە تىبابەتچىلىك، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئاساسىنى ئورنىتىش بىلەن بىللە، تىبابەتچىلىكى ۋە ئىسلام پەلسەپىسىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ئىبنى سىنا مىلادىيە 1037- يىلى ھەمداندا ۋاپات بولغان.

②7 مەۋلانە ئەلى. خوراسان پادىشاھى ھۈسەيىن بايقارا زامانىدا (مىلادىيە 1470-1505-يىللىرى) ئۆتكەن ئىران شائىرى بولۇپ، ھۈسەيىن بايقارانىڭ دىۋانخانىسى خەتتاتلىق ۋە مۇغەننىچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. شۇنىڭدەك ئۇ يەنە باشقا بىر مۇنچە لېرى غەزەللەرنىمۇ يازغان. ئۇنىڭ «ئىسلىۋلۇمىسلى» ۋە «مۇرتاز» ناملىق ئەسەرلىرى كەڭ تارقالغان. ②8 خوراسان. قەدىمكى زاماندا ھازىرقى ئىراننىڭ شەرقى، ئافغانىستاننىڭ غەربىي ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ ئومۇمى نامى ئىدى. «خوراسان» دېگەن پارىسچە «خور» (قۇيلىش) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، «قۇيلىش دۆلىتى» يەنى «شەرق دۆلىتى» دېگەن مەنىدە. «خوراسان» دېگەن نام ئىران ساسانىلار سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىيە 224-651-يىللىرى) پەيدا بولدى. تۆمۈرلەك زامانىدا خوراسان غەربىي چاغاتا خانلىقىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالغان. مىلادىيە 1451- يىلى تۆمۈرلەك ئەۋلادى ئەبۇ سەئىد بىننى مۇھەممەت بىننى ئەمرانشاھ بىننى تۆمۈر ئۆز ئالدىغا مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ خوراسان دۆلىتىنى قۇردى. بۇ دۆلەت مىلادىيە 1510- يىلى ئىران سافاۋىلار سۇلالىسى (مىلادىيە 1502-1722-يىللىرى) تەرىپىدىن يوق قىلىندى.

②9 خوجا شاھابىددىن — شاھابىددىن ئەبۇ ھەفىس ئومەر بىننى مۇھەممەد بولۇپ كەشغۇر ئىران شائىرى، تەرىقىەتچىلىك نەزەرىيەچىسى. ئۇ ئۆز ھاياتىدا ئىسلام پەلسەپىسى بولۇپمۇ ھەدىس ۋە تەسەۋۋۇپچىلىق ھەققىدە بىر مۇنچە ئەسەرلەرنى يازغان. مىلادىيە 44 يىلى ئىراننىڭ شۆھرەۋەزدى شەھىرىدە تۇغۇلۇپ، مىلادىيە 1534- يىلى بلخدا تەۋە بولغان.

③0 ئابدۇللا مەرۋازىت. سەمەرقەندلىك مەشھۇر شائىر ۋە خەتتات بولۇپ،

بىلەن بىللە تېزلا شىنجاڭ رايونىغا تارالغانىدى. ھازىر «بابۇرنامە» نىڭ پارسچە، ئىنگلىزچە، رۇسچە تەرجىمىلىرى بار. بابۇر شاھ مىلادىيە 1530- يىلى ۋاپات بولغان.

④۰ كابۇل. ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ پايتەختى. قەدىمكى زاماندا شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا ئاساسىي قاتناش تۈگۈنى بولغان. مىلادىيە 1504- يىلى زاھىرىددىن مۇھەممەت بابۇر شاھ تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ، ئىككى ئەسىرگىچە مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تەۋەلىكىدە بولۇپ كەلگەن.

④۱ شەيخ سەفائى سەمەرقەندى — ناسىر بىننى مۇھەممەت بىننى ئىبراھىم شەيخ ساغائى سەمەرقەندە. مىلادىيە 1408- يىلى سەمەرقەندتە دۇنياغا كېلىپ، 1469- يىلى ۋاپات بولغان. لېكىن «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» دا ھىجرىيە 869- يىلى (مىلادىيە 1464-1465- يىلى) ۋاپات بولدى دەپ يېزىلغان. ئۇ مەشھۇر دىنىي پەيلاسوپ ۋە ئەدىب بولۇپ، «ئەلبوستان» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

④۲ قەدىرخان ياركەندى — يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى، شائىر ۋە مۇزىكاشۇناس. ئۇ سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئوردىسىدا بلىش ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەلگەن، سىياسىي جەھەتتە يەركەن خانلىقىنىڭ بىرلىكى، تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان ھەم ئۇيغۇر شائىرى مەۋلانە خۇلقى، ئايىزى، نەفىسى (ئالمانىساخان)، مىرزا مىرەك چالشى قاتارلىقلار بىلەن بىللە يەركەن خانلىقىنىڭ مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇنىڭ «دىۋان قەدىرى» ناملىق بىر شېئىرلار توپلىمى بار ئىدى. قەدىرخان ياركەندى مىلادىيە 1572- يىلى يەركەندە ۋاپات بولغان.

④۳ تەبرىز. ھازىرقى غەربىي شىمالدىكى قەدىمكى بىر شەھەرنىڭ نامى.

④۴ ئىسلامبۇل. ھازىرقى تۈركىيىنىڭ ئىستانبۇل شەھىرى. ئەرەبلەر دەسلەپتە بۇ شەھەرنى «مەدىنەئى قۇستانتىن» دەپ ئاتىغان. مىلادىيە XI ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا ياشايدىغان ئوغۇز قەبىلىسىدىن بۆلۈنۈپ چىققان سەلجۇق تۈركلىرى ئىران، ئەرەب خەلىپىلىكىنى ئىشغال قىلىپ بۇ جاينى بېسىۋالغان. مىلادىيە 1453- يىلى 5- ئاينىڭ 29- كۈنىدىن باشلاپ ئوسمان تۈرك سۇلالىسىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلەنگەن ۋە «ئىستانبۇل» ئەرەبچە «ئىسلامبۇل» دەپ ئاتالغان. ياۋروپالىقلار يەنىلا «قۇستانتىن» دېگەن نام بويىچە «قۇستانتىنپول» دەپ ئاتايدۇ.

④۵ بەلخ. ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمكى بىر شەھەر بولۇپ، مىلادىيە 1221- يىلى چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئىستېلا قىلىنغان. مىلادىيە 1370- يىلى تۆمۈرلەك تەرىپىدىن ئىستېلا قىلىنغان. كېيىنچە ئىسلام دۇنياسىنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان.

④۶ شىراز. قەدىمكى ئىراننىڭ مۇھىم سىياسىي، مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ، مىلادىيە VII ئەسىردە ئىسلام دىنى ئىرانغا تارالغاندىن كېيىن ھەججە بىننى يۈسۈپنىڭ تاغىسى مۇھەممەت بىننى قاسىم بىننى ئەقىل تەرىپىدىن بىنا قىلدۇرۇلغانىكەن.

يەنە مىلادىيە X ئىسىردە ئەرەب خەلىپىلىكىدە پەيدا بولۇپ، كېيىنچە ئافغانىستان، پاك-
ۋە غەربىي ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا تارالغان تەرىقەت مەسلىكى - «چەشتىيە» مەزھەب-
كېڭەيتىش ئۈچۈن نۇرغۇن ھەرىكەت قىلغان. مىلادىيە 1461-يىلى سەمەرقەندتە
بولغان.

③۵ مەۋلانە شەمسىددىن تەبرىزى — شەمسىددىن مۇھەممەت بىننى ئەلى بى-
مۈلك. مىلادىيە XV ئىسىردە ئۆتكەن مەشھۇر تەرىقەت نەزەرىيىچىسى، ئىمام مۇھە-
غەرزالى ۋە جالالىدىن رومى قاتارلىقلارنىڭ تەرىقەتچىلىك نەزىرىيىسىنىڭ ئاساسلىق ۋار-
ئۇ كۆپرەك ۋاقتىنى سەمەرقەندتە ئۆتكۈزۈپ، مەۋلانە نىمان سەمەرقەندى بىلەن بى-
تەرىقەتچىلىكنى كېڭەيتىش ئۈچۈن نۇرغۇن ئىشلارنى قىلغان ۋە نۇرغۇن شېئىر - غەزەل-
يازغان. ئۇ نەملەۈم بىر شەخس تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. تۇغۇلغان ۋە ئۆلگەن ۋاقتى نەمە-
③۶ چەشتىيە. مىلادىيە X ئىسىردە تەرىقەت ئۇستازلىرىنىڭ بىرى ئىۋىج ئى-
شامى (مىلادىيە 940-يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرىقەتچىلى-
مەزھەبلىرىدىن بىرى، ئىزاھ [53] گە قارالسۇن.

③۷ مەۋلانە ساھىپ بەلىخى. تارىخىي ھۆججەتلەردە يېزىلىشىچە، ئۇ مىلادىيە
V ئىسىردە ئۆتكەن ئىران شائىرى بولۇپ، ھۈسەيىن بايقارا ھەم ئەلىشىر نەۋائى قاتارلى-
بىلەن سۆھبەتداش بولغان، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن مەجلىسلىرىگە قاتناشقان. «تەۋارىخ-
مۇستقىيۇن» دا ئۇنىڭ كابۇلدا بابۇر شاھ ھۇزۇرىدا ئىشلىگەنلىكى ۋە ھىجرىيە 844-
(مىلادىيە 1440-يىلى) نەغمە ئۈستىدە ۋاپات بولغانلىقى بايان قىلىنغان. بۇ يەردە
ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى بابۇر شاھ مىلادى 1482-يىلى دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ
كابۇلدا تۇرغان ۋاقتى مىلادىيە 1504-يىلىدىن كېيىنكى يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

③۸ بابۇر شاھ — زاھىرىددىن مۇھەممەت بابۇر شاھ. ئانا جەمەت تەرىپىدىن غەرب-
چاغاتاي خانلىقىنىڭ تۇنجى پادىشاھى تۆمۈرلەڭنىڭ ئەۋلادى، ئانا جەمەت تەرىپىدىن
مۇغۇلىستان خانلىقىنىڭ 9-پادىشاھى ئۇستاز يۈنۈسخاننىڭ نەۋرىسى. بابۇر شاھ مىلادى
1482-يىلى مۇغۇلىستان تەۋەلىكىدىكى پەرغاندا دۇنياغا كەلگەن. 1492-يىلى دادىسى ئو-
شەيخ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، پەرغانە ۋالىسى بولۇپ تەيىنلەنگە-
كېيىنچە ئۆزبېك خانلىقىدىن شەيبانىخان (مىلادىيە 1450-1510-يىللىرى) سەمەرقەند-
رايونىنى بېسىۋېلىپ، غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغان ھەم مۇغۇلىس-
تەۋەلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، بابۇر شاھنى پەرغاندىن قوغلاپ چىقارغان. بابۇر شاھ كېيىن
ھازىرقى ئافغانىستان، پاكىستان، كەشمىر، ھىندىستان قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ
مۇغۇلىستان خانلىقىغا تەقلىد قىلىپ بۈيۈك مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان. ئۇنىڭ «بابۇرنامە»
نامىلىق چاغاتاي تىلىدا يازغان مەشھۇر ئەسىرى تا ھازىرغىچە زور قىممەتكە ئىگە.
ئەسەرنىڭ شۇ چاغدىكى يەركەن خانلىقىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت تەرىققىياتى ئۈچ-
تەسىرى چوڭ بولغانىدى. بۇ ئەسەر بابۇر شاھنىڭ «ئەسىرنامە مۇستقى» ناملىق مۇزىكا كىتە

VII ئەسىردە ئىسلام دىنى بۇ جايلارغا تارالغاندىن كېيىن، ماۋەرە ئۈننەھرى (دەريانىڭ نېرىقى تەرىپى) دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدىغان جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇ بولۇپ قالغان.

53 سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزى — ئەبۇ سەئىد بىننى مۇھەممەت بىننى ئەمىرانشاھ بىننى تومۇر. خۇراسان دۆلىتىنىڭ بىرىنچى پادىشاھى بولۇپ، ھىجرىيە 855-يىلى (مىلادىيە 1451-يىلى) تەختكە چىققان. ھىجرىيە 873-يىلى (مىلادىيە 1468-يىلى) قاراباغ دېگەن جايدا ئەزەربەيجان ۋالىسى ئۇزۇن ھەسەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

54 سۇلتان ساھىپ قىران ھۈسەيىن باھادىرخان — ھۈسەيىن بىننى مەنسۇر بىننى بايقارا بىننى شەيخ ئومەر. تارىخىي ئەسەرلەردە ھۈسەيىن بايقارا دەپلا ئاتىلىدۇ. بۇ خۇراسان دۆلىتىنىڭ ئۈچىنچى پادىشاھى بولۇپ، مىلادىيە 1470-يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادىيە 1505-يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ياردىمى ئىستىدا خۇراسان دۆلىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتى ئۈچۈن بىر مۇنچە پايدىلىق ئىشلارنى قىلغان. ئۆزى مەشھۇر شائىر بولۇپ، بىر مۇنچە شېئىر ۋە غەزەللەرنى يازغان.

55 ھاتەم تەي. ئەبۇئەدى بىننى ئابدۇللا بىننى سەئىد ھاتەم تەي، قەدىمكى زاماندىكى مەشھۇر ئەرب شائىرى. ئۇ رىۋايەتلەردە ئۆزىنىڭ سېخلىقى بىلەن داڭ چىقارغان.

56 مۇغۇلىستان. ئەسلىدە شەرقتە قارا شەھەر، غەربتە ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پەرغانە شەھىرىنىڭ غەربى، شىمالدا كۆكچە دېڭىز (بالقاش كۆلى)، جەنۇبتا قارا قۇرۇمغىچە بولغان ھەم شىمالىي شىنجاڭدىكى جۇڭغار ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ (ماڭلاي سۈيە) قاتارلىق رايونلار تارىختا «مۇغۇلىستان» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ موڭغۇللار (چاغاتاي ئەۋلادى) ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايون دېگەنلىك بولىدۇ. مىلادىيە 1348-يىلى چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان تۇغلۇق تومۇر (مىلادىيە 1331-1363-يىللىرى) بۇرۇنقى چاغاتاي خانلىقى تەۋەلىكىدىكى بىر قانچە پادىشاھلىق ۋە بەگلىكلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بىر خانلىق قۇرغان. بۇ خانلىق «مۇغۇلىستان» دەپ ئاتالغان. مۇغۇلىستان خانلىقى مىلادىيە XV ئەسىردىن باشلاپ پارچىلىنىشقا باشلىغان. مىلادىيە 1514-يىلى تۇغلۇق تومۇر ئەۋلادلىرىدىن سۇلتان سەئىدخان مۇغۇلىستان خانلىقىنىڭ پارچىلانغان بىر قانچە رايونلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ يەكەن خانلىقىنى قۇرغان. مىلادىيە 1678-يىلى يەكەن خانلىقى ئاپتاق خوجا ۋە جۇڭغار ئەسۋەگەكلىرى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

57 يۈسۈپ سەككاكى. XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XV ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە بىر مۇنچە شېئىر ۋە قەسىدىلەرنى يازغان. ئۇنىڭ «دىۋان سەككاكى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى تا ھازىرغىچە كەڭ تارقالغان. ئەلىشىر نەۋائى سەككاكىنى لۇتى بىلەن بىر قاتاردا قويۇپ، «ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ ماھىرى، تۈرك تىلىنىڭ ئۈستىسى» دەپ تەرىپلىگەن. سەككاكى مىلادىيە 1468-يىلى ۋاپات بولغان.

بۇ شەھەر ئىراندا ھۆكۈم سۈرگەن تۈرك ئاتاپىكان سۇلالىسى (1150-1393-يىللىرى) نىڭ پايتەختى بولغان.

④7 سۇلتان ئابدۇرۇشتخان — يەكەن خانلىقىنىڭ تۇنجى پادىشاھى سەئىدخاننىڭ چوڭ ئوغلى. مىلادىيە 1510-يىلى مۇغۇلىستان خانلىقى تەۋەسىدىكى پەشەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن، بالىلىق ۋە ئوقۇش يىللىرىنى پەرغانە ۋە تاغىسى بابۇر شەھەر كابلدىكى ئوردىسىدا ئۆتكۈزگەن. مىلادىيە 1514-يىلى يەكەن خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن دادىسى سۇلتان سەئىدخان بىلەن بىللە قەشقەر ۋە يەكەنگە كەلگەن. بىر مەزگىل يەكەن خانلىقىغا تەۋە يەتتە سۇ رايونى (ھازىرقى باقلاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبى) سەرئالتىقىغا (باش ۋالىيلىقىغا) تەيىنلەنگەن. بۇ چاغدا ئابدۇرۇشتخان ئەمدىلا 20 يەشى كىرگەن بولۇپ، ھەربىي ئىلىم، پەلسەپە، ئەدەبىيات، مۇزىكا جەھەتتە زور ماھىرىتى كۆرسەتكەنىدى. مىلادىيە 1533-يىلى سۇلتان سەئىدخان شىزاڭغا قىلغان بىر ھەرىكەت يۈرۈشىدە ئىس تېگىپ ۋاپات بولغاندىن كېيىن يەكەن خانلىقىغا سۇلتان بولۇپ تەيىنلەنگەن يەكەن خانلىقىنىڭ پۈتۈنلۈكى، ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن بىر مۇنچە پايدىدا تەدبىرلەرنى قوللانغان.

سۇلتان ئابدۇرۇشتخان بولۇپمۇ يەكەن خانلىقىنىڭ پەن، مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان. بەزى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ «دىۋان رەشىدى» «سىلاتىنامە» «مەشۇقنامە» «غەزەلىيات رەشىدى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بولغان.

④8 مەۋلانە تۇتى. مىلادىيە XV ئەسىردە ئۆتكەن ئىران شائىرى. مىلادىيە 1481-يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان.

④9 تىرمىزى — ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەت بىننى ئەلى تىرمىزى. مەشھۇر ئىسپان يەيلاسوپى، ھازىرقى سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى تىرمىز شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. شېئىر - غەزەلچىلىكتىمۇ خېلى مەشھۇر. مىلادىيە 869-يىلى تىرمىز شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

⑤0 خىسرودېھلىۋى — ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان «لاچىن» قەبىلىسى مەنسۇپ بولۇپ، ھىجرىيە 651-يىلى (مىلادىيە 1253-يىلى) كەش شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن كېيىنچە ھىندىستاندا ئۇزۇن مۇددەتلىك مۇھاجىرلىق تۇرمۇشىنى باشتىن ئۆتكۈزۈپ، ھىجرىيە 725-يىلى (مىلادىيە 1325-يىلى) 72 يېشىدا دېھلىدە ۋاپات بولغان. ئۆز ھاياتىدا «ئىسكەندەرنامە»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «شىرىن ۋە خۇسرۇ»، «تۇغلۇقنامە»، «تارىخ دېھلى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

⑤1 مەۋلانە كاتىبى — مىلادىيە XV ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئىران شائىرى ھىجرىيە 839-يىلى (مىلادىيە 1435-يىلى) ئاستىراتتا ۋاپات بولغان. «ھەسەن ۋە ئىشراق»، «نەسىر ۋە مەنسۇر»، «بەھرام ۋە گۈلەندەم» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

⑤2 ماۋەرۇننەھرى. قەدىمكى يۇناننىڭ تارىخ ۋە جۇغراپىيە كىتابلىرىدا «ترانستوكسانىيە» (ئوكس - ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرىپى) دەپ ئاتالغان. مىلادىيە 1481-يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان.

ئىمىن تۇرسۇن

نەۋائى ۋە خوتەن

ئالەمشۇمۇل ئەدىب ئەلىشىر نەۋائى «ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن» «كىچىك باخشى» «غىياسىدىن باھادىر» نىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى ئىدى. ئۇ ھىراتتا 1441 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1501 - يىلى ۋاپات قىلغان. بىرەر زاتنىڭ مىللىي مەنسۇپلۇقى تۇغۇلغان يېرى بىلەن ھۆكۈم قىلىنمايدىغانلىقى ھەممىگە ئايان.

ئۆز ئانا تىلى ئۈچۈن قاتتىق كۈرەش قىلغان ئەدىبلەرنىڭ پېشۋاسى، تۈركىي تىل، جۈملىدىن ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىياتىنىڭ يۈكسىلىشىدە چوڭ رول ئوينىغان بۇ مۇتەپەككۈر شائىر، تۈركىي ئەدەبىيات تارىخىدا XV ئەسىردە ئۆتكەن ئۆزىگە زامانداش ئەدىبلەر ئىچىدە، ئەسەرلىرىنىڭ تېماتىكىسى ۋە بەدىئىي تىلى جەھەتلىرىدىن ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب بىلەن بايراقدار دەپ ئاتالدى.

تېماتىكا جەھەتتىن، ئىپتىخار ئەسىرى «خەمسە» نى ئالساق، نەۋائى ئۆزىدىن ئىلگىرى «خەمسە» يازغان شائىرلارنىڭ، بولۇپمۇ ئىلياس يۈسۈف ئوغلى نىزامى گەنجەۋىي، ئەمىر خۇسرەۋ دېھلەۋىيلەردىن ئۆزگىچە يول تۇتقان. بۇ ھەقتە نەۋائى مۇنداق ئەسكەرتكەن:

خۇش گەرمەس ئەل سوڭىچە رخىش سۈرمەك،
يولكىم ئەل يۈگۈرمىشىدۇر يۈگۈرمەك.

نىزامى گەنجەۋىي «خۇسرەۋ ۋە شېرىن» داستانىغا، خۇسرەۋ دېھلەۋىي «شېرىن ۋە خۇسرەۋ» داستانىغا ئەجەم مۈلكىدىن خۇسرەۋنى باش قەھرىمان قىلىپ تاللىغانلىقىغا تەنقىدىي نەزەر بىلەن قاراپ، ئۇلار ماڭغان يولدىن ماڭماي، ئۆزىنىڭ «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىغا ۋەقەلىكىنىڭ يىلتىزىنى ۋە باش قەھرىمانىنى چىن دىيارىدىن تاللىغان. دەرۋەقە، ئۇ زامانلاردا ئىران - خوراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا

58) ئاماننسا خېنىم. مۇشۇ كىتابنىڭ ئۆز مەلۇماتلىرىغا قارالسۇن.

59) فۇزۇلى. ئۇيغۇر تىلىنى ئاسلى قىلغان «چاغاتاي» ئەدىبىياتىنىڭ ئاسلى ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇ مىلادىيە 1504-يىلى ھازىرقى ئىراقتىكى باغدادتا جەنۇبغا جايلاش كەربالا شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى سۇلايمان ھەزرىت باغدادنىڭ جەنۇبىدە ھىلە شەھىرىنىڭ مۇقتىسى بولغان. فۇزۇلى ئۆز ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى باغدادتا ئۆتكۈزۈشۈ جايدا شۆھرەت قازانغان. شۇڭلاشقا «فۇزۇلى باغدادى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. فۇزۇلى ئانا تىلى «چاغاتاي» تىلىدا نۇرغۇن شېئىر - غەزەللەرنى يازغاندىن تاشقىرى، يەنە پال تىلىدىمۇ نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان. شېئىرىيەتتە «نەۋائى سانى» (ئىككىنچى نەۋائى) ئاتالغان. ئۇنىڭ «دىۋان فۇزۇلى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكچە فۇزۇلى مىلادىيە 1562-يىلى باغدادتا ۋاپات بولغان.

60) زەلىلى. قولىمىزدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، «زەلىلى» تەخەللۇس ئىككى شائىر ئۆتكەن. بىرى، مىلادىيە 1743-يىلى ۋاپات بولغان يەكەنلىك مۇھەممەت سەد زەلىلى؛ يەنە بىرى، مىلادىيە 1790-1844-يىللاردا ئۆتكەن تۈركمەن شائىرى مەختۇم قۇ زەلىلى، بۇلارنىڭ ئىككىلىسى ئاماننسا خېنىمدىن تەخمىنەن ئىككى ئەسىر كېيىن ياشىغان دېمەك، بىر بولسا، بۇ يەردىكى «زەلىلى» ئاپتور ياكى خەتتاتنىڭ سەۋەنلىكى بىلەن يېزىلىپ قالغان، بىر بولسا، ئاماننسا خېنىم ياشىغان دەۋردە ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇن يېزىخى مەلۇم بولمىغان باشقا بىر زەلىلى ئۆتكەن.

61) مەلىكە دىلسۇز. مرزا ئەبۇقاسىم فىردەۋسنىڭ «شاھنامە» ناملىق كىتابى تەسۋىرلەنگەن شاھ جەمىشنىڭ خوتۇنى، رىۋايەتتە ئۇ ناھايىتى گۈزەل، ئەقىللىق، جەس ۋە خەلقپەرۋەر شائىرە، غەزەلچى دەپ سۆزلىنىدۇ.

62) نۇشروۋان. قەدىمكى ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ 20-پادىشاھىسى. ئۇ ئىران ماۋەزە ئۇنىۋېرسىتىتى ۋە ئەرمېن دۆلەتلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. مىلادىيە 531-يىلى تەخت چىقىپ، مىلادىيە 579-يىلى ۋاپات بولغان.

تۈزگۈچىنىڭ ئىزاھاتى: «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» (تەرجىمە نۇسخىسى) ناملىق ئەسەر بىلەن «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» غا كىرىش سۆز، ناملىق ماقالە ھەمدە «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» غا بېرىلگەن 62 ئىزاھ بۇ يۈرۈشلۈك كىتابلارنى تۈزۈش داۋامىدا ئالىم مۇتەخەسسسلەر ۋە ئوقۇرمەنلەرنىڭ مەسلىھەت - تەلپىگە ئاساسەن، مۇھتەرەم ئۇستاز ئەبۇ بايتۇر، خەمەت تۆمۈر تەرىپىدىن نەشىرگە تەييارلىنىپ، مىللەتلەر نەشىرىياتى تەرىپىدىن 1982-يىلى 6 - ئايدا نەشىر قىلىنغان 1-نەشىردىن ئىككىنچى نەشىر بولدى.

ۋەقەلىك ۋە ئېپىزوتلار بايان قىلىنغان 40 بابتىن ئونلىغان بابتا چىن مەملىكىتى، فەرھادنىڭ دۇنياغا كېلىشى ۋە ھەر خىل بىلىم - ھۈنەرلەرنى ئۆگىنىشى، ئاتىسى خاقان بىلەن ھەربىي يۈرۈشلەرگە قاتنىشىشى ۋە فەرھادنىڭ تىلىمىنى ئېچىشى، خاقان ئۆز ئوغلى فەرھادنىڭ كۆڭلىنى ئاۋۇتۇش ۋە ئۇنى غايىبەنە ئاشقىلىق ھەۋسىدىن ياندۇرۇش ئۈچۈن يىلىنىڭ تۆت پەسلى مەنزىرىسىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان تۆت قەسىر سالدۇرۇشى قاتارلىق ۋەقەلەرنى نەۋائى گويىكى ئۆزىنىڭ ئانا يۇرتىغا بولغان قىزغىن مۇھەببىتىدەك، ئوتلۇق ئىشتىياقى ۋە كۈچلۈك ھېسسىياتى بىلەن ئاجايىپ تەشەببۇھلەر ئارقىلىق تەسۋىرلىگەن. نەۋائى داستاندا چىن مەملىكىتىنى ئۇلۇغلاپ يازغان بابتىن بەزى ئۇزۇندىلەرنى كەلتۈردۈق:

بۇ چىنى ھۈللەرغە بولغان رەقەمكەش.
 يۈزىن بۇ تەرھ ئىلە قىلدى مۇنەققەش ...
 كى چىن مۈلكى كى رەشىك نەقىشى چىندۇر،
 سەۋادى غەيرەئى خۇلد بەرىندۇر ...
 ئىكى ئالەمچە مۈلكى قۇستەت ئىچرە،
 يەنى گەردۇنچە تەختى رەئەت ئىچرە.
 سىپاھى يەر يۈزىدە قۇم ھېسابى،
 نەقۇم، گەردۇن ئۈزەنەنجۇم ھېسابى.
 تەجەممۇل ئاندا ئەفرىدۇنچە يۈز مىڭ،
 خەزىنى مەخزەنى قارۇنچە، يۈز مىڭ ...
 زەمانە تاق ئاقاق ئەيلەپ ئانى،
 بارى خانلار ئارا تاق ئەيلەپ ئانى ...

چىننى ئەنە شۇنداق باي، قۇدرەتلىك چوڭ مەملىكەت دەپ تەسۋىرلەش بىلەن بىللە، پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت - سەنئەت جەھەتلىرىدەمۇ ئاجايىپ كەشپىياتلار ياراتقان مەرىپەتلىك ئەل ئىكەنلىكىنى مۇنداق تەرىپلىگەن:

خىتا مۈلكىدە ھەر نەۋىگى غەرايىپ،
 كى، مۈمكىن بولماغاي ئانداغ ئاجايىپ.
 سۇ مەنبەلەرى بارى زىباۋۇ نازۇك،
 ھۈنەرۋەرلەر بەغايەت چۈستۇچاۋوك ...

ئەدىبلىرى چىن مەملىكىتىنى دۇنيانىڭ ئىقتىسادى گۈللەنگەن، تېخنىكىدا ئاجايىپ يېڭىلىقلار ياراتقان، قۇدرەتلىك، مەدەنىيەتلىك مەرىپەتلىك مەملىكەت دەپ ئۇلۇغلايتتى. يەنە كېلىپ خوتەن دىيار ئۇلۇغ چىن مەملىكىتىنىڭ كۆزىنىكى دەپ تەرىپلەپ، «ماچىن» ئاتايتتى. ئەمەلىيەتتە، قەدىمكى «ئۇدۇن» ئۆزىنىڭ قاشتە مەدەنىيىتى، توقۇمىچىلىق (جۈملىدىن گىلەمچىلىك، يىپەكچىلىك مەدەنىيىتى، تەسۋىرىي سەنئەتكارلىق ھۈنەرلىرى بىلەن تونۇلغان شۇنداقلا قۇچۇ، كۇچا، كاشىغەر كېيى قەدىمكى مەدەنىي مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. شۇڭا، ئەدىبلەر، شائىرلار سەنئەتكارلار نەزەرىدە، خوتەن گۈزەللىكىنىڭ تىمسالى ئىدى؛ ئەسەرلىرىدە ئەڭ گۈزەل - ساھىبجاماللارنى «خوتەن رەئالىرى» «خوتەن خوبلىرى» دېگەن تەسۋىرىي ئىبارە بىلەن قۇياش دېيىشتە ئورنىغا «خوتەن خاۋەرى» ياكى «شاھى خوتەن» دېگەن تەشبىھ بىلەن تەسۋىرلەيتتى. مەسىلەن:

«بۇ نەۋۋە ئۇيۇدۇمكىم، مېنى مويغاتقۇچى تاخلا

يۈز سىغىشانلىغ بىلە شاھى خوتەن ئەردى»

«ئەي خوتەن جەيرەنلەرى، نېتىكى بۇ مەجبۇن كۆڭلۈمە،

نەقىشەنى يەتكۈزسىڭىز مۇشكىن غەزالىمدىن گەھى»

— نەۋائى

ئەلىشىر نەۋائى «خەمسە» سىنىڭ گۈل تاجى بولغان داستانىغا ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان ھاياتى كەچۈرمىشلىرىنى ۋە مۇھەببەتتىكى قايغۇ - ئەلەملىرىنى ئىپادىلەشكە ۋاستە قىلىپ، «مەھزۇن فەرھاد» ئوبرازىنى كۆيۈپ پىشپى تەسۋىرلەشتە، بارچە ماھارىتىنى دېگۈدەك بېغىشلىغان ئوبرازنى چىن مەملىكىتىدىن تاللاشتا، ئۇنىڭ ئۇلۇغ سىما ۋە چاشقىنىڭ ئۈلگىسى، مەرىپەتلىك، ئالىيجاناب ئىنسان زاتىنى نامايەندىسى ئىكەنلىكىنى تونۇتۇش ئىدى.

نەۋائى «خەزايىئۇل مەئانى» دىۋانىغا كىرگۈزگەن بەغزەللىرىدە، گۈزەللىرىنى، سۆيۈملۈك يارنى «بۇتى چىن» «لۇئىب چىن» «غەزالى چىن»، گۈزەللىرىنىڭ چاچلىرىنى «مۈشكى چىن» دېگەندەك گۈزەل تەشبىھ بىلەن تەسۋىرلىگەن. «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدا كىرىشمە بايلاردىن باشقا، بۇ

سېنىكىم ھەق گەتتى بۇ نەۋىسى گەر جۇمەندە،
كى، بەستىلىك دۇرۇر بويىلە مەندەك بەلەند ...

ئىسكەندەر خاقانى چىنغا ھۆرمەت - تازىم بىجا كەلتۈرۈپ،
سوۋغا - سالام سۇنغاندىن كېيىن، خاقانى چىننى ئاتا ۋە تاجىدار،
ئۆزىنى ئۇنىڭغا ئوغۇل ۋە سىپەھدار ئورنىدا كۆردۈ.

ئىسكەندەر دەيدى: جەمئى قىلغىلى كۆڭۈل،
ئىككى، دەھر ئارا سەن ئاتا، مەن ئوغۇل ...
قىلىپ ساخا پەرزەنتىدەك پايىبۇس،
دەينىكىم تىرىلدى مەلىك فەيلەقۇس.
سەن گەت مەسەندە ئۆزۈرە كۈلاھدارلىق،
مەن ئاللىڭدا گەيلەي سىپەھدارلىق.

خاقانى چىنمۇ ئىسكەندەرنى ئىززەتلەپ مېھمان قىلىدۇ، ئۇنىڭغا
«ئايىنەنى چىن» ۋە «لۇئىبەتنى چىن» دەپمىلىگەن جاھاندا مىسلى يوق
ئاجايىپ ئىككى نەرسە سوۋغات قىلىدۇ.

«ئايىنەنى چىن» — «ئىككى يۈزى ئاي ۋە كۈندۈزدەك يورۇق
بولغان، ھەر قانداق ئادەمنىڭ تۇرقى - ئەپتىدىن نىيىتىنىڭ
قانداقلىقىنى ۋە ھەر قانداق قاراڭغۇلۇققا يوشۇرۇنغان نەرسىنىمۇ
ئاشكارا كۆرسىتىپ بېرىدىغان خىسلەتلىك چىن ئەينىكى» .

«لۇئىبەتنى چىن» — «خىتايى نەسەب، شوخى چىننى نەۋاد،
جەمالغە ھۆرۈپەرى خانەزاد» بولغان «چىن گۈزەلى» . ئىسكەندەر
غەربكە قايتارىدا، مورلار مەملىكىتىدە زور دېۋە سۈپەت قوشۇنغا دۇچ
كېلىدۇ، ئىسكەندەر بارلىق باتۇر ۋە سېھرىگەرلىرىنى ئىشقا سېلىپمۇ
بۇلارنى بويسۇندۇرالمىي بېشى قېتىپ تۇرغاندا، «چىن ماچىن» —
خوتەن دىيارىدىن ئاتلانغان بىر «يىگىت» — نىقابلانغان ۋە تۈركى
ئارغىماققا مىنگەن پەھلىۋان ھازىر بولۇپ، مور قوشۇنىنى تارمار
قىلىدۇ. ئاخىرىدا، بۇ نىقابلانغان «يىگىت» ھېلىقى «لۇئىبەتنى چىن»
بولۇپ چىقىدۇ.

نەۋائىنىڭ چىن ۋە خوتەن توغرىسىدىكى بايانلىرىنىڭ
ماھىيىتىنى يەنىمۇ چوڭقۇرراق ھەم ئەتراپلىقراق تەتقىق قىلىپ،
ئېنىق يورۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەمدى نەۋائىنىڭ ئەدەبىي تىلىدىكى ئالاھىدە بىر ئۆزگىچىلىك،

قىلىپ تۇنى يورۇق، كۈنى قاراڭغۇ،
سۇدىن موت ياندۇرۇپ، موتتىن سېپىپ سۇ.
كۆكەرتىپ شۆڭلەلىق موتتىن سېپەندەن،
ئاسىپ ئۆزگەچى تارى بىرلە سەندەن.

دېققەتكە سازاۋەر يەنە بىر مەسىلە شۇكى، نەۋائى بۇ داستاندا،
«چىن مۈلكى»، «خىتا مۈلكى» بىلەن «خوتەن مۈلكى» دېگەن خاس
ناملارنى مەنىداش نام قىلىپ قوللانغان. ئاندىن يەنە، چىن خاقان
فەرھادقا ئاتاپ ياساتقان ئاجايىپ ھەشەمەتلىك تۆت قەسىرنىڭ چارىيە
خوتەن دىيارىدا ئىكەنلىكى، فەرھادنىڭ ئالەم بىلەن خوشلاشقاندا،
بەھرامغا يەل ئارقىلىق يوللىغان سالىمدا، خوتەننى ئەسلىپ ئېيتقان
ئاتەش مەسەللىك بېيىتلىرىدىن مەلۇم، فەرھاد دەيدۇ:

خوتەن مۈلكىكى جەننەتتىن نىشاندۇر،
سەۋادى ئۆزۈرە جەننەت جان نىشاندۇر.
ھەم ئاندا تۆرت باغى رەۋزە ئايىن،
ئىچىنىدە تۆرت قەسىرى خۇلد تەزىن.
كى بولمىش ئەردى ھۆكۈمىدىن مۇھەببەت،
كۈلۈ ئەسنارى ئانداقكىم سۈرەببەت.

بۇنىڭدىن باشقا، نەۋائى «خەمسە» سىنىڭ تۈگەللىك
خاراكتېرىدىكى داستانى بولغان «سەددى ئىسكەندەر» دە، چىن
مەملىكىتىنى تىنچلىق ۋە دوستلۇقنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە قۇدرەتلىك
مەملىكەت دەپ تەسۋىرلىگەن. «يەتتە ئىقلىم» غا جاھانگىر بولۇق
نىيىتىدە يۈرۈشلەر قىلىپ، ئىران - خوراسان، كەشمىر
ھىندىستانلارنى ھەربىي كۈچ بىلەن ھۆكۈمرانلىقى ئاستى
كىرگۈزگەن ئىسكەندەر ئۆزىنى دۇنيانىڭ ھۆكۈمرانى ۋە شاھلار شاھ
دەپ چاغلانمىش، لېكىن نەۋائىنىڭ قەلىمىدە، بۇ جاھانگىر پادىشاھ
ئاسىيادىكى ئەڭ چوڭ ۋە مەدەنىيەتلىك ھەم قۇدرەتلىك مەملىكەت -
چىن بىلەن ئۇرۇشۇشتىن تەپ تارتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە
ئىسكەندەر چىن خاقانى بىلەن دوستلۇق ئورنىتىدۇ. نەۋائىنىڭ
يېزىشىچە، چىن خاقانى بىلەن ئىسكەندەر كۆرۈشكەندە، خاقاننى
ئۇلۇغلاپ مۇنداق دەيدۇ:

ئەي ئەقىل، قىلماغىل كۆپ تەۋسانلىغۇ ھورۇنلۇق،
كىم، گىشىق بىزگە سالدى ئاجىزلىغۇ زەبۇنلۇق.
تا گىشىق ئىددەتتىن تەشۋەلمەس گادەمىزاد،
تا گادەمىيلىق گاندىن كەتمەس يىراققۇ دۇنلۇق.

بۇنداق غەزەل قاپىيسىدە كەلگەن سۆزلەرنىڭ لەۋلەشمىگەن تۈرلىرىنى «مەرەملىق، ھەمدەملىق، ئادەملىق، مەھكەملىق» شەكىللىرىدە ئىشلەتكەن.

«ق \ خ» لىق قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئۈچى تاۋۇشلۇق شەكىللىرى بىلەن كەلگەن سۆزلەرنى «تىك»، «بىيىك»، «يىرىك (ئىرىك)» «ئىلىك» دەپ يازغان بولسا، ئۇ سۆزلەرنىڭ سۈپەت شەكىللىرىنى «ئىتتىك» «تىرىگ» دەپ ئىشلەتكەن. بۇ يەردە شۇنى ئەسلىتىشكە توغرا كېلىدۇكى، ئۇ زاماندا ئەدىبلەر ئاساسەن ئەرەب ئېلىپبەسىدىكى ھەرپلەرنىلا ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن «ب» ھەرپىنى «ب» ھەم «پ» ئورنىدا، «ك» ھەرپىنى «ك» ھەم «گ» ئورنىدا ئىشلەتكەن. يەنە كېلىپ، بەزى كاتىپلارنىڭ ئۆز تەلەپپۇزى بويىچە كۆچۈرگەنلىكى ئۈچۈن، گاھى غەزەللەردە ياكى بېيىتلەردە «گ» نى «ك» قىلىپ يېزىش ئەھۋاللىرىمۇ بار.

نەۋائى ئەدەبىي تىلىدا، خۇددى «خوتەن تىلى» دىكىدەك، كىچىك تىل تاۋۇشلىرىدىن «غ» ياكى «ق» بىر سۆزدە قاتار تەكرار كەلمەيدۇ. تەبىئىي يوسۇندا، سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا «ق» ياكى جارائىسىز باشقا تاۋۇش كەلسە، كېيىنكى بوغۇمىدا «غ» كېلىدۇ. مەسىلەن:

گاقساغ، قورساغ، چاغلىق، يارۇغلىق،
شەيخ بىرلە خانىقاھدىن چۈن يارۇغلىق تاپمادىم،
دەيىر يېرى خىزمەتتە كويى خەمار گىستەدىم.

— نەۋائى

«خاقانىيە تىلى» دىن تارتىپ «چاغاتاي ئۇلۇسى تىلى» دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، مەھمۇد قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» دا قېلىپلاشتۇرۇپ بەرگەن بىر قائىدە بار. يەنى، بىرەر ئىش - ھەرىكەتنى ئورۇنداش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى، ئىشلىگۈچىنىڭمۇ، ئىشلەشنى

يەنى «خاقانىيە تىلى»، جۈملىدىن «ئورتاق تۈركىي ئەدەبىي تىل نىڭ بىر شېۋىسى بولغان «خوتەن تىلى» بىلەن يېقىنلىقى يات ئوخشاشلىقىغا دائىر بەزى خۇسۇسىيەتلەرگە ياندېشىپ كۆرەيلى. ئۇيغۇر تىلى ئاساس بولغان «خاقانىيە تىلى» قاراخانلار گورخانلار زامانى ئاياغلىشىش بىلەنلا ئۈزۈلۈپ قالماي، ئەھم يۈككەنكى، ئەھمەد يەسەۋى، ناسىرىددىن رابغۇزى ئەسەرلىرى كۆۋرۈ بولغان ھالدا، XV، XVI ئەسىرلەردىمۇ يەنىلا «ئوتتۇرا ئاسىيا ئورتاق ئەدەبىي تىلى» رولىنى ئۆتەپ كەلدى. بولۇپمۇ، خاقانىيە تىلىمە فونېتىكا، گرامماتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتلىرىدىكى ئۆزگىچىلىكلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملىدىن ئۇنىڭ چوڭ شېۋىلىرىدە بىرى بولغان «خوتەن تىلى» دا ئەينەن ساقلىنىپ قالغانلىقى جانلىق تىلدا كەڭ ئىپادىلىنىۋاتقانلىقىغا دائىر تىل پاكىتلىرى بۇ ئىسپاتلىماقتا. مەسىلەن، ئىسىملار ۋە ھەرىكەتلەرنىڭ ئېنىق ياك ئېنىقسىزلىق، بېقىندىلىق كاتېگورىيىسىدە، شۇنىڭدەك ئىسىملاردا بىرەر ئىش - ھەرىكەتنىڭ خاسلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى ياساشتا، نەۋائى ئەدەبىي تىلىدىمۇ خۇددى «كاشغەر تۈركچىسى جۈملىدىن «خوتەن تىلى» دىكىگە ئوخشاش «لىخ \ لىگ» (ھە جارائىسىز ۋە لەۋلەشكەن تۈرلىرى — «لىق \ لىك» ۋە «لۇغ لۇق»، «لۈگ \ لۈك») قوشۇمچىسى ئىشلىتىلگەن. «فەۋائىدۇ كىبەر» دىۋانىدىن مىسال:

گانچە مەنزۇن كۆڭلۈم ئۆلمىش گىشىقىدىن ئازارلىغ،
كىم، قىلۇرمەن يىغلايان، ھەركىمنى كۆرسەم، زارلىغ.

.....

باگىسى ھەرمىش يىغلاماقلارغا بولۇپ كۆڭلى زەگىنى،
گائىقىكىم، فۇرقەت گىچرە چەكسە كۆپ بىمارلىغ ...

چۇن نەۋائى يارىدۇر شىرىنۇ لەيلىدەك، نەتاك.

گەيلىر قەھەد ۋەشلىغ، يوقسە مەجنۇنئوارلىغ.

شۇنىڭدەك، نۇرغۇن غەزەللىرىدە «خوتەن تىلى» دىكىدە
«ئىسىغ، قىزىغ، سارىغ، ئارىغ، ئاچچىغ، قاتتىغ، قىلىغ»
«سالىغ، ساتىغ - ئالىغ، سىلىغ (سۆز)» دەپ ئىشلىتىلگەن.
يەنە مىسال:

«زەماننىڭ پەھلىۋان ۋە مۇسەللەم كۈشتىنىڭىرى گەر كەندۇر. چۈن قابىلىيەتى بەلەند تۇشكەندۇر ۋە مۇلايىمەتى تەبىئىي بارچە فۇنۇنغا مۇناسىپ ۋە بەھرىمەند ۋاقت بولغاندۇر.»

(«ھالاتى پەھلىۋان مۇھەممەد»)

«ھەر كويىدا يۈگۈرۈپمەن ۋە ئالەم گەھلىدىن ھەر نەۋىمى گەلگە ئۆزۈمنى يەتكۈزۈپمەن؛ ياخشى - ياماننىڭ گەھئالدىن بىلىپمەن ۋە يامان - ياخشى خىسلەتلەردىن تەجربە قىلىپمەن.»

(«مەھبۇبۇل قۇلۇب»)

«ئالەم مەسكۈرى تەغرىغىدە كۆپ ئۇلۇملۇق دەئا ۋە كۆپ دىققەتلىخ ھۆكۈمە كىتابلار تەسىنىڭ گىتىپدۇرلەر ۋە مۇجەللەد بىتىپدۇرلەر؛ ئاندىن چىقمايدۇر گەردى، بۇ ئوتتۇز يىلنى يانى ئاستىدا بىر بوريا ۋە باشى ئاستىدا بىر خىشىت بىلە ئۆتكەرىپ گەردى؛ «بىر قەرنە بولاي دېدىكىم، مۇستەقىل ھالدا گەمىرلىك ۋە مۇقىم ھالدا پادىشاھقا ئاگىبلىق قىلىپ تۇرىدۇ.»

(«مەجالسۇن نەفائىس»)

«ئاسمانچە تەخت گەمىرلىرىنىڭ ھەممىسىدىن يۇقىرىراق گورۇندا گولتۇرۇپتىمەن» (رەۋزەتۇس سەفا) دا نەۋائىي سۆزىدىن نەقىل.

«خوتەن تىلى» دىمۇ پېشىننىڭ بۇ شەكىللىرى «بىرىپىدى» (بېرىپ گەمدى)، «بەرگەندى»، «كېلىپ تۇرتتۇ» (كېلىۋاتىدۇ، كېلىپ تۇرۇۋاتىدۇ)، «ئۆينى يىقىپىدى» (يىقىپ گەمدى)، ۋە باشقىلار.

نەۋائىي گەدەبىي تىلىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ بولۇپمۇ قۇمۇل شېۋىسىدە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان بىر شەكىل، يەنى سۈپەتداشتىن كېيىن «غاي\قاي» قوشۇمچىلىق ياردەمچى پېئىل كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

«پەرەزىم شۈكى، ماڭا قىلغان بەزى دۇئالەرى گىجابەت بولغان بولغاي» (مەجالسۇن نەفائىس)

بۇلار پەقەت يۈزەكى تەتقىقاتتىن ھاسىل قىلىنغان دەسلەپكى چۈشەنچىلەر. نەۋائىي مەخسۇس تېمىلار بويىچە ئەتراپلىق، چوڭقۇر ھەم پىلانلىق - باسقۇچلۇق تەتقىق قىلىپ، مۇھىم مەسىلىلەرنى

قارار قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان كەلگۈسى زامان سۈپەتداشنىمۇ
 بۇيرۇق شەكلى ئاخىرىغا «غۇلۇق \ گۈلۈك» قوشۇلىدىغان قائىدە
 نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىزچىل كۆپ ئىپادىلەنگەن. بۇ خۇسۇسىيەت
 ئۇيغۇر تىلىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ خوتەن شېۋىسىدە كۆپ ئۇچرايدۇ
 نەۋائى:

سەبىرۇ قەرارۇ ھۇشنى ئالماقلىغىڭ نەدۇر،
 مەي جانلار ئافەتى ساڭا جانىمدۇر ئالغۇلۇق.
 مۇغ كويى ئەزىمىدىن مېنى مەنئە گەتمە، مەي رەقىق
 بۇ يول ئېرۇرچۇ مەھلى مەلامەتتە بارغۇلۇق.
 («بەدايىئۇل ۋىسەت»)
 دەدى: ئولىيان جەننەت سۈرگۈلۈكدۇر،
 بۇ گىش گەر ۋاقىدە ئولسا كۆرگۈلۈكدۇر.
 («فەرھاد ۋە شېرىن»)

پېئىل كاتېگورىيىسىدە يەنە بىر مۇھىم ئۆزگىچىلىك شۇكى،
 مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» دا خاقانىيە تىلىنىڭ زامان
 كاتېگورىيىسى ھەققىدە بايان قىلىنغان خۇسۇسىيەت نەۋائىنىڭ
 ئەدەبىي تىلىدىمۇ ئىزچىللاشقان. بۇ خۇسۇسىيەت پېئىلنىڭ زامان
 كاتېگورىيىسى ئىككى، يەنى ئۆتكەن زامان بىلەن كەلگۈسى زامان
 ئىكەنلىكى بىلەن خاراكتېرلەنگەن. سۆزلەپ ياكى ئىشلەپ تۇرغان
 چاغقىچە ئۆتكەن زامان، سۆزلەپ ياكى ئىشلەپ تۇرغاندىن كېيىنكىسى
 كەلگۈسى زامان. بۇ ھال «خوتەن تىلى» دا ناھايىتى ئېنىق
 كۆرۈنىدۇ.

نەۋائى ئەسەرلىرىدە پېئىلنىڭ سۈپەتداش شەكلى (-غان، -قان،
 ياكى -گەن، -كەن) دىن كېيىن، بىۋاسىتە خەۋەرگە باغلانغان ھالدا
 خەۋەرنىڭ ھالىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىرىكمىلىرىگە كۆپىنچە
 رەۋىشداش قوشۇمچىسى (پ\پ) ئۇلانغاندىن كېيىن، «مەن\سەن»
 «دۇر\دۈرلەر» ياكى «ئەردى\ئىدى» قاتارلىق ياردەمچى پېئىللار
 ئارقىلىق ئۆتكەن زاماننى بىلدۈرىدىغان شەكىللەر كۆپ ئۇچرايدۇ.
 نەۋائىدىن مىساللار:

«بۇ قەقىر بۇ قەن ئوسۇلىدىن ھاسىل قىلغاندىم»
 («مىزانۇل مەۋزان»)

ئابدۇللا سۇلايمان

ئىجادىيەت ئاسمىنىدا چاقناپ ئۆتكەن چولپانلار

«رىۋايەتتىكى جەننەتنىڭ ئورنى — ھازىرقى خوتەن» ناملىق ماقالە (مۇشۇ يۈرۈشلۈك كىتابنىڭ 1 - توم، 33 - بەت) نىڭ ئۈچىنچى تارمىقىدا، نوھ ئەلەيھىسسالام كېمىسىنىڭ تارىم دەرياسى ئېقىنىدا لەيلەپ ئاققانلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بىرمۇنچە دەلىللەر كەلتۈرۈلگەن بولۇپ: «نوھ ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭ بالا - چاقلىرى كېمىدىن چۈشكەندە كېمىگە چۈشكەن جايىنى كونا نامى بويىچە «ئېدۇن» دەپ ئاتاپ كېلىۋەرگەن. بۇ ھازىرقى ئۇدۇن قەدىمىي شەھىرىدىن ئىبارەت. «ئۇدۇن»، «ئېدۇن» نىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ ھەرگىز شۇنداقلا ئۇدۇل كېلىپ قىلىش ئەمەس»، «... سۇ بارا-بارا پەسىيىپ 10 - ئاينىڭ باشلىرىدىكى بىر كۈنى تاغ چوققىسى كۆرۈندى...» دېگەن بايانلار بار. رىۋايەت قىلىنىدۇكى: «نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كۆرگىنى قۇرۇم تاغلىرىنىڭ چوققىسى بولۇپ، تىك چوققىدا بىر ئادەم قىپچالغىچا ھالەتتە يىراققا تىكىلىپ تۇراتتى. ئۇ بەكمۇ ھەيران بولدى ۋە ھېلىقى ئادەمدىن سورىدى: — سەن كىم؟ يەر يۈزىدە ھاياتلىق قالمىغان تۇرسا، قانداقلا چە ئامان قالدىڭ؟

تاغ چوققىسىدىكى ئادەم مۇنداق دەيدى:

— مەن شائىر، ئاللا مېنى توپان بالاسىدىن ساقلاپ، ئالەمگە ھىدايەت نۇرى تارقىتىپ، ھەق - ئادالەتنى سۆزلەشكە بۇيرىغان. نوھ ئەلەيھىسسالام ئۇنىڭغا ھۆرمەت - ئىلتىپات كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ، زېمىنغا بىللە ئاياغ باستى...»

بۇ رىۋايەت ئىچىدىن تۇغۇلغان رىۋايەت. قىياسىمىزنى بۇ رىۋايەتنىڭ داۋامىغا ئۇلاپ تەسەۋۋۇر قىلغىنىمىزدا، بۇ شائىر — زېمىننىڭ، تېخىمۇ كونكرېت ئېيتقاندا خوتەننىڭ تۇنجى شائىرى.

يۈرۈتۈش ئىشى تىلشۇناس، ئەدەبىياتشۇناسلارنىڭ تەتقىقە كۈنتەرتىپىگە كىرىشىنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ.

ئالىم، ئەدىب ئىمىن تۇرسۇن 1925 - يىلى 10 ئۆكتەبىر ئۈرۈمچىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئىجادى ھاياتى درنا ۋە شېئىرىيەت بويىچە جۈشقۇنلۇق ۋە جەڭگىۋارلىققا تولغا بولۇپ، 1947 - يىلى «دەۋرانى» تەخەللۇسى بىلەن يازغا «گۈلۈم»، «دەردىم ۋە دەردىمىم» قاتارلىق شېئىرلىرى ئالاھىدە خاراكتېرلىقتۇر. شائىرنىڭ 1957 - يىلى ئىسپان يازغان «چىمەنگۈل» ناملىق قىسقا لىرىك شېئىرى ئۇنىڭ زور شوھرىت ئاتا قىلغان. 1976 - يىلىدىن كېيىن ئۇ شېئىر ئىجادىيىتىدە يەنىمۇ بۈكسۈلپ «كەلدى نورۇز، كۈلەت غۈنچە» قاتارلىق شېئىر، بالادا، مەسەللەرنى ئېلان قىلغان. ئۇنىڭ ئەدەبىي تەرجىمە ساھەسىدىكى ئەمگەكلىرىمۇ

ئالاھىدە گەۋدىلىك «قىزىل بايراق شەجەرىسى»، «قىزىل قۇياش» قاتارلىق رومانلارنى تەرجىمە قىلىش بىلەن بىرگە «قىزىل راۋاقتىكى چۈش»، «غەربكە ساياھەت» قاتارلىق زور ھەجىملىك رومانلارنى تەرجىمە قىلىپ تەھرىرلەشكە قاتناشقان. «تۈركىي تىللار دەۋانى»، «قۇتلانغۇبىلىك» ۋە نەۋائى تەتقىقاتىدا سەمەرىلىك ئىلمىي ئەمگەكلەرنى قىلغان. «تارىخى تەبىرى»، «زەلىلى دەۋانى»، «دەۋانى ھېكمەت» قاتارلىق قىممەتلىك مىراسلارنى نەشرگە تەييارلىغان. ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمىي ئەسەرلەر ئىشخانىسىغا ياردەملىشىپ، بۇ ئورۇندا ساقلىنىۋاتقان قەدىمىي قوليازما ۋە چاپى نۇسخا ئەسەرلەرنىڭ مىڭ پارچىدىن ئارتۇقراقىنى كۆزىدىن كۆچۈرۈپ رەتلەپ، ئىلمىي قىممىتىنى بېكىتىپ چىققان.

ئالىم، ئەدىب، تىلشۇناس، تەرجىمىشۇناس ئىمىن تۇرسۇن «ھەۋەس»، «سەي سەزگۈلىرى» ناملىق شېئىر، نەسر ۋە دراما توپلىمى، «تارىمدىن تەلچە» قاتارلىق كىتاب ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى، «ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى»، «12 مۇقامنىڭ مىللەت خاسلىقى»، «بىلىم ئېگىزىدىن تېرىلگەن باشقاقلار» قاتارلىق ئىلمىي ئەمگەكلىرىنى رولى چىقارغان.

ئۇ جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى؛ جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تەتقىقاتى جەمئىيىتى، جۇڭگو مىللىي تىللار جەمئىيىتىنىڭ، تۈركىي تىللار تەتقىقاتى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ، شىنجاڭ تارىخ ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى؛ جۇڭگو مىللەت قەدىمكى يېزىقلار تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ۋە شىنجاڭ يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ پەخىر ھەيئەت ئەزاسى، 12 مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، «تارىم» ژۇرنىلىنى تەھرىر ھەيئەت ئەزاسى.

مىشتىرا كچىلىرى، شاھىتى بولدى ھەمدە ئىككى خىل قىممەتنىڭ نېگىزى بولغان ئۆزىنى ياراتتى.

ئۇلار ئالدى بىلەن قېتىرقىنىپ ئىلىم - پەن ئۆگەنگەن مەرىپەتلىك كىشىلەر ئىدى. قەدىمكى ئەسىرلەردىن مىلادىيە 1930- يىللارغىچە بۇ دىياردا ئىپتىدائىي دىنلاردىن تارتىپ بۇددىزم ۋە ئىسلام دىنىنىڭ مەنئى مۇھىتى ئۇلارنى ئاشۇ دىنلار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئىلىملەر بويىچە تەربىيە ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ئۇلارنىڭ ئىلىم - پەن ئۆگىنىش ئۈچۈن ئۆز مەھەللە - يۇرتلىرىدىن يىراق ئەللەرگىچە بېرىشى، راھەت - پاراغىتى، ئەمىنلىكىدىن كۆرە ھەر قايسى پەن تۈرلىرىدە جاپالىق ئىزدىنىشى ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئۈچۈن پۇختا ئاساس ياراتتى. 30 ، - 40 - يىللاردا بۇ زېمىندىكى ھەر بىر يېزا - ئايمىقلاردىن خەت ساۋادى بار كىشىلەرنىڭ پەقەت بارماق بىلەن سانغۇدەكلا بولۇشى، يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ پەقەت ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەر بىلەنلا چەكلىنىشى ئاشۇ مۆھتەرمەلەرنىڭ ئۆز زامانىسىدا ئىلىم - پەن ئۆگىنىپ، يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. ئۇلار ئىرادىلىك، پەزىلەتلىك كىشىلەر ئىدى. ئادەمنى يېزىش، ئادەمنى ئائىلىز قىلىشنى مەقسەت قىلغان بۇ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئاشۇ مەرھۇملار ئۆزىدە زور غەيرەت - شىجائەتنى ئۇرغۇتۇپ، زامان بوران - چاپقۇنلىرىدا تاسقىلىپ، ئۆمرىنى ئىكەكلەش بەدىلىگە خەلقنىڭ داد - پەريادىنى، ئىنتىلىشىنى، ئارزۇ - ئارمانلىرىنى، دەۋر تەلىپىنى خاتىرىگە ئېلىپ زامانلاردىن ھالقىتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئالىيجاناب ئەخلاق - پەزىلىتى بىلەن ئەتراپىدىكى ئاۋامنى تەسىرلەندۈردى ۋە تەربىيىلىدى. ئۇلارنىڭ ئاددىي - ساددا تۇرمۇشى، مال - دۇنيا، ئەمەل - مەنەپ دەۋالىرىدىن يىراق تۇرۇشى كەڭ خەلق ئاممىسى بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋىتىگە ھەمدە ئىجادىيىتىگە پۈتمەس - تۈگىمەس مەنبە ھازىرلاپ بەردى.

ئۇلار ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى مەرىپەت مەكتەپلىرىنىڭ ئۇستازلىرى ئىدى. ئۇلار ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى مەرىپەت باغچىسىنىڭ باغۋەنلىرى ئىدى. ئۇلار ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەرنىڭ ئەينىكى ئىدى. ئۇلار خۇددى كۈچ ئۇلاپ يۈگۈرۈش يولىدىكى تەنھەرىكەتچىگە ئوخشاش قولىدىكى كالتىكىنى، يەنى قەلىمىنى كېيىنكىلەرگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. كلاسسىكىلىرىمىز ئاچقان ئاشۇ تاراملار، ئەنئەنىلەر بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ، بۇ ئۈزۈلمەس ئىجادىيەت

ئۇنىڭ ئاۋازى قارا قۇرۇم تاغلىرىنى، قىيا - ئېدىرلارنى ئويغاتقان
ئۇنىڭ يالقۇنلۇق نەپىسى يۇرۇڭقاش ۋە قاراقاش دەرياسىنىم
ئۈزۈلمەس ئېقىنلىرىغا قوشۇلۇپ مىڭلىغان - مىليۇنلىغان قەلەم
ئېتىزىغا سىڭىپ، ئىجادىيەت بىخلىرىنى كۆكلەتكەن، ياشىناشقان
چېچەكلەتكەن. بۇ قەدىمىي خوتەن بوستانلىقىدا يارىتىلغان پارلا
مەدەنىيەت دۇردانىلىرى ئەنە شۇ يىراق ئەجدادلىرىمىزدىن ھازىرغىچە
ياشاپ ئۆتكەن قەلەم ساھىبلىرىنىڭ ئەجىر - ئەزىملىرى بىلەن
جۇغلانغان، بېيىغان ۋە راۋاجلانغان.

ئالەمنىڭ ئىنسان ئۈچۈن قونالغۇ، ئۆمۈرنىڭ ئاشۇ قونالغۇنىم
مېھمىنى ئىكەنلىكى ۋە جىدىن كۆڭۈلگە پۈككەن نىيەت - ئىقبالىمىز
ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئالدىراپ، يېڭى ئىلمىي ئەمگەككە تۈتۈنلىنىمدا،
دىياردا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن ئەشۇ مەرىپەتلىك ئوغلانلار ئالدى بىلەن
كۆز ئالدىمدا زاھىر بولدى. ئادەمنىڭ قايسى جايدا، قايسى دەۋردە
تۇغۇلۇشى مۇھىم بولماي، قانداق ياشىغانلىقى مۇھىم بولغىنىدەك،
ئۇلارنىڭ بۇ مۇقەددەس زېمىننىڭ ھاۋاسىدىن نەپەسلىنىپ، سۆيىمدا
ئېقىپ، ئوتىدا كۆيۈپ، ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى تۇپرىقى، خەلقى بىلەن
چەمبەرچاس باغلاپ، ئۆمۈر مۇساپىسىدىن قالدۇرغان ئۆچمەس
ئىزلىرى، يەنى ئىجادىي ئەمگەكلىرى قەلبىمىنى لەرزىگە سالدى.
ئۇلارغا بولغان ھۆرمەت - ئېھتىرامىم، ئۇلارغا بولغان سېغىنىشىم
ھەسسىلەپ ئاشتى.

يۇرت مۇھەببىتى ۋە تەن مۇھەببىتىنىڭ يادروسى. ئۇلارنىڭ ھەر
قايسى دەۋر - زامانلاردا ياشاپ، ئۆزلىرىنى تۇغۇپ ئۆستۈرگەن كان
يۇرتىنىڭ ئىشقى پىراقىدا كۆيۈشلىرى، تىنىمىسىز ئىزدىنىشلىرى بۇ
قەدىمىي دىيارنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىك ئۆتمۈشىنىڭ، بۈگۈنكى يېڭى
تارىخىي تەرەققىيات پۇرسىتىنىڭ سەمەرىلىك خاتىرىسى بولۇپ قالدى.
مەلۇم بولغىنىدەك، ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق كۈرەش تارىخى ئۆزلىرىنى
يارىتىش تارىخى بولۇپ، ھەر قايسى پەن ۋە ئىدىئولوگىيە
سىستېمىلىرى ئادەمنى مەقسەت ھەم مەركەز قىلغان ھالدا
ئوخشىمىغان نۇقتىلار بويىچە ئىزدەندى ۋە قىسمەت ياراتتى.
دىيارىمىزدا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن بۇ مۇھىتەرەملەر مەنىۋى قىممەت
يارىتىشتا، ئۆزلىرىنى ئوراپ تۇرغان تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي
شارائىتقا، ئۆزلىرى تەۋە بولغان سىنىپ ۋە تەبىئىيەتكە، ئىشقىلىپ
رېئال تۇرمۇشنىڭ ئەڭ كىچىك جەريانلىرىغىچە تەپەككۈر يۈرگۈزدى.
ماددىي قىممەت يارىتىش يولىدىكى جاپالىق مېھنەتنىڭ

كۆپ مىللەتلىك ئېلىمىز ئەدەبىيات - سەنئىتى ئۈچۈن تەر تۆككەن ۋە ئاشۇ زور قوشۇنلۇق ئەدەبىي ئىجادىيەت سېپىدە مۇئەييەن ئورۇنغا ئىگە قەلەمكەشلەردۇر. گەرچە ئۇلارنىڭ بەزىلىرى زامان چەكلىمىسى، ئەنسىز يىللار داۋامىدىكى پاراكەندىچىلىكلەر قاتارلىق ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يىرىك ئەسەرلەرنى قالدۇرالمىغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ساپاسى نىسبەتەن تۆۋەن، سانىمۇ ئاز بولغان يازمىلىرىنى تارىخىي نۇقتىدىن باھالىغاندا يەنىلا شۇنچە قىممەتلىك ۋە شۇنچە قەدىرلىكتۇر.

مۇئەللىپ ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بۇ دىياردا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن بۇ قەدىردانلارنىڭ تەرجىمىھالى، ئەسەرلىرى ئۈستىدە خېلىلا تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ ئىزدەنگەن بولسىمۇ، يىراق ئەسىرلەردىن ئۇچۇر بەرگۈچى مەنبەلەردە بۇ جەھەتتىكى مەلۇماتلارنىڭ تولىمۇ ئاز بولغانلىقى، كېيىنكى ئەسىرلەر داۋامىدا ياشاپ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن مەشغۇل بولغان بىر قىسىم ئەدىبلەر تەرجىمىھالىنىڭ تولۇق ئەمەسلىكىدىن تولىمۇ ئەپسۇسلانغان ھالدا، ھەر قايسى نەشر ئەپكارلاردا ھازىرغىچە ئايرىم - ئايرىم ئېلان قىلىنغان تەرجىمىھاللارنى سېلىشتۇرۇش، دەلىللەش ھەمدە يېقىنقى يىللاردا ۋاپات بولغان ئىجادكارلارنىڭ تەرجىمىھالىنى قەلەمگە ئېلىش ئاساسىدا ماقالىغا مۇجەسسەملەش خىزمىتىنى خالىسلىق بىلەن بېجىردى. بۇ ئىجادكارلاردىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن، بىلەنگەن دائىرىدىن تاكى 2003 - يىلى ئەتىيازغىچە ياشىغان شائىر، يازغۇچى، تەرجىمان، تارىخچى، شەرھىشۇناس، ئاسترونوم، شىپاھەر، تەزكىرىشۇناس، تەتقىقاتچى، خەتتات قاتارلىقلاردىن 83 كىشىنىڭ تەرجىمىھالى بېرىلىپ، تۇغۇلغان يىل تەرتىپى بويىچە تىزىلدى. قەيت قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك، خەلقىمىز ئىچىدە ساقلىنىۋاتقان قىممەتلىك ئەدەبىي مىراسلار ۋە نام - ئەمالى پىنھان بولغان يەنە نۇرغۇن قەلەمكەشلەر بۇ تۈركۈم ئىچىگە كىرمىگەنلىكى تەبىئىي. بىز پەقەت بۇ باشلانما ئارقىلىق خەلقىمىزنىڭ ئاشۇ مەرھۇملارنىڭ بەدىئىي، ئىلمىي ئەمگەكلىرىدىن يەنىمۇ بەھرە ئېلىپ، نام - شەرىپىنى يادلاپ تۇرۇشلىرى ھەمدە ئەدەبىياتشۇناسلارنىڭ، تەتقىقاتچىلارنىڭ بۇ ئۇچۇرلاردىن پايدىلىنىشى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتتۇق، خالاس.

ۋېيسارا باجىنا

ۋېيسارا باجىنا مىلادىيە VI، VII ئەسىرلەردە خوتەندە ياشىغان

ئېقىنى ھېلىم خەلقىمىزنىڭ مەنئىيەت تۇپرىقىغا ئاقماقتا.

بىر يۇرت، بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىياتى بولمىسا، ئاشۇ ئەل يۇرتنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى توغرىسىدا، پادىشاھ بىلەن ئەدىبە ئورنى، ھۆرمىتى توغرىسىدا، ئەدىب ئەمگىكىنىڭ ئۇلۇغلۇقى توغرىسىدا پەيغەمبەرلەر، ھۆكۈمالار ۋە دانىشمەنلەرنىڭ ھېكمەتلىرى نۇرغۇن. بۇلارنى بىر - بىرلەپ نەقىل كەلتۈرۈش ھاجەتسىزكى، دىيارىمىزدا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن بۇ ئەدىبلەر تۈركۈمىنىڭ بىزگە يېتىپ كەلگەن ۋە تېخى تۈنۈگۈنلا بىز بىلەن بىللە بولۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئەڭ نازۇك تەرەپلىرىگىچە ئىپادىلەپ يازغا ئەسەرلىرىنىڭ پەقەتلا ئومۇمىي مۇندەرىجىسى ئىشلەنسە، زو ھەجىملىك قامۇس پۈتىدۇ. ۋاقىت ھەممىنى ئۈتۈلدۈرۈپ سەلتەنەت سۈرگەنلەرنىڭ ئەيش - ئىشرەتلىك ئۆمرى، ھەر يىل تەكرار ئىشلەپ چىقىرىلىپ، تەكرار ئىستېمال قىلىنىدىغان ئاش ئوزۇقلار ۋە باشقىلار تۈگەپ كەتسىمۇ، ئاشۇ ئىلمىي، ئەدەبىي - ئەسەرلەر مەڭگۈ ساقلىنىدۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، بۇ قەدىمىي دىياردا غايەت زو ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. ھەر مىللەت خەلقى قول تۇتۇشۇپ ئورتاق ئىلگىرىلەپ، ئەگرى - توقاي كۈرەش مۇساپىلىرىنى بېسىپ ئىسلاھات - تەرەققىيات، مۇقىملىق ئېلىپ كەلگەن تارىخىي پۇرسەتتە كۈتۈۋالدى. بۇ زور ئۆزگىرىشلەرنىڭ ھەر قايسى تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا، بۇ دىياردىكى قەلەمكەشلەر ئالدىنقىلارنىڭ يېزىقچىلىق ئىستىلى، ئۇسلۇبلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، زامان - دەۋر بەرگە ئىمكانىيەت ۋە پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، سۈپىتى يۇقىرى، سانى كۆپ بولغان ھەر خىل ژانىرلىق ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. ئۇلار پارتىيىمىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتكە قاراتقان تۈرلۈك فاخجېن سىياسەتلىرىنىڭ قىزغىن قوللىغۇچىلىرى ۋە ئاكتىپ ئىجراچىلىرىدىن بولۇپ، ئوخشىمىغان ساھە، ئوخشىمىغان كەسىپلەردە بەجىنىپ ئىشلەپ، ئۆز بۇرچىنى ھالالىق بىلەن قىلىشتىن تاشقىرى، ئۆزلىرى ئىشتىياق باغلىغان يېزىقچىلىق مەشغۇلاتى ئارقىلىق، ئىككى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى ئۈچۈن مۇناسى تۆھپە قوشتى.

بىز ماقالىمىزنىڭ تەلىپى نۇقتىسىدىن بۇ ئىجادكار تۈركۈمنى تونۇشتۇرۇشتا، پەقەت خوتەندە ياشاپ ئىجاد ئەتكەن بىلەن كۆپايلەنگەن بولساقمۇ، ئۇلار بىر پۈتۈن مىللەت، شۇنداق

دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئۇ سۈي سۇلالىسى دەۋرىدە خوتەندە داڭ چىقارغان مەشھۇر ئۇيغۇر رەسسام ۋاجرا باجىنانىڭ ئوغلى، شۇنداقلا خوتەنگە 1200 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋېيسارا خانلىقىنىڭ جەمەتى ئىدى. ئۇ ئەينى زاماندا خوتەندە، جۈملىدىن غەربىي رايون ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە داڭ چىقارغان مەشھۇر رەسسام ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەنلىكى ئۈچۈن، كىچىكىدىن تارتىپلا رەسساملققا كۈچلۈك ئىجتىھات باغلىغان ھەم ئۇنى كۆڭۈل قويۇپ ئۆگەنگەن. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئۇنىڭ بوۋىسىمۇ (دادىسىنىڭ دادىسى) بىر ئۆمۈر رەسساملق كەسپى بىلەن مەشغۇل بولغان بولۇپ، تاكى كەشىمىزگىچە بېرىپ كۆپلىگەن بۇددىزم ھېكايەتلىك تام سۈرەتلىرىنى سىزغان، كېيىن ئانا يۇرتى خوتەنگە قايتىپ كېلىپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

ۋېيسارا ئىراستاتكا كىچىكىدىنلا زېرەك ھەم تىرىشچان بولۇپ، تېخى ئون ياشقا توشماي تۇرۇپلا دادىسى بىلەن قەشقەر، كۇچا، تۇرپان، دۇنخۇاڭ قاتارلىق بۇددا دىن مەركەزلىرىگە بېرىپ، كۆپلىگەن ئىستىقامەت دەرگاھلىرى ۋە مىڭئۆي غار تاملىرىغا رەسىم سىزغان. دەسلەپتە ئۇ دادىسىدىن رەڭ تەڭشەش، ئۆلچەپ سىزىۋېلىش، ۋەقەلىكنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە بويلاق بېرىشنى ئۆگەنگەن بولسا، كېيىنچە ئۆز ئالدىغا ۋەقەلىكنى تاللاش ۋە ئوبرازلاشتۇرۇش قاتارلىق بىر يۈرۈش مەشغۇلاتلارنى مۇستەقىل قىلالايدىغان سەۋىيىگە يەتكەن. ئۇ قىسقىغىنە ئون يىل ئىچىدە دادىسىنىڭ رەسساملقتىكى سەۋىيىسىگە يېتىشىۋېلىشتىن سىرت، ئۇنىڭ بەزى تېخنىكا ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىكى مەخپىيەتلىكلىرىنىمۇ پىششىق ئىگىلىۋالغان، نەتىجىدە ئۇ 20 ياشقا توشماي تۇرۇپلا پۈتكۈل غەربىي رايون تەۋەسىدە يۇقىرى شۆھرەت تاپقان. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇ بىر تەرەپتىن، دادىسىنىڭ رەسساملقتىكى يۈكسەك ماھارىتىنى كۆڭۈل قويۇپ ئۆگەنگەن؛ يەنە بىر تەرەپتىن، خوتەندىكى يەرلىك رەسساملارنىڭ ماھارەت، ئۇسلۇب ۋە تېخنىكىلىرىدىن مول ئوزۇق ئالغان، ئۇنى ئۆزلەشتۈرگەن، يېڭىلىغان ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزىنىڭ «ئويما - قوپما ئۇسۇلى» نى ئىجاد قىلغان. جىنگۇەننىڭ 6 - يىلى (مىلادىيە 632 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى تاڭ تەيزۇڭ (لى شىمىن) خوتەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ۋېيسارا ئىراستاتكانىڭ چاڭئەنگە كېلىشىنى تەۋسىيە قىلغان ھەمدە ئۆز ئەلچىلىرىگە قوشۇپ ئات - ئۇلاغلىق نۇرغۇن سوۋغا - سالام يوللىغان.

ئاتاقلىق ئۇيغۇر رەسسامى، بۇددىزم دەۋرىدىكى تەسۋىرىي سەنئەت مەدەنىيىتىنىڭ داڭلىق نامايەندىلىرىدىن بىرى. ئۇ رەسىمنى ئوۋ ۋە ئاجايىپ گۈزەل كۆرۈنۈشتە، جانلىق قىياپەتتە گەۋدىلەندۈرۈش ماھارىتى بىلەن شۆھرەت قازانغان.

ئۇ چاغلاردا رەسساملارنىڭ ئۆز رەسىملىرىنى كىشىلەر كىيىملىدىغان ئاممىۋى زىيارەت ئورنى بولغان ئىبادەتخانىلارنىڭ تاملىرىغا سىزىشى ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلانغان. بۇ رەسساملار ئۆز ئىجادىيىتىنى خەلققە تونۇشتۇرۇشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلى ھېسابلىناتتى. ۋېيسارا باجىنا ئۆز دەۋرىدە كەڭ تارقالغان بۇتلارنى رەسىملىرى، بۇددادا تەلىماتلىرىدىكى ھېكايىلەر، جەننەت ۋە دوزخ قاتارلىقلارنى سىزىش بىلەنلا چەكلەنمەستىن، بەلكى تەبىئىي مەنزىرىلەر، كىشىلەرنىڭ رېئال تۇرمۇش مۇناسىۋەتلىرى، دەرد-ۋە ئۆسۈملۈكلەر، ئۇچار قۇش ۋە ھايۋاناتلارنىڭ رەسىملىرىنى كۆپلەپ سىزغان بولۇپ، بۇ ئەھۋال ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنى رېئاللىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلغان.

ئۆز دەۋرىدىكى بۇددادا رەسىمچىلىك سەنئىتىنىڭ ئەڭ يۈكسەك پەللىسىگە كۆتۈرۈلگەن ۋېيسارا باجىنا ۋەكىللىكىدىكى خوتەن رەسساملارنىڭ داڭقى - شۆھرىتى لويياڭ ۋە چاڭئەنلەرگىمۇ كەتتە تارقالغان. شۇڭا سۈي ۋە تاڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرى «نۇسخا بولۇش ئەرزىيدىغان تەڭرى سۈرىتى» نى تېپىپ كېلىش ئۈچۈن كىشىلىرىنى ئۇدۇنغا ئەۋەتىشكەندى.

سۈي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى سۈي ياڭدى زامانىسىدا پايتەخت لويياڭ شەھرىنىڭ ئىبادەتخانا تاملىرىنى رەسىم بىلەن بېزەشتۈرۈش ئۈچۈن ۋېيسارا باجىنا خان تەرىپىدىن تەكلىپ قىلىنىپ لويياڭ كەلتۈرۈلىدۇ ۋە ئىبادەتخانا تاملىرىغا سىزغان «بىراخماننىڭ سۈرىتى»، «چەت ئەلنىڭ خاسىيەتلىك دەرەخلىرى»، «ئالۋاستىنى تەسلىق قىلىش» قاتارلىق سۈرەتلىرى ۋە بۈركۈت، تايغانلارنىڭ رەسىملىرى بىلەن شۆھرەت قازىنىدۇ. گۈزەل سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىي مەنبەلىرىدە ۋېيسارا باجىنانىڭ نامى سۈي سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەڭ ئابروۋىلۇق بۇ رەسسامى ۋە مۇھىم تارىخىي شەخس سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان.

ۋېيسارا ئىراستىكا

ۋېيسارا ئىراستىكا تەخمىنەن مىلادىيە 610 - يىللاردا خوتەن

«مائىتىرى بۇت سۈرىتى»، «دىۋاندىكى بۇت سۈرىتى»، «فۇسۇڭنىڭ سۈرىتى»، «چەت ئەلچە فۇسۇڭنىڭ سۈرىتى»، «ئۇلۇغ مېھرى - شەپقەت بۇتى سۈرىتى»، «نۇرلۇق خان سۈرىتى»، «چەت ئەل ئەربابلىرى سۈرىتى»، «ئېتىكاپتىكى ئىلاھ سۈرىتى»، «ئارخات ھوزۇرىدىكى خان سۈرىتى»، «ئۇيغۇر راھىبى سۈرىتى»، «تەبەت خانى سۈرىتى»، «كۈسەن قىزى سۈرىتى»، «ساماۋى خان سۈرىتى»، «مىڭ پانارلىق مانجۇسىرى سۈرىتى»، «لاكىشىمى سۈرىتى»، «مىڭ كۆز، مىڭ قوللۇق شەپقەتچى بۇت سۈرىتى»، «شىر سۈرىتى»، «ئىلاھى سۈرىتى»، قاتارلىقلار بار.

دېھارماچىن

دېھارماچىن خوتەنلىك مەشھۇر ئۇيغۇر تەرجىمىشۇناس ھەم داڭلىق رەسسام، ئۇ شەرقىي ۋېي سۇلالىسى (مىلادىيە 534 - 550- يىللار) پادىشاھى شياۋجىڭدىننىڭ يۈەن شىڭ يىللىرىدا (تەخمىنەن مىلادىيە 539 - يىللىرى) ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارغان ھەمدە تەرجىمىشۇناسلىق، رەسساملىق جەھەتلەردە كىشىلەرنى قايىل قىلغاندىن كېيىن ئوردىغا تونۇشتۇرۇلغان. ئۇ شياۋجىڭدى پادىشاھنىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولغاندىن كېيىن ئوردىدا ۋە پادىشاھلىق تەۋەسىدە تەرجىمىشۇناسلىق ۋە رەسساملىق بىلەن تونۇلغان.

دېھارماچىننىڭ ھاياتى، ئىجادىي مېھنەتلىرى ھەم ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى توغرىسىدا ھازىرچە تولۇقراق ماتېرىياللارغا ئىگە ئەمەسمىز. «ئۆتكەن سۇلالىلەردىكى ئۈچ ئۆرنەك خاتىرىسى» (« 历史记三宝代 »)، «كېيىنكى رەسىم ئەسەرلىرى» (« 后画品 »)، «ئۆتكەن سۇلالىلەردىكى مەشھۇر رەسىملەر خاتىرىسى» (« 历代名画记 »)، «سۈي، تاڭ دەۋرلىرىدىكى رەسساملارنىڭ رەسىمىي تارىخىغا يېزىپ قالدۇرۇلمىغان ۋەقەلىرى»، «ئالىي راھىبلار تەزكىرىسى» قاتارلىق قەدىمكى رەسساملار تەرجىمىھالىغا ئائىت خاتىرىلەردە، ئۇنىڭ خوتەندە رەسسام ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەنلىكى، ئۇيغۇرچىدىن باشقا سانسكىرتچە، خەنزۇچە تىللارغىمۇ كامىل ئىگەنلىكى، بۇددا دىنىي ئەقىدىلىرىنى پىششىق بىلىپلا قالماي، يەنە سانسكىرت تىلىدىكى بۇددا نوم - سۇترالىرىنى خەنزۇچىغا راۋان تەرجىمە قىلالايدىغانلىقى، بۇددا ئەۋلىيالىرى ۋە باشقا مەزمۇنلار

ۋېيسارا ئىراستىكا دادىسى، ئۇدۇن خانى ۋېيسارا بۇددىچىنىنى نەسەبىتى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرىگە قوشۇلۇپ چاڭئەنگە قار يولغا چىققان. ئەلچىلەر ئۇنى ئۆتەنمۇ ئۆتەنكە ئاۋايلاپ ئىززەت بىلەن چاڭئەنگە تىنچ - ئامان ئېلىپ كەلگەن. پادىشاھ لى شىمىن ئۇ قارشى ئېلىش يۈزىسىدىن ئوردا ئەمەلدارلىرىنى باشلاپ چىقىپ ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالغان. ئۇنىڭ شەرىپىگە تەبرىكلە زىياپىتى ئۆتكۈزگەن ۋە مەدەنىيەت - سەنئەت مەھكىمىسى ئەمەلدارلىققا تەيىنلىگەن. ... جىنگۈەننىڭ 7 - يىلى (مىلادىيە 633 يىلى) غا كەلگەندە پادىشاھ لى شىمىن ئۇنى بىۋاسىتە مۇھاپىزەتچى ئەمەلدارلىق مەنسىپىگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئوردا رەسساملىرىنىڭ باش ئۈستازى قىلىپ تەيىنلىگەن. تاڭ دەۋرىدىكى سىزما رەسسامچىلىق ئائىت بەزى ماتېرىياللاردا ۋېيسارا ئىراستىكانىڭ تالىپ - شاگىرتلىرى بولۇپ، يەتتە يۈزدىن ئاشاتتى دېيىلىدۇ.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا تارىخچىسى جىۋجىڭشۈەن يازغان «تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر رەسىملەر خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، ۋېيسارا ئىراستىكا بىر مەزگىل شاۋيەت ئىبادەتخانىسىدا باش ئوقۇتقۇچى بولۇش ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن بولۇپ ئۇنىڭ نەزەرىيە سەۋىيىسىمۇ كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. شاگىرتلىرىغا تولمۇ قاتتىق تەلەپ قوياتتى. ئۇنىڭ رەسسامچىلىقتىكى بىر يۈرۈش نەزەرىيە سىستېمىسى پۈتكۈل چاڭئەن شەھىرىدىكى رەسساملارغا ئومۇملاشقان.

ۋېيسارا ئىراستىكا ئۆز ئۆمرىدە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 0 يىلدىن كۆپرەك رەسساملىق سەنئىتى ئىجادىيىتى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، 90 يېشىدا چاڭئەن شەھىرىدە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ جەسىتى چاڭئەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى مەشھۇر زاتلار قەبرىستانلىقىدىن ئورۇن ئالغان.

ۋېيسارا ئىراستىكانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى شەرق رەسسامچىلىقى ئاساس سالغان «ئويما - قويما ئۇسۇلى» پۈتكۈل شەرق ئەللىرىنىڭ بەدىئىي سەنئەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى ۋە ئىلگىرىكى بەدىئىي خىللىق قاتما ھالەتكە خاتىمە بېرىپ، يېڭى تېما، يېڭى ئۇسۇل ۋە تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ، رەسسامچىلىقتىكى مەسىلىلەرنى ئىلمىي ئاساستا ھەل قىلدى.

مەشھۇر رەسسام ۋېيسارا ئىراستىكانىڭ ئەسەرلىرى ناھايىتى كۆپ بولغان. ئۇنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەسەرلىرىدىن

ئادەم ئىكەنلىكىنى خىيالىي يوسۇندا سىزىپ چىقىپ، ئۇنىڭغا ئىزاھات بەرگەن.

ۋېيسارا ۋازېكىنا

ۋېيسارا ۋازېكىنا (尉迟质那) تەخمىنەن مىلادىيە 575 - يىللىرى ئەتراپىدا ۋېيساراخان جەمەتى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئەۋزەل ئائىلە شارائىتىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋېيسارا ۋازېكىنا كىچىكىدىن باشلاپلا رەسساملىققا قىزغىن ئىشتىياق باغلىغان ھەم خوتەندىكى مەشھۇر رەسساملارنى ئۈستاز تۇتۇپ، ئۇلاردىن رەسساملىققا ئائىت نەزەرىيىۋى ۋە ئەمەلىي بىلىملەرنى ئۆگەنگەن. يەنە كېلىپ ئۇنىڭ دادىسىمۇ ئۆز دەۋرىدىكى داڭلىق رەسسام بولغاچقا، بالا ۋاقتلىرىدىلا دادىسىغا ياردەملىشىپ رەڭ تەڭشەش، بويلاق بېرىش، ئۆلچەپ سىزىش، شەخس ياكى سۈزىتىلىق ۋەقەلىكلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنى قىلغان. دادىسىغا ئەگىشىپ خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلارغا تەكلىپ قىلىنىپ، ئۇ جايلاردىكى ئېھرام - ئىبادەتخانىلار ۋە مىڭئۆي تام - تورۇسلىرىغا رەسىم سىزغان. ۋېيسارا ۋازېكىنانىڭ بىر قەدەر يۇقىرى بولغان كەسپىي بىلىمى ھەم بۇددا رەسىمچىلىكىدىكى مۇۋەپپەقىيىتى ئۇنى پۈتۈن غەربىي دىيارغا تونۇتقان. دادىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، دادىسىنىڭ ئۇسلۇبىغا ۋارىسلىق قىلىش، راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا خوتەن خانلىقىنىڭ رەسساملار پېشۋاسىغا ئايلنىپ، بۇددا رەسىمچىلىكىدىكى پەخىرلىك نامى تاكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككەچە يېتىپ بارغان.

پادىشاھ سۈي ياڭدى (مىلادىيە 604 - 618 - يىللار تەختتە ئولتۇرغان) مىلادىيە 607 - يىلى ۋېيسارا ۋازېكىنانى لويانغا تەكلىپ قىلغان، كېيىن چاڭئەندە تۇرغان. ئۇ لوياندىكى ۋاقتلىرىدا ئاۋۋال پادىشاھ ھەم ئۇنىڭ يېقىنلىرى ھېسابلانغان دۆلەت ئەربابلىرى ئىستىقامەت قىلىدىغان «بەيماسى» قاتارلىق مەشھۇر ئىبادەتخانىلارغا «ئۆلچەملىك تەڭرى سۈرىتى» نى سىزىپ بەرگەن. كېيىن ھەرقايسى ئېھرام، ئىبادەتخانىلاردىكى باش راھىبلارنىڭ تەكلىپى بىلەن بىر قىسىم غەربىي دىيارچە بۇددا سۈرەتلىرىنى سىزغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇ پادىشاھ ئوردىسىدا شوھرەت قازىنىپ، سۈي سۇلالىسىنىڭ ئابروۋىلۇق دۆلەت رەسسامىغا ئايلنىپ قالغان. سۈي، تاڭ دەۋرلىرىدىكى گۈزەل

ۋە قەلىك قىلىنغان رەسىملەرنى قەۋەتلا ئوخشىتىپ سىزلايدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان.

دېھارماچىن ئەينى زاماندا ساۋابلىق ئىش ھېسابلانغان بۇددا نوم تەرجىمىلىكى ۋە رەسىمچىلىكىنىمۇ ئۆگەنگەن. بولۇپمۇ رەسىملىق بىلىملىرىنى ئۆگىنىشكە ئالاھىدە قىزىقىپ، بۇددا دىنى ماھايانا (چوڭ كۈلۈڭگۈ) مەزھىپىنى تەرغىپ قىلىدىغان دىنى رەسىملەرنى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا دائىر رەسىملەرنى ئىجاد قىلىش سىزىشقا ئالاھىدە زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلغان. قورامغا يەتكۈز تەرجىمىشۇناسلىق ۋە رەسىملىق ساھەسىدىكى داڭلىق كىشى ئايلانغان. كېيىنچە خوتەن، قەشقەر، كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلار رەسىم سىزىپ يۈرۈپ، مىلادىيە 539 - 540 - يىللىرى بىر تۈركۈ راھىب، رەسىملار بىلەن بىرگە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارغان ھەمدە شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شياۋجىڭدىنلىك قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشىپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەرجىمانى ۋە داڭلىق رەسىمى سۈپىتىدە پائالىيەت قىلغان، ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن شاگىرت ئېلىپ ماھىرلارنى تەربىيەلىگەن.

دېھارماچىن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ كەيپىسى ئىبادەتخانىم (开业寺)، چىڭ چەنسى ئىبادەتخانىسى (清建寺)، يەنىشىم ئىبادەتخانىسى (延愷寺) قاتارلىق ئېھرام - ئىبادەتخانىلاردا تۇرغان ۋە تاملىرىغا رەسىم سىزغان. ئۇنىڭ رەسىم ئەسەرلىرى ۋە ئۇنى مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە: «ئاسۇكا پادىشاھىنىڭ سۈرىتى»، «ئاسۇكانى مەلىكىسى سۈرىتى»، «ھىندىستان راھىبلىرى»، «خوتەن بىكسۇنلىرى»، «ياكانىڭ سۈرىتى»، «خېروبنىڭ سۈرىتى»، «جىنشۈيىڭنىڭ سۈرىتى»، «رىۋايەتتىكى گۇڭگۈك سۈرىتى»، «بۇددانىڭ ھىمايىچىسى ساراۋانى»، «ئالتە ياكى سۈرىتى»، «چىنىمىڭخۇنىڭ ئاي نۇرى ئاستىدىكى سۈرىتى»، «لۇجۇڭدىكى ئەربابلار ۋە ئات ھارۋا سۈرىتى»، «شىمالىي چىدىكى ئوۋ ساياھىم سۈرىتى»، «گۈيتوپىڭدىكى بوران»، «باھار سەيلىسى سۈرىتى»، «مىڭتاك بۇتخانىسىغا رەسىم سىزىش سۈرىتى» قاتارلىقلار.

دېھارماچىن تەسەۋۋۇر قىلىشقا ماھىر بولدى، كۆپىنچە ھاللا نوم ياكى سۇترالاردا بايان قىلىنغان قىسسىلەرنى ياكى بىرەر ئەۋلە ئىلاھلارنىڭ ھاياتى پائالىيەتىنى، خاراكتېرىنى پىششىق بىلىۋالغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ باي، ئوبرازلىق تەپەككۈرىغا تايىنىمۇ ئۇنىڭ ئىچكى ھېسسىياتى، نېمە قىلماقچى بولغانلىقى ھەمدە قاندا

قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن.

ياڭ شىدەننىڭ سۈي سۇلالىسىدىكى پائالىيىتى، سۈي سۇلالىسىنىڭ ياڭدى پادىشاھى (مىلادىيە 605 — 618 - يىللىرى ئارىلىقىدا تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

تاڭ دەۋرىدىكى گۈزەل سەنئەت تارىخچىسى جالڭ يەنيۈەننىڭ «ئۆتكەن سۇلالىلەردىكى مەشھۇر رەسساملار خاتىرىسى» ناملىق ئۈچ قىسىملىق ئەسىرى بىلەن پېي شاۋيۈەن يازغان «جىنگۈەن يىللىرىدىكى ئومۇم رەسىملىرى بىلەن خۇسۇسىي رەسىملەر تارىخى» قاتارلىق كىتابلاردا كۆرسىتىلىشىچە، ياڭ شىدەننىڭ ئەسىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭ بىر نەچچە رەسىم توپلاملىرى، نۇسخا دەپتەرلىرى ۋە بىر قىسىم مەشھۇر تام سۈرەتلىرى تاڭ دەۋرىگىچە يېتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ بىر رەسىملەر توپلىمىدا «سۈي سۇلالىسىدىكى رەسىمى ئۇچرىشىش سۈرىتى» «شىنلۇ سۈرىتى» «گۈيشۈدىكى كەچلىك بەزمە سۈرىتى» «ئۇلۇغ تۆت بۇدساتۋا سۈرىتى» «ئادەم يۈزلۈك گۇڭگۈك سۈرىتى» «تەقدىر ئىلاھى سۈرىتى» «نېرۋانا دۇنياسىدىكى ئىلاھ سۈرىتى» «كۇچا راھىبلىرى سۈرىتى» قاتارلىق نەپىس رەسىملىرى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ھەممىسىگە ياڭ شىدەن ئىزاھات بەرگەن ھەمدە ھەر بىر كۆرۈنۈش رەسىمىنى قانچە قېتىمدا سىزىپ بولغانلىقىنى كۆرسەتكەن.

سىكساناندا

سىكساناندا (مىلادىيە 652 - 710 - يىللار) مىلادىيە 652 - يىلى خوتەندە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى بۇددا دىنىنىڭ مەشھۇر تەقۋادارلىرى ھەم ماھىر بۇددا رەسساملرىدىن ئىدى. سىكساناندا كىچىك ۋاقتىدىلا رەسساملققا ئىشتىياق باغلاپ، دادىسىنىڭ يېتەكلىشى بىلەن رەسىم سىزىشنى ئۆگەنگەن. ئۇ يەنە بىر تەرەپتىن خوتەن بۇددىزىمىنىڭ ھىنايانا (كىچىك كۆلەڭگۈ) مەزھىپىگە كۈچلۈك ئەقىدە باغلىغان بولۇپ، بالاغەتكە يەتكۈچە بولغان ئارىلىقتا نەچچە مىڭ جىلد نوم - سۇترالارنى ئوقۇپ تەپسىر ئېيتالايدىغان ۋە ئۇنى ئەينى زاماندىكى يەرلىك تىللارغا بىمالال تەرجىمە قىلالايدىغان بولغان. نەتىجىدە خوتەندىكى بۇددا ھىنايانا مەزھىپىنىڭ مەشھۇر ئىستىقامەت دەرگاھى ھېسابلانغان گۇماتى ئىبادەتخانىسىنىڭ

سەنئەت تارىخىغا ئائىت بەزى ئەسەرلەردە، ئۇنىڭ لويياڭغا يېتىپ بېرىپ، بىر يىلغا قالمايلا پادىشاھ سۈي يانگىدىننىڭ پەرمانى بىلەن سۇلالىسى ئوردىسىدىكى يېڭى قۇرۇلغان مەدەنىيەت (رەسىم، خوتەن قاتارلىقلارنى باشقۇرىدىغان) مەھكىمىسىگە مەسئۇل قىلىنىپ لويياڭدىكى رەساملارغا باش ئوقۇتقۇچى بولغانلىقى تېلغا ئېلىنىدۇ.

ياڭ شىدەن

ياڭ شىدەن (فامىلىسى ۋېيسارا بولۇپ، سۈي سۇلالىسى ئۇنىڭغا ياڭ شىدەن دېگەن ئىسىم قويۇلغاچقا، ئۆزىنىڭ ئىسمى ئۇيغۇرچە ئىسمى ئۇنتۇلغان ھەمدە خوتەنلىك ياڭ شىدەن دېگەن خەنزۇچە ئىسىم بىلەن خاتىرىلىنىپ كەلگەن) خوتەنلىك ئۇيغۇر بولۇپ، بۇددا رەساملرىنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئېلىمىزنىڭ سۈي سۇلالىسى (مىلادىيە 581 - 610 - يىللار) ۋە سۇلالىسىدىن ئىبارەت ئىككى سۇلالىنى بېشىدىن كەچۈرگەن. جەرياندا ئۇ چاڭئەن، لويياڭ قاتارلىق مەدەنىيەت مەركەزلىرىدە پائالىيەت قىلغان ۋە جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى بۇددىزىم مەدەنىيىتىگە، خۇسۇسەن بۇددا تام سىزما سۈرەتچىلىك سەنئىتىگە زور تۆھپە قوشقان.

ياڭ شىدەننىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي مېھنەتلىرى ۋە ئىجتىمائىي پائالىيىتى ھەققىدە ھازىرچە تولۇق ماتېرىيال مەنبەسىگە ئىگە ئەمەسمىز. ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى تاڭ دەۋرىدە پۈتۈلگەن رەساملار تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەرنىڭ بەزىسىدە، ياڭ شىدەن ئاۋۋال كۈن خانلىقىغا كېلىپ بىر مەزگىل تۇرۇپ، ئاندىن چاڭئەنگە كەلگەن دېيىلسە، يەنە بەزىسىدە خوتەنلىك راھىبلار بىلەن بىللە چاڭئەنغا كېلىپ تۇرۇپ قالغانىمۇ دېيىلىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ يېرىمىدە كۆپرەكىنىڭ چاڭئەندە ئۆتكەنلىكىدە باشقىچە گۇمان يوق. پادىشاھ سۈي ۋېندى (مىلادىيە 541 - 604 - يىللار) ۋە ياڭ جىيەن تەختتە ئولتۇرغان (581 - 604 - يىللار) ۋاقىتلاردا، ياڭ شىدەن دە تارقىتىپ «ساۋاب» تاپىدىغان بىر تۈركۈم راھىب، رەساملار بىلەن بىللە خوتەندىن چاڭئەنگە بارغان، ئۇ جايلاردىكى ئىبھرام - ئىبادەتخانا تاملرىغا تۈرلۈك بۇددا رەسىملىرىنى سىزىپ بېرىپ، پايتەخت جامائەتچىلىكى ئارىسىدا تونۇلغان. كېيىن پادىشاھ سۈي ۋېندىنىمۇ

يىلى ئۇدۇن خان جەمەتى ۋېيسارا جىزۇڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئۇيغۇرلار بولۇپ، كەينى زامان دىنىي مائارىپى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان ئاتاقلىق تەرەققىيپەرۋەرلەردىن ئىدى. «سۇڭ سۇلالىسىدىكى ئالىي راھىبلار تەزكىرىسى» نىڭ 4 - جىلدى بىلەن «بۇددا ئەجداتلىرىنىڭ ھەر قايسى سۇلالىلەردىكى ئومۇمىي خاتىرىسى» نىڭ 15 - جىلدىدا ۋېيسارا كۈيچىنىڭ فامىلىسى ۋېيسارا، ئىسمى كۈيچى، تەخەللۇسى تاشقىن، ئۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىننۇنى قوغدىغۇچى ئوڭ قانات سانغۇنى ۋېيسارا جىزۇڭنىڭ ئوغلى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلامچى سانغۇنى ھەم خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ ۋالىيسى ۋېيسارا جىڭدېنىڭ نەۋرىسى دەپ خاتىرىلەنگەن.

ۋېيسارا كۈيچى مەرىپەتلىك ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەنلىكى ئۈچۈن كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا خوتەندىكى بۇددا ئۆلىمالىرىدىن دىنىي ئىلىم بويىچە تەلىم ئېلىشقا كىرىشكەن. ئۇ ئۆسمۈرلۈك دەۋرىگە كەلگەندە نوم يادلاش، تەپسىر ئېيتىش ۋە ئىستىقامەتتە بولۇشنىڭ رەسىم - يوسۇنلىرىنى ئۆگەنگەن، مەشھۇر بۇددا رەسساملرىنى ئۈستاز تۇتۇپ، ئۇلاردىن رەسىم سىزىشنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن.

مىلادىيە 615 - يىلى ئۇ بىر تۈركۈم خوتەن رەسساملرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا چاڭئەنگە (بۈگۈنكى شىئەنگە) كەلگەن. ئۇ دەسلەپ چاڭئەندىكى گۇاڭفۇسى ئىبادەتخانىسىدا بىر مەزگىل تۇرۇپ بۇددا رەسىمچىلىقى ھەم نوم - سۇترالارنى تەرجىمە قىلىش بىلەن مەشغۇل بولغان ۋە بۇ جەھەتتە خېلى شۆھرەت تېپىپ، پۈتۈن چاڭئەن شەھىرىگە تونۇلغان. شۇنىڭدىن كېيىن باش راھىب شۈەن جۇاڭنىڭ تەكلىپى بىلەن دائىبىنى (ئۇلۇغ مېھرى - شەپقەت ئىبادەتخانىسى) غا يۆتكىلىپ بېرىپ 25 يېشىغىچە شۇ يەردە ئىشلەپ زور ئۇتۇقلارنى قازانغان. بولۇپمۇ ئۇنىڭ تەرجىمىچىلىك ساھەسىدىكى بىلىمى يۇقىرى بولغاچقا، باش راھىب شۈەن جۇاڭ ئۇنى ئۆز ئوردىسىغا بىۋاسىتە تەكلىپ قىلىپ، بىر ئۆمۈر بىللە ئۆتۈشنى ئۆتۈنگەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇ شۈەن جۇاڭنىڭ ئىلتىماسىنى ماقۇل كۆرۈپ ئۇنىڭ بىلەن بىللە تۇرغان. 28 يېشىدا «نوقۇل تونۇش نەزەرىيىسى ھەققىدىكى بايانلار خاتىرىسى» ناملىق دۇنيا قاراش ھەققىدىكى 20 جىلدلىق بۇددا كىتابىنى يېزىپ، ھىنايانا (كىچىك كۆلەڭگە) مەزھىپى بىلەن باشقا ئېقىمدىكىلەر ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، فاشاڭزۇڭ مەزھىپىنى ئىجاد قىلغان ۋە ئۇنىڭغا نەزەرىيىۋى ئاساس سالغان.

مىلادىيە 661 - يىلى ئۇ باش راھىب شۈەن جۇاڭ بىلەن

تەپسىرچىسى ھەم داڭلىق رەسسامغا ئايلانغان.

تالڭ سۇلالىسى كەييۈەننىڭ 10 - يىلى (مىلادىيە 30 - يىلى) جىڭ شىڭ تەرىپىدىن يېزىلغان «كەييۈەن يىللىرىدا ئىزاھلار ئوقۇتۇش خاتىرىلىرى» ناملىق 20 جىلدلىق بۇددا نوم خاتىرىسى 7 - جىلددا كۆرسىتىلىشىچە، سىكسانانداڭ نام - شۆھرىتى لوييا يېتىپ كەلگەن بولغاچقا، پادىشاھ ۋۇزىتىيەن (مىلادىيە 690 — 5 - يىللار تەختتە ئولتۇرغان) ئۇنىڭ ئالدىغا ئادەم ۋە ئات - ئۆمۈر ئەۋەتىپ، ئۇنى لويياڭغا كېلىشكە تەكلىپ قىلغان. بۇ ۋاقىتتا لويياڭغا «buddharatan saamahawaipulyasutra» ناملىق سانسكرىتلىدىكى 60 جىلدلىق سۇترانى ئالغاچ كەلگەن. جىڭ شىڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيە 695 - يىلى) ئۇ خوتەندىن ئېلىپ كەلگەن يۇقىرىدىكى نومنى بۇددىخىروس، بېيجىڭ، سالى ۋە فازاڭ قاتارلىقلار بىلەن بىر داپىيەن كوڭسى ئىبادەتخانىسىدا تەرجىمە قىلىشقا باشلاپ، شىڭ لىت 2 - يىلى (مىلادىيە 699 - يىلى) فوشوۋچىسى ئىبادەتخانىسىدا تەرجىمە قىلىپ تاماملىغان. بۇ خەنزۇ يېزىقىدا 80 جىلدتىن ئاشقان كېيىن ئۇ ۋۇزىتىيەننىڭ تەشەببۇسى بىلەن «لانكاراتاننىڭ ماھايانا كىرىش سۇتراسى» ۋە «مانجۇسىرى تاپشۇرغان خاتىرە نوملىرى قاتارلىق 109 قىسىم، 107 جىلدلىق بۇددا كالامىنى سانسكرىتلىدىن خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلغان ھەم ئىزاھلىق شەرھى بەرگەن شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر ئۇنى «شەرھى ئۇستازى» دەپ ئاتاشقان تالڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن گۈزەل - سەنئەت تارىخچىسى جالڭ يەنيەننىڭ كۆرسىتىشىچە، سىكساناندا تالڭ دەۋرىدىكى رەسساملار ساھەسىدە تونۇلغان ئەرباب، ئۇ چاڭئەنگە بارغاندىن كېيىن بىر زامان تەرجىمانلىق قىلغان، كېيىن خوتەن ئۇسلۇبى بويىچە رەسىم سىزىش كىرىشكەن. ئۇنىڭ «ئون ئىككى ئىلاھ»، «تۆت ساماۋ پادىشاھ»، «ئۇدۇل ئولتۇرغان بۇت»، «ساماۋى ئىلاھقا بالا تەقدى قىلىش»، «ئالىي راھىبلار»، «كۈسەن نەغمىچىلىرى»، «خوتەن راھىبلىرى» ۋە «ئەلچىلەرنى كۈتۈۋېلىش» قاتارلىق رەسىملىرى مەشھۇر سانالغانىدى. بۇ رەسىملەرنىڭ كۆپچىلىكى ئىبادەتخانىلاردا راۋاق - تاملىرى ۋە ئىشىك - دېرىزە يېنىغا سىزىلغان.

ۋېيسارا كۈيچى

ۋېيسارا كۈيچى (مىلادىيە 598 — 682 - يىللار) مىلادىيە 98

ئۇنىڭغا «خانلىق ئوردىدىكى 18 ئەمەلدار» دەپ ئىسىم قويغان. «جىنگۈەن يىللىرىدىكى ئومۇمىي رەسىملەر بىلەن خۇسۇسىي رەسىملەر تارىخى» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ۋېيسارا كۈيجىنىڭ «تاك تەيزۇڭنىڭ مەپىدە مېڭىشى» ناملىق تارىخىي خاراكتېرلىك ئەسىرى ئۆز ۋاقتىدا ئوردا ئىچى - سىرتىدىكى كىشىلەرنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغىغان. ئومۇمەن تاڭ دەۋرىدە يېزىلغان رەسساملىق تارىخىغا ئائىت ئەسەرلەردىن ۋېيسارا كۈيجىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى مەشھۇر رەسسام ئاتالغانلىقى ۋە جۇڭگۇنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى رەسساملىق تارىخىغا غايەت زور تۆھپە قوشقانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

نەۋبەتى

ئۆزىنىڭ لىرىكىلىق ئەسەرلىرى بىلەن كلاسسىك ئۇيغۇر پوئىزىيىسىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇناسىپ ھەسسە قوشقان شائىر نەۋبەتنىڭ ئەسلىي ئىسمى بىزگە مەلۇم ئەمەس. دىيارىمىز خوتەندە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان «نەۋبەتى» تەخەللۇسلۇق بۇ شائىرنىڭ ھىجرىيە 1160 - يىلى (مىلادىيە 1747 - يىلى) ئاياغلاشتۇرغان شېئىرىي دىۋانىدا ئېيتىلغان:

ئومۇم ئەللىكىگە يېتىپ قالدى ھەنۇز ئەن ئەمەس،
 قىلمادىم ياخشى ئەمەل، بىھۇدە ئومۇر ئوتتى دەرىغ.
 ئەي يارانلار، بىز ئۆلۈرمىز، يادىكار قالدى كالام،
 كىشىدىن قالغاي جاھاندا بىر نىشانە ياخشى نام.
 مىڭ يۈز گاتمىش مېردى پەيغەمبەر نەبىنىڭ ھىجرەتى،
 بۇ كىتابى نەۋبەتى تەسنىقى بولدى ۋەسسالام.

دېگەن مىسرالاردىن بىز ئۇنىڭ تەخمىنەن مىلادىيە 1690 - يىللىرى ئەتراپىدا تۇغۇلۇپ، 1750-يىللاردا ۋاپات بولغانلىقىنى جەزملەشتۈرەلەيمىز.

كلاسسىك ئەدەبىياتىمىز سەھىپىسىدە ھۆرمەتلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇپ كېلىۋاتقان نەۋبەتنىڭ «دىۋان نەۋبەتى» ناملىق بۇ لىرىك غەزەللەر توپلىمى ئەينى دەۋردە داڭدار خەتتاتلار تەرىپىدىن

بىرلىشىپ «بەس - مۇنازىرىنىڭ چېكى توغرىسىدا»، «بەس - مۇنازىرە چېكى نەزەرسىگە مەدھىيە»، «غەيرىي مەزھەپلەر ئاساس - مەقسىدىنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغانلىقى توغرىسىدا»، «ئوقۇ 20 تونۇش توغرىسىدا»، «تەڭداشسىز قانۇننىڭ چەك - چېگرە ھەققىدە» قاتارلىق بۇددا دىنى دۇنيا قارشى ھەققىدىكى بەس مۇنازىرە بايان قىلىنغان كىتابلارنى سانسىكرىت تىلىدىن بىۋاسىتە خەت تىلىغا تەرجىمە قىلغان ۋە ئۇلارغا ئىزاھاتلىق شەرھى بەرگەن.

«بۇددا ئەجداتلىرىنىڭ ھەر قايسى سۇلالىلەردىكى ئومۇمىي خاتىرىسى» ناملىق 22 جىلدلىق بۇددىزم تارىخىي كىتابى - كۆرسىتىلىشىچە، ۋېيسارا كۈيچى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ «تەڭداشسىز قانۇننىڭ چەك - چېگرىسى ھەققىدە» ناملىق كىتاب ئىزاھات بېرىشتىن باشقا، نۇرغۇن بۇددا دىنىغا ئائىت كىتابلار يازغان. ئۇ يازغان «مۇرەككەپ توپلام نەزەرىيىسى ھەققىدىكى بايانغا خاتىرىسى»، «سەۋەب - نەتىجە بىلەن ھەقىقەتكە قايتىش توغرىسىدا بايان»، «سىرلىق نىلۇپەر سۇتراسىغا مەدھىيە»، «ئەقىل پاراسەتلىك ۋېيسارا پىراجىھنا سۇتراسى ھەققىدىكى تەپسىر» «مائىتىرنىڭ دۇنياغا كەلمىشى ھەققىدىكى سۇترا»، «بۇددا تەلىماتىدىكى پاك نوملارغا ئوقۇلغان مەدھىيە بايانلىرى» قاتارلىق بۇددا دىنىنىڭ سەۋەب - نەتىجە ھەققىدىكى 14 قىسىم كىتابىغا ئومۇمىي نامى «يۈز قىسىملىق باياننامە ئاساسى» دەپ ئاتالغان.

ئۇزۇن مۇددەت ئۇلۇغ مېھرى - شەپقەت ئىبادەتخانىسىدا تۇرغانلىقى ئۈچۈن تارىختىن بۇيان ئۇنىڭ نام - شۆھرىتى «مېھرى - شەپقەتلىك ئۇلۇغ ئۇستاز» دەپ ئاتالغان. ئۇ بۈيۈك تۇرنا مۇنارى ئىبادەتخانىسىدا تۇرغاندا خۇيچاۋ ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن بىرى ئىدى.

ۋېيسارا كۈيچى يەنە مەشھۇر رەسسام ئىدى. ئۇ بۇددا رەسىمچىلىكىگە، بولۇپمۇ فاشائزۇڭ مەزھىپىنى تەرغىپ قىلىدىغان بۇددا رەسىملىرىگە ناھايىتى كامىل بولغان. ۋېيسارا كۈيچى تەڭداشسىز جەڭ ئىلاھىنى فاشائزۇڭ مەزھىپىگە سىمۋول قىلىپ ئارقىلىق، بۇ مەزھەپنىڭ جەمئىيەتتىكى ئابروۋىنى كۆتۈرگەن نەتىجىدە چاڭئەندە بىر مەزگىل بۇددا دىنىنىڭ فاشائزۇڭ مەزھىپى ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىگەن.

مىلادىيە 630 - يىلى ئۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىر سانغۇنلىرىدىن، شۈەنلىك، دورۇيسى، لى چىڭ، ۋېيسارا زۇڭدې چىن جىياۋجىڭ، ۋېي چىڭ قاتارلىق 18 ئادەمنىڭ سۈرىتىنى سىزە

قوليازما توپلام شائىرنىڭ ۋاپاتىدىن تەخمىنەن بىر ئەسىر كېيىن خەتتات موللا نىياز تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، شائىرنىڭ شېئىرلىرىدىكى بەزى پاكىتلىق ماتېرىياللار ھەمدە ئۇنىڭ ئىشلەتكەن تىل، ئەدەبىي ئۇسلۇبىدىكى ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ، ئۇنى XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XVIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن شائىرلارنىڭ بىرى دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

«دېۋان بىلالى» قىرىق بىر بۆلۈم 1 مىڭ 138 مىسرا شېئىردىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنىنىڭ كەڭلىكى، ئوي-پىكىرلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، تېمىسىنىڭ خىلمۇخىللىقى، تىلىنىڭ يېنىك، راۋانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. شائىر ئۆز ئوي - پىكىرى، قاراشلىرىنى ئىسپاتلاشتا يالغۇز مۇلاھىزىلەرگە تايىنىپلا قالماستىن، نۇرغۇن ئىبىرەتلىك مەسەل، ھېكايە، داستانلارنى قىستۇرۇش ئارقىلىق ئۆز پىكىرلىرىنىڭ قايىل قىلىش كۈچىنى ئاشۇرغان.

ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈپ خوتەندىن ئىلگىرى مەشھۇر كلاسسىك شائىرلىرىمىزدىن ئەلىشىر نەۋائى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئەدەبىياتى تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقان ھەم ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغان مەشھۇر شائىرلاردىن شەيخ پەرىدىددىن مۇھەممەد ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇت - تەير» ناملىق ئەسىرىدىن ئىلھام ئېلىپ ھەمدە ئۇنىڭغا تەقلىد قىلىپ، ھاياتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى (1491 — 1498 - يىللار) پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيادا، جۈملىدىن خەلقىمىز ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر قوزغىغان «لىسانۇت - تەير» («قۇشلار تىلى») ناملىق يىرىك پەلسەپىۋى داستانىنى يېزىپ چىققانىدى. XVIII ئەسىرگە كەلگەندە، يەنى نەۋائىدىن ئاز كەم ئۈچ ئەسىر كېيىن ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈپ خوتەننى خۇددى ئەلىشىر نەۋائىغا ئوخشاش ئەتتارنىڭ ئەسەرلىرىدىن زوق ئېلىپ، ئەينى دەۋر خوتەن لەھجىسى بىلەن 157 بۆلۈم، 4 مىڭ 670 مىسرا (بۇنىڭ ئىچىدە «لوقمان ھەكىمنىڭ ۋەسىيەتى» 86 مىسرا) دىن تەركىب تاپقان «مەنتىقۇت - تەير» («قۇشلار تىلى») ناملىق كاتتا ئەسەرنى يېزىپ چىققان.

شائىر بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ جانلاندىرۇش ۋاسىتىسىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، سىمۋوللۇق خاراكتېردىكى بىر قانچە قۇشنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق ئىجتىمائىيەت، ئەخلاق، ھايات ھەققىدىكى پەلسەپىۋى سىمۋولىستىك ئوبرازلار تەسۋىرى ۋە ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسۇل ئارقىلىق ئىخچام، جانلىق بايان قىلىپ، تاماخورلۇق، ئاچ كۆزلۈك كېسىلىگە گىرىپتار بولغان نەپسانىيەتچى،

كۆچۈرۈلۈپ قولدىن - قولغا ئۆتكەن ھەمدە بۇ قوليازىلارنىڭ نەچچە مۇكەممەل نۇسخىسى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شائىر نەۋبەتى ئاخىرقى ئۆمرىنى تول غۇربەتچىلىكتە، دوراپۇرۇشلۇق ۋە خەتتاتلىق قىلىش بىلەن ئۆتكۈزگەن. بۇ ھال ئۇنى خەلققە يېقىنلاشتۇرغان. ئۇنىڭ بىر بۆلەك لىرىك غەزەللىرى «ئون ئىككى مۇقام» ئاھاڭلىرىنىڭ تېكىست قىلىنىپ خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ لىرىك ئەنئەنىسىگە ۋارىس قىلغان شائىر نەۋبەتنىڭ غەزەللىرى مەنتىقى راۋانلىقى، ئوخشىمىغان ئىبارىلىرىنىڭ مەزمۇندارلىقى ۋە شەكىلىنىڭ رەڭدارلىقى بىلەن ئۇقۇرمەنلەرنى ئۆزىگە ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ.

نەۋبەتى ئىجادىيىتىدە مۇھەببەت تېمىسى ئاساسىي ئورۇن تۇرىدۇ. شۇنداقلا، ئىلىم ئۆگىنىشنىڭ خاسىيىتى، ئىنسانىي ئەخلا - پەزىلەت، ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى شېئىرلارمۇ مەلۇم سالماقچى ئىگىلەيدۇ. شائىرنىڭ ئىجادىيىتىدە خەلققە ھېسداشلىق، ئاياللارنىڭ كەمسىتىلىشىگە نارازىلىق، ئىنسان مۇھەببەت، دوستىغا ساداقەت، ئۆزئارا مۇناسىۋەتتىكى سەمىمىيە قاتارلىق مەزمۇنلار كۆپلىنىدۇ. شائىر يەنە ئۆز يۇرتى خوتەننى ئالاھىدە ھۆرمەت ۋە زور ئىشتىياق بىلەن كۆپلەيدۇ.

نەۋبەتى ئۆزىنىڭ لىرىك شېئىرلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇناسىپ ھەسسە قوشقان شائىرلىرىمىزنىڭ بىرى. شۇڭا، كلاسسىك ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئەنئەنىسىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا شائىر نەۋبەتنىڭ ئەسەرلىرى بىز ئۈچۈن قىممەتلىك ھۆججەت ھېسابلىنىدۇ.

ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى

1980 - يىلى دىيارىمىز خوتەندىن «دىۋان بىلالى» ناملىق قوليازما توپلامنىڭ تېپىلىشى بىلەن شائىر ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈپ خوتەننىڭ (80 - يىللاردىن كېيىن نەشر قىلىنغان بىر قىسىم كىتابلاردا شائىرنىڭ ئىسمىنى يەڭگىللىك بىلەن «موللا بىلال ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى» دەپ ئاتىغان، بۇ توغرا ئەمەس) نامى ئەدەبىياتىمىز مەلۇم بولدى.

ھېسابلىغاندا، زەلىلىنى تەخمىنەن XVII ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرى يەكەندە تۇغۇلغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئەمما، شائىرنىڭ قانچە يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، قاچان ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. شائىر ئۆز يۇرتى يەركەن شەھىرى توغرىسىدا:

«مېنى ئەۋارە قىلغان يەركەند شەھىرىدە ماھىمىدۇر،
قاراخۇن ئەيلەگەن ئالەمنى گويىا دۇدى گاھىمىدۇر.»

دېگەن مىسرالارنى تىزغان.

زەلىلى بالىلىق ۋە ياشلىق دەۋرلىرىنى يەكەندە ئوقۇش ۋە ئىلىم تەھسىل قىلىش بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. زەلىلىنىڭ بىر غەزىلىدە «سەئىدىيە خانلىقى» نىڭ ئابدۇرەشىدخان زامانىسى (1533 — 1560. يىللىرى) دا تەسىس قىلىنغان «خانلىق مەدرىسە» ئالاھىدە تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، «خانلىق مەدرىسە» زەلىلى ئاساسىي بىلىم ھاسىل قىلغان يۇقىرى ئوقۇش يۇرتى بولسا كېرەك. زەلىلى شېئىرلىرىدىكى ۋەقەلىك ۋە گۈزەل ئىبارىلەرنىڭ كۆپلۈكىگە قارىغاندا، زەلىلى ئەينى دەۋر ئەنئەنىۋى تەلىم ئۇسۇللىرى بويىچە ئەرەب - پارس تىللىرىنى خېلى پىششىق ئۆزلەشتۈرگەن، ئەرەب - پارس ئەدەبىياتىنىڭ تىپىك ئەمۇنىلىرى، ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن مەشھۇر شائىرلارنىڭ شاھانە ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشقان.

مىلادىيە 1682 - يىلى ھىدايتۇللا ئىشان (ئاپئاق خوجا) قەبىھ ۋاستىلەر بىلەن «سەئىدىيە خانلىقى» نى يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئالتىنئەھەردە «ئاپئاق خوجا» نىڭ سۈلۈكى ئاساس بولغان ئىشانلىق يامراپ كەتتى. ھەر خىل ناملاردىكى، بولۇپمۇ ئىسلام تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر زاتلارنىڭ ناملىرى سۈيىغىستېمال قىلىنغان تۈرلۈك «مازارلار» كۆرۈنگەنلا جايدا تىكىلىنىۋەردى. قىسقىسى، سوفىلارچە تاغەت - ئىبادەت ۋە مازار - ماشايىخلارنى تاۋاپ قىلىش بىلەن ئۇلارغا سەدىقە - ساخاۋەت قىلىشنى مۇسۇلمانچىلىقنىڭ بىر دىنىي يولى دەپ تەكىتلەيدىغان رىياكار ئىشانلارنىڭ تەرغىباتلىرى خەلقنىڭ مەنىۋى ھاياتىغا نەسىر كۆرسەتتى. ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىنىڭ ئەڭ تەسىرچان قىسمى بولغان ئەدەبىيات مەزكۇر مۇھىت ئىچىدە خىلمۇ خىل ئىدىيىۋى تۈس ئالدى. زەلىلى مۇشۇنداق داۋالغۇپ تۇرغان زاماندا ۋە مۇرەككەپ ئىجتىمائىي مۇھىتتا ياشىغان ھەم ئىجاد قىلغان شائىرلىرىمىزنىڭ بىرى ئىدى.

زەلىلى راسا يېڭىتىلگەن قىرانغا يەتكەندە، «ئىشقى ئېتىبارى»

تويماق ئادەملەرنى قاتتىق مەسخىرە قىلىدۇ. بەزىدە ئاغزى، ئىنساپ، دىيانەت چۈشمەيدىغان، ئەمەلىيەتتە بولسا زورلۇ زالىملىقنى ئۆزىگە كەسىپ قىلىۋالغان ھاكىم - بەگلەر، ۋاپا، ئالدامچىلارغا بولغان غەزەپ - نەپرەتنى ئىپادىلەپ، يەنە بەزى رىيالىققا ئۇيغۇن ھالدا ئادالەتپەرۋەر ئادىل شاھ، ئەمەلدارلار، ئادىللىق، ۋاپادارلىقنى مەدھىيەلەيدۇ.

قوليازىمىدىكى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئىبراھىم ئىبنى يۈم خوتەنى قەدىمكى ۋە كېيىنكى دەۋر ئۇيغۇر تىلىغا ناھايىتى پىشە بولۇشتىن سىرت، يەنە ئەرەب - پارس تىللىرىنىمۇ پۇختا ئىگىلىگەن شۇڭلاشقىمۇ ئۇ ئەتتارنىڭ ئەسەرلىرىدىن بىۋاسىتە ئىلھام ئېلىپ، ئەسەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىققان بولسا، قوليازىمىنى ئاخىرىغا كۆچۈرۈلگەن «لوقمان ھەكىمنىڭ ۋەسىيەتى» نى ئەر تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، ئەۋلادلارنى لوقمان ھەكىمنىڭ ئەقلىيە سۆز خاراكىتىنى ئالغان تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە پەند - نەسىھەتلىرى بىلەن تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. لوقمان ھەكىم تىلىدىن بېرىلگەن ئويلاپ سۆزلەش، نادانلار بىلەن ھەمىھەت بولماسلىق، دانىشمەنلەرنى دوست تۇتۇش ئالىملارنى، ئۇستازلارنى، ئاتا - ئانىلارنى، دوستلارنى ھۆرمەتلەش ئەۋلادلارنى ياخشى خۇلقلۇق قىلىپ تەربىيەلەش، ياشلىقتىن قەدىرلەش... قاتارلىق پەند - نەسىھەتلەرنى چىرايلىق ۋە يەڭگىل تەبىئە بىلەن ئىپادىلەپ، ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى - ئەخلاقى كۆزقاراشلىرىنى بىۋاسىتە تەشەببۇس قىلىش ئىستىكىدە بولغان.

مۇھەممەد سىدىق زەلىلى

مۇھەممەد سىدىق زەلىلى XVII، XVII ئەسىرلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تونۇلغان نامايەندىلىرىدىن بىرى.

شائىرنىڭ ھىجرىيە 1157 - يىلى (مىلادىيە 1744 - 1745 يىللار) يازغان «تەزكىرەئى خوجە مۇھەممەد بۇزۇكۇۋار» ناملىق داستاندىكى «ئۆمرى يەتمىشكە يېتىپ مەرد ئولمادى»، «قىر يىلدىن تابۇ دەمغە ھىر قەپۇش» دېگەن مىسرالار ھەمدە ھىجرىيە 1131 - يىلى (مىلادىيە 1718 - يىلى) يازغان «سەفەرنامە» سىدىق زەلىلىدۇر چۈنكى نادان ھۇنۇز، بولمادى قىرىق ياش - مۇسۇلمان ھۇنۇز» دېگەن مىسرالىرىدا قەيت قىلىنغان سانلار بويىچە

ئۆتكەن بولسىمۇ، بۇ ئىككى مۆھتەرەم شائىرنىڭ ئۇچراشقان ياكى ئۇچراشمىغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. شائىر زەلىلى خوتەن شەھىرى «ئالتۇنلۇق مازىرى» (ھازىرقى ۋىلايەتلىك سىياسىي مەكتەپ ئىچىدە) غا دەپنە قىلىنغان.

سەدىرىدىن قاراقاشى

XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاراقاش بۇدۇشۇق كەنتىگە قاراشلىق مۇغاللا مەھەللىسىدە ياشاپ، ئۆمرىنى ھەر قايسى پەنلەر بويىچە ئىلمىي ئىجتىھات ۋە ئىجادىيەت بىلەن ئۆتكۈزگەن ئالىم مەۋلانە سەدىرىدىن قاراقاشى ئۆز دەۋرىنىڭ يىتۈك مۇدەررىسلىرىدىن بولۇپ، كەڭرى نەزەر دائىرىسى، ئەل قايىل دىنىي ئەخلاقىي تەلىماتلىرى بىلەن شۆھرەت تاپقانىدى. ئالىمنىڭ يەنە جاي-جايلاردىن ئىلىم تەلەپ قىلىپ كەلگەن شاگىرت - تالىپلىرى بولۇپ، بۇ ھال ئالىمنى ئەل ئىچىدە «مەۋلانە» دېگەن ھۆرمەتلىك ئۇنۋانغا مۇشەررەپ قىلدى. بۇ ئالىم دىنىي مەشغۇلات باھىدا تالىپلارغا ئىلىم ئۆگىتىش بىلەن بىرگە، ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى ۋە يەر تەۋرەش ئىلمى ھەققىدە ئىلمىي ئەسەرلەرنى يازغان. بۇ ئەسەرلەردىن بىزگىچە يېتىپ كەلگىنى كۈن، ئاي، پەسىل، يەر تەۋرەش قاتارلىقلار ھەققىدىكى ئومۇمىي ساۋاتلار ۋە پالچىلىققا ئائىت بەزى چۈشەنچىلەرنى ئۆزىگە جەم قىلغان 126 بەتلىك «نورۇزنامە» ناملىق قوليازىمىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قانداق ئەسەرلىرىنىڭ بارلىقى ۋە قاچان تۇغۇلۇپ، قاچان ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە پاكىتلىق ماتېرىيال يوق.

مۇھەممەد نىيازى

XVIII ئەسىردە خوتەن شەھىرىدە ياشاپ ئىجاد ئەتكەن تالانتلىق شائىر ۋە ئەدەبىي تەرجىمان موللا مۇھەممەد نىيازى (تەخەللۇسى نىياز، بەزى كىتابلاردا موللا نىياز دېيىلىدۇ) نىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. ئۇ خوتەن ھۆكۈمدارى مۇھەممەت ئەزىز ھوزۇرىدا كاتىپ بولغان ۋە ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن «تارىخىي رەشىدىيە» نى ئەمىر مۇھەممەد ئەزىز نامىغا بېغىشلاپ تەرجىمە قىلغان. «ئەمىر ئابامۇسلىم» ناملىق قىسسەسىنى ئوردا كاتىپى موللا

بىلەن نەچچە ئون يىللاپ سەپەر مۇشكۈلىنى چېكىپ، نۇر مەنزىلەرنى كېزىدۇ. قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچار، تۈرپەن قۇمۇللىرىنى ئايلىنىپ چىقىدۇ. بارغانلا يېرىدە «ئاشىق قەلەندەر تەرزىدە» مازارلار» نى تاۋاپ قىلىدۇ. 50 ياشلىرىدا خوتەنگە كېلىپ ئۇزۇن مەزگىل شۇ يەردە تۇرۇپ قالىدۇ. خوتەندىكى ئىجادىيەت داۋامىدا زەلىلى ئىدىيىسىدىكى مۇرەسسەچىلىك خاھىشلىرى پەسلىرى رېئاللىق خاھىش يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتىدۇ. نەتىجىدە شائىر ئەسىردىكى ئۇيغۇر بەدىئىي ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى ئايلىنىدۇ.

زەلىلى غەزەللىرى ئىچىدە بەش بېيىتلىك 70 غەزەل، يەتتە بېيىتلىك 65 غەزەل، ئوندىن قالسا ئالتە بېيىتلىك 15 غەزەل سەككىز بېيىتلىك 13 غەزەل، توققۇز بېيىتلىك 51 غەزەل بار. زەلىلىنىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئەسەرلىرى ئاساسەن سەككىز ژانىر (غەزەل، رۇبائىي، مۇخەممەس، مۇستەھزاد، قەسسە، ساقنامە، تەزكىرە ياكى داستان، سەفەرنامە) دىن تەركىب تاپقان. زەلىلى غەزەللىرىدىن نەغمىگە ئالاھىدە خۇشتارلىقى، نەغمە ھاياتىدىكى رولىنى ياخشى چۈشەنگەنلىكى، ئۇيغۇر مۇقاملىرىدا ئوبدان خەۋەردار ئىكەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ:

«مەجلىس كىچىكە مەوت سالۇر پەردەنى مىسراق
مەشىق جۈنۈندىن گەيلەگەچ سەۋتى تەرەننۇمى گەجەم
گەجايىپ مەجلىس گەرەم گۈلدى بۇ دەشتى بەياپانكىم،
نەۋائى ئالەمى مەجنۇن بىلەن گامۇ كەباب گەردى.»

زەلىلى غەزەللىرىدە بەزى ئىنچىكە مەنىلەرنى بايان قىلىش مۇنازىرىلىك سوراق ئۇسۇلى، تەمسىللەر بىلەن خۇلاسىلەر ئۇسۇللىرى قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، ئىستىئارە - رەمزىلىك تەسۋىرلەر، بولۇپمۇ ئوخشىتىش (تەشبىھ) ئاساسىدىكى ئىستىئارلەر، يەنى ئىمما - ئىشارەت ئۇقۇملىرىنى بىلدۈرىدىغان چوڭقۇر مەنىلىك تەسۋىرىي ئىبارلەر كۆپ قوللىنىلغان. شۇڭا زەلىلىنىڭ گۈزەللىكى، پىكىرلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئوخشىتىشلىرىنىڭ چىرايلىقلىقى بىلەن ئۆزىگە خاس ئالاھىدە ئۇسۇل ياراتقان شائىر. شۇنى ئالاھىدە قىستۇرۇپ ئۆتۈش لازىمكى نەۋبىتىنىڭ بالاغەتكە يەتكەن چاغلىرىدا زەلىلىمۇ خوتەندە يەرلىك

كۈندە ئۇيغۇر تارىخىنىڭ XVIII ، XIX ئەسىرلىرىنى يورۇتۇشتا ۋە ئۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىنى، پەلسەپە ئاساسلىرىنى تەتقىق قىلىشتا نوپۇزلۇق مەنبە بولۇپ خىزمەت قىلماقتا.

مۇھەممەت ئېۋەزنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئەسىرى «مەجمۇئەتۇل ئەھكام» («ھۆكۈملەر يىغىندىسى») ناملىق ئەسەردۇر. «مەجمۇئەتۇل ئەھكام» 14 بابتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، خرونولوگىيە ۋە پسخولوگىيە قاتارلىق پەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كىتابنىڭ ئاخىرىدا مۇئەللىپ ئۆزى بىلەن زامانداش بولغان ۋە ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن بەزى ئالىملارنىڭ ئىلمى پائالىيىتى توغرىسىدا مۇنداق بەزى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. مۇئەللىپنىڭ ئەينى زامانغا خاس بەزى خۇراپىي كۆز قاراشلىرى ۋە دىنىي - سىخۇلاستىك نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، مۇھەممەت ئېۋەزنى XVIII ئەسىرنىڭ ئېنىسكلوپېدىيىلىك ئالىمى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ ئۆز ئەسىرىدە توققۇز پىلانېت، يەر شەكلى، يۇلتۇزلار ھەرىكىتى، كالىندار تۈزۈش توغرىسىدا، گېئومېتىرىيە، ئالگېبرا توغرىسىدا، جۇغراپىيە ۋە تارىخىنى دەۋرلەرگە بۆلۈش توغرىسىدا، شۇنىڭدەك ئىنسان ئورگانىزىمىدىكى پسخىك ھالەتلەر توغرىسىدا ھازىرقى زامان ئىلمىي قائىدىلىرىگە خېلىلا ئۇيغۇن كېلىدىغان توغرا كۆز قاراشلارنى بايان قىلغان.

«مەجمۇئەتۇل ئەھكام» XVIII ئەسىر شارائىتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، تەبىئىي پەن ھەققىدە دادىل پىكىر يۈرگۈزۈلگەن ئىلغار كىتابتۇر. مۇھەممەت ئېۋەز قاراقاشى ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرى ئارقىلىق تەبىئەتنى بىلىش جەھەتتە ئىسلام ئەقىدىلىرىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ ئۆتكەن. «مەجمۇئەتۇل ئەھكام» ناملىق ئەسەردە بايان قىلىنغان ئىلمىي كۆز قاراشلار مۇئەللىپنىڭ ئىلمى - پەن تارىخىدىن خېلى ياخشى خەۋەردار ئىكەنلىكىدىن، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئەرب ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئالىملىرىنىڭ تەبىئىي پەن ساھەسىدىكى ئەسەرلىرىنى پىششىق تەتقىق قىلغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

«يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىنىڭ 1980 - يىلى 1 - ساندا ئەدەبىيات ئىلمىنىڭ نەشرگە تەييارلىشى بىلەن ئۇنىڭ 1964 - يىلى ۋاپات بولغان مەشھۇر خەتتات سۈپۈرگە موللام كۆچۈرۈپ ساقلىغان «قۇچ» (سەككىز كۆپلەت)، «كاج پەلەك» (بەش كۆپلەت) ناملىق ئىككى پارچە مۇخەممەس ۋە 33 بېيىتلىق تۆت پارچە غەزىلى ئۇقۇرمەنلەرگە سۇنۇلغان.

ھەيدەر (تەخەللۇسى مىسكىن) بىلەن بىرلىكتە نەزمىلەشتۈرگەن نۇرغۇن لىرىك شېئىرلارنى يازغان. يېقىندا تېپىلغان ئۈچ شا (موللا مۇھەممەد نىيازى، موللا ھەيدەر، موللا سالىھ) نىڭ قەدىمىي ھەجىملىك بىر قولىزما دىۋانىغا ئۇنىڭ «ئەسىر ئابامۇسلىم» ناملىق داستانى بىلەن 2 مىڭ مىسراغا يېقىن شېئىرى كىرگۈزۈلگەن. نىيازى يەنە خەتتات ۋە كىتاب چاپى قىلغۇچى (تۈپلىگۈچى) بولۇپ، ئۇنىڭ پاساھەتلىك قولىزمىسى بىلەن كۆچۈرۈلگەن بىر قىسىم كىلاسسىك كىتابلار بار.

مۇھەممەت ئېۋەز قاراقاشى

شائىر، تارىخچى، ئاسترونوم ۋە ماتېماتىك مۇھەممەت ئېۋەز قاراقاشى قاراقاشنىڭ ماڭلاي يېزىسىدىكى موغاللا كەنتىدە تونۇلغان ئۆلىما ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان يىلى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. ئۇ تەخمىنەن XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىدە مۇشۇ يۇرتتا ياشىغان ئالىمدۇر. مۇھەممەت ئېۋەزنىڭ تولۇق ئىسمى مۇھەممەت ئېۋەز ئىبىن مەۋلانا سەدىردىن قاراقاشى بولۇپ، ئۇنىڭ دادىسى ئۆز دەۋرىنىڭ تونۇلغان مۇدەررىسلىرىدىن ئىدى. ئۇ كىتاپ ئاۋام ئىچىدە «مەۋلانە» دېگەن پەخرىي نام بىلەن ئاتالغان ۋە ئۆزى «قاراقاشى» دېگەن تەخەللۇسنى قوللانغان.

ئۆز ئائىلىسىدە تەلىم ئېلىپ يېتىلگەن مۇھەممەت ئېۋەز كېيىن دادىسىنىڭ نىسبىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆز ئەسەرلىرىدە «مۇھەممەت ئېۋەز قاراقاشى» يەنى «قاراقاشلىق مۇھەممەت ئېۋەز» دېگەن نام بىلەن يازغان.

مۇھەممەت ئېۋەزنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن ئىككى چولپان ئەسىرى بار، ئۇنىڭ بىرى «مەخدۇم ئەزەم» ناملىق كىتاب بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ تارىخ ساھەسىدىكى مۇھىم ئەسىرىدۇر. بۇ ئەسەردە XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا يۈز بەرگەن زور ئىجتىمائىي، سىياسىي-ئەھۋاللار، تارىخىي ۋەقەلەر، تارىخىي شەخسلەر توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن. شىنجاڭ تارىخىدىكى خوجىلار ھەرىكىتى، «ئاق تاغلىق» «قارا تاغلىق» لار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن «مەخدۇم ئەزەم» ناملىق كىتابنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى بۈگۈنكى

زىرۇپ ئوقۇيدىغان مەنىۋى مىراسى بولۇپ كەلمەكتە. شائىرنىڭ نەسەب ۋارىسى ئابدۇقادىر ئاغۇنىنىڭ تەكىتلىشىچە، شائىرنىڭ تالىپلىرى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن بىر دانە قوليازما توپلىمى بار ئىدى. بۇ كىتاب 1968 - يىلى «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» بورنىمدا يوق بولغان. ئۇنىڭدا 30 پارچىغا يېقىن غەزەل، مۇخەممەسلەر ۋە ھەجۋىيلەر بار بولۇپ، ئەڭ ئاياغ سەھىپىسىگە نەزەر مۇپتىنىڭ «ياپىلاق» دېگەن بىر ھەجۋى پارچە شېئىرىمۇ كۆچۈرۈلگەن.

شائىرنىڭ «سالامنامە» (نەزەر مۇپتىغا خەت) ناملىق ساتىرىك شېئىرى توغرىسىدا مۇنداق بىر پاراڭ ساقلىنىپ كەلمەكتە: شائىر ئەخمەتشاھ قەشقەردىكى ئوقۇشىنى تاماملاپ قايتىش ۋاقتىدا بىللە ئوقۇغان ئاقسۇلۇق ساۋاقدىشى نەزەر مۇپتىغا ياخشى بىر ئات ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلىپ پۇل ئەۋەتىدۇ. نەزەر مۇپتى ئەۋەتكەن ئات شېئىردا پاش قىلىنغاندەك ئەيىب - نۇقسانغا ئىگە ئات بولغانلىقتىن، شائىر غەزەپلىنىپ «سالامنامە» نى يېزىپ نەزەر مۇپتىغا ئەۋەتىدۇ. نەزەر مۇپتى چوڭ بىر بەزمە ئۈستىدە ئولتۇرغاندا بۇ شېئىرىي سالامنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ خۇشاللىقىدا بىر تالىپقا ئۇنلۇك ئوقۇپ كۆپچىلىككە ئاڭلىتىشنى، شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە بولۇشنى كۆزلەيدۇ. نەزەر مۇپتىنىڭ تالىپى شېئىرنى دېكلاماتسىيە ئاھاڭىدا ئوقۇپ ئوتتۇرا قىسمىغا كەلگەندە، نەزەر مۇپتىنىڭ چىرايى ئۆڭۈپ، ئىلگىرىكى خۇشاللىقتىن ئەسەرمۇ قالمايدۇ. ئۇ تالىپنىڭ پېشىنى نەچچە قېتىم تارتسىمۇ بىر ئوقۇغىنىچە ئاخىرىنى تۈگىتىدۇ. نەزەر مۇپتى نەچچە كۈنگىچە گېلىدىن غىزا ئۆتمەي قاتتىق ئازابلىنىدۇ. نەتىجىدە شائىر ئەخمەتشاھنى ھەجۋى قىلىدىغان «ياپىلاق» ناملىق شېئىرنى يېزىپ ئەۋەتىدۇ. شائىرنىڭ تالىپلىرى كۆچۈرگەن توپلامغا نەزەر مۇپتىنىڭ ئەنە شۇ «ياپىلاق» شېئىرىمۇ كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ توپلامنىڭ يوقىلىشى كىشىنى بەكمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. لېكىن شائىرنىڭ «نەزەر مۇپتىغا خەت» ناملىق شېئىرى بۈگۈنگىچە خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە مۆھۈر كەبى ئېنىق ساقلىنىپ كەلمەكتە.

كۆپلىگەن ئىخلاسەنلەر شائىرنىڭ «پۇل»، «شاھ پولۇ»، «مېۋىلەردىكى جېدەل»، «دوڭخاق»، «ھەزرەت» قاتارلىق داڭلىق ھەجۋىلىرىنىڭ بارلىقىنى، ئۇنى خەلق زامانلاردىن بېرى ئوقۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى قەيت قىلىدۇ.

مۇھەممەت ئېۋەز قاراقاشى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەشھۇر تارىخىي شەخسلەرى قاتارىدا «بۈيۈك جۇڭگو قامۇسى» كىرگۈزۈلگەن.

ئەخمەتشاھ قاراقاشى

ساتېرىك شائىر ئەخمەتشاھ قاراقاشى تەخمىنەن 1740 - يە قاراقاش ناھىيىسىنىڭ قاپاقلا كەنت ھالۇ (ھالبۇيى) مەھەللىسى مۇبارەكشاھ ئىسىملىك بىر دىنىي ئۆلىما ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. شائىرنىڭ دادىسى مۇدەرىس بولۇپ، كۆپلىگەن تالىپلىرى بار ئىدى. بۇ مەدرىستە تالىپلار دىنىي ئىلىم ئۆگەنگەندىن، باشقا ئەرەب - پار تىللىرى بويىچە ئىلىم تەھسىل قىلاتتى. ئەدەبىيات، تارىخ ۋە ئىلىم نۇجۇم (ئاسترونومىيە) ئۆگەنگەنتى. شائىر ياش چاغلىرىدا دادىسىنىڭ ئەنە شۇنداق ئەۋزەل شارائىتى ئاستىدا ئۆتكۈزدى ۋە ۋاقىتتىن باشلاپ ئەدەبىيات ئىلمى تەرەپكە كۆپرەك قىزىقىش بولدى.

شائىر 18 ياشقا كىرگەندە دادىسىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە قەشقەرگە بېرىپ «خانلىق مەدرىسە» دە ئوقۇشقا باشلىدى. بۇ يەردە قايناق ئىلمىي ھايات شائىرنى تېخىمۇ كۈچلۈك ئىشەنچ ۋە ئۈمىد بىلەن تەمىنلەپ، ئۇنى ئىلىم - بىلىمنىڭ كەڭرى شارائىتىغا، تەپەككۈرنى پاساھەت ۋە بالاغەت مۇھىتىغا باشلاپ كىردى.

شائىر 24 ياشقا كىرگەن يىلى خانلىق مەدرىستىكى ئوقۇش ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئانا يۇرتى قاراقاشقا قايتىپ كەلدى ھەم شۇ چاغدىكى يۇرت مۇتئۇرى ئىنايەتتە مۇپتىنىڭ ئىشەنچىسى بويىچە داڭلىق گۈزەر مەسچىتىگە ئىماملىققا تەيىنلەندى.

شائىر خەلقىنىڭ ئىشەنچىسىنى كۆزدە تۇتۇپ، شەرىئەت ئىشلىرىغا قاتناشقاندىن باشقا، ۋاقىتنى ئاساسەن تېۋىپلىق كەسپى بىلەن ئۆتكۈزۈپ، كىتاب ئوقۇش ۋە يېزىقچىلىق ئىشلىرى بىلەن مۇستەقىل ھايات كەچۈرۈشكە باشلىدى. 1828 - يىلى 88 يېشى كېسەل سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى.

شائىر ئەخمەتشاھنىڭ خەلق ھاياتىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن مەشھۇر شېئىرى «سالامنامە» بۈگۈنگە قەدەر ئۆزىنىڭ قەدەر قىممىتىنى ۋە گۈزەللىكىنى ساقلاپ، خەلقىمىزنىڭ ئەڭ ياخشى

تۈزۈلگەن بىر قولىيازما دىۋان بولۇپ، دىۋاننىڭ باش - ئاخىرى تولۇق بولمىغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭ قاچان پۈتۈلگەنلىكى، ئاپتور قەلىمىگە ياكى باشقا بىر كاتىپ قەلىمىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس. شائىر دىۋاندا ئۆزىنىڭ يۇرتىنى سىغىنىش مۇھەببىتىنى، سۆيگۈگە بولغان ساداقىتى ۋە يار ۋىسالىغا يېتىش يولىدىكى ئارزۇ-تىلەك، ئىنتىزارلىق كەيپىياتلىرىنى، زامان زۇلمىغا بولغان نارازىلىقىنى، ھايات لەززەتلىرىنى ئەۋزەل بىلىشتەك پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى، كىشىلىك ئەخلاقى توغرىسىدىكى تەشەببۇسلىرىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

«دىۋان مەھزۇن» 45 غەزەل ۋە مۇنازىرە تېمىسىدىكى بىر ئىبىرەتىلىك شېئىردىن تۈزۈلگەن. «قوغۇنلار ئۆزئارا ھۆرمەت تالاشتى» دېگەن مىسرا بىلەن باشلانغان مۇنازىرە زانىرىدىكى ئېپىك شېئىرىي ئەسەر تىپىگە كىرىدىغان ئاخىرقى شېئىرىدا، شائىر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا كۆزگە چېلىقىدىغان «مېۋىلەر مۇنازىسى» («شەكەرستان») تېمىسىغا مۇراجىئەت قىلىپ، قوغۇنلارنى جانلاندىرۇش ئارقىلىق خوتەن جەمئىيىتىدىكى چوڭ - كىچىك فېئودال ھۆكۈمران، ئەمەلدارلارنىڭ خەلققە سالغان زۇلۇم - سىتەملىرىنى، نەپسانىيەتچىلىك، ئاچ كۆزلۈك قاتارلىق رەزىل قىلمىشلىرىنى قاتتىق ھەجۋى قىلىدۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، شائىر بۇ شېئىرنى خوتەندىن چىقىپ كېتىش ئالدىدا يازغان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن.

شائىر ئىسمائىل مەھزۇننىڭ شېئىرلىرى ئاممىباب، تىلى يېنىك، راۋان بولۇشتەك، شۇنداقلا XVIII ئەسىر ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن شېۋىسىگە ئائىت بىر مۇنچە تەرەپلەرنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەنلىكىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كلاسسىك ئەدەبىيات ۋە ئەدەبىي تىل تەتقىقاتىمىزدا مەلۇم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە مىراس ھېسابلىنىدۇ.

قەلەندەر

شائىر قەلەندەرنىڭ ئىسمى، تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتى ھەققىدە مەلۇمات يوق. ئۇنىڭ دەسلەپ تېپىلغان تولۇقسىز دىۋاننىڭ ھىجرىيە 1221 - يىلى (مىلادىيە 1806 - 1796) خوتەن

ئىلىم سۆيگۈچى ئەۋلادلارنىڭ بۇ مەنىۋى بايلىقلارنى داۋاملاشتۇرۇشىنى تەۋسىيە قىلىمىز.

ئىسمائىل مەھزۇن

شائىر ئىسمائىلنىڭ (مەھزۇن) شائىرنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇم بولۇپ (غەمكىن) دېگەن مەنىدە، ھازىرغىچە بولغان كىتابلار «مەھزۇن خوتەنى» دەپ ئېلىنغان) تەرجىمىھالى مەلۇم ئەمەس. بۇ شائىرنىڭ ھاياتى ۋە يۇرتىغا دائىر پاكىتلارنى ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا ئالىمىز. شائىرنىڭ يۇرت كېزىپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىدا ئۆز يۇرتىغا سېغىنىپ:

«مېنى مەھزۇن نىبەي بۇ غۇربەت ئىچرە،
خوتەن مۈلكى مېنىڭ ئىپرىدى دىيارىم.»
«مەھزۇن خوتەنگە ئالتىشەھەر چار باغىدىن،
كەچكىل مۇقامى ئەسلىغەيان، ئۆز دىيار خوپ.»

دەپ يازغان مىسرالىرىدىن ۋە بىر شېئىرىدا XVIII ئەسىردە خوتەن ئۆتكەن خوجا ئىسھاقنى تىلغا ئالغانلىقىغا ئاساسلىنىپ، مەھزۇن تەخەللۇسلۇق بۇ شائىرنىڭ خوتەنلىك ئىكەنلىكىنى، XVIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشاپ ئىجاد ئەتكەنلىكىنى بىلىمىز.

شائىر شېئىرلىرىدىكى بايانلاردىن يەنە، خەلق ئېغىز قاشاقلىق، قاراغۇلۇقتا قالغان، نەپسانىيەتچىلىك، ئەمەلپەرەسلىك ئەۋج ئېلىپ كەتكەن، ئىجتىمائىي كەيپىيات بۇزۇلغان جەمئىيەت روھىي جەھەتتە ئېغىر ئازابلانغان شائىرنىڭ يېشى ئەللىكتىن ئاشقان «بەختسىز ئۆتكەن كۈنىگە رەنجىپ، «تاخلا ئەۋلاد ئالدىدا گۇناھكار بولۇپ قالماسلىق ئۈچۈن» يۇرتىدىن جاھانگەشتى بولۇپ چىقىپ كەتكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

شائىر قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، كۇچا قاتارلىق جايلارنى كېزىپ يۈرگەندە، جەننەت سۈپەت دىيارى خوتەننى كېچى كۈندۈز سېغىنىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ يۇرتىغا قايتىپ بارغانلىقى ياكى ئالتىشەھەرنىڭ بىرەرسىدە ۋاپات بولغانلىقى ئېنىق ئەمەس. شائىردىن بىزگە قالغىنى ھەر خىل تېمىدىكى لىرىك شېئىرلاردا

ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىدىكى نادىر دۇردانىلەر بولۇش سۈپىتى بىلەن، بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىز ۋە تەتقىق قىلىشىمىزدا زور قىممەتكە ئىگە.

سالھ قاراقاشى

شائىر موللا سالھ 1742 - يىلى قاراقاش تاخسا كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ قاچان ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق.

1855 - يىلى موللا ئىمىن ۋە موللا ياقۇپ ئىسىملىك خەتتاتلار تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن چوڭ ھەجىملىك بىر قولىيازىغا موللا ھەيدەر، موللا نىياز، موللا سالھ قاتارلىق ئۈچ نەپەر شائىرنىڭ ئىچىك داستانلىرى ۋە بىر قىسىم لېرىك شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن. بۇ يېگانە قولىيازىدىكى موللا سالھنىڭ غەزەل، مەسنەۋى، مۇرەببە، مۇخەممەس، مۇستەھزاد ۋە كىچىك تىپتىكى شېئىرلىرى 3 مىڭ 500 مىسراغا يېتىدۇ. شائىر ئۆزىنىڭ يارقىن، تاتلىق شېئىرلىرىدا، ئەزىز دوستلىرىنى، سۆيۈملۈك يۇرتىنى تىلغا ئالغان. يەنى:

گەلچى يۇرتىبان قاراقاش بىلەن شەھەر،
بارچە قاراقاش گەھلىغە گول كۈنى يەتتى خەۋەر.

ئۇ يەنە «دوستلار بايانى» سەرلەۋھىك شېئىرىدا:

بىر كۈنى ئىمىردەپ سوراپ كەلدى ئۇلار تاخسارىغە،
بىر قونۇپ گېلىتىپ مېنى باردى گېلىپ ئۆز سارىغە.

دەپ يازىدۇ.

موللا سالھ شېئىرلىرىنىڭ تېماتىك مەزمۇنى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئاپتور ئۆز يۇرتىدا ۋە ئائىلىسىدە يۈز بەرگەن مۇھىم ۋەقە، ھادىسىلەرنى ئۆزىنىڭ لېرىك شېئىرلىرىدا بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئەينى زامان رېئاللىقىغا بولغان ئىدىيىۋى ھېسسىياتى ۋە باھاسىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان. شۇڭا، ئۇنىڭ شېئىرلىرى رېئالىستىك روھ بىلەن

ھۆكۈمدارى مۇھەممەد ئەزىز دەۋرىدە يازغان بىر قىسىم شېئىرلىرىمە (جەمئىي 11 پارچە) مەلۇم بولۇشىچە، شائىر قەلەندەر XVIII ئەسىردە 40 - يىللىرىدىن XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بىرىنچى چارىكىگ بولغان مەزگىل ئىچىدە ياشاپ ئىجاد ئەتكەن. ئۇ ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ قۇندۇز شەھىرىدە توغۇلغان بولۇپ، كېيىنكى ئۆم خوتەندە ئۆتكەن، ئۇنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئىجاد مىراسلىرىنىڭ ھەممىسى خوتەندە يېزىلغان ياكى توپلام قىلىنغان شائىر قەلەندەرنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئىككى تولۇق دىۋانى ھەمدە كېيىن يېڭى تېپىلغان شېئىرلىرى (يەتتە غەزەل، تۆ مەسنەۋى) دىن مەلۇمكى، ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدە غەزەل ئاساسى ئورۇ تۇتدۇ. شائىرنىڭ شېئىرلىرى تامامەن دېگۈدەك مۇھەببەت لىرىكىلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا سۆيگۈ تېمىسى ۋاپا ساداقەت، ياخشىلىق، زامان جەبىر - جاپالىرى ئۈستىدىن شىكايەت ئارزۇ - ئۈمىد قاتارلىق ئىجتىمائىي مەزمۇنلار گىرەلەشتۈرۈلگە ھالدا يورۇتۇپ بېرىلگەن. شائىر ئۆزىنىڭ مۇھەببەت ھەققىدىكى يا ۋە چوڭقۇر ھېسسىياتلىرىنى گۈزەل، ئوبرازلىق شېئىرىي تىل بىلە ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭ شېئىرىي تىلى ئۆزىنىڭ نەپىس ۋە جۈلالىقى مەجازى ۋاستىلىرىنى ئۆزىدە تولۇق، ھەيران قالغۇدەك دەرىجىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەنلىكى، رەڭدارلىقى بىلەن كىشىنى ئۆزىگە جەل قىلىدۇ①. ئالاھىلى:

«ئاممەتتىن تولىدى ئالەم، بولماسا يوق ئىپىدى ئوت،
كۆز ياشىم تا قويمايم ھىجرىتىدە دەريا بولمايدى.»

(ئەسلىدە دۇنيادا ئوت يوق ئىدى، ئاھلىرىم بىلەن ئوتقا تولىدى، جۇدالىقتا كۆز ياشلىرىمنى تۆكۈمگەن بولسام دەريامۇ بولماس ئىدى.)
لىرىك شائىر قەلەندەرنىڭ غەزەل، مۇخەممەس ۋە مەسنەۋىلىرى

① خوتەندىن دەسلەپ تېپىلغان تولۇقسىز قوليازما دىۋان 149 غەزەل، 25 مۇخەممەستىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، «بولاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1981 - يىللىق 1 - سانىدا (ت. ئېلىنىپ نەشرگە تەييارلىغان) ۋە «بولاق» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىللىق 3- سانىدا (ئىسرائىل يۈسۈپ نەشرگە تەييارلىغان) ئېلان قىلىنغان. قەلەندەرنىڭ 1987-يىلى خوتەندىن تېپىلغان يەنە بىر تولۇقسىز قوليازما دىۋاندىكى 60 غەزەل «بولاق» ژۇرنىلىنىڭ 1988-يىللىق 3-سانىدا (مەنقاسىم ئىكرەم، مۇھەببەتتىن تۇردىلار نەشرگە تەييارلىغان) ئېلان قىلىنغان. شېئىرلىرى «قەلەندەرنىڭ يېڭى تېپىلغان شېئىرلىرى» نامى بىلەن (مەنقاسىم ئابدۇراهمان، توختىنىياز قۇربانلار نەشرگە تەييارلىغان) «بولاق» ژۇرنىلىنىڭ 1991 - يىللىق 4 - سانىدا ئېلان قىلىندى.

«ماھ دەپ ئىشقىنىدا ئۆلسەم خۇبىنۇكىن.»

دېگەن مىسرالىرىدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. شائىر ئۆز مۇخەممەسىدە يەنە:

«بولدى ئۈچ يىل ئىلچىدىن بىز كەلگەلى،
يارنىڭ كويىدا مەن ئەمگەلگەلى،
كېچە - كۈندۈز يادىدا جان بەرگەلى،
تىل ئۈچىدا ھەر زەمان دان بەرگەلى،
يەم بېرىپ يۈرتۈمغا يانسام خۇبىنۇكىن.»

دەپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ يەكەنگە ئىلچى شەھىرىدىن كەلگەنلىكىنى ھەمدە ئۆز يۇرتىغا قايتىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن. «خۇبىنۇكىن» ناملىق بۇ مۇخەممەس بىزگە شائىر غەيرەتنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى ھەققىدە باشقا مەلۇمات بېرەلمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ تونۇلغان شائىرلار ئىجادىيىتىدىن تاللاپ تۈزۈلگەن توپلام ئىچىدىن ئورۇن ئېلىشى، ئۆز نۆۋىتىدە، شائىر غەيرەتنىڭمۇ تونۇلغان ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىدىن دالالەت بېرىدۇ. شائىرنىڭ ئىجادىي ھاياتى XVIII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا توغرا كېلىشى مۇمكىن. ① چۈنكى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغار يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەكلىرىنى ۋە چوڭ - كىچىك خوجا توپلىشىنى بېسىقتۇرۇپ، 1759 - يىلى شىنجاڭنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە بىر مەزگىل نىسپىي مۇقىملىق، جانلىنىش ۋە ئۆسۈش بارلىققا كەلگەن، سۇلتان سەئىدخان، خوجا جاھان ئەرشى دەۋرلىرىدىن باشلاپلا ئىلىم - مەرىپەت مەركىزى بولغان يەكەنگە شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن بىر قىسىم كىشىلەر كېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلىشقاندى. پەرىزىمىزچە، شائىر غەيرەتمۇ شۇ مەزگىللەردە يەكەنگە كېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە ئۆز ئىجادى بىلەن تونۇلغان شەخسلەردىن بىرى بولۇشى مۇمكىن.

① شائىرنىڭ ئەسىرىنى نەشرگە تەييارلاپ، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلغان ۋە شائىرنى تونۇشتۇرغان ئابدۇقەييۇم خوجىمۇ «شائىر تەخمىنەن XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇغۇلۇپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان» دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

سۇغۇرۇلغان. مەسىلەن، شائىرنىڭ مۇھەببەت تۇيغۇلىرى ۋە جۇدا-ئازابلىرى ئىپادىلەنگەن شېئىرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۆزىنىڭ ئادى ۋە پەرزەنتلىرىگە بېغىشلانغان. «موللا سالھىنىڭ چېچەكنى ھەجىز قىلغانى» سەرلەۋىلىك مۇخەممەسىدە شائىر ئۆز يۇرتىدا يۈز بەرگى چېچەك ۋاباسى سەۋەبىدىن بالىلارنىڭ مىسلىسىز كۆپ قىرىلىشى كەتكەنلىكىنى، چېچەك ئەجدىھاسى بالىلارنىڭ «يۈزدىن بىرىنى قويۇپ، قالدسىنى ئېلىپمۇ تويىمىغان» لىقىنى، يۇرتقا يىغا-زار ئاھ - پەرياد، ماتەم ئېلىپ كەلگەنلىكىدەك ئېچىنىشلىق ۋەقەلەر تەسۋىرلىگەن. سالھ شېئىرلىرىدىكى بۇ خىل ئالاھىدىلىك، ئەي دەۋر ئىجتىمائىي شارائىتىنى، جەمئىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا بىز مۇھىم تەپسىلاتلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

ئۇنىڭ شېئىرلىرى تىلىنىڭ ئاممىبايلىقى، شېئىرلىرى پىكىرىنىڭ روشەنلىكى، بەدىئىي ۋاسىتىلەرنىڭ مۇۋاپىق ئىشلىتىلگەنلىكى، ۋەزىن ۋە شېئىر شەكىللىرىنىڭ كۆپ خىللىقى بىلەن مۇھىم بەدىئىي قىممەتكە ئىگە.

غەيرەتى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان ھىجرىيە 1229 - يىلى (مىلادىيە 1813 — 1814) قۇمۇل ۋاڭ مۇھەممەد بەسىرنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن تۈزۈلگەن شېئىرلىرى توپلىمى (قوليازما) «باياز» غا 33 نەپەر شائىرنىڭ ئەسىرى تاللانغان. كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇ ئەسەرلەر ئىچىدە «غەيرەتى» تەخەللۇسلىق شائىرنىڭ «خۇبمۇكىن» ناملىق مۇخەممەسىمۇ بار.

«خۇبمۇكىن» سۆزى ھەم ماۋزۇ ھەم رادىپ قىلىنىپ يېزىلغان بۇ مۇخەممەس 48 كۈپلەپ (240 مىسرا) دىن ئىبارەت بولۇپ يەكەندە يېزىلغان ۋە شائىرنىڭ يەكەندە تۇرۇشلۇق مەشۇق بېغىشلانغان. بۇنى شائىرنىڭ:

«ياركەند شەھىرىدە مەنزىلگاھ سىز،
تا تىرىكمەن بىر قىلىڭ پەرۋاھ سىز،
جىلۋە دەپلەپ ئۆتسىڭىز ناگاھ سىز،
دەھرىمىلى گەنجۇم كۆرۈنگەي، ماھىسىز،

ئۈرگەتۈرگە ماڭا ئىلىم - گەدەب.
ياشىم گالتە - يەتتەگە يەتمىش،
بىئۇفا دۇنيادىن كاتام كەتمىش....

شائىر داستاننى يازغان ۋاقتى توغرىسىدا مۇنۇلارنى يازدۇ:

بۇ تەفەككۈر بىلە قاتىب باشىم،
يەتتى ئاخىر يىگىرمەگە ياشىم.

.....

يەنە تارىخ بولمىش ئىپتىدائىي غەرب،
نەشىردىن تاپتى نەزمە تەرتىپ.
ئاي ھەمەل ئىپتىدائىي يىل ھەمدۈنە،
ھەم تەمام ئولدى روز گازىنە.

«غەرب» سۆزى ئەبجەد ھېسابىدا ھىجرىيە 1211 - يىلىنىڭ 1 - ئېيى بولدۇ. دېمەك، شائىر موللا نىياز بىننى قارى سابىر ئۆزىنىڭ تارىخىي داستانى «تەزكىرەئى ئىمام زەبھۇللا» نى مىلادىيە 1796 - يىلى 7 - ئايدا، يىگىرمە ياشلىق مەزگىلىدە يېزىپ چىققان. شۇ بويىچە ھېسابلىغاندا، شائىرنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى مىلادىيە 1777 - يىلى (ھىجرىيە 1191 - يىلى) بولدۇ.

«ئەرزنامە» شېئىرى موللا نىيازنىڭ ئەسىرلەر ماپەينىدە ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ كېلىۋاتقان مەشھۇر ئەسىرىدۇر. ئېرنىڭ ۋاپاسىز، زالىملىقى بىلەن ئۆيىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان بىر بىچارە مەزلۇمنىڭ ئاغزىدىن خوتەن ھاكىمىگە تۇتۇلغان ئەرز تەرزىدە يېزىلغان بۇ ئەسىرىدە شائىر ئاياللارنى خارلاپ، ئاياغ ئاستى قىلغان فېئوداللىق تۈزۈم ئۈستىدىن غەزەپ بىلەن شىكايەت قىلىدۇ. شېئىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئاياللارنىڭ ئىنسانىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى ھىمايە قىلىپ يېزىلغان ئاكتۇئال تېمىدىكى ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن، شائىرنىڭ ئىلغار پىكىرلىك، خەلقپەرۋەر ۋە تەرەققىيپەرۋەر ئەدەبىي ئىكەنلىكىنى نامايەن قىلغان.

نزامىدىن قاراقاشى

XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاراقاشتا ياشاپ، ئۆمرىنى ئەدەبىي تەرجىمە ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن

موللا نىياز بىننى قارى سابىر

شائىر ۋە تارىخچى موللا نىياز ھازىرقى «چىرا ناھىيىسىدا» چاقار يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئىلىم ئىگىلەشكە پۈتۈن ۋۇجۇبى بىلەن بېرىلىپ، ياشلىقىدىلا ئەدىب ۋە تارىخچى سۈپىتىدە تونۇلغان. ئۇنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىدىن دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگىنى، 80 مىڭ مىڭ شېئىردىن تەركىب تاپقان تارىخىي داستان «تەزكىرەئى ئىمام زەبىھۇللا» («تۆت ئىمام تەزكىرىسى») بىلەن، 48 مىڭ مىڭ تۈزۈلگەن شېئىرىي ئەسەر «ئەرزنامە» ۋە «قىسسەسۇل غارايىمىپ» «دېۋان نىيازى»، «ۋاپانامە»، «ئات بىلەن تېۋ» (تۆگە، نىياز مۇنازىرىسى) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

«تەزكىرەئى ئىمام زەبىھۇللا» مەزمۇن جەھەتتىن ئۈچ قىسىم بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى قىسىمى، ھەمدۇسانا، ئىككىنچى قىسىمى داستاننىڭ ئاساسىي ۋەقەلىكى، يەنى جەنۇبىي شىنجاڭدا يۈز بەرگە ئىسلامىيەت بىلەن بۇددىزم ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەر، قەشقەر يەكەننىڭ قايتىدىن ئىسلامغا كىرىشى، يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ماۋەرائۇننەھردىن كەلگەن ئىمام نەسرەددىن باشلىق تۆت نەپەس ئىمامنىڭ ياردىمىدە، خوتەندە ئىسلام ئېچىش جەريانى رىۋايەت ئارىلاپ بايان قىلىنىدۇ.

شائىر داستاندا ئۆزى ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

«ئانا مۈلكۈم خوتەن چاقار تاغى،

تۆت ئىماملار مۇھىبىي مەن دانغى.

قارى سابىر كىچىك ئوغلىمىشىمەن،

زەمىنپۇ - ناتەۋان توغۇلمىشىمەن.

.....

شۈكۈر گېتىپ تەربىيەت قىلىپدۇرلەر،

روز - شەب مەرھەمەت قىلىپدۇرلەر.

قويۇپ گېرگەن گاتمىنى موللا نىياز،

مېنى قىلىشىش ئىماملارمىغە نىياز.

بەردى مەكتەپكە تۇرت ياشىمدا،

گاتام گېردى ھەمىشە قاشىمدا.

مېنى دەپ كۈندە داخلى مەكتەپ،

«مىسكىن» تەخەللۇسى بىلەن ئىجاد قىلغان شائىر موللا ھەيدەر «رەزەتۇششۇھۇدا» ۋە «ئەمىر ئابامۇسلىم» داستانلىرىنىڭ بەزى ئورۇنلىرىدا ئۆزى ھەققىدە قىسمەن مەلۇماتلارنى قالدۇرغان. ئۇلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، موللا ھەيدەر خوتەن (ئىلچى) شەھىرىدىن بولۇپ، خوتەن ھۆكۈمدارى ئەمىر ئەزىزنىڭ ھۇزۇرىدا كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ «رەزەتۇششۇھۇدا» نى پارسچىدىن نەزىمى تەرجىمە قىلىشنى ۋە «ئەمىر ئابامۇسلىم» قىسسسىنى نەزىمەشتۈرۈشنى ئەمىر ئەزىزنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قىلغان. شائىر موللا ھەيدەرنىڭ قولىغا كىرگۈزۈلگەن لىرىك شېئىرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى يوقالغان بولۇپ، ساقلىنىپ قالغان ئاز بىر قىسىم شېئىرلىرى ئۇنىڭ بەدىئىي ئىستېدات جەھەتتە كامالەتكە يەتكەن شائىر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ؛ يەنە بىر جەھەتتىن، قولىغا كىرگۈزۈلگەنلەر ئۈچ شائىرنىڭ پۈتۈن ئەسەرلىرىنىڭ توپلىمى بولماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ بىر قىسمىدىنلا ئىبارەتتۇر. بۇ ھەقتە قولىغا ئېلىنغان كاتىپلار ئېنىق قىلىپ ئېيتىپ ئۆتمىدۇ.

موللا ھەيدەرنىڭ تەرجىمە ئەسىرى «جەڭنامە ھەزرەتى ئەلى» 1500 مىسرادىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇنىڭدا خەلىپىلىك نۆۋىتى ھەزرەتى ئەلىگە يەتكەندە مۇسۇلمانلار ئارىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ئىچكى جەدەل-ماجىرالار بايان قىلىنسا؛ «رەزەتۇششۇھۇدا» دىكى شېئىردا ئىسلام دۇنياسىدا مەشھۇر بولغان كەربالا ئۇرۇشى بايان قىلىندۇ. ئۇنىڭ شائىر نىيازى بىلەن بىرلىشىپ نەزىمەشتۈرۈپ يېزىپ چىققان «ئەمىر ئابامۇسلىم» داستانى ئىسلام دۇنياسىدىكى مەشھۇر شەخس ئابامۇسلىم ۋە ئۇ ئېلىپ بارغان ھەربىي، سىياسىي كۈرەشلەر ئاساسىي تېما قىلىنىپ يېزىلغان زور ھەجىملىك ئەسەر بولۇپ، 15 مىڭ مىسرادىن ئارتۇق.

مۇھەممەت تۆمۈر قاراقاشى

مەۋلانا مۇھەممەت تۆمۈر قاراقاشى XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۆتكەن تارىخچى ۋە شائىر. ئۇ قاراقاشتا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋە ئۆمرىنى ئىلىم تەھسىل قىلىش ۋە ئىلمىي ئىجادىيەت ئىشلىرىغا بېغىشلىغان. ئۇنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىدىن ھىجرىيەنىڭ 1234 - يىلى قاراقاشتا يېزىلغان

ئۆتكۈزگەن مەشھۇر ئەدەبىي تەرجىمان ۋە شائىر خوجا نىزامىدىننى نامى ئۇنىڭ دۇنياۋى مەشھۇر. ئەسەر «شاھنامە» نىڭ بىر قىسمى يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيە ۋە پاساھەتلىك تىلدا مۇۋەپپەقىيەتلىك تەرجىمە قىلىنغانلىقى بىلەن مەشھۇردۇر. ئۇ بۇ ئەسەرنى 1837 - يىلى «پارم تىلى بىلەن بېزەلگەن داستانچىلىق لىباسىدىن چىقىرىپ، ئۇيغۇر تىلى بىلەن تىكلەگەن نەسرىيلىك تونى كىيدۈرۈپ تەرجىمە قىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇنى يېرىم ئىجادىيەت دېيىشكە بولىدۇ. ①»

ئەدەبىيەتنىڭ تەرجىمىسىدىكى تىل ئالاھىدىلىكى ۋە بەدىئىي سۈپەتلەردىن ئۇنىڭ يېتىلگەن تىل ئۈستىسى، ئىقتىدارلىق ئەدەبىي ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، ئەپسۇسكى، مۇھەممەت ئىبىن خوجا نىزامىدىن قاراقاشنىڭ ھاياتى ۋە باشقا ئەسەرلىرىگە ئائىدە تەپسىلىيەرەك مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز.

موللا ھەيدەر (مىسكىن)

يېقىندا تېپىلغان، ھىجرىيە 1275 - (مىلادىيە 1855 -) يىلى شەپەر ئېيى (2 - ئاي) نىڭ بىر يەكشەنبە كۈنى خوتەنلىك موللا ئىمىن ۋە موللا ياقۇپ ئىسىملىك ئىككى كاتىپ تەرىپىدىن كۆچۈرۈلۈپ تاماملانغان زور ھەجىملىك قوليازما ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى خەزىنىسىگە يەنە يېڭى دۇردانە بولۇپ قوشۇلدى. قوليازمىنىڭ ② باش قىسمى موللا ھەيدەر (تەخەللۇسى «مىسكىن» نىڭ پارسچىدىن نەزىملەشتۈرۈپ تەرجىمە قىلغان «جەئنامە ھەزرەت ئەلى»، «رەزەتۇششۇھۇدا» قاتارلىق ئىككى داستاندىن؛ ئوتتۇرى قىسمى موللا ھەيدەر، موللا سالىھ، موللا نىياز قاتارلىق ئۇ شائىرنىڭ ھەر خىل شەكىلدىكى لىرىك شېئىرلىرىدىن؛ ئاخىرقى قىسمى موللا ھەيدەرنىڭ موللا نىياز بىلەن بىرلىشىپ نەزىملەشتۈرۈپ چىققان «ئەمىر ئابامۇسلىم» ناملىق داستاندىن تەشكىل تاپقان ھەم بۇ ئەسەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى مىلادىيە 1785 - يىلىدىن 1795 يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا يېزىلغان.

① تۇردى قادىر نازىرنىڭ «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1994 - يىلى 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىن سانغا بېسىلغان «ئۇيغۇر خەتتاتلىقىنىڭ تارىخىي ئىزلىرى» ناملىق ماقالىسىدىن.
② بۇ ئەسەر ۋە ئۇنىڭ ئاپتورلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلار يولداش مەھەممەتتۇردى مېرزىيە تەرىپىدىن «بولاق» ژۇرنىلىنىڭ ئومۇمىي 21 - ساندا ۋە 1988 - يىللىق 1 - ساندا (ئومۇمىي 2 - سان) بېرىلگەن.

يېزىسى ئاتچۇي كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ مەشھۇر خەلق داستانى «ئابدۇراخمان خان خوجا» دا مەدھىيەلەنگەن ياقۇپ بەگ ئىستېلاچىلىرى تەرىپىدىن قەتلى قىلىنغان ئابدۇراخمان خان خوجا (1833 — 1863) نىڭ ئانىسى. ئاشۇ خەلق داستانىدىكى كۆپلىگەن قوشاقلار ئاخۇنئاغىچا تەرىپىدىن توقۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئاخۇنئاغىچا كۆپلىگەن شېئىرلارنى يازغان. ئۇنىڭ قوشاقلۇرىدا قەھرىمانلىق ۋە خەلقچىللىق مەدھىيەلەنگەن، ھەسرەت - نادامەت تولۇق ئىپادىلەنگەن. بۇ ئەسەرلەر مەتبۇئاتلىرىمىزدا ۋە رۇس شەرقشۇناسى رادلوۋ ئەسەرلىرىنىڭ 6 - تومىدا ئېلان قىلىنغان.

ئىسمەتۇللا بىننى نېمەتۇللا

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» («مۇزىكىچىلار تارىخى») ناملىق رسالىسى بىلەن تونۇلغان موللا نېمەتۇللا ئوغلى موللا ئىسمەتۇللا (موجىزى) نىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى بىز ھازىرچە ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ مۇقەددىمە ۋە خاتىمە قىسمىدا بېرىلگەن بايانلاردىن ئېلىپ كېلىۋاتىمىز.

موجىزى «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» نى 1828 - يىلىدىن باشلاپ چىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن خوتەنگە ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلەنگەن ئەلىشىرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن مىلادىيە 1854 — 1855 - يىللىرى يېزىپ چىققان. بۇنىڭدىن، موجىزىنىڭ XIX ئەسىردە خوتەندە ياشاپ ئىجاد ئەتكەنلىكىنى بىلىش مۇمكىن.

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» دا ئەلىشىر ھاكىمبەگ تىلىدىن موجىزى تەرىپىگە بېرىلگەن مۇنداق جۈملىلەر بار: «سەنكىم كەسبىڭ ھەم مۇسقىدۇر ھەم ئەبىيات مەملىكەتنىڭ بۇلبۇلۇۋار سۇلتانى، ئەبىيات مۈلكىنىڭ تۈتى شىرىن لىنساندۇرسەن ھەم خۇش پۈتكۈچى ھەم دىلكەش ئەيتقۇچى سەندۇرسەن». بۇ تەرىپلەردىن موللا ئىسمەتۇللا موجىزىنىڭ ئۆز دەۋرىدە داڭلىق سازەندە، ئەدىب ھەمدە ئۇستا خەتتات، ماھىر ناخشىچى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىدىن پەقەت بىزگە تارىخىي - ئەدەبىي تەزكىرە تىپىدىكى ئەنە شۇ ئەسىرىدىلا يېتىپ كەلگەن.

ئۇشۇراخۇن غەربىي

خوتەندە تۇغۇلۇپ ياشاپ ئىجاد قىلغان شائىر ئاشۇراخۇن غەربىي

«تەزكىرە تۇلرىشات» ناملىق ئەسىرى بىزگە قەدەر يېتىپ كەلگەن ئۇنىڭدا تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلادىدىن تارالغان خوجىلارنىڭ نەسەبنامىسى (شەجەرىسى) ھەم ئۇلارنىڭ ۋەقەلىرى سۆزلىنىدۇ.

«تەزكىرە تۇلرىشات» قا كىرگۈزۈلگەن بىر قىسىم شېئىرلار ئوقۇپ كۆرسەك، مۇھەممەت ئىۋەز قاراقاشنىڭ يالغۇز تارىخچە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار پىكىرلىك ئادالەتپەرۋەر ھەم مەرىپەتپەرۋەر شائىرى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. ئۇ ھەق - ئادالەتنى نۇرلۇق قۇياشقا ئوخشىتىپ، ئەلنى ئادالەت بىلە باشقۇرۇش لازىملىقى، تەڭسىزلىك، زوراۋانلىقنىڭ ئەلگە ئاپەت خارابىلىق ئېلىپ كېلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلىرىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

ئەدىلى نۇرى گىرور جاھان ئافىرۇز،
پەرتەۋى مولىك ئىچىرە زۇلمەت سۆز.
ئەدىلى ئىلە مەملىكەت قارار تاپار،
پازۇبى سەلتەنەت مادار تاپار.
ئەدىلىدىن خەلق كامىياپ بولۇر،
زۇلۇمنىڭ ئالىمى خاراب بولۇر.
زۇلۇمدۇر رەنج، ئەدىلدۇر راھەت،
ئەدىلدۇر نەفىتى، زۇلۇمدۇر ئاپەت...

شائىر ئىلىم - مەرىپەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى بايان قىلىش مۇنداق يازىدۇ:

ئىلىم بىناسى گىرور گانداغ بەند،
يەتمەس گانلىق كەڭرىسىگە كەمەند...
... بارچە ھۈنەرگە گىرور مول تاج سەر-
ئوخشىمىغاي ئىلىمگە ئۆزىگە ھۈنەر.
گەرچە موھىل جىگەردىن خۇن قىلىنۇر،
ئاخىر گانلىق تۇپراقىنى ئالتۇن قىلىنۇر...

ئاخۇنئاغىچا

ئاخۇنئاغىچا 1810 - يىلى ھازىرقى خوتەن ناھىيىسى باغ

مەشھۇر شەرقشۇناس رادلوڧ ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ 6 - تومىدا ئېلان قىلغان.
جەڭگىۋار خەلق قوشاقچىسى سارىخان بانۇ 1865 - يىلى يەكەندە ئالەمدىن ئۆتكەن.

دىلبەر دورغا

شائىر دىلبەر دورغا تەخمىنەن 1814 - يىلى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ پۇرچاقچى يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ، 1887 - يىلى 73 يېشىدا ۋاپات بولغان. ئۇ كىچىكىدىنلا ئەقىللىق، زېرەك ئۆسكەن. ئۇ ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن ئۆز يېزىسى ۋە ناھىيە بازىرىدىكى داڭلىق مەدرىسلەردە ئىلىم تەھسىل قىلىپ دىنىي ئىلىم بويىچە يۇقىرى مەلۇماتلىق بولغان. شائىر دىلبەر دورغا شوخ، چاقچاقچى، سۆزمەن ئادەم بولغانلىقتىن، يېزا بەگلىرى ئۇنى ئۆز يېنىغا تارتىپ مىرزابەگ ھەم دورغا (خىزمەتچى) قىلىپ تەيىنلىگەن. شائىرنىڭ 70 ياشتىن ئاشقان نەۋرىسى مەتنۇرى دىلبەر شائىر ھەققىدە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: دادامنىڭ ئىسمى دىلبەر بەگ، بوۋامنىڭ ئىسمى دىلبەر دورغا، ئاتا - بالامنىڭ ئىسمى دىلبەر دورغىنىڭ شائىرلىق نامىنى كىچىكىمدە كۆپ ئاڭلىغان ۋە ئۇنىڭ قومۇش قەلەم بىلەن يازغان شېئىر كىتابلىرىنىمۇ كۆرگەن. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ كىتابلار يوقىلىپ تۈگىدى...

شائىر دىلبەر دورغىنىڭ 100 يىللاردىن بېرى ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ ساقلىنىپ كېلىۋاتقان «مەزلۇملار ئاھى» ناملىق 21 كۈپلەتلىق شېئىرى تا بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلگەن. مۇبالىغىدىن خالىي بولۇشى، ئىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىكى پاك-ساددىلىقى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان بۇ مۇخەممەسنىڭ نەشرىيات ياكى مەتبۇئات بولمىغان ئاشۇ زاماندا يېزىلىپ، تا بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ كېلىشى تاسادىپىي ئەمەس. بۇ ئەسەر ئۆتمۈشتىكى ئېغىر كۈنلىرىمىزنىڭ جانلىق گۇۋاھچىسى بولۇش بىلەن تارىخىي قىممەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ كىشىنى يىغلاقتۇردىك تەسىر كۈچكە ئىگە بولغانلىقى تۈپەيلىدىنمۇ قەدىرلىك ئەدەبىي مىراستۇر.

1833 - يىلى تۇغۇلغان، تولۇق ئىسمى ئۇشۇرئاخۇن ئىبىن ئىسمايىل - ئىبنى مۇھەممەت بولۇپ، غەربىي ئۇنىڭ تەخەللۇسىدۇر. غەربىيە XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا يازغان «ئەسەر ئالىي ناملىق داستانمۇ موللا بلال نازىمى، موللا شاكىر، ئاسىنىمۇ ئەسەرلىرىگە ئوخشاش 1864 - 1867 - يىللار ئارىلىقىدا شىنجاڭ بولۇپ ئۆتكەن زور ئىجتىمائىي، تارىخىي ۋەقەلەرگە بېغىشلانغان شائىر ئۆز داستانىدا ئەنە شۇ يىللاردا كۆتۈرۈلگەن خەلق قوزغىلاڭلىرى ھارپىسىدىكى خەلق تۇرمۇشىنى ناھايىتى ئېنىق ئوبرازلىق قىلىپ تەسۋىرلىگەن:

«ئالغۇر ئىبىدى ئالبانق قويۇپ نەچچە ئات،
كى بەرسە تۈگمەس ئالغۇر ئىبىدى پات.
كى خام، پاختا، ئايلىق، چاپانلىق بولسى،
كى ئۇشۇرىكتىن ئالغۇر بىر يولسى.
كى يىغلار ئىبىدى كېچە - كۈندۈز ئىبىدى،
مۇسۇلمانلارنىڭ رەڭگى بولدى سېرىغ.»

ئۇشۇرئاخۇن غەربىيەنىڭ خەلق دۈشمەنلىرىنىڭ ماھىيىتىنى قارىتىپ ئېيتقان تۆۋەندىكى مىسرالىرى، خەلق ماقالى - تەمسىللىرىنى بەدىئىي ئەدەبىياتتا ئىجادىي پايدىلىنىشنىڭ ئۈلگىسىدۇر:

«قارا يۇڭنى ھەر قانچە يۇتۇغان بىلەن،
ئاقارغايىمۇ سۇ ئىچىرە تۇرغان بىلەن.»

شائىرنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى، باشقا ئىجادىي مىراسلىرى ھازىرچە مەلۇم ئەمەس.

سارىخان بانۇ

سارىخان بانۇ 1835 - يىلى خوتەندە تۇغۇلغان. ئۇ بالىلىق ياشلىق مەزگىللىرىدە گۇما، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ياشاپ يەكەندىكى خەلق ھەرىكىتىگە قاتنىشىپ، ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار قوشاقلىرى ئارقىلىق خەلقنى ئويغاتقان ۋە جاسارىتىنى نامايان قىلغان. ئۇنىڭ چىن ھېسسىياتقا باي ئوتلۇق شېئىرلىرى خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. بىر قىسىم شېئىرلىرىنى رۇسىيەلىك

ئۆزىنىڭ يۇقىرى ئىستېداتىنى نامايان قىلغان قاسىمى 1850 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدە ياشاپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى گۇما ناھىيىسى كىلىياڭ يېزىسىدا ئۆتكۈزگەن.

مەلۇماتلارغا قارىغاندا، قاسىمى «تەزكىرىنى ئارسلانخان» ناملىق 2 مىڭ 112 مىسراق نەزمىي تارىخىي داستان يېزىپ، سۈتۈق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى ئارسلانخاننىڭ خوتەن رايونىغا ئىسلام دىنىنى تارقىتىش جەريانىنى تەسۋىرلىگەن.

قاسىمىنىڭ «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىلى 3 - سانى ئارقىلىق، ئابدۇقادىر سادىر تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلاپ ئېلان قىلىنغان «سۆيگۈ مەكتۈپلىرى» ناملىق نەسرىي - نەزمىي ئەسىرى ۋە 42 بېيىتلىق ئالتە پارچە غەزىلى كەڭ ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

مۇھەممەد رەسۇل شەۋقى

يېقىندا تېپىلغان «دەۋان شەۋقى» ناملىق قىممەتلىك كىتاب ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ تارىخىي خەزىنىسىگە يېڭىدىن تىزىلغان بىر مەرۋايىتتۇر. دەۋاننىڭ ئاپتورى مۇھەممەد رەسۇل (شەۋقى قەلەم ئىسمى) 1853 - يىلى گۇما ناھىيىسىنىڭ قوشتاغ يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن.

بىزگە مەلۇم بولغان خېلى زور ھەجىملىك بۇ قوليازما غەزەللەرنى ئاساس قىلىپ، رۇبائىي، مۇخەممەس، مۇسەددەس، مۇسەببەلەردىن تۈزۈلگەن دەۋاندۇر. خەلق ئارىسىدا ئابدۇرۇسۇل ئاخۇنۇم دەپ ئاتىلىدىغان بۇ زاتنىڭ شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا كۆپىنچىسى دىنىي تېمىدىكى شېئىرلار بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ مۇھىم قائىدە - يوسۇنلىرىنى شەرھلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا تارىخىي، ئىجتىمائىي ھادىسىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، شۇنداقلا مۇھەببەت تېمىسىغا بېغىشلانغان شېئىرلارمۇ خىلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. قوليازىمىدىكى ئەسەرلەر پىكىرنىڭ چوڭقۇرلۇقى، تىلىنىڭ راۋانلىقى، قاپىيىسىنىڭ مۇكەممەللىكى، مەزمۇنىنىڭ موللۇقى بىلەن ئاپتورنىڭ ئەينى دەۋردە يېتىلگەن ئالىم ئىكەنلىكىنى تەخمىن قىلىشقا مۇمكىنچىلىك بېرىدۇ. قوليازما ئىچىدە يەنە پارس تىلىدا يېزىلغان شېئىرلارمۇ خىلى كۆپ ئۇچرايدۇ.

شائىر دىلبەر دورغىنىنىڭ بۇ ئەسەرنى مەيدانغا چىقارغان ۋاقىتتا جۇڭگو ئىمپېراتورى شۈەنتۇ دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، شۈەنتۇنىڭ خانىنىڭ دەۋرى (ھىجرىيە 1260 - يىلى) مىلادىيە 1844 - يىلى ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىكى بەزى سەۋەبلەر بىلەن مەركەز شىنجاڭغا مالىيە جەھەتتە ياردەم بېرەلمەيدىغانلىقىنى شىنجاڭدىكى ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلارغا ئۇقتۇرىدۇ. بۇ ئەمەلدارلار يەرلىك ۋاڭ، بەگلەر بىلەن كېڭىشىپ ئىمپېراتورغا: «مەركەز ئىقتىسادىي خىراجەت بېرەلمەسە شىنجاڭنى شىنجاڭنىڭ مالىيىسى بىلەن تەمىن ئەتسەك...» دەپ ئىلتىماس سۇنۇپ، شۈەنتۇنىڭ خانىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئالۋان - سېلىق كۆپىيىپ كېتىدۇ. شەھەر كوچىلىرىغا «مۇنچە يامبۇ بەرگەن كىشىنى بەگ قىلىمىز»، «مۇنچە پۇل بەرگەن ئادەمگە پالانى ئەمەلنى بېرىمىز» ۋە ھاكازا دېگەن ئېلانلار چاپلىنىدۇ. پۇلى بار يامان ئادەملەر ئەمەلنى بەس - بەس بىلەن سېتىۋېلىپ ئىش پېشىغا مىنىدۇ. ئۇلار ئەمەل سېتىۋېلىشقا سەرپ ئەتكەن پۇللىرىنى بىرنى ئون، بەلكى يۈز قىلىپ خەلق ئۈستىگە چاچىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئالۋان - ياساق، ھاشار - سەيسە پۇللىرى ۋە ئاچايىپ - غارايىم ئىسىملار قويۇلغان باج - خىراجىلار خەلق ئۈستىگە چېچىلىدۇ. خەلقنىڭ دەرىمىنى قۇرۇيدۇ. ئادەملەر سىياسىي، ئىقتىسادىي زۇلۇمغا چىدىيالماي ئۆز ماكانىنى، ئۆي - جايلىرىنى تاشلاپ ياقا يۇرتلارغا قېچىپ بېرىپ تىلەمچىلەرگە ئايلىنىدۇ...

يەر - زېمىن ئىگىلىرى ئالۋاننىڭ كۆپلۈكىدىن توپىدۇ. يەر سۇلىرىنى باشقىلارغا ئىجارىگە بەرسە ئالمايدىغان ئەھۋاللار تۇغۇلىدۇ. بۇ زۇلۇملار راشىدىنخان غوجا باشچىلىقىدا قوزغالغان كۇچار دېھقانلار قوزغىلىڭى (1864 - يىللىرى) ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن خوتەن، قەشقەرلەردە كۆتۈرۈلگەن خەلق ئىنقىلابلىرىغىچە داۋام قىلىدۇ. شائىر دىلبەر دورغا خەلق زۇلۇم چەككەن ئەنە شۇ زاماندا ياشىدى، خەلقنىڭ ئاھۇ - زارىغا ھەمىنەپەس بولدى. دىلبەرنىڭ «مەزۇملار ئاھى» ناملىق مۇخەممەس شەكلىدە يازغان شېئىرى ئەنە شۇ تارىخىي كۈنلەرنىڭ ساداسىدۇر.

قاسىمى

پاساھەتلىك غەزەللىرى ۋە نەزم - نەسرلىك ئەسەرلىرى بىلەن

داستانىنى يېزىپ چىققان. 206 بەت، 1 مىڭ 102 كۆپلەپت، 4 مىڭ 408 مىسرادىن تەركىب تاپقان بۇ چوڭ ھەجىملىك داستاندا شائىرنىڭ تۇرمۇش كەچۈرمىشلىرى، ھەج سەپىرىدە كۆرگەن - بىلگەنلىرى تېما قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي، دىنىي، ئەخلاىي، پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرى ئۆزىگە خاس بەدىئىي يول بىلەن ئوبرازلىق، جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. يىپەك يولىدىكى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشى، ئۆرپ-ئادىتى، دىنىي ئېتىقادى، مەدەنىيىتى، ئېتنوگرافىيىسى ھەققىدە قىممەتلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن.

شائىر يەنە ئۆز ئۆمرىدە «ۋەسىيەتنامە» ناملىق دېداكتىك ئەسىرىنى، كۆپلىگەن غەزەل، مەسنەۋىي، مۇرەببە، رۇبائىيلارنى، ئىسلام تارىخىغا ئائىت قىسسەلەرنى يېزىپ دىۋان قىلىپ قالدۇرغان. بىر قىسىم شېئىرلىرىنى ئۆزى ياساپ ساتقان يەلپۈگۈچلەرگە ھۆسنخەت قىلىپ يېزىپ چىققان.

شائىر يۇقىرىقىلاردىن باشقا، «قۇرئان كەرىم»، «مۇھەببەتۈل مەسلىمىن»، «كاسپىلار رسالىسى»، «سۇلتان ئارىفىن»، «سوغىياسىدىن» قاتارلىق كىتابلارنى پاتلىق خوتەن قەغەزىگە چىرايلىق قىلىپ كۆچۈرۈپ چىققان. ئۇ يېزىپ قالدۇرغان ۋە كۆچۈرۈپ چىققان ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى خىلمۇخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئىز - دېرەكسىز يوقۇلۇپ كەتكەن بولسىمۇ، بىر قىسىملىرى ئۇنىڭ ئەڭ كىچىك ئوغلى ئابدۇقادىر توخسۇندا ساقلىنىۋاتىدۇ.

شائىر توخسۇن ھاجىم 1942 - يىلى 23 فېۋرال (دۈشەنبە) 84 يېشىدا كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە ئۆز يۇرتىدىكى لەڭگەر زاراتگاھلىقىغا دەپنە قىلىنغان.

موللا قۇربان

شائىر موللا قۇرباننىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرى ۋە «داستانى ئىمام جەئفەرى سادىق» ناملىق داستاندىن تەشكىل تاپقان بىر قوليازما توپلىمى 1986 - يىلى خوتەن شەھىرىدىن تېپىلغان. قوليازما 200 بەتتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ 152 بېتىگە موللا قۇرباننىڭ شېئىرلىرى ۋە داستانى كۆچۈرۈلگەن. قوليازمىدىكى شېئىرلاردىن بۇرۇنراق يېزىلغىنى، 1854 - يىلى يېزىلغان بىر

شائىر مۇھەممەد رەسۇل شەۋقىنىڭ «دىۋان شەۋقى» ناملىق كىتابىدىكى بىر بۆلۈك شېئىرلار «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1987 يىللىق 20 - سانغا بېرىلىپ، كەڭ جامائەتچىلىك بىلەن يۈكۈرۈشتى. شۇ سان ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغان 1 مىڭ 412 مىسرا - غەزەل ۋە 42 مىسرا - لىق مۇسەببەدىن ئۇنىڭ يۇقىرى تالانتىنى ئەسەرلىرىنىڭ خەلقىمىز ئۈچۈن زور مەنەۋى بايلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. نەشرگە تەييارلىغۇچىلار مۇنداق دەيدۇ: «بۇ قوليازما - شائىرنىڭ ھەممە ئىجادىي ئەمگىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تولۇق توپلام بولماستىن، بەلكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا كۆچۈرگۈچى تەرىپىدىن دىنىي مەزمۇندىكى شېئىرلىرىلا تاللىنىپ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى بولۇشى مۇمكىن. شائىرنىڭ ھايات پائالىيىتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى، دىۋاننىڭ باشقا نۇسخىلىرى توغرىسىدا تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ ئىزدىنىش تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى».

ئومۇمەن، «دىۋان شەۋقى» دىن ئىبارەت بۇ قىممەتلىك ئەدەبىي مىراسنىڭ تېپىلىشى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىغا يەنە بىر يېڭى مەزمۇن قوشقانلىقى بىلەن خاراكتېرلىكتۇر.

توخسۇن توختى

توخسۇن ھاجىم دېداكتىك شائىر ۋە تارىخچى. 1859 - يىلى چىرا ناھىيىسىنىڭ دامىكۇ يېزىسىدىكى چوقۇباش كەنتىدە توختىباي سويى ئىسىملىك يوقسۇل ئائىلىدە تۇغۇلغان. ئاتا - ئانىسىنىڭ تەربىيىسى ئاستىدا دەسلەپكى ساۋادىنى چىقارغاندىن كېيىن، ئۆز يۇرتىدىكى چىرا بازىرىدىكى مەدرىسلىرىگە كىرىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان. شەرقىي كلاسسىكىلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن پىششىق تونۇشۇپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتكە چوڭقۇر ئىشتىياق باغلىغان، دىن، تارىخ، خەتتاتلىق ئەخلاقشۇناسلىق پەنلىرى بويىچە يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بولغان ئاتىسىدىن غېجەك چېلىشنى ئۆگىنىپ، بۇ جەھەتتىمۇ بەلگىلىمە ماھارەت يېتىلدۈرگەن. كېيىنكى ئۆمرىنى ئۆز يۇرتىدا مۇدەررىسلىك قىلىش ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن ئۆتكۈزگەن.

توخسۇن ھاجىم 1928 - يىلى ھەج سەپىرىگە ئاتلانغان ۋە سەپ جەريانىدا «ھەجنامە» («سەپەر خاتىرىلىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ناملىق

بۇ خىل ئىجابىي تەرەپلەر ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا كۆزگە خېلى كۆپ چېلىقىدۇ. موللا قۇرباننىڭ شېئىرلىرىدىن، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئىقتىدار ۋە ئورگىناللىققا ئىگە شائىر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىش مۇمكىن. بۇنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىسى شائىرنىڭ نەۋائى غەزەللىرىگە يازغان مۇخەممەسلىرىدە روشەن كۆرۈلىدۇ. بۇ مۇخەممەسلەر مەيلى مەزمۇن ياكى شەكىل جەھەتتىن بولسۇن، ئاساسىي غەزەل بىلەن ياخشى ماسلاشقان.

توختى غەربىي

164 بەتلىك «تۇھەتۈل ئۇششاق سانى» (ئاشىقلار تۆھپىسىنىڭ ئىككىنچىسى) ناملىق لىرىك غەزەللەر توپلىمىنىڭ ئاپتورى موللا توختى غەربىي (ئۆزىنى توختى خاكسار دەپمۇ ئاتىغان) 1861 - يىلى لوپ ناھىيىسىنىڭ جىيا يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. شائىرنىڭ بۇ كىتابنىڭ باش قىسمى مۇخەممەس بولۇپ، 30 كۆپلەپ (مۇقەددىمە سۈپىتىدە بىر كۆپلەپ يازغان بولۇپ، جەمئىي 31 كۆپلەپ) مۇخەممەسنىڭ ھەر كۆپلەپتىن باش ھەرىپىنى «ھۇرۇفى ھىجا» (ھىجا ھەرپلىك) شەكلىدە يازغان. قالغانلىرى مۇناجاد (مۇستەھزاد، مۇرەببە)، نەدامەت ئۇمىر مازى، سەرگۈزەشت، نەسەت، ئىشقى مەجاز، مۇخەممەس نەدامەت، ھەسرەت قاتارلىق ماۋزۇلاردا يېزىلغان. شېئىرلارنىڭ تىلى تاۋلانغان، مەزمۇنى تىرەن بولۇپ، تەنقىدىي رېئاللىق پۇراق بىر قەدەر قويۇق، شائىر 1951 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن، ئۇنىڭ قەبرىسى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا.

سۈپۈرگى سانجارى

XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا تېگىشلىك تۆھپە قوشقان لىرىك شائىر موللا سۈپۈرگى سانجارى (سانجارى شائىرنىڭ تەخۈللۈسى) 1864 - يىلى گۇما ناھىيىسىنىڭ پىشنا يېزىسى قىشلاق ئالدى كەنتىدە تۇلما ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى موللا توختى مەرىپەتپەرۋەر ئادەم بولۇپ، ئەرەب،

مەرسىيە بولۇپ، شېئىرلارنىڭ 1859 — 1860 - يىللىرى، داستان
1870 — 1871 - يىللىرى كۆچۈرۈلگەنلىكىگە قاراپ، شائىر
قۇرباننىڭ XIX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن 70 - يىللىرىغىچە بول
ئارىلىقتا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ھېس قىلىش مۇمكىن
شائىر موللا قۇرباننىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتى ھەقق
ئېنىق مەلۇمات يوق. شائىرنىڭ چىرىيىدىكى ئىماملا مازىرىنى
تەرىپلەپ يازغان بىر شېئىرىدىكى:

«تەمامى مىڭ چىرا - ئىت، قوشلىرىدۇرمىز بۇ دەرگاھنىڭ
چىرا گادەملەرى بولسۇن ۋەيا بولسۇن گۈلەخمارى» .

دېگەن مىسرالاردىن ئۇنىڭ يۇرتىنىڭ چىرىيە ئىكەنلىكىنى پەر
قىلىش مۇمكىن. شائىر ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى كېرىيە
خوتەنلەردە ئۆتكۈزگەن. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازغان:

گاھى كەرىيە گاھى خوتەندە يۈرۈپ،
توتمايمىز ئۆيىمۇ بىر ۋەتەندە يۈرۈپ. »

شائىر موللا قۇربان ئۆز شېئىرلىرىدا يەنە ئۆزىنىڭ ئاتا
ئانىسىدىن كىچىك قېلىپ يېتىملىك، غېرىبلىقتا كۆ
ئۆتكۈزگەنلىكىنى يازغان ھەمدە ئۆز ئائىلىسىنىڭ غۇربەتلىك
تۇرمۇشىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

«شەھرى غۇربەتكە تۇشۇپ بولمادى بىزگە كەڭلىك،
تۈگەگەچ گائىلىقىمىز بولدى بەغايەت تەڭلىك.
نەفسىگە بەرگەلى ھېچ نەرسە تاپالماي قۇربان،
خارلىقىغا قالدۇر گاھى مۇبارەك رەمازان.
بالالارغە بولادۇر كەرسەنەلىك بىرلە زۇلۇم،
ئۇرۇپ ئالماققا ھۆكۈمۈم يوق، ساتىپ ئالماققا بۇلۇم.
تام تېشىپ قىلسام ئوغرىلىق تېخى ھەم بولماغۇدەك،
بەگلىرىم تۈتسە، تۇتۇپ جاننى تىرىك قويماغۇدەك.»

شائىر موللا قۇربان ئۆز شېئىرلىرىدا زامانىسىنىڭ رە
زىددىيەتلىرىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈشكە تىرىشقان بولۇ

ئۇ يەنە، ئابدۇراھمان جامىنىڭ «نەپھاتىل ئونس» (ئۇلۇغلارنىڭ تەزكىرىسى) ناملىق ئەسىرىنى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

موللا سۈپۈرگى ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغاندىن كېيىن «سانجارى»، «غېربىي» قاتارلىق تەخۈللۈسنى قوللانغان. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، موللا سۈپۈرگىنىڭ يۇقىرىقى نادىر ئەسەرلىرى ئاپەتلىك يىللارنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ كەتكەن، پەقەتلا «مەرسىيە غېرىب» ناملىق شېئىرىي دىۋانى ۋە «نەپھاتىل ئونس» ناملىق تەرجىمە ئەسىرىلا ساقلىنىپ قالغان.

ئىسمائىل ھاجى

ئىسمائىل ھاجى 1867 - يىلى گۇما ناھىيىسىنىڭ قوشتاغ (قوش ئوتاغ) يېزىسى ئىسىمسەلاھ كەنتىدە ئىختىساسلىق ئائىلىدە تۇغۇلغان. ياش ۋاقتلىرىدا گۇما، قاغىلىق، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ئوقۇپ بىلىم ئىگىلىگەن. 40 يېشىدا ھەج سەپىرىگە چىقىپ، كۆپلىگەن مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە زىيارەتتە بولغان. 1950 - يىلى ئۆز يۇرتىدا ۋاپات بولغان.

يەرلىكتە ئىسىمسەلاھ ھاجى دېگەن نامى مەشھۇر بولۇپ، تىرىكچىلىكىدە تېۋىپچىلىقنى قوشۇمچە كەسىپ قىلغان.

ئىسمائىل ھاجىنىڭ پەزىلىتىنى شائىرلىقتا، ئالىملىقتا، تىل ۋە خەتتاتلىقتا، ۋە تەنپەرۋەرلىكتە ھەمدە جەمئىيەت پائالىيىتىنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىدە ئۇلۇغلاشقا ئاساس يېتەرلىكتۇر. ئۇ تەخمىنەن 60 يىلغا يېقىن ئۆمرىنى سەرپ قىلىپ، ئادەم ئۆز كۆزى بىلەن كۆرمىسە ئىشەنگۈسى كەلمىگۈدەك دەرىجىدە كۆپ شېئىرلارنى يازغان. ئۇ ئۇيغۇر، پارس، ئەرەب تىلىدا باراۋەر يازغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز ئانا تىلىدا يازغان شېئىرلىرى (شائىر سانسىزلىغان شېئىرلىرىنى دېگۈدەك يەككە - يەككە ۋاراقلارغا يازغان) مىڭ پارچە، پارس تىلىدىكى شېئىرلىرى بەش يۈز پارچە، ئەرەب تىلىدا يازغانلىرى تۆت يۈز پارچە دېگۈدەك كېلىدۇ. شۇنداق بولغاندا ئۇنىڭدىن تەخمىنەن 13 مىڭ كۆپلىت، 180 مىڭ مىسرالىق ئۈنچە - دۇردانلەر خەزىنىسى غەنىمەت قالغان بولىدۇ.

ئىسمائىل ھاجى ئالىملىقتا يېتىلگەن كىشى بولۇپ، دىنىي ئىلمىدە، تىل ئىلمىدە، ئىلمىي، بەدىئىي ۋە ئىلمىي بالاغەتتە،

پارس، ئوردۇ تىللىرىغا پىششىق، شەرىئەت ئەھكاملىرىغا قابىل، ھۆرمەتكە سازاۋەر مۆتىۋەر ئىدى. موللا سۈپۈرگى يېزىق ساۋاتىنى چىقىرىۋالغاندىن كېيىن شۇ زاماندىكى ئوقۇمۇشلۇقلاردىن «ئېلىپبە»، «ھەپتىيەك»، «قۇرئان كەرىم»، «سۈپى ئاللا يار»، «دىۋان ئەمىر نەۋائى»، «خوجاھاپىز» قاتارلىقلارنى پىششىق ئۆگەنگەنىدى. ئوغلنىڭ بىلىمگە ئىشتىياقلىقىنى، زېھنىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىنى كۆرگەن دادا ئۇنى شۇ ۋاقىتتىكى مەشھۇر ئولما مۇپتى ئىبراھىم ئەلەم ئاخۇنۇم ھوزۇرىغا تەربىيەلەشكە ئەۋەتىپ بېرىدۇ. موللا سۈپۈرگى بۇ يەردە بەش يىل تەلىم ئېلىش ئارقىلىق شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن پىششىق تونۇشۇپ چىقىدۇ. ئۇ ئىبراھىم ئەلەم ھوزۇرىدىكى ئوقۇشىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، يەكەندىكى ئابدۇلەجىت ھېسار داموللىنىڭ مەدرىسىگە ئوقۇشقا بارىدۇ. ھېسار داموللا موللا سۈپۈرگىنىڭ ئۆگىنىش قىزغىنلىقىنىڭ يۇقىرىلىقىنى، قەلەم جەھەتتىكى ئۆتكۈرلۈكىنى بايقاپ ئۇنى قەشقەر خانلىق مەدرىسىگە ئەۋەتىپ بېرىدۇ. موللا سۈپۈرگى قەشقەردە ئابدۇقادىر داموللا قاتارلىق ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر بىلەن تونۇشىدۇ. ئۇ بۇ چاغلاردا ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق بىلىدىغان ھالەتكە يېتىدۇ. ئۇ 1885 - يىلى خانلىق مەدرىسىنى پۈتتۈرۈپ، مۇدەررىسلەر ۋە ئانا-ئانىسىنىڭ دەۋىتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىلىم مەركىزى «كۈكۈلداش» مەدرىسىگە كىرىپ ئوقۇپ، شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ جەۋھەرلىرىنى ۋە ئىسلام پەلسەپىسىنى مۇتائىمە قىلىشقا باشلايدۇ. موللا سۈپۈرگى «كۈكۈلداش» نى تۈگەتكەندىن كېيىن، (1890 - يىلى) يۇرتى گۇمىغا قايتىپ كېلىپ، كېيىنكى ھاياتىنى مۇدەررىسلىك قىلىش، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش، تەرجىمانلىق، كىتاب تۈپلەش، مۇقاۋىلاش قاتارلىق ئىشلار بىلەن ئۆتكۈزۈپ، 1936 - يىلى 72 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ئاددىيغىنە قەبرىسى قىشلاق ئالدى كەنتىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

موللا سۈپۈرگى سانجارىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇپ يۈرگەن چاغلىرىدىن باشلانغان بولۇپ، ئۇ دەسلەپكى ئىجادىيىتىنى ئۆز ئانا تىلىدا باشلىغان. كېيىن ئەرەب، پارس تىلى بىلەن ئەرەب يېزىقىغا كىرىشكەن. ئۇ ھاياتىدا «دىۋان خىياس»، «دىۋان سۈپۈرگى»، «غىرىب سانجارى»، «سۈپۈرگى ئاسى غىرىب»، «مەرسىيە غىرىب» قاتارلىق نەزمە ئەسەرلەرنى يازغان.

ھاپىز ئىبراھىم

گۇما ناھىيىسىنىڭ قوشتاغ يېزىسى ئىسىمىسەلاھ كەنتىدىكى كىشىلەر تەرىپىدىن كىلىياڭ ھاپىز ئاخۇنۇم دېگەن نام بىلەن ئاتالغان بۇ ھۆرمەتلىك كىشى كەسپىي مۇدەررىس، شائىرلىقتا يۇقىرى ئىستېداتقا ئىگە بولۇپ، كۆپلىگەن شېئىرلارنى يازغان ۋە شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەن. خەلق ئارىسىدا يۇقىرى ھۆرمەتكە ئىگە بولغان كىلىياڭ ھاپىز ئاخۇنۇم 1870-يىلى تۇغۇلۇپ، 1945 - يىلى ۋاپات بولغان.

سىدىق روزى

20 - ۋە 40 - يىللار ئىجتىمائىيىتىنى قويۇق لېرىك ھېسسىيات، يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە بىر قەدەر يۇقىرى بەدىئىي تىل ۋاسىتىسى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، يەڭگىل خەلق قوشاقلىرى شەكلى بىلەن بىر بۆلۈك شېئىرىي مىراسلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن شائىر سىدىق روزى 1875 - يىلى كېرىيە ناھىيىسىدە تۇغۇلۇپ ئىجاد قىلغان. ئۇنىڭ بىر دەپتەرلىك شېئىرىي ئەسەرلىرى بولۇپ، «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىنىڭ 1988 - يىللىق 5 - سانىدا ماخۇتجان ئىسلام تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ ئېلان قىلىنغان بەش پارچە شېئىرى (422 مىسرا) دىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىلغار پىكىر، خەلقچىللىق ۋە ھەققانىيەتنى ياقلاش ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. سىدىق روزى 1950 - يىللىرى ئالەمدىن ئۆتكەن.

غەرب خەستە

«ھەمزەنامە» ناملىق زور ھەجىملىك داستاننىڭ ئاپتورى غەرب خەستە XIX ئەسىردە خوتەندە تۇغۇلۇپ ياشاپ ئۆتكەن. 1881 — 1882 - يىلى كۆچۈرۈلگەن «ھەمزەنامە» داستانىدا، ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى مەشھۇر تارىخىي شەخس ئەمىر ھەمزە ساھىبىقىراننىڭ ھاياتىي پائالىيەتلىرى، ئاجايىپ - غارايىپ سەزگۈزەشتلىرى تەسۋىرلەنگەن. داستاندا نۇشۇرۋان ئادىل، ئىسكەندەر قاتارلىق نۇرغۇن تارىخىي شەخسلەرنىڭ ئوبرازى تەسۋىرلەنگەن. بۇلار گەرچە

ئىلمىي مەنتىق، ئىلمىي نۇجۇم، ئىلمىي تېبابەتتە ناھايىتى كەڭرى مەلۇماتقا ۋە كىتابىي مەنبەلەرگە ئىگە ئىدى. شائىر ئۆزىنىڭ ئىلمىدىكى ئەنە شۇنداق يېتەرلىك پەزىلىتى بىلەن يۇقىرىدا نامى زىكىر قىلىنغان ئالىم - ئۆلىمالار بىلەن تەڭ ئورۇن ساقلىغان.

ئۇ ئۆزىنى زىيارەت قىلىپ كەلگەن تەلەپكارلارنى، دىدار ئىزدەپ كەلگەن ھەر قانداق بىر مېھماننى ئالدى بىلەن ياخشى قارشى ئالاتتى. ئاندىن ئۇلاردىن «ئەشئار بىلەمسىلەر، قايسى زۇبانددا بىلىسىلەر» دەپ سورايتتى. ئۆزى بولسا ھەر قايسى تىللاردا ئېسىل مەنىلىك، شېئىر-ھېكمەتلەرنى ئوقۇپ بېرەتتى.

شائىر ئىسمائىل ھاجى ئۆز يۇرتىنى قەدىرلەيدىغان ئالىيجاناب ۋە تەنپەرۋەر، قولۇم - قوشنا، قېرىنداشلىرىنى ئىززەلەيدىغان مۇھەببەتۋار كىشى ئىدى. ئۇ تۇغۇلغان يۇرتى گۇما، ئىسىمى سەلاھ قاتارلىق جايلارنى ماۋزۇ قىلىپ نەچچە ئونلىغان قەسىدىلەرنى يازغان، كۆپ قېتىم ئۆزىنىڭ مال - دۇنيالىرىنى سەرپ قىلىپ، باشقىلارنىڭ بېشىغا كەلگەن بالايىمى ئاپەتلەرنى توسۇپ قالغان، يۇرتى ۋە خەلقىنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن ئۆز بېشىغا كېلىدىغان ھەر قانداق خەۋپ - خەتەردىن قورقمىغان.

ئىلىم تارقىتىشتا قورقماس تەجەللى دۇنياۋى ئىلغار پەن بىلىملىرىنى ئۆز ۋەتىنىدە تەشۋىق ئەتكەنلىكى ۋە يۈكسەك شان - ئابرويغا ئائىل بولغانلىقى سەۋەبلىك كۆپلىگەن ھەسەت ئوقلىرىغا، تۆھمەت تاشلىرىغا گىرىپتار بولۇپ قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا، ئۇنى گۇمىغا يۆتكەپ كېلىپ قوشتاغدىكى ھاۋالىق جاي «كۆھتام» غا ئورۇنلاشتۇرۇپ بىر نەچچە يىل پەرۋىش قىلغان. بۇ ئۇلۇغ زاتلارنىڭ ئارىدىكى مۇھەببىتى، سۆھبەت - مەئىشەتلىرى، ئىلمىي ھەمكارلىقى توغرىسىدا تەپسىلىي توختالمىسا، قىمۇ ھەر قايسى ئۇقۇرمەن ئۆز تەسەۋۋۇرلىرى بويىچە نەتىجىلەنسە ئارتۇق كەتمەيدۇ.

شائىر ئىسمائىل ھاجىنىڭ ھاياتى، ئىلمىي پائالىيەتلىرى، تۇرمۇش ئادەتلىرى، كونكرېت تەپسىلاتلىرى توغرىلۇق تېخى ئىدىئەلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلمىدى. پەقەت شائىرنىڭ تېپىلغان ئەسەرلىرى رەتلەنىپ، شېئىرلىرىنىڭ بىر قىسمىدىن تۈزۈلگەن دىۋانى نەشر قىلىندى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى يىغىش، رەتلەش، نەشرگە تەييارلاش ۋە شائىرنىڭ قەبرىگاھىنى ياساش ئىشلىرىغا ئەدىب مۇھەببەت چاۋار ئالاھىدە خالىسلىق كۆرسەتتى.

باغلاپ، يەڭگىل ۋە زىنىلىك شېئىرلارنى يازغان. شائىرنىڭ ئىجادىيەت مېۋىلىرى خېلىلا كۆپ بولسىمۇ، سۈرۈقچىلىقلار تۈپەيلىدىن يوقىلىپ كەتكەن. پەقەت 118 مىسرادىن ئارتۇق ئەسەرلىرى ئۇقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشكەن. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا ھازىر جاۋابلىق ۋە تىبابەت كەسپىگە زىچ ياندىشىشتەك ئالاھىدىلىكلەر بار.

كامالەتكە يەتكەن تېۋىپ ۋە شائىر مەخسۇت نۇرۇللا ئوغلى 1985- يىلى 3 - ئىيۇن 97 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

سېلىم ئەلەم

شائىر سېلىم ئەلەم 1889 - يىلى چىرا ناھىيىسىنىڭ ئىماملا (ھازىرقى بوستان) يېزىسىدا مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۆز مەھەللىسىدە دىنىي ساۋادىنى چىقارغاندىن كېيىن كېرىيە، خوتەن ۋە قەشقەردىكى داڭلىق مەدرىسىلەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇ بىر قانچە يىللىق ئوقۇش ھاياتىدا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى، ئەرەب، پارس تىللىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەن.

سېلىم ئەلەم ئۆزىنىڭ ئۆمۈر مۇساپىسىدە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن مەشغۇل بولۇپ، كۆپلىگەن شېئىر - قوشاق، چاقچاق - لەتىپىلەرنى يازغان. ئۇنىڭ دوست - يارەنلىرىنىڭ ئەسلىشىچە، ئۇ زېھنى ئۆتكۈر، تەپەككۈرى كۈچلۈك، خەلق تىلىغا باي بولغان، مەلۇم ۋەقە - ھادىسە ئۈستىدە ھازىر جاۋابلىق بىلەن نەزمە توقۇيدىغان كىشى بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئىجادىيەتلىرىدىن دىۋان (توپلام) تۈزگەن بولسىمۇ، تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يوقىلىپ كەتكەن. شائىرمۇ زامان دېشۋارچىلىقلىرىنى يەتكۈچە تارتىپ 1961 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

سېلىم ئەلەمنىڭ تەرجىمىھالى ۋە 62 بېيتلىق 12 پارچە شېئىرى چىرا ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسى ۋە يازغۇچىلار جەمئىيىتى تەرىپىدىن ئىشلەنگەن «ئانار چېچەكلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1995 - يىللىق 3 - سانىدا مۇھەممەتجان ئىسمايىل تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ، ئېلان قىلىنغان.

تۆمۈر ھاجى

2000 - يىلى «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىنىڭ سەھىپىسىدە

تارىخىي شەخسلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار شائىرنىڭ يۈكسەك بەدىئىي ماھارەتلىك قەلىمى ئاستىدا، بەدىئىي ئوبراز سۈپىتىدە يارىتىلغان.

مۇھەممەت ئەيسا

مۇھەممەت ئەيسا 1884 - يىلى چىرا ناھىيە نۇرى يېزىسىدا مەرىپەتپەرۋەر دىنىي زات ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1957 - يىلى 73 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

شائىر ھىجرىيە 1351 - يىلى (مىلادىيە 1932 - يىلى) ھەجگە بېرىپ، ھىجرىيەنىڭ 1352 - يىلى (مىلادىيە 1933 - يىلى) قايتىپ كەلگەن. ھەج سەپىرى جەريانىدا ۋە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن «تەئىرىقاتىل ھەرەمەين» (ھەرەمنىڭ تەئىرىپى) ناملىق ئەسەرنى يېزىپ تاماملىغان. شائىر «ھەج پەزىلىتىنىڭ بايانى» دېگەن چوڭ ھەجىملىك شېئىرىدىكى بېشارەتلەردىن شائىرنىڭ يەنە بىر دىۋانىنىڭ 40 - يىللار ئوتتۇرىلىرىدا ياكى ئاخىرلىرىدا تۈزۈلگەنلىكىنى ھەم شۇنىڭ بىلەن ئىجادىيىتىدىن يەكۈن چىقارغانلىقىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ.

مۇھەممەت ئەيسا ھاجىم ئۆزىنىڭ قىسقىغىنە ئىجادىي پائالىيىتى داۋامىدا «مەجمۇئەتۇن نىسائىھ» (نەسەھەتلەر توپلىمى)، «تەئىرىقاتىل ھەرەمەين» (ھەرەمنىڭ تەئىرىپى) ناملىق ئىككى كىچىك دىۋان تۈزگەن. ئۇنىڭ 2 - دىۋانى «تەئىرىقاتىل ھەرەمەين» نىڭ شائىر ئۆز قولى بىلەن رەتلىگەن نۇسخىسى چىرا ناھىيە نۇرى يېزىسىدا ئولتۇرۇشلۇق پەرزەنتى سىراجىدىن ھاجىمدا ساقلانماقتا.

مەخسۇت نۇرۇللا

ئۆزىنىڭ ئەتراپلىق بىلىمى، ئون نەچچە ئەۋلادتىن باشلاپ داۋاملاشقان تېبابەتچىلىك كەسپى بىلەن «تېببىي تەھشىرىھ» (تېببىي ئاناتومىيىسى)، «تېببىي خۇلاسى» (يېڭى رېتسىپلار توپلىمى)، «تاشقى كېسەللەرنى ئۇيغۇر تېبابىتىدە داۋالاش» قاتارلىق مەزمۇنى كەڭ تېببىي ئەسەرلەرنى يازغان مەخسۇت ئاخۇنۇم 1888 - يىلى گۇما ناھىيىسىدە تېۋىپ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 17 يېشىدىن تارتىپ مەدرىسەدە ئوقۇش داۋامىدا ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئۆگىنىپ، شەرق كلاسسىكىلىرىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىگە ئىشتىياق

ئابدۇجېلىل داموللام ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن گۇمىغا قايتىپ كېلىپ، تالىپلارغا ئىلىم ئۆگىتىش، خەلق ئارىسىغا ئىلىم-مەرىپەت تارقىتىش بىلەن مەشغۇل بولغان. نادانلىق، خۇراپاتلىق، مۇتەئەسسەپلىك، زالىملىقتەك ئىللەتلەرگە قارشى نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىي كۈرەشلەردە بولغان.

1934 - يىلى ئابدۇجېلىل داموللا ھەج قىلىش ئۈچۈن سەپەرگە چىقىپ، ھىندىستان ۋە ئەرەبىستان قاتارلىق جايلاردا زىيارەتتە بولغان. ئۇ يەرلەردە كۆپلىگەن ئەدىبلەر ۋە ئىلىم ئەھلىلىرى بىلەن تونۇشقان. ئۇلار بىلەن مۇشائىرىلەر يېزىشقان، ئىلمىي سۆھبەتلەردە بولغان.

ئابدۇجېلىل داموللا ھاجىم 1937 - يىلى ھەج سەپىرىدىن قايتىپ كەلگەن ۋە شۇ يىلى شېك شىسەي پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە يۈرگۈزگەن باستۇرۇش، تېررورلۇقنىڭ قۇربانى بولۇپ كەتكەن.

ئابدۇجېلىل داموللا ھاجىم شەخسىي غەزەلەردىن خالىي، ئومۇمىي غەمىنى يەيدىغان، ئاجىز - مىسكىنلەرگە ياردەم بېرىشنى ئۆزىنىڭ بۇرچى دەپ بىلىدىغان، ساپ نىيەتلىك تەرەققىيپەرۋەر دىنىي ئۆلىما ھەمدە يېتىلگەن شائىر ئىدى. ئۇ ئۆز ئانا تىلى ۋە ئەرەب - پارس تىللىرىدا، ئوخشىمىغان شېئىرىي شەكىللەردە بىر قاتار سالامنامە، تەشەككۈرنامىلەرنى؛ قەسىدە، مۇشائىرە، بېغىشلما، قىتئەلەر، شۇنداقلا لىرىك شېئىرلارنى يازغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى يوقىلىپ كەتكەن. ئۇنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان، ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ئون پارچە شېئىرىي مەكتۇبى «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1989 - يىللىق 1 - ساندا ئېلان قىلىندى.

مۇھەممەتتۇردى قاسىم (ھەزنى)

مۇھەممەتتۇردى قاسىم 1897 - يىلى خوتەن شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. باشتا دىنىي مەكتەپتە، ئاندىن 1911 - يىلى خوتەندە ئېچىلغان تۇنجى پەننىي مەكتەپتە ئوقۇغان. پەننىي مەكتەپ تاقىۋېتىلگەندىن كېيىن قەشقەرگە بېرىپ، ئابدۇقادىر داموللامدا ئوقۇغان. قايتىپ كېلىپ خوتەن شەھىرىدە ھۈنەرۋەنلىك قىلغان. بىلىدىغانلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ ئەينى ۋاقىتتا «ھەزنى» تەخەللۇسى بىلەن خېلى كۆپ شېئىر يازغان ۋە شېئىرلىرىنى ئىككى

مۇھەممەتئېلى مەمتىمىن تەرىپىدىن تۆمۈر ھاجىنىڭ بىر بۆلۈ شېئىرلىرى نەشرگە تەييارلىنىپ، ئېلان قىلىندى. مەلۇم بېرىلىشىچە، گۇمىدا ئۆتكەن شائىر ئەھمەدنىڭ ئۆز قەلىمى بىلەن كۆچۈرۈلۈپ تۈزۈلگەن «باياز» غا تۆمۈر ھاجىنىڭ ئەرەبچە، پارىسچە ۋە تۈركچە يازغان ئون نەچچە پارچە شېئىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ تۆمۈر ھاجى 1892 - يىلى گۇما ناھىيىسىنىڭ قوشتاغ يېزىسىدا جايىناغۇت كەنتىدە دۇنياغا كېلىپ، 1962 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن ئۇ بالىلىق ۋە ياشلىق چاغلىرىدا گۇما بازىرى، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى مەكتەپلەردە ئوقىغان. ئابدۇقادىر داموللامغا شاگىرد بولغان. 1932 - يىلى ھەج قىلغان. ئازادلىق ھارپىسىغىچە قوشتاغقا قازى بولغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرىغا ئەدەپ - ئەخلاق، ئىجتىمائىيەت ۋە تۇرمۇش مەسىلىلىرى تېمىسىدا قىلىنغان بولۇپ، بىر قەدەر ئاممىبايلىققا ئىگە.

جېلىلى

مەرىپەتپەرۋەر، تەرەققىيپەرۋەر شائىر جېلىلى (ئابدۇجېلىلى داموللا ھاجىم) 1896 - يىلى گۇما ناھىيىسىدە تونۇلغان ئۆلىما ئابدۇللا مۇپتى ھاجىم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ 16 ياشقا كىرگەن مەزگىلدە شائىر مەۋلانا ھۈسەيىنخان تەجەللىنىڭ بايقىشى ۋە تەكلىپى بىلەن ئۇنىڭغا شاگىرت بولغان ھەمدە تەجەللى بىلەن بىللە گۇمىدىن قاغىلىققا كەلگەن. ياش ئابدۇجېلىلى تەجەللىنىڭ كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلىشى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ئۆتكۈن زېھنى ۋە زور تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە ھەر خىل ئىلىملەرنى پۇختا ئىگىلەپ، ئىستېدات ۋە قابىلىيەت جەھەتتە تېز ئۆسكەن. ئۈچ يىللىق تەربىيىدىن كېيىن شائىر تەجەللى ئۇنى ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن بۇرادىرى ئابدۇقادىر داموللام ھۇزۇرىغا قەشقەرگە ئەۋەتكەن. ئابدۇقادىر داموللام تەجەللىنىڭ ھاۋالىسى بويىچە ئابدۇجېلىلنى سەمىمىي قوبۇل قىلىپ، كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلىگەن.

ئابدۇجېلىلى قەشقەردە ئوقۇۋاتقان مەزگىلدە يەنە شۇ مەزگىلدە تونۇلغان بىلىم ئىگىلىرى قولىدىن ئەتراپلىق بىلىم ئالغان ھىجرىيىنىڭ 1338 - يىلى (مىلادىيە 1929 - 1930 - يىللار) ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، «داموللا» دېگەن يۇقىرى ئۇنۋانغا ئېرىشكەن

ئۆي كىچىرە قالمايىن ھىچ شەي^① كىشىگە بولمىدى ھاجەت،
خوتەن ۋەيرانلىقى گۈيلەر كىشىسىز كۆھى غار^② گۈلدى.
تامامۇ زۇلمىنى كىيىتسام يېزىپ بولماس ھەمە بىر - بىر،
خوتەن قەغەزلىرى سەپىيى ئەنى يازماققا تار گۈلدى.
گەزىن مىللەت، ۋەتەنداشلار، گۈلۈغ كىتلىمى رەھبەرلەر،
بۈگۈن رەھىم گەيلىگىن بىزگە، بۇ يەتلىغ رۈزىگار گۈلدى.»

شائىر مۇھەممەتتۇردى قاسىم ئوغلى («ھەزنى») نىڭ بۇ
شېئىرى 1930 - يىللاردىكى رېئالىستىك ئەدەبىياتتىمىزنىڭ ياخشى
ئۆلگىلىرىدىن بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئەدەبىياتتىمىز تارىخىدا
مۇناسىپ ئورۇن تۇتىدۇ.

ئابدۇۋېلى يۈسۈپ

70 يىلدىن ئارتۇق ئۆمرىنى ئىلىم - مەرىپەتنىڭ كىشىلىقىدا
ئۆتكۈزگەن، ئىلىم ۋە سەنئەت كىشىلىقىدا يېنىپ، ئۇن - تىنىسىز
ئۆگەنگەن، ئىجاد قىلغان ئابدۇۋېلى يۈسۈپ داموللا 1901 - يىلى لوپ
ناھىيىسىنىڭ دول يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.
كېيىن ئىلچىدىكى مەدرىسكە ئوقۇشقا كېلىپ شۇ يەردە تۇرۇپ قالغان.
ئۇ بىلىمى مول، زېھنى ياخشى تىل ئۇستىسى بولۇپ، ھەر خىل
ئىلىملەر بويىچە ئۆلىما كىشى ئىدى. پارس، ئەرەب ۋە كۆنچە ئۇيغۇر
ئەدەبىي تىلىنىڭ لۇغەت - يىلتىزلىرىنى، ئۆزگىرىش ھالەتلىرىنى
نەۋھى سەرپىنىڭ نازۇك تەلەپلىرى بويىچە پىششىق بىلەتتى. ئۇ ھەر
قايسى تىللار بويىچە لۇغەتلەرنى، ئىبارەتلەرنى كىشىگە تەرتىپلەپ
چىقاتتى. ئەدەبىيات ۋە سەنئەتنىڭ نەزەرىيىۋى قائىدىلىرىگە ئالاھىدە
قىزىقىپ، سەنئەت ئىلمىنىڭ نەزەرىيىۋى بىلىملىرىنى شەرھلەپ
بېرىدىغان نۇرغۇن خاتىرە ۋە ماقالىلەرنى يازغانىدى. ئۇ 80 يېشىدا
«مەتلەئىل ئۇلۇم» ناملىق چوڭ كىتابنى تەرجىمە قىلدى، 85 يېشىدا
سەئىدىنىڭ «بوستان» ناملىق پارس تىلىدىكى كىتابىنى نەسرىي يول
بىلەن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى. 86 يېشىدا «كاشكۈل سەلىمى»
ناملىق كىتابنى پارسچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلدى. ئۇنىڭدىن

① شەي — نەرسە.
② كۆھى غار — تاغ ئۆتكۈزى.

دەپتەرگە كۆچۈرۈپ چىققان. ① ھالبۇكى، شائىر قولغا ئېلىنغاندا مال مۈلكى، كىتاب - قوليازمىلىرى مۇسادىرە قىلىنغان ۋە يوقىتىۋېتىلگەن. شائىرنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ئەدەبىي مىراسى ئۇنىڭ 1937 - يىلى «قەشقەر گېزىتى» دە، ئارقىدىن «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغان «خوتەن ئاھالىسىنىڭ ئۈچ يىللىق پىغىنى» ناملىق شېئىرى بولۇپ، غەزەل شەكلىدە يېزىلغان 84 مىسرادىن تۈزۈلگەن بۇ شېئىردا، شائىر ماخۇسەن قوشۇنلىرى 1934 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە خوتەننى بېسىپ ياتقان ئۈچ يىل داۋامىدا خوتەن خەلقىگە سالغان ئازاب - ئوقۇبەت، زۇلۇم - كۈلپەت، ئالۋان - ياساقلىرى، كەلتۈرگەن بالايىئايەتلىرى ئۈستىدىن غەزەپ بىلەن شىكايەت قىلىپ، خەلقنىڭ قايغۇ - ھەسرەت، مۇڭ - زارى ۋە شۇ ئارقىلىق خەلقپەرۋەر شائىرنىڭ خەلقنىڭ قايغۇ - ھەسرەتتىگە بولغان چوڭقۇر ھېسداشلىقى، ئەكسىيەتچىلەرگە بولغان غەزەپ - نەپرىتىنى ئىپادىلىگەن.

شېئىر ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن خەلق ئىچىگە كەڭ تارقىلىپ جەمئىيەتتە زور تەسىر قوزغىغان. خەلقنىڭ يۈرەك ساداسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بۇ شېئىر ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ جېنىغا تەگكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇزۇن ئۆتمەي شائىر قولغا ئېلىنغان ۋە تۈرمىدە ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن.

تۆۋەندە، بۇ شېئىردىن بەزى پارچىلارنى ئوقۇرمەنلەرگە تەقدىم قىلىمىز:

«دەرىخ، ئۈچ يىل داۋامىدا خوتەندە بار غەپىرب مىللەت،
 كەجەب زالىم - بۇلاڭچى قوللىرىدا خارۇ - زار گولدى.
 ھەممە مىسكىن قېرىنداشلار، ھەممە ئۇششاق موغۇل - قىزىلار،
 ئۇلار تىرىنغانى زەخمىدىن ئۆلۈمگە كانچە زار گولدى.
 يالىڭاچ، ئاچ، دېمەي يايى كېچەسى سەيسى دەپ ھەيدەپ،
 سوغۇقتا مۇزلىغان ئۆلگەن تولا يوللار مازار گولدى.
 ھۈنەرۋەن جىنىسى قويماي يىغدى گەسلا يۇرتتا خاھتۇلار،
 ھەممە گىشىخانا بىر دەۋزاخ كارايلار كاندا بار گولدى.
 بۇ زالىم يۇرت تۇتۇشتا خۇن تۆكۈشتىن ئۆزگىنى بىلمەس،
 بۇلاڭچىلىق، زىناخورلۇق ئاڭغا بىر چوڭ شۇڭار گولدى.»

① شائىرنىڭ قۇدا جەمەت تۇغىنى ۋە ئىخلاسەن تالىپى مەرھۇم مۇھەممەد ئابدۇللا بەگ ھەم خوتەندە نەشر قىلىنغان «باياز» ناملىق توپلامدا ئېلان قىلغان ماقالىسىدە، ئۇ ئىككى دەپتەردىن شېئىرلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى ئېيتقان.

مەتقاسىم تۇردى (زەھۇرى)

تىل، تارىخ، ئەدەبىيات، تېبابەتچىلىك ئىلىملىرى بويىچە يۇقىرى بىلىم ۋە ماھارەت ئىگىلىگەن شائىر مۇھەممەت قاسىم تۇردى ئوغلى (زەھۇرى قەلەم ئىسمى) 1901 - يىلى كېرىيە ناھىيە بازىرىدا ئولتۇرۇشلۇق كېچىك تىجارەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. بالىلىق ۋە ياشلىق مەزگىللىرىدە يۇرتىدىكى مەدرىسلىرىدە ۋە چىرا ناھىيىسىنىڭ دامىكۇ يېزىسىدىكى «پۇناق مەدرىسى» دە ئىلىم تەھسىل قىلغان. شائىر زەھۇرى ھاياتقا ۋە ئىنسان قەلبىگە دانىشمەنلىك نەزىرى بىلەن پىكىر يۈرگۈزۈپ، تېۋىپچىلىقنى كەسىپ قىلغاچ، يۇقىرى ئىلمىي تەلپ بىلەن ئىنسان ئۆمرىنى ئەقىلگە ئۈندەيدىغان، ئىدراك ۋە تۇيغۇسىنى سۆيۈندۈرىدىغان نۇرغۇنلىغان شېئىرلارنى يازغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئىككى پارچە دىۋان قىلىپ تۈزۈلگەن بولسىمۇ، كېيىنكى كۈنلەردىكى سورۇقچىلىق ۋە ئاپەتلىك «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا يوقىلىپ كەتكەن. پەقەت خوتەن ۋىلايەتلىك قەدىمىي ئەسەرلەر ئىشخانىسى تەرىپىدىن 80 - يىللاردا تۈزۈلگەن «ئالمىناخ» دا ئۇنىڭ 13 پارچە غەزىلى (67 بېيىت)، 33 پارچە رۇبائىسى ۋە ئىككى پارچە مۇخەممىسى ئېلان قىلىنىپ، كەڭ ئوقۇرمەنلەرنى بۇ مۆھتەرەم زاتنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرى بىلەن سۆيۈندۈردى.

شائىر مۇھەممەت قاسىم تۇردى (زەھۇرى) ئۆزىنىڭ مول ۋە ئەتراپلىق بىلىمى، يۇقىرى خەتتاتلىق ماھارىتى، تېرەن تەپەككۈر ئىقتىدارى، مۆتىدىلەرچە تەبىئىتى، كۆيۈمچانلىقى ۋە سۆزدىكى خۇش پېتىللىقى بىلەن خەلق ئارىسىدا شۆھرەت قازانغان بولۇپ، خەلقچىللىقى، ئادىللىقى بىلەن ئىلغار خەلقچىل تەشكىلاتلارغا نامزات قىلىپ كۆرسىتىلگەن. 30، 40 - يىللاردا بۇ جەمئىيەتلەرنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىلىرىنى ئىشلەپ، مەدەنىي ئاقارتىش، يېڭىچە مەكتەپلەرنى ئېچىش، ئىلىم تارقىتىش ۋە ئىختىساس ئىگىلىرىنى ئۈيۈشتۈرۈش پائالىيەتلىرىدە تەشكىلاتچىلىق قىلغان. 1947 - يىلى مەسئۇل دائىرىلەر تەرىپىدىن چوڭچىڭدا ئېچىلىدىغان «گومىنداخۇي» ۋەكىللىكىگە تەكلىپ قىلىنغاندا، ئېنىق ئىپادە بىلدۈرۈپ، ۋەكىللىك سالاھىيىتىدىن ۋاز كېچىپ، بېرىشنى رەت قىلغان. گومىنداخ دائىرىلىرى شائىرنىڭ بۇ ھەققانىي غۇرۇرىغا ئاداۋەت ساقلاپ، بوھتان ئويدۇرۇپ تۈرمىگە ئالغان. شائىرنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر شېئىرلىرى ئەنە شۇ تۈرمە مەزگىللىرىدە يېزىلغان.

باشقا پارچە تەرجىمىلىرىمۇ كۆپتۇر. ئۇنىڭ تەرجىمىلىرى ھازىر خوتەن ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا ساقلانماقتا. 40 يىلغا يېقىن سەھرانىش بولۇپ ھايات كەچۈرگەن بۇ مەرىپەت ئىگىسى 1991 - يىلى 6 - ئايدا ئۆز ئۆيىدە تېپتىنچىقەنە ئالەمدىن ئۆتتى.

ئۇنىڭ دەسلەپكى شېئىرلىرى ئالىپلىق ۋاقتىدىن باشلانغان بولۇپ، 40 - يىللاردىكى «شىنجاڭ گېزىتى» ۋە خوتەندىكى «بىرىك» گېزىتلىرىدە ئېلان قىلىنغان، ئۇمىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر يېزىپ تويلىغان، ئېلان قىلغان غەزەل ۋە مۇخەممەسلىرى 300 پارچىدىن ئاشىدۇ. 80 - يىللاردا ئۇ خوتەن ۋىلايىتى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئەدەبىي ئىجادىيەت مۇھاكىمە يىغىنىلىرىغا قاتناشقان. «يېڭى قاشتېشى» قاتارلىق ژۇرناللاردا بىر قانچە پارچە شېئىرلىرى ۋە تەرجىمە ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنغان، بىر قانچە پارچە ئىلمىي ماقالىلەرنى يازغان. ئۇ ھايات ۋاقتىدا جۇڭگو خەلق ئېغىز ئەدەبىيات-سەنئەت تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى ئىدى.

ئەبەيدۇللا (ئەقسەرى)

ئەبەيدۇللا (ئەقسەرى) بىننى مۇھەممەت 1901 - يىلى لوپ ناھىيىسىنىڭ سامپۇل يېزىسىدا ئۇششاق تىجارەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 15 يېشىدىن باشلاپ خوتەن شەھىرىدە 10 نەچچە يىل ئوقۇغان. قاغىلىق، يەكەن، يېڭىسار قاتارلىق جايلاردىكى مەدرىسلىرىدە ئوقۇپ، ئەرەب، پارس تىللىرى بويىچە يۇقىرى مەلۇمات ئالغان. ئۇ مۇشۇ مەزگىللەردە بىرقىسىم شېئىرلارنى يازغان ھەمدە 1940 - يىلى ئەسەرلىرىنى «كەنزور راغىبىن (قىزىققۇچىلار خەزىنىسى) دېگەن نام ئاستىدا دىۋان قىلىپ تۈزگەن. ئۇ 1987 - يىلى 86 يېشىدا خوتەن شەھىرىدە ئالەمدىن ئۆتكەن.

«ئەقسەرى» تەخەللۇسلۇق بۇ ئەدەبىنىڭ 40 - يىللاردا يازغان بىر بۆلۈك ئەسەرلىرى خوتەن ۋىلايەتلىك قەدىمىي ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا ساقلانماقتا. «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىللىق 2 - سانىدا ئۇنىڭ يەتتە پارچە غەزەلى مۇھەممەتتىمىن تۇردى، ساھىبجامال مەتسىيەت تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ كەڭ ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

ئەمگەكلەرنى ياراتقان بولسىمۇ، 1949 - يىلىنىڭ باشلىرىدا شۇ چاغدىكى خوتەننىڭ قورچاق ۋالىيسى ئەخمەتتوختى ئەلەم ئۇنىڭ «ۋىجدانسىزلار» دېگەن شېئىرىدىن غەزەپلىنىپ، «مۇھەممەد ئابدۇللا بەگ ھاجىنى چوماقلاپ ئۆلتۈرۈڭلار» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەن ۋە ئۇنىڭ ئۆيىنى ئاختۇرۇشقا پەرمان چۈشۈرۈپ، 550 پارچىدىن ئارتۇق كىتاب، يازمىلىرىنى بۇلاپ ئەپچىپ كۆيدۈرۈۋەتكەن ھەم شائىرنى تۈرمىگە سولغان.

مۇھەممەد ئابدۇللا بەگ ھاجىنىڭ ئىجادىي ھاياتى پەقەت ئازادلىقتىن كېيىنلا ئۆز باھارىنى تېپىپ، ئۇنى يېڭىۋاشتىن قولغا قەلەم ئېلىپ ئۆز خەلقىنى، ئازاد زاماننى كۈيلەشكە رىغبەت بەردى. ئۇ 50 - يىللارنىڭ بېشىدا چوڭ ھەجىملىك «تارىخىي ۋەتەن، ۋاقىئەتلىرى خوتەن» دېگەن تارىخىي كىتابىنى نەزىملىك شتۇرۇپ رەتلەپ چىقتى. شائىر ئەمدىلا قانات پەيلىرىنى تۈزەپ ئىجاد كۆكىدە پەرۋاز قىلاي دەپ تۇرۇشىغا، بىردەملىك قۇتىرغان سولچىل سىياسەت ئۇنى يەنە ھەپسىگە سولاپ، شائىرنى ئىجادىيەت ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قىلدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، مۇھەممەت ئابدۇللا بەگ ھاجى تۈرمە ۋە سۈرگۈن ئازابىدىن قۇتۇلۇپ، نىجاتلىققا ئېرىشىپ، يەنە قولغا قەلەم ئالاي دېگەندە، ئۇنىڭ يېشى 80 گە يېقىنلاپ قالغانىدى. شۇنداقسىمۇ ئۇ روھىنى ئۇرغۇتۇپ، دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان خېلى كۆپ شېئىرلارنى يېزىپ ئېلان قىلدى. يەنە ئېسىدە قالغان ۋە دوستلىرى ساقلاپ كەلگەن ئەسەرلىرىنى يىغىپ، دىۋان قىلىپ چىقتى. خوتەننىڭ مىڭ يىللىق تارىخىنى يېزىپ ئەۋلادلارغا قالدۇرۇپ 1997 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى.

مەتروۋى (شەھىدى)

شائىر مەتروۋى داموللام (تەخەللۇسى شەھىدى) 1907 - يىلى لوپ ناھىيىسىنىڭ جىيا يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. باشلانغۇچ دىنىي بىلىمنى ئۆز يېزىسىدا ئالغان. 1918 - يىلى دادىسىغا ئەگىشىپ يەكەنگە بېرىپ، 1934 - يىلىغىچە يەكەن شەھەر ئىچىدىكى خانلىق مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان. بۇ جەرياندا ئۇ يەنە مۇھەممەد سالھ داموللام (ئەينى ۋاقىتتا يەكەننىڭ قازىسى بولۇپ، كېيىن شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۇيۇقسىز تۇتقۇن قىلىنىپ، ئىز - دېرىكى

ئازادلىقتىن كېيىن، بولۇپمۇ 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، شائىر كۆڭۈل ئارامغا ئېرىشىپ، بىر قىسىم شېئىرلارنى يېزىپ رېئال تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرگەن ھەمدە 1981 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

مۇھەممەد ئابدۇللا بەگ

مۇھەممەد ئابدۇللا بەگ 1907 - يىلى خوتەن شەھەر ئوردا كۆل بېشى مەھەللىسىدە مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. 1911 - يىلى 4 - ئايدا خوتەن شەھەر غوجام كۆل بېشىدىكى دىنىي مەكتەپتە خەت ساۋاتىنى چىقىرىپ، 1919 - يىلى تېخىمۇ چوڭقۇر بىلىم ئېلىش ئۈچۈن شۇ دەۋردىكى ئوتتۇرا دەرىجىلىك بىلىم يۇرتى بولغان يېڭىشەھەر جامە مەدرىسىگە ئوقۇشقا كىرگەن. 1922 - يىلى ئاتىسى بىلەن ئەرەبىستانغا بېرىپ ھەج قىلىپ كەلگەن. 1924 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە خوتەن پوچتىخانىدا خىزمەت قىلغان. قوشۇمچە سودىگەرچىلىك، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

تارىخچى ھەم شائىر مۇھەممەد ئابدۇللا بەگ ھاجىم 1928 - يىلىدىن باشلاپ تارىخ ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت ئىشلىرىغا كىرىشكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرى ياراتقان تارىخىي، ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئوبرازىنى، ئارزۇ - تىلەكلىرىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئەزگۈچى سىنىپلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى، ھەققانىيەت يولىدىكى ئىزدىنىشلىرى، مىللەتنىڭ سائادىتى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەشكە بولغان ئارزۇسى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

شائىرنىڭ 1945 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يازغان «قىياپىتى زامان»، «ھايات يوللىرى» دېگەن ئەسەرلىرى ئۆز ۋاقتىدا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى ۋەتەنپەرۋەر شائىرلارنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان. مۇھەممەد ئابدۇللا بەگ ھاجىم ياشلىق دەۋرىدە شائىر ئەھمەد زىيائى ۋە بىلال ئەزىزى بىلەن يېقىن دوستلاردىن بولۇپ، ئۆزئارا شېئىرلارنى يېزىشقان.

ئۇ ئازادلىقتىن ئىلگىرى ئادالەت، ھۆرلۈك يولىنى ئىزدەپ، خەلقنى نادانلىقتىن قۇتقۇزۇشقا ئىنتىلىپ، جەمئىيەتتىكى سىياسىي تەقىپ، قورقىتىشلارغا پەرۋا قىلماي نۇرغۇنلىغان ئىجادىي

خەلق ئەدەبىياتى ۋە خەلق تىلىنى ئۆز ئىجادىيىتىگە ماھىرلىق بىلەن تەتبىقلاشنىڭ تىپىك ئۈلگىلىرى قاتارىدا تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

سىدىق ئاخۇنۇم

ساتىرىك شائىر سىدىق ئاخۇنۇم XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چىرا ناھىيە بازىرى ئىچىدە ئوقۇمۇشلۇق دىنىي ئۆلىما ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا ئۆز ئائىلىسىدە بىلىم ئالغان. كېيىن چىرا يېزىسىنىڭ ئوقۇدى كەنتىگە بېرىپ داڭلىق مۇدەررىسلەردىن ئىلىم تەھسىل قىلىپ، بىلىمنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرگەن. ئوقۇشىنى تۈگەتكەندىن كېيىن بىر ئۆمۈر مۇدەررىسلىك قىلىپ، نۇرغۇن شاگىرتلارنى تەربىيىلىگەن ئۆزىنىڭ چوڭقۇر بىلىمى، مول تەسەۋۋۇرىغا ئاساسلىنىپ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. يازغان شېئىرلىرىنى «لەۋھەتۇل ئەسەر» ناملىق دىۋان قىلىپ رەتلەپ چىققان. شائىرنىڭ پىكرى ئۆتكۈر، تىلى يۇمۇرىستىك بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى فېئودال يەر ئىگىلىرى، ساختىپەز روھانىيلار، چىرىك ئەمەلدارلارنى كۆرگەن ھامان نەق مەيداندا ۋەزىن، تۇراقلىرى تولۇق چۈشكەن نەچچە كۈپلەپ شېئىر توقۇپ ئۇلارنىڭ ئەدەبىيىتى بەرگەن. ئۇنىڭ شېئىرلىرى تىلى چۈچۈك، ئىخچام، ئۆتكۈر، ئاممىباب، ئوخشىتىشلىرى ئىنتايىن جايىدا، ئوبرازلىق بولغاچقا، خەلق ئارىسىدا ناھايىتى تېزلا تارقىلىپ كەتكەن. ھەتتا ئەينى ۋاقىتتا نۇرغۇن شېئىرلىرى زالىم ئەمەلدارلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ، شائىرغا زىيان - زەخمەت يېتىش خەۋپى تۇغۇلغان. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا فېئودال پومىشچىكلارنىڭ تېگىشلىك جازاغا ئۇچرىغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولۇپ، 1954 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرى تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن يورۇقلۇققا چىقىرىلىپ، ئۇقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

ئەھمەدى

گۇما ناھىيىسىنىڭ قوشتاغ يېزىسى شاق چاقار مەھەللىسىدە 1909 - يىلى دۇنياغا كەلگەن شائىر ئەھمەدى ئۆزى تەرىپىدىن دىۋان

بولمىغان)، شائىر ھۈسەيىنخان (تەجەللى) لارنى ئۆزىگە ئۈستاز تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ تەربىيىسىنى قوبۇل قىلغان.

شائىر 1934 - يىلى 8 - ئايدا ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، تاغىسىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى، يۇرت ئاقساقاللىرىنىڭ دەۋىتى بىلەن مەدرىس ئېچىپ، 20 نەچچە يىل داۋامىدا كۆپلىگەن تالىپ تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن.

شائىر مەتروۋى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ماھىر رەسسام ۋە ھۆسن خەت ئۈستىسى ئىدى. ئۇ ھەتتا چوڭايتىپ سىزغان «مىڭ بىر كېچە» نى نەپىس قوليازما ۋە قىستۇرما رەسىملەر بىلەن كۆچۈرۈپ چىققان.

مەتروۋى ئاخۇنۇم 1960 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» نىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن تولىمۇ زەئىپلىشىپ، ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولغان ۋە 1978 - يىلى 28 - ئىيۇن 71 يېشىدا ۋاپات بولغان.

مەتروۋى ئاخۇنۇم ئەرەب، پارس ۋە ئوردۇ تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن، مەشھۇر كلاسسىكلار ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تونۇلغان نامايەندىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى چوڭقۇر ئۆگىنىپ ۋە ئۇنىڭدىن بەدىئىي زوق ئېلىپ، ئۆز ئانا تىلى، شۇنداقلا ئەرەب، پارس تىللىرىدا كۆپلىگەن شېئىرلارنى يازغان. شائىر ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر ۋە پارس تىللىرىدا يازغان شېئىرلىرىدىن «شەۋقى مەسئۇما - زەۋقى مەلھۇما» ناملىق بىر دىۋان، ئەرەب تىلىدا يازغان شېئىرلىرىدىن «دىۋانى مۇھەسسە» ناملىق بىر دىۋان تۈزگەنلىكى مەلۇم بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككى دىۋان ھازىرغىچە تېپىلمىدى.

شائىرنىڭ يېقىندا تېپىلغان بىر قىسىم شېئىرلىرى ئەرشىدىن راشىدىن، مەتتوختى ئابدۇۋاھىي يولداشلارنىڭ نەشرىگە تەييارلىشى بىلەن «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1989 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلىندى. شائىرنىڭ «بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان شېئىرلىرى ئالتە غەزەل، ئۈچ مۇخەممەس، ئىككى مەسنەۋى ۋە بىر مۇرەببەدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ شېئىرلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بىر قەدەر ئۇزۇن يېزىلغان. ئالاھىدى، شائىرنىڭ «ئەبىياتى مۇخەممەس دەرەبىيانى ئەھۋالات» قاتارلىق بەزى شېئىرلىرى 30 نەچچە كۆپلىتىش تەشكىل تاپقان.

شائىرنىڭ شېئىرلىرى ئۆزىگە خاس ئورگىناللىققا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ ھەمدە

مەتتوختى ئىسمائىل

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ، ئۇنى ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ مول مەنبەسى قىلغان خەلق شائىرى، چاقچاقچى، خەتتات ۋە رەسسام مەتتوختى ئىسمائىل 1914 - يىلى كېرىيە ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئەدەبىيات - سەنئەتكە قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ، رېئال تۇرمۇشتىكى ئەھمىيەتلىك تېمىلارنى ئاددىي - ساددا ئۇسلۇب، جانلىق تىل بىلەن تېز ئەكس ئەتتۈرۈپ، خەلق ئارىسىدا تونۇلغان. 70 - يىللاردىن كېيىن ئۇنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان. ئۇ كېرىيە ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىگە ئىزچىل تۈردە سەھنە ئەسەرلىرى، ناخشا تېكىستلىرى يېزىپ بېرىپ، ئۆز ئىقتىدارىنى نامايەن قىلغان. ئۇنىڭ پاساھەتلىك ھۆسنخەتلىرى، تەشۋىقات دوسكىلىرى، بەدىئىيلىكى يۇقىرى بولغان رەسىملىرى بىر قانچە 10 يىل ناھىيە مەركىزى ۋە ھەر قايسى يېزىلاردا جامائەتچىلىكنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولغان.

كېرىيە ناھىيىسىنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرىدا باشلامچىلىق ۋە تەشكىلاتچىلىق رول ئويناپ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بىر ئۆمۈر يۈرەك قانلىرىنى سەرپ قىلغان بۇ ئۇستاز 1989 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

مەتتوختى ھېيت

شائىر، سازەندە، خەتتات مەتتوختى ھېيت ئوغلى 1917 - يىلى گۇما ناھىيىسىنىڭ سانجۇ يېزىسى قاچىل مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. دەسلەپكى دىنىي ساۋادىنى ئاستى ھېيت ئاخۇن مۇدەررىستە چىقارغاندىن كېيىن، قوشتاغ، كۆكتېرەك ۋە گۇما بازار ئىچىدىكى خانىقالاردا ئوقۇغان. ئۇنىڭ ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق ئۆگىنىپ، كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن چوڭقۇر تونۇشۇپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتكە ئاساس سالغان ۋاقتى قاغىلىق، يەكەن ۋە قەشقەردىكى مەدرىسەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان مەزگىلىدۇر.

ئۇ ئۆمۈر مۇساپىسىدە 300 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر، ئىككى داستان يازغان. خەلق داستانى «ئابدۇراھمان خوجا»، «نەسىردىن

قىلىنغان «مەشۇقىستان» ناملىق كىتابى بىلەن ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. ئەھمەدى بالىلىق ۋە ياشلىق مەزگىللىرىدە 16 يىل ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ئەدەبىيات، تارىخ، دىن، تىبابەت، ئاسترونومىيە جەھەتلەردىن بىر قەدەر يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بولغان. بىر مەزگىل باش لەڭگەردە مۇدەررىس بولغان. ئۇنىڭ «مەشۇقىستان» ناملىق دىۋانىدىن باشقا، ئۆز ئائىلىسىنىڭ نەسەبى، ئىسكەندەر ئاخۇنۇم (شائىر ئىسمائىل ھاجىنىڭ ئاتىسى)، ئىسمائىل ھاجى، ھۈسەيىنخان تەجەللى، مۇھەممەد رەسۇل شەۋقى، كېلىياڭ ھاپىز ئاخۇنۇم، تۆمۈر ھاجى قاتارلىقلارنىڭ ھاياتى، ئىجادىيەت ئەھۋالاتلىرى قاتارلىقلاردىن مەلۇمات بەرگۈچى يۈرۈشلۈك بايانلىرى بار. ئەھمەدى 1950 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئابدۇرەشىد سىراجىئەھمەد

جامائەتچىلىك ئىچىدە ئابدۇرەشىد ئەلەم نامى بىلەن يادلىنىپ كېلىۋاتقان بۇ شائىر 1913 - يىلى لوپ ناھىيىسىنىڭ دول يېزىسى راخمانپور كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. بالىلىق مەزگىللىرىدە ئۆز ئائىلىسىدە ساۋادىنى چىقىرىپ خوتەن شەھىرى، قاراقاش ۋە قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى مەدرىسەلەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇنىڭ شېئىرىي ئىستېداتى ئاشۇ چاغلاردا كۆرۈلۈشكە باشلىغان. ئۇ ئۆز مەھەللىسىدە مەكتەپ ئېچىپ ئوقۇتۇش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان. ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، ئۇ 1940 - يىلىدىن باشلاپ لوپ ناھىيىلىك «شەرىئەت مەھكىمىسى» گە ئەلەم بولغان. 1947 - يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن يېرىم يىلدەك تۇتقۇن قىلىنغان. ئۇ تەرەققىيپەرۋەر، خەلقپەرۋەر كىشى بولۇپ، كېيىنكى يىللاردا شېئىرىيەتتىمىزنىڭ قەسىدچىلىك ۋە پەندى - نەسەپچىلىك ئەنئەنىلىرى بويىچە بىر توپلاملىق شېئىر يازغان بولسىمۇ، بۇ قوليازما قولدىن - قولغا ئۆتۈپ يوقىلىپ كەتكەن. ئۇنىڭ «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىنىڭ 1999 - يىللىق 5 - سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئۆتۈشۈمدىن تارىخ» ناملىق 39 كۈپلەپتىلىق شېئىرىدىن ھاياتىدا خېلى كۆپ ئەسەرلەرنى يازغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ. ئۇ 1962 - يىلى 14 - دېكابىردا ۋاپات بولغان.

ئابدۇخالىق جېلىل (قاسىرى)

«ئىشقىنامە» ماۋزۇلۇق بىر دەپتەرلىك شېئىرلىرى بىلەن ھازىرغىچە كەڭ ئوقۇرمەنلەرگە پىنھان بولۇپ كەلگەن ئابدۇخالىق جېلىل قازى ئوغلى (قاسىرى قەلەم نامى) 1917 - يىلى گۇما ناھىيىسىنىڭ قوشتاغ يېزىسىدا قازى نەسەب ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئىلگىرى - ئاخىر 17 يىل ئىلىم تەھسىل قىلىپ، بىر قەدەر مۇكەممەل تەربىيە ئالغان. ئۇ كەمتەر تەبىئەتلىك، خاتىرىسى ساغلام، ئىنسانىي تۇيغۇسى پاك كىشى بولۇپ، ئوقۇرمەنلەرگە يېقىندىلا مەلۇم بولغان «ئىشقىنامە» توپلىمىدىكى ئۆز قەلىمى بىلەن رەتلىنىپ كۆچۈرۈلگەن بىر بۆلۈك شېئىرلىرى بۇ تەرىپىمىزنى دەلىللەپ بېرىدۇ.

قادىرخان يېتىمى

شائىر قادىرخان يېتىمى 1918 - يىلى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ سىزىيا دېگەن مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە تۇغۇلغان. ئەسلىي ئىسمى — تۇردى خەلىپە ھاجى ئوغلى قادىرخان بولۇپ، يېتىمى — شائىر ئۆزى قوللانغان تەخەللۇس. ئۇ ئون ياشلار ۋاقتىدىلا نۇرغۇن ئەشئارلارنى يادلىۋالغان. شائىرنىڭ 30 - يىللاردىكى ئەھۋالىنى ئەسلىگەنلەر ئۇنى: «شۇ چاغلاردا ياش ھەم زېھنىلىك ئىدى. ئەرەب، پارس تىللىرىدا راۋان سۆزلىيەلەيتتى، بېيىت يادلىسا ئادەم زوقلىنىپ كېتەتتى. ئۇ ياش ۋاقتىدىلا ھۆرمەتلىك بولغان...» دەيدۇ. ئۇنىڭ «دىۋان يېتىمى» ناملىق بىرلا قولىيازما ئەسىرى بولۇپ، بۇ كىتابنى شائىر 1948 - يىلى 30 يېشىدا ئۆز قەلىمى بىلەن دىۋان قىلىپ رەتلەپ چىققان. دىۋاندا غەزەل، موخەسسەس ۋە مۇرەببە شەكلىدە يېزىلغان 1 مىڭ 500 مىسرادىن ئارتۇق شېئىرلىرى بار. شائىر بۇ كىتابنى مەرھۇم ئۇستازى ئوبۇلقاسىم ھەزرەتنىڭ تەربىيە ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئوغلى ھامۇتخانغا تەقدىم قىلغان. 1989 - يىلى شائىرنىڭ بىر تۇتقان كىتابى ئابدۇخالىق ھاجى ۋە شائىرنىڭ ئىككىنچى ئوغلى شائىر ئابدۇلئەھەد قادىرنىڭ قايتا - قايتا ئەسلىپ ئىزدىشى ئارقىلىق «دىۋان يېتىمى» ناملىق بۇ قولىيازما ئاخىر تېپىلدى. ھازىر ئابدۇلئەھەد قادىرنىڭ قولىدا ساقلانماقتا.

ئەپەندى لەتپىلىرى» قاتارلىق مەراسىلارنى توپلىغان، بېيىتقان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى قويۇق تۇرمۇش پۇرىقىغا، روشەن يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغاچقا، شۇنداقلا شائىر يازمىلىرىغا ئۆزى ئاھاڭ ئىشلەپ ئىككى تارلىق قويۇپ راۋابى بىلەن توي - مەشرەپلەردە ئوقۇغاچقا، كۆپلىگەن شېئىرلىرى خەلق قوشاقلىرىغا ئايلىنىپ، كىشىلەر ئارىسىغا ئومۇملىشىپ كەتكەن.

مەتبۇخى ئاخۇن داموللامنىڭ «بوجاڭلىق تورۇز»، «قوشتاغقا سەپەر»، «بۈرگىلەر جېڭى»، «موللىلەر» قاتارلىق 30 پارچىدىن كۆپرەك شېئىرنى ئەدىب تۇرسۇنمەت ھۈسسىيەن توپلاپ ۋە نەشرگە تەييارلاپ «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىنىڭ 1985 - يىللىق 4 - ساندا جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرگەن. «زالىم بەگلەر»، «موللىۋاي بوجاڭ» قاتارلىق شېئىرلىرىمۇ مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان. شائىر 1960 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

موللا تۇردى خوتەنى

يېقىندا خوتەن ناھىيىسىنىڭ باغچا يېزىسى تەۋەلىكىدە ياشاپ ئۆتكەن موللا تۇردى خوتەننىڭ بىر قولىغا 18×12cm قىلىپ چىرايلىق كۆچۈرۈلۈپ تۈپلەنگەن بۇ كىتابنىڭ باش - ئاخىرى تولۇق بولۇپ، 2 مىڭ 240 مىسرا (1120 بېيىت) دىن تەركىب تاپقان. شائىر بۇ كىتابنى ھىجرىيىنىڭ 1350 - يىلى يېزىشنى باشلاپ 1378 - يىلى (قوي يىلى) دا تاماملىغان. ئۇنىڭدا 17 چوڭ ماۋزۇ (تېما) ئايرىم - ئايرىم ھالدا پاساھەتلىك تىل ئارقىلىق ئىخچام ۋە چوڭقۇر ئىپادىلەنگەن. ئالدىنقى تېمىلاردا قويۇق دىنىي ئەھكاملار بايان قىلىنسا، كېيىنكى تېمىلار مەسىلەن، «ھازىرقى جاھان ۋاقىئاتلىرى»، «ئىنساپلىق ۋە دىيانەتلىكنىڭ بايانلىرى»، «جامائەتكە قوشۇلماقلىقنىڭ پەزىلەتلىرى» قاتارلىقلار دەۋر رېئاللىقىغا زىچ ياندىشىپ، ئاپتورنىڭ لىرىك ھېسسىياتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن. تەتقىقاتچىلار، بۇ دىۋاننى شائىر 40 ياشلارغا كىرگەندە يېزىشنى (تۈزۈش ۋە كۆچۈرۈشنى) باشلىغان، دەپ قارايتتى. ئەدىب مەتقاسىم ئابدۇراخماننىڭ قولىدا ساقلىنىۋاتقان بۇ كىتاب، تولۇقى بىلەن نەشرگە تەييارلىنىپ ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشكۈسى.

رەتلىگەن بولسىمۇ، پەرسۇدە بولۇپ كەتكەن. ئۇ ئاشۇ خاتىرىلەردىن ئەسكە ئالالغانلىرىنى ۋە ساقلىنىپ قالغان بىر قىسمىنى دەۋرداشلىرىنىڭ ئەسلىيەلىگەنلىرىگە سېلىشتۇرۇپ، مەنچىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن 50 - يىللارغا قەدەر بولغان مۇرەككەپ تارىخىي جەريانلارنى، كۆپلىگەن ئېچىنىشلىق ۋەقەلەرنى دەلىل - ئىسپاتلار ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىشكە تىرىشىپ، 176 بەتلەك «خوتەن تارىخىدىن ئەسلىمە» ناملىق كىتابىنى يېزىپ چىققان. بۇ مۆھتەرەم تارىخچىمىز 1995 - يىلى 27 - سېنتەبىر ئالەمدىن ئۆتكەن.

مۆھەممەتئىمىن توختىنىياز (سۈزۈك)

1920 - يىلى چىرا ناھىيىسىدە بەقەسەمچى كاسىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ، 1926 - يىلى ئاتا - ئانىسى بىلەن تىرىكچىلىك يولى ئىزدەپ يەكەنگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان شائىر مۆھەممەتئىمىن توختىنىياز 1933 - يىلى يەكەن شەھىرىدىكى «مەتلەئىل ئېرىپان» ناملىق دىنىي - پەننىي مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇغان. 1938 - يىللىرى مەكتەپ، خوتەنلەردە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىدا كاتىپ بولغان. 1946 - يىلى قەشقەر «ئالغ گېزىتى» نىڭ مۇھەررىرى بولغان. 1947 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى قوللاپ، تەشۋىقاتچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ۋە ئىلغار ئىدىيىدىكى شېئىرلارنى يېزىپ، خەلقنى ئەركىنلىك ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا دەۋەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، ئازادلىققا قەدەر تۈرمىدە ياتقان.

مۆھەممەتئىمىن توختىنىيازنىڭ دەسلەپكى شېئىرلىرى 1943 - يىلى «خوتەن گېزىتى» دە «سۈزۈك» تەخەللۇسى بىلەن ئېلان قىلىنغان. بۇ يىللاردا «پەلەككە سۆز»، «كۈنلەر»، «زامان»، «غەمگۈزارىمغا» قاتارلىقلار شېئىرلىرىدا دەھشەتلىك زۇلۇمدىن شىكايەت قىلىپ، خەلقنىڭ دېموكراتىيىگە، ئەركىنلىككە بولغان تەشۋىقاتچىلىقىنى ئىپادىلىگەن. 1949 - يىلىدىن كېيىن ئۇ تۈرلۈك ئىجتىمائىي خىزمەتلەرگە قىزغىنلىق بىلەن قاتنىشىپ، يەكەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقى، يەكەن ۋالىي مەھكىمە مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى،

دېۋاندىكى شېئىرلارنىڭ نېگىزىدە ئاساسەن تەسەۋۋۇپ غايىسىدىكى مەزمۇنلار ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن شائىرنىڭ يەسەۋىچە شائىر ئىكەنلىكىنى ياكى شۇ خىل ئەدەبىي ئېقىمنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇرراق ئۇچرىغان شائىر ئىكەنلىكىنى قىياس قىلىش مۇمكىن. شۇنداقتىمۇ ئومۇمىي شېئىرلىرىدا شائىرنىڭ ساددا، ئۆزىگە خاس خاراكتېرى، ئۆز غايىسىگە يارىشا ئارزۇ - تىلەكلىرى يۇمشاق، لىرىك ئۇسلۇب بىلەن ناھايىتى قىزغىن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

شائىر يېتىمى قىزغىنلىق بىلەن ئۆگەنگەن، ئۆز ھالىغا يارىشا ئىختىرا قىلغان، ھاياتىدىن ئىز قالدۇرغان، ئۆگىنىش ۋە زېھىن يېتىلدۈرۈشتە قىممەت ياراتقان كىشىدۇر.

شائىر 1964 - يىلى 16 - ئاۋغۇست 46 يېشىدا يۈرەك كېسىلى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن. شائىرنىڭ يەنە 1962 - يىلى شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئېكسكۇرسىيە ئۆمىكى تەركىبىدە ئىچكى ئۆلكە ۋە شەھەرلەردە بولغان تۆت ئايلىق زىيارىتىنىڭ تەسىراتى ئاساسىدا تەييارلىغان «سەپەرلەردىن خاتىرىلەر» ۋە «چەشمە يېتىمى» (پەندى - نەسىھەت خاراكتېرىدىكى ئەسەر) قاتارلىق ئىككى توپلامى، تەرجىمە ئەسەرلىرى، تارىخ ۋە تېبابەتچىلىككە ئائىت قوليازمىلىرى بار بولسىمۇ، ھېلىغىچە تېپىلمىدى.

مۇھەممەتئىمىن توختى

«خوتەن تارىخىدىن ئەسلىمە» ناملىق مول ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە كىتابى (خوتەن ۋىلايەتلىك مىللىي قەدىمىي ئەسەرلەر ئىشخانىسى باسقىسى) بىلەن ئۆمۈر مۇساپىسىدىن ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان مۇھەممەتئىمىن توختى 1920 - يىلى خوتەن شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ خوتەن شەھىرىدىكى تۇنجى يېڭىچە مەكتەپتە ۋە 1938 - يىلى خوتەن دارىلمۇئەللىمىنىڭ 2 - قارارىدا ئوقۇغان. چايخانا مەكتەپنىڭ ئىلمىي مۇدىرى ۋە 1950 - يىلىغا قەدەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، سانايىنە فىسىنىڭ باشلىقى، كېيىنكى يىللاردا قاراقاش ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ، خوتەن خەلق بانكىسىنىڭ باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان.

مۇھەممەتئىمىن توختى 1941 - يىلىدىن باشلاپ تارىخىي ۋەقەلەردىن خاتىرە قالدۇرۇشقا تىرىشىپ، 50 - يىللاردا ئۇلارنى

كۆرسىتىش بۇ كاتتىق زاھىرى كۆمۈرچىدۇر،
 ئىشقىنىڭ دۇكانىدا شۇ كىشى تۆمۈرچىدۇر.
 بازغانى ئانىنىڭ شەرىقى، سەندەلى تەرىقىدۇر،
 مەرىپەت ئۆزى ئوتدۇر، قۇچلىرى ھەقىقەتدۇر.»

دېگەن مىسالىرىدىن ئەسقىرى سۇپۇرگىنىڭ شېئىرىي پىكىرى چوڭقۇر، ھەر تەرەپلىمە تەربىيە كۆرگەن كىشى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە خەلقچىللىق، رېئالىستىك خاھىش روشەن.

بىلال ئەزىزى

ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا يازغان جەڭگىۋارلىققا ۋە مۇئەييەن بەدىئىي قىممەتكە ئىگە شېئىرىي ئىجادىيىتى بىلەن ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى سەھىپىسىگە ئۆز نامىنى قالدۇرۇپ كەتكەن ۋە تەنپەرۋەر، ئىنقىلابىي شائىر بىلال ئەزىزى 1921 - يىلى خوتەن شەھىرىدە بىر مەرىپەتپەرۋەر ئۆزبېك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.

بىلالنىڭ ئاتىسى نامرات بولسىمۇ، ئوقۇمۇشلۇق، موللا كىشى بولغىنى ئۈچۈن، ئۆز پەرزەنتىنىڭ بىلىم ئىگىلەپ ياراملىق ئادەم بولۇشى يولىدا كۆپ كۈچ چىقارغان. بىلال ساۋاتىنى ئائىلىسىدە چىقارغاندىن كېيىن دىنىي مەكتەپتە ئوقىغان. ئۇ چاغدىكى دىنىي مەكتەپلەردە نەۋائى، لۇتىفى، نەۋبەتى قاتارلىق كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىمۇ رەسمىي دەرس قاتارىدا ئۆتۈلەتتى. كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇش ئۇنىڭدا كىچىكىدىنلا ئەدەبىياتقا بولغان ھەۋىسىنى يېتىلدۈرگەن. ئۇ 15 يېشىدىلا ئۆزىنىڭ دەسلەپكى مەشىق شېئىرلىرىنى يېزىشقا كىرىشكەن.

1936 — 1937 - يىللاردا خوتەندە يۈز بەرگەن ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى بېسىققاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا ئوخشاش، خوتەندىمۇ مەدەنىي ئاقارتىش، يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى دولقۇنى بارلىققا كەلگەن، مائارىپ، مەدەنىيەت، مەتبۇئات ئورۇنلىرى تەسىس قىلىنغان، «خوتەن گېزىتى» نەشر قىلىنىپ، يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى تەشۋىقاتى يولغا قويۇلغان. بىلال ئەزىزى 1939 - يىلى خوتەن ۋىلايىتى بويىچە ئېلىنغان 2 - نۆۋەتلىك

يەكەن ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى، «يەكەن گېزىتى» ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان. 1958 - يىلىدىن 1979 - يىلىغىچە ئۇ خىزمەتتىن قالدۇرۇلۇپ، ناھەق قارىلىنىش ئازابىنى تارتقان. ئۇنىڭ 80 - يىللاردا يازغان بىر بۆلۈك شېئىرلىرى يېڭى ھاياتنى، ئىلىم - پەن باھارىنى كۈيلەش، «ئاپەتلىك يىللار» ئۈستىدىن شىكايەت قىلىشتەك جۇشقۇن ھېسسىياتقا تولغان.

كلاسسىك شېئىر شەكىللىرىنى ئىجابىي ئۆزلەشتۈرۈپ، خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق، شېئىرلىرىنى قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ۋە ئاممىبايلىققا ئىگە قىلىپ، جامائەتچىلىككە «سۈزۈك» تەخەللۇسى بىلەن تونۇلۇپ «كۆڭلى سۈزۈك، ئىجادى تۈزۈك» دەپ تەرىپلەنگەن بۇ شائىرنىڭ 1983 - يىلى «يادىكار» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى)، 1987 - يىلى «ئىلھام چېچەكلىرى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى) ناملىق شېئىرلار توپلىمى، بىر قىسىم كوللېكتىپ توپلاملارغا كىرگۈزۈلگەن ئەسەرلىرى، يەكەن تارىخىغا ئائىت بىر قانچە پارچە ماقالىسى، «پەرھات - شېرىن» داستانىنىڭ نەسرىي نۇسخىسى، «سەنئەت» ناملىق خەلق داستانى ۋە باشقا كۆپلىگەن ئىجادىي، ئىلمىي ئەمگەكلىرى بىزنىڭ مەنئى مۇراسىمىمىزغا ئايلانغان.

شائىر مۇھەممەتئىمىن توختىنىياز 1992 - يىلى 10 - مارت ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئەسقىرى سۈپۈرگە

ئەسقىرى سۈپۈرگە 1930 - .، 1940 - يىللاردا خوتەن شەھىرىدە ياشىغان. ئۇنىڭ تەرجىمىھالى ۋە يازغان تولۇق ئەسەرلىرى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات تېخى تېپىلمىدى. ئۇنىڭ نىزامىدىن توختى تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ، «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىنىڭ 1998 - يىللىق 2 - ساندا ئېلان قىلىنغان 226 مىسرادىن ئارتۇق مەسئەلەلەردىن قارىغاندا، بۇ ئەدەبىيەتنىڭ بەدىئىي ئىستېداتى خېلى يۇقىرى. ئۇنىڭ «چىن دوستلۇق بىلەن يالغان دوستلۇقنىڭ نەزمىسى» ناملىق شېئىرىدىكى:

«ئۇستالار دۇكاندا كۆرمىدىڭمۇ ئاتەشنى،

نوم سۈپەت قىلغۇر ئۇستا يۈمشاتىپ تۆمۈر - تاشنى.

ئىجادىيىتىدىكى يېڭى يۈكسىلىشىنى نامايەن قىلىپ تۇرىدىغان «كۆڭۈل»، «مارت شامىلىغا خىتاب»، «نېمە بولدى»، «يىللارغا سۇئال»، «بۇرادىرىمگە» قاتارلىق بىر مۇنچىلىغان جەڭگىۋار شېئىرلىرى شۇ يىللاردا ئاقسۇدا يېزىلغان.

1944 - يىلى غۇلجىدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن، شائىرنىڭ قەلبىدىكى زۇلۇمغا، تەڭسىزلىككە، جاھالەتكە قارشى غەزەپ ئوتى تېخىمۇ يالقۇنلاپ، ل. مۇتەللىپ، مۇنىرىدىن خوجا قاتارلىق ياشلار بىلەن بىرلىكتە «ياش ئۇچقۇنلار ئىتتىپاقى» تەشكىلاتىنى قۇرۇشقا يېقىندىن قاتناشقان ۋە بۇ تەشكىلاتنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى مەسئۇللىرىدىن بىرى بولغان. لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار دوستى بىلال ئەزىزنى ناھايىتى قەدىرلەيتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر مۇۋەششەسىنى بىلال ئەزىزگە ئاتىغان ھەمدە ئۇنىڭ «يىللارغا سۇئال» ناملىق شېئىرىنىڭ ماۋزۇسىغا مۇشائىرە قىلىپ ئۆزىنىڭ مەشھۇر شېئىرى «يىللارغا جاۋاب» نى يازغانىدى.

بىلال ئەزىزى تەشكىلاتتىكى ئۆز سەپداشلىرى بىلەن بىللە قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلىنىۋاتقان پەيتتە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان ۋە 1945 - يىلى 18 - سېنتەبىردە ئىنقىلابىي دوستلىرى ل. مۇتەللىپ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈلگەن.

شائىر بىلال ئەزىزى 25 يىللا ئۆمۈر كۆردى. ئۇ ئۆزىنىڭ قىسقىغىنە ھاياتىدا ئەۋلادلار ئۈچۈن قىممەتلىك بولغان نۇرغۇن ئەدەبىي مىراس قالدۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئۇيغۇر تىلىدا راۋان، يەڭگىل يېزىلغان بولۇپ، ئۆز بەدىئىيلىكى بىلەن 40 - يىللار ئۇيغۇر شېئىرىيىتى خەزىنىسىدە مۇناسىپ ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ شېئىرلىرىنى ئۇيغۇر يېڭى شېئىرىيىتى شەكلىدە - بارماق ۋەزنى بىلەن يازدى، شۇنداقلا، كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ غەزەل، مۇخەممەس، مۇستەھزاد قاتارلىق شەكىللىرىگىمۇ مۇراجىئەت قىلىپ، ئۇنى يېڭى پىكىر، يېڭى ئىنقىلابىي مەزمۇن بىلەن جۇلالاندۇردى.

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىلى «بىلال ئەزىزى شېئىرلىرى» نامىدا شائىر شېئىرلىرىنىڭ بىر قەدەر تولۇق توپلىمىنى نەشر قىلدى.

دارىلمۇئەللىمىن كۇرسىدا ئوقۇپ كۇرسنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن «خوتەن گېزىتى» دە كوررىكتور ۋە مۇھەررىر بولۇپ ئىشلىگەن.

شائىرنىڭ دەسلەپكى شېئىرلىرى ئىلىم - مەرىپەت ئىگىلەش، بىلىمنىڭ قەدىر - قىممىتى تېمىسىدا بولۇپ، شائىرنىڭ 1938 - يىلىدىن 1942 - يىلىغىچە خوتەندە يازغان ۋە ئېلان قىلغان شېئىرلىرى ئىچىدە يەنە بىرلىك - ئىتتىپاقلىقنى مۇستەھكەملەش، مەدەنىي ئاقتىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش ۋە جۇڭگونى ئازاد قىلىش، خوتۇن - قىزلارنىڭ ئازادلىقى ۋە ھوقۇقى تېمىسىدا يازغان «بىرلىك»، «گۈزەل شىنجاڭ»، «ئوقۇش بىلەن»، «كۈرەش بىلەن»، «ئاپرىل قىزىغا»، «ئانا بىلەن قىز» قاتارلىق شېئىرلىرى بولۇپ، بۇ شېئىرلار ئەدەبىيات ھەۋەسكارلىرىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ئۇلارنى فېئودالىزمنىڭ مۇدەھش ئاسارتىگە قارشى كۈرەش قىلىشقا ئىلھاملاندۇرغان.

1942 - يىلىنىڭ باشلىرىدا بىلال ئەزىزى ئۈرۈمچىگە چىقىپ، ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرگەن ۋە بىر يىلدىن كېيىن ئۆلكىلىك ساقچى كادىرلار مەكتىپىگە ئېلىنىپ، ئۇ مەكتەپتە 1943 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئوقىغان.

بىلال ئەزىزى ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي شائىر لۈتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن تونۇشقان ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئىنقىلابىي دوستلۇق گورنىتىلغان. ل. مۇتەللىپ قاتارلىق ئىلغار پىكىرلىك ياشلار بىلەن تونۇشۇش، شۇنداقلا ئەينى يىللاردىكى رەھىمسىز ئىجتىمائىي رېئاللىق بىلال ئەزىزىنىڭ ئىدىيىسىدە زور بۇرۇلۇش ۋە يۈكسىلىش ھاسىل قىلغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە، قاراڭغۇ زۇلمەتكە بولغان ئىسيانكارلىق روھى، ئىنسانپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ۋەتەننىڭ ئازادلىقىغا بولغان ئىنتىلىش تۇيغۇسى ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىگەن. شائىرنىڭ شۇ يىللاردا يازغان «ۋەتەن خىسلەتلىرى»، «ۋەتەن ئۈچۈن»، «يولدىشىمغا»، «قەرزىمىز»، «مۇستەھزات»، «گۈلۈمگە»، «زىيائى غەزىلىگە مۇخەممەس» ۋە «غەزەل» قاتارلىق شېئىرلىرى شۇلار جۈملىسىگە كىرىدۇ.

1943 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بىلال ئەزىزى ئاقسۇغا بېرىپ، كۈنئەھەر ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىدە ئىشلىگەن. ئۇ ئاقسۇغا ئۆزىدىن بۇرۇنراق كەلگەن ل. مۇتەللىپ بىلەن بىرلىشىپ، جاپالىق ئىنقىلابىي كۈرەش پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرغان. شائىر

ژۇرناللاردا ئېلان قىلدۇرغان. ئۇ 1988 - يىلى كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتكەن.

روزى ھوشۇر

خەلق قوشاقچىسى، ماھارەتلىك ئورۇنلىغۇچى روزى ھوشۇر 1925 - يىلى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ناۋا يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. روزى دادىسى ھوشۇر ئاخۇننىڭ راۋابچىلىق ۋە قىزىقچىلىق ئۇدۇمىغا ۋارىسلىق قىلىپ، 15 يېشىدىلا جامائەت سورۇنلىرىدا ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلىغان. ئۇ 1945 - يىلى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ بېشىرىق يېزىسى تۆۋەن ئۇرال كەنتىدە ماكانلىشىپ، قوشاق توقۇپ راۋاب چېلىپ ناھىيە تەۋەسىدە يۇقىرى شۆھرەتكە ئىگە بولغان. ئازادلىقتىن كېيىن ھەر تۈرلۈك ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر داۋامىدا قوشاق تۈزۈپ، ئاھاڭغا سېلىپ، چوڭ - كىچىك يىغىلىشلاردا ئورۇنلاپ كەڭ ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشىش بىلەن بىرگە، 1955 - يىلى باھاردا قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت كۆرىكىگە يالغۇز كىشىلىك ناخشا ئورۇنلاپ قاتناشقان. 1964 - يىلى ئۇ قەشقەر ۋىلايىتىدىن ئۈرۈمچىگە سەنئەتچىلەر ۋەكىلى سۈپىتىدە بېرىپ، تۇنجى بولۇپ ئۆز ماھارىتىنى نامايان قىلغان ھەمدە بېيجىڭ سەھنىسىدە قوشاق ئورۇنداپ ئالقىشلانغان. خەلق قوشاقچىسى روزى ھوشۇر تېز ئەستە قالدۇرۇش، تېز ئىنكاس قايتۇرۇش، دەرھال سەھنىگە ئېلىپ چىقىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، ئۆزى ئىجاد قىلغان قوشاقلار 700 كۆپلىتىدىن ئاشىدۇ. ھازىر جاۋابلىق بۇ خەلق قوشاقچىسى 1978 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ توقۇغان ۋە ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇغان 32 كۆپلىتىلىق بىر يۈرۈش ناخشىلارنى ئۇنىڭ شاگىرتى سەنئەتكار مۇھەممەت ئېزىز «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 1984 - يىللىق 3 - سانى ئارقىلىق جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى.

خوجايۇپ

60 - يىللاردا خوتەن شەھىرىدىكى كىنو ئىلانچىلىقى، تەشۋىقات رەسىملىرى، ھۆسنخەتلەرنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئىشلەپ كەڭ جامائەتچىلىككە مەنئىۋى زوق ئاتا قىلغان خوجايۇپ 1927 - يىلى چىرا -

ئەمەت غوپۇرى

ئۆزىنىڭ «ئۆمۈر ناياب»، «كۈرەش سۈبھىسى» قاتارلىق جەڭگىۋار شېئىرلىرى بىلەن 40 - يىللار شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدە چاقىنغان چولپانلارنىڭ بىرى بولغان ئەمەت غوپۇرى 1921 - يىلى ئاقسۇدا ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1942 - يىلى ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، بۇ دىيارىمىزغا كېلىپ قىزلار باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1945 - يىلى ناھايىتى ياشلا خوتەندە ئالەمدىن ئۆتكەن بۇ ئەدىبىنىڭ بىر بۆلۈك ئەسەرلىرى 80 - يىللاردا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «گۈدۈك» ناملىق توپلام ئارقىلىق كەڭ ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشكەن.

مەتسىدىق مەترېھىم

كلاسسىك شېئىرىيەتنى ھازىرقى زامان شېئىرىيىتىگە ئۇلىغان ئۆتكۈنچى دەۋردىكى شائىرلارنىڭ بىرى مەتسىدىق مەترېھىمدۇر. ئۇ 1925 - يىلى چىرا ناھىيە چىرا يېزا ماخمال كەنتىدە مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئالتە يېشىدىلا دىنىي مەكتەپكە كىرىپ، ناھايىتى تېزلا ساۋادىنى چىقارغان. 14 يېشىدا ئەدەبىي ئىجادىيەتكە ئىشتىياق باغلاپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ھەم شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن پىششىق تونۇشقان.

شائىر 1950 - يىلى ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتنىشىپ، مۇھىم رەھبەرلىك خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن، بولۇپمۇ چىرا ناھىيىسىنىڭ گۇلاخما يېزىسىدا يېزا باشلىقى بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە بۇ يېزىنىڭ تارىخىنى يېزىشقا بەل باغلاپ، نۇرغۇن تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بېرىپ، 1959 - يىلى «گۈل ئەخمەر» ناملىق زور ھەجىملىك تارىخىي داستاننى يېزىپ چىققان. داستان جەمئىي 17 باب بولۇپ، ئاروز ۋەزىندە يېزىلغان. داستاندا گۇلاخما يېزىسىنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى، تەرەققىياتى بەدىئىي ئوبراز ئارقىلىق مۇۋەپپەقىيەتلىك يورۇتۇپ بېرىلگەن. شائىر ئۇندىن باشقا ھەر خىل شېئىرىي شەكىلدە 200 پارچىدىن ئارتۇقراق شېئىر، 400 پارچىدىن ئارتۇقراق ماقال - تەمسىل، چۆچەك توپلاپ، بۇلارنىڭ بىر قىسمىنى ھەر قايسى گېزىت -

13 - فېۋرال ئەتىگەن سائەت سەككىزدىن 30 مىنۇت ئۆتكەندە 70 يېشىدا ئۈرۈمچىدە، ئۆز ئۆيىدە بەختكە قارشى ئالەمدىن ئۆتكەن. جاپپار ئەمەت «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1944 - يىلى 21 - ئۆكتەبىردىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان «ۋەتەن ئوغلى» ناملىق شېئىرى بىلەن ئەدەبىيات سېپىگە قېتىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ «خۇشتار» تەخەللۇسى بىلەن «شۇنداق ماڭ»، «ئوتلۇق يۈرەكتىن» قاتارلىق شېئىرلارنى ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلىپ، ئۇقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان. شائىر 1945 - يىلى مايدا ئۆز يۇرتى خوتەنگە قايتىپ، پىكىرداش دوستلىرى ۋە ئىلغار زىيالىيلار ئارىسىدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى ئاكتىپ تەشۋىق قىلغان. «تەكلىماكان گۈلى» گېزىتىگە بېسىلغان «ياشلىقىم»، «سۆيىمەن»، «تاڭ ئالدىدا» قاتارلىق شېئىرلىرى ئارقىلىق ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى قوللاش پوزىتسىيىسىنى ۋە ئازادلىققا بولغان تەشئالىقنى ئىپادىلىگەن. بۇنىڭدىن قاتتىق ھۈركىگەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى شۇ يىلى نوپابىردا شائىر جاپپار ئەمەتنى قولغا ئالغان. 1946 - يىلى ئىيۇندا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ دائىرىلىرى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق بېتىم ئىمزالىنىپ، قاماقتىكى بارلىق سىياسىي مەھبۇسلار قويۇپ بېرىلگەندە، شائىرمۇ ئازادلىققا ئېرىشكەن. تۈرمىدىن چىققان ھەم قاتتىق غەزەپلەنگەن شائىر «تەپتىش ئۆمىكىگە داد»، «قاراقاش ناھىيە ئۈستىدىكى بۇلۇت»، «مىللەت ۋە تىل» قاتارلىق سىياسىي، ئەدەبىي ماقالىلەرنى يېزىپ، گومىنداڭنىڭ فاشىستىك ھۆكۈمرانلىقىغا قاتتىق زەربە بەرگەن. بۇ ماقالىلەر جەمئىيەتتە كۈچلۈك ئىنكاس قوزغىغان.

1947 - يىلى ئىيۇلدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى جاپپار ئەمەتنى يەنە تۇتقۇن قىلغان. شائىر تۈرمىنىڭ ئېغىر ھەم قاتمۇ - قات ئازابلىرىغا مەردانلىق بىلەن بەرداشلىق بېرىپ، ئازادلىق، ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيىنى تەلپ قىلىش مەيدانىدا قەتئىي چىڭ تۇرغان. 1950 - يىلىدىن 1961 - يىلىغىچە 150 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر، داستان، ھېكايە، ئوچپىرىك، دراما، فىلىم تونلارنى يېزىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇن ھەم شەكىل جەھەتتىن رەڭدارلىشىشىغا تۈرتكە بولغان. ئۇ 1968 -، 1969 - يىللىرى «ئازاد گۈلىستاننىڭ قېنى»، «جىڭ ئالتۇن» قاتارلىق شېئىرلارنى يېزىپ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ مەدەنىيەت مۇستەبىتلىكىگە ئاشكارا قارشىلىق كۆرسەتكەن. شۇڭا «ئەق ئەكسىلىنىنقىلابچى» قالىپى كىيگۈزۈلۈپ،

بازىرىدا تۇغۇلغان. ئۆزلۈكىدىن تىرىشىپ ئۆگىنىپ خەتتاتلىق، رەسساملق جەھەتلەردە يىراق - يېقىنلاردا كۆزگە كۆرۈنگەن بۇ كەسىپ ئىگىسى 60 - يىللارنىڭ بېشىدا خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكومغا يۆتكەپ كېلىنىپ ئۆز ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرغان. ئۇ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، «خوتەن گېزىتى» ئىدارىسى، شەھەرلىك «قىزىل يۇلتۇز» كىنوخانىسى، «يېڭى قاشتېشى» ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكى، ۋىلايەتلىك ئاممىۋى سەنئەت سارىيى قاتارلىق ئورۇنلاردا خەتتاتلىق، رەسساملق، ئېلانچىلىق كەسىپلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان ھەمدە 1975 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

جاپپار ئەمەت

جاپپار ئەمەت 1929 - يىلى 6 - دېكابىردا خوتەن شەھىرىنىڭ گۈلباغ مەھەللىسىدە ئوقۇمۇشلۇق كىچىك سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1938 - يىلىدىن 1941 - يىلىغىچە خوتەندە باشلانغۇچ مەكتەپتە، 1941 - يىلىدىن 1942 - يىلىغىچە خوتەن دارىلمۇئەللىمىنىدە، 1942 - يىلىدىن 1945 - يىلىغىچە ئۈرۈمچىدە ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنىدە ئوقۇغان. 1945 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە خوتەن شەھەرلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ (چايخانا مەكتەپ) تە ئوقۇتقۇچى، خوتەن ۋالىي مەھكىمە مائارىپ باشقارمىسىدا مۇپەتتىش، ياشلارنىڭ جەمئىيەتكە خىزمەت قىلىش ئىدارىسى باشقۇرغان «تەكلىماكان گۈلى» گېزىتىدە باش مۇھەررىر، خوتەن دارىلمۇئەللىمىنىدە تىل - ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى بولغان. 1950 - يىلىدىن 1970 - يىلىغىچە «يېڭى خوتەن» گېزىتى، قەشقەردە چىقىدىغان «جەنۇبىي تىيانشان» گېزىتى، «شىنجاڭ گېزىتى»، خوتەن ۋالىي مەھكىمە مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمى قاتارلىق ئورۇنلاردا مۇھەررىر، مۇئاۋىن باش مۇھەررىر، تەتقىقاتچى بولۇپ ئىشلىگەن. 1980 - يىلىدىن 1981 - يىلىغىچە «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىدا مۇھەررىر بولۇپ ئىشلىگەن. شۇ يىلى ئۆكتەبىردە ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىگە يۆتكىلىپ، 1990 - يىلىغىچە «تارىم» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدە شېئىرىيەت گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن. ئاتاقلىق شائىر، پېشقەدەم مۇھەررىر، تۆھپىكار تەتقىقاتچى جاپپار ئەمەت كېسەل سەۋەبىدىن 1999 - يىلى

تەييارلاش جەھەتتىمۇ مول تۆھپە ياراتقان. ئۇ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، 3 مىڭ كۇپىتتىن ئارتۇق بېيىت - قوشاق، 1 مىڭ 500 دىن ئارتۇق ماقال - تەمسىل، «ئەر - يىگىتكە يەتمىش تۈرلۈك ھۈنەر ئاز»، «ۋاپاسىز ئوغۇللار» قاتارلىق نۇرغۇن چۆچەكلەرنى توپلىغان. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى «بۇلاق»، «مىراس» ژۇرناللىرىدا ئېلان قىلىنغان؛ بىر قىسمى ئۈرۈمچى تىيانشان رايونى ۋە ئۈرۈمچى سايباغ رايونى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان خەلق ئەدەبىياتى توپلاملىرىغا كىرگۈزۈلگەن. 90 - يىللاردىن كېيىن جاپپار ئەمەت گېزىت - ژۇرناللاردا «بىزنىڭ ئەنئەنىۋى ھېيت - بايرام مۇراسىملىرىمىز»، «ياخشى كىشىلەرنىڭ پەزىلەتلىرى» قاتارلىق 12 پارچىدىن ئارتۇق ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، ئىجتىمائىيەت مەسىلىلىرىنى يورۇتۇپ بەرگەن.

ئىبراھىمجان ئىمىن

مەتبۇئاتلاردا ئەسەرلىرى ناھايىتى ئاز ئېلان قىلىنسىمۇ، ئەدەبىي ئىجادىيەتكە بىر ئۆمۈر ئىشتىياق باغلاپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، تەزكىرىچىلىك قاتارلىق ساھەلەردە تىنىمىسىز ئىزدەنگەن ئىبراھىمجان ئىمىن 1929 - يىلى يېڭىسار ناھىيىسى 3 - يېزا ئايدىڭكۆل مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. 1936 - يىلىدىن 1940 - يىلىغىچە ناھىيىلىك خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە دارىلمۇئەللىمىن مەكتەپلىرىدە ئوقۇغان. 1943 - يىلى ئۈرۈمچى دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى تاماملاپ، 1946 - يىلىغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، خوتەن شەھىرى، قاراقاش قاتارلىق جايلاردا كەسپىي خادىم، ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. 1952 - يىلىغىچە ئۈرۈمچى ھەربىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى، گېزىت تەھرىرى ۋە خوتەن يەر ئىسلاھاتى خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزاسى بولغان. 1954 - يىلى ئىيۇنغىچە «خوتەن گېزىتى» دە مۇخبىر بولۇپ ئىشلەپ تاكى 2000 - يىلى 31 - مايدا ۋاپات بولغۇچە خوتەن ۋىلايەتلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ئۆمۈر مۇساپىسىدا كۆپ دېشۋارچىلىقلارنى تارتقان ئىبراھىمجان ئىمىننىڭ بىر بۆلۈك ئەسەرلىرى «مۇقام پېشۋالىرى» قاتارلىق كىتابلار ئارقىلىق جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشكەن.

1970 - يىلى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانىغا ھەيدەلگەن. ئۇ 1979 - يىلى ئۆكتەبىردە تۈرمىدىن چىقىپلا يازغان «سايرا، بۇلبۇل» ناملىق شېئىرىدا «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ تۆمۈر قەپىزىدىن قۇتۇلغان «خۇشناۋا بۇلبۇل» غا خىتاب قىلىش ئارقىلىق، «گۈلباھار پەسلى» نى ئۆمۈرۋايەت كۈيلەش ئارزۇسىنى ئىزھار قىلغان.

ئېسىل ئەخلاق - پەزىلەتكە، ئىزدىنىش روھىغا باي ئەدىب جاپپار ئەمەت 50 نەچچە يىللىق ئەدەبىي ئىجادىيەت ھاياتىدا ئەدەبىياتنىڭ ھەممە تۈرى بىلەن دېگۈدەك شۇغۇللىنىپ، نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان. «سايرا، بۇلبۇل» ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى تۈزگەن. 1985 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن، 1991 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى «تۇپراق ۋە تەر» ناملىق 2 - شېئىرلار توپلىمىنى نەشر قىلغان. ئۇ 1993 - يىلى بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتىغا «بوستان نەزمىلىرى» ناملىق 3 - شېئىرلار توپلىمىنى يوللىغان.

ئۇ پېشقەدەم شائىر ۋە تېببىي ئالىم داموللا ئابدۇلھېمىت ھاجى يۈسۈپى بىلەن بىرلىكتە «فوزۇلى غەزەللىرىدىن تاللانما» نى؛ زوھرىدىن بابۇر، ھۈۋەيدا (خوجا نەزەرغا يىپ نەزەر ئوغلى)، سوپى ئاللايار قاتارلىقلارنىڭ غەزەل ۋە شېئىرلىرىدىن تاللانمىلارنى؛ پارس-تاجىك ئەدەبىياتى پېشۋالىرىدىن ئابدۇراخمان جامىنىڭ «سەلامان ۋە ئەپسال» داستانى؛ جالالىدىن رومى، كامال خوجەندى، ئەبۇ ئابدۇللا رۇداكى قاتارلىقلارنىڭ شېئىر، غەزەللىرىدىن تاللانمىلارنى؛ ئابدۇللا ئىنسىرى، خوجا نەجمىدىن كۇبرا، سابىر تىرمىزى ۋە ھەكىم سانائى رۇبائىلىرىدىن تاللانمىلارنى؛ ئەمىر تېمۇر كوراگان ھەققىدە ئىران تارىخچىسى شەرەفىدىن ئەلى يەزدى تەرىپىدىن 1424 - ، 1425 - يىللىرى يېزىلغان «زەپەرنامە» ناملىق ئەسەرنىڭ بىر قىسمىنى؛ «شەرق كلاسسىكىلىرىنىڭ رۇبائىلىرىدىن تاللانما» نى؛ ئابدۇللا ئەۋلاننىڭ «تۈركى گۈلىستان ياخۇد ئەخلاق» ناملىق كىتابىنى؛ ئەمىر خۇسراۋ دېھلەۋىيىنىڭ «چاھار دەرۋىش» ناملىق قىسسەسىنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتى - مىر ئەمىم دېھلەۋى تەرىپىدىن 1803 - يىلى تولۇقلاپ يېزىلغان «باغۇ باھار» قىسسەسىنى نەشرگە تەييارلىغان. بۇ ئەسەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى «بۇلاق» ژۇرنىلى ۋە ھەر قايسى نەشرىياتلار ئارقىلىق ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشكەن.

جاپپار ئەمەت خەلق ئەدەبىياتىنى قېزىش، رەتلەش، نەشرگە

پۈتۈرۈپ 1996 - يىلىغىچە خوتەندە 38 يىل خىزمەت قىلغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ياشلىق باھارىنى، بارلىقىنى خوتەننىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا بېغىشلاپ، جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈپ ئالاي شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەن. ئۇنىڭ ئۈزلۈكسىز تىرىشىش، ئىنتىلىش روھى، سەمىمىي ۋە ئاق كۆڭۈللۈكى، خۇش چاقچاق مەجەزى كەسپداشلىرى ۋە كەڭ جامائەتچىلىك ئىچىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان.

ئىمىن راشىدىن 60 - يىللارنىڭ بېشىدا ئۆزىنىڭ ئاددىي ۋە چۈچۈك لىرىكىلىرى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەت سەھنىسىدە كۆرۈنۈپ، ھەۋەسكارلارنى ئۈنۈملۈك يېتەكلەپ، خوتەن رايونىنىڭ ئەدەبىيات قوشۇنى ئىچىدە خېلى زور تەسىرگە ئىگە بولغان. 70 - يىللاردا ئۇ سەھنە ئەسەرلىرى ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ «ئادارگۈل»، «مۇلايم چاققان» قاتارلىق دراما - ئوپېرالارنى يېزىپ، كەڭ تاماشىبىنلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. ئۇ بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ھەر قايسى ژانىرلىرىدا يۇقىرى بەدىئىي قىممەتكە ۋە مۇكەممەل قۇرۇلمىغا ئىگە بولغان 150 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر ۋە ناخشا تېكىستلىرى، 11 پارچە سەھنە ئەسىرى، سەككىز پارچىدىن ئارتۇق تەرجىمە ئەسەرلىرى ئارقىلىق ئۆمۈر مۇساپىسىدىن ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان. ئىمىن راشىدىننىڭ يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە 26 پارچە ئىلمىي ماقالىسى، بوشلۇق تولدۇرۇش خاراكتېرلىك دەرسلىك كونسپېكتلىرى بار بولۇپ، بىر قىسىم ماقالىلىرى مۇكاپاتقا ئېرىشكەن. كەسپىي خىزمەت، ئىجادىيەت ۋە ئىجتىمائىي خىزمەتلەردىكى نەتىجىلىرىگە ئاساسەن ئاپتونوم رايون بويىچە «مۇنەۋۋەر كەسپىي تېخنىكا خادىمى»، «مەملىكەتلىك مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى» قاتارلىق شەرەپلەرگە ئېرىشىپ مۇكاپاتلانغان.

ئۇ ئۆزىنىڭ كېيىنكى خىزمەت مۇساپىسىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ، خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومىنى قۇرۇش ۋە گۈللەندۈرۈش ئىشلىرىغا تۆھپە قوشقان. 1980 - يىلىدىن باشلاپ، مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر يازغۇچىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتى؛ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق دراماتورگلار جەمئىيىتى؛ تۈركىي تىللار تەتقىقاتى ئىلمىي جەمئىيىتى، خوتەن ۋىلايەتلىك پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى قاتارلىقلارنىڭ ئەزاسى، ئوتتۇرا مەكتەپلەر تىل - ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ھەمدە خوتەن پېداگوگىكا ئالىي

ئابدۇۋېلى ئىسمائىل

شائىر، پېداگوگ ئابدۇۋېلى ئىسمائىل 1929 - يىلى لوپ ناھىيە بازىرىدا تىجارەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1942 - يىلىغىچە دىنىي مەكتەپ ۋە يېڭىچە مەكتەپلەردە، 1943 - يىلى سېنتەبىرگىچە خوتەن دارىلمۇئەللىمىنىدە ئوقۇغان. 1950 - يىلىغىچە لوپ، يورۇڭقاش قاتارلىق جايلاردىكى مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچى، مۇدىر بولۇپ ئىشلىگەن. 1952 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرگەن. 1953 - يىلىدىن تارتىپ ناھىيىلىك تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى، شىنجاڭ سانائەت تېخنىكومىنىڭ سىياسىي نەزەرىيە ئوقۇتقۇچىسى بولغان. 60 - يىللاردا خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى، مەمۇرىي مەھكىمە مەدەنىي - مائارىپ بۆلۈمى، زىيالىي ياشلار ئىشخانىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن. 70 - يىللاردا ۋىلايەتلىك 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسىنىڭ مەسئۇللىقىنى، 80 - يىللاردىن كېيىن «خوتەن گېزىتى» نىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلىكىنى ۋە 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە خوتەن مائارىپ ئىنستىتۇتىنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان.

ئۇ شېئىر ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ «بىر گۈل ئېچىلسا بولمايدۇ باھار»، «ئۆرلە، يۈكسەلگىن خوتەن»، «سالام، ئوقۇتقۇچى» قاتارلىق 30 پارچىدىن ئارتۇق شېئىرنى «شىنجاڭ گېزىتى»، «يېڭى قاشتېشى» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلغان. ئۇنىڭ 20 نەچچە پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى؛ «ئەدەب - ئەخلاق ئىلمى»، «كىشىلىك تۇرمۇش ۋە ئەخلاق» قاتارلىق تەرجىمە ئەمگەكلىرى جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشكەن.

مىللىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بىر ئۆمۈر تەرىككەن بۇ ھۆرمەتلىك پېداگوگ، ئىزدىنىش روھىغا باي شائىر ئابدۇۋېلى ئىسمائىل 2000 - يىلى 14 - مارتتا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئىمىن راشىدىن

شائىر، دراماتورگ، ئاتاقلىق پېداگوگ ئىمىن راشىدىن 1939 - يىلى 15 - ئىيۇندا پىچان ناھىيىسىنىڭ لەمچىن يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1958 - يىلى شىنجاڭ ئىككىنچى دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى

داستانلىرىنىڭ مۇكەممەل ۋارىيانتلىرىنى توپلاپ، خوتەن ۋىلايەتلىك قەدىمىي ئەسەرلەر ئىشخانىسى ئارقىلىق كىتابچە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان. «بۇلاق» قاتارلىق ژۇرناللاردا بىر قانچە يۈز كۆپلەپ خەلق قوشقى ۋە بىر قانچە پارچە چۆچەك ئېلان قىلغان. ئوقۇتۇش تەتقىقاتى بويىچە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ماقالىلەرنى يازغان. ئۇ 2003- يىلى 1- مارتتا ئالەمدىن ئۆتكەن.

باقى تۇردى

شائىر باقى تۇردى 1942- يىلى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ئاچچىغۆي يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدىلا باشلانغان بولۇپ، 1956- يىلى «خوتەن گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغان تۇنجى شېئىرى «تېرىم جېڭى» بىلەن مەتبۇئاتلاردا كۆرۈنۈشكە باشلىغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ تاتلىق مىسرالىرى، ئوبزور، مۇھاكىمىلىرى «شىنجاڭ گېزىتى»، «شىنجاڭ ياشلىرى»، «شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى» (ھازىرقى «تارىم»)، «خوتەن گېزىتى» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللاردا ئارقا - ئارقىدىن جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشكەندى. ئۇ 1988- يىلى 16- دېكابىر ئارمان بىلەن تولىغان ھاياتىنى كېرىيە ناھىيىسىدە ئاخىرلاشتۇرغان.

قاھار جىلىل

ئاتاقلىق يازغۇچى، مۇنەۋۋەر مائارىپچى، قابىل ژۇرنالىست، جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى قاھار جىلىل 1943- يىلى خوتەن ناھىيىسىنىڭ يېڭىشېرىق يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1962- يىلى شىنجاڭ پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتىنى پۈتتۈرۈپ، 1976- يىلىغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك، خوتەن ناھىيىلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتەپلىرىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1976- يىلىنىڭ ئاخىرى «تارىم» ژۇرنىلىغا يۆتكىلىپ، ژۇرنالنىڭ تەھرىرى، مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى بولۇپ ئىشلىگەن. 1988- يىلىدىن كېيىن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ كەسپىي يازغۇچىسى بولغان.

تېخنىكومى تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتىنىڭ مۇدىرلىقى، شىنجاڭ مېھىپىلار كەسپىي ئوتتۇرا تېخنىكومىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىنى ئىشلىگەن.

شائىر، دراماتورگ، پېداگوگ ئىمىن راشىدىن 2003 - يىلى 6 - يانۋار ئۈرۈمچىدە ۋاپات بولغان.

مەتتۇردى نايىپ

مەتتۇردى نايىپ 1941 - يىلى ئەتىيازدا خوتەن كونا شەھەر چايخانا مەكتەپ يېنىدىكى بىر كەمبەغەل ئائىلىدە تۇغۇلغان. 1957 - يىلىدىن 1959 - يىلىغىچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغان. 1961 - يىلى 7 - ئايدا خوتەن ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىنىڭ ئوقۇشقا قوبۇل قىلىنىپ، 1963 - يىلى 9 - ئايدا خىزمەتكە تەقسىم قىلىنغان. 1963 - يىلىدىن 1971 - يىلىغىچە ناھىيىلىك سۇ ئىشلىرى ئىدارىسىدا خىزمەت قىلغان. 1971 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ زىيانكەشلىكى تۈپەيلىدىن «ئەكسىلىنقىلاپچى»، «چەت ئەلگە باغلانغان ئۇنسۇر» دېگەن تۆھمەت بىلەن كۈرەش - پىيەن قىلىنىپ، شۇ يىلى 30 يېشىدا بەختكە قارشى ۋاپات بولغان.

شائىر مەتتۇردى نايىپنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرى 1956 - يىلىدىن تارتىپ باشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىلىق دەۋرىدىلا «كىتابىم»، «ياش دوستۇمغا»، «ئۇستازىم»، «يارىيار»، «ئاپپىقىم»، «ۋەتەن گۈزەل دىيارىم»، «پاختىكارلار ناخشىسى»، «مەكتەپ بېغىدا»، «كەشتە» قاتارلىق شېئىرىي ئەسەرلىرى ھەر قايسى مەتبۇئاتلاردا ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلىنغان.

مەمتىلى سايت

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بويىچە ئىزدىنىپ، توپلاش - رەتلەشتە بەلگىلىك ئىلمىي ئەمگەكلەرنى روياپقا چىقارغان مەمتىلى سايت 1941 - يىلى ئاپرېلدا خوتەن شەھىرىدە تۇغۇلغان. 1963 - يىلىدىن باشلاپ خوتەن ناھىيە خانجېرىق ئوتتۇرا، خوتەن شەھىرى بازار باشلانغۇچ ھەم ۋىلايەتلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ئۇ «ئابدۇراخمان خان خوجا»، «يالپۇزخان» قاتارلىق خەلق

ئۆمەر جان ئىسمائىل ئۆزىنىڭ ئىجادىي ھاياتىدا شۆھرەت، نامادىن يىراق بولۇپ، دوستلۇقنى قەدىرلەپ، راستچىلىق ۋە سەمىمىيەت بىلەن يېزىقچىلىق قىلىپ، سۈپەت ھەم سان جەھەتتە خېلىلا يۇقىرى ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئىشتىن سىرتقى ۋاقىتلىرىدا شۇغۇللانغان تېبابەتچىلىكنى تەتقىقات سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈپ، راك كېسەللىكلىرى ۋە جاھىل خاراكتېرلىك كېسەللىكلەرنى داۋالاش رېتسىپلىرىنى سىناقىتىن ئۆتكۈزۈپ، توپلاپ قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىدا نەشر قىلدۇرغان.

مول ئىجادىي ئەمگەكلىك، ئېسىل ئەخلاقىي پەزىلەتلىك بۇ شائىر 2000 - يىلى 23 - يانۋار ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئابدۇسادىق قۇدرىتۇللا

شائىر، نەققاش، خەتتات ئابدۇسادىق قۇدرىتۇللا 1943 - يىلى خوتەن شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئاتىسىنىڭ تەربىيىسىدە ئەرەب، پارس، ئوردۇ تىلى ۋە كلاسسىك ئەسەرلەردىن بىر قەدەر يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بولغان. ئۇ قىسقىغىنە ھايات مۇساپىسىدە كىشىنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلمەيدىغان «كۆكتاتلار مۇنازىرىسى»، «ئەندىشە»، «نادامەت»، «ھاجىم»، «تۆگە بىلەن بوتىلاق»، «يامان»، «بولدۇم» قاتارلىق بىر قانچە پارچە شېئىر يېزىپ، ھەر قايسى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلغان.

ئۇنىڭ ئىجادىيەت ئۇسلۇبى كلاسسىك شېئىرىيەتتىن باشلاپ يانداشقان ھالدا، ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولۇپ، تىلى گۈزەل، چۈچۈك ۋە يۇمۇرلۇق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

ئۇ يەنە نەققاشلىق، رەسساملىق ۋە خەتتاتلىق جەھەتلەردىمۇ ئالاھىدە ئىزدىنىپ، ئۆزىگە خاس نادىر سەنئەت ئەسەرلىرىنى ئىجاد قىلغان. خوتەن شەھىرىدىكى بىر قىسىم بىنالاردا، خۇسۇسىي قورۇ-جايلاردا ئۇنىڭ نەپىس گەج ئويما نەقىشلىرى، تام سۈرەتلىرى ۋە مەنزىرە سۈرەتلىرى بار.

ھەر تەرەپلىمە يېتىشكەن بۇ تۆھپىكار ئەدىب 1988 - يىلى 10 - ئاينىڭ 31 - كۈنى كېسەل سەۋەبى بىلەن 45 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

قاھار جىلىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى 1960 - يىلىدىن باشلانغان بولۇپ، «پىچەكلەر»، «چەۋەنداز»، «كۆڭۈل»، «مېھرىبان»، «ئېزىتقۇ» قاتارلىق بەش پارچە ھېكايە، پوۋېستلار توپلىمى، «قىساس» ناملىق رومانى ۋە بىر مۇنچە ھېكايىلىرى نەشر قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا بىرنەچچە پارچە ئەدەبىي ئوبزور، سەھنە ئەسىرى ۋە تەرجىمە ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنغان. ئۇ يەنە ئامېرىكا يازغۇچىسى جېك لوندوننىڭ «ھېكايىلەر» ناملىق توپلىمىنى تەرجىمە قىلغان ۋە «غۇنچىلار» ناملىق بالىلار ھەققىدىكى ھېكايىلەر توپلىمىنى نەشرگە تەييارلىغان.

قاھار جىلىل مۇنەۋۋەر مائارىپچى ھەم قەبىل تەشكىلاتچى ئىدى. ئۇ ئون نەچچە يىللىق ئوقۇتقۇچىلىق ھاياتىدا، پارتىيىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا سادىق بولۇپ، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان. ئۇ «تارىم» ژۇرنىلىدا خىزمەت قىلىۋاتقان مەزگىلدە ياش تالانت ئىگىلىرىنى بايقاش، يېتەكلەش، تەربىيەلەش قاتارلىق جەھەتلەردە ئۈنۈملۈك خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، مىللىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت قوشۇنىنىڭ زورىيىشى، تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇ خوتەنگە تۇغقان يوقلاشقا كېلىپ، يۈرەك كېسىلى قوزغىلىپ قالغانلىقتىن، 1994 - يىلى 21 - سېنتەبىر كېچىدە يۇرتى خوتەن ناھىيىسى يېڭىئېرىق يېزىسىدا بەختكە قارشى ۋاپات بولغان.

ئۆمەر جان ئىسمائىل

مائارىپ، مەدەنىيەت سەپلىرىدە بىر ئۆمۈر ئون - تىنسىز تەر تۆكۈپ، ئۆزىنىڭ «جاھان شۇنداق»، «خوجىلار ئاپىتى»، «كېلىمىز»، «پۇرسەت»، «قاراماي نەزمىلىرى» قاتارلىق چوڭقۇر ھېسسىيات ۋە جۇشقۇن لىرىكىغا تويۇنغان غەزەل - مۇخەممەسلىرى بىلەن كەڭ جامائەتچىلىككە تونۇلغان شائىر، تېۋىپ ئۆمەر جان ئىسمائىل 1943 - يىلى ئاپرېلدا قاراقاش ناھىيىسىنىڭ قاراساي يېزىسى باغجىگدە كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

ئۇ 1962 - يىلىغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىنىدە ئوقۇغاندىن كېيىن لوپ، قاراقاش قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدە ئوقۇتقۇچى ۋە ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا ئىجادىيەتچى بولۇپ ئىشلىگەن.

1973 - يىلى قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتىغا قوبۇل قىلىنىپ، 1976 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن خوتەن ناھىيىلىك دارىلمۇئەللىمىن ۋە خوتەن ناھىيە لاڭرۇ يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1980 - يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت باشقارمىسىغا يۆتكىلىپ، «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىدا تەھرىر بولغان. ئۇ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدىلا ئەدەبىي ئىجادىيەتكە ھەۋەس قىلغان بولۇپ، 15 يىللىق دېھقانچىلىق ھاياتىدىمۇ ئىجادىيەت ھەشىقىنى ئۈزۈپ قويىمىغان. 1973 - يىلى «خوتەن گېزىتى» دە ئېلان قىلغان «دېھقانمۇ بولدى داشۆسىڭ» ناملىق شېئىرى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەت سېپىگە كىرگەن. ئۇنىڭ «دېھقان ھەيكىلى»، «خىيالىدىن تۆرەلگەن خىياللار»، «مۇھەببەتتىن پۈتكەن ناخشىلار» قاتارلىق 11 پارچە شېئىر - داستانلار توپلىمى ۋە ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن يۇقىرىقى كىتابلىرىدىن تاللانما سۈپىتىدە «روزى سايىت شېئىرلىرى» نامىدا ئىككى كىتابى نەشر قىلىنغان.

ئۇ مول ھوسۇللۇق شائىر بولۇپ، قىسقىغىنە 28 يىللىق ئىجادىيەت ھاياتىدا 25 پارچە داستان، 3500 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر، 500 پارچىدىن ئارتۇق ناخشا تېكىستى، 20 پارچە ھېكايە ۋە ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان؛ «خوتەندە راۋان يوللار»، «ئاد، ئۇزاققا سوزۇلغان چۈش» قاتارلىق دېكلاماتسىيە قىلىنغان مۇزىكىلىق شېئىرلاردىن تەركىب تاپقان ئۈچ دانە قاپلىق ئۇنئالغۇ لېنتىسى نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان؛ «يىپەك يۇرتىدا نورۇز»، «يورۇڭقاش ۋادىسىدا ئايەم»، «ئايەم كۈلكىسى» قاتارلىق بەدىئىي سەنئەت فىلىملىرىنىڭ سىنارىيىسىنى يېزىپ چىققان.

ئۇنىڭ ئەسەرلىرى 17 قېتىم ئۆلكە - مىنىستىر دەرىجىلىك ھەر خىل مۇكاپاتلارغا، 15 قېتىم ۋىلايەت دەرىجىلىك مۇكاپاتلارغا ئېرىشكەن. ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت جەھەتتىكى تۆھپىلىرىگە مۇناسىپ «ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا خادىمى»، «مەملىكەتلىك چېگرا رايون مۇنەۋۋەر پەرزەنتى» شەرەپ مېدالى قاتارلىق ناملارغا ئېرىشكەن. «جۇڭگو ياشلىرى»، «ۋېنخۇي گېزىتى» ۋە مۇناسىۋەتلىك گېزىت - ژۇرناللاردا ئىجادىي پائالىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلغان.

تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، ئۇنىڭ شېئىرلىرى كۆپ بولۇپلا قالماستىن، بەدىئىي جەھەتتىمۇ ئالاھىدە يۇقىرى، شۇ

ھەبىبۇللا روزى

ھەبىبۇللا روزى 1943 - يىلى خوتەن ناھىيىسىنىڭ ئېگەرچى يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1959 - يىلىدىن باشلاپ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، دەۋر رېئاللىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ھەر خىل تېمىدىكى شېئىر ۋە ناخشا تېكىستلىرىنى يازغان. ئۇنىڭ كۆپلىگەن شېئىرلىرى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان ھەمدە «غەزەل ۋە مۇخەممەسلەر»، «ئارزۇ بوستانى»، «سۆيگۈ» قاتارلىق ئالماناхта تاللاپ كىرگۈزۈلگەن.

ئۇ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ كەسپىي ئىجادىيەتچىسى بولغاندىن باشلاپ، سەھنە ئەسەرلىرى ئىجادىيىتى بىلەنمۇ قىزغىن شۇغۇللىنىپ، ئۆمەك ئۈچۈن كۆپلىگەن ناخشا تېكىستلىرى ۋە كومېدىيىلىك قىسقا ئەسەرلەرنى يېزىپ بەرگەن. «مۆلچەر تاغ بورانلىرى» قاتارلىق درامىلاردا قوشۇمچە رول ئېلىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىمىزنى راۋاجلاندۇرۇشقا مۇناسىپ تۆھپە قوشقان. ئۆزىنىڭ ئازغىنە كەم 30 يىللىق ئىجادىيەت ھاياتىدا، يۇقىرى بەدىئىي پاساھەتكە ئىگە غەزەللىرى، ناخشا تېكىستلىرى ۋە يەتتىگىل شېئىرلىرى بىلەن ئۇقۇرمەنلەردە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان بۇ خالىس تۆھپىكار 1987 - يىلى ئاقسۇدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ «ئوغلۇمغا»، «بۆلبۈلۈم»، «بىر گۈل ئەمەسمۇ؟» قاتارلىق توققۇز پارچە شېئىرى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1993 - يىلى نەشر قىلىنغان «سامان يولى» ناملىق ئالماناхта ئېلان قىلىنغان.

روزى سايىت

دېھقانغا دىلكەش ئەل سۆيگەن شائىر روزى سايىت 1944 - يىلى سېنتەبىردە گۇما ناھىيىسىدىكى شەيدۇللا دېگەن تاغلىق كەنتتە كونا ئەسكەر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1950 - يىلىغىچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولغان. 1954 - يىلىغىچە خوتەن شەھىرى «چايخانا» باشلانغۇچ مەكتىپىدە، 1958 - يىلىغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك 1-ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تولۇقسىز سىنىپلىرىدا ئوقۇپ، 1973 - يىلى سېنتەبىرگە قەدەر 15 يىل خوتەن شەھەر ئىلچى يېزىسىدا، خوتەن ناھىيە بۇزاق يېزىسى ۋە «سېسقىئوت» دېھقانچىلىق مەيدانىدا دېھقانچىلىق قىلغان.

«قەلبىمىز قۇياشقا تەلپۈنىدۇ»، «ئاق مارجان»، «ۋەتەنگە مەدھىيە»، «ئۇيغۇر بالىلار ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، «يورۇڭقاش شادلىقى»، «خوتەن يولىدا پايانداز» قاتارلىق بىرلەشمە توپلاملارغا ئەسەرلىرى تاللاپ كىرگۈزۈلگەن. «دوستلۇق مەڭگۈ ياشايدۇ»، «ئۆستەڭ قوشىقى» قاتارلىق 18 پارچە ناخشا تېكىستى ئاھاڭغا سېلىنىپ، مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسى ۋە شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىدا ئاڭلىتىلغان. «سەرتماق»، «توي ئالدىدىكى ئۇقۇشماسلىق»، «ئازادىخان چۈشەندى» قاتارلىق 10 نەچچە پارچە دراما، كومېدىيىلىرى سەھنىلەشتۈرۈلۈپ جەمئىيەتتە خېلىلا ياخشى تەسىر قوزغىغان.

مەتقۇربان ئىسمايىل 60 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ چىرا ناھىيىسىنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەت تەشكىلاتچىسى، چىرا ناھىيىسىدىكى ئىجادىيەت قوشۇنىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئاساس سالغۇچى ئۇستاز ئىدى.

ئۇ ھاياتىدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ، خوتەن ۋىلايەتلىك يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، چىرا ناھىيىلىك يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى بولغان.

ئابدۇللا مەخسۇت

ئابدۇللا مەخسۇت 1945 - يىلى نوپابىردا قاراقاش ناھىيىسى پۇرچاقچى يېزىسى ئوتتۇرا ياغاچچى كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1956 - يىلى ناھىيىلىك تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تۇنجى قارارىدا، 1962 - يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇپ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سىياسىي مائارىپ فاكولتېتىغا قوبۇل قىلىنىپ، خەنزۇ ساۋاقداشلىرى بىلەن بىرگە ئوقۇغان. ستۇدېنتلىق مەزگىللىرىنىڭ ئاخىرقى يىلىدا بېيجىڭدا «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» (4 - توم) نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمە قىلىش گۇرۇپپىسىغا قاتناشتۇرۇلغان. 1968 - يىلى مايدىن 1976 - يىلى 4 - ئاپرېلغىچە چىرا ناھىيىسىنىڭ دامكۇ يېزىسىدا، ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسىدا تەرجىمانلىق، ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىدە تەرجىمانلىق، كاتىپلىق، سوتچىلىق قىلغان. 1976 - يىلى ئاپرېلدىن 1984 - يىلى فېۋرالغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكومدا تەرجىمان،

سەۋەبتىن ئىزچىل ھالدا ئەدەبىيات ساھەسىدىكىلەرنىڭ يۇقىرى باھاسىغا، ئاۋام خەلقىنىڭ سۆيۈپ ئوقۇشىغا مۇيەسسەر بولدى. روزى سايت ئۆزىنىڭ نەچچە ئون يىللىق خىزمەت ھاياتىدا خەلقچىللىق خىسلىتى بىلەن ۋىلايىتىمىز خوتەننىڭلا ئەمەس، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت، مەدەنىيەت خىزمەتلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا بەلگىلىك تۆھپە قوشۇپ، خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشتى، ئۆزىنىڭ يۇقىرى بەدىئىي تالانتىغا تايىنىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، پارتىيىنى، سوتسىيالىزمنى كۈيلىدى.

شۆھرەتلىك خەلق شائىرى، ئاتاقلىق جامائەت ئەربابى، ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىلى روزى سايت 2001 - يىلى 8 - سېنتەبىر كېچە سائەت بىردىن 45 مىنۇت ئۆتكەندە 58 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ۋاپاتى بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ۋىلايىتىمىز ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن مۆلچەرلىگۈسىز چوڭ يوقىتىش بولدى.

مەتقۇربان ئىسمايىل

ھازىر جاۋاب شائىر، يېشىدەم سەنئەتكار، قىزىقچى، مەدەنىيەت تەشكىلاتچىسى مەتقۇربان ئىسمايىل 2000 - يىلى 11 - ئىيۇل 56 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

مەتقۇربان ئىسمايىل 1944 - يىلى 1 - ئايدا چىرا ناھىيە بازىرىدا خىزمەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1959 - يىلى سېنتەبىردە خىزمەتكە قاتناشقان. باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى، ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىدە ئىجادىيەتچى، ئارتىس، ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا ئاممىۋى مەدەنىيەت يېتەكچىسى، مەدەنىيەت - مائارىپ ئىدارىسىدا كەسپىي خادىم بولۇپ ئىشلىگەن. 1995 - يىلى يانۋاردىن ئېتىبارەن ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان.

مەتقۇربان ئىسمايىل تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان مەزگىللىرىدىلا ئىجادىيەتكە كىرىشكەن. «يېڭى قاشتېشى»، «تارىم» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللاردا 500 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر، 8 پارچە ھېكايە، نەسر ۋە بىر قىسىم درامما، كومېدىيىلەرنى ئېلان قىلغان.

8. نۆۋەتلىك كومىتېتىغا ئەزا بولغان. 1988 - يىلى ئاپرېلدا كاندىدات ئالىي مۇھەررىرلىك ئۈنۋانىغا ئېرىشكەن. 1990 - يىلى ئىيۇلدا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيەت تەھرىر ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولغان. 1992 - يىلى مارتتا «بۇلاق» ژۇرنىلى تەھرىر ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى بولغان.

مەتتۇرسۇن باھاۋىدىن ئۈزلۈكسىز ئىزدىنىپ، ئۆزىدە مول بىلىم ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرگەن. ئۇنىڭ يازغان شېئىرلىرى ھەر قايسى گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغاندىن سىرت، «غەزەل ۋە مۇخەممەسلەر»، «بايرام تەنتەنىسى»، «مۇھەببەت لىرىكىلىرى» قاتارلىق كۆلپىكتىپ توپلاملارغا كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭ باشقىلار بىلەن بىرلىكتە تۈزگەن ۋە نەشرگە تەييارلىغان «چاغاتايچە لۇغەت»، «نەزارى داستانلىرى»، «باياز (1)»، «شەھنامە ئى تۈركىي» قاتارلىق كىتابلار، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۆزى نەشرگە تەييارلىغان «ئەجدادلار نەسەبىتى»، «پەرھاد ۋە شېرىن»، «دىۋانى ئەرشى»، «دىۋانى نەۋبەتى»، «نەزارى لىرىكىلىرى»، «لىسانۇت - تەير» قاتارلىق كىتابلار مىللەتلەر نەشرىياتى ۋە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن ئارقا - ئارقىدىن نەشر قىلىنىپ، كۆپچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشكەن.

مەتتۇرسۇن باھاۋىدىن ئۆزىنىڭ مول ئىلمىي مېھنىتى بىلەن پارتىيىمىز ۋە ھۆكۈمىتىمىزنىڭ قەدىرلىشىگە، كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. 1980 - يىلى جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شۆبىسىگە ئەزا بولغان، 1994 - يىلى مارتتا بۇ جەمئىيەتنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولغان. ئۇ يەنە جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەت يازغۇچىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق نەشرىياتچىلار جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ئەزاسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، قوشۇمچە باش كاتىپى بولغان.

يولداش مەتتۇرسۇن باھاۋىدىن كلاسسىك ئەدەبىي مىراسلارنى قۇتقۇزۇۋېلىش خىزمىتىگە ئۆزىنىڭ يۈرەك قېنىنى ۋە ھاياتىنى سەرپ قىلىپ ئۆچمەس تۆھپىلەرنى ياراتقان بولۇپ، 1988 - يىلى 1 - فېۋرال كەچ سائەت يەتتىدە ئۈرۈمچىدە ۋاپات بولغان.

مەمۇرىي مەھكىمىدە كاتىپلىق قىلغان. 1986 - يىلىغىچە قاراقاش ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىمى، ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ ئىشلەپ 1988 - يىلىدىن تاكى ۋاپات بولغان 1999 - يىلى 8 - ئىيۇلغىچە ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيىسى بولغان.

ئابدۇللا مەخسۇت ھاياتىدا ئەدەبىي تەرجىمە، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ «يېڭى قاشتېشى»، «دۇنيا ئەدەبىياتى» قاتارلىق ژۇرناللاردا نادر تەرجىمە ئەسەرلىرى، چىرايلىق شېئىرلىرى ۋە يۇمۇرلىرىنى جامائەتچىلىككە تەقدىم قىلغان. 1990 - يىلى ئۇنىڭ كونكرېت باشلامچىلىقى بىلەن خوتەندە سۈرەتكە ئېلىنغان «يىپەك يۇرتىدا نورۇز» ناملىق بەدىئىي سەنئەت فىلىمى مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر بەدىئىي سەنئەت فىلىملىرىنى باھالاش پائالىيىتىدە «ئالتۇن تۇلپار» مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن.

مەتتۇرسۇن باھاۋىدىن

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى بويىچە تونۇلغان مۇتەخەسسس، ئىستېداتلىق نەشرىياتچى، تەلپىكار مۇھەررىر، شائىر مەتتۇرسۇن باھاۋىدىن 1946 - يىلى مايدا خوتەن شەھىرىدە بىر ئوقۇمۇشلۇق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. 1956 - يىلى ئىيۇلغىچە خوتەن شەھىرىدە تۇردى داموللامنىڭ دىنىي مەكتىپىدە ئوقۇغان. 1956 - يىلى ئاۋغۇستتىن 1958 - يىلى ئۆكتەبىرگىچە خوتەن ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپتە، 1961 - يىلى ئاۋغۇستقىچە خوتەن ۋىلايەتلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە، 1972 - يىلى ئۆكتەبىرگىچە خوتەن ناھىيىسىنىڭ قىزىلىۋىلتۇز، شورباغ، باغچى قاتارلىق يېزىلىرىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1976 - يىلى ئىيۇلغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتىدا ئوقۇغان. 1985 - يىلى دېكابىرغىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ «تارىم» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدە مۇھەررىر بولۇپ ئىشلىگەن. 1986 - يىلى يانۋاردىن باشلاپ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى «بۇلاق» تەھرىر ئىشخانىسىغا يۆتكىلىپ، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى بولغان. جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى 7 -

قوشۇمچىل كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. 1975 - يىلى خىزمەتكە قاتناشقاندىن تارتىپ ئوقۇتقۇچى، تەشۋىقات بۆلۈم كادىرى، تەپتىش، جامائەت خەۋپسىزلىكى، سىياسىي قانۇن، ئەدلىيە تارماقلىرىدا بۆلۈم خادىمى، مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان. ئۇ ئۆزىنىڭ 22 يىللىق خىزمەت ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى سىياسىي قانۇن ۋە ئەدلىيە ساھەسىدە ئۆتكۈزۈپ، تىرىشىپ ئۆگىنىپ، قېتىرقىنىپ ئىزدىنىپ، ئىشتىن سىرتقى ۋاقىتلىرىدا ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان. 2003 - يىلى 3 - يانۋار ئالەمدىن ئۆتكەن.

مۇھەممەتجان ئېكرام

70 - يىللاردا ئەدەبىي ئىجادىيەتكە زوق - ھەۋەس بىلەن كىرىشىپ، ھەر تەرەپلىمە قىزىقىشى بويىچە شېئىرىيەت ۋە دراما ژانىرىدا ئىجاد قىلىپ، بىر بۆلۈك ئەسەرلەرنى ئېلان قىلغان مۇھەممەتجان ئېكرام 1953 - يىلى ئىيۇندا خوتەن شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۆسمۈرلۈك مەزگىللىرىدە باشلانغۇچ - ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، خوتەن ناھىيىلىك دارىلمۇئەللىمىنىڭ خەنزۇ تىلى كەسپىدە ئوقۇپ، 1976 - يىلى خىزمەتكە قاتناشقان. ئۇنىڭ 30 پارچىدىن ئارتۇق شېئىرى «شىنجاڭ گېزىتى»، «خوتەن گېزىتى»، «تارىم» ۋە «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان. ئۈچ پارچە كىنو سىنارىيىسى ۋە بىر قانچە پارچە ئەدەبىي خاتىرىلەرنى يازغان. ئۇنىڭ «تېيىپچان ئېلىيۇپ خوتەندە بولغان كۈنلەردە» ناملىق ئاخىرقى ئەسىرى «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىنىڭ 2000 - يىللىق سانىدا ئېلان قىلىنغان. مۇھەممەتجان ئېكرام 70 - يىللاردىن بۇيان، خوتەن ۋىلايەتلىك ئاممىۋى سەنئەت سارىيىدا ئىشلەپ 2002 - يىلى 20 - ماي ۋاپات بولغان.

مىجىت ئېلىپ

ناھايىتىمۇ قىسقا ھايات مۇساپىسىدە ئوقۇتقۇچىلىق كەسپى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتكە ئىشتىياق باغلاپ «يانتاق چېچىكى»، «مەنمۇ دادامدەك» قاتارلىق ھېكايىلارنى ۋە بىر قانچە

ئۆركەش ئىبراھىم

ئۆركەش ئىبراھىم 1951 - يىلى سېنتەبىردە خوتەن كېرىيە ناھىيىسىنىڭ سايباغ يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1976 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتىنى پۈتتۈرگەن. 1976 - يىلىدىن 1984 - يىلىغىچە ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان؛ 1984 - يىلىدىن كېيىن «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلىنىڭ ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە مۇھەررىر ۋە تەھرىر بۆلۈم مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۆركەش ئىبراھىمنىڭ «ئاي پەرى» ناملىق ھېكايىلەر توپلىمى ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدا ياخشى تەسىر پەيدا قىلىپ، قايتا نەشر قىلىنغان. يەنە بىر تۈركۈم ئەسەرلىرى قېرىنداش مىللەت تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان. ئۇ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماستىن، يەنە قېرىنداش مىللەت تىللىرىدىن كۆپلىگەن ئەدەبىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىپ، خەلققە تەقدىم قىلغان ئىقتىدارلىق ئەدەبىي تەرجىمان ئىدى.

ئۇ «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلىدا 18 يىل مۇھەررىر، تەھرىر بۆلۈم مۇدىرى، كاندىدات ئالىي مۇھەررىر بولۇپ ئىشلەش جەريانىدا، ژۇرنالنى ياخشى چىقىرىش، سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش، ياش ئاپتورلارنى تەربىيەلەش، كەڭ ياشلارنى گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەت، ئۇلۇغۋار غايە، ئالغ، مەدەنىيەت، ئىلىم - پەن بىلەن تەربىيەلەش يولىدا ئۈن-تىنىسىز، خالىس خىزمەت قىلغان.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، يازغۇچى، ژۇرنالىست، ئەدەبىي تەرجىمان ئۆركەش ئىبراھىم 2002 - يىلى 3 - ئاۋغۇست ئۈرۈمچىدە قاتناش ھادىسىسىدە 51 يېشىدا بەختكە قارشى ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئابدۇكېرىم سۇلايمان

«پەۋقۇلئاددە ساقچى»، «سۆيگۈ ئەقىدىسى»، «توي تراگېدىيىسى» قاتارلىق ھېكايە - نەسرلىرى ئارقىلىق «يېڭى قاشتېشى»، «ئانار چېپەكلىرى» قاتارلىق ژۇرناللاردا جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشكەن ئۈمىدلىك پروژىچى ئابدۇكېرىم سۇلايمان 1953 - يىلى 2 - فېۋرالدا چىرا ناھىيىسىنىڭ گۇلاخما يېزىسىدا

تەۋسىيىلىك ئىلاۋە: خوتەندە ئەدەبىي ئىجادىيەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى 1949 - يىلىدىن كېيىن يېڭى تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىغا كىردى. ئىسەرلەردىن بۇيان يورۇتقۇش دەرياسىنىڭ ئۈزۈلمەس ئېقىنلىرىدىكى ئۈزلۈكسىز داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئەدىبلەر تۈركۈمى بولۇپمۇ XX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا سۈپەت، ساپا جەھەتتىن يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ تۈرلۈك زانىرلىرى بويىچە بىر بۆلۈك نادىر ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى. ئىجادىيەت باغچىسىدىكى بۇ پەرۋىشكار باغۋىنلارنىڭ — خالىس تۆھپىكارلارنىڭ ھاياتى، ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت مېۋىلىرىنى مۇپەسسىل بايان قىلىش، تارىخىي تەجرىبە - ساۋاتلارنى يەكۈنلەش ئىسلاھات داۋامىدىكى قايىنام - تاشقىنلىققا چۆمگەن دىۋان رەھنى تېخىمۇ يارقىن ئىپادىلەشكە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئالاھىدە ئەھمىيەتلىك ئىش بولاتتى. ئەپسۇسكى، سەھىيە ئېنىبارى، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ۋاقتى قاتارلىقلار ۋەجىدىن، بۇ خىلدىكى ئومۇمىي بايلىق ماقالىدىن كۆرە، بۇ دىيارىمىزدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەدىبلەردىن بەش كىشىنىڭ ئىجادىيىتى ۋە ئايرىم ئەسەرلىرى توغرىسىدا ئىجتىمائىي ئوبزورچى - تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن يېزىلغان ئالتە پارچە ئوبزورنى بەردۇق ھەمدە مۇشۇ ئوبزورلار ئارقىلىقمۇ، ئوقۇرمەنلەر خوتەن دىيارىنىڭ يېقىنقى مەزگىلدىكى ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەھۋالى ئۈستىدە بىر قەدەر ئەتراپلىق چۈشەنچىگە ئىگە بولالايدۇ، دەپ قارىدۇق.

مۇھەممەد توختى ئەھمەد

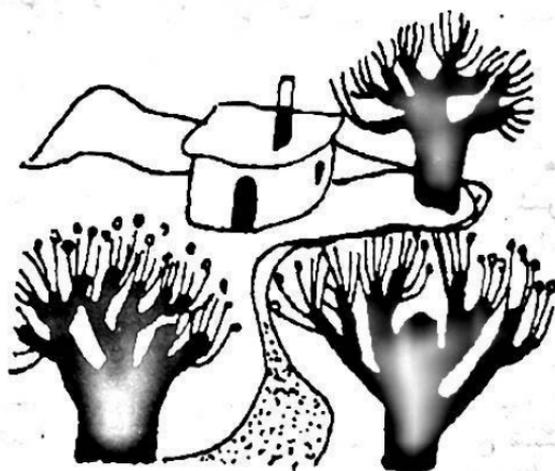
ئىزدىنىش يولىدىكى ئىزگۈ قەدەملەر

— خەلق شائىرى، جامائەت ئەربابى مەرھۇم روزى سايىتنىڭ ئىجادىيەتلىرى ھەققىدە

1. ئىجادىيەت يولى

يازماق ئاسان، شائىر بولماق تەس،
بىرسى مەقىل - بۇرچ، بىرسى ھەۋەس.

پارچە شېئىرنى جامائەتچىلىككە تەقدىم قىلغان مىجىت ئېلىپ 1961-يىلى لوپ ناھىيىسىنىڭ چارباغ يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ «يانتاق چېچمكى» ناملىق ھېكايىسى «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىدا ۋە ئارقىدىن «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ «تەرمە گۈللەر» ئىستونىدا ئېلان قىلىنىپ، ئوقۇرمەنلەر ئىچىدە قىزىقىش پەيدا قىلغان. ئۇ، 1988-يىلى 30-يانۋاردا كېسەل سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن.

مەسلەن، غەزەل، مۇخەممەس، مۇۋەششەھ (شۇنىڭدەك ۋەلەيزا مۇۋەششەھ)، مۇستەھزاد، مۇسەممەن، مەسنەۋىي، مۇختەمىلات، مۇساۋىيات تەرەپەيىن، تەرجىمىبەند، رۇبائىي، ئەبجەد شەكلى قاتارلىق شەكىللەر ئۈستىدىمۇ قەلەم تەۋرىتىپ ئۆزىنىڭ ماھارىتىنى پىشۇرۇش بىلەنلا قالماي، ئەڭ مۇھىمى قەدىمىي شەكىللەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلىش يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسىتىشمۇ روزى سايت ئىجادىيىتىدىكى گەۋدىلىك بىر تەرەپ بولدى. بولۇپمۇ رۇبائىچىلىق ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدە مۇھىم سالماققا ئىگە بولغان باشقا تۈر - ژانىرلارغا ئوخشاشلا خېلى زور سالماقنى ئىگىلىگەن بولۇپ، ئۇنىڭ رۇبائىيلىرى مەنتىقىلىق ھەم ئوبرازلىق تەپەككۈر، ئىخچام، پىششىق تىل، باي تەسەۋۋۇر ۋە پەلسەپىۋى پىكىرلەرنىڭ ياردىمىدە تەبىئەت ۋە ئىجتىمائىي ھايات ھادىسىلىرىنى، كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىنى روشەن ھەم تەسىرلىك ئىپادىلەپ بېرەلىگەنلىكى بىلەن دىققەتكە سازاۋەر.

روزى سايت رۇبائىيلىرىدا تۇرمۇش چىنلىقى تۇتقا قىلىنىپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى تۈرلۈك ھادىسىلەر، كىشىلەرنىڭ ھايات - تۇرمۇشقا بولغان تونۇشلىرىدىكى ئوخشاش بولمىغان ماھىيەتلىك تەرەپلەر پەلسەپىۋى قاراش ۋە دىداكتىك پىرىنسىپلار ئاساسىدا ئىپادىلەپ بېرىلگەچكە، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ھالىتىگە چوڭقۇر سىڭىپ كىرىپ، قەلبىنى لەرزىگە سالالايدىغان، ھەر بىر كىشىنى ئويلىاندۇرالايدىغان ۋە ئۆزىنىڭ توغرا كەسىپ يولىنى تېپىۋېلىشىغا تۈرتكە بولالايدىغان بىر خىل مەنىۋى كۈچكە ئايلىنالدى. مەسلەن، ئۇ بىر رۇبائىيىسىدا، كەسىپكە ئېتىبارسىز قاراپ، پەقەت كۈننىڭ ئۆتكىنىلا غەنىمەت بىلىنىدىغان كىشىلەرگە قارىتا مۇنداق خىتاب قىلىدۇ:

پۇلۇ - مال ئىلگىڭدە بىر مەزگىل تۇنەر،
 ئەمما، مەڭگۈلۈك ئىرۇر كەسىپى - ھۇنەر.
 سەن ئۇنىڭ ئىشىقىدا كۆيگىن، ھەپىلەش،
 بولمىسا، ئۆمۈرۈڭ گويى ياغسىز پەنەر.

ئومۇمەن، ئۇنىڭ رۇبائىيلىرى مەزمۇن جەھەتتىن ھەر تەرەپلىمە بولۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇش ھادىسىلىرى ۋە تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى روشەن ھېكمەتلىك تۇس، مەنتىقىلىق پىكىرلەر

شائىر دېمەس، شېئىرمۇ ئەمەس،
گەر لەززىتى قىلالمىسا مەس.

شائىر قەلبىدىن ئۇرغۇغان يۇقىرىقى مىسرالارنى روزى سايىتىنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئىجادىيەت ئەمەلىيەت جەريانىدىن ھاسىل قىلغان يەكۈنى دېسەك خاتا بولمايدۇ. ھەقىقەتەن «يازماق ئاسان»، ئەمما يازغىنى خەلققە يارايدىغان «شائىر بولماق تەس». چۈنكى يازغانلىرىڭ كىشىلەرگە مەنئۇ كۈچ ئاتا قىلالمىسا، «سۇ، كۆمۈر، مۇھەببەت گۈلى، جەڭ نەيزىسى» گە ئايلىنالمىسا، «مىللەتنىڭ ئۇيۇشقاچلىقى، ئالغا ئىلگىرىلەش روھى ۋە كۈرەش ئىرادىسىگە پۈتلىكاشاڭ بولىدىغان ھەر قانداق ناچار قىلمىشقا شېئىر نەيزىسىنى سانچىپ» ئۆتەلمىسە، ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ۋە قىممىتى نېمە؟ جەڭ مەيدانى باھادىرلارنى تاۋلايدۇ. خەلقنىڭ قەلبىمۇ ھەقىقىي شائىرلارنى تاللايدۇ. ھەقىقىي شائىر خەلقنىڭ قەلبىگە ياقىدۇ، «يارىتىش» دېگەن مانا شۇ. روزى سايىت ئەسەرلىرىنىڭ قىممىتى ۋە ئەھمىيىتى ئۇنىڭ سان - سالمىقىنىڭ كۆپلۈكىدە ئەمەس، بەلكى كىشىلەر قەلبىگە يارىغانلىقىدا. يەنە كېلىپ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنئۇ ھاياتىنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلىپ، مۇئەييەن ھەسسە قوشالىغانلىقىدا ئىپادىلەندى.

60 - يىللارنىڭ دەسلەپىدىن باشلاپ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە ھەۋەس قىلىپ، 1973 - يىلىدىن ئېتىبارەن ئەسەرلىرى مەتبۇئات يۈزىدە كۆرۈلۈشكە باشلىغان شائىر روزى سايىت ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى تىنىقمىغىچە بولغان ئىجادىيەت مۇساپىسىدا كۆپلىگەن بەدىئىي ۋە ئىلمىي ئەسەرلەرنى ۋۇجۇدقا چىقاردى؛ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان خېلىلا زور ھەجىملىك كلاسسىك داستاننى مەزمۇن ئەينەنلىكى ۋە بەدىئىي يۈكسەكلىكىگە تولۇق سادىق بولۇش ئاساسىدا ئۆز بەھرى بويىچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا شېئىرىي يول بىلەن تەرجىمە قىلدى؛ تېلېۋىزىيە بەدىئىي سەنئەت فىلىمى ئۈستىدە قەلەم تەۋرەتتى. ئومۇمەن، تىل ۋە بەدىئىي ئەدەبىيات تەتقىقاتى ھەمدە بەدىئىي ئىجادىيەتنىڭ ھەرقايسى تۈر - ژانىرلىرىدا ئىزدەندى، ئىختىرا قىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە شېئىرىي ئىجادىيەت ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىدى. شائىرنىڭ ئىجادىيەت يولى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئاروز ھەم بارماق ۋەزنىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تارمىقىنىڭ ھەر ئىككىلىسىدە ئىجاد قىلىش بىلەن خاراكتېرلەندى. يەنە شېئىرىيىتىمىزنىڭ خېلى كۆپلىگەن قەدىمىي مىللىي شەكىللىرى،

بېرىلىپ كەتكەن روزى سايت ھاياتىنىڭ خەۋپ ئىچىدە قالغىنىنىمۇ تۇيمايدۇ، بىر ھازادىن كېيىن كىشىلەرنىڭ قىيا - چىيالىرى ئۇنى سەگىتىدۇ. قارىسا ئەتراپىنى سۇ بېسىپ كەتكەن، ئۇ باشقىلارنىڭ ياردىمىدە ئاران دېگەندە قىرغاققا چىقىۋالدى... ئەپسۇسكى، يېزىق-چىلىق نەزەرىيىۋى بىلىملىرىدىن ساۋات كۆرمىگەن بىر ھەۋەسكارنىڭ ئەنە شۇنداق قىزغىن ئىجادىيەت ئىستىكى بىخ ھالىتىدىن مايسا ھالىتىگە كىرىشىۋاتقان ھالقىلىق مەزگىلىدە پۈتكۈل ئېلىمىز «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىبارەت «مىسلى كۆرۈلمىگەن» بوران - چاپقۇنلۇق يىللارغا دۇچ كېلىپ، ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت، جۈملىدىن ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرى زور داۋالغۇشقا، چېكىنىشكە، خارابلىشىشقا يۈز تۇتتى؛ ئىلىم ئەھلى ناھەقچىلىققا، خانىۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى؛ يازغۇچى - شائىرلار ئۇچۇغدا لىدى، چەتكە قېقىلدى، خورلاندى، سۈرگۈن قىلىندى. ھەتتا تۈرمە - ھەپسىلەرگە ئېلىندى.. بۇنداق بىر تالاي ئاپەت مەدەنىيەت گۈلشەنلىرىنى نابۇت قىلىش بىلەنلا قالماي، مەدەنىيەتنىڭ مۇنبەت تۇپرىقىنى ھەتتا «گىياھ» سىز قويۇشقىچە ئېلىپ باردى. مۇنداق ئەھۋالدا كىشىلەرگە ئېستېتىك زوق ۋە مەنۋى ئوزۇق بېغىشلىيالايدىغان بىرەر پارچە بەدىئىي ئەسەردىن سۆز ئېچىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇ يىللاردا ئىجاد قىلىنغان ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى ئومۇمەن دېگۈدەك شۇ ۋاقىتتىكى «سولچىل» لىقنىڭ خاھىشىغا ماس ھالدا ئوخشاش بىر خىل قېلىپتىكى شوئارۋازلىق، كالىندارچىلىق بىلەنلا چەكلەنگەن بولۇپ، مەزمۇن دائىرىسىمۇ تار، كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىن تولمۇ يىراق ئىدى. بۇ شۇ ۋاقىتتىكى ئومۇمىي ھادىسە بولۇپ، روزى سايتىنىڭ ئىجادىيەت ھالىتىمۇ بۇ خىل مۇھىتتىن چەتتە قالالمىدى. بىراق ئۇ بۇ خىل شارائىتتىكى يېزىقچىلىق ئەمەلىيىتىنى ئۆگىنىش، مەشىق قىلىش، قەلىمىنى پىشۇرۇشقا بېغىشلىدى. ئۇنىڭ 1973 - يىلى ئالىي مەكتەپكە، يەنە كېلىپ ئۆزى سۆيگەن تىل - ئەدەبىيات كەسپىگە ئوقۇشقا قوبۇل قىلىنىشى، بولۇپمۇ قەشقەردىكى قەلىمى پىشقان ئەدىبلەر بىلەن ئۇچرىشىش، تەجرىبە ئالماشتۇرۇش شارائىتىنىڭ تۇغۇلۇشى ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدە يېڭى يۈكسىلىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈشنىڭ تۈرتكىسى بولدى. بۇ جەرياندا ئۇنىڭ نەزەرىيىۋى سەۋىيىسى ۋە ئەمەلىي يېزىقچىلىق قابىلىيىتى خېلىلا مۇكەممەللىشىپ، خاتىرە - دەپتەرلىرىمۇ شېئىرىي ئەسەرلەر بىلەن

ئاساسدا ئوبرازلىق يورۇتۇپ بېرىلگەنلىكتىن، ئۇقۇرمەنلەرنى ھەقىقەتەن قايىل قىلىش ۋە رىغبەتلەندۈرۈش رولىنى ئوينىدى. خەلقنىڭ شائىرى بولمىش روزى سايتمۇ بەلگىلىك دەۋرگە مەنسۇپ بولغان تۇرمۇش ئىچىدە ياشىغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئىجادىيەت يولىنى شۇ مۇھىت، شۇ دەۋرگە باغلاپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

كىشىلەرنىڭ ئىزدىنىش مۇساپىسىدە ئەزەلدىن مۇشەققەت ۋە رىيازەت تەلەپ قىلمايدىغان تۈز ھەم راۋان يول بولمىغىنىدەك، روزى سايتىنىڭ ئىجادىيەت يولىمۇ ئۇنىڭ كەچمىشلىرىگە ماس ھالدا نۇرغۇن ئەگرى - توقايلىقلاردىن ھاسىل بولغان يول بولدى. ئوقۇغۇچىلىق دەۋرىدىلا ئەدەبىي ئەسەرلەرنى بېرىلىپ ئوقۇشقا ئادەتلەنگەن روزى سايت 1958 - يىلى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن يېزىدىن ئىبارەت بىپايان زېمىندا دېھقانچىلىق ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا دائىم دېگۈدەك ئاڭلاپ تۇرىدىغان ئېتىز ناخشىلىرى، بەزمە - مەشرەپلەر ئۇنىڭ ئاڭلاش ۋە ئوقۇش ھەۋسىسىلا ئەمەس، يېزىش ھەۋسىسىمۇ قوزغىدى. جاپالىق تۇرمۇش شارائىتلىرىدىمۇ ھەر بىر ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىپ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە بولغان كۈچلۈك ئىشتىياقى بىلەن شېئىر يېزىشنى مەشىق قىلدى. ھەتتا ئۇ بەزىدە يېزىقچىلىققا كىرىشىپ كەتكەندە، ئۆزىنىڭ نەدە، قانداق ھالدا ئولتۇرۇۋاتقانلىقىنىمۇ ئۇنتۇپ قالاتتى. ئۇنىڭ مۇنداق قىزغىن ئىشتىياقىنى مۇنۇ بىر ۋەقەدىنمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ: 1964 - يىلى كوممۇنا ئەزالىرى بىلەن بىرلىكتە قاراقاش دەرياسىغا كەلگۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئەمگىكىگە چىققان روزى سايت بىر كۈنى چۈشلۈك تاماق مەزگىلىدە، ئالدىنقى يىلى بىر تەرەپىنى كەلكۈن بۇزۇۋەتكەن دامبا كەينىدە ئولتۇرۇپ، كەلكۈن توغۇرلۇق:

كەلكۈن، كەلكۈن، كەلكۈن،

سەندىن قورقماس ئەلكۈن.

تېزگىنلەيمىز قاشنى،

دامبا ياساپ ھەركۈن...

دەپ شېئىر يېزىشقا باشلايدۇ. دەل شۇ ئەسنادا ئۇشتۇمتۇت تۈرۈلۈپ كەلگەن كەلكۈن دامبىنىڭ بۇزۇلغان يېرىدىن ئۆتۈپ دەريانى سۇغا توشقۇزۇۋېتىدۇ، پۈتۈن ئىشتىياقى بىلەن شېئىر يېزىشقا

يېزىۋېدىم سىلەرنى
قىزىپ بەس - بەستە،
تىنىپ تۇرۇپ «سولچىل»
نەپەستە؛
پەرمانمۇ،
ئارمانمۇ يېڭىچە گەمدى،
گۈنتۈلۈڭلار -
قالماڭلار گەستە! ...
رەنجىمەڭلار ئىلھام پەرسى،
...
گۈۋال قىلىدىم،
گۈۋال سىلەرگە...
يېڭىۋاشتىن سۆيۈشەيلىچۇ،
سۆيۈشكە چ بارايلى گەششار تويىغا.
پەيت كەلدى ھازىر،
شۇنداق كۈنلەرگە،
گەرگىن كۈنلەرگە،
قەلەم تۈلپارىدا كۆككە ئۆرلەرگە!
...

مانا بۇ شائىرنىڭ ئىجادىيەت يولىدىكى يېڭى ۋە ئەھمىيەتلىك بۇرۇلۇشنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، ئاشۇ بۇرۇلۇشتىن كېيىن ئۇنىڭ «قەلەم تۈلپارى» شەكلى مىللىي، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك بولۇش نىشانىنى كۆزلەپ، بەدىئىي ئىجادىيەتنىڭ يېڭى مۇساپىسىدە راۋان چېپىشقا باشلىدى.

2. ئىجادىيەت ئىدىيىسى

شائىرنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى «سۆز ئوينىتىش» مەستانىلىقىدىن خالىي ھالدا سەمىمىي، ساغلام، راستچىللىق بىلەن دادىل پىكىر قىلىش ئەمەلىيىتىدىن ئىبارەت بولدى. شۇڭا ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولۇپ، كىشىلەر قەلبىنىڭ نازۇك تارىنى چەكتى. بىز ئۇنىڭ ئىجادىيەت يولىغا چوڭقۇر نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇنىڭ مىللىي روھنى ئۇرغۇتىدىغان، تۇرمۇشنىڭ چىنلىقى ئارقىلىق دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئاممىباب ئەسەرلەرنى يارىتىپ، خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى ئۆزىنىڭ بۇرچى ھېسابلىغانلىقىنى روشەن ھېس قىلىمىز. مانا بۇ ئۇنىڭ تۈپكى ئىجادىيەت ئىدىيىسىدىن ئىبارەت.

روزي سايىتنىڭ ئەسەرلىرى تېماتىك جەھەتتىن كەڭ ۋە ھەر تەرەپلىملىككە ئىگە بولۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە بېغىشلانغان. بىزگە مەلۇم، ھەرقانداق بىر ئەدەبىي مۇئەييەن دەۋر، مۇئەييەن مۇھىت - شارائىت، مۇئەييەن زامان - ماكاندا ياشاپ پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقتىن، ئۇنىڭ بىۋاسىتە كۆزەتكىنى، ئەسەرلەنگىنى دەل شۇ دەۋر - زامان

تولۇشقا، يازغانلىرى مەتبۇئات يۈزىدە كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئوقۇش پۈتتۈرگەن مەزگىللىرىدە ئۇنىڭ قەلىمى خېلىلا تاكامۇللىشىپ، ئۆزىگە خاس يېزىقچىلىق ئۇسلۇبى شەكىللەندى. جەمئىيەت تۇرمۇشىغا ئىككىنچى قېتىم قەدەم قويغاندىن كېيىن، شائىرنىڭ يېزىقچىلىق ئەمەلىيىتى ھەر تەرەپلىمە ئۆسۈش شەكلى بىلەن راۋاجلىنىپ باردى. لېكىن ئۇنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرگەن مەزگىلى دەل «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلىشىش ھارپىسى بولۇپ، ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدە شوئارۋازلىق ئادەتلىرى راسا ئەۋجىگە چىققانىدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلىشىپ خېلى بىر مەزگىلگىچىمۇ نۇرغۇن ئەدىبلەر ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن بۇ شوئارۋازلىق خاھىشىدىن قۇتۇلالىدى. بۇنى ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» كەلتۈرۈپ چىقارغان قالايمىقانچىلىقنىڭ تەسىرىگە باغلاپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئەلۋەتتە، روزى سايىتنىڭ بۇ بىر مەزگىللىك ئىجادىيىتى دەۋر ئېتىبارى بىلەن بۇ خىل خاھىشتىن چەتتە قالالمىدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» سالغان روھىي كىشەنلەر ئۈزۈل - كېسىل پاچاقلىنىپ، ئىدىيە ئازادلىقى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن بولسا، ھەرقايسى ساھەلەردىكىگە ئوخشاشلا مەدەنىيەت ساھەسىدىمۇ بۆسۈش خاراكتېرلىك يۈكسىلىشىلەر روي بېرىپ، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ قايتا گۈللىنىشتىن ئىبارەت ئالتۇن دەۋرى يارالدى. بۇ دەۋردە يازغۇچى، شائىر، سەنئەتكارلىرىمىز «سولچىل» لىق، شوئارۋازلىق خاھىشىدىن قۇتۇلۇپ، تۇرمۇشنىڭ چىن ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان نادىر ئەسەرلەرنى كۆپلەپ ۋۇجۇدقا چىقىرىشقا باشلىدى. روزى سايىتنىڭ ئىجادىيەت يولىمۇ ئوخشاشلا ئەنە شۇ خىل جەريانلارنى باشتىن كەچۈرۈپ، گۈللىنىش، ئۆرلەش مەنزىلىگە قەدەم قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ بەدىئىي ئىجادىيەتنىڭ ھەرقايسى تۈر - ژانىرلىرىدا دادىل ئىجاد قىلىپ، نۇرغۇن ياخشى ئەسەرلەرنى خەلق ئاممىسىغا تەقدىم قىلدى. ئۇ ئىدىيە ئازادلىقنى قەدىرلەش بىلەن بىللە، ئىلگىرى يازغانلىرى ئىچىدىكى شوئارۋازلىق، قېلىپىيازلىق ئامىللىرىدىن ئۆكۈنۈپ مۇنداق خىتاب قىلدى:

ئاچچىق ئۈچەيدەك ئەشتارلىرىم قېلىڭلار پەستە.
ئۈزۈن ھەم سېسىق بىر چاغلاردا

زىمىسىگە ئالغان يېڭى دەۋر ئەدەبىياتى ماكرولۇق يۈزلىنىش بويىچە چوڭقۇرلاپ تەرەققىي قىلىۋاتقان، ئىجادىيەت ئۈسۈلى بۇرۇنقى رېئالزىملىق ئىجادىيەت مېتودىدىن كۆپ خىللىشىپ بېرىۋاتقان بۈگۈنكى شارائىت يازغۇچى شائىرلاردىن ھەقىقىي تۈردە راست سۆزلەشنى، تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى تېخىمۇ مەسئۇلىيەتچان تۇيغۇ بىلەن چىنلىققا ئۇيغۇن ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. بۇ ھال ئەدەبىياتتا بارچە گۈللەرنىڭ تولۇق يۆنىلىشلىك ۋە كۆپ خىل بولۇش ئاساسىدا بەس - بەس بىلەن پورەكلەپ ئېچىلىش ۋەزىيىتىنى ھەقىقىي يوسۇندا بارلىققا كەلتۈرۈشكە پايدىلىق بولۇپ، ئۇ دەۋرنىڭ تەرەققىيات ئېقىمىنى ئولغايتىش، پۈتلىكاشاڭلىقلارنى تۈگىتىش ئۈچۈنمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە. يەنە بىر جەھەتتىن، ئۇ بەدىئىي ئىجادىيەتتە قۇرۇق مەدھىيىچىلىكنى ۋە زىددىيەتلەردىن قېچىش ياكى ئەگىپ ئۆتۈش خاھىشىنى تۈزەتكەنلىكىگىمۇ روشەن ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شائىر روزى سايىتنىڭ «دېھقاننى ئالدىغا سېلىۋالدى ئىش» ناملىق بۇ ئەسىرى دەل ئەنە شۇ يېڭى دەۋر ئىجادىيەت تەلپىگە ئۇيغۇن بولۇپ، ئۇنىڭدا يېزا تۇرمۇشىدىكى رېئال مەسىلىلەر ئارقىلىق دېھقانلار ئاممىسىنىڭ روھىي كەيپىياتى ۋە ئارزۇ - ئارمانلىرى بەدىئىي يول بىلەن ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇنى ماھىيەتتە دېھقانلارنىڭ ھەقىقىي يۈرەك سۆزىنى ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتكە ئوچۇق - يورۇقلۇق بىلەن ئىنكاس قىلىش دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. چۈنكى، دېھقانلارنىڭ سېلىقىنى يەڭگىللىتىپ، تۇرمۇش شارائىتىنى تۈپتىن ياخشىلاپ، ئۇلارنىڭ تېزىرەك ھاللىق سەۋىيىگە يېتىۋېلىشى ئۈچۈن داغدام يول ئېچىپ بېرىلگەن ھازىرقى كۈنلەردىمۇ، بىر قىسىم يېزىلاردا دېھقانلارنىڭ جانىجان مەنپەئىتىگە دەخلى يەتكۈزىدىغان بەزى «سۈرۈك» لەرنىڭ مەۋجۇدلىقى بۇ ئەسەردە تىپىكلىكەشتۈرۈپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. رېئاللىقنى مەنبە قىلغان بۇ ئەسەر ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پرىنسىپىغىمۇ ناھايىتى ئۇيغۇن بولۇپ، ئۇ شائىرنىڭ تۇرمۇش تەسىراتىدىن يەكۈنلىگەن ئىدىيىۋى ھاسىلاتلىرىنى ئوچۇق - يورۇق، دادىل، يۈرەكلىك ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇشقا جۈرئەت قىلىشتەك توغرا ئىجادىيەت ئىستىلىنىمۇ نامايان قىلىدۇ.

ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئەھمىيەتلىك يەنە بىر مۇھىم تېما - ئىجتىمائىي ئەخلاق تېمىسى بولدى. شائىر بۇ تېما ئۈستىدە ھەر تەرەپلىمە قەلەم تەۋرەتتى. مەسىلەن، ئۇ «ئارزۇ، نىڭ ئاقمۇتى»، «ھەسەتنامە»، «باشلىقىغا تېلېفون...» قاتارلىق

مۇھىتىدىكى ھادىسىلەردىن ئىبارەت بولىدۇ. روزى سايىتىنىڭ كۆزەتكىنى، تەسىرلەنگىنى ۋە ئىلھاملانغىنى ئالدى بىلەن ئۆزى ياشاۋاتقان بۈگۈنكى دەۋر ھادىسىلىرىدىن ئىبارەت بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە يورۇتۇپ بېرىلگىنىمۇ دەل مۇشۇ دەۋردىكى رېئاللىقنىڭ كارتىنىسىدىن ئىبارەت بولدى. ئۇ چوڭ - چوڭ ھادىسىلەردىن تارتىپ، ئادەتتىكىچە تۇيۇلىدىغان، ئەمما ئەھمىيىتى بولغان مەسىلىلەرنىمۇ شائىرانە نۇقتىدىن كۆزىتىپ، ئۇنىڭ ماھىيىتىنى كۆرسىتىپ بېرىشكە تىرىشتى. شۇڭا ئۇنىڭ ئەسەرلىرى تۇرمۇش رېئاللىقى بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ، كىشىلەر قەلبىدە روشەن ۋە جانلىق تۇيغۇ پەيدا قىلالىدى. شائىر ئومۇمىي ئەسەرلىرىدە ئۆزىنىڭ چوڭقۇر ئوي - پىكىرىنى، مۇھەببەت - نەپرەت تۇيغۇسىنى قۇرۇق سۆز - ئىبارىلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى ئېنىق كۆز قاراش، يارقىن ھېسسىيات، ساغلام ۋە تېرەن پىكىرلەر ئاساسىدا پەرۋاز قىلدۇردى. مەسىلەن، ئۇ جۇمھۇرىيىتىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ 43 يىللىق مەرىكىسىگە بېغىشلاپ يازغان «ساناقلار تىلغا كىرگەندە...» ناملىق ئەسىرىدە، ئېلىمىزنىڭ ئازادلىقتىن كېيىنكى ئۇلۇغ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە ئىستىقباللىق قەدەملىرىنى ئەنئەنىۋىلىشىپ كەتكەن ئادەت بويىچە قۇرۇقتىن - قۇرۇق ئابستىراكت مەدھىيەلەپلا بولدى قىلىشتىن چەتنەپ، ئۇنى ئۇزاق تارىخىي جەريان تەسۋىرى ئىچىگە قويۇپ جانلىق ۋە ئىنچىكە سۈرەتلەش، ئارقىلىق ۋەتەننىڭ تەرەققىيات ۋە يۈكسىلىشىلىرىدىن چەكسىز سۆيۈنۈشنى ئىپادىلەپ، «دىلىم ياش - سۆيگۈ ياش» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە «يار»، «جانان» غا كۈچلۈك تەلپۈنۈش ۋاسىتىسى بىلەن يېڭى دەۋر كىشىلىرىنىڭ غايە، كۆز قارىشىنى سۈرەتلىدى؛ «بالىلار پۇلغا زار، چىرىكلەر بەتخەج» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە جەمئىيىتىمىزدىكى چىرىكلەشكەن بىر ئوچۇم كىشىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ رەھىمسىز تۈردە قامچىلىسا، «پاھ، دېھقاننىڭ ھەيكىلى» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە دېھقانلار ئاممىسىنىڭ مىننەت - تەمەدىن خالىي، جاپالىق ئەمگىكى بەدىلىگە تۇرمۇش پاراۋانلىقى يارىتىپمۇ ئۆزىگە ئارتۇقچە ھېچنەمە تەلپ قىلمايدىغان ئالىيچاناب پەزىلىتىنى قىزغىن مەدھىيەلەپ، ئۇلارنىڭ شانلىق ئوبرازى ۋە ئۇلۇغۋار سىماسىنى بەدىئىي يۈكسەكلىكتە بايان قىلدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «دېھقاننى ئالدىغا سېلىۋالدى ئىش» ناملىق ئەسىرى ئىجتىمائىي رېئاللىقنى دادىل ھەم يۈرەكلىك ھالدا سەمىمىي ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى بىلەن دىققەتكە سازاۋەر. شۇ ئەھۋال ئايانكى، دەۋرنىڭ يېڭىلىنىشىغا ئەگىشىپ يېڭى ۋە مۇشكۈل ۋەزىپىلەرنى

خۇنۇك، پۇرسەتپەرەس، تەييارتاپ چىركىنلەرنىڭ تىپىنى يارىتىپ، ئىختىساسلىقلارغا، تۆھپىكارلارغا جىددىي موھتاج بولۇۋاتقان ھازىرقى دەۋرىمىزدە ئۇلارغا چىقىش يولى قالمىغانلىقىنى تېلېفوندا سۆزلىشىش ۋاسىتىسى بىلەن يىغىنچاق ئوتتۇرىغا قويدى.

ئىلىمنى ئۇلۇغلاش، ئىلىم ئەھلىنى قەدىرلەش، ئىلىملىك بولۇشنى تەكىتلەش شائىرنىڭ ئىجادىيەت ئىدىيىسىدىكى يەنە بىر مۇھىم تېما بولدى. شائىر خېلى بىر قىسىم ئەسەرلىرىدە ئىلىم بىلەن جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئورگانىك مۇناسىۋىتىنى مەنتىقىلىق ھالدا بايان قىلىپ، ئىلىم - مەرىپەتكە سەل قارالسا، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ يۈكسىلىشى ئەسلا مۇمكىن بولمايدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئىلمىي ھەقىقەتنى يورۇتۇشقا تىرىشتى.

ئۇنىڭ «دېمىدىم بۇ سۆزنى قارسىغىلا»، «ئۇلۇغ كەسىپ»، «ناداننىڭ راھىتى داناغا كۈلپەت»، «بىلمەسلىك باشقا، نادانلىق باشقا» قاتارلىق بىر تۈركۈم ئەسەرلىرى ئەنە شۇ خىل تېمىغا بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇلاردا ھاياتلىق ئالىمىدىكى تۈرلۈك ئالامەتلەر، بولۇپمۇ كىشىلەر روھىيىتىدىكى ماھىيەتلىك مەسىلىلەر ئىخچام ۋە ئېنىق پەلسەپىۋى ئۇقۇملار ئاساسىدا روشەن سېلىشتۇرما قىلىنىپ، كىشىلەرنىڭ بىلىمىزلىك، قاششاڭلىق، ئاڭسىز - نادانلىق ئىللەتلەردىن ساقلىنىشى، ئىلىم ئۆگىنىپ، ئىنسانىي ھاياتنىڭ ئەھمىيىتىنى نۇرلاندۇرۇشى زۆرۈر ئىكەنلىكى كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

شائىر كىشىلەرنى ئىلىم - بىلىم ئىگىلەشكە دەۋەت قىلىشتىكى مەقسىتى ۋە ئوي - پىكرىنى تېپىزلىقتىن تېرەنلىككە چۆكۈش، كەڭلىكتىن كۈنكۈرتلىققا يۈزلىنىش ئۇسۇلى بويىچە زامان - ماكاننىڭ تەلپ - ئېھتىياجى ئاساسىدا بايان قىلىپ، دەۋرنىڭ ئىستىقبال نىشانىغا باغلايدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ مۇخەممەس شەكلىدە يېزىلغان «ئادەم ئىزدەش ئېلانى» ناملىق شېئىرى تېخىمۇ دىققەتكە سازاۋەر.

بۇ شېئىرنىڭ ماۋزۇسى قارىماققا كىشىگە قاچاندۇر يوقاپ كەتكەن قايسى بىر ئادەم توغرىلىق چىقىرىلغان ئېلاننىڭ سەرلەۋھىسىدەك تۇيغۇ بېرىدۇ. لېكىن شېئىردا بايان قىلىنغىنى قانداقتۇر يوقاپ كەتكەن بىرەر ئادەم ئەمەس، بەلكى جەمئىيىتىمىزدە، ئەتراپىمىزدا بار بولغان ۋە بولۇش زۆرۈر بولغان، دەۋرنىڭ تەلپى ۋە ئېھتىياجىغا لايىق مۇكەممەل بىلىم - ئىقتىدارغا، ئىزدىنىش، ئىجاد قىلىش، يېڭىلىق يارىتىش، تۆھپە قوشۇش روھىغا ئىگە ئادەم. شائىرمۇ شۇ مەزمۇنى ئوبرازلىق سۈرەتلەش ئۈچۈن، جانلاندىرۇش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ دەۋرنى ئادەملەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ تىلىدىن مۇنداق خىتاب

ساتېرىك ئەسەرلىرىدە، ئىجتىمائىي ئەخلاققا زىت بولغان شەخسىيەتچىلىك، نەپسانىيەتچىلىك، ھەسەتخورلۇق، خۇشامەتچىلىك، مەزھەپچىلىك قاتارلىق يامان ئىللەتلەرگە قامچا ئۇرسا، «نەسەت دۇردانىلىرى»، «غوم ساقلىما»، «غىلىم»، «موت يېمە»، «بار مۇشۇنداق بىر ئەيىب» قاتارلىق غەزەل ۋە مۇسەممەسلىرىدە ساپ ئەخلاقنى قەدىرلەش، يامان ئىللەتلەر بىلەن بۇلغانماسلىق قاتارلىق ئەخلاق مەسىلىلىرىنى ھېكمەت ۋە ئىبرەتلىك بايانلار ۋاسىتىسى بىلەن قايىل قىلارلىق ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن بىرگە، ھازىر جەمئىيەتتىمىزدە، بولۇپمۇ ئاز بىر قىسىم كىشىلەر ئارىسىدا ئېقىپ يۈرۈپ، جەمئىيەت تەرتىپىگە، مىللەتنىڭ ساپاسىغا ئېغىر دەرىجىدە خەۋپ يەتكۈزۈۋاتقان ئاساسلىق تۆت تۈرلۈك يامان ئىللەت ئۈستىدە ياشلارغا مۇنداق نەسەت قىلىدۇ:

ئەي ئوغۇل، بولغىن ھېزى تۆت نەرسىدىن،
 قاچ، قۇتۇل، دەرھال بۇ «تۆت يۈك» نەرسىدىن:
 بىرسى بەلكى چەككەنسىبىرى كۆڭلۈڭ قارا،
 بىرسى مەي - كەيپى قىلدۇر دۆت نەرسىدىن -
 بىرسى بىلگىن، «دەتتىكام» ئاتلىق قىمار،
 ئايرىغاي ۋەج - پۇل، گىگىن، بۆك نەرسىدىن -
 ئەڭ قەبىھ بىرسى - زىنا، نەپسىڭنى يىغ،
 يۇقتۇرار ئۇ «ئاق» قا كىر، كۆك نەرسىدىن -

ئادەمى خىسەت ھاياتقا تاج - بېزەك،
 قاچ بېزەككە ئۈندۈرەر تۈك نەرسىدىن -
 مەن نەسەت ئەيلىدىم، بەرگىن قۇلاق،
 بولمىسا، مەھرۇم ئۆمۈر كۆپ نەرسىدىن -

دېمەك، شائىر ئەخلاق تېمىسىدا قەلەم تەۋرەتكەندە يۈكسەك ئىنسانىي پەزىلەتنى تەكىتلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىجتىمائىي ئەخلاقتىن ئىبارەت بىر پۈتۈن گەۋدىنىڭ ھەر بىر ھۈجەيرىسىگە قارىتا ئىنچىكە «كۆزىتىش» ئېلىپ بېرىپ، ئايرىم ھۈجەيرىلەردە پەيدا بولغان «كېسەللىك» ئالامەتلىرىنى جىددىي داۋالاشنىڭ زۆرۈرىيىتىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتتى. بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ «باشلىقىمغا تېلىغون...» ناملىق شېئىرى دىققەتكە سازاۋەر بولۇپ، ئۇنىڭدا خۇشامەتچىلىك بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈشكە ئادەتلىنىپ كەتكەن روھىي

سايىتىنىڭ بۇ تېمىدىكى ئەسەرلىرى ئىچىدە «ئادەم مېنىڭ مېلىتىم...» ناملىق چاتما غەزىلى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە، شائىر بۇ چاتما غەزەلنىڭ ھەر بىرىدە گەۋدىلىك بولغان بىر ياكى بىر قانچە تارماق مەسىلىنى كۆرسىتىپ، مىللەتنىڭ ساپاسى ۋە ئىستىقبالىغا توسالغۇ بولۇۋاتقان ئىللەتلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ پاش قىلغان. ئۇنىڭدىكى بىرىنچى غەزەل مۇقەددىمە ھېسابىدا بولۇپ، ئۇنىڭدا بۇ قەدىمىي مىللەتنىڭ شانلىق تۆھپىلىرى مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ كەلگۈسى تېخىمۇ پارلاق بولىدىغانلىقىغا قارىتا ئىشەنچ ۋە ئارزۇ ئىپادىلىنىش بىلەن بىرگە، كېيىنكى غەزەللەر ئارقىلىق يېشىلىدىغان مۇھىم تۈگۈن ئوتتۇرىغا قويۇلغان؛ ئىككىنچى غەزەلدە، كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى ناتوغرا قىلمىشلار پاش قىلىنىپ، بۇ خىل ناتونۇش قىلمىشلارنىڭ داغدام «يولنى تار» قىلىش رولىنى ئوينايدىغانلىقى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن:

ھەسەتلىك دىل، ھەسەتلىك گەپ، ھەسەتلىك كۆز شۇڭا داغم -
 گارام تاپمايدۇ «كولاش» تا، تېخى كولاپ تويۇشماغلىق،
 خىيالىدا ئىلىم - گىمىيان گەمەس، جاھىجال، رىيا، پىتنە...
 گەدەپ، گەخلاقنى يەم قىلدى قىزىلكۆزلۈك، ئورۇشقا قىلىق.
 كىچىكلەر چوڭغا بېھۆرمەت، گەيۈنى خالىماس چوڭلار،
 ئودۇم بوپ قالدىغۇ چۈجە خورازدەك تەڭ تۇرۇشماقلىق.

ئۈچىنچى غەزەلدە، تارىختا ئىلىم - ئىجادىيەت بىلەن جاھانغا تونۇلغان شۆھرەتلىك بىر مىللەتنىڭ كېيىنكى چاغلاردا جاھاننىڭ تەرەققىيات تېزلىكىگە پەرۋاسزلىق قىلىپ، ھۇرۇنلۇق، ئويۇن خۇمارلىق، ئىلىم ئۆگىنىش ۋە ئىجاد قىلىشتىن كۆرە رەڭگۈزلىق قىلىشتەك بىخۇدلۇق ئىللەتلىرى پاش قىلىنغان:

بۇ مىللەتتە «ساقاللىقلار» نامازخانلىققا يۈزلەندى،
 «ساقالسىزلار» لاغايلاشقا، مەدەنىلىققا يۈزلەندى.
 گويۇنپەزىلەر سوقۇپ تاش بىرلە تاشنى كۆڭلىنى ئاچسا،
 «كارا OK»، «تانىسكەش» نىڭ ۋاقتى بىزىمانلىققا يۈزلەندى.
 جاھان نەدە، ئۆزى نەدە؟ بۇنى گويلايدىغانلار ئاز،
 ھەجەپ گىش پەيلى - خۇيدا بىخىرامانلىققا يۈزلەندى.
 پاسون - مودا كىيىم، چاچ نۇسخىسى سۆھبەتتىكى ماۋزۇ،
 ياسانماقنىڭ غېمى ھالى پەرشانلىققا يۈزلەندى.

قىلىدۇ:

گادەم ئىزدەيمەن — ماڭا گادەم كېرەك!
 گادەم ئىزدەيمەن — ماڭا ياردەم كېرەك!
 گادەم ئىزدەيمەن — زېرەك خادىم كېرەك!
 تاغ كېسەر پەرھاد كېرەك، ھاتەم كېرەك!
 گايىرىمايمەن، دەپ ئۇ گەر كەك، بۇ چىشى.

ئىختىساسلىقلارغا زارمەن، مەرھەمەت،
 تۆھپىكارغا جان نىسارمەن، مەرھەمەت،
 ئىلىمۇ - ئارىقلارغا يارمەن، مەرھەمەت،
 يولدا يولداش، ياندا يارمەن، مەرھەمەت،
 بولسا كىم ئىقبال تېمىنىڭ ئۈل غىشى.

شائىر دەۋرنىڭ يۇقىرىقى خىتابىغا قارىتا كۈرمىگەنلىكى
 ئىختىساسلىقلارنىڭ ھازىر جاۋاب، تەييار - تەق تۇرغانلىقىدەك
 ئەمەلىيەتنى ئۇلارنىڭ قەلب ئىزھارى تەرىزىدە مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

ئەي دەۋر، سەن ئىزدىگەن گادەمنى كۆر،
 ئەقلى ساق ھەم تەندۇرۇس — بەردەمنى كۆر.
 بىز مانا ئالدىڭدا، كۈچ - دىت - پەمنى كۆر،
 تا مۇرادىڭ قانغۇچە ھەمدەمنى كۆر.
 بۇ — مۇھەببەتلىك كۆڭۈلنىڭ ئىلغىشى.

دېمەك، بۇ شېئىردا جەمئىيەتتىمىزنىڭ ھەر تەرەپلىمە يېتىلگەن
 ئىختىساسلىق كىشىلەرگە تولىمۇ ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىدەك
 رېئاللىق بەدىئىي يول بىلەن كۆرسىتىلىپ، كىشىلەرنىڭ يېڭى دەۋر
 تەلپىگە ياراملىق بولۇپ يېتىلىش زۆرۈرلۈكى ئىزھار قىلىنغان.
 شائىرنىڭ ئىجادىيەت ئىدىيىسىدىكى ئەھمىيەتلىك يەنە بىر
 مۇھىم تېما، ئۆز مىللىتىنىڭ ساپاسىغا داغ يەتكۈزۈۋاتقان نېگىزلىك
 ئىللەتلەرنى ئېچىپ كۆرسىتىشتىن ئىبارەت بولدى. بۇ ئۆز
 مىللىتىنى ماختاشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئىللىتىنى پاش قىلىشقا
 سەل قاراش ياكى جۈرئەت قىلماسلىقتەك بىر تەرەپلىمىلىكلەرگە
 نىسبەتەن بىر خىل ئۆزگىچە پىكىر ۋە يېڭىچە روھ بولۇپ، ئۇنىڭ
 نەزەر دائىرىسىدىكى كەڭلىك ۋە روشەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. روزى

قارشى، ساغلام ئىجادىيەت ئىدىيىسى ھەمدە كۆزىتىش، تەسەۋۋۇر قىلىش، ئىپادىلەش، ئەكس ئەتتۈرۈش ماھارىتىنى پۈتكۈل ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدە تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى ھەر تەرەپلىمە بايانلار ئاساسىدا يورۇتۇپ بېرىش ئارقىلىق، خەلق ئاممىسىنىڭ مەنئى تەشۋىقلىقنى تەمىن قىلىش ئۈچۈن شىرىن مېۋىلەرنى تەقدىم قىلدى. شېئىرلىرى شائىرنىڭ مۇددىئاسى ۋە ئارزۇسى بويىچە غايىلارنىڭ تاپىنىغا سانچىلىدىغان تىكەن، ئاشىقلارنىڭ، گۈلخۇمارلارنىڭ دىمىقىنى ھۇزۇرلاندۇرىدىغان خۇشپۇراق بولالدى. ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدىكى گەۋدىلىك ئەھمىيەت ئەنە شۇ يەردە.

3. يېزىقچىلىق ئادىتى ۋە ئىپادىلەش سەنئىتىدىكى بەزى ئالاھىدىلىكلەر

ھازىر جاۋابلىق ئۇنىڭ يېزىقچىلىق ئادىتىدىكى ئۆزگىچە بىر خىل خاراكتېر بولۇپ، ئۇ ھەرقانداق ئورۇن ياكى سورۇندا يۈز بەرگەن ھادىسىلەرنى شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە بىرەر شېئىرىي شەكىل ئارقىلىق تېز ئەكس ئەتتۈرۈش، دەرھال ئىنكاس قايتۇرۇش ماھارىتىنى يېتىلدۈرگەن. ئۇنىڭدا تەسىراتنىڭ مۇنداق تېز ئويغىنىشى ئۇنىڭ بەدىئىي دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماستىن، ھەرقانداق بىرەر شەيئى ۋە ھادىسىلەرگە قارىتا ماھىيەت نۇقتىسىدىن نەزەر سېلىپ، تۇيغۇلىرىنى تېز مۇددەت ئىچىدە بەلگىلىك ئوي - پىكىرگە مەركەزلەشتۈرۈپ، قايتا پىششىقلاپ ئىشلەپچىقالايدىغان قابىلىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا، ئۇ تىۋىشسىز - تىنچ مۇھىتتىمۇ، شاۋقۇن - سۈرەنلىك سورۇنلاردىمۇ، يولدا كېتىۋاتقان ياكى بىرەر گىش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقان ئەھۋالدىمۇ بىرەر ھادىسە ياكى ئىش - ھەرىكەت سەۋەبىدىن نېرۋىسىدا ھاسىل بولغان پىكىر ۋە تەسىراتلىرىنى ھەرگىز كۆڭۈل «ئامبىرى» غا قاچىلاپ قويۇپ كېيىن يېزىشقا قالدۇرماستىن، نەق مەيداننىڭ ئۆزىدىلا ئەكس ئەتتۈرمەكچى بولغان مەزمۇنغا ماس بىرەر بەدىئىي شەكىلدە يېزىپ بەلگىلىك مەقسەتنى ئىپادىلىيەلەيدۇ. بۇ ئۇنىڭدىكى گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ھەقتىكى نۇرغۇن مىساللار ئىچىدىن مۇنۇ بىرىنى كۆرۈپ ئۆتسەك كۇپايە بولار: 1986 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلىدا ئۆتكۈزۈلگەن ئىسلاھات تېمىسىدىكى

بۇ مىللەتنىڭ غېمىدە تۇرسا دەۋران، بۆلىسە تىنماي،
نېمىشقا بۆلىگەنچە سالىپۇ - سەرسانلىققا يۈزلەندى؟

تۆتىنچى غەزەلدە، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مىللەتنىڭ پاك
ئىجتىمائىي ئەخلاقى ۋە ئۇيۇشقا قىلىقىغا ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىق
قىلىۋاتقان يۇرتۋازلىق، شەھۋەتپەرەسلىك، مەيخورلۇق،
گۈرۈھۋازلىق ئىللەتلەرى پاش قىلىنسا؛ بەشىنچى غەزەلدە،
بۇرنىنىڭ ئۈچىنىلا كۆرۈپ، يىراققا كۆز تىكمەسلىكتەك ناتوغرا
خامىش تۈپەيلىدىن، مىللەتنىڭ كەلگۈسى - ئىستىقبالى بىلەن قىلچە
ھېسابلاشماي ئوقۇش يېشىدىلا بالىلارنى مەكتەپتىن ئايرىۋېلىپ ئېتىز
ئىشى ۋە قوي بېقىشقا، نارەسىدە قىزلارنى بالدۇر ياتلىق بولۇشقا
زورلاشتەك ھادىسىلەر ئەۋج ئېلىپ كەتكەنلىكى، بالىلار ئىلىم -
بىلىمسىز قېلىۋاتقانلىقى مەسىلىسى ئېچىپ كۆرسىتىلگەن:

«ئوقۇيمەن!» دەپ تىرەجەپ يىغلىسا، سەن زورلىغاچ تويغا،
يېشى ئون ئۈچ ئىشۇ دىلپارەك - قىزىڭ ئايلىدى چوكانغا.
ئوماق ئوغۇلۇڭ زامانىۋى پەن كۆكىگە ئورلىمەكچىدى،
چىقاردىڭ مەكتىپىدىن، باقتى قوي - يانداتتى چويناغا.
ئايال - مەزلۇملىرىڭدىن قىزغىنىپ نۇر، يۈزنى چۆمكەتنىڭ،
«بۈگۈنكى ئۆپكە ئەلا» دەپ پۈچەك دان توشتى دوپپاڭغا.

ئالتىنچى غەزەلدە، شائىر ئۆز مىللىتىدە كۆرۈلۈۋاتقان
ئىللەتلەردىن بىزار بولۇش، بۇ مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئەشۇ ئىللەتلەر
تۈپەيلىدىن جاھان تەرەققىياتىغا ماسلىشالماي قېلىشىدىن ئۆكۈنۈش،
بىر قىسىم كىشىلەردىكى ئەجدادلارنىڭ تۆھپىسى بىلەنلا
پەخىرلىنىپ، ئۆزلىرى تۆھپە يارىتىشقا كىرىشمەسلىك
ھادىسىلىرىدىن قاتتىق ئەپسۇسلىنىش ھېسسىياتىنى ئوبرازلىق بايان
قىلىپ، ئىلىم - بىلىمگە ۋە يىراققا نەزەر سېلىشقا ئەھمىيەت
بەرمىگەن مىللەتنىڭ ئىستىقبالى تۇتۇق بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا
قويسا، يەتتىنچى غەزەلدە، شائىر ئۆزىگە خىتاب قىلىش ۋاسىتىسىدىن
پايدىلىنىپ، بۇ مىللەتنىڭ ھەر خىل ئىللەتلەرنى تۈگىتىپ، ئۆزىنىڭ
پارلاق ئىستىقبالىنى يارىتالايدىغانلىقىغا بولغان ئۈمىدۋارلىقىنى
ئىپادىلىگەن.

ئومۇمەن، شائىر ئۆزىنىڭ توغرا ئەدەبىيات - سەنئەت كۆز

«خۇشچاقچاق قېرىمايدۇ»، قېرىسىمۇ،
 يۈرەكتە ياشلىق موتى ساقلىنىدۇ.
 ھەر كۈلكە كۈرمىك سويۇن، ئۇنىڭ بىلەن،
 سولغۇنلۇق، غەم كىرلىرى پاكلىنىدۇ.

دەپ يازغىنىدەك، ئۇنىڭ مەجەز - خۇلقىدا ھەزىل - چاقچاققا،
 كۈلكىگە ھېرىسمەنلىكتەك تەبىئىي خاراكتېر بولغانلىقتىن، ئۇ
 ھەرقانداق ئورۇن ۋە سورۇندىكى سۆھبەتلەردە ئۆزىنىڭ يۈمۈرلۈك
 سۆزلىرى، خۇش چاقچاقلىرى ۋە شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىگە خاس ئىجاد
 قىلىنغان قىزىقارلىق شېئىرلىرى ئارقىلىق كۈلكە قوزغاپ،
 «سولغۇنلۇق، غەم كىرلىرى» نى «پاكلاش» قا ئۈنۈملۈك
 ماسلىشالايدۇ. ئۇنىڭدىكى بۇ غىل يۈمۈرىستىك ماھارەت
 شېئىرلىرىدىمۇ ناھايىتى روشەن ئىپادە تاپقاچقا، شېئىرلىرىنىڭ
 جەلپ قىلىش، تەسىرلەندۈرۈش، روھنى ئۇرغۇتۇش كۈچى ئېشىپ
 بارغان. شۇڭا، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇغان ئۇقۇرمەن شېئىرىي
 بايانلارغا شۇنچە بېرىلىپ كېتىدۇكى، ھەرگىز زېرىكىش ھېس
 قىلمايدۇ.

«چىنلىقنى يېزىش، ... ئۈشتۈمتۈت پارتلاش خاراكتېرىدە
 كەلگەن، يېزىش قىممىتى بار تەسىراتلارنى بوش
 قويۇۋەتمەسلىك» ئۇنىڭ ئىزچىل ئەمەل قىلىپ كەلگەن
 ئىجادىيەت ئۇسۇلى بولدى. بىزگە مەلۇم، شېئىردىكى ھېسسىياتنىڭ
 ھەقىقىي، پىكىرنىڭ روشەن، مەنتىقىلىق، دەل بولۇشى ئىنتايىن
 مۇھىم. شېئىرنى شېئىر قىلىپ تۇرغۇچى ۋە ھاياتى كۈچكە ئىگە
 قىلغۇچى بۇ ئامىللار رېئال تۇيغۇنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، رېئال تۇيغۇمۇ
 ئۆز نۆۋىتىدە ئىجتىمائىي تۇرمۇش زېمىنىدىن ئىبارەت چىنلىق ئىچىدە
 ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. دەپمەك، ئەدەبىيات ئەنە شۇ چىنلىقنى بەدىئىي
 نۇقتىدىن ئەكس ئەتتۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. چىنلىق چىقىش
 قىلىنمىسا، «ئەسەر» نىڭ قىممىتىمۇ، ئەھمىيىتىمۇ بولمايدۇ.
 لېكىن ئۇچرىغانلىكى نەرسىنىڭ ھەممىسىنى قارقويۇق يېزىۋېرىشىمۇ
 ئەدەبىياتنىڭ مەقسىتى ئەمەس. شۇڭا يېزىش قىممىتى بارلىرىغا
 قارىتا ئومۇملاشتۇرۇش، تىپىكلەشتۈرۈش ئاساسىدا قەلەم تەۋرىتىشكە
 توغرا كېلىدۇ. روزى سايت دەل ئەنە شۇنداق قىلدى. ئۇنىڭ قەلىمى
 ئارقىلىق ئىپادىلەنگىنى پۈتۈنلەي يېزىش قىممىتى ۋە ئەھمىيىتى

ئەسەرلەر مۇھاكىمە يىغىنى مەزگىلىدە، يىغىن قاتناشقۇچىلىرىغا خەنىپنىڭ يېزىسىدا بىر قېتىم سەيلە - ساياھەت سورۇنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بېرىلدى. ئىلىدا بۇلىۋىلىنى كۆرۈش ۋە ئۇنىڭ سايرىغان ئاۋازىنى ئاڭلاش ئارزۇسىنى كۆڭلىگە پۈككەن شائىر ئىلىغا بۇلىۋىلى سايرىيدىغان مەزگىلدە بارالماي قالغانلىقىدىن ئەپسۇسلىنىپ نەق مەيداندا «بۇلىۋىلىغا خىتاب» ناملىق بىر پارچە شېئىر يېزىپ سورۇندا ئوقۇيدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئاشۇ سورۇندا بولۇۋاتقان داڭلىق ناخشىچى داۋۇتجان ناسىر مەيدانغا چىقىپ، يۇقىرىقى شېئىرغا جاۋابەن دۇتارغا تەڭكەش قىلىپ بىر نەچچە ناخشا ئورۇندايدۇ. روزى سايىت بۇ ناخشىلارنى ئاڭلىغاچ ئولتۇرۇپ يېڭىچە ئىلھام بىلەن مۇنداق بىر نەزمە تۈزۈپ شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا سورۇن ئەھلىگە ئوقۇپ بېرىپ، كۆپچىلىكنىڭ ماختىشىغا ئېرىشىدۇ:

«تۆت پەسىل سايرىيدىغان بۇلىۋىلى بار -
ئىلىنىڭ» دەپ بىرسى، قوبۇل كۆردۈم.
كۈيىنى پەسىل توسۇپ قالالمىغان،
خۇشناۋا داۋۇتجان، دەپ بۇلىۋىلى كۆردۈم.
ئىسۋىچىلىك بولار بۇلىۋىلى ئۈنى دېگەن،
ئۈنىدە مىڭ بۇلىۋىلىدەك مەرغۇل كۆردۈم.

ئۇنىڭ يەنە ياش شائىر ياسىن زىلالنىڭ ئابدۇللا مەجنۇنغا ئاتاپ مۇۋەششەھ شەكلىدە يازغان شېئىرىغا دەل شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە مۇشائىرە ئۇسۇلىدا مەزمۇن ئۇلاپ، شۇ شەكىل، شۇ ۋەزىن، شۇ قاپىيە بويىچە يازغان «مەجنۇنغا مەجنۇنانە مۇۋەششەھ» ناملىق شېئىرىمۇ يۇقىرىقى پىكىرىمىزنى دەلىللەيدۇ.

ھەزىل - چاقچاققا ئامراق بولۇشتەك تەبىئىي خۇسۇسىيەتنىڭ شېئىرىي پىكىر ۋە شېئىرىي ھېسسىيات بىلەن بىرىكىپ بىر گەۋدىگە ئايلىنىشى روزى سايىتنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدىكى يەنە بىر ئۆزگىچە ئالاھىدىلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىز ئۇنىڭ شېئىرلىرىغا نەزەر سالدىغان بولساق، گويا شائىر بىلەن شۇ تاپتا يۈزمۇيۈز پىكىرلىشىپ ئولتۇرغاندەك بىر خىل تۇيغۇغا كېلىمىز. مانا بۇ شائىرنىڭ خاراكتېرىدىكى خۇش چاقچاقلىق، ئاق كۆڭۈللۈك، ئوچۇق - يورۇقلۇقنىڭ شېئىرلىرىغا قېنىپ سىڭىپ كەتكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى. خۇددى ئۇ «ئىلى ۋادىسىدا ئىلچى بالىسى» ناملىق شېئىرىدا:

بايان قىلىش شائىرنىڭ ئىپادىلەش سەنئىتىدىكى بىر مۇھىم ئالاھىدىلىك بولدى. ئۇ شېئىرىي پىكىرنىڭ ئېنىقلىق مەسىلىسىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەندى: «مېنىڭ نەزىرىمدىكى شېئىر ئاخىرىنى خەلق ئويلاپ تېپىۋالدىغان تېپىشماق ئەمەس. يازغىنىڭنى ئالدى بىلەن ئۆزۈڭ چۈشەن، ئۇ ئاممىباب بولسۇن، تىلى راۋان، شوخ ۋە ئويناق بولسۇن، خەلق ئۇنىڭدىن پايدىلىنالسۇن، بەدىئىي زوق ئالسۇن، ئۇ خەلقنىڭ ۋۇجۇدىدا روشەن كۈچكە ئايلانسۇن!». مانا بۇ ئۇنىڭ ئىپادىلەش سەنئىتىگە بولغان ئېنىق كۆزقارىشىدىن ئىبارەت. ئەلۋەتتە شېئىرىي پىكىرنىڭ ئېنىقلىقى تىلنىڭ ئاممىباب بولۇشىغا تەقەززات. روزى سايىت ئىجادىيىتىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇنىڭ باشتىن - ئاياغ تىلغا، بولۇپمۇ تىلنىڭ ئاممىباب، روشەن، ئاھاڭدار، يېقىملىق ۋە رېتىملىق بولۇشىغا، يەنى تىلنى قايتا پىششىقلاپ ئىشلەپچىقىرىشقا، باي تەسەۋۋۇر ۋە كۈچلۈك ھېسسىياتنى ئەنە شۇ قايتا «ئىجاد» قىلىپ ئىشلەپچىقىلغان تىل بىلەن بىرگە ۋەدە قىلىپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتى ۋە تەرەققىياتىنى ھەم ئىخچام، ھەم چۈشىنىشلىك ھالدا ئىپادىلەپ كۆرسىتىشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆرىمىز. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ كىشىلەر قەلبىگە ھەقىقىي يوسۇندا گۈزەللىك سېزىمى ۋە چىنلىق تۇيغۇسى بېغىشلاپ، كۈچلۈك تەسىرات پەيدا قىلالىشىدىكى سەۋەبمۇ ئەنە شۇ تىلنى قايتا «ئىجاد» قىلىش ماھارىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولدى.

روزى سايىت ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتى ۋە تەرەققىياتىنى سۈرەتلەشتە، ئۇنى تۇرمۇش ۋە قەلىكلەرنىڭ ئەينەن كۆچۈرۈلمىسى ياكى پاسسىپ تەسۋىرى قىلىپ قويماستىن، بەلكى تۇرمۇش ۋە قەلىكلەردىن تاللىۋالغان پاكىتلارنى ئېستېتىكا پرىنسىپلىرى، ئاممىباب تىل ۋە ئۆزىنىڭ تەسىراتلىرى ئاساسىدا بەدىئىي يول بىلەن ئىسۈملاشتۇرۇپ قايتا ئىشلەپچىقىرىشتەك ئىجادىيەت ئۇسۇلىغا ناھايىتى مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن ئېتىبار بېرىپ سۈرەتلەشتۈرگەن. ئۇنىڭ قەلىمىدە ئىپادىلەنگەن تۇرمۇش چوڭقۇر ئىجتىمائىي ۋە ئېستېتىك ئەھمىيەت تاپتى. مەسىلەن، ئۇنىڭ نەپىسخور «بۇرادەر» لەرگە كىنايىلىق ئۇسۇل بىلەن دادىل پىكىر قىلىنغان مۇنۇ مىسرالەرنى كۆرۈپ باقايلى:

بۇرادەر، ھاجىتى چۈشكەن قېشىڭغا روزى شەب كەلسە،

بولغان رېئال مەسىلىلەر بولۇپ، ئۇنى ئوقۇغان كىشى شۇ ئەسەر بايانىدىن تۇرمۇشتىكى روشەن بىر مەنزىرىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ ماھىيەتلىك تەرىپىنى چوڭقۇر ھېس قىلالايدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى چىنلىققا باب ئەمەلىي تەسىر مانا شۇ يەردە.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۆرنەكلىرىنى ئىجادىي ئۆزلەشتۈرۈش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ شېئىرىي پىكىرنى تېرەنلىككە ئىگە قىلىشۇ ئۇنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىكى بىر ئالاھىدىلىك بولۇپ، ئۇ شېئىرلىرىدا ئۆزىنىڭ ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەشتە خەلق ئىجادىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، شېئىرىي يارقىنلىقىنى كۈچەيتىشكە تىرىشقان. بىزگە مەلۇمكى، خەلق ئېغىز ئىجادىيەتلىرى خەلق ئاممىسىنىڭ كۆپ ئەسەرلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش پائالىيەتلىرى جەريانىدىكى بەدىئىي تەپەككۈرنىڭ مەھسۇلى ۋە تۇرمۇشقا قارىتا يەكۈنلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ ھازىرمۇ ۋە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ پارلاق ھاياتىي كۈچكە ئىگە. شۇڭا ئۇنى ئەينەك قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار ھېكمەت ھېسابلايمىز. روزى سايىت ئەسەرلىرىدە بۇ ھېكمەتتىن مەنە ئۆزلەشتۈرۈپ، شېئىرلىرىنىمۇ بىر ھېكمەتلىك تۈسكە كىرگۈزۈشكە تىرىشتى. بۇ توغرىلۇق مۇنۇ مىساللارنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

تولۇنئىدەك جامالغا باقما، «كۆرگەن كۆزدە قالماپتۇ»،
تەمە گۈلخاندا يانغاننى يار قوينغا ئالماپتۇ.

«تېشى پال - پال، گىچى غال - غال» دېمەكنىڭ تەبىرى
چەكسىز،
پۇشايماندا ئۆتەر كىمكى «تېشى پال - پال» نى تاللاپتۇ.

*

*

سەنمۇ دەيسەن، مەنمۇ دەيسەن: گەر غېمى ئەلنىڭ غېمى،
جان غېمى نامەرد غېمى، مەن مەرد يىگىت، مەن زەر يىگىت.

يۇقىرىقى مىساللاردا «كۆرگەن كۆزدە قالماستىن»، «تېشى پال - پال، گىچى غال - غال»، «ئەرنىڭ غېمى ئەلدە» قاتارلىق ماقال - تەمسىللەر شېئىرىي پىكىر بىلەن ئورگانىك بىرىكىپ كەتكەن. شېئىرىي پىكىرنى راۋان، ئاممىباب تىل ۋە مۇناسىپ ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ ياردىمىدە روشەن ھەم مەنتىقىيلىق

كېلىدۇ مۇتلەق ناۋا باغ چېتىدىن.
 نەي كۈنى — نەينىڭ كۈبى ياغراق سادا،
 چىقىدۇ نەيدىن ئەمەس، دىل قېتىمىدىن.

نەي كۈبى — ياتلىق، مۇھەببەت ئەلچىسى،
 شوخ يىگىت چېلايدۇ باغقا يارىنى.
 تەۋرىنەر ياستوق، قۇلاقنىڭ پەردىسى،
 گاھ، شېرىن ئارزۇ چېكەر دىل تارىنى...

«نەي كۈبى — سۆيگۈ كۈبى» ناملىق يۇقىرىقى شېئىرنى
 ئوقۇغىنىمىزدا، يارغا بولغان كۈچلۈك ئىنتىلىشىنى نەي ساداسى
 ۋاستىسى بىلەن ئىزھار قىلىۋاتقان «شوخ يىگىت» بىلەن ۋىسال
 ئارزۇسىدا ئۇيقۇدىن بىدار بولغان گۈزەل قىزنىڭ يارقىن سىماسى كۆز
 ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ.

بىر كۈمۈش رەڭ لېنتىمۇ يەلپۈنگىنى،
 ياكى نۇرغۇن پەسكە ئوخشاپ كەتكىنى؟

.....
 زەن سېلىپ باقتىم، كۆرۈندى ئۇ ماخا،
 شايبى بەلۋاغ باغلىغان مەرد نوچىدەك.
 ئۈنچىسى مارجان بىلىندى، بۇزغۇنى-
 خۇددى ئاق رومالغا چەككەن چۈچۈدەك.

تاغ سۈيىدىن ئىبارەت بۇ مەۋجۇداتنىڭ شېئىرىي تەسۋىردە مۇنداق
 جانلىق، روشەن، يېقىملىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكى شائىرنىڭ ئىچكى
 تۇيغۇ - تەسىراتىنى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ ياردىمىدە
 ئوبرازلىق ئىپادىلەشكە تىرىشقانلىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئەگەر
 شائىر بۇ نۇقتىغا ئېتىبار بەرمىگەن بولسا، شېئىرنىڭ مەزمۇنى
 سۇنىڭ ئادەتتىكى ئېقىشىدىن ئىبارەت ئۆلۈك تەسۋىرىي چۈشەنچىدىن
 ھالقىپ كېتەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئومۇمەن، خەلق شائىرى روزى سايىت ئىجادىيەت ھاياتىدا
 تۈرلۈك ژانىرلار بويىچە قەلەم تەۋرىتىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ مەنىۋى
 ھاياتى ئۈچۈن بىر يۈرۈش شېئىر مېۋىلەرنى تەقدىم قىلدى،
 ئىجادىيەت ئېتىزىدىن بىر دۆۋە سامان ئەمەس، بەلكى دان بەردى.

ناۋادا قول قۇرۇق، ياشلىق كۆزى، لەۋزىدە گەپ كەلسە؛
يۈزىگە ئىشىك يېپىپ، ھەيدەپ كۆيۈڭدىن، ئوتقا تاشلاردىلا،
بۈگۈن ئۇ كەيتۈ سوۋغاتلىق، گۈلەيمە پايدا - نەپ كەلسە.
بىكار كەلمەيدۇ ئۇ بەرھەق غېمى بار، دەردى بار، ھال سور،
قولۇڭدىن كەلسە شەپقەت قىل، بېشىنى ئوڭلا ئەپ كەلسە.

يۇقىرىقى مىسرالاردا سۈرەتلەنگىنى ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا
كۆرۈلۈۋاتقان بىر خىل مەۋجۇدلىق بولۇپ، شائىر ئۇنىڭدا
سوۋغاتخۇمار نەپسىخورغا تەنە قىلىپ، ھاجەتمەن بىچارىگە ھېسداشلىق
قىلىش بىلەن بىرگە، نەپسىخور «بۇرادەر» لەرنىڭ ئىنسانلىق
بولۇشىنى، ھاجەتمەنلىرىنىڭ ھالىغا يېتىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. مانا
بۇ شېئىرنىڭ مەزمۇن قۇرۇلمىسى. شائىر ئەنە شۇ مەزمۇننى، يەنى
تۇرمۇش ۋەقەلىكىدىن تاللىۋالغان پاكىتنى ئۆز پېتىچىلا، ئەينەن
سۈرەتلەپ قويماي، بەدىئىي ئىجادىيەتنىڭ ئۆزىگە خاس پىرىنسىپلىرى
ئاساسىدا قايتا ئىشلەپچىقىرىپ، ئومۇملاشتۇرۇپ ئىپادىلىگەچكە،
ئەينەن سۈرەتلىگەنگە قارىغاندا مۇتلەق يۈكسەك ئىجتىمائىي ئەھمىيەت
تاپقان.

مەلۇمكى، تىل ئارقىلىق ئوبراز يارىتىپ تۇرمۇشنى ئەكس
ئەتتۈرۈشتە بايان، تەسۋىر، لىرىكا، توقۇلما قاتارلىق ھەر خىل
كونكرېت ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى ھەمدە تۈرلۈك ئىستىلىستىك
ۋاستىلەر قوللىنىلىدۇ. بۇلار ئىپادىلەشنىڭ مۇھىم ئامىللىرى
بولۇپ، بايان، تەسۋىر، لىرىكا، توقۇلما قاتارلىق ئىپادىلەش
ئۇسۇللىرى ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ،
ئۇنىڭ سىمپاتىك (تارتىش) كۈچىنى ئاشۇرۇشتا مۇھىم رول
ئوينىسا، نۆۋىتىدە ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرمۇ تىلنىڭ ئىپادىلەش
كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ئۇنى ئوبرازلىق، جانلىق، كونكرېتلاشتۇرۇشتا
ئۈنۈملۈك رول ئوينايدۇ. روزى سايت ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدە
ئىپادىلەشنىڭ بۇ مۇھىم ئامىللىرىنى ئۆزىنىڭ ئۆزگىچە ئىجادىيەت
مېتودى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ، ئەسەرلىرىنىڭ ئىپادە روشەنلىكىنى
ئاشۇرۇشقا تىرىشتى. شۇڭا، ئۇنىڭ ئىپىك ۋە لىرىك شېئىرلىرىنىڭ
قايسى بىرىنى ئوقۇسا، كىشىنىڭ كۆز ئالدىدا شۇ ئەسەرنىڭ تۈپكى
ئىدىيىسىگە خاس روشەن كارتىنا ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئاق كېچە، ئايدىڭ كېچە، جىمجىت يېزا،

ئابدۇللا مەتقۇربان

سېيىت ھاجىدىن نىياز ھېكمىبەگگىچە

سېيىت ھاجى بىلەن نىياز ھېكمىبەگ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆچمەس قارا داغلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن مىللىي مۇناپىقلار، شۇنداقلا يازغۇچى ئەبەيدۇللا ئىبراھىمنىڭ شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «تۈندىكى چاقماق»، «داغ» رومانلىرىدا يارىتىلغان مەڭگۈلۈك ئىبرەتلىك، يۇقىرى ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە بەدىئىي ئوبرازلاردۇر. نىياز ھېكمىبەگ ياقۇببەگ يېغىلىقى دەۋرىدە خوتەنگە ھاكىمبەگ بولغان، خەلقنى قان يىغلىتىپ، قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىغان شەخس. ئارىدىن بىر يېرىم ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئۆتكەن بۈگۈنكى كۈندىمۇ نىياز ھېكمىبەگ خوتەندە بىر ئىبرەتلىك شەخس سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. سېيىت ھاجى 1912-يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، چار رۇسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئىقتىسادىي تالان - تاراج ۋە سىياسىي جەھەتتىكى بۆلگۈنچىلىك سۈيقەستىنى ئىشقا ئاشۇرۇش غەرىزىدە دىنىي تون ۋە سودا ئاقساقىلى دېگەن يالغان نىقابقا ئورۇنۇپ بۆلگۈنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، داغدۇغىسى بېيجىڭ ۋە ياروپادىكى پېتېربورگغىچە يېتىپ بارغان «چىرىيە ۋە قەسى» نى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يازغۇچى ئەبەيدۇللا ئىبراھىم «داغ» ۋە «تۈندىكى چاقماق» رومانىدا بۇ ئىككى تارىخىي شەخسنى باش قەھرىمان قىلىپ، بىر تەرەپتىن، ئۇلارنىڭ رەزىل ھىيلە - مەكر بىلەنلا خاراكتېرلىنىدىغان ئىچكى دۇنياسىنى چوڭقۇر قېزىپ، ئۇلارنى ھازىرقى زامان ئۇقۇرمەنلىرىگە ئىبرەت قىلماقچى بولغان، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ يالقۇنلۇق خەلقپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك غايىسىنى نامايان قىلغان؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئەدەبىي ئەسەرلەردە، جۈملىدىن رومانلاردا سەلبىي تىپلارنىمۇ باش قەھرىمان قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى ئارقىلىق سىناق

خەلق ئاممىسى بۇ خەلقپەرۋەر شائىرنى يۈكسەك ھۆرمەت ۋە پەخىرلىنىش تۇيغۇسى بىلەن ياد ئېتىدۇ.

شائىر، تەتقىقاتچى، ژۇرنالىست مۇھەممەد توختى ئەھمەد 1951 - يىلى چىرا ناھىيە بازار ئىچىدە تىجارىتىچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1983 - يىلى فېۋرالدا قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتىنى پۈتتۈرگەن بولۇپ، ھازىر خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى گېزىت - ژۇرنال تەھرىراتىدا ئىشلەمەكتە.

مۇھەممەد توختى ئەھمەد «خوتەن گېزىتى» نىڭ 1964 - يىلى 9 - ئاپرېل سانىدا ئېلان قىلىنغان «ۋەتىنىم» ناملىق شېئىرى بىلەن ئىجادىيەت سېپىگە كىرىپ كەلگەندىن بۇيان، ھەر دەرىجىلىك گېزىت - ژۇرناللاردا مىڭ پارچىدىن ئارتۇق ھەر خىل ژانىردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى؛ «جانان بىلەن ئېيتقان ناخىلار» (بىرلەشمە) ناملىق شېئىرلار توپلىمى نەشر قىلىنغاندىن باشقا، «گۈلدەستە»، «بۇلبۇل ناۋاسى»، «ئارزۇ بوستانى» قاتارلىق 10 نەچچە پارچە شېئىرلار توپلىمىغا ۋە 1990 - يىلى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى ئالماتىدا «يازغۇچى» نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «تەڭرىتاغ سادالىرى» ناملىق شېئىرلار توپلىمىغا بىر تۈركۈم شېئىرلىرى كىرگۈزۈلدى.

ئۇنىڭ يەنە بىر گەۋدىلىك تۆھپىسى ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرىدە كۆرۈلدى. ئۇ 1980 - يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىن باشلاپ «ئىپىك شېئىرلار توغرىسىدا»، «شېئىرىيەتتىمىز» ئارزۇ ۋەزنى» قاتارلىق 60 پارچىدىن ئارتۇق ئەدەبىي - ئىلمىي ماقالىلارنى، «تەسەللى ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىدۇر»، «ئۇچىدان ھەقىقەتدە ئويلىغانلىرىم» ... قاتارلىق 50 پارچىدىن ئارتۇق بولمىسىنىڭ ماقالىلارنى يېزىپ ئېلان قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە «ئىمىر ھۈسەيىن قازىھاجى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيەتلىرى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە» قاتارلىق بەزى ئىلمىي ماقالىلىرى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، خەنزۇ ئۇقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشتى. «تارىم ساھىلىدا» ناملىق ئەدەبىي - ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1999 - يىلى نەشر قىلىندى. ئۇ يەنە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى دۇرمانلىرىنى «بۇلاق»، «مىراس»، «يېڭى قاشتېشى» قاتارلىق ئەدەبىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلدى.

ئۇ ھازىر جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەت يازغۇچىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتى، شىنجاڭ يازغۇچىلار جەمئىيىتى، خوتەن ۋىلايەتلىك يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى.

باستۇرۇپ كېلىدۇ ۋە پادىشاھ ھەبىبۇللاخاننىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلىپ كەلگەن ئاۋامدىن 40 مىڭ كىشىنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ. ئاغزىدا قانغا بويالغان بۇ زېمىنغا كىشىكاغىسى نىيازنى ھاكىمبەگلىككە تەيىنلەپ قويۇپ كېتىدۇ. نىياز خوتەندە ھاكىمبەگ بولغان 10 نەچچە يىلدا خەلققە قاراتقان ئالۋان - ياساق، زۇلۇم - سىتەم ۋە قىرغىنچىلىقتا ئۆزىنىڭ ھەر قانداق خوجايىنىنى بېسىپ چۈشىدۇ. كېيىنچە، ياقۇپبەگ تەختىنىڭ غۇلاپ كېتىش ئېھتىماللىقىنى ئالدىن ھېس قىلغان نىياز يەنە بىر قېتىم خوجايىن ئالماشتۇرۇش نىيىتىدە، ئىچكى جۇڭگودىن كەلگەن زوزۇختاڭ، ليۇجىڭتاڭ چېرىكلىرى بىلەن مەخپىي ئالاقە ئورنىتىدۇ، ياقۇپبەگنىڭ غەزىنىسىنى بۇلاپ، ھوشۇر بەگنى قاچۇرۇۋېتىدۇ، كورلىغا كېلىپ، ياقۇپبەگنى ئۆلتۈرۈشكە قاتنىشىدۇ، سۇلالە چېرىكلىرىنى خوتەنگە باشلاپ كېلىپ، باش سەركەردىگە پارا بېرىش ھېسابغا يەنە يەكەننىڭ ھاكىمبېگى بولىدۇ. نىياز ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ مەنچىڭ چېرىكلىرى، كۇچا خوجىلىرى، خۇيزۇلار ۋە ياقۇپبەگ قاتارلىقلارنىڭ يالقىنىنى يالايدۇ. بۇ جەرياندا كىم ئاجىزلىسا شۇنى يىقىتىدۇ، كىم كۈچلۈك بىلىنسە شۇنىڭغا بېقىنىپ، تاپىنىنى يالايدۇ، ئۆزىنىڭ بېشىنى سىلغانلارنىڭ ئورسىنىنى كولايدۇ. مەسىلەن، نىياز كىچىك ۋاقتىدا ئۆزىنى بېقىپ چوڭ قىلغان قاسىم ئوتۇنچىنىڭ بىر بارىقىنى چىشلەپ ئۈزۈۋالىدۇ (نىيازنىڭ بۇ ئىشىنى بەلكىم ئۇنىڭ كىچىكلىكى، خاراكتېرىنىڭ تېخى تۈگەللەنمىگەنلىكى نۇقتىسىدىن كەچۈرۈشكۈمۇ بۇلار، لېكىن بىزدە «بولمىغان زىرائەت كۆكىدىن مەلۇملۇق» دەيدىغان بىر گەپمۇ بار)، ئۆزىگە «ئادەمگەرچىلىك» نىڭ يولىنى ئۆگەتكەن دۇڭ داربىندىن يۈز ئۆرۈپ، ئۇنىڭ نومۇس ۋە پۇشايىماندىن ئۆلۈۋېلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ؛ ئۆزىنى خېلى يۇقىرى مەنەسپ ۋە تاغلاردەك دەپنە-دۇنياغا ئىگە قىلغان ياقۇپبەگكىمۇ قىلتاق قويدۇ؛ ئۇ سۇلالە چېرىكلىرى قايتا كەلگەندە، بېشىنىڭ ئامان قالغىنىغا شۈكۈر قىلماي، ئەكسىچە، يەكەننىڭ ھاكىمبېگىلىك ئورنىنى كىچىك چاغلان توپىلاڭ، كۆتۈرمەكچى بولغىنىدا، قىلمىشى پاش بولۇپ قېلىپ قولغا ئېلىنىدۇ ۋە قەشقەر خان ئامبىلى ئالدىغا يالاپ ئېلىپ مېڭىلغاندا قاسىم ئوتۇنچى، يەنى كېپەك دەرۋىش تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. خۇددى

قىلىپ، بەدىئىي ئەسەرلەردىكى باش قەھرىمانلارنىڭ ئورنىنى كۆپ خىللاشتۇرۇش ۋە كېڭەيتىش ئۈچۈن تىرىشقان. يازغۇچىمىزنىڭ بۇ ئىككى پارچە تارىخىي روماندا يورۇتقان ئىدىيىسى خەلقىمىز ئۈچۈن مەڭگۈ ۋاقتى ئۆتمەيدىغان ۋە قىممىتىنى يوقاتمايدىغان ۋە تەنپەرۋەرلىك، بىرلىك، ئىتتىپاقلىق ئىدىيىسىدىن ئىبارەت. مەسىلەن، «تۈندىكى چاقماق» رومانىدا، سېپىت ھاجى ئۆزىنى نېقىلاپ، ئاق كۆڭۈل خەلقنىڭ نادانلىقى، دىنىي مايىللىقى قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىپ، بىر قىسىم كىشىلەرنى ئالداپ ۋە قورقۇتۇپ، زوراۋانلىق ۋە ئۆكتەملىك قىلىدۇ. ئىچكى جۇڭگودا مەنچىڭ ئىستىبداتى ئاغدۇرۇلغان، يېڭىدىن قۇرۇلغان جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنى تېخى ھەممە كىشى ئېتىراپ قىلىپ ئۈلگۈرمىگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە، يۈەن شىكەي دىپلوماتىيە جەھەتتە ساھۈنلۈك سىياسىتى يۈرگۈزگەن ئاشۇنداق پەۋقۇلئاددە پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، خەلقىمىزنى باشپاناھسىز قالدى دەپ بىلجىرلايدۇ، ئۆزىنى يېڭى باشپاناھ قىلىپ كۆرسىتىپ، «ئاقپاشا» نىڭ پۇقرالىق گۇۋاھنامىسىنى تارقىتىدۇ، كەڭ كۆلەمدە بۆلگۈنچىلىك، ئىغۋاگەرچىلىك قىلىدۇ، پۇقرالارغا بولغان ئالۋان - ھاشارنىڭ تۈرىنى كۆپەيتىدۇ، قان تۆكۈپ ئادەم ئۆلتۈرىدۇ. سېپىت ھاجىنىڭ بۇنداق زومىگەرلىكىگە چىدىمىغان يەرلىك خەلق مىراب بېگى سۈپۈرگىئاخۇن پاسىبانلىقىدا قوراللىق ئىسيان كۆتۈرۈپ، سېپىت ھاجىنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى خەلق ئالدىدا ئاشكارىلايدۇ. شۇ ئارقىلىق ئاپتور «نادان پۇقرالاردىكى نادانلىق تۈپەيلىدىن تۇغۇلغان ۋە تەن قىممىتىنى كەم ساناش، مىللەت غۇرۇرى دېگەن قىممەتلىك نەرسىگە سەل قاراش، ئۆز قەدرىنى چۈشەنمەسلىك» ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، ئوقۇرمەنلەرگە ۋە تەننىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى قوغداش، مىللەتنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىنى ساقلاش، تارىخ ئالدىدىكى بۇرچىنى ئادا قىلىش، ئەۋلادلار ئالدىدا جاۋابكار بولۇش تەربىيىسى بېرىدۇ.

«داغ» رومانىدا بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئاممىتى قاچقان ياقۇپبەگ بۇ مۇقەددەس زېمىننى يەنە بىر قېتىم قانغا بۇيايدۇ. بىر خوتەننىڭ ئۆزىدىلا ھىيلە - مەكر ئىشلىتىپ، «ھاجى پادىشاھ» ھەببۇللاخان ۋە ئۇنىڭ ئوردىدا ئەركانلىرىنى ئۆلتۈرىدۇ، خوتەن خەلقى تامامەن تەييارلىقسىز تۇرغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، خوتەن زېمىنىنى

بەرگەن. بۇ جەھەتتىن، پەقەت كېيىن يۈز بەرگەن ۋە قەلىك تەسۋىرلەنگەن «تۈندىكى چاقماق» رومانى بىر بەدىئىي ئەسەر شەكلىدە سەككىز يىل بالدۇر دۇنياغا كەلگەن، خالاس. ئۇنىڭ ۋە قەلىكىمۇ كونكرېت ۋە ئويىپكىتىپ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن چىرا بىلەنلا چەكلەنگەن. ئەمدى XIX ئەسىرنىڭ 60، 70 - يىللىرىدىكى ۋە قەلىك ئەكس ئەتتۈرۈلگەن «داغ» رومانى «تۈندىكى چاقماق» تىن سەككىز يىل كېيىن يورۇقلۇققا چىققان، ئۇنىڭ ۋە قەلىكىمۇ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە كەڭ يېيىلغان ئاساستا كەڭ ئىجتىمائىي، تارىخىي ۋە جۇغراپىيىلىك ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە قىلىنغان. ئىككىنچىدىن، سېپىت ھاجى خاراكتېرىدىكى نۇرغۇن نازۇك تەرەپلەر نىياز ھېكمىبەگنىڭ كىشىلىك ھايات مۇساپىسىدە بېسىپ تۈگىتەلمىگەن يولىنى داۋاملاشتۇرغۇچى دېيىشكە بولىدۇ. قىسقىسى، ئەبەيدۇللا ئىبراھىمنىڭ «داغ» ۋە «تۈندىكى چاقماق» رومانىنى بىرىكتۈرۈپ ئوقۇغاندا، مەيلى سۈزىت قۇرۇلمىسى، ۋاقىت ياكى پېرسوناژلار خاراكتېرى جەھەتتىن بولسۇن، ئۇقۇرمەنگە بېرىدىغان تۇيغۇ ۋە تەسىرى يەككە ھالىتىدىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ تولۇق، چوڭقۇر ۋە مۇكەممەل بولىدۇ. بۇ، سېپىت ھاجى ۋە نىياز ھېكمىبەگنىڭ خاراكتېر جەھەتتە خېلى كۆپ ئورتاقلىققا ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. سېپىت ھاجى بىلەن نىياز ھېكمىبەگ خاراكتېرىدىكى بۇنداق ئورتاقلىق «تۈندىكى چاقماق» ۋە «داغ» رومانىدىلا ئەمەس، بەلكى بۈگۈنكى ئۇيغۇر رومانچىلىقىدىكى ئوبرازلار سىستېمىسىدىمۇ ئۆزگىچە ئورۇن تۇتىدۇ.

سېپىت ھاجى بىلەن نىياز ھېكمىبەگ خاراكتېرىدىكى ئورتاقلىقلارنى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

ئىچ كۆزلۈكتىن ئىبارەت بۇنداق ئورتاقلىق سېپىت ھاجى بىلەن نىياز ھېكمىبەگنىڭ ۋۇجۇدىدا بالىلىق دەۋرىدىلا بىخلانغان، ئۇلارنىڭ يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ تەمەخۇرلۇق بىلەن بېرىكىپ، بارا-بارا ئۇلارنى ئىنسان قېلىپىدىن چىققان قارا نىيەتچىلەرگە ئايلاندۇرۇۋەتكەن. مەسىلەن، ئۆسمۈر ۋاقتىدىكى نىياز باققان دادىسى قاسىم ئوتۇنچىنىڭ گېپىگە كىرمەي، ئۇنىڭ بىر بارمىقىنى چىشلەپ ئۈزۈۋېلىپ قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، شەھەرگە كېلىپ «ئىگىسىز قوتۇر ئىتتەك ئۇرۇلۇپ - سوقۇلۇپ يۈرىدۇ»، پاناھلىنىش ئۈچۈن،

«تۈندىكى چاقماق» رومانىدىكىگە ئوخشاش، «داغ» رومانىدىمۇ يازغۇچى ئەبەيدۇللا ئىبراھىم ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 60-، 70- يىللىرىدىكى شىنجاڭنىڭ بىر مەزگىلىنىڭ ھاقارەتلىك تارىخىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ ۋە يۈكسەك دەرىجىدە ئوبرازلاشتۇرۇپ، قايتا ئەسلىتىش ئارقىلىق ئۆز ئۇقۇرمەنلىرىگە تارىختىكى ئىبرەتلىك ساۋاقلارنى قوبۇل قىلىش ۋە ئەستە چىڭ ساقلاش، بىخۇدلۇقتىن ساقلىنىش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلاشقا، مىللەتنىڭ ئىززەت - غۇرۇرىنى دەپسەندە قىلىشقا ئۇرۇنغان ھەر قانداق ئادەم ۋە ھەر قانداق ھەرىكەتلەردىن پەخەس بولۇشقا بېشارەت بېرىدۇ. بۇ ئىككى پارچە روماندىن يازغۇچىنىڭ ئۇقۇرمەنلەرگە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى بېرىشتە، توقۇلما قىلىنغان ۋەقەلىك ۋە توقۇلما قىلىنغان تىپلارغا قارىغاندا تارىختا ھەقىقىي سادىر بولغان ۋەقەلىك ۋە تارىختا ھەقىقىي ئۆتكەن شەخسلەرنى تەسۋىرلەش ئۈنۈمىنىڭ زور ئىكەنلىكىنى، پەقەت شۇنداق قىلغاندا، ئاندىن ئۇقۇرمەنلەرنىڭ قەلبىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكىلى بولىدىغانلىقىنى ئاڭلىق تونۇغانلىقىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ.

ناۋادا، «تۈندىكى چاقماق» رومانىدىكى ۋەقەلىكنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى چىرا زېمىنىدىلا يۈز بەرگەن، ئاز بىر قىسىملا ئىلچى بازىرىغا تۇتىشىدۇ دېسەك، «داغ» رومانىدىكى ۋەقەلىك ياقۇپبەگنىڭ شىنجاڭدىكى قوراللىق زومىگەرلىكى، بولۇپمۇ نىياز ھېكمبەگنىڭ جىنايەتلىك كەچۈرمىشلىرىنى يىپ ئۇچى قىلىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنىڭ ھەممىلا يېرىگە يېيىلىدۇ. ئىككى رومان ۋەقەلىكىدە، بىرىنىڭ بۇنداق يىغىنچاقلىققا، يەنە بىرىنىڭ بۇنداق يېيىلىشچانلىققا ئىگە بولۇشى رومانلاردىكى باش قەھرىمانلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى بىلەن، شۇنداقلا يازغۇچى بەدىئىي ماھارىتىنىڭ بارغانسېرى پىشىپ بېرىۋاتقانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا، «تۈندىكى چاقماق» بىلەن «داغ» قوشىڭىزەك ئەسەرلەر ھېسابلىنىدۇ. تېخىمۇ قاتتىق تەلپ بىلەن قارىغاندا، ھەتتا «تۈندىكى چاقماق» نى «داغ» نىڭ داۋامى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. چۈنكى بىرىنچىدىن، «داغ» رومانىدىكى ۋەقەلىك زامان نۇقتىسىدىن ئالغاندا ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 60-، 70- يىللىرىدا يۈز بەرگەن بولسا، «تۈندىكى چاقماق» رومانىدىكى ۋەقەلىك XX ئەسىرنىڭ 10- يىللىرىدا يۈز

تاماقلىق ئادىتى يېتىلدۈرىدۇ. بارلىق مال - مۈلكىنى تاۋكادا ئۆتۈرۈۋېتىپ، ئەلەمگە چىدىماي ئۆلۈپ كېتىۋاتقان دادىسىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە، دادىسىنى ئۇتۇۋالغان قىمارۋاز سودىگەرنىڭ دۇنيا-دەپتىسىنى جىددە شەھىرىدە قولغا چۈشۈرۈپ، ئۇ سودىگەرنىڭ ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولىدۇ. سېپىت ھاجىنىڭ ئۆز پايىقىغا چار پادىشاھنىڭ شوپىنىسىنى باغلاپ، چىرا زېمىنىغا سودا ئاقساقلىقى سالاھىيىتىدە كېلىشىمۇ، بۇ يەردە شايبى، ئەتلەس، گىلەمچىلىك ئۈستىخانلىرىنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈش؛ قاشتېشى ۋە ئالتۇن كانلىرىنى ئېچىشىمۇ، ئاق مەسچىتكە ئىمام، يۇرتقا قازى، ئابلىز قارىغا كويغۇغۇل بولۇش، ھەتتا بازار بېگى نادىرخان، ئىشېشى ئابدۇراخمان كۆككۈزلەرنى ئەپچىللىك بىلەن كۆزدىن يوق قىلىشى ... ئۇنىڭ ئاشۇ ئاچ كۆزلۈكى، ئاشۇ كۆرۈلۈكى ۋە ئۇنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى بولغان قارا نىيىتىنى ئاساس قىلىدۇ. بۇنداق ئاچ كۆزلۈكنى نىياز ھېكمىبەگ بىلەن سېپىت ھاجى خاراكتېرىنىڭ يادروسى دېسەك، بۇ ئىككى شەخسنىڭ ھەممە قىلىشى ۋە ئۇرۇنۇشلىرى ئاشۇ يادرونى مەركەز قىلىدۇ. ئاچ كۆزلۈك تارىختىكى ھەر قانداق بىر ئەزگۈچى سىنىپ ۋەكىللىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى دېسەك، نىياز ھېكمىبەگ بىلەن سېپىت ھاجىنى دەل ئەزگۈچى سىنىپ ۋەكىللىرىدىن بولۇپ، ئاچ كۆزلۈكتىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدىلىك ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدا ئەڭ گەۋدىلىك ھالدا ئىپادىلىنىدۇ. سېپىت ھاجى چىرىدا تۇرغان بىر مەزگىل ئىچىدە، گەرچە ئاۋام ئالدىدا ئۆزىنى «سەئىد ئەۋلادى» («تۈندىكى چاقماق» رومانى 70 - بەت) دەپ ئاتاىپ، قولىدىن تەسۋىينى، ئېغىزىدىن ئىماننى چۈشۈرمەيدىغان ئەۋلىيا سۈپەت كارامەت ئىگىسى قىلىپ كۆرسەتسىمۇ، يەنە كېلىپ ئۆزىنى «باشپاناھسىز قالغان بۇ يۇرت» نىڭ قۇتقۇزغۇچىسى، «يۇرت پۇقرالىرىنى ئەمىنلىك، ئىناقلىققا باشلاش يولىدا باش قاتۇرماقتىمەن، بۇ يەردىمۇ ئاقپاشا يېرىدىكىگە ئوخشاش تەرتىپ - قائىدە تۇرغۇزۇشقا، ئاۋاتلىق، مەمۇرچىلىق بەرپا قىلىشقا تۇتۇنماقتىمەن» («تۈندىكى چاقماق» رومانى 74 - بەت) دەپ پو ئاتىسىمۇ، لېكىن ماڭغان - تۇرغانلا يېرىدە نىزاھ پەيدا قىلىپ، ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سالىدۇكى، ھەممىشە «قۇرئان كەرىم»، ھەدىس قاتارلىق مۇقەددەس كىتابلارنى شېپى كەلتۈرۈپ دەيدىغان بىرەر

قىش كۈنلىرى تېخى تەپتى كەتمىگەن تونۇر بېشىدا، غىشى خۇمدانلىرى ئالدىدا تۈنەيدۇ، تاپالمىسا يەپ، تاپالمىسا ئاچ يۈرىدۇ. ئىش خۇشياقمىغانلىقتىن، ئوغرىلىق قىلسا تۇتۇلۇپ، ئۆلگۈدەك تاپاق يەيدۇ. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە تەقدىر ئۇنى يەكەننىڭ چېرىكچى ئامبىلى دۇڭ دارىغا ئۇچراشتۇرىدۇ. دۇڭ دارىن نىيازنى بالىچىلاپ بېقىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ تىلىنى ئۆگىتىدۇ. ئۇنى ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ۋە ھايات قارىشى بويىچە تەربىيەلەپ، ئۇنىڭغا «... ئاغزىڭغا كىم ئەمچەك سالسا، ئاناڭ شۇ، كىم سېنى ئارىغا ئالسا، قەۋمىڭ شۇ» («داغ» رومانى 188 - بەت)، «... كۆزۈڭنى ئويغاننىڭ كۆزىنى ئوي، چىشىڭنى تۆككەننىڭ چىشىنى تۆك، قىساسقا كەلگەندە، ئاناڭ بولسىمۇ ئايىپ ئولتۇرما...» («داغ» رومانى 190 - بەت)، «كىم سېنى ئاكاڭغا ئىشەن دەپتۇ؟ ھېلىغۇ ئاكاڭ ئىكەن ئاناڭ بولسىمۇ گۇمانلان، ئاناڭ بولسىمۇ گۇمانلان، گېزى كەلسە ئۆزۈڭدىنمۇ گۇمانلان...» («داغ» رومانى 490 - بەت) دەپ نەسەت قىلىدۇ. بالىلىق ۋاقتىدىكى غۇربەتچىلىك تۇرمۇش، بولۇپمۇ دۇڭ دارىننىڭ ئىبرەتلىك نەسەتلىرى نىيازنىڭ قەلبىدىن ئادەمگەرچىلىكنىڭ بارلىق ئىزنالىرىنى پاك - پاكىز سۈپۈرۈپ تاشلاپ، ئۇنىڭدا ئۆزۈملا دەيدىغان شەخسىيەتچىلىك ۋە نېسۋىسىگە مەڭگۈ قانائەت قىلمايدىغان ناشۇكۈرلۈك - ئاچ كۆزلۈك خاراكتېرى ئورۇن ئالىدۇ. نىياز ھېكمىبەگ ئاشۇ شەخسىيەتچىلىك، ئاچ كۆزلۈكنىڭ ۋەسۋەسىسى بىلەن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئۆزىنىڭ بېشىنى سىلاپ قاتارغا قوشقان، بەشىنچى جەرىكىلىك ئىشكىئاغىسى مەرتىۋىسى بېرىپ ئەمەل سورۇنىغا باشلاپ كىرگەن دۇڭ دارىننى ئۆلۈۋېلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ («داغ» رومانى 191 -، 146 - بەتلەر)، 10 يىللىق خوجايىنى ياقۇپبەگنى قىلتاققا دەسسىتىدۇ («داغ» رومانى 524 - بەت)، يەكەندە پىتنە - پاسات تېرىپ، توپىلاڭ كۆتۈرمەكچى بولىدۇ («داغ» رومانى 588 - بەت) ۋە ئاخىر ئۆزىنىڭ بېشىنى يەيدۇ.

سېيىت ھاجىدىكى نەپسانىيەتچىلىك بىلەن ئاچ كۆزلۈكمۇ نىياز ھېكمىبەگدىكىگە ئوخشاش ئۇنىڭ بالىلىق ۋاقتىدىلا يىلتىز تارتىدۇ («تۈندىكى چاقماق» رومانى 295 -، 296 - بەتلەر). ئەمدىلا يەتتە ياشقا كىرگەن سېيىت ئەسلىي بولۇشقا تېگىشلىك نورمال تەربىيىنىڭ كەملىكىدىن، ئۆز ۋۇجۇدىدا ھالال ياشاش ئەمەس، بەلكى ھارام

«دۇرۇس، خوتەندە مازار - ماشايىخلار ساماندىك تولا، دېمەك خوتەندە، خوتەنلىكلەرنىڭ قولىدا شېھىت بولغان سەركەردە، ئەمەلدارلارمۇ ساماندىك تولا. ئۇلار شەمشەر يالىڭاچلاپ، تۇغ تارتىپ، قايىقلاردىن بۇر كېلىپ بۇ گۈزەل يۇرتنى ئەل قىلىشماقچى بولۇشقان، خوتەنلىكلەرنىڭ مەجەز - خۇلقىنى، خۇي - پەيلىنى ھېسابقا ئالمىغان. مانا مۇشۇ چوڭ خاتالىق ئۇلارنى ئەجەل ئاغزىغا سۆرەپ ئاپارغان. ئەرەب دەشتىنى، خارەزىم داللىرىنى تىترەتكەن ئەرەب، پارس سەركەردىلىرىنىڭ سەۋەنلىكىمۇ، ئىككى ئەۋلاد قاراخانلار سۇلتانلىرىنىڭ خاتاسىمۇ دەل مۇشۇ يەردە. خۇللاس، خوتەنلىك جاھىللار بىلەن يۈزمۇيۈز تۇتۇشقان ھەر قانداق ئەخمەق سەركەردە خوتەندە ئەزەلدىن نۇسرەت قازىنالمىغان. جەڭگە ئەمەس، رەڭگە، يەنى ئەقىلغا تايانغانلارلا بۇ زېمىندا پۈت دەسسەپ تۇرالمىغان...» («داغ» رومانى 400 - بەت). شۇڭا، نىياز ھېكىمىگە «بىلىش كېرەككى، پۇقرانىڭ مەنئۇيىتىنى رام قىلمىغۇچە، يۇرتنى ئەل قىلغىلى بولمايدۇ، يۇرت ئالغاندا قىلىچ ياكى پەمگە، يۇرت سورىغاندا ئەقىلغا تايىنىشتىنمۇ ئوبدانراق چارە بولمىسا كېرەك...» («داغ» رومانى 141 - بەت) دېگەن خۇلاسگە كېلىدۇ.

سېيىت ھاجىغا قاراپ باقايلى:

«بېقىر بۇ يەرگە كارۋان تارتىشتىن بۇرۇن، سودا قىلىپ ئۇ تەرەپلەرگە بېرىپ قالغانلاردىن ھازىرقى خوتەنلىكلەرنىڭ مەجەز - خۇلقى توغرىسىدا كۆپ گەپلەرنى ئاڭلىدىم. ئۇلار سىرتىدىن قارىغاندا ياۋاشتەك تۇرغىنى بىلەن، ئىچى كۈچلۈك، مۇبادا ئانى تاپىمەن دېسەك، سېنى ئەسلا كەچۈرمەيدۇ. بىرنى بىر دەپ، ئۆز ئەقىدىسىدە چىڭ تۇرۇپ، سەن بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىدۇ. ئۇنداق چاغلاردا ئۇلار بىر ئاپەت، توسقىلى بولمايدىغان بىر سەل. تۈركىستان تارىخىغا نەزەر تاشلايدىغان بولساق، ئۇنداق ئىشلار ئاز ئەمەس» («تۈندىكى چاقماق» رومانى 259 - بەت).

«چىرىمىنىڭ ھەر بىر تېشى ئۆزگە يۇرتتىن كەلگەنلەرنىڭ قېنى بىلەن بويالغان. ھەر بىر زەررە تۇپرىقى سىرتتىن جاھات ئېچىپ كەلگەنلەرنىڭ يېشى بىلەن ئەمدەلگەن. ئاشۇ قېتىمقى جەڭدە شېھىت بولغان 20 نەچچە مىڭ لەشكەرنى قويۇپ تۇرايلى، مەشھۇر لەشكەر باشلىقلىرى ۋە سىپاھلاردىن ئىمامى نەسرەددىن، ئىمامى مۇئىددىن،

كەلىمە سۆزىگە لايىق قىلچىلىك بىرەر ياخشى ئىش قىلمايدۇ. نىياز ھېكىمبەگنىڭ خوتەنگە ھاكىمبەگ بولغان 10 يىلىلا ئالغاندىمۇ، گەرچە ئۇ ئۆزىنى ياقۇببەگنىڭ ئالدىدا: «جانابى بۇرادىرىمىز نىياز ھېكىمبەگ گۈزەل خوتەن دىيارىنى مۆرۈۋەتلىك ئالىملىرىنىڭ چوڭ ئىلتىپاتى ۋە ئاماننى دەپ بىلىپ، ئادىللىق، ئاسايىشلىقتا تەسەررۇپ قىلىپ تۇرۇپتۇ» («داغ» رومانى 253 - بەت) دەپ ماختانغان بولسىمۇ، لېكىن خوتەن كاتتىلىرىغا: «ئالدىڭلاردا تۇرغىنى يۇرت ھاكىم بېگى نامىغا بەرپا قىلىنىش 12 ئوردىنىڭ ئەڭ كاتتىسىدۇر، خوتەن دىيارىدا ئەزەلدىن بولۇپ باقمىغان بۇ مۆجىزاتنى قانغۇچە كۆرۈپ، كۆزۈڭلارنى مۇنەۋۋەر قىلىڭلار» («داغ» رومانى 477 - بەت) دەيدۇ. بۇ بىر جۈملە سۆزدىن ئۇنىڭ خوتەندە تۇرغان 10 نەچچە يىلدا خوتەن خەلقىنى قانچىلىك ئەزگەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. نىياز ھېكىمبەگلەر يۈرگۈزگەن قەتلىئامدا يولدىشىدىن، ئوغلىدىن ئايرىلغان بىر ئانا ئاچارچىلىقتىن قەغىش قىلىۋاتقان بالىلىرىنى سىلەرگە چامغۇر پىشۇرۇپ بېرىمەن دەپ، قازانغا تاش سېلىپ قاينىتىپ ئالدايدۇ («داغ» رومانى 112 - بەت)، ئايىمۇھەممەتنىڭ لايىقى سالامەتخان ئاچارچىلىق ئاپىتىگە چىدىماي، ئۆزىنىڭ قىزلىق ئىچىتىنى، غۇبارسىز مۇھەببىتىنى تۆت چارەك (36 كىلوگرام) قوناق مېھرى ھەققى قىلىنغان غايىب بىر نىكاھقا تېگىشىۋېتىدۇ («داغ» رومانى 162 - بەت) ... ئەمما نىياز ھېكىمبەگ ئۆزىنىڭ ئوردىلىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ ئادەم بويى كېلىدىغان تامللىرىنى پۈتۈنلەي تۇخۇمنىڭ ئېقىدا يۇغۇرۇلغان ئاق سېغىزدا سۈۋىتىدۇ («داغ» رومانى 477 - بەت)، بۇ ئۇنىڭ ئاچ كۆزلۈكىنىڭ ئىنتايىن روشەن ۋە ناھايىتى كىچىك بىر دەلىلىدىن ئىبارەت. ئۆزى دۇچ كېلىۋاتقان ئويىپىكتىنى ئىنتايىن ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر تەھلىل قىلىش، ئويىپىكتىنىڭ ئەڭ ئاجىز ھالقىسىدىن قول سېلىش ئارقىلىق كۆزلىگەن مەقسىتىگە يېتىش جەھەتتە، نىياز ھېكىمبەگ بىلەن سېيىت ھاجى تومۇرداش شەخسلەر ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، نىياز خوتەندە ھاكىمبەگ بولغاندا، خوتەن خەلقىنىڭ قانلىق تارىخى ۋە قەيسەر خاراكتېرى ئۈستىدە ئەتراپلىق تەھلىل ئېلىپ بارىدۇ. ئۇ خالمان پاناساتتىن سوراپ، جاۋابسىز قالغان بىر سوئالغا ئۆزى جاۋاب بېرىپ شۇنداق دەيدۇ: «ئەندە رىيالىتىمىز ھەقىقەتتە نەرسە...

(«تۈندىكى چاقماق» رومانى 264 - ، 265 - بەتلەر) .
 نىياز ھېكمىبەگ ۋە سېيىت ھاجىنىڭ يۇقىرىقى بايانلىرى بىرىنچىدىن، بۇ ئىككى شەخسنىڭ خوتەن دىيارىنىڭ ئەرەب ئىستېلاسى ۋە يۈسۈپ قادىرخان دىنىي يېغىلىقىدىن بۇيانقى قانلىق ۋە شانلىق تارىخىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغانلىقىنى، شۇ ئارقىلىق بۇ يۇرت خەلقىنىڭ مەجەز - خۇلقىنى ناھايىتى پىششىق ئىگىلىگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئۇقۇرمەن يۇقىرىقى بايانلارنى ئوقۇۋېتىپ، ئەجدادلىرىنىڭ تارىختىن بۇيانقى قەھرىمانلىق، ۋە تەنپەرۋەرلىك جاسارىتىگە، ھەتتا نىياز ھېكمىبەگ ۋە سېيىت ھاجىغا ئوخشاش دۈشمەن كۈچلەرنىڭمۇ قايىل بولغانلىقىنى چۈشىنىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، بۇ مىللىي ۋە سىنىپىي زومىگەرلەرنىڭ ئۆز مۇددىئالىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھۇجۇم نىشانى سۈپىتىدە خەلقىمىز ۋۇجۇدىدىكى ئەڭ ئەجەللىك نۇقتىلارنى قارىغا ئالغانلىقىنى بىلىدۇ، ئاخىرىدا، نىياز ھېكمىبەگ بىلەن سېيىت ھاجى يولغا قويغان خەلقىنى نادانلاشتۇرۇش سىياسىتىنىڭ ماھىيىتىنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ.

سېيىت ھاجى چىرىدا «ئىسلام ئەقىدىسىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ۋە جىدىدىن يۇرت پۇقرالىرىغا بىر كاتتا مەدرىس سېلىپ بەرمەكچى» («تۈندىكى چاقماق» رومانى 265 - بەت) بولىدۇ. لېكىن ئۇ ھاپىز مەخسۇمغا:

«پېقىرنى مەدرىسە سېلىپ، قارىغۇنىڭ كۆزىنى ئېچىپ قويسا كېرەك دەپ ئويلاپ قاپتۇلا - دە ... ئەيسانىڭ ئېشىكى مەككىگە 40 قېتىم بارسىمۇ، يەنە ئېشەكلىكىنى قىلىۋېرىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش، قارىغۇ قارىغۇ پېتىچە قېلىۋېرىدۇ ۋە يېتىلگەن يېرىگە ياق دەبەستىن ماڭىۋېرىدۇ» («تۈندىكى چاقماق» رومانى 266 - بەت) دەيدۇ. ئۇ يەنە ھاپىز مەخسۇمغا رەئىيەنى ئاسارەت ئىچىدە تۇتۇش ھەققىدە نەسىھەت قىلىدۇ («تۈندىكى چاقماق» رومانى 267 - بەت) .

مەيلى نىياز ھېكمىبەگ ياكى سېيىت ھاجى بولسۇن، ئىسلام دىنىغا بولغان ئېتىقاد مايللىقىنى خەلقىمىز خاراكىتىرىنىڭ ئەڭ ئاجىز ھالقىسى دەپ قارىغان. ئۆزلىرىنى پۇقرا ئالدىدا ناھايىتى تەقۋادار مۇسۇلمان قىلىپ كۆرسەتكەن. ئاندىن، جاي - جايغا مەسچىت - خانىقالارنى سالىۋەرگەن. ئۆتمۈشتە خۇۋلۇق كۆرمىگەن خەلقىمىز

ئىمامى زوھرىدىدىن، ئىمامى قەۋمىدىدىن، قاسىم ئۇشلارنىڭ قەبرىسى مانا مۇشۇ يۇرتتا ياتىدۇ. بۇ قەبرىلەر ۋە بۇ شېھىتلىكتىكى مازارلارنىڭ خادىملىرى بىزنى قورال كۈچى بىلەن ئەمەس، ئەقىل كۈچى بىلەن ئىش كۆرۈشكە ئۈندەيدۇ ...» («تۈندىكى چاقماق» رومانى 260-، 261- بەتلەر).

«... بە دۆلەت ئالىيلىرى خوتەن پادىشاھى ھەبىبۇللاخان خوجىنى ھىيلە شارابى بىلەن مەستۇمۇستەغرىق ئەيلەپ خوتەننى پەتھى قىلغاندا، ئىلچىغا بېرىپ (ھاجى ئاتامنى تېپىپ بەر)، دەپ غوۋغا قىلىپ، غازاتچىلار بىلەن كالتەك، چوماق ئارقىلىق تۇتۇشقان نەچچە تۈمەن ئادەمنىڭ يېرىمى چىرىلىق، بۇلار مانا مۇشۇنداق توپىلاڭچى خەق. ئاچچىقى كەلسە خۇدادىنىمۇ، ئۆلۈمىدىنىمۇ قورقمايدۇ» («تۈندىكى چاقماق» رومانى 261 - بەت).

«دېمىدىمۇ، بىز بۇ يەردە يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ يولىنى تۇتمايمىز، بەلكى بە دۆلەت ئالىيلىرىنىڭ يولىنى تۇتىمىز.

— ئۇ ئالىيلىرى قانداق يول تۇتقاندىكىن؟

— قانداق يول تۇتاتتى، خوتەنلىكلەرنىڭ قىلىچ، نەيزە بىلەن بويسۇندۇرالمىغان قەلبىنى دىنىي ئېتىقاد مايللىقى بىلەن ئەيۋەشكە كەلتۈرگەن! رىۋايەتلەردىن مەلۇمكى، نىياز ئىشىكئاغىسى ھەبىبۇللاخانغا ئەجەل شەرىپتى ئىچۈرۈپ، نۇرغۇن ئادەمنىڭ قېنىنى دەريا قىلىپ ئاققۇزۇپ، خوتەن تەختىدە ئولتۇرغان بولسىمۇ، پۇقرانىڭ مەنەن مايللىقىنى زادى قولغا كەلتۈرەلمىگەن. بىرنى ئۆلتۈرسە، مىڭى تىرىلىپ قوپقان. ئىسيان، قوزغىلاڭ زادى بېسىقمىغان. ئاخىرىدا ئۇ خوتەنلىكلەرنىڭ مىجەز - خۇلقىنى پۇختا بىلىۋالغاندىن كېيىن، خەزىنىدىن ئانچە - مۇنچە پۇل ئاجرىتىپ، ماڭامدا بىر مەسچىت سالغان، مازارلارنى تىكلەپ، ئىستىقامەتنى باشلىۋەتكەن. ئوردىدىمۇ نۇرغۇن راست - يالغان قارىيلارنى قىرائەت قىلدۇرغان. شۇنىڭ بىلەن پۇقرانىڭ كۆڭلى ئېرىپ، كالتەك، توقماقلارنى تاشلاپ، ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولۇپ، ئىسيان قىلىشنى ئۇنتۇپلا كەتكەن ... ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، نۇرى كەنتىدىكى تۆت ئىماملىرىم مازىرىنى نىياز ھېكىمبەگ ئىشىكئاغىسى ئۆز خىراجىتى بىلەن زىننەتلەپ، 40 قوينىڭ گۆشى پاتقۇدەك داش قازان ياساتقانىمىش، ھەتتا ئۆزى بۇ مازار زىيارىتىدە بوپتىمكەنمىش،

ھىيلە - مىكىر بىلەن يېڭىدىن - يېڭى شۇملۇقلارنى ئويلاپ چىقىرىدۇ. ئۇقۇرمەن بۇ ئىككى شەخسنىڭ تەپەككۈرىنىڭ تېزلىكى، كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇق، شۇنداقلا توغرىلىقى ئالدىدا ھىيران قالدۇ، ئۇنىڭغا قايىل بولماي تۇرالمايدۇ. سېپىت ھاجى بىلەن نىياز ھېكىمبەگ ئاممىنىڭ بىر قانچە قېتىم، بەزىدە ھەتتا ئارقىمۇئارقا ئوڭدىن كېلىشى، قىسمەن تاسادىپىيلىققا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن كۆپىنچە ئۇلارنىڭ ھىيلە - مىكىرىگە پەۋقۇلئاددە ماھىر ئىكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇلاردىكى ھىيلە - مىكىرىگە يۈزلەنگەن بۇنداق مول بىلىم ئۇلارنى ئىنتايىن سەزگۈر قىلىۋېتىدۇ. ئۇلار شۇ سەزگۈرلۈكىگە تايىنىپ خەلقنىڭ بېشىدا ياڭاق چېقىپلا قالماي، يەنە ھاكىمىيەت ۋە مەرتىۋە قاتلىمىدا ئۆز ئالدىدا توغرا تۇرغان ۋە تۇرۇشى مۇمكىن بولغان ھەر قانداق رەقەبىنى ھالاك قىلىدۇ. مەسىلەن، سېپىت ھاجىنىڭ ئابلىز قارىغا كۈيۈغۈل بولۇشى، كەڭ مەنىدە ئۇنىڭ چىرىغا تېخىمۇ قانۇنلۇق زومىگەر بولۇش ئۈچۈن باسقان ئەڭ مۇھىم قەدىمى. لېكىن بۇۋىمىرىيەم خېنىمغا چاي ئىچۈرۈپ قويۇلغان بولۇپ، ئابلىز قارىغا كۈيۈغۈل بولغۇچى باشقا بىرى ئەمەس، دەل ھازىرۇل ھەنىپە خېنىمنىڭ ئىنىسى نادىرخان بايۋەچچە ئىدى. نادىرخان سېپىت ھاجى ئۈچۈن ھەر جەھەتتىن كۈشەندە ھېسابلىناتتى. ئابلىز قارىنى كۆزگە ئىلمايدىغان نادىرخان سېپىت ھاجىدەك كەلگۈندىلەرنى ئاللىقاچان پۇش دەيتتى. ئەمما، شۇ تۈردىكى كىشىلەردە بولىدىغان ئاچ كۆزلۈك كېسىلى بۇ بايۋەچچىدىمۇ شىپا تاپمىغۇدەك دەرىجىدە ئېغىر ئىدى. سېپىت ھاجى بۇ كۈشەندىسىنى چوڭقۇر كۆزىتىپ، ئاخىر ئۇنى «ئاقپاشا» ئېلىگە بېرىپ، مېھنەتسىزلا باي بولۇپ كېلىشكە قىزىقتۇرۇپ، كارۋان بىلەن يولغا سېلىۋەتكەندىن كېيىن ئۆز مەقسىتىگە يېتىدۇ...

سېپىت ھاجى ئۈچۈن ئالغاندا، كونسۇل ئالدىدا يەرگە قاراپ قېلىش دېگەنلىك، ئۇنىڭ ئۆز قىممىتىنى تامامەن يوقاتقانغا باراۋەر، چۈنكى سېپىت ھاجى ئۆز ئېلىگە ئاسىيلىق قىلغان مۇناپىق، ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئۇ قەشقەردىكى ئاشۇ كونسۇلغا سېتىلغان. ئۆز قىممىتىنى يوقاتقان مۇناپىقنىڭ خوجايىنى ئالدىدىكى قىممىتىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى سېپىت ھاجى ئاسماندىكى كۈندەك روشەن بىلىدۇ. شۇڭا، ئۇ كونسۇلدىن ئەجرىگە لايىق مۇكاپات تەمە قىلىپ يۈرگەندە،

ئۆزلىرىنىڭ بەختىيار تۇرمۇش ھەققىدىكى ئارزۇ - غايىلىرىنى ئۆلگەندىن كېيىنكى دۇنياغا باغلاپ، قورسقى تويىمىسىمۇ، ئىبادەت بىلەن بولمۇەرگەن. نىياز ھېكمىبەگ ۋە سېيىت ھاجىلار يۇرتنىڭ بايلىقىنى زۈلۈكتەك شوراپ، ئۆزلىرىنى سەمىرىتۈەرگەن. بۇنىڭدا ئۇلار ئىشنى ئالدى بىلەن يەرلىك خەلقنىڭ مەجىز - خۇلقىنى چۈشىنىشتىن باشلاپ، ئاندىن ھەرىكەت قىلىشقا ئۆتكەن. مەسلەن، سېيىت ھاجى چىرا زېمىنىغا قەدەم بېسىپلا، يەرلىك بەگ ئابلىز قارىيىنىڭ مال - دۇنيا ئۈچۈن جېنىنى بېرىدىغان بېخىللىقىنى بىلىۋېلىپ، ئۇنى ئاچ ئىتقا ئۈستىخان تاشلاش ئۇسۇلى بىلەن ئىندەككە كەلتۈرگەن، ئۆزىنى ئابلىز قارىيىنىڭ يىقىلاي دەپ قالغان ھاكىمىيىتىنى يۆلەيدىغان غۇلىماس تاغ «ئاقپاشا» نىڭ ئەلچىسى قىلىپ كۆرسەتكەن، ئابلىز قارىيىنىڭ ئولتۇرۇپ قالغان قىزىغا خېرىدار بولغان، رەئىيەنىڭ ئالدىدا ھەمىشە قازاندەك سەللىنى ئوراپ، تەسۋىي سېرىپ، بىر قىسىم كىشىلەردە خاتا تۇيغۇ پەيدا قىلغان ۋە شۇ ئارقىلىق رەزىل مەقسىتىگە يەتمەكچى بولغان ...

يۇقىرىقىلارغا ئاساسلانغاندا، سېيىت بىلەن نىياز ھېكمىبەگ يۇقىرى ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە سەلبىي تىپلاردىن بولۇشقا مۇناسىپ. ئەبەيدۇللا ئىبراھىم ئەخلاق نۇقتىسىدا تۇرۇپ، بۇ ئىككى شەخس ۋۇجۇدىدىكى بارلىق رەزىللىكلەرنى ئېچىپ تاشلىغان ۋە پاش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى ھەجۋىي سۈرەتتىكى كۈلكىلىك شەخسلەرگە ئايلاندۇرۇپ قويۇشتىن ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ساقلىغان، يەنى سېيىت ھاجى بىلەن نىياز ھېكمىبەگكە باشتىن - ئاخىر تىرىك ئادەم سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلغان. بۇ، ھەممىدىن مۇھىمى ئاپتورنىڭ بۇ ئىككى شەخسنى (ئىككى پارچە روماندىكى باشقا شەخسلەرگە ئوخشاش) ئىنتايىن مول بىلىملىك، تەدبىرلىك قىلىپ تەسۋىرلىگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ. مول بىلىم ۋە كۈچلۈك تەدبىرچانلىق بۇ ئىككى ئوبرازنى جانلاندۇرغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ قالىدۇ. ئۇقۇرمەندە بۇ ئىككى شەخسنىڭ ھىيلە - مېكىر ۋە رەزىللىك بىلەن تولغان تەپەككۈرىغا بەزىدە يازغۇچىنىڭ تەپەككۈرىمۇ قوغلاپ يېتەلمەيۋاتقاندەك تەسىرات تۇغۇلىدۇ. نىياز ھېكمىبەگ بىلەن سېيىت ھاجى ھەمىشە ھىيلە - مېكىر بىلەن پىلان تۈزدۇ، ھىيلە - مېكىر بىلەن ئىش بېجىرىدۇ، ھىيلە - مېكىر بىلەن مەقسىتىگە يېتىدۇ.

ھەرىكىتى كۆپىنچە ئاشۇ ئېنېرتسىيەنىڭ ئىدارە قىلىشى نەتىجىسىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئىنتايىن كىچىك بىر ئىنساننىڭ ئىچىدە قانچىنە كۆپ نىياز ھېكمىبەگ خوتەندىن ياقۇپبەگنىڭ ھۇزۇرىغا ئاخىرقى قېتىم سالماغا كەلگەندە، ياقۇپبەگنىڭ زوزۇڭتاڭ، ليۇجىڭتاڭلار تەرىپىدىن يېڭىلىش ئېھتىماللىقى روشەنلىشىپ قالغانىدى. مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە ياقۇپبەگ نىياز ھېكمىبەگنى بىرەر توغرا مەسلىھەت بېرەرمىكىن دېگەن تەمەدە ئالدىغا چىللاپ، داستىخان سېلىپ، بىرلىكتە غزالىنى ئولتۇرىدۇ. نىياز ھېكمىبەگ ياقۇپبەگنىڭ ئۆزىنى تەڭشۈشكە كۆرۈپ، بۇنچىلىك مول داستىخانغا داخىل قىلىشىنى ئۆزى بىلگەنچە مۇلاھىزە قىلاتتى: «ئېھتىمال مېنى بىلمەيدۇ دەپ ئويلايدىغانسەن، لېكىن بىلىپ تۇرۇپتىمەنكى، مانجۇلارنىڭ قارىسىنى كۆرۈپلا پادىشاھلىق كىبىرىڭنى تاشلاپ، بۇرۇن تۈزۈكرەك قاپاق ئاچمايدىغان ئادىمىڭگە ئەمدى بۇ تەرىقە ھەش-پەش قىلىۋاتىسەن. كېچىككەن بولساڭمۇ ھېلىمەم مېھمان قىلىۋەر. بىراق ۋاقتى - سائىتى كەلسە، نىياز ھېكمىبەگنىڭ كۈچلۈكلەرگە تالىق تەقدىرىنى بىر تاۋاق ئاش، بىر كەلىمە چىرايلىق گەپ ھېسابىغا ئاجىزلارغا باغلاپ قويمايدىغان ئادەملىكىنى ئوبدان بىلىپ قالسىەن» («داغ» رومانى 507 - بەت).

بۇنداق ئىچكى ئېنېرتسىيە، مېنىڭچە، بۇ ئىككى ئوبرازنىڭ ئەڭ جانلىق، ئوقۇرمەننى ئەڭ كۈچلۈك جەلپ قىلىدىغان تەرەپلىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا يازغۇچىنىڭ روھىي دۇنيانى تەسۋىرلەش ماھارىتى تولۇق نامايان قىلىنغان. يازغۇچى بۇ ئىككى روماندا ئەخلاقىي مەنىدىكى سەلبىي شەخسلەرنىلا ئەمەس، يەنە شۇ ئەخلاقىي مەنىدىكى ئىجابىي شەخسلەرنىمۇ، مەسىلەن، سۈپۈرگە ئاخۇن، ئابدۇللا چاققان، كېپەك دەرۋىش، قاۋۇل قازانچى قاتارلىقلارنىمۇ كۈچەپ تەسۋىرلىگەن، ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىغىمۇ ئۆزىنىڭ تېگىشلىك يۈرەك قېنىنى سىڭدۈرگەن بولسىمۇ، ئاساسلىق زېھنىنى يەنىلا سېپىت ھاجى بىلەن نىياز ھېكمىبەگكە، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىنى تەسۋىرلەشكە مەركەزلەشتۈرگەچكە، باشقا شەخسلەرگە قارىغاندا بۇ ئىككى شەخس ئوقۇرمەنگە ئالاھىدە جانلىقلىق تۇيغۇسى بېرىدۇ. يازغۇچى بولۇپتۇ نىياز ھېكمىبەگ ئوبرازىنى ئۇنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى چوڭقۇر قېزىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇپ تۇرۇپ

قاياقتىندۇر پەيدا بولغان ئابدۇراخمان كۆك كۆز سېپىت ھاجىنىڭ كۆزىگە قادالغان مىخ بولۇپ قالدۇ. نادىرخانىنىڭ سېپىت ھاجىدىن ھېساب ئالغىلى كەلگەن ئەپچىل پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئابدۇراخمان كۆك كۆزنى نادىرخانىنىڭ قولى ئارقىلىق ئۇچۇقتۇرۇپ، نادىرخانىنى كونسۇلغا جازالىتىش ئۈچۈن قەشقەرگە يولغا سالىدۇ ۋە بىر چالمادا ئىككى پاختەكنى سوقۇش مەقسىتىگە يېتىدۇ.

نىياز ھېكىمبەگنىڭ خوتەندىن قەشقەرگە — ياقۇببەگ ھوزۇرىغا بارماقچى بولغاندا دۇچ كەلگەن مەسىلىسى، ئۆزى خوتەندە بولمىغان مەزگىلدە خوتەننى قانداق ئىدارە قىلىش مەسىلىسى ئەمەس، چۈنكى نىياز ھېكىمبەگ «خوتەنلىكلەرنى ئەيلىگەن تېرىدەك يۇمشىتىۋەتكەن» (داغ «رومانى 509 - بەت)، ئۇنىڭ ئەنسىرەيدىغىنى ھاكىمبەگلىك تەختى ئىدى. شۇڭا نىياز سەپەرگە چىقىش ئالدىدا خالىغان پانىات، تۆمۈر خەزىنىچى بەگ ۋە موللاجى تۇراپ بىلەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۇچرىشىپ، ئۇلار ئارىسىغا ئۆمۈرلۈك ئاداۋەت ئۇرۇقى تېرىدۇ. بۇ ئۇرۇقلار نىياز ھېكىمبەگ قەشقەرگە بېرىپ كەلگۈچە بولغان قىسقىلا ۋاقىتتا ئۈنۈپ، باراقسانلاپ، مېۋىگە كىرىدۇكى، نىياز ھېكىمبەگ ئۇنىڭدىن ناھايىتى ھوزۇرلىنىدۇ، قانائەت ھاسىل قىلىدۇ. نىياز ھېكىمبەگ ئاشۇنداق ھىيلىگە تايىنىپ، قۇدالانىڭ سىرىنى بىلىۋېلىپ، ئۇنى ئىندەككە كەلتۈرىدۇ، تۆمۈر خەزىنىچى بەگ ۋە ئىلياس مىرزىلارنى كۆزىدىن يوقىتىدۇ... سېپىت ھاجى بىلەن نىياز ھېكىمبەگنىڭ پۈتكۈل ۋۇجۇدى ھىيلە بىلەن توشۇپ كەتكەنلىكتىن، ئۇلار كۆڭلىدە ھەممە ئادەمگە قارا سانايدۇ، ئۆزىدىن باشقا ھېچكىمگە ئىشەنمەيدۇ، بۇ دۇنيادا ئۇلارنىڭ ھېچقانداق يېقىن ئادىمى بولمايدۇ، ئۆمۈرۋاپەت يېگانە ياشايدۇ.

ئېغىزدا بىر خىل، كۆڭۈلدە بىر خىل بولۇش سېپىت ھاجى بىلەن نىياز ھېكىمبەگ ۋۇجۇدىدا يەنە بىر ئورتاقلىق شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ نۇقتىدا مەيلى سېپىت ھاجى ياكى نىياز ھېكىمبەگ بولسۇن، ھېچقايسىسى ئۆز مۇددىئاسىنى ئاسان ئاشكارىلىمايدۇ. ھەر ئىككىسىنىڭ ئىچكى مۇددىئاسى ئۇلار ئۈچۈن ناھايىتى كۈچلۈك ئىچكى ئېنېرتسىيە ھاسىل قىلىدۇ، سېپىت ھاجى بىلەن نىياز ھېكىمبەگ بەزىدە تاشقى كۈچنىڭ تەسىرىدە مۇددىئاسىغا خىلاپ گەپ - سۆز ۋە ئىشلارنى قىلىشقا مەجبۇر بولىمۇ، ئۇلارنىڭ

قېنى يەكەنگە تۆكۈلگەن. لېكىن، ئۇنىڭ كاللىسىدا مىللەت، قەۋم، يۇرت دېگەن ئۇقۇملار ئاللىقاچان يوقالغان، نەپ دېسە، نىياز ھېكىمبەگ ھېلىغۇ ئۆزىنىڭ ئىسمىگەن، نۆۋىتى كەلسە ئەرلىكىنىڭ سىرتقى بەلگىسى بولغان ساقال - بۇرۇتىدىن، ھەتتا مىللىتى، قەۋمىدىنمۇ ۋاز كېچىدۇ. سېپىت ھاجى، نىياز ھېكىمبەگ ۋە ياقۇپبەگىلەر ئەخلاق جەھەتتىن بىر - بىرىدىن قېلىشمايدىغان رەزىل كىشىلەر، سىنىپى تەۋەلىك جەھەتتىن خەلق دۈشمەنلىرى بولۇپ، نىياز ھېكىمبەگ بىلەن ياقۇپبەگ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت باشتىن-ئاخىر بىر - بىرىدىن پايدىلىنىش ۋە پايدا - نەپ ئۈستىگىلا قۇرۇلغان. ياقۇپبەگنىڭ نىياز ھېكىمبەگدىن بەزىدە ئېھتىيات قىلىپ ھەزەر ئەيلەشلىرىدىن تارتىپ ئاخىر مەسلىھەت سورايدىغىچە، نىياز ھېكىمبەگ بىلەن ياقۇپبەگدىن ئىبارەت ئىككى شەخسنىڭ بىر - بىرىدىن پايدىلىنىش جەريانى، نىياز ھېكىمبەگ بىلەن ياقۇپبەگدىن ئىبارەت ئىككى ئىتتىپاق بىر پارچە ئۈستىخاننى تالىشىش جەريانىدىن ئىبارەت ...

خۇلاسە قىلغاندا، سېپىت ھاجى بىلەن نىياز ھېكىمبەگنى گەرچە زامان بىلەن ماكان مەلۇم فىزىكىلىق ئارىلىق بىلەن ئايرىپ تۇرسىمۇ، لېكىن خاراكتېر جەھەتتىكى يۇقىرىقى ئورتاقلىق ئۇلارنى بىر تۈز سىزىق ئۈستىگە ئەكىلىپ چۈپلەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار سىمبىئەتلىك بىر پۈتۈنلۈك ھاسىل قىلىپ، بىرىنىڭ خاراكتېرىنى يەنە بىرى تولۇقلايدىغان قوشىمچە شەخسلەرگە ئايلاندى. يەنە بىر تەرەپتىن، نىياز ھېكىمبەگنى سېپىت ھاجىنىڭ ئەينىكى ۋە ئۈستازى دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى، سېپىت ھاجى ئۆزىنى ھامان نىياز ھېكىمبەگدىن ئىبارەت ئەينەككە قاراپ توغرىلايدۇ، ھەر ۋاقىت نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئىزىدىن ماڭىدۇ، مېڭىپ بولالمىغان يولىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. لېكىن، نىياز ھېكىمبەگ ھەر قانچە قىلىپمۇ خوتەن خەلقىنىڭ قەلبىدە يانار تاغ ھاسىل قىلغان قارشىلىقنى ئۆچۈرەلمىگەن، نىياز ھېكىمبەگ ئۇنداق قىلىشقا قادىرمۇ ئەمەس ئىدى. سېپىت ھاجى دەل ئاشۇ يانار تاغنىڭ پارتلاش ئېغىزىدا ئولتۇرغانلىقتىن، يەنە بىرى، زامان ئوخشىمىغانلىقتىن، سېپىت ھاجىنىڭ زومىگەرلىكلىرى ئاشكارا قارشىلىققا ئۇچرايدۇ. يۈەن شىكەي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەتەن ساتقۇچ تاشقى سىياسىتى تۈپەيلىدىن پارتلىغان ھېلىقى يانار تاغ گەرچە گويا

ياراقتاچقا، بۇ ئوبراز نورمال ھېسسىياتتىكى ئۇقۇرمەننى شۇركۈندۈگۈدەك دەرىجىدە جانلىقلىققا ئىگە قىلىنغان. نىياز ھېكمىبەگنىڭ خاراكتېرىنى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغان، تۇتامسى يوق، شۇنداقلا تولۇق مۇقىملاشقان خاراكتېر دېيىشكە بولىدۇ. بۇ يەردىكى «تۇتامسىز» لىق نىياز ھېكمىبەگ خاراكتېرىنىڭ چېچىلاڭغۇ ئىكەنلىكىگە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ مەۋقەدىكى تۇراقسىزلىقىغا قارىتىلغان. نىياز ھېكمىبەگنىڭ ئۆمرىدە بىر قانچە خوجايىننىڭ يالىقىنى يالغانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇنداق تەھلىلنى بەلكى نىياز ھېكمىبەگ قوبۇل قىلالماسلىقى مۇمكىن، چۈنكى نىياز ھېكمىبەگنىڭ كىشىلىك ھايات پەلسەپىسى ئاجىزلىرىنى يىقىتىپ، كۈچلۈكلەرگە بېقىنىشتىن ئىبارەت. يەنە كېلىپ، نىياز ھېكمىبەگ بىر ئۆمۈر دەل شۇ ئۇسۇلنىڭ پايدىسىنى كۆرۈپ كەلگەن. لېكىن، مېنىڭ قارىشىمچە، نىياز ھېكمىبەگنىڭ خوجايىنلارنى ئۈزلۈكسىز ئالماشتۇرۇپ تۇرۇشتىن ئىبارەت مەۋقە تۇراقسىزلىقى دەل پسخولوگىيە جەھەتتىن ئۇنىڭ خاراكتېرىنى ئىزچىل مۇقىملاشتۇرۇپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ بارىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ مەۋقەسىدىكى نىسپىي تۇراقسىزلىقى بىلەن خاراكتېرىدىكى مۇقىملىق بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ ۋە تولۇقلايدۇكى، مۇكەممەللىك دەل ئۇنىڭ مەۋقەدىكى تۇراقسىزلىقى ئارقىلىق ئاندىن ئىشقا ئاشىدۇ. نىياز ھېكمىبەگنىڭ ئىنسانىي پەزىلەت ۋە مېھرى - مۇھەببەتتىن تامامەن مەھرۇم بولغان قورقۇنچلۇق مەخلۇققا ئايلىنىپ كېتىشىمۇ ئەلۋەتتە ئۇنىڭ مەۋقەسىنىڭ ئاشۇنداق تۇراقسىزلىقىدىن ئايرىلمايدۇ. ئۆز قەۋمىگە خائىنلىق قىلىدىغان مىللىي مۇناپىقلىقتا سېيىت ھاجى بىلەن نىياز ھېكمىبەگ خاراكتېرى يەنە بىر قېتىم تۈز سىزىق ھاسىل قىلىدۇ.

سېيىت ھاجى ئىلچىدا تۇغۇلغان، بالاغەتكە يەتكەندە، ئاچ كۆزلۈك يۈزىدىن چاررۇسىيە جاھانگىرلىكى يايغان جاسۇسلۇق تورغا چۈشۈپ قېلىپ، مىللەتنىڭ ساتقىنىغا ئايلىنىپ كەتكەن. كېيىنچە، چاررۇسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ ئېلىمىزنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى پارچىلاشتىكى تاجاۋۇزچىلىق سۈيىقەستىنىڭ ۋاستىچىسى بولۇپ، بۆرىنى قوي قوتىنىغا باشلاپ كىرگەن. نىياز ھېكمىبەگنىڭمۇ پۇشتىنىڭ كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كىندىك

ھېكمىبەگنى خان ئامبالنىڭ قولىدا جازالانغان قىلىپ يازغاندا، ئۆز
 ئوقۇرمەنلىرىنىڭ پىسخىك جەھەتتىن تازا پۇخادىن چىقمايدىغانلىقىنى
 ئالدىن مۆلچەرلەپ، ئۇنى ئايىمۇھەممەت بىلەن كېپەك دەرۋىشكە،
 بولۇپمۇ كېپەك دەرۋىشكە جازالىتىدۇ. كېپەك دەرۋىش نىياز
 ھېكمىبەگنى ئەزرا ئىلىنىڭ ئېغىزىدىن تارتىۋېلىپ ھاياتلىق ئالىمىدە
 پەرۋىش قىلغان، ئۇ ئەۋلىيا سۈپەتلىك ئادەم بولسىمۇ، لېكىن نىياز
 ھېكمىبەگنىڭ زۇلىمى دەستىدىن ئۆمۈر بويى خار - زارلىقتا ياشايدۇ.
 ئۇ نىياز ھېكمىبەگنى ھەممىدىن بەك چۈشىنىدىغان، نىياز
 ھېكمىبەگنىڭ بارلىق جىنايى شۇملۇقلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولغان
 ئەڭ ئىشەنچلىك شاھىت. نىياز ھېكمىبەگ خوتەن خەلقىنىڭ كۆز
 يېشىدا تۈگمەن چۆرىگەندە، شۇنداقلا كېپەك دەرۋىشنى پانىسات
 زىندانىدىن «ئازاد قىلىپ»، ئۇنىڭ ئۈستىدىن بىر مۇنچە ئۆسەك
 سۆزلەرنى تارقاتقاندا، كېپەك دەرۋىش ئۆزىنىڭ نىياز ھېكمىبەگدەك
 بىر شۇم بالىنى بېقىپ چوڭ قىلغانلىقىغا مىڭلارچە پۇشايمان قىلىدۇ
 ۋە خۇدا ئالدىدا نىياز ھېكمىبەگنى ئۆز قولى بىلەن جازالاشقا قەسەم
 قىلىدۇ، خۇدادىن شۇ چاغقىچە ئۆمۈر تىلەيدۇ. بۇ نوقتىدا كېپەك
 دەرۋىش ھەتتا خۇدانىمۇ تەسىرلەندۈرگەندەك قىلىدۇ. يازغۇچى
 روماننىڭ بىر قانچە جايىدا كېپەك دەرۋىشنىڭ بۇ قەسىمىدىن بېشارەت
 بېرىدۇ ۋە ئەڭ ئاخىرىدا بۇ بېشارەتنى رېئاللىققا ئايلاندۇرىدۇ.
 يازغۇچى نىياز ھېكمىبەگنى كېپەك دەرۋىشنىڭ قولى ئارقىلىق
 جازالاش بىلەن بىرىنچىدىن، يورۇڭقاش بويىدىكى قىزغىنچىلىقتىن
 كېيىن ئايرىلىپ كېتىپ ئىز - دېرىكى بولمىغان كېپەك دەرۋىش
 بىلەن ئايىمۇھەممەت ھەققىدە ئاخىرقى قېتىم ئۇچۇر بېرىدۇ؛
 ئىككىنچىدىن، ئەڭ ئاخىرقى ھالقىلىق مەسىلىنى ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك
 پېرسۇناژى كېپەك دەرۋىشنىڭ ئارزۇسىغا ھۆرمەت قىلغان ئاساستا
 ھەل قىلىدۇ. نىياز ھېكمىبەگنى جازالاپ بولۇپلا، كېپەك دەرۋىشمۇ
 نەپەستىن قالىدۇ. گەرچە نىياز ھېكمىبەگنىڭ ئۆلۈمى بىلەن كېپەك
 دەرۋىش ئۆلۈمىنىڭ قىممىتى ئوخشاش بولمىسىمۇ، يەنى كېپەك
 دەرۋىشنىڭ ئۆلۈمى شەرەپلىك ئۆلۈم بولسىمۇ، ئوقۇرمەندە نىياز
 ھېكمىبەگنىڭ ئۆلۈمىدىن ھاسىل بولغان پۇخادىن چىقىش تەسىراتى
 بىلەن كېپەك دەرۋىشنىڭ ئۆلۈمىدىن ھاسىل بولغان ئارمانسىزلىق
 تەسىرات بىرىكىپ، بىر خىل ئارىلاشما، مۇرەككەپ ھېسسىيات

تۈندىكى چاقماقتەك تېزلا ئۆچكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ نۇرى ئاخىرقى ھېسابتا كىشىلەرگە يورۇقلۇقنىڭ قىممىتىنى تونۇتىدۇ، ئۇنىڭغا قانداق يېتىشنىڭ يوللىرىنى ئۆگىتىدۇ.

ئەبەيدۇللا ئىبراھىم «تۈندىكى چاقماق» ۋە «داغ» رومانىدا ئەخلاق نۇقتىسىدا تۇرۇپ سېيىت ھاجى بىلەن نىياز ھېكىمبەگ ۋەجۈدىدىكى ئىنسان قېلىپىدىن چىققان رەزىللىكلەرنى ئەڭ كەسكىن، ئەڭ كۈچلۈك ئەيىبلەپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئېستېتىكا نۇقتىسىدا تۇرۇپ، بۇ ئىككى شەخسنىڭ ئوبرازىنى ھەر تەرەپتىن بېيىتىپ، مۇكەممەل بولغان خاراكتېر دەرىجىسىگە كۆتۈرگەن. بۇنىڭ بىلەن يېقىنقى زامان تارىخىمىزدا ھاقارەتلىك داغلارنى قالدۇرغان نىياز ھېكىمبەگ بىلەن سېيىت ھاجى ئوبرازىنى پىسخولوگىيە نۇقتىسىدىن مۇكەممەل، ئېستېتىكا نۇقتىسىدىن (يەنى كىشىلەرگە بېرىدىغان تەسىرى نۇقتىسىدىن ئەمەس، بەلكى زوقى نۇقتىسىدىن) گۈزەل بولغان بەدىئىي ئوبرازلارغا ئايلاندۇرغان. بۇ، ئەبەيدۇللا ئىبراھىمنىڭ ئىككى تارىخىي رومانىدا قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيىتى، ياراتقان يېڭى سەۋىيىسىدىن ئىبارەت. ئاپتور ئۆز ئىجادىيىتى ئارقىلىق رېئاللىقتىكى (شۇنداقلا تارىختىكى) خۇنۇك ۋە رەزىل شەيئىلەرنىڭ يازغۇچى، سەنئەتكارلارنىڭ قايتا ئىجاد قىلىشى ئارقىلىق سەنئەتتىكى گۈزەل نەرسىلەرگە ئايلانالايدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇنى پروزا ئىجادىيىتىدىكى يېڭى بىر خىل ئېستېتىك ئىزدىنىش دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ.

«داغ» رومانىنىڭ ئاخىرقى سەھىپىسى بولغان نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدىكى قۇرلىرىنى ئوقۇۋېتىپ، ۋەجۈدۇمدا مۇشۇ روماندىن ھاسىل بولغان ئاخىرقى بىر قاتتىق سىلكىنىشنى ھېس قىلىم. ئەسلىدە رومان ۋەقەلىكىنىڭ لوگىكىلىق تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، نىياز ھېكىمبەگنى قەشقەر خان ئامبىلىنىڭ جازالايدىغانلىقى مۇقىملىشىپ قالغانىدى. ئاپتورنىڭ ئۇنى خان ئامبىلىنىڭ قولىدا جازالانغان قىلىپ يېزىشىمۇ تامامەن مۇمكىن ئىدى، بەلكى بۇنداق يېزىش ئەينى دەۋرنىڭ تارىخىي چىنىقلىقىمۇ پۈتۈنلەي ئۇيغۇن كېلەتتى. ئەمما، ئاپتور دەل مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، ئۆز قەلىمىنى تارىخىي چىنىقلىققا خىلاپلىق قىلماسلىق شەرتى ئاستىدا ئۆز ئۇقۇرمەنلىرىنىڭ رايى تەرەپكە بۇرايدۇ، يەنى ناۋادا نىياز

مۇھەممەت چاۋار

شېئىرىي گۈزەللىك ۋە شېئىرىي ئىجادىيەت

مەن يېقىندا ئابدۇللا سۇلايماننىڭ «يورۇڭقاش ناخشىلىرى» ، «ھايات ئۇنچىلىرى» ناملىق شېئىرلار توپلاملىرىدىن كېيىنكى «بۇ — مۇھەببەت، بۇ — ياشلىق» ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى ھاياجان ئىچىدە تەپسىلىي ئوقۇپ چىقتىم. دەرھەقىقەت، نۆۋەتتە ئۇيغۇر شېئىرىي ئىجادىيەت ئېستېتىكىسى يۈكسەكلىك، چوڭقۇرلۇق، كەڭلىك ۋە كۆپ تەرەپلىملىككە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتقان جۇشقۇنلۇق پەيتتە كىملىرىنىڭ شېئىردىن بىزار بولۇشى، يەنە كىملىرىنىڭ شېئىرىيەتتىن ھۇزۇر ئېلىش ئويىپكىتى جەھەتتىن ئېيتقاندا چۈشىنىشكە بولىدىغان ئەقىلگە مۇۋاپىق پائالىيەت ھېسابلىنىدۇ. مېنىڭچە بىزدە ئىجتىمائىي ئېستېتىك تەلەپتىن قارىغاندا، شېئىر جان قاقشاتقۇدەك دەرىجىدە كۆپ بولماستىن، بەلكى خېلى زور سالماقتا ئازلىق قىلىدۇ. شۇ ۋەجىدىن شېئىرىي زوق، شېئىرىي ھەۋەس، شېئىرىي ھۇزۇر ئۈستىدە سۆزلەش، شائىرنىڭ ئىجادىيەت ئېستېتىكىسى، پىسخىكىسى ھەققىدە ئىزدىنىش پەخىرلىك ئەمگەك ھېسابلىنىدۇ.

خەلقىمىز ئۇزاق مەزگىللىك ئىجتىمائىي، تارىخىي پائالىيەت جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئەمگەكچان، تىرىشچان، ئاق كۆڭۈل، دوستانلىق خىسلىتىنى يېتىشتۈرگەن بولۇپ، غايەت زور ئەقىل - پاراستى ئارقىلىق مول ماددىي مەدەنىيەت يارىتىپلا قالماستىن، بەلكى جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىدە پەخىرلەنگۈدەك مەنىۋى مەدەنىيەتمۇ ياراتتى. شېئىرئۇلار ياراتقان ئاشۇ بۈيۈك مەدەنىيەتنىڭ باشلىنىشى بولغىنىدەك، ئۇنىڭ گۈلتاجىسىمۇ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر پىسخىكىسىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ تۇرمۇشى باھاسىز ئۆتكەن ئەمەس. ئۇ ھەممە نەرسىگە قىزىقىدۇ، ھەممە نەرسىگە باھا بېرىدۇ، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش،

شەكىللىنىدۇ، ئۇقۇرمەندىكى بۇ خىل ھېسسىيات كېپەك دەرۋىشنىڭ ئاخىرقى تىنىقىدىن ئۆز ئۆزىدىن قانائەتلىنىش ھېسسىياتى بىلەن بىر تۈز سىزىق ھاسىل قىلىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، ئۆز ئۇقۇرمەنلىرىنىڭ مەنە مايللىقىغا ھۆرمەت قىلىپ، ئۇلارنى ئاخىرقى قۇرلارغىچە تولۇق رازى قىلىدۇ، ئۆز ئۇقۇرمەنلىرىنى روھىي جەھەتتىن بولسىمۇ پۇخادىن چىقىۋېلىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

ئابدۇللا مەتقۇربان 1959-يىلى ئاۋغۇستتا چىرا ناھىيىسىنىڭ بازار ئىچىدە تىجارەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1983-يىلى مايدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، شۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ھازىر ئۇ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتوتىنىڭ دوتسېنتى. ئۇ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى بىر قىسىم ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئىلمىي زۇرئاللىرىدا «پىسخىك ئىنسانلار ھەققىدە»، «مۇدىرنىزم ئىدىيىياتى ھەققىدە»، «مەشھۇر ئىدىيىچىلىك پەلسەپىسى ھەققىدە» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلارنى ئېلان قىلدى. «چەت ئەل ئىدىيىياتى» (ياۋروپا، ئامېرىكا قىسمى)، (ئاسىيا، ئافرىقا قىسمى) ناملىق ئىككى كىتابى 2001-يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

ئابدۇللا مەتقۇرباننىڭ بىر قەدەر گەۋدىلىك ئىلمىي ئەمگەكلىرى 20-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر ئىدىيىياتى تەتقىقاتىدا كۆرىلىدۇ. ئۇ «تارىم»، «شىنجاڭ گېزىتى»، «تەڭرىتاغ» قاتارلىق مەتبۇئاتلاردا نەزەرىيىۋىيلىكى، ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى بولغان بىر يۇرۇش ئىلمىي ۋە ئىدىيىي ئوبزورلارنى ئېلان قىلدى. بۇ ماقالىلار شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن 1994-يىلى «زامانىمىز ئۇيغۇر ئىدىيىياتى ھەققىدە مۇھاكىمىلەر» ناملىق توپلام بولۇپ نەشر قىلىندى. 1995-يىلى بۇ كىتاب مۇنەۋۋەر ئىدىيىي ئوبزورلار توپلىمى بولۇپ باھالىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتى تەرىپىدىن مۇكاپاتلاندى. ئۇ ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتى، ئۈرۈمچى شەھەرلىك يازغۇچىلار جەمئىيىتى، «قوتادغۇبىلىك» تەتقىقات جەمئىيىتى قاتارلىق ئىلمىي جەمئىيەتلەرنىڭ ئەزاسى.

شائىر ئابدۇللا سۇلايمان ئۆزىنىڭ شېئىر ئىجادىيىتىنى ئۆسمۈرلۈك ۋاقتىدىن باشلىدى، ئۇنىڭ تۇنجى شېئىرى 1964 - يىلى ئېلان قىلىنغان. بۇنىڭدىن شائىرنىڭ ئانچە كىچىكمەيلا ھاياتىنىڭ شېئىرىي ھاياجانلىق مۇساپىسىگە قەدەم قويغانلىقىنى چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ. ئەدەبىيات سېپىدە بەزى كىشىلەر ھامان ئۆز سەرگۈزەشتىلىرىنى، ئىجادىي پائالىيىتىنى نەسەبىنىڭ ئۇلۇغلىقى، تالانتىنىڭ ئېرسىيەتلىكى بىلەن باغلاپ ئىزاھلاشقا ھېرىسمەن كېلىدۇ. مەلۇمكى، ئادەتتە شېئىر ئىجادىيىتىنىڭ باشلىنىشى شائىر ئورگانىزىمىنىڭ ھېسسىي، ئەقلىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانى بىلەن باغلىق بولىدۇ. جانلىق ئورگانىزم (شائىر) بىلەن تۇرمۇشنىڭ ئۆز ئارا تەسىر قىلىش كۈچىدىن پەيدا بولغان ھاياجانلىق ھېسسىيات ئارقىلىق قاناتلانا تەسەۋۋۇرنىڭ، خىيالىنىڭ شەكىللىنىشى، مۇقەررەر ھالدا شېئىرىي ئىنتىلىشنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. نېرۋا پسخولوگىيىسىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، ئادەم مېڭىسىنىڭ ئەقلىي كۈچىنىڭ ئۆسۈشى تۆت ياشتا %15 گە، سەككىز ياشتا %60 گە يېتىپ، 17 ياشتا تولۇق يېتىلگەن بولىدۇ. چەت ئەللەردىكى ۋە مەملىكىتىمىزدىكى كۆپ سانلىق شائىرلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش تارىخىدىن قارىغاندا، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ يەتتە ياشتىلا تۇنجى شېئىرىنى سورۇندا ئوقۇغانلىقى؛ پۈشكىننىڭ 7، 8 ياشتىلا شېئىر يازغانلىقى؛ پوتېرنىڭ 14 يېشىدا شېئىر توپلىمىنىڭ نەشر قىلىنغانلىقىدەك مىساللارنى كۆپلەپ ئۇچرىتىشقا بولىدۇ. ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىمۇ 10 نەچچە يېشىدىلا تۇنجى شېئىرى ئېلان قىلىنغان شائىرلارمۇ كۆپ. شېئىر — ھېسسىياتنىڭ مەھسۇلى، ئەمەلىيەتتە، شائىرلارنىڭ تۇنجى ئەسىرىنىڭ ئېلان قىلىنىشى يازغۇچىلارنىڭ تۇنجى ئەسىرىنىڭ ئېلان قىلىنىشىدىن بالدۇر بولىدۇ. ئەلۋەتتە بۇ شېئىرنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن ئايرىلالمايدۇ. روشەنكى، ھېسسىياتنىڭ يېتىلىشى بىلىش خاراكتېرىدىكى تەپەككۈرنىڭ يېتىلىشىدىن بالدۇر بولىدۇ. بىزنىڭ بۇ يەردە شائىر ئابدۇللا سۇلايماننىڭ ئۆسمۈرلۈك ۋاقتىدىلا شېئىر ئىجادىيىتىگە كىرىشكەنلىكىگە كۆڭۈل بۆلۈشىمىز، نوقۇل ھالدا ئۇنىڭ ھاياتىدىكى ھېسسىيات تاسادىپىيلىقىنىڭ بەدىئىي ھەرىكەت مۇقەررەرلىكىگە ئايلانغانلىقىنى ئىزاھلاشلا بولماستىن، بەلكى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا، نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىن ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئىستېدات قۇرۇلمىسىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇئەييەن

ھادىسىلەرگە باھا بېرىدۇ، تۇرمۇشقا باھا بېرىدۇ، غىزەتدەشى، كەسپىدەشى، ئۇرۇق - تۇغقان، ئاتا - ئانا، قوشنىلار - ھەممە نەرسىگە باھا بېرىدۇ. كىمىنىڭدۇر مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقى، كىمىنىڭدۇر مەغلۇپ بولغانلىقى، كىمىنىڭدۇر كىيىۋالغان كىيىمىنىڭ ياراشقانلىقى ياكى ياراشمىغانلىقى... ۋە ھاكازالار ئۇنىڭ ئۆتكۈر كۆزىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش ئەدەبىي ھاياتىمىزدىمۇ بىز ھەر كۈنى، ھەر سائەت دېگۈدەك ئەنە شۇنداق قىسقا-قىسقا تەقىرىز - باھالاردىن خالىي بولالمايمىز. يېڭىدىن ئېلان قىلىنغان قايسىدۇر بىر رومان، پۈۋېست، ھېكايە، شېئىر ياكى تەقىرىزنىڭ ئاللىقانداقتۇر مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە ياكى ئۇنىڭ ئاجىزلىق، يېتەرسىزلىكلىرى ئۈستىدە ئۆيدە، ئىدارىدا، كوچىدا ھەتتاكى كەچكى ئولتۇرۇشلارنىڭ ھەممىسىدە ھەر دائىم يا ئۇنداق، يا مۇنداق مۇھاكىمىلەر - باھا - تەقىرىزلەر، چوقۇشۇشلار بولۇپ تۇرىدۇ. ئەمما شۇنىسى ئەجەبلىنەرلىكى، شۇنچە قىممەتلىك پىكىرلەر «يېپىلغان ئاياق يېپىلغان بويىچە قالسۇن» دېگەندەك قېلىۋېرىدۇكى، ئاشكارا سورۇنلاردا، بولۇپمۇ مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىش غەلىتىلىك، شۈبھىلىك تۇيۇلىدۇ. ھەتتا جامائەت ئارىسىدىكى نادانلىق تۈپەيلىدىن، ئۈنۈملۈك باھا تەقىرىزىمۇ ئىجادىيەتكە توسقۇنلۇق، ئاپتورنى ئۇجۇقتۇرۇش دەپ قارىلىدۇ. بۇ خىل ھالەت ئۇيغۇر بەدىئىي ھاياتىنىڭ زامانىمىزدىكى تەرەققىياتىغا تولمۇ ماس كەلمەيدۇ. شۇڭا قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، بۇ خىل تورغۇنلۇق، بېكىتمىلىك قاراشنى تۈپتىن ئۆزگەرتىش كېرەك. باغۋەنسىز باغ بولمىغىنىدەك، باھا - تەقىرىزسىز ئەدەبىياتمۇ بولمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن مەن شائىر ئابدۇللا سۇلايماننىڭ يۇقىرىقى ئۈچ پارچە كىتابى ئاساسىدا ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيەت يولىنى ئومۇملاشتۇرۇپ (داستان ئىجادىيىتى بۇنىڭ ئىچىدە ئەمەس) ئۆگىنىش جەريانىدىكى قاراشلىرىمنى كۆپچىلىك بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن. ئۇستازلارنىڭ، كەسپداشلارنىڭ تۈزىتىش - تەنقىد بېرىشىگە تىلەكداشمەن.

مەلۇم بىر شائىرنىڭ ئىجادىي ھاياتىنىڭ باشلىنىشى ئۇنىڭ ھاياتقا ئىنتىلىش كۈچىنىڭ شېئىر زېمىنىدا بىخلىنىۋاتقانلىقىنىڭ نامايەندىسىدۇر.

ھاياتىنى يېڭى پەللىگە كۆتۈردى. شائىر بۇ شېئىر گۇرۇپپىلىرى ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ ئويىپىكت بىلەن سۈبىپىكت بىرلىكىدە تۇرۇپ، مەنىۋى مۇھىت يارىتىشقا، ئوبراز يارىتىشقا باشلىغانلىقىنى نامايان قىلىدۇ:

«ئۆتۈپ يامغۇر دەسەن - ھۈسەن ئويۇقتىن بالقىسا كەچتە،
 ئۈجىمىزارلار كىيەر لىباس، شەپەق رەڭگى ۋە روھى كۆركەم.»
 («يورۇڭقۇش ناخشىلىرى» (كۆركەم، دىن)
 «يىپەك شايى رومال ئارتقان جۇۋان - قىزلار قولىدا گۈل،
 قارا كۆرپە تۇماق كىيگەن يىگىتلەر ھەم بارار، قايناق.»
 «گۈپۈلدەيدۇ ھىدى خۇشبۇي تىزىلغان ئالما، قوغۇن.
 ئېغىزغا كەلتۈرۈپ سۇ، ساپ ئۈزۈمدىن پال تامار، قايناق.»
 «تىزىلغان رەستىدە پەشخۇن يىپىپ شىرمانو - گۆشگىردە،
 ئىچىپ قەن چاي، كىشىنىڭ چاڭقىغان قەلبى قانار، قايناق.»
 («يورۇڭقۇش ناخشىلىرى» (ئىلچى بازىرى، دىن)

ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ تىپىك ئوبرازى، جانلىق ھايات! كىشىنىڭ ھاياجىنىنى قوزغايدىغان شېئىرىي مۇھىت يارىتىش ئەمدى شائىر ئىزدىنىۋاتقان ئاساسىي نشان بولۇپ قالدۇ.

«كۆرۈندى كۆزلىرىمگە تاغ - چوققىلار،
 چىققانداك بەجايىكى كۆلدىن ئۈنۈپ.
 زەر ئۈزۈك، ھالقا تاقىغان كۆك قىزلىرى،
 قارىدى سۇ تېگىدىن ماڭما كۈلۈپ.»
 («ھايات ئۈنچىلىرى» (كۆلگە قاراپ، دىن)

تەسەۋۋۇرنىڭ يېتىلىشى شائىر ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىي بەلگىسى، تەسەۋۋۇر بەدىئىي ئىجادىيىتىنىڭ ئىستىقبالىنى بەلگىلەيدۇ. شائىرنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇرى بۇ يەردە ئەسلىدىكى شەيئىلەرنى سۈپەتلەشتىن ئۆتۈپ، جانلىق ئوبراز ئارقىلىق مەنىۋى مۇھىت يارىتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كۆز ئالدىمىزدا نەپىس بىر پارچە گۈزەل سۈرەت ئايان بولىدۇ، ئۇقۇرمەن تولىمۇ ھۇزۇرلىنىدۇ. شائىرنىڭ 4 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرىنى باھالاش پائالىيىتىدە «مۇنەۋۋەر شېئىرلار

ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شائىرنىڭ دەسلەپكى ئىجادىيىتى بالىلىق سەزگۈسىدىن پەيدا بولغان ساددا ھېسسىيات ئاساسىدىكى ئاددىي قۇرۇلمىلىق شېئىرلار بولسىمۇ، ئۇ شائىرنىڭ كۆپ تەرەپلىملىك قىزىقىشىغا ئىگە ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بېرىدۇ. «ساۋاقداش ئەلبۇمغا»، «يېزامدا»، «تەر ۋە يەر»، «مۇرادىڭغا يەت»، «ناخشىچى قىزغا»، «مەن ۋە بۇلبۇل»، «ياشلىق باھارىم» قاتارلىق شېئىرلارنىڭ ھەممىسى ھايات گۈزەللىكىنىڭ ياش شائىر قەلبىدىكى كۆلەڭگۈسى ۋە ئۇنىڭ ھەر تەرەپلىمە قىزىقىشىنىڭ ئىپادىسى. شائىردىكى قىزغىنلىق، ھاياتقا، ۋەتەنگە بولغان مۇھەببەت ئىستىكى چىن، سەمىمىي، پاك بولۇپ، ئۇ گويى سەبىي بوۋاقتىكى ئانا ئالدىدىكى ئىللىق كۈلۈمىسىرىشىگە ئوخشاش ئوماقتۇر. ئەركىن يايلاقتىكى خۇشال تايچاقنىڭ قىيغىتىشىغا ئوخشاش ساددا ۋە يېقىملىقتۇر. شائىر دەسلەپكى ئىجادىيىتىنى مۇنداق باشلايدۇ:

«خەلق دۆلەت ئىگىسىدۇر، مېھرى ئىللىق،

چىقار ئۈنىڭدىن مىڭ كىتابلىق ياخشى تېما.

ئەل دېڭىزىدۇر، ناھايەتكى سەن بىر بېلىق،

دولقۇن ئارا زوق - ئىتوق بىلەن ئۈزۈپ تېنما.»

(«يۈرۈڭلش ناخشىلىرى» «يازغىن قەلەم» دىن)

بۇ ھەقىقىي ساددا ھېسسىيات، غۇبارسىز قەلبىنىڭ ئەكس ساداسى، چىن مەنىدىكى گۈزەللىك + شائىر + شېئىر + خەلق = ھايات بىرلىكى سەبىي شائىر تەرىپىدىن شۇنداق سۈرەتلىنىدۇ. شائىر قىزغىنلىقىنىڭ ئۇلغىيىشى ئۇنى تىنىمسىزلىققا گىرىپتار قىلىدۇ. ھارغىنسىز كۆزىتىش، تەقەززالىقى، تەسەۋۋۇرنىڭ كېڭىيىشى شائىر قەلبىنى تېخىمۇ يۈكسەكلىككە، قىرانلىققا ئۈندەيدۇ. بىز ئۇنىڭ ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلغان كۆپلىگەن شېئىرلىرىدىكى ھېسسىيات ساپلىقى ۋە تۇرمۇش ھىدىنىڭ قويۇقلۇقىنى كۆرۈپلا قالماي، تېخىمۇ مۇھىمى، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، تېپىزلىقتىن چوڭقۇرلۇققا قاراپ يۈزلىنىۋاتقانلىقىنى، تەپەككۈر، تەسەۋۋۇر ۋە ئوبراز يېقىمىدىن پىشۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىمىز. ئۇنىڭ «گۈلباغ ناخشىلىرى» ناملىق شېئىرنىڭ ئېلان قىلىنىشى ئۇنىڭ ئىجادىي

پائالىيەتنىڭ قوزغاتقۇچىسى بولۇپ، شائىرنى ئۆزى ئېھتىياجلىق نەرسىلەرنى قوبۇل قىلىش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىنلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن شائىرنىڭ ئەسلىدىكى ئويىپىكت ئۈستىدىكى تەپەككۈرى ۋە بىلىشى تەبىئىي يوسۇندا راۋاجلىنىدۇ ھەم چوڭقۇرلىشىدۇ. بۇ خىل تەرەققىيات ۋە چوڭقۇرلۇق يەنە كېلىپ شائىر قىزىقىشىنى كېڭەيتىپ، يېڭى نىشان، مەقسەت بىلەن تەمىنلەيدۇ. يېڭى نىشاننىڭ تېپىلىشى تېخىمۇ يۈكسەك تەپەككۈر پائالىيەت سەۋىيىسىگە ماسلىشالايدىغان يېڭى قىزىقىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ ماھىيەتتە بىلىش جەريانىنىڭ بۇرمىسىمان تەرەققىيات دىئالېكتىكىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، كېيىنكى باسقۇچ ھامان ئالدىنقى باسقۇچتىن تۇغۇلىدۇ ۋە ھەر جەھەتتە ئۇنىڭدىن ئۈستۈن ھالەتتە تەرەققىي قىلغان بولىدۇ. بۇ شائىر پىسخىكىسىغىمۇ ۋە ئېستېتىكىسىغىمۇ ئۇيغۇن بولغان قانۇنىيەت. بىز تەكشۈرۈپ ئۆتكەن شائىر ئابدۇللا سۇلايماننىڭ ئىجادىيەت يولىدىكى ئۈچ باسقۇچلۇق تەرەققىيات جەريانى بۇ سۆزىمىزنىڭ ھەقىقىي يوسۇندا توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

2

ئابدۇللا سۇلايمان ئىجادىيەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىدا يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ۋەتەننىڭ تاغ - دەريالىرى، گۈل - گىياھلىرىغا بولغان قايىناق مۇھەببەت، چوڭقۇر ھېسسىيات كىشىگە ئىلھامبەخش ئېتىدۇ. شائىرنىڭ ۋەتەن تەقدىرىگە تەقدىرداشلىقى، ۋەتەن غېمىگە غەمگۈزارلىقى ئۇقۇرمەنلەرنى چوڭقۇر سۆيۈندۈرىدۇ. ھەممىگە ئايانكى، ئالدىنقى بىر مەزگىل ئىچىدە چوڭ كېلىمات ۋە كىچىك كېلىماتنىڭ ئۆزگىرىش سەۋەبىدىن، ئېلىمىزنىڭ سىياسىي ئاتموسفېراسىدا «ئەدەبىياتنى كۆپ مەنبەلەشتۈرۈش» تەنۇر قۇيۇنى كۆتۈرۈلۈپ، بەدىئىي ئىجادىيەتتە ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىدىكى ئەسەرلەر سوغۇق مۇئامىلىگە ئۇچرىدى. ئارىلىقتا تەمتەرەپ يۈرگەن بىر قىسىم كىشىلەر بولسا، ئۆزلىرىنى ئاقىل ھېسابلاپ، ئەتەي ئۆزلىرىنى قايىناق تۇرمۇشتىن چەتكە ئېلىپ، ئاي، يۇلتۇز، گۈل، كېپىنەك، قۇرت - قوڭغۇزلار بىلەن بولۇپ كەتتى. بۇ ھالەت ئەدەبىياتىمىزدىكى نورمال بولمىغان خاھىش بولسىمۇ، ئەمما تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يەنىلا مۇناسىپ بازارغا ئىگە بولدى. ئەلۋەتتە،

توپلىمى» مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن «بۇ — مۇھەببەت، بۇ — ياشلىق» ناملىق كىتابىدىكى كۆپلىگەن شېئىرلىرى ئۇنىڭ تەبىئەت قارىشى، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى ۋە سەنئەت قارىشى جەھەتتە ئاڭلىق ئىجادىيەت باسقۇچىغا قەدەم قويغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇنىڭ شۇ تاسمان ئىجادىيەت ھاياتىنىڭ بۈگۈنكى دەۋرى كىشىگە ئېستېتىك زوق بېرىشتىلا ئەمەس، بەلكى تېخىمۇ چوڭقۇر ھالدا پەلسەپىۋى تۇيغۇ بېرىشتە ئىپادىلىنىدۇ. ئەمدى ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئۇقۇرمەنلەرنى ھايات ھادىسىلىرى ئۈستىدە ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. ئۇقۇرمەنلەر بۇ شېئىرلاردىن تەبىئەت ۋە كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ تۈرلۈك زىددىيەتلىك توقۇنۇشلىرىنىڭ شېئىرىي مۇھىتىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولىدۇ. مېنىڭچە بۇ يەردە ئۇقۇرمەن ئۆزىدىكى شېئىردىن شېئىردىكى ئۆزىگە ئايلىنىدۇ. «كۆڭۈل چەشمىلىرى»، «مېنىڭ ئىزلىرىم»، «ھاياتقا مۇھەببەت»، «ھېسسىياتىمنى قەدىرلەيمەن، سۆيىمەن»، «چېچىلغان مارجانلار» قاتارلىق شېئىرلار ۋە شېئىر گۇرۇپپىلىرى بۇنىڭ روشەن دەلىلى.

شائىرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش تارىخىنى تەكشۈرگىنىمىزدە، ئۇنىڭ ساددا ئىجادىيەت باسقۇچى (1964 - يىلىدىن 1979 - يىلىغىچە)، ئىزدىنىش باسقۇچى (1979 - يىلىدىن 1985 - يىلىغىچە) ۋە ئاڭلىق ئىجادىيەت باسقۇچى (1985 - يىلىدىن ھازىرغىچە) دىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچنى بېسىپ ئۆتكەنلىكىنى كۆرىمىز. ئۇنىڭ بەدىئىي تەپەككۈرىنىڭ سەزگۈ، تەسەۋۋۇر ھەم ھېسسىيات بىرلىكىدە پەيدىنپەي ئۆسۈپ يېتىلىشى، چوڭقۇرلىشىشى ئارقىلىق بالاغەتكە يېتىۋاتقانلىقىنى، پىسخىك يوشۇرۇن ئىقتىدارىنىڭ ئىجادىي پائالىيەتتە زور رول ئويناۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىمىز.

شائىر ھېسسىياتىنىڭ جارى قىلدۇرۇلۇشى ئۇنىڭ روھىي ھالىتى بىلەن زور دەرىجىدە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. مەلۇمكى، شائىرلارنىڭ تۇرمۇشقا يېقىنلىشىشى ھامان ئۇنىڭ دەسلەپكى تەسىراتىدىن باشلىنىدۇ. مۇبادا شائىرنىڭ روھىي ھالىتى تېخىچە بېكىنمە ھالەتتە تۇرىدىكەن، ئۇنىڭ مېڭىسىدىكى كونا ئەندىزە تۈپەيلىدىن دەسلەپكى تەسىرات ئادەتلەنگەن سۆز ئەنئەنىسى بويىچەلا بايان قىلىنىدۇ - دە، يېڭى پىكىر كۆمۈلۈپ قالىدۇ. ئەكسىچە شائىرنىڭ روھىي ھالىتى ئەركىن ئىجادىيەت نۇقتىسىدا تۇرىدىكەن، ئۇنىڭ دەسلەپكى تەسىراتى شۇ ھامان ناھايىتى تېزلا قىزىقىشقا كۆچىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇ ئىجادىيەت ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش

نېمىدېگەن مەردانە سۈرەت، جانلىق كەيپىيات - ھە!
 شائىر ئۆز شېئىرلىرىدا ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى كۆز قارچۇقىدەك
 قەدىرلەيدۇ. ئۇ يۇرتىمىزنىڭ تاغ - دەريالىرىنى يازغاندا، يۈكسەك
 ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسىدا تۇرۇپ مۇنداق يازىدۇ:

«نورلاندى كەچكى شەپق جۇلالىنىپ،
 گۈتكۈچە تاغ كەينىگە سېخى قۇياش.
 قىزىللىق سۆيىدى ياپراق لەۋلىرىنى،
 خوشلىشىش پەيتىدىكى قوشماق ئوخشاش.
 تاشلاردا، قىيالاردا شەپق مەكسى،
 يېپىلدى كەڭ مەتراپقا نۇرلار تەكشى.
 يەر بىلەن كۆك ئارىسى مىسلى ئوتقاش.»
 («بۇ - مۇھەببەت، بۇ ياشلىق» (نۇر تەسراتى، دىن)

شائىر ئۆز يۇرتى ھەققىدە شۇنچىلىك ھاياجانلىنىدۇ، شۇنچىلىك
 سۆيۈنىدۇ. «گۈلۋاغ ناخشىلىرى»، «جەنۇب غەزەللىرى»، «تاغ
 ناخشىلىرى»، «تۈمەن تەسراتلىرى»، «سەھۋالىم تەسراتلىرى» ۋە
 «چېچىلدى چىرىغا چېچەك چاقچۇسى» قاتارلىق لىرىكىلاردىكى يۇرت
 تەسۋىرىنىڭ گۈزەللىكى ۋايىغا يەتكەن.

بىز خۇددى شائىرغا ئوخشاشلا، بۇ ئاۋات، بەختىيار، گۈزەل
 يۇرتىمىز بىلەن پەخىرلىنىشكە تامامەن ھەقلىق. ئۇ بىزنى تۇغدى،
 بىزگە قان ۋە جان ئاتا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بىزنى ياشاش
 ئىمكانىيەتلىرى بىلەن تەمىن ئەتتى. ئۇ خەلقىمىزنىڭ ئەقىل -
 پاراسىتى بىلەن يارىتىلغان، كۆز قاماشتۇرىدىغان نۇرلۇق گۆھەر، بۇ
 گۆھەر، ۋەتەننىمىز چوڭ ئائىلىسىدە ئەبەدىگەدە شائىلىق نۇر
 چاچىدۇ.

شائىر ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىدىكى «بايلىقىم، غۇرۇرۇم،
 بەختىم ۋەتەننىڭ» ناملىق شېئىرىدا، يۈكسەك ئاڭ ۋە ئەقىدە
 پەللىسىدە تۇرۇپ، ئالىيجاناب مەزمۇنىنى روشەن پىكىر ئېنىقلىقىدا،
 ئىشتىياق بىلەن مەدھىيەلەپ، ھاياجانلىق شېئىرىي كەيپىياتىنى
 يۇقىرى دولقۇنغا كۆتىرىدۇ.

«يۈرسەممۇ گاھىدا (شۇناتىجەن) بىلەن، ئالتە رەنە، بىر ئۆي»

يەنە قوشۇنىمىزدىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق ئىجادىيەتچىلىرىمىز خەلق ئىشلىرىغا بولغان قىزغىنلىقىنى ئىپادىلىدى. شائىر ئابدۇللا سۇلايمان ئەنە شۇنداق كەسكىن پەيتتىمۇ نىشاندىن ئاداشماي، ئوچۇپ تۇرغان قايناق ھېمىسىياتىنى سوۋۇتماي، شېئىر ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىي تېمىسىنى يەنىلا ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئۈستىگە قويدى. مېنىڭچە بۇ شائىر ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك بىر تەرىپى، شۇنداقلا ئۇنىڭ بۇرچ - مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنىڭ روشەن ئىپادىسى. بىز شائىرنىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇغىنىمىزدا، ئۇنىڭدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىدا يېزىلغان مۇتلەق كۆپ ساندىكى شېئىرلار تەبىئىي مەنزىرە گۈزەللىكى بىلەن بەختىيار ھايات گۈزەللىكى گىرەلەشتۈرۈپ يېزىلغان بولۇپ، ئۇقۇرمەنگە ئانا ۋەتەننىڭ ئۇلۇغ سىماسى — بۈيۈك ئوبرازى، شانلىق ئىستىقبالىدىن ئۈمىد ۋە شادلىق بېغىشلايدۇ.

يورۇڭقاش دەرياسى مۇنداق سۈرەتلىنىدۇ:

«ئاقىدۇ ئىككى تاغنىڭ ئارىسىدىن،

زۈمىرەتتەك قاشتاش چايقاپ ئانا دەريا.

گىرۋىكى قىيالارنىڭ ئۆتكۈر نەيزە،

دولقۇنى گويىا ئويغاق شېر، ئەجدىھا.»

(«ھايات ئۈنچىلىرى» (مۇكاپات) دىن)

«سۈرەتچىنىڭ سىزمىسىدەك يېشىل تاغلار،

گەرش سۆيگەن چوققىلىرى شەمشەر، پىچاق.

پەستە گېقىن تىرەنلىكى تەكتىسىرا،

كۈمۈش سۈيى تاشلار يۈيۈپ ئاقار ئويغاق.

بۇ گېقىننىڭ ئۆركەشلىگەن دولقۇنى بار،

زېپت توپلار گاۋازىدەك شاۋقۇنى بار.

(«ھايات ئۈنچىلىرى» (شائىراتما ئىلھاملرى) دىن)

«سۈزۈك ئاسمان، گۈلدار زېمىن، سۈيى سەھەر،

بويدا مەن شۇ تاپ مەغرۇر، شوخ تۈمەننىڭ.

شاۋقۇنلىرى يېقىملىق ساز، زۈمىرەت دولقۇن.

قۇچقىدا ئاقار ناخشا - كۈي تۈمەننىڭ.

ئانا يۇرتۇم قەلبىدەك شاد، ئويغاق دەريا،

مىسالى گۈل ياشلىقىمىدەك ئويغاق دەريا.»

(«ھايات ئۈنچىلىرى» (تۈمەن دەرياسى) دىن)

بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ تەبىئەت قارشى، كىشىلىك تۇرمۇش قارشى، سەنئەت قارشى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئېستېتىك غايە، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ۋە ئۈنۈم تۇيغۇسىنىڭ ئومۇملاشقان جۇغلانمىسىدىن ئىبارەت بولىدۇ. نەتىجىدە، شائىر كونكرېت ئىجادىيەت جەريانىدا، ئالاھىدە ئىدىيىۋى ھېسسىيات بىلەن ئالاھىدە مەنزىرە ياكى ماددىنىڭ بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ئېستېتىك مۇناسىۋەت جەريانىدىكى بىرلىككە ئېرىشەلەيدۇ. ئەلۋەتتە بۇ يەردە شائىردىكى بەدىئىي ماھارەت مەسىلىسىمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. لېكىن شائىر ئىجادىيەت ئېگىنىڭ كۈچىيىشى، شۈبھىسىزكى ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىدىكى ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ئالدىنقى شەرتتۇر.

3

ئۇيغۇر ھاياتىنىڭ زامانىمىزدىكى رەڭمۇرەڭ ھادىسىلىرى ئۇ بېسىپ ئۆتكەن ھەر قانداق بىر دەۋرگە قارىغاندىمۇ شائىرلارنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە بەكرەك تارتىدۇ. ھېسسىيات ئالىمىنىڭ ئەركىسى ئاتالغان شائىرنىڭ ئىنسان تەقدىرىدە تۇپتىن ئۆزگىرىش بولغان يېڭىچە زاماننىڭ خۇشاللىقلىرى، سۆيۈنچىلىرى، مۇھەببەت - نەپرەتلىرى، يېڭىلىقلىرى، ھېس - تۇيغۇلىرى، مەقسەت - ئارزۇلىرى، غايە - ئىپتىخارلىرى، ئېتىقاد - ئەقىدىلىرى، ئىشەنچ - ئىرادىلىرى ئۈستىدە يازماسلىقى مۇمكىنمۇ، ئاخىر! ئابدۇللا سۇلايمانمۇ ئەنە شۇنداق بۈيۈك ئۆزگىرىشلەر، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئۈستىدە يازىدۇ. ئەنە شۇنداقلا ئۇنىڭ «سۇ ئىچەر كۆڭۈلدىن كۆڭۈل شۈبھىسىز» شۇڭلاشقا كۆڭۈللۈك ئۆتەر بۇ ھايات. بىرىگە گەر بىرى بەرمىسە ئوتتى، بىپتەتتى ئىنساننىڭ ئۆمرىگە مامات. بىپتەتتى مەۋجۇتلۇق سىرى شۇ مەۋجۇداتلىقنىڭ، بىرىگە بىرى ماس تۇرغانلىقىدا. سۆيگۈنىڭ قىممىتى بىر جۈپ يۈرەكنىڭ،

ئوچساممۇ بوغىن، دا مىڭلى مىڭ تۈمەن،

كەزسەممۇ كاراچى، پارىژدا چىمەن،

چىناردەك قامىتىم - بەستىم ۋەتەننىڭ. »

شائىر ياراتقان لىرىك ھېسلارنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتى، تۇرغۇنلۇق، بېكىنمىلىك ھالەتتىن قۇتۇلۇپ ئېچىۋېتىلگەن شارائىتتا تۇرسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ سۆيگۈسى، ۋۇجۇدى، بارلىقى ۋەتەننىڭ ئىشقى، ۋەتەننىڭ سەلتەنتى بىلەن بىردەك. ئۇ ئۆز بەخت - سائادىتى، تەخت غۇرۇرى، غەلبە ئىشەنچىسىنى، مۇھەببەت - نەپرەتىنى، ئەقىدە ئېتىقادىنى ۋەتەن مۇھىتىدا جۇلالاندۇرىدۇ.

«كىرگەندە راۋاقلق سەيلىگاھلارغا،

يولۇقسام مەدەدان خەيرىخاھلارغا،

قىلمايمەن پەسەنت غېمىم يېگەن گاھلارغا،

گىناۋەت، گىزىتىم - قەدىرىم ۋەتەننىڭ. »

لىرىك قەھرىماننىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسى يۈكسەك ھوشيارلىققا ئىگە بولۇپ، خىلمۇخىل ھادىسىلەرنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىڭ پاك - ۋىجدانلىق ئىززەت - ھۆرمىتىنى بۇلغىيالمىدۇ. بۇ يەردە شائىرنىڭ تەسىراتى، سەزگۈ تۇيغۇسى غايىۋى ئەقىدىچىلىكتىن قۇتۇلۇپ، كونكرېت مەنىۋى مۇھىت جانلىقلىقىدا ھېكمەتلىك تۈس ئالدى. ۋەتەن ئۇلۇغلىقىدىن، ساددا، ئىستىخىيلىك ھالەتتىكى سۆيۈنۈش قىزغىنلىقى تامامەن ئۆزگىچە بولغان ئاڭلىق ئېستېتىك ئىجادىي كەيپىيات بىلەن ئالمىشىدۇ. ئەمدى ئۇقۇرمەن شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانغا ئەگىشىپ، ۋەتەننىڭ نوقۇل ماددىي ئۇلۇغلىقى، گۈزەللىكى بىلەن ھاياجانلىنىشىدىن تەبىئىي يوسۇندا ۋەتەنپەرۋەرلىك ئۈستىدە ئويلىنىشقا كۆچىدۇ. شېئىرىيەت ئېستېتىكىسى شائىردىن تەلپ قىلغان شېئىرىي ئۈنۈم دەل مۇشۇ يەردە رېئاللىشىدۇ - دە، شائىرىمۇ ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت مەسئۇلىيىتىنى تامام قىلغان بولىدۇ. شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىدىكى شېئىرلىرىدىن شۇنى كۆرۈش مۇمكىنكى، بەدىئىي ئېھتىياج ئۈستىدە ئويلىنىۋاتقان شائىر ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ ئۈنۈمى توغرىسىدا ئىزدەنمەكچى بولىدىكەن، ئۇ ئەڭ ئالدى بىلەن توغرا بولغان ئىجادىيەت ئېڭىغا ئىگە بولۇشى لازىم. بۇ يەردىكى شائىرنىڭ ئىجادىيەت ئېڭى ئىستىخىيلىك تۈستىكى ئاڭ

دېگەن غەزىلىدە «مەن» نىڭ تىلى ئارقىلىق:

«تارالدى ھەر سابا ئەمبەر پۇراغى گۈلباھارمىدىن،
 ئاۋالار ياغرىدى كۆككە، مېنىڭ ياغراق دۇتارىمىدىن.
 ھېسابسىز شادلىقىم دەريا، ئاساسىي قانۇنۇم قولدا،
 ئۇ سۆزلەر ھەر زامان ئەركىم، ھوقۇقۇم مېتىبارمىدىن.
 مۇقەددەس دەخلىسىز بەختىم، يېزىلىرى ئەمدى قانۇنغا،
 چاشلىداپ سايىردى بۆلبۈل ئېلىپ جاي لەيلىزارمىدىن.»

دەپ مەدھىيىلىسە، مالىمانچىلىق يىللىرىدىن كېيىنكى ئىسلاھاتنىڭ تۈرتكىسىدە، پارتىيىنىڭ يېزا ئىقتىسادى سىياسىتىنىڭ نۇرىدا خۇشاللىققا ئېرىشكەن ئەمگەكچىلەرنىڭ شادلىقىغا قىزغىن ئورتاقلىشىدۇ. ئۇ بىزگە ئۆزىنىڭ ساددا، ئەمما يېقىملىق مىسرالىرى ئارقىلىق مول - ھوسۇل خۇشاللىقى، بېيىش خۇشاللىقىغا چۆمگەن نۇر بوۋاي؛ بېكىنمە سىياسەتنىڭ ئاسارتىدىن قۇتۇلۇپ، «ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى» غا ئايلانغان ئەترەت باشلىقى توختى؛ مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكى بىلەن «بويىتاق» لىقتىن قۇتۇلغان بارات؛ قاشتېشى «شاھى» نىڭ ئىگىسى قادىر («يورۇڭقاش بويلىرىدا» ناملىق سېكىلدىن) قاتارلىقلارنىڭ پۈتۈنلىك ئوبرازىنى تەقدىم قىلىدۇ.

شائىرنىڭ ئىجتىمائىي تۇيغۇسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى تارىخىي تېمىلارمۇ چوڭقۇرلىشىپ بارىدۇ. شائىرنىڭ تارىخىي تېمىلارغا مۇراجەت قىلىشىنى ئۇنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەت ھاياتىدىكى بىر قېتىملىق سەكرەش سۈپىتىدە مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەك. ئۇنىڭ «بۇ كوچىدىن ئەخمەتجان ئۆتكەن» ناملىق ئەسىرىنىڭ ئېلان قىلىنىشى بۇ سەكرەشنىڭ روشەن بەلگىسى. ئۆز ۋاقتىدا بۇ شېئىرلار ئۆزىنىڭ تارىخىي قىممىتى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي، بەدىئىي، ئېستېتىك قىممىتى يېقىندىنمۇ كەڭ نۇقۇرمەنلەر ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر قوزغىغانىدى. شائىر شۇنىڭ بىلەن بىرگە، يەنە تارىخىي تېمىلاردا، ئېيتايلىق، «جەنۇب ئەزەللىرى»، «دادۇخې بويىدا»، «مانا بۇ ياشلىق»، «سەھۋالىم» «مىسرالىرى» قاتارلىق شېئىرلارنى يازدى. بۇ شېئىرلارنىڭ مەزمىنىدە دېگۈدەك ماتېرىيالزىملىق تارىخىي قاراشتا چىڭ تۇرۇپ،

بىر تىنىق - رېتىمدا ئورغانلىقىدا.
(«بۇ مۇھىبەت، بۇ ياشلىق» دېگۈدەك ياشىنىش كۈلگۈنچەك ھاياتە دىن)

شائىر يېڭى زامان سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىمىزنىڭ بەختىيار ھاياتىدىن گۈزەللىكنىڭ ماسلىقىنى كۆرۈپ يېتىدۇ، كۆڭۈللۈك ھاياتىدىن سۆيۈنىدۇ، يۈرەك ھېسلىرى ئوخچۇپ تاشىدۇ، كىشىلەر تۇرمۇشىنىڭ ئارامبەخلىك تەسۋىرىنى يېزىپ چىقىدۇ.

«قالمىسۇن بىردىن بىرنىڭ كۆڭلى،

كۆڭۈلدىن ياشىنىسۇن كۈلگۈنچەك ھايات.

سەن ئۈچۈن مەن باركى، مەن ئۈچۈن سەن بول،

كۆڭۈل يۈكسەكلىكىدە تىكلەيلى سۇبات» .

(يۇقىرىقى شېئىردىن)

پۇل ئۈستىگە، ئالدامچىلىق - ساختىلىق ئۈستىگە قۇرۇلغان كىشىلىك مۇناسىۋەتكە تۈپتىن قارمۇقارشى قويۇلغان يېپيېڭىچە كىشىلەر مۇناسىۋىتى قانداقمۇ شائىرنىڭ ھېس - ئىلھاملارنى ئۇرغۇتماي تۇرالىسۇن! بىز ئۇنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋەت توغرىسىدا يازغان شېئىرلىرىدىن دۆلەتنىڭ خوجايىنىغا ئايلانغان ئەمگەكچى خەلقنىڭ باراۋەرلىك ئاساسىدا شەكىللەندۈرگەن «مەن باشقىلار ئۈچۈن، باشقىلار مەن ئۈچۈن» دېگەن يېڭىچە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت گۈزەللىكىنى كۆرۈپ يېتىشكە ئۈلگۈردۈق. مەلۇمكى، سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى كىشىلەرنىڭ ھېسسىيات گۈزەللىكى، كىشىلىك تۇرمۇش گۈزەللىكى، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت گۈزەللىكىنى ئىپادىلەش — زامانىمىز پوئىزىيىسىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەسئۇلىيىتى. بۇ قانداقتۇر «سىياسىيغا بېقىنغانلىق»، «سۈبىيەتنىڭ ياتلىشىشى» بولماستىن، ئەكسىچە شائىرنىڭ ۋەجدانى ۋە ئۇنىڭ مۇقەررەر چىقىش يولى.

چاقناپ تۇرغان شېئىرىي گۈزەللىك قايناپ تۇرغان رېئال گۈزەللىكتىن كېلىدۇ. شائىر ئىجادىيەت زېمىنىغا ئاتلىنىپ، رېئال گۈزەللىككە يۈزلەنگەندە، ئۆزىنىڭ غايىسى ۋە ئىدىيىسى ھېسسىياتى بويىچە ئىجتىمائىي گۈزەللىك بىلەن تەبىئىي گۈزەللىككە ئېتىبار قىلىدۇ. ئۇ «يورۇڭقاش ناخشىلىرى» ناملىق توپلامدىكى «بەختىم»

مۇھەببەت، ئىنسان تەقدىرى، ئىنسان ھاياتى، ئىنساننىڭ ماھىيىتى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە بولغاندىلا، ئاندىن ھاياتى كۈچكە ئىگە بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇ، «مۇھەببەت، مۇھەببەت ئۈچۈن... ئىنسان مۇھەببەت ئۈچۈنلا ياشايدۇ» دېگەن بۇرژۇئاچە كىشىلىك تۇرمۇش قارشىغا قارشى تۇرىدۇ. دۇنيادا ئابستراكت ئادەم بولمىغىنىدەك، ئابستراكت مۇھەببەتمۇ بولمايدۇ. شائىر مۇنداق يازىدۇ:

«قاياقتىن سۇ تۆكۈلگەندەك كۈلۈپ بىردىن،
ئاتىلىق ماخا بىر ئوچۇم قار، نازلىق بىلەن.
بۈركۈت، كەكلىك ئۈچتى كۆككە قانات قىقىپ،
دىل قەلبىڭدىن چالغان لىرىك سازلىق بىلەن.
يۈز، كۆزۈمگە تەگكەن ئاشۇ قار پوختىرىكى،
كەتكەندى ئېرىپ سۆيگۈ ئوتۇمدا تېز.
بىلىدىم، ئالدىلىق بۇ چاغ يەنە سىناق مەندىن،
قەلبى قىشنىڭ قارىدەك ئاق، ئەي ئوماق قىز.»

«يولۇققاندا مۇشكۈلاتقا قەدىمىدە،
روھلىنىمەن شۇ دەلەرنى ئەسكە ئېلىپ.
ئۆتسەك دەيمەن: سۆيگۈمىزگە ئىمكان بەرگەن،
ھۆر زامانغا گۈل ياشلىقنى تەقدىم قىلىپ.»
(«بۇ مۇھەببەت، بۇ ياشلىق» (قار لەيلىسى، دىن)

4

سۆيگۈ، ۋاپا - ساداقەت، ئەقىدە ئۈستىدە سۆز بولغاندا، بەزىلەر مۇھەببەتنىڭ شەرتسىزلىكىنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇلار، مۇھەببەت، ساپ ئەر - خوتۇنلار، يىگىت - قىزلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت، ئۇنىڭغا ئەمگەك، زامان - دەۋر ئالاھىدىلىكىنى چېتىۋېلىشنىڭ ھاجىتى يوق، دەپ قارايدۇ. مېنىڭچە، يېڭى زامان شارائىتىدىكى ئەر - ئاياللار مۇناسىۋىتى فېئوداللىق شارائىتىدىكى ئەر - ئاياللارنىڭ ئوقۇل ھالەتتىكى جىنسى مۇناسىۋىتىدىن پەرقلىنىدۇ. بىزدە ئەر - خوتۇنلار، يىگىت - قىزلار بىئولوگىيەلىك ئېھتىياجىدىن باشقا يەنە

تارىخىي شەخس ۋە تارىخىي ھادىسىلەرنى بەدىئىي چىنىلىق قانۇنىيىتى بىلەن ئەكس ئەتتۈردى، نەتىجىدە، تارىخىي تېمىلارنىڭ رېئال قىممىتىنى ئۆستۈردى. مەسىلەن، شائىر «كوھمارىم» دېگەن شېئىرىدا:

«تېلىدا گەلنىڭ بۇ غار رىئايىتى،

بولغانكەن نەسلىمىزگە پاناھلىق جاي.

تالاپەت يەتكۈزگەچكە تەڭسىز جەڭلەر،

قانلارغا بويالغانكەن گېدىرلىق، ساي.

يارىسى گېغىرلىرى بۇندا يېتىپ،

كىرگەچكە جەڭگە قايتا، دەردان تېپىپ،

بولغانكەن قورشاۋچى ياۋ ھالىغا ۋاي.»

دەپ يېزىپ، چەت ئەل ئىستېلاچىلىرى قوزغىغان ئۇرۇشقا قارشى لەنەت - نەپرەت ياغدۇرسا، خەلقىمىزنىڭ مەردلىكى ۋە قەھرىمانلىقىغا ئاپىرىن - تەھسىن ئوقۇيدۇ. بۇ شېئىردا شائىرنىڭ مۇھەببەت - نەپرەت قارشى، بەدىئىي تەسەۋۋۇرى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغان. «دادۇخې بويىدا» دېگەن شېئىرىدا فىزىكىلىق مۇھىت بىلەن پىسخىك مۇھىتنى ئۆز ئارا جىپىسلاشتۇرۇپ، ئىنقىلابىي ئۇرۇش خاتىرىسى بىلەن ئۇرۇشتىن كېيىنكى قۇرۇلۇش كارتىسىنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈپ، جانلىق، كۈنكۈپت، ئوبرازلىق شېئىرىي مەنزىرە ياراتقان، ئۇقۇرمەن بۇ خىل مەنزىرە ئارقىلىق، قايتا ئويلىنىش شارائىتى ۋە «ئىككىنچى تەبىئەت» يارىتىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلەيدۇ.

شائىرنىڭ ئىجتىمائىي تېمىدا يازغان شېئىرلىرىنىڭ يەنە بىر قىسمى دوستلۇق، مۇھەببەتتۇر. مۇھەببەت — ئىنسان ھاياتىدىكى ئەڭ نازۇك ۋە ئەڭ سەزگۈر ھېسسىيات شەكلى. شائىرنىڭ مۇھەببەتكە تۇتقان پوزىتسىيىسى بىۋاسىتە ھالدا ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ قىممىتىنى بەلگىلەيدۇ. شېئىرىيەت ئېستېتىكىسىدىن قارىغاندا، ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولمىغان ھەر قانداق ھېسسىياتنىڭ ئېستېتىك قىممىتى ۋە ئۈنۈمى بولمايدۇ. بۇ مەسىلە ئەزەلدىن بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى ئىككى خىل كىشىلىك ئۇرۇش قارشىنىڭ ئېلىشىش نۇقتىسى بولۇپ كەلدى. سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات،

شېئىرغا سىڭىپ كىرىپ، شېئىرىي گۈزەللىككە ئايلانسا، ئۇقۇرمەنلەردە كۈچلۈك ئېستېتىك تەسىرات قوزغىيالايدۇ. ئادەتتە، رېئال سەتلىك بىلەن يامانلىق ئەمەلىيەت جەھەتتىن تازىلاش، روھىي جەھەتتىن بېسىپ چۈشۈش، ھېسسىيات جەھەتتىن ئىنكار قىلىش، ئەخلاق جەھەتتىن سوتلاش ئارقىلىقلا شېئىرىي گۈزەللىككە ئايلىنىدۇ. شائىر «ئويلىشىشنىڭ غەملىرىنى يەپ» دېگەن شېئىرىدا، ھال - ئەھۋال ئېيتىپ كەلگۈچى بىلەن بىۋىروكرات باشلىق ئوتتۇرىسىدىكى كۆرۈنۈشنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

«دېدى ماڭا: «كۆرۈپ تۇرۇپسىز،
بولغاچقا گىش شۇنچە ئالدىراش،
ئويلىشالماي (مەسلە) ئىمىزنى،
سەل كەينىگە سۈردۈك بىز، يولداش.»

«شۇ يىللاردا تۇغۇلغان ئوغۇلۇم،
گون بىرلەردىن ھالقىدى بۈگۈن.
ئەجەب گىش ھە، مېنىڭ (مەسلەم)،
تۇرار شۇ پېتى بولۇپ چوڭ تۈگۈن.»

ئويلىدىمكى، باشلىق سۆزى ھەق،
ئۇنىڭ كەينىگە سۈرگىنى تۈزۈك.
(ئويلىشايلى) دېگەن سۆز بىلەن،
باشلىق بولۇپ يۈرگىنى تۈزۈك.»
(بۇ مۇھەببەت، بۇ ياشلىق) دىن

شائىر ئاچچىق ھېسسىيات، كۈچلۈك مەسخىرە بىلەن خەلقنىڭ دەردى - ھالى بىلەن كارى بولمايدىغان، ئىسمى بار، جىسمى يوق لايقەتسىز ئورگان ئەمەلدارلىرىنى ساتىرىك قامچا ئاستىغا ئالىدۇ. «تويغا توي!» شېئىرىدا، ئابروپپەرەس «ھالى بار، دەرمانى يوق» ئايخان ئوبرازى ئارقىلىق، فېئوداللىق ئۆرپ - ئادەتنىڭ كىشىلەرنىڭ تىنىچ - بەختىيار تۇرمۇشىنى نابۇت قىلغانلىقىنى پاش قىلىش ئارقىلىق، ئۇقۇرمەنلەرنى پۈتكۈل جەمئىيەت بىزار بولغان بۇ خىل يامان كەيپىياتنى چەكلەشكە دەۋەت قىلىدۇ. «خىسلەت ھەققىدە

ئۆز ئارا بىر - بىرىدىن ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە پىسخىك ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ مەسئۇلىيىتى نۇقۇل بىئولوگىيىلىك قىدىرىپ تەكشۈرۈشتىن كۆرە، كۆپرەك ھالدا مۇشۇ جەھەتتە ئىزدىنىشتىن ئىبارەت. بۇ يېڭى دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ئېستېتىك شەكلى، يۈكسەكلىكىنىڭ تەلىپى، شۇڭا ئۇنىڭغا قىلچە ئېتىبارسىز قاراشقا بولمايدۇ.

شائىر «جەنۇب غەزەللىرى» دىكى «سۈمبۇل» غەزىلىدە ئەپچىل-رىۋايەت ئارقىلىق، مۇھەببەتنى كەسكىن توقۇنۇش ئىچىگە قويۇپ يازىدۇ. نەتىجىدە، مۇھەببەت ئۆز قارىشىدىكى نەپرەت ئالدىدا تېخىمۇ روشەن ئېنىقلىققا ئىگە بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ شائىر پىسخىكىسىدىكى توقۇنۇشتىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ماھىيەتتە ئۇ تۇرمۇش دىئالېكتىكىسىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى ئىدى.

مەلۇمكى، شائىر ئىجادىيەتكە كىرىشكەندە بۇزغۇنلاپ تۇرغان ھېسسىيات، چىن ۋە ھەقىقىي تەسىراتقا ئىگە بولسىلا، كىشىلەرنىڭ يۈرەك تارىلىرىنى تىترىتەلەيدىغان نادىر شېئىرلارنى يېزىپ چىقالايدۇ، دېگىلى بولمايدۇ. تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئۇ ئىلغار ئىدىيىگە، ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە پىكىر مەنە ئاساسىغا ئىگە بولغاندىلا، ئاندىن دەۋرنىڭ ساداسىنى، خەلقنىڭ ئىرادىسىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ.

كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ ئۈزۈلمەس ئېقىنىدا گۈزەللىك، ياخشىلىقنىڭ يالتىراپ تۇرىدىغان دۇردانىلىرى بىلەن بىرگە يەنە، ئۇنىڭ لاي - لاقىلىرىمۇ بولىدۇ. ئۆز ئىجادىي مۇھىتىدا گۈزەللىك يارىتىش ئۈچۈن ئىزدىنىۋاتقان شائىرنىڭ ھاياتىنىڭ بۇ كۆڭۈلسىزلىكلىرىدىن ئۆز مەيلىچە ئاتلاپ ئۆتۈپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس.

شائىر شېئىرىي گۈزەللىك ياراتقاندا، رېئال گۈزەللىك ئۈستىدىلا ئويلىنىپ قالماستىن، بەلكى رېئال سەتلىك بىلەن يامانلىقنى ئۆزگەرتىش فۇنكسىيىسىنىمۇ ئۆتەيدۇ. سەتلىك بىلەن يامانلىق گۈزەللىك بىلەن ياخشىلىقنىڭ قارىمۇقارشى تەرىپى. ئەمەلىيەتتە سەتلىك، يامانلىق ئويىپكەت ئەمەس. ئۇ ئېستېتىك نەزەرىيىدىن ساقىت قىلىشقا تېگىشلىك بولغان، ئېستېتىك روھىي ھالەتكە سىغمايدىغان نەرسە. ئەمما، رېئال سەتلىك بىلەن يامانلىق

خىل ئازابلىق ئېچىنىشقا كۆچىدۇ. ئۇ ئۆكۈنىدۇ، تەشۋىشلىنىدۇ.

«ئاچقىن دىلبەر، چۈمبەردەڭنى ئاچقىنا،
كۆرەي ماڭا تونۇش چېپەرلىك - يۈزۈڭنى.
سۇخەن تىلىدىن گۆھەرلەرنى چاچقىنا،
كاڭلاي سەپەر ھەققىدە سۆزۈڭنى.»

شائىر ھەجىدىن قايتقان قىزدىن ئۈمىدلىنىدۇ. ئۇنىڭ تونۇش
چېپىرىنى كۆرۈشكە، شېرىن - شېكەر سۆھبەتلىرىدىن ھۇزۇرلىنىشقا
تەقەززالىنىدۇ. ئەپسۇسكى، ھەج سەپىرىدىن قايتقان قىز شائىرنىڭ
كۆزىگە غەلىتە كۆرۈنىدۇ:

«چىقسام بۈگۈن يوللىرىڭغا گۈل تۈتۈپ،
پەرەنجىگە ئورۇلۇپتۇ قامىتىڭ.
تەڭمەججۈپتىن مەندە سوڭال تۇغۇلۇپ،
دېدىم: شۇمۇ ئىزدەپ تاپقان ئامىتىڭ؟»

ئۈمىد سۇسلىشىدۇ، شائىرنىڭ يۈرىكى ئۆرتىنىدۇ،
ئازابلىنىدۇ. بۇ شېئىر شائىرنىڭ ئېستېتىك كۆز قارىشى بىلەن
ئېستېتىك غايىسىنى ئەڭ ياخشى يورۇتۇپ بەرگەن بولۇپ،
خۇراپاتلىقنىڭ كىشىلەر تۇرمۇشىغا كەلتۈرگەن يامان ئاقىۋىتىنى
سەمىمىي تەنقىد قىلىنغان. نەتىجىدە، ئوخشاشلا شېئىرىي گۈزەللىك
يارىتىش مەقسىتىگە يېتىلگەن.

5

شائىر ئابدۇللا سۇلايماننىڭ تەبىئەت دۇنياسى ۋە ئالەم
مۇھىتىدىكى تەبىئىي ھادىسىلەر ئۈستىدىكى لىرىك شېئىرلىرىمۇ
ئۇنىڭ شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدە كۆرۈنەرلىك ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.
تەبىئەت ۋە ئالەمدىكى ھادىسە گۈزەللىكىنىڭ شېئىرىي مۇھىتقا
كىرىشى شائىر تۇيغۇسى بىلەن تەسەۋۋۇرنىڭ كەڭلىكىگە قاراپ
سىلجىغانلىقىنىڭ ئىپادىسىدۇر. تېخىمۇ مۇھىمى، ئۇنىڭ تەبىئەت

ئاڭلانغان گىمىدى ماڭما شۇنچە زەگىمىپ.
 قەيەرگە كەتمەكچىدۇر ئۇلار، دەيتتىم،
 غەمىگە قوشۇلۇپ تەڭ غەملىرى يەتتىم.»

دەپ يازسا، «تاغ يامغۇرى» دېگەن شېئىرىدا:

«گۈلدۈرلەپ تاغنىڭ گىمىچى بىر پەستىلا،
 چېقىلدى كۆكتە كۈچلۈك چاقماق - چېقىن.
 بېرىلغان بۇلۇت كۆزى تۆككەندە ياش،
 ياسالدى قايتالاردا قىيان - گىمىن.
 توشقۇنى بۇسۇپ ئاقتى يامغۇر سۈيى،
 قاپلىدى تاغ - جىرانى جۇشقۇن كۈيى.»

دەپ يېزىپ، جەسۇرلۇق، مەردانلىق تۇيغۇسىنى ئىپادىلەيدۇ.
 شائىرنىڭ بۇ تەبىئىي ھادىسە ۋە شەيئىلەرنى مەدھىيىلىشىنىڭ سەۋەبى
 ناھايىتى روشەنكى، ئەمەلىيەتتە ئۇ ئىنسان ھاياتىنى مەدھىيىلەشنى
 مەقسەت قىلىدۇ. بۇ ھادىسە ۋە شەيئىلەر شۇنىڭ ئۈچۈن گۈزەلكى،
 ئۇنىڭدا ئىنساننىڭ ماھىيەتلىك كۈچ - قۇدرىتى، جۇشقۇن ھاياتى
 كۈچى، ئەقىل - پاراسىتى، ئىقتىدارى، خىسلىتى، ئىدىيىسى،
 ھېسسىياتى ئىپادىلىنىدۇ. دەل مۇشۇ روھ تەبىئىي گۈزەللىكلەرنى
 شېئىرىي گۈزەللىككە ئايلاندۇرۇشنىڭ مۇمكىنلىكىنى بېرىدۇ.

«گۈگۈم ياپتى تاغلار ئۈستىنى،

كەڭلىكلەردە شەپەق جىلۋىسى.

قۇياش قويدى ياستۇققا باش،

نۇرى گۈيا تارام - تارام ياش،

خىرلەشتى كەمبە قىلۋىسى،

كەڭلىكلەردە شەپەق جىلۋىسى.

قىيالارنىڭ ئۈچى قازىنىپ،

سۈس تۇماندىن كەيدى دۈبۈلغا.

تىزىملارنىڭ گۈگۈملۈك يەيتى،

گىمىدى خۇددى ھارغان جەڭ گىمىتى.

ئېلان قىلىنىشى، شائىر ئىجادىيىتىنىڭ سۈرەتلەش، شېئىرىي مەنزىرە يارىتىشتىن ھالقىپ ئۆتۈپ، پەلسەپىۋى تەپەككۈر يۈكسەكلىكىنىڭ تەسەۋۋۇر مۇھىتىغا ئاياغ باسقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. «چېچىلغان مارجانلار» ماۋزۇسىدىكى ئون پارچە شېئىرمۇ بۇ پىكىرىمىزنى تېخىمۇ روشەن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، ئەلۋەتتە.

بۇ يەردە مەسىلىنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قويۇشتىن، شائىرلار ئۆز شېئىرلىرىغا پەلسەپىۋى ئۇقۇم بېرىشى كېرەك ياكى شېئىرلارنى تامامەن پەلسەپىۋىلەشتۈرۈش كېرەك دېگەن مەنە كېلىپ چىقمايدۇ. ئەلۋەتتە، شائىر ئىجادىيەتكە قەدەم قويغاندا، ئۆز شېئىرلىرىنى تېخىمۇ يۈكسەك تەپەككۈر ۋە تەسەۋۋۇر مۇھىتىدا جۇلالاندۇرالىسا، ئۇنىڭ ئۇقۇرمەنلەرگە بەرگەن ئېستېتىك زوقى بىلەن «ئىككىنچى تەبىئەت» دىكى ئەكس ساداسى تېخىمۇ كۈچلۈك، تېخىمۇ كەڭ ۋە تېخىمۇ چوڭقۇر بولىدۇ.

6

ئابدۇللا سۇلايمان تالانتلىق، شىجائەتلىك شائىر. ئۇنىڭ ئۈچ پارچە شېئىرلار توپلىمى ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن شېئىرلىرىدىن شائىرنىڭ تەسەۋۋۇر، ھېسسىيات، پىكىر جەھەتتە ئۈزلۈكسىز پىشۇۋاتقانلىقىنى، ئىجادىيىتىنىڭ شېئىرىي مۇھىت، شېئىرىي ھېكمەت، شېئىرىي ئوبراز ساھىلىدا سالماق ئاياق بېسىۋاتقانلىقىنى، ئېستېتىك قارىشىنىڭ چوڭقۇرلۇققا قاراپ سىلجىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىشقا بولىدۇ.

شائىر ئۆز شېئىرلىرىنى سەنئەتنىڭ ئېستېتىك قانۇنىيەتلىرى ۋە شېئىرىيەتنىڭ تۈپ خۇسۇسىيەتلىرى ئاساسىدا ئىجاد قىلىدۇ. پىكىر گۈزەللىكى ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى ئاساسىي ئالاھىدىلىك، پىكىر گۈزەللىكى ماھىيەتتە شائىر تەسۋىرلەۋاتقان كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ ئوبيېكتىپ ھەرىكەت گۈزەللىكى بىلەن ئاڭلىق پائالىيەتچانلىققا ئىگە بولغان شائىر سۈبېيېكتىنىڭ ئىچكى گۈزەللىكىدىن تۇغۇلىدۇ. ئابدۇللا سۇلايماننىڭ كۆپلىگەن شېئىرلىرىدىكى سېھرىي كۈچنىڭ ئەكس سادا پەيدا قىلالغانلىقىنى ئۇنىڭ بۇ شېئىرلىرىدا پىكىر گۈزەللىكىگە ئەھمىيەت بەرگەنلىكىدىن

ئالماقچىدەك ئۆزىنى يانغا،

سۇس تۇماندىن كەيدى دېيۈلغا. «

«گۈزەللىك سۇس پەردە ئىچىدە» دېگەن بۇ شېئىر شائىر ئىجادىيىتىدە شېئىرىي گۈزەللىك يارىتىش غايىسىنىڭ پىسخىك ۋە ئېستېتىك نۇقتىنى ئاللىقاچان مەقسەت قىلىپ تاللىغانلىقىنى ھەمدە ئۇنىڭ پەيدىنپەي رېئاللىققا ئايلىنىشقا باشلىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. غۇۋالىق سەنئەت گۈزەللىكىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىدۇر. شائىرنىڭ سۇس پەردە ئىچىدىكى گۈزەللىككە ئىنتىلىشى ئۇنىڭ سەنئەت گۈزەللىكىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشكە باشلىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بىز ئۇنىڭدىن شائىر تالانتىنىڭ يوشۇرۇن ئېنېرگىيىسىنى كۆرگەندەك بولدۇق. بۇ ئەلۋەتتە بىزنى ھاياجانغا سالدۇ.

«باقتى پەسكە ھەۋەسلىنىپ ئاي،

بۇ بىر كۈنلۈك ئوتۇقنى ساناپ.

ئۆز ئەكسىنى كۆردى زەپ ئېنىق،

سانسىز چەشمە - بۇلاققا قاراپ. «

«تېنىق كۆكتىن چۈشۈپ سەيلىگە،

ئاي چۈمۈلدى بۇلاق سۈيگە.

كاشىقلارنىڭ شادلىق كۈلكىسى،

قوشۇلدى يەر - زېمىن كۈيگە. «

«ئاي چۈمۈلدى بۇلاق سۈيگە» ناملىق بۇ شېئىرنىڭ يۇقىرىقى كۈپلەتلىرىدە، شائىر ئالەمنىڭ ماددىي بىرلىكى توغرىسىدىكى ماتېرىيالىستىك قارىشىنى تەسەۋۋۇر ھەم ھېسسىيات بۆلىكىدە ئالغا سۈرسە، «ئانىلارنىڭ ئانىسىدۇر گۈزەللىك» دېگەن شېئىرىدا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، تەبىئەت، بىئولوگىيەلىك دۇنيا ۋە كائىناتنىڭ دېئالېكتىك مۇناسىۋەت چوڭقۇرلىقىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ئۇنىڭ ئۆزئارا شەرتلىكلىكىگە ۋە تەقەززالىقىغا ئىگە بىر پۈتۈنلۈكتىكى «ھايات چەمبىرىكى» ئىكەنلىكىنى لىرىك يول بىلەن يورۇتۇپ بېرىدۇ. «ئانىلارنىڭ ئانىسىدۇر گۈزەللىك» دېگەن بۇ شېئىرنىڭ

قاتارلىق ئەسەرلەر ۋە كىلىك خاراكتېرىگە ئىگە) بىلەن يېڭى شېئىر شەكىللىرىنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىدە ئىجاد قىلىدۇ. خەلق قوشاقلرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ ھەمدە شەكىل گۈزەللىكىنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە ئەمەل قىلىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە، شائىر ئۆزىنىڭ يۇقارقى ئۈچ كىتابىغا كىرگۈزگەن شېئىرلىرىدا بەزى يېتەرسىزلىكلەرگىمۇ يول قويدۇ. مەسىلەن، «شىجائەتلىك ياشاش ئىنسان قىممىتى» دېگەن شېئىرىدا:

«مەھكۇملۇقتا بۇلبۇل قەلبى پەرىشان،
ئۇ قەپەسكە ئۆز تېنىنى ئوردۇ.
ئىنتىلىگىنى كەڭلىك، باغلار كەڭ نىشان،
ئاڭغا ئوچماق بولۇپ پىلان قوردۇ.»

ئوۋا سالماس قانچە يىل، ئاي تۇرسىمۇ،
كۈيلىرىنى بوغۇچلىغان قەپەسكە.
چۈنكى، قۇللۇق مىراسىنى دەيدۇ ئۇ،
ئەۋلادىغا قالدۇرمايمەن مەدەكە.»

دەپ بۇلبۇل ھەققىدە يازسا، «يەتتە غەزەل» دىكى «كەكلىك» رادىيولىق غەزىلىدە يەنە شۇ مەزمۇنى مۇنداق تەكرارلىغان:

«ئەگەر بولسا كۈمۈش، ئالتۇن قەپەسكە ئۇ بەند - تۇتقۇن،
ئاڭغا ئۆز بەستىنى ئۇرغاي، گويا قەھرى تۇتۇپ كەكلىك.
بېرىشكە رازىكى ئۇ جان، قەپەسكە جاي - ئوۋا سالماس،
پايانىسىز تاغ، جىرالار ئىشىقىدا قەلبى يورۇپ كەكلىك.»

بىلىش كېرەككى، دۇنيادا ئەڭ جانلىق، ئەڭ ھاياتى كۈچكە ئىگە نەرسە ئەڭ يېڭى نەرسىدۇر. ئېستېتىك تەسىراتىنىڭ خاسلىقى ۋە بەدىئىي ئىپادىلەشنىڭ يېڭىلىقى شېئىر ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىي تەلىپى، شۇنداقلا ئىجادىي مۇۋەپپەقىيەتنىڭ سىرى. شائىر ئۆزىگە خاس تەسىراتقا ئىگە بولۇشى، يېڭى تەسىراتقا ئىگە بولۇشى كېرەككى، ھېسسىياتىنىڭ، پىكىرىنىڭ، مەزمۇنىنىڭ تەكرارلىقىغا قىلچە يول قويماسلىقى كېرەك.

ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. شائىر شېئىرىنىڭ ئىككىنچى ئالاھىدىلىكى، ئوبراز گۈزەللىكى. ئۇ ئۆز شېئىرلىرىدا ئوبرازلاشتۇرۇشنىڭ جانلاندۇرۇش، ئادەملەشتۈرۈش، ماددىيلاشتۇرۇش ۋە ئوخشىتىشقا ئوخشاش بارلىق ۋاسىتىلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىدۇ. مەسىلەن، شائىر قاراقاش دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىدىكى پولات زەنجىرلىك ئاسما كۆۋرۈكىنى:

«چوققىنى چوققىلارغا تۇتاشتۇرۇپ،
تۇرىدۇ گەرەش ئۈزرە ئاسما كۆۋرۈك.»

دەپ مۇبالىغە قىلسا، قۇياشنى قىزغا ئوخشىتىدۇ:

«رەڭلىنىپ ئوتقاش كەبى ئۇيۇق پېتى،
ئىچىلدى دەۋۋازىسى ئۇنىڭ داغدام.
ئازاكت بىلەن چىقتى سەھەر قىزى.
زېمىنىغا كايغ بېسىپ شۇنچە ئىلدام.»
(«سەھەر قىزى» دىن)

بۈركۈتنى ئادەملەشتۈرىدۇ:

«گاھ چۈشىدە، گاھى موڭدا،
كۈي تىڭشىدى بۈركۈت بالىسى.
تۇرۇپ ئۇۋا ئۈستىدە تېتىك،
يىراققا كۆز يۈگۈرتۈپ تېتىك،
قىلدى گۈزەت ئۇلار ئانىسى،
كۈي تىڭشىدى بۈركۈت بالىسى.»
(«گۈزەللىك سۇس پەردە ئىچىدە» دىن)

شائىر شېئىرلىرىنىڭ ئۈچىنچى ئالاھىدىلىكى، شېئىر شەكىللىرىنىڭ گۈزەللىكى. ئۇ كلاسسىك شېئىر شەكىللىرى (بۇ جەھەتتە شائىرنىڭ «ھايات غەزەللىرى»، ناخشا مۇھەببىتى»، «جەنۇب غەزەللىرى»، «ھايات ئۈنچىلىرى» ۋە «يەتتە غەزەل»

ئەنئەنەۋىي ھوشۇر

«بەش تۈپ سەگۈ تېرەك» تىن «يېڭى قوشنا» غىچە

«بەش تۈپ سەگۈ تېرەك»، «يېڭى قوشنا»، «ئۇ دۇنيادىكى سوراق»، «كىمىرىپ يېيىش»، «شەھلا كۆز» قاتارلىق بىر بۆلۈك نادىر ئەسەرلىرى بىلەن كەڭ ئۇقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىپ كېلىۋاتقان تالانتلىق يازغۇچى نۇرمۇھەممەت توختىنىڭ ئىزچىل تۈردە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقىنىغا 10 يىل بولۇپ قالدى. ئۇ مۇشۇ 10 يىل جەريانىدا جاپالىق ئىزدىنىشلەر بەدىلىگە ناھايىتى تىزلا ئۆزىنىڭ ئەدەبىياتىمىز ساھەسىدىكى نوپۇزىنى تىكلىدى ھەمدە خېلى مۇكەممەل بولغان ئۆز ئۇسلۇبىنى ياراتتى. ئۇنىڭ ھازىرغا قەدەر 100 پارچىدىن ئارتۇق ئەسىرى، 40 پارچىغا يېقىن ھېكايىسى، تۆت پارچە پوۋېستى شىنجاڭدىكى ئاساسلىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى. «ئۇ دۇنيادىكى سوراق»، «كۈلۈپ كۆرگەنلەر ۋە كۆرۈپ كۈلگەنلەر»، «چۆل ئوغلى» قاتارلىق ھېكايە، ئەسىر، پوۋېستلار توپلاملىرى نەشر قىلىندى. ھەر خىل ژانىردىكى ئون نەچچە پارچە ئەسىرى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ «مىللىي يازغۇچىلار»، «مىللەتلەر ئەدەبىياتى» قاتارلىق نوپۇزلۇق ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى. بىر مۇنچە ئەسەرلىرى مەملىكەت، ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەت دەرىجىلىك مۇكاپاتلارغا ئېرىشتى. قىسقىسى، ئۇ ئۆز ئۇقۇرمەنلىرىنىڭ يېڭىلىققا تەشنا قەلبىنى چۈشىنىش ئاساسىدا بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ خىلمۇخىل قانۇنىيەتلىرىگە ئاڭلىق رىئايە قىلىپ ۋە ئۇنى ئىجادىي ھالدا ئۆزلەشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت دۇنياسىنى ياراتتى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى مۇكەممەل، تېمى دائىرىسى كەڭ ھەم قىزىقارلىق بولۇپ، مەزمۇن ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتە ئۆزىگە خاس بىر مۇنچە ئالاھىدىلىككە ئىگە.

مەن شائىر ئابدۇللا سۇلايمان ئىجادىيەتنىڭ يالقۇنلۇق ھايات قايناملىرىدا تېخىمۇ زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشىشىگە تىلەكداشمەن.

1991 - يىلى 13 - ماي، خوتەن

مۇھەممەت چاۋار 1949 - يىلى 10 - فېۋرال كۈمۈ ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. 1967 - يىلى قىشقەر يېزا ئىگىلىك تېخنىكومىنى پۈتتۈرگەن. 1985 - يىلىدىن تارتىپ خوتەن ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىق باشقارمىسى، مەدەنىيەت باشقارمىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا باشقارما باشلىقى بولغان. 2002 - يىلى ئىيۇلدىن ھازىرغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ باش كاتىپى بولۇپ ئىشلىمەكتە.

ئۇ 1973 - يىلى «ئوما قوشقى» ناملىق شېئىرى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەت سېپىگە كىرگەن بولۇپ، 1986 - يىلى ئۇنىڭ «يېشىل مۇھەببەت» ناملىق شېئىرلار توپلىمى، 2003 - يىلى «شاھ سەنەمنىڭ ئاشقى» ناملىق ھېكايە-

پوۋېستلار توپلىمى نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان. 80 - يىللاردا ئۇ يەنە ئەدەبىي ئوبزورچىلىق بويىچە ئۆزگىچە ئىلمىي قاراشلارغا ئىگە بىر قانچە پارچە ماقالە ئېلان قىلغان.

ئۇنىڭ بەدىئىي ئەدەبىياتىنىڭ شېئىر، نەسر، پروزا ژانىرى بويىچە ئىجاد قىلغان بىر بۆلۈك ئەسەرلىرى خەلق ناخشىلىرىغا ئايلىنىپ كەتكەن ھەمدە 70 - يىللاردا قوليازما ھالەتتە قولدىن - قولغا ئۆتۈپ كۆچۈرۈلگەن. «ئېست زېمىن، ئاھ قۇيۇش»، «خالتا كۈچىدىكى چۈشلەر» قاتارلىق ئەسەرلىرى خەتتە ئىزى ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن.

شائىر، يازغۇچى، پوبلىست مۇھەممەت چاۋار 90 - يىللاردىن كېيىن ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ بىر بۆلۈك شېئىرلىرىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ، مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ ئىستېتىكا، ئېتنوگرافىيە، مەدەنىيەت جۇغراپىيىسى ۋە كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى بويىچە يازغان، تۈزگەن ئىلمىي ئەمگەكلىرى يېقىندا ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشكۈسى. ئۆز ئەسەرلىرىدە قويۇق لىرىكا ئارقىلىق كىشىلىك تۇرمۇش قىممىتىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلىپ، مۇھەببەت ۋە تەبىئەت تەسۋىرىنى ماكان، زامان سەنئىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرگەن بۇ ئەدەبىي جۇگىو ئۇيغۇر تارىخ - مەدەنىيەت تەتقىقاتى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، شىنجاڭ يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيىسى 14 - دىۋىزىيە يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ پەخرىي رەئىسى، خوتەن ۋىلايەتلىك يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى.

پىسخىكىسىنى ئىگىلەشكە ماھىر. ئۇ كەڭ كىتابخانلار ئاممىسىنىڭ مەلۇم بىر ئەسەرنى ئوقۇشتا ھەرگىزمۇ تەربىيە ئېلىشنى مەقسەت قىلىپ ئوقۇمايدىغانلىقىنى، ئەكسىچە ئىچ پۇشۇغىنى چىقىرىش، تەنھالىقتىن قۇتۇلۇش، ئۆزىدىكى مەنئى بوشلۇقنى تولدۇرۇش مەقسىتىدە ئوقۇيدىغانلىقىنى، ئەسەرنىڭ تەربىيىۋى رولى ۋە كۆڭۈل ئېچىش رولىنىڭ ئېستېتىك رولى ئىچىدىن خۇددى بۇلاق سۈيىدەك تەبىئىي ھالدا ئوقۇپ چىقىدىغانلىقىنى، پەقەت مەلۇم بىر ئەسەرنىڭ ئېستېتىك قىممىتى بولغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتىنىڭ بولىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلىدۇ. ھالبۇكى، قىزىقارلىق بولۇش ئۇنىڭ مۇشۇ ھەقىقەتنى بايقاش جەريانىدا ئېرىشكەن مۇھىم بىر ئەڭگۈشتىرى، ئۇ مۇشۇ ئەڭگۈشتىرى بىلەن ئۇقۇرمەنلەرنىڭ يېڭىلىققا تەشنا قەلبىنى سېھىرلەپ، ئۆز ئەتراپىغا بىر بۈلۈك ئۇقۇرمەنلەر جامئەسىنى توپلىۋالغان. ئەمەلىي مىسال تەرىقىسىدە ئاپتورنىڭ «باھاۋىدىن ھەقمۇھەممەت» ھېكايىسىغا نەزەرىمىزنى ئاغدۇرۇپ باقايلى: ھېكايىنى ئوقۇغانلارغا ئايانكى، بۇ ھېكايىدا باھاۋىدىن ھەقمۇھەممەتنىڭ ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا پارىخورلۇق پاتقىغىغا پېتىپ قالغانلىقىدەك ۋەقە بايان قىلىنىدۇ. لېكىن ئەسەرنىڭ ۋەقەلىكى ئومۇمىي خاراكتېرلىك تېمىلار ئۈستىگە قۇرۇلغىنىغا قارىماي، كىشىگە يەنىلا يېڭىچە ئېستېتىك زوق بېغىشلايدۇ. ئۇنى ئوقۇغان ئادەمنىڭ يەنە ئوقۇغۇسى كېلىدۇ. بۇنداق بولشىدىكى سەۋەب نەدە؟ سەۋەبى دەل ئاپتورنىڭ تاللىغان تېمىسىنى قىزىقارلىق كۈلكە خۇرۇچى بىلەن يۇغۇرۇپ، ئۇنى ئىجادىي ئەھمىيەتكە ئىگە قىلغانلىقىدا! ھېكايە باشلىنىشى بىلەنلا بىزنى كۈلكە قىستاشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭدىكى ئۆزگىچە تەمگە ئىگە تەسۋىرلەر، بايانلار بىزنى ئىختىيارسىز ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالىدۇ. ھايال ئۆتمەي بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا گىلىدىڭ باش قارىمىنىڭ يۇمۇرلۇق قىياپىتى نامايان بولىدۇ. بىز ئۆزىمىزمۇ سەزمىگەن ھالدا گىلىدىڭ باش قارىمىغا قىزىقىپ قالىمىز. ئۇنىڭ يۇمۇرلۇق چاقچاقلىرى قوينىغا غەرق بولىمىز، يېقىملىق ناخشىنى، خوش ئاۋاز سازىنى بېرىلىپ ئاڭلايمىز. ئۇ تۇيۇقسىز ئىسكىرىپكا پەدىسىنى مەشھۇر «قۇرباننىڭ بولاي» ئاھاڭىغا يۆتكەيدۇ. لېكىن ئۇنىڭ بېشى يەنىلا: «ياق، قۇربان بولمايمەن، ياق» دەۋاتقاندەك ئىككى تەرەپكە گىلىدىڭشىدۇ. بىز يەنە

نۇرمۇھەممەت توختى ئەسەرلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى، ئەڭ ئاۋۋال ئۇنىڭ تېما تاللاشتا ئۆزگىچە يول تۇتقانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. ھەممىگە ئايان، تېما ئەسەرنىڭ باش تېمىسىنى، جۈملىدىن كومپوزىتسىيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان ئەڭ مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى. ئۇنىڭ مۇۋاپىق تاللىنىش ياكى تاللىنالماسلىقى ئەسەرنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتى ۋە ئىجتىمائىي ئۈنۈمى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك. نۇرمۇھەممەت توختى دەل مۇشۇ ئىجادىيەتنىڭ بىرىنچى باسقۇچى بولغان تېما تاللاش مەسىلىسىدە ئۆزگىچە يول تۇتۇشقا تىرىشقان.

1) ئۇ تېما تاللىغاندا تاللىغان تېمىسىنىڭ قىزىقارلىق، جەلپ قىلارلىق بولۇشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قارىغان. بىزگە مەلۇم، ئەدەبىي ئىجادىيەت جەريانى ئاپتور، ئەسەر ۋە ئۇقۇرمەنلەردىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنىڭ بىرلىكىدە ئەمەلگە ئاشىدىغان مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلەر جەريانى، بۇ ئۈچ تەرەپنىڭ ئىچىدە ئۇقۇرمەنلەر ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. چۈنكى، ئەدەبىي ئىجادىيەت جەريانىمۇ بارلىق ئىجادىي پائالىيەتلەرگە ئوخشاشلا ئېنىق مەقسەتچانلىققا ئىگە پائالىيەت، ئۇنىڭ بىردىنبىر مەقسىدى كەڭ ئۇقۇرمەنلەرنىڭ ئېستېتىك ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت. ھالبۇكى، كەڭ ئۇقۇرمەنلەر ئاممىسى ئەڭ ئىرەكلىك كىشىلەر، نېمىنى ئوقۇش، نېمىنى ئوقۇماسلىق، قايسى ئەسەرنى ئوقۇش، قايسى ئەسەرنى ئوقۇماسلىق ئۇلارنىڭ ئۆز ئىلكىدىكى ئىش، ئۇلارغا ھىچكىم، ھىچقانداق كۈچ پالانى ئەسەرنى ئوقۇپ ھۇزۇرلىنىسەن دەپ بۇيرۇق بىرەلمەيدۇ ھەم بىرىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس، بۇ ھال ئاپتوردىن يۇقىرى بەدىئىي ماھارەتنى يېتىلدۈرۈشتىن سىرت، ئاشۇ ماھارىتىنى ئۇقۇرمەنلەرنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇشقا ماھىر بولۇشتەك ئىقتىدارىنىمۇ يېتىلدۈرۈشنى، شۇ ئارقىلىق ئەسەرلىرى ئەتراپىغا كەڭ ئۇقۇرمەنلەر قوشۇنىنى ئۇيۇشتۇرۇشنى تەلپ قىلىدۇ. بولمىسا «خېرىدارنىڭ بولما زىيالىقلىق نەھاجەت» دېگەندەك، ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنمىۋەركىنى بىلەن ئۇنى ھېچكىم ئوقۇمايدۇ. دە، بىر دۆۋە كېرەكسىز قەغەزلىر قاتارىدا تاشلىۋېتىلىدۇ. نۇرمۇھەممەت توختى بۇ نوقتىنى ئاڭلىق ھالدا تونۇپ يەتكەن يازغۇچى، ئۇ ھەر ۋاقىت ئۇقۇرمەنلەرنىڭ كۆڭلىنى ئىزدەيدۇ. ئەڭ مۇھىمى ئۇ ئۆز ئۇقۇرمەنلىرىنىڭ

بازار ئايلىنىۋېتىپ ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا گىلەم بازىرىغا بېرىپ قالدۇ ۋە ھېلىلا پۈتكەن بىر سودىنىڭ ئۈستىگە چۈشىدۇ. ئالغۇچى بىلەن ساتقۇچى گىلەمنى يەرگە يېيىپ پۇل سانىشىۋاتاتتى. باھاۋىدىن ھەقمۇھەممەت گىلەمگە تىكىلىدۇ. ئۇنىڭ بېشى «ياخشى، چىرايلىق گىلەم ئىكەن» دېگەن مەنىگە ئىنجاڭلايدۇ. ئويلىمىغان يەردىن باھاۋىدىن ھەقمۇھەممەت گىلەم سېتىۋالغۇچى بىلەن تونۇش چىقىپ قالىدۇ. گىلەم سېتىۋالغۇچى يىراقتىكى قۇمباغ كەنتىنىڭ باشلىقى بولۇپ، ئالدىنقى ھەپتىسى سۇ داۋاسى قىلىپ باھاۋىدىن ھەقمۇھەممەتنىڭ ئىشخانىسىغا كىرگەنىدى. ئۇلار بىرەر ئېغىزدىن پاراڭلىشىدۇ. بۇ ۋاقىتتا باھاۋىدىن ھەقمۇھەممەتنىڭ بېشى يەنىلا ئىنجاڭلاپ تۇراتتى. قۇمباغ كەنتىنىڭ باشلىقى بۇ خىل غەلىتە ئىنجاڭلاشنى: «ماقۇل شۇنداق قىلايلى، بۇ گىلەمدىن تولىمۇ رازىمەن» دېگەن مەنىدە چۈشىنىدۇ. دە، شېپىدە كۆزدىن غايىپ بولىدۇ. كەچلىكى باھاۋىدىن ھەقمۇھەممەت بۇ گىلەمنى ئۆز ئۆيىدە كۆرىدۇ. شۇندىن كېيىن باھاۋىدىن ھەقمۇھەممەتنىڭ بېشى ئىنجاڭلاۋېرىدۇ، پارا كېلىۋېرىدۇ. ئاخىر ئۇ سېپى ئۆزىدىن مەشھۇر پارخورغا ئايلىنىپ، قانۇننىڭ ئەيىپلىشىگە ئۇچرايدۇ. دېمەك، ئاپتور بۇ يەردە بىر تەرەپتىن «كالىنىمۇ يېمەسلىك، چىشىنىمۇ چاقماسلىق» تەك جاھاندارچىلىق پەلسەپىسىنى ئۆزىنىڭ خىزمەت مىزانى قىلىۋالغان بىر بۆلۈك رەھبىرىي كادىرلارنى تەنقىد قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن تولىمۇ ئۈستىلىق بىلەن، ئەگەردە كىشىنىڭ ھەق-ناھەق تۇيغۇسى، مۇھەببەت - نەپرىتى ئېنىق بولمىسا ئېنىقكى بۇنداق كىشىلەر ھامىنى كىشىلەرنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ كېتىدۇ، دېگەن يوشۇرۇن ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ.

ئاپتورنىڭ «پېشكەللىك»، «ناھىيىگە كەلگەن ماۋتەي ھارقىنىڭ تەقدىرى»، «يېڭى قوشنا» قاتارلىق ئەسەرلىرىمۇ مۇشۇ خىل روھتا يېزىلغان ئەسەرلەر بولۇپ، بىزنى كۈلكە ئىچىدە ئويلىنىشقا دەۋەت قىلىدۇ.

(2) تاللىغان تېمىسىنىڭ مۇمكىنقەدەر ئىجادىي ۋە ئەھمىيەتلىك بولۇشىغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىغان. بۇ نوقتىنى ئۇنىڭ «چېچەك ئىزى»، «تامغا» قاتارلىق ئەسەرلىرى پاكىتلىق ھالدا ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئوقۇغانلارغا مەلۇمكى، بۇ ئەسەرلەرنىڭ

كۈلۈپ كېتىمىز ... 60 - يىللارنىڭ مەلۇم بىر كۈنى گىلىداك باش قارىم بازار ئايلىنىۋېتىپ ئىختىيارسىز ھالدا بىر ئەكسىلىنىقلاپى توپىلاڭچى گوروھىنىڭ باشلىقىنىڭ قولىغا چۈشكەنلىكى توغرىسىدىكى ئېلاننىڭ ئالدىغا كېلىپ قالىدۇ. قارىم ئەل قاتارى ئېلان ۋە ئۇنىڭ يېنىغا چاپلانغان ھەجۋىي سۈرەتلەرگە دىققەت بىلەن كۆز يۈگۈرتىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ بېشى يەنىلا: «ئۇلار توپىلاڭ كۆتۈرگەن ئەمەس» دېگەندەك توختىماستىن ئىككى تەرەپكە گىلىدىڭشىپ تۇرىدۇ. دەل شۇ پەيتتە كوچىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان بىر ساقچى بۇنى كۆرۈپ قالىدۇ. دە، قارىمىنىڭ تىنىمىسىز گىلىدىڭشىپ تۇرغان بېشىغا قاراپ: «بۇ قانداق ئەبلەخ؟ ئېلانغا نارازى بولۇپ، كۈپكۈندۈزدە باش چايغىنىغا قارا، ھۇ قاپ يۈرەك...» دەيدۇ. دە، قارىمىنى تۈرمىگە سولىۋېتىدۇ. بىز بۇ ۋاقىتتا ئاچچىق كۈلىمىز. دېمەك، ئاپتور ھېكايىنىڭ بىرىنچى بۆلىكىدە، گىلىداك باش قارىم ھەققىدىكى تەسۋىرلەر ئارقىلىق بىر تەرەپتىن مەدەنىيەت ئىنقىلابىنى ئاستىرتتىن مەسخىرە قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھېكايىنىڭ ئاساسىي قىسمى بولغان باھاۋىدىن ھەقمۇھەممەت ھەققىدىكى سۈزىتلەر ئۈچۈن مەنىۋى مۇھىت ھازىرلايدۇ، ھېكايە ۋەقەلىكى ئاساسىي لىنىيەگە كۆچىدۇ. بۇ قېتىم بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا گىلىداك باش قارىمىنىڭ ئەكسىچە ھەممىگە باش لىڭشىتىدىغان باھاۋىدىن ھەقمۇھەممەتنىڭ بىچارە قىياپىتى كۆز ئالدىمىزدا زاھىر بولىدۇ.

باھاۋىدىن ھەقمۇھەممەت 1956 - يىلىدىكى كوللېكتىپلاشتۇرۇش ھەرىكىتىدە كادىرلار سېپىگە قوشۇلۇپ، بىر يىلدىن كېيىنلا كۆزگە كۆرۈنگەن؛ 1958 - يىلىنىڭ بېشىدىلا رەھبەرلىك ۋەزىپىسىگە ئۆستۈرۈلگەن كادىر، ئۇ خۇش پېئىل، ياۋاش، كىشىلەرگە ھەر ۋاقىت سىلىق مۇئامىلە قىلىدۇ، ھېچكىمنىڭ كۆڭلىگە ئازار بەرمەيدۇ. قول ئاستىدىكىلەرنىڭ تەلپ - ئىلتىماسلىرىغا بولسۇن ياكى يىغىنلاردا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەكلىپ - مەسلىھەتلەرگە قارىتا بولسۇن، ھەممىگە قارىقويۇق: «بولىدۇ، ماقۇل، شۇنداق قىلايلى، قوشۇلمەن» دەپلا پۈزىتسىيە بىلدۈرىدۇ. ئۇ ھېچقانداق ئىشقا «ياق، ئۇنداق ئەمەس» دەپ باقمايدۇ. نەتىجىدە ئۇ 30 نەچچە يىل «ماقۇل، شۇنداق بولسۇن» دەپ باش لىڭشىتىۋەرگەچكە بېشى توختىماي ئىغاڭلايدىغان بولۇپ قالىدۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ مەقسەتسىز ھالدا

دۇنيادىكى سوراق»، «يىگىرمە مىڭ باغاق» قاتارلىق ئەسەرلىرى پاكىتلىق ھالدا ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. تەنقىدى خاھىشنىڭ كۈچلۈك بولۇشى، ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك، بىز ماقالىمىزنىڭ بېشىدا نۇرغۇن مەمەت توختى تېما تاللىغاندا تاللىغان تېمىمىزنىڭ قىزىقارلىق، جەلپ قىلارلىق بولۇشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قارىغان دېگەندۇق. دەرھەقىقەت شۇنداق، لېكىن بۇنداق دېگەنلىك ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىدىيە يوق، ئۇ پەقەت ئۇقۇرمەنلەرنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىشنىلا ئاساس قىلىپ يېزىلغان ئەسەرلەر دېگەنلىك ئەمەس. ئەكسىچە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەسەرلەر بولۇپ، روشەن خاھىشچانلىققا ئىگە. ئۇ تۇرمۇشنى كۆزەتكەندە، تەتقىق قىلغاندا، ئۇنىڭ يورۇق تەرىپىنى كۆرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا قاراڭغۇ تەرەپلىرىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلمىغان، يەنى ئۇ كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ تۇۋرۇكى بولغان دوستلۇق، مۇھەببەت، ۋاپا قاتارلىق گۈزەل پەزىلەتلەرنى مەدھىيلىگەندە (مەسىلەن، «ئالتۇن ۋەسۋەسى»، «قەندەك دادام، قەندەك بالام»، «ئامانەت» قاتارلىق ئەسەرلىرىدىكىدەك)، يەنە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى خىلمۇخىل ناچار ئىللەتلەر، يەنى بىلىمىزنىڭ، كۆرەلمەسلىك، نەپسانىيەتچىلىك، بىكىنمىچىلىك، مەزھەپچىلىك، مىللىي پوچىلىق قاتارلىق خەلقنىڭ روھىيىتىنى خورىتىپ، ئۇلارنى ھالاكەت گىردابىغا ئىتتىرىدىغان مەنىۋى زەئىپلىك ئىللەتلەرنى قاتتىق تەنقىد قىلىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەنقىد قىلىش سەنئىتى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مەنىۋى زەئىپلىك ئىللەتلەرنى ئۈستىدە تەنقىد ئېلىپ بارغاندا ھەرگىزمۇ ئىدىيىنى ئوچۇق - ئاشكارە ئوتتۇرىغا چىقارمايدۇ. مەۋجۇت رېئاللىق ئۈستىدە ئۈزۈندىن-ئۈزۈنغا سوزۇلغان مۇھاكىمىلەرنىمۇ ئېلىپ بارمايدۇ. پەقەت ئۇقۇرمەنلەرگە ئەڭ قىزىقارلىق ھېكايىلەرنى سۆزلەپ بېرىدۇ. ئۇقۇرمەن ئەسەر ئىدىيىسىنى، ئەسەردە ئىپادىلىگەن كۈچلۈك تەنقىدىي خاھىشنى ھېكايىنى ئاڭلاش جەريانىدا ئۆزى ھېس قىلىۋالىدۇ. «يىگىرمە مىڭ باغاق»، «ئاجايىپ»، «ئۇ دۇنيادىكى سوراق»، «تامغا»، «چېچەك ئىزى»، «ناھىيىگە كەلگەن ماۋتەي ھارقىنىڭ تەقدىرى»، «كىمىرىپ يېيىش»، «دوستلۇق ۋە تەقدىم

ھەممىسىنىڭ تېمىسى ھېچكىم ئويلاپ باقمىغان، يېزىپ باقمىغان
 يېڭى ھەم ئەھمىيەتلىك تېمىلاردىن بولۇپ، ئوقۇغان كىشىنى
 ئىختىيارسىز ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالىدۇ. ئۇنى ئوقۇغان ھەر قانداق
 بىر ئوقۇرمەن ھاياجانلانماي، ئاپتورنىڭ مەسىلىلەرنى كۆزىتىش ۋە
 تەپەككۈر قىلىش ئىقتىدارىغا قايىل بولماي قالمايدۇ.
 نۇرمۇھەممەت توختى ئىجادىيىتىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك
 ئەسەرلىرى قۇرۇلمىسىنىڭ مۇكەممەللىكىدە كۆرۈلىدۇ.
 دەرھەقىقەت، تېماتالاش يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەتكە كىرىشتە
 ئۆتمىسە بولمايدىغان بىرىنچى كېچىكى بولۇش سۈپىتى بىلەن پۈتكۈل
 ئىجادىيەت مۇساپىسى جەريانىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ،
 لېكىن شۇنى ئەستىن چىقارماسلىق لازىمكى، تېمىنى ياخشى
 تاللىغانلىق ھەرگىزمۇ ياخشى ئەسەر يېزىپ چىققانلىق ئەمەس. ئۇ
 پەقەت ئىجادىيەتنىڭ بىرىنچى قەدىمىنى باسقانلىق خالاس. بۇ يەردە
 يەنە تاللىغان تېمىنى ئۆزىگە ماس شەكىلدە ئىپادىلەش مەسىلىسى
 مەۋجۇت. شۇ سەۋەبلىك ئازابلىق كەچمىشلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن
 نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ياستۇققا باش قويغىنىدا نى - نى ياخشى
 ھېكايىلەرنىڭ، ھەتتا رومانلارنىڭ سۆزىتىنى تۈزۈۋېتىپ، ئەتىسى
 قولغا قەلەم ئالغىنىدا قاملاشتۇرۇپ بىرەر بەت نەرسە
 يازالمىغانلىقىدەك ئەھۋاللارنى ئارتۇقچە ئەيىبلەپ كەتكىلى بولمايدۇ.
 دېمەكچىمىزكى، ئەھمىيەتلىك تېماتالاش پەقەت پاراسەتلىك ئەدىبىنىڭ
 قولغا چۈشكەندىلا ئاندىن ئۆزىنىڭ ھاياتى كۈچىنى نامايان قىلالايدۇ.
 بىز نۇرمۇھەممەت توختىنىڭ بىر پۈتۈن ئىجادىيەت مۇساپىسىگە نەزەر
 سالغىنىمىزدا، ئۇنىڭ بۇ نۇقتىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن
 قارىغانلىقىنى، يېڭى تېمىلارنى يېڭىچە، شۇنداقلا خىلمۇخىل
 شەكىللەردە ئىپادىلەشكە ئۇرۇنۇپ، بەلگىلىك نەتىجە ھاسىل
 قىلغانلىقىنى كۆرەلەيمىز.
 «ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە تېماتالاش بىلەن پېرسۇناژ، پېرسۇناژ بىلەن
 سۆزىت، ئىجتىمائىي مۇھىت بىلەن تەبىئىي مۇھىت ئورگانىك ھالدا
 زىچ باغلانغان بولۇپ، يېتەكچى ۋەقەلىكتىن تارتىپ ئەڭ كىچىك
 دېتاللارغىچە بولغان ھەممە نەرسە ھەر قانداق ئېھتىياتسىز قولنىڭ
 تېگىشىنى كۆتۈرمەيدىغان جانلىق ۋە نازۇك بەدىئىي گەۋدە ھاسىل
 قىلغان». بۇ نۇقتىنى ئۇنىڭ «قەندەك دادام، قەندەك بالام»، «ئۇ

سىرلارنىڭ نەقەدەر قۇۋۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ئاستا-ئاستا تۇنۇپ يېتىۋاتىمەن. ئۇلار ئادەمنى نەقەدەر چىرايلىق سەمرىتىدۇ-ھە! ناھايەتكى ئۇلارمۇ بۇلاردىن يىپەك ئىشلەپچىقىرىلسا! ئېھ، مېنىڭ بۇدۇرۇقىمغا سېمىزلىرىم، سىلەر نېمىدېگەن ئوماق! «كېمىرىپ يېمىش» تىكى ئاچچىق تەنە بىلەن سۇغۇرۇلغان يۇقىرىقى قۇرلاردا نەپسانىيەتچىلەرنىڭ يىرگىنچلىك ئەپتى-بەشىرىسى ناھايىتى ئۈستىلىق بىلەن ئېچىپ تاشلانغان بولۇپ، ئوقۇغان كىشىنى قاتتىق ئويغا سالىدۇ.

ئىجادىيەت ئۈسۈلى جەھەتتە ئۆزىنى چەكلىۋالماستىن ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك. بىز نۇرمۇھەممەت توختىنىڭ پۈتكۈل ئىجادىيەت مۇساپىسىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، ئۇنىڭ ئىجادىيەتتە رېئاللىقنى ئاساس قىلغانلىقىنى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا رومانىزىملىق ئىجادىيەت ئۈسۈللىرى ئۈستىدىمۇ ئىزدىنىپ ياخشى ئۈنۈم ھاسىل قىلغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. ئاپتورنىڭ «ئۇ دۇنيادىكى سوراق»، «قەدىمكى جەسەت»، «ئادەم قېرىندىشىم» قاتارلىق ھېكايىلىرى بۇ نۇقتىنى پاكىتلىق ھالدا ئىسپاتلايدۇ. دېمەك، ئاپتور ئۆز كالىسىدا شەكىللەنگەن ئىدىيىنى ھەر ۋاقىت ئۇنىڭغا ماس كېلىدىغان شەكىل ۋە ئۈسۈلدا ئەكس ئەتتۈرۈشكە تىرىشسا تىرىشىدۇكى، ھەرگىزمۇ مەسئۇلىيەتسىزلىك بىلەن «ئەمەتنىڭ دوپپىسىنى سەمەتكە كىيگۈزۈپ قويۇپ» لا بولدى قىلمايدۇ.

مۇھىت تەسۋىرىنىڭ چىن ۋە يارقىن بولۇشى نۇرمۇھەممەت توختى ئەسەرلىرىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكىدۇر.

مۇھىت تەسۋىرىنىڭ چىن ۋە يارقىن بولۇشى پروزا ئەسەرلىرىدە بولۇشقا تېگىشلىك ئەڭ مۇھىم شەرتلەرنىڭ بىرى. چۈنكى، پەقەت تەسۋىر ئارقىلىقلا ئۇقۇرمەن پېرسۇناژ ھەرىكەت قىلىۋاتقان تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت بىلەن تونۇشالايدۇ. ئۇنىڭ تۇرمۇش ئادىتى، مەجەزى، چىراي-شەكلى ۋە قىياپەت ئالاھىدىلىكىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلەيدۇ. شۇڭا تەسۋىر ئىنچىكە، تەپسىلىي، يارقىن، خۇددى تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدەك ئېنىق ۋە روشەن بولۇشى، ئوقۇغان كىشىگە كونكرېت زامان ۋە ماكاننى ھېس قىلدۇرالىشى لازىم. نۇرمۇھەممەت توختىنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەر روشەن ھالدا كۆزگە

قىلىش» قاتارلىق ئەسەرلىرى بۇنىڭ تىپىك دەلىلى. ئاپتور بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەر بىرىدە بىردىن مەسىلىنى كۆتۈرۈپ چىققان بولۇپ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك مەۋجۇت رېئاللىققا نىسبەتەن ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن تەنقىد ئېلىپ بېرىلغان. مەسىلەن، ئاپتور «يىگىرمە مىڭ باغاق» ھىكايىسىدە مۇھەممەت خۇدا بەردىنىڭ 6 يىل ئىچىدە ئارقا-ئارقىدىن تولمۇ قىزغىن كەيپىياتتا 20 قېتىم ئادىمىگەرچىلىك پائالىيىتى ئۆتكۈزۈپ، نۇرغۇن نەپكە ئېرىشكەنلىكى، نەتىجىدە ئۇنىڭ قازان ئېسىپ بىرەر مۇراسىم ئۆتكۈزۈمىگە تۇرالمايدىغان بىر خىل كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قالغانلىقى، ئەڭ ئاخىرىدا بىرەر پائالىيەت ئۆتكۈزۈشكە ئامال قىلالماي سۇ ئامبىرىدىن سۈزۈۋېلىنغان بىر ئىگىسىز جەسەتكە نەزىر ئۆتكۈزۈپ جامائەتنىڭ لەنتىگە قالغانلىقىدەك قىزىقارلىق ۋەقەلەرنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، نۆۋەتتىكى مىللى مۇراسىملىرىمىزدىكى بەزىبىر نامۇۋاپىق ئىللەتلەر ئۈستىدىن مەسخىرىلىك كۈلسە، «ئۇ دۇنيادىكى سوراق» ھىكايىسىدا ساۋۇتنىڭ ئۇ دۇنيادا كۆرگەن ئاڭلىغانلىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، مىللىتىمىز مەنئى تىراگېدىيىلىرىنىڭ مەنبەسى بولغان مەزھەپچىلىك خاھىشى ئۈستىدىن قامچا ئوينىتىدۇ. «چېچەك ئىزى»، «تامغا» قاتارلىق ھىكايىلىرىدا نۆۋەتتىكى رەھبەرلىك ئىستىللىرىدا ساقلىنىۋاتقان بەزىبىر نامۇۋاپىق ئىدىيىلەر تەنقىد قىلىنسا، «ناھىيىگە كەلگەن ماتەي ھارقى»، «كېمىرىپ يېيىش» قاتارلىق ئەسەرلەردە قىسمەن رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ۋۇجۇدىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ساقايىماس كېسەل پارىخورلۇق، نەپسانىيەتچىلىك ئىللەتلىرى ئۈستىدىن قاتتىق شىكايەت قىلىدۇ. قاراڭ: «مەن خۇددى ئاشۇ پىلە قۇرتىدەك بۇدۇرۇققىمەن سەمرىگەن خېلى كۆپ ئادەملەرنى بىلىمەن ... ئۇلار خالتا-خالتا سېمونت ۋە ئەينەكلەرنى، ھەتتا نەچچە ئون مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى پولات چىمۇق بىلەن قاتتىق سۇ تۇرۇبلىرىنىمۇ كېمىرىپ يەۋبەتلەيدۇ. بەزى ھاللاردا ئۇلارنىڭ كېمىرىپ يېيىشى بەكمۇ جىددىيلىشىدۇ. ئىسكىلاتتىكى زاپاس لازىمەتلىكلەرنىڭ كاسسىردىكى پاراۋانلىق فوندىنىڭ، ئىشقىلىپ ساقلىنىۋاتقان بارلىق جامائەت مۈلكىنىڭ تىۋىشىسى ئازلاپ كېتىش سۈرئىتى بۇ جىددىيلىكنىڭ دەرىجىسىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ... مەن سېمونت بىلەن يېشىل رەڭلىك

ئالدىمىزغا كەلتۈرىمىز. تىل، پىسخىك تەسۋىر ئانچە كۆپ بېرىلمەيدۇ. ئۇنىڭ بىر قەدەر كۆپ قوللىنىدىغىنى پېرسۇناژلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ تونۇشتۇرۇش، دېتاللار تەسۋىرى ۋە يان تەرەپتىن تەسۋىرلەش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت. شۇڭا ئۇنىڭ نۇرغۇن ھېكايىلىرىدا ئۆز خاراكتېر خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدىغان، قەلبىمىزدە مەڭگۈ ساقلىنىپ قالىدىغان پېرسۇناژلار ئوبرازى بىر ئاز كەمرەك.

ھەممىگە ئايان، ئادەم تەبىئەت ۋە جەمئىيەتتىكى بارلىق پائالىيەتلەرنىڭ مەركىزى. ئادەم بولمايدىكەن، جەمئىيەتمۇ بولمايدۇ. ماس ھالدا ئەدەبىيات ئادەمنى تەتقىق قىلىدىغان پەن بولغاچقا، مۇقەررەر يوسۇندا ئەدەبىياتمۇ بولمايدۇ. شۇ سەۋەبلىك پېرسۇناژلار تەسۋىرى پۈتكۈل ئىجادىيەت جەريانىدا مەركىزىي ئورۇندا تۇرىدۇ. مۇھىت تەسۋىرى بولسا پېرسۇناژلار تەسۋىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ھالبۇكى، پېرسۇناژلار تەسۋىرى پورتىرېت تەسۋىرى، تىل تەسۋىرى، پىسخىك تەسۋىر، پېرسۇناژلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ تەسۋىرلەش، دېتاللار تەسۋىرى ۋە يان تەرەپتىن تەسۋىرلەش قاتارلىق بىر مۇنچە تەرەپلەرنىڭ بىرلىكىدە ئاندىن بىر پۈتۈن مۇكەممەللىككە ئېرىشىدۇ. بۇلاردىن بىرەرى كەم بولۇپ قالسا ياكى ئېتىبارسىز قارالسا، ئېنىقكى، پېرسۇناژلار تەسۋىرىنىڭ مۇكەممەللىكىگە مەلۇم دەرىجىدە تەسىر يەتكۈزىدۇ. دە، ئەسەرنىڭ بەدىئىي قايىل قىلىش كۈچىنى تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ. نۇرمۇھەممەت توختىنىنىڭ بەزى ئەسەرلىرىدە بۇ خىل ئەھۋال مانا مەن دەپ چىقىپلا تۇرىدۇ.

ئۇندىن باشقا، يەنە نۇرمۇھەممەت توختى تۇرمۇش چىنىلىقىنى بەدىئىي چىنىلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈشكە ماھىر. بۇ جەھەتتىن ئۇ ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەرنىڭ مۇھىم بىر تۈرى بولغان مۇبالىغە ئۇسۇلىنىڭ رولىدىن، يەنى تۇرمۇشنى كۆپتۈرۈپ تەسۋىرلەش ئۇسۇلىدىن ناھايىتى ئەپچىللىك بىلەن پايدىلانغان. ھەممىگە ئايان، ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى. ئەدەبىيات - سەنئەت بولسا بەلگىلىك ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ كىشىلەر مېڭىسىدىكى ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلى. لېكىن بىزمۇ دېگەنلىرىمىزگە قاساسەن ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئۆزى ئەدەبىيات - سەنئەتتۇر ياكى رېئال تۇرمۇش ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى ئىچىگە شۇ پېتىچە

چېلىقىپ تۇرىدۇ. تۆۋەندىكى تەسۋىرگە قاراپ باقايلى: «شەھەرنىڭ غەربىدىكى خىلۋەت كوچىدا باس ت ماشىنىچىنىڭ ئاتا - ئانىسىدىن قالغان ھويلا ئارامى: پاكارىغىنە دەۋۋازىنىڭ يېنىدا دەرىزىسى كوچىغا ئېچىلىدىغان كىچىككىنە ماشىنىچىلىق دۈكىنى بار. دۈكاننىڭ دەرىزىسى كۈن بويى ئوچۇق تۇرىدۇ. ئەنە شۇ دەرىزىدىن كىيىم تىكىش ماشىنىسىنىڭ شىرىلىدىغان ئاۋازى كوچىغا ئاڭلىنىدۇ. قۇياش غەربكە قىيىساغىندا ئۇنىڭ تالا - تالا نۇرلىرى ئەنە شۇ دەرىزىدىن دۈكانغا چۈشىدۇ. دۈكاندىكى ھەممە نەرسىنى - پىچىلغان ۋە پىچىلمىغان رەختلەرنى، تىكىلگەن ۋە يېرىم تىكىلگەن كىيىملەرنى نۇرغا كۆمىدۇ. كىيىم تىكىش ماشىنىسىنىڭ پارقىراق سىرلىرىدىن، توختىماي يۇقىرى تۆۋەن ئويىناپ تۇرغان يىڭىنىنىڭ ئۈچىدىن يېرىم ئوڭدا قىلىپ قويۇلغان دەمالنىڭ سىلىق تاپىنىدىن قايتقان نۇرلار دۈكاننىڭ تاملىرىغا كۈمۈشتەك پارقىراق شوللارنى چۈشۈرىدۇ. دۈكاننىڭ دەرىزىسى كۈن بويى ئوچۇق تۇرىدۇ. باس ت ماشىنىچى كوچىدىن ئۆتكەن تونۇش - بىلىشلىرى، يار - بۇرادەرلىرى، خېرىدار - ئۆلپەتلىرى بىلەن ئاشۇ دەرىزە ئارقىلىق سالاملىشىدۇ، ئەھۋاللىشىدۇ، شەھەردىكى يېڭىلىقلاردىن خەۋەر تاپىدۇ. يەنە شۇ دەرىزە ئارقىلىق بۇيرۇتمىلارنى قوبۇل قىلىپ، تىكىپ، دەماللانغان كىيىملەرنى ئىگىسىگە تاپشۇرىدۇ، نىمكا ئالىدۇ. يەنە شۇ دەرىزە ئارقىلىق كوچىدىن ئۆتكەن چىرايلىق قىز - چوكانلارنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ لەۋلىرىنى يالاپ قويدۇ» («يېڭى خوشنا» دىن).

تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدەك بىرىلگەن بۇ جانلىق مۇھىت تەسۋىرىدىن بىز باس ت ماشىنىچىنىڭ ھايات شارائىتى، مۇھىتى، تۇرمۇش ئادىتى، قىزىقىشى قاتارلىق بىر قاتار ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇنداق جانلىق تەسۋىرلەر ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. بىز مۇھەممەت توختى پېرسۇناژلارنى تەسۋىرلەش جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇ پېرسۇناژلارنى تەسۋىرلىگەندە ئۇلارنىڭ پورتىرىت تەسۋىرىگە ئانچە ئېتىبار بېرىپ كەتمەيدۇ. ئۇنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرىدە ھەتتا پورتىرىت تەسۋىرى بېرىلمىگەن، بىز پېرسۇناژلارنى ئۆزىمىز خالىغانچە قىياپەتتە كۆز

پارا بېرىش، پارا ئېلىش، ئاخىرىدا قانۇننىڭ جازاسىغا تارتىلىشتەك مەۋەب-نەتىجە مۇناسىۋىتىنى تۈز لىنىيە بويىچە بايان قىلىپ قويۇش بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالماي، يەنە ئەر قوشنىسىنىڭ دۆي كېسىلىگە كىرىپتار بولۇپ، كەڭ پۇقرالار ئارىسىدا لەنەتكە قالغانلىقىدەك ئېچىنىشلىق تۇرمۇش رېئاللىقىنىمۇ تەسۋىرلەپ، ئەسىرىگە يېڭى قان ئاتا قىلىدۇ. بىزگە ئايانكى، ئەر قوشنىسىنىڭ دۆي كېسىلىگە كىرىپتار بولغانلىقى، يەنى ئۇنىڭ تۆت ئۆيدە دۆۋە - دۆۋە تۆت لىگەن گۆشنى سوقىۋېتىپ (ساڭزا، ياغلىق توقاچ، شورپا، قوغۇن، تاۋۇز، ئۈزۈم، شاپتۇللار بۇنىڭ سىرتىدا) يېرىم چىلەك سۈنى زولڭ ئولتۇرۇپلا ئېچىۋەتكەنلىكى، دوختۇرخانا ئالدىدىكى دوقمۇشتا يۈز بەرگەن سەتچىلىكلەر بىر مۇبالىغە. لېكىن بىز ئۇنىڭغا ئىشىنىمىز. چۈنكى ئەر قوشنىسىنىڭ ئۆيىگە سومكا - سومكا گۆشلەر، توخۇلار، باغلام - باغلام پۇللار ھەر ئاخشاملىقى ئۈزۈلمەي كىرىپ تۇراتتى ئەمەسمۇ؟ ئەڭ ئاددىيسى باسەت ماشىنىچى ئەر قوشنىسىنىڭ ھاۋالىسى بويىچە سېتىپ بېرىش ئۈچۈن بىر قېتىمدىلا ئۇنىڭ ئۆيىدىن ئېلىپ چىققان سومكىلارمۇ بەش تاغار كەلگەن ئىدىغۇ؟ ئاپتور بۇ يەردە بىزنى ناھايىتى ئۈستىلىق بىلەن يۇقىرىقى ئەپسانىگە ئىشەندۈرۈپ بولغاندىن كېيىن مۇنداق بىر يوشۇرۇن ئىدىيىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ: ئادەم نەپسىنى قويۇۋېتىۋەرسە ئەنە شۇ ئەر قوشنىسىدەك ئادەملىك خىسلىتىنى يوقىتىپ قويدۇ. كىشىدە ئادەملىك خىسلىت يوقالسا ئۇنىڭ ھايۋاندىن نېمە پەرقى؟

ئاپتور «يىگىرمە مىڭ باغاق» ھېكايىسىدىمۇ مۇشۇ خىل ئۇسۇلدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىدۇ. يەنى مىللىي مۇراسىملىرىمىزدىكى بەزىبىر نامۇۋاپىق ئىللەتلەرنى تەنقىد قىلىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان بۇ ھېكايىدە ئاپتور مۇھەممەت خۇدا بەردىنىڭ 6 يىل ئىچىدە 20 قېتىم ئادىمگەرچىلىك پائالىيىتى ئۆتكۈزۈپ، نۇرغۇن نەپكە ئېرىشكەنلىكىدەك تۇرمۇش رېئاللىقىنى تەسۋىرلەش بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالماي، يەنە مۇھەممەت خۇدا بەردىنىڭ يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بىرەر پائالىيەت ئۆتكۈزۈشكە تەشنا بولۇپ، ئاخىر سۇ ئامبىرىدىن تېپىلغان بىر ئىگىسىز جەسەتكە نەزىر ئۆتكۈزۈپ خەلقىئالەم ئالدىدا لەنەتكە قالغانلىقىدەك قىزىقارلىق سۆزىتىنىمۇ قوشۇپ تەسۋىرلەپ، ھېكايىنىڭ قايىل قىلىش كۈچىنى تېخىمۇ

كۆچۈرۈپ قويۇلدى، دەپ چۈشەنسەك خاتالاشقان بولىمىز. بۇ يەردە يەنە تۇرمۇش چىنىقىنى بەدىئىي چىنىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش مەسىلىسى مەۋجۇت. چۈنكى تۇرمۇش چىنىقى ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا ئەمەلىي مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھەقىقىي ئادەم، ھەقىقىي ئىشلارغا قارىتىلغان بولۇپ، بۇلار ئىچىدە ئاساسىي ئېقىم ۋە ئاساس بولمىغان ئېقىم، ماھىيەتلىك ۋە ماھىيەتسىز نەرسىلەر، تاسادىپىي ۋە مۇقەررەلىككە ئىگە شەيئىلەر تارقاق، چېچىلاڭغۇ ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئەگەر بۇ نەرسىلەر شۇ پېتىچە كۆچۈرۈپ قويۇلسا، ئېنىقكى، بۇ خىلدىكى «ئەسەرلەر» ھېچكىمنى قىزىقتۇرالمىدۇ. پەقەت ئۇ يازغۇچى، شائىرلارنىڭ ئەقىل-پاراسەت بازغىنىدا تاۋلىنىپ، پىششىقلاپ ئىشلەنگەندىلا ئاندىن ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولىدۇ. نۇرمۇھەممەت توختى بۇ نۇقتىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قارىغان بولۇپ، تۇرمۇش چىنىقىنى بەدىئىي چىنىققا كۆتۈرۈش مەسىلىسىدە بەزىبىر يۈرەكلىك سىناقلارنى ئېلىپ بارغان. رېئاللىقنى كۆپتۈرۈپ تەسۋىرلەش يولى بىلەن ئەسەرلىرىنىڭ ھەجۋىي ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇش، شۇ ئۈسۈل بىلەن يەنە ئەسەرلەرنى يوشۇرۇن ئىمىيىگە ئىگە قىلىش ئۇنىڭ بۇ يولدا ئېلىپ بارغان سىناقلىرى ئىچىدە ئەڭ ياخشى ئۈنۈم بەرگەن گەۋدىلىك ئۈسۈللەرنىڭ بىرى. بۇنىڭغا «يېڭى خوشنا»، «يىگىرمە مىڭ باغاق» ناملىق ھېكايىلىرى ياخشى مىسال بولالايدۇ. ھېكايىنى ئوقۇغانلارغا مەلۇمكى، ئاپتورنىڭ ئالدىنقى ھېكايىسىدا بەزىبىر رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ۋۇجۇدىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان پارىخورلۇق، نەپسانىيەتچىلىك ئىللەتلىرى تەنقىد قىلىنىدۇ. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئەسەرنىڭ باش تېمىسىدا ھېچقانداق يىڭىلىق يوق. چۈنكى مۇشۇ بىر تېمىدىلا تالاي يازغۇچىلىرىمىزنىڭ قەلەم تەۋرەتكەنلىكى ھەممىگە ئايان. لېكىن شۇنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق لازىمكى، ئەدىبلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا ھەر قانداق بىر تېما مەڭگۈ كونا، شۇنداقلا مەڭگۈ يېڭى! بۇ يەردىكى مەسىلە تېمىنى قانداق يوسۇندا يورۇتۇپ بېرىشتە. نۇرمۇھەممەت توختى بۇ ھېكايىسىدىمۇ ئىلگىرى يازغان بىر بۆلۈك ھېكايىلىرىغا ئوخشاشلا ئىجادىي يول تۇتىدۇ. يەنى ئاپتور ئەزەلدىنقى قوشنىسىنىڭ ئۆز ئىمتىيازىدىن قالايمىقان پايدىلىنىپ ھوقۇق، پۇل سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆز نەپسىگە چوڭ تارتقانلىقىدەك رېئاللىقنى تەسۋىرلىگەندە، بەزىبىر ئاپتورلاردەك

ياسن زىلال

تىرىشچان يازغۇچى، پەرۋىشكار باغۋەن

ئەل باغۋەنگە، گۈلشەنگە، بۇلبۇلغا موھتاج بولغىنىدەك، بۇلبۇل گۈلشەنگە، گۈلشەن باغۋەنگە موھتاج. باغۋەن ئەل شادلىقى ئۈچۈن ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا ئەجرىگە بەدەل تەلەپسىزلىكتە گۈللەرنىڭ ھۆسنى، ھىدىغا تەشنا ۋە بۇلبۇل نىداسىغا شەيدادۇر. گۈل قۇش بىلەن خۇشلانسا، گۈل باغرىدا قۇش ناۋاسى جۇشلىنار، باغۇ - ناۋالاردىن ئەل زوقلىنار، باغۋەن ئىپتىخار تۇيغۇسىدا بېھۇشلىنار! مانا بۇ يەردە سۆيگۈ - مۇھەببەت، ئىزگۈ - نۇسرەت، بىرىيا - ساداقەت، كامالەتكە كاپالەت، ھاياتقا ھالاۋەت بار.

بىزدە تاغدەك پاك، قۇياشتەك مېھرىلىك قەدىردانلار بار. بىز چوقۇم قەدىردانلارنى قەدىرلىشىمىز لازىم. قەدىردانلىرىمىز قانچە كۆپ بولسا، قەدىرسىزلىرىمۇ قەدىرلىكلەرگە ئايلانسا ...

مەن شۇ قەدىردانلار قاتارىدا بىر ھىممەتلىك كىشىنى كۆرمەكتىمەن. ئۇ كىم؟ ئۇ ئاددىي، ئەمما غۇرۇرلۇق، قارىماققا سالقىن خۇلق، بىراق مېھرىلىك، كۆرمەككە مەجەزى چۇس، ئەكسىچە يۈرىكى يۇمشاق ... ھەي، ئاجىز تەرىپلەر — قىسقىسى ساغىمۇ، ماڭىمۇ تونۇشلۇق بولغان تىرىشچان يازغۇچى، ئەدەبىياتىمىزنىڭ پەرۋىشكار باغۋىنى مەنقاسىم ئابدۇراخماندۇر. 50 ياش ھارپىسىدا تۇرىۋاتقان بۇ ئەدىبىنىڭ يېرىم ئەسىرلىك ھاياتى ھەم ناھايىتى ئاددىي، ھەم تولىمۇ مۇرەككەپ ئۇزۇن بىر داستان. ئۇ ئۆزىمۇ نۇرغۇن كەچمىشلىرىنى ئەسلەپ بولالمىغىنىدەك، بىزمۇ ھەممىنى دەپ بولالمايمىز. ئەمما تۆھپە مەڭگۈ ئۇنتۇلمايدۇ. ئۇنىڭ سەبىيلىككە تولغان گۆدەك چاغلارنى ئويلىمىغاندىمۇ، مانا بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا ئۇنىڭ 32 يىللىق تۆھپىلىك ھاياتى، 15 يىللىق ئىجادىي پائالىيىتى، 10 يىللىق ژۇرنالىستلىق خالىس مېھنىتى، 50 پارچىدىن ئارتۇق شېئىرى ھەمدە «پال قاپقىنىڭ سىرى»، «كانچىنىڭ ئوغلى» ناملىق ئىككى كىتابى، شۇنىڭدەك كلاسسىك

ئاشۇرىدۇ. بىلىنىپ تۇرۇپتىكى، مۇھەممەت خۇدابەردىنىڭ سۇ ئامبىرىدىن تېپىلغان بىر ئىگىسىز جەسەتكە نەزىر ئۆتكۈزگەنلىكى بىر ئويدۇرما، لېكىن بۇ ھېكايە بىزگە يەنىلا چىنلىق تۇيغۇسى بېرىدۇ. بىز ئۆزىمىزمۇ سەزمىگەن ھالدا ئاپتورنىڭ ئۈستىلىق بىلەن توقۇپ چىقارغان «يالغانلىرى» غا يەنىلا ئىشىنىمىز.

قىسقىسى، نۇر مۇھەممەت توختى ئەسەرلىرى پەيلى ئىدىيىۋىلىك ياكى بەدىئىيلىك جەھەتتىن بولسۇن، بەلگىلىك سەۋىيە ياراتقان ئەسەرلەر بولۇپ، ئۇ ئەدەبىياتىمىز تارىخىدا لايىق ئورۇنغا ئېرىشىشكە مۇناسىپ.

ئىنئۇم ھوشۇر 1969 - يىلى 24 - ئېكېلېر كېرپىيە ناھىيىسىدە خىزمەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1987 - يىلى 9 - ئايدا قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتىنىڭ تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا كىرىپ، 1991 - يىلى ئىيۇلدا خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومىنىڭ تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىغا تەقسىملىنىپ، 1994 - يىلىغىچە ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ھازىر مەكتەپ پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىدە ئىشلەيدۇ.

ئۇنىڭ ھازىرغىچە ھەر قايسى مەتبۇئاتلاردا «بازار

خىرىسى ۋە ئەدەبىياتىمىزنىڭ چىقىش يولى»، «بىزدە مۇتەپەككۈر يازغۇچى، شائىرلار يوقمۇ؟»، «ئەدەبىي

تەتقىقچىلىكىمىزدە ساغلىنىۋاتقان مەسىلىلەر» قاتارلىق ئەدەبىيات تەتقىقاتىغا ئائىت 50 پارچىدىن ئارتۇق ماقالىلىرى؛ «مۇغەبەرلەر كۈلكىسى»، «قايچا» قاتارلىق 20 پارچىدىن ئارتۇق ھېكايىسى ئېلان قىلىنغان. «ئىجادىيەت ۋە تۇرمۇش» ناملىق ماقالە - ئوبزورلار توپلىمى ۋە تۇرغۇن يىلتىز بىلەن بىرلىكتە نەشرگە تەييارلانغان «ئۇزاق كېچە» ناملىق تاللانغان ھېكايىلەر توپلىمى نەشر قىلىنغان. «خەتەرلىك ئۈچىنچى باسقۇچ»، «مۇغەبەرلەر كۈلكىسى» قاتارلىق ماقالە - ئەسەرلىرى ھەر خىل مۇكاپاتلارغا ئېرىشكەن. «خەتەرلىك ئۈچىنچى باسقۇچ» ناملىق ماقالە - ئوبزورلار توپلىمى نەشر قىلىنىش ئالدىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ئىنئۇم ھوشۇر شىنجاڭ بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتى ۋە خوتەن ئوبلايىتىلىك يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى.

قىلدى. «پال قاپقىنىڭ سىرى» ناملىق ھېكايە گەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدندۇر.

ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، يازغۇچىنىڭ «پال قاپقىنىڭ سىرى» ناملىق ھېكايىلەر توپلىمى 1986 - يىلى شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن، «كانچىنىڭ ئوغلى» ناملىق ھېكايىلار توپلىمى 1993 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلغاندىن باشقا، 1987 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۆركەش» ناملىق بىرلەشمە توپلامغا ئۇنىڭ 20 پارچە شېئىرى كىرگۈزۈلگەنىدى.

ئاپتونىڭ تىنىمىسىز ئېلىپ بارغان ئىجادىي پائالىيەتلىرى ئالقىشلانماي قالدى، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭ «يەر ئىگىسى»، «ھازىدارلار»، «سەركە»، «ھەج سەپىرى ئالدىدا» ناملىق تۆت ھېكايىسى، «گۈل» ناملىق شېئىرى 1981 - يىلىدىن 1988 - يىلىغىچە ۋىلايەت بويىچە 1، 2 - دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر ئەسەر مۇكاپاتىغا، «ناخشىنىڭ كۈچى» ناملىق ھېكايىسى 1992 - يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە ۋە مەدەنىيەت باشقارمىسى تەرىپىدىن 2 - دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر ئەسەر مۇكاپاتىغا، «ئىشچانلىق ۋە تەدبىر - بېيىشتىكى مۇھىم ئامىل» ناملىق ئىلمىي مۇھاكىمە ماقالىسى ئاپتونوم رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتى، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى تەرىپىدىن 2 - دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر ئەسەر مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

بۇ تۆھپە ۋە شەرەپلەر قانداقتۇر ئاپتورغىلا تالىق ئىپتىخارلىق ئىش بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئەل - يۇرتىمىزغا، دەۋرىمىزگە پەخىر سازاۋەر قىلىدىغان ئىپتىخاردۇر!

مەنقاسىم ئابدۇراخمان يالغۇز ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەنلا شۇغۇللىنىپ قالماي، يۈكسەك مىللەتپەرۋەرلىك روھى بىلەن مىللىي ئەدەبىياتىمىزنى، يەنى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزنى قۇتقۇزۇش، توپلاش، نەشرگە تەييارلاش ساھەسىدىمۇ نەتىجىلىك ئەمگەك قىلدى. ئۇ تەييارلىغان «غېرىب - سەنەم»، «قەلەندەر شېئىرلىرى»، «ئەخمەت زىيائى شېئىرلىرى» ھەمدە نۆۋبىتىنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرى، ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىن «بەكتۇ بىلەن چىڭتۇ» قاتارلىق بەش چۆچىكى، 500 كۆپلىتقا يېقىن ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى «بۇلاق»، «مىزاس» ۋە «يېڭى قاشتېشى» قاتارلىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى. يېقىندا ئۇ كۆپ يىللاردىن بېرى

ئەدەبىياتىمىزنى ۋە خەلق ئەدەبىياتىمىزنى قۇتقۇزۇش يولىدىكى خاسىيەتلىك ئىزلىرى تۇرۇپتۇ.

مەتقاسىم ئابدۇراخمان ۋىجدان ئالدىدا سۆكۈلمەي، شۆھرەت ئالدىدا پۈكۈلمەي، قارىغىش - ھەسەتلەرنى كۆزىگە ئىلماي، ئاجىزلارغا كېرىلمەي، كاتتىلارغا ئېگىلمەي ياشاپ كەلگەن يازغۇچىدۇر.

مەتقاسىم ئابدۇراخمان 1944 - يىلى ئىيۇندا كېرىيە ناھىيىسىدە خىزمەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1961 - يىلى خوتەن دارىلمۇئەللىمىنى تاماملاپ، 1983 - يىلى «يېڭى قاشتېشى»

ژۇرنىلىغا يۆتكىلىپ كەلگەنگە قەدەر خوتەن ناھىيىلىك 1، 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ، خوتەن ناھىيىلىك سىغىن، خوتەن ۋىلايەتلىك مالىيە - سودا قاتارلىق مەكتەپلەردە ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى بولغان.

1982 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكولتېتىدا بىر يىل بىلىم ئاشۇرغان. 1984 - يىلىدىن 1987 - يىلىغىچە شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تىل - ئەدەبىيات كەسپىدە ئوقۇغان.

ئۇ ھازىر جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەت يازغۇچىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو خەلق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر

جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق 12 مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى،

ئاپتونوم رايونلۇق ئاخباراتچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، كاندىدات ئالىي مۇھەررىر ۋە «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىنىڭ مۇدىرىدۇر.

مەتقاسىم ئابدۇراخماننىڭ ئىجادىي پائالىيىتى 1978 - يىلىدىن باشلانغان بولۇپ، 15 يىلدىن بېرى ئىزچىل ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇنىڭ ھازىرغىچە «يەر ئىگىسى»، «ھازىدارلار»

قاتارلىق 40 پارچىدىن ئارتۇق ھېكايىسى، «گۈل»، «رەسسام» قاتارلىق 50 دەك شېئىرى ۋە 14 ئىلمىي نەزەرىيىۋى ماقالىسى شىنجاڭدىكى ھەر قايسى گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىپ،

ئۇقۇرمەنلەر ئارىسىدا ياخشى ئىنكاس پەيدا قىلدى. يازغۇچىنىڭ خېلى كۆپ ساندىكى ھېكايىلىرى قالاق ئادەت كۈچلىرىگە قورقماي ئوت ئېچىپ، خۇراپاتلىق، نادانلىقنى رەھىمسىز قامچىلاپ، مىللەتنى

زامانغا، جاھانغا، ھاياتقا ئەقىل كۆزى بىلەن قاراشقا، دەۋرنىڭ ساداسىغا قۇلاق سېلىشقا چاقىرىپ، ئىلىم - مەرىپەتكە كۈچلۈك دەۋەت

ئىنتايىن مۇھىم. يازغۇچى - شائىرلار پۈتكۈل جەمئىيەتتىن ئىبارەت زور مەكتەپنىڭ مۇئەللىملىرىدىندۇر. ئۇلارنى تەربىيەلەش، پەرۋىشلەش، كۈللى جەمئىيەت تەربىيىسى ۋە سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

يولداش مەتقاسىم ئابدۇراخمان بۇ مەسىلىگە جىددىي مۇئامىلە قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ خىزمەت ۋە ئىجادىيەت ۋاقتىنىڭ زىچ بولۇشىغا قارىماي، ئاپتورلار قوشۇنىنى غولدىتىش ۋە ئۇلارنىڭ ئىجادىيەتكە ياردەم بېرىش ئۈچۈن بىر تەشكىلاتچى سۈپىتىدە نەتىجىلىك خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ئۇ، ژۇرنال خىزمىتىگە مەسئۇل بولغاندىن بۇيان، ۋىلايەت بويىچە يەتتە قېتىم ئىجادىيەت سۆھبەت يىغىنى نەشكىللەپ، 500 ئادەم قېتىم تەربىيەلەش، تەجرىبە سۆزلەش، ئەسەر ئوقۇش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىپ، ئاپتورلارغا ئىلھام ۋە مەدەت بەردى. مۇشۇ خىل تۈرتكە ۋە ئىلھام بېرىشلەر نەتىجىسىدە نۇرغۇن ياش قەلەم ئىگىلىرى بارلىققا كېلىپ، ئۇلارنىڭ ياراتقان ئەسەرلىرى پەللىمۇپەللىك سۈپەتلىنىپ، خوتەننىڭ ئەدەبىيات ساھەسىدە خۇشاللىنارلىق مەنزىرە بارلىققا كەلدى.

كۆپلىگەن كىشىلەر مەتقاسىم ئابدۇراخماننى «مۇئەللىم» دەپ ئاتىشىدۇ، «مۇئەللىم» دېمەك ئۈستاز دېمەكتۇر. ئۇ مائارىپ سېپىدىن ئايرىلغىلى 10 يىل بولغان بولسىمۇ، كىشىلەر ئۇنى يەنىلا «مۇئەللىم» دەپ ئاتاشنى داۋام قىلماقتا. دەرۋەقە، مەتقاسىم ئابدۇراخمان ھېلىمۇ مۇئەللىمدۇر. چۈنكى 300 دىن ئارتۇق ئاپتور، 7 مىڭدىن كۆپ مۇشتەرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلى بىر چوڭ مەكتەپ. بۇ مەكتەپ بىر تەرەپتىن قەلەم ساھىبلىرىنى تەربىيەلەسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئاشۇ قەلەمدارلارنىڭ نادىرىيەتلىرى بىلەن ئاۋامنى تەربىيەلەيدىغان مەكتەپتۇر. بۇنداق مەكتەپنى ياخشى باشقۇرۇش ئاسان ئەمەس، ئۇنىڭغا زېھىن، ۋاقىت ۋە جاپالىق مېھنەت كېرەك.

ژۇرنالنىڭ مەسئۇلى، كاندىدات ئالىي مۇھەررىر، يازغۇچى، ئەدەبىيات تەشكىلاتچىسى بولغان مەتقاسىم ئابدۇراخمان پۈتۈن ۋاقتىنى ۋە زېھنىنى كۈچىنى مەزكۇر ژۇرنالغا بېغىشلاپ، قاشتېشىنىڭ جۇلاسى ئۈچۈن بىر كىشىلىك تۆھپە قوشتى.

مەن تولۇپ - تاشقان ھۆرمەت ۋە ئىخلاسىنىڭ ھېسسىياتىم بىلەن مەتقاسىم ئابدۇراخمانغا ئېھتىرام بىلدۈرىمەن ھەمدە ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە ھەسسەلەپ مەسئۇلىيەتچان پوزىتسىيىدە قاراپ،

يىغىپ توپلىغان «شېرىپ بوجالغ» داستانى نەشرگە تەييارلاپ «مىراس» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلدى.

شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش ئارتۇق ئەمەسكى، بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ھاياتىدا ۋارىسلىق بىلەن ئىجاد قىلىش مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئىككى قاننىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قۇش ئىككى قانات بىلەن پەرۋاز قىلىدۇ. مەيلى قايسىلا قاننىتى بولمىسا، ئۇنىڭ ھاياتى ھالاكەتتىن يىراق ئەمەس. تارىخىي تۆھپىلەرگە يۆلىنىپ يېتىۋېلىش، ئۆزىنىڭ ئىجادىي نەتىجىلىرىنى كۆز - كۆز قىلىپ، تارىخىي ئىنكارچىلىق پوزىتسىيىسىدە بولۇشۇ ئوخشاشلا مۇخالىپ. بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىز ھازىرغىچە ئەنئەنىلەرگە، تارىخىي مىراسلارغا ئېسىلىۋېلىپ، مۇتەئەسسىپلىك بىلەن تاقارشىپ تۇرۇۋالدىغان قاتمال خاھىشتىنمۇ، بۇرۇنقى بارلىق نەرسىلەرنى بىراقلا ئىنكار قىلىدىغان مەدەنە قىلمىقلاردىنمۇ خالاس تاپالماي كەلدى. بىز ھەم ۋارىسلىق قىلىشىمىز، ھەم ئۆزىمىز ئىجاد قىلىشىمىز لازىم. بىزنىڭ نۇرغۇنلىغان ئەدەبىيات خادىملىرىمىز، ئاپتور، ھەۋەسكارلىرىمىز يۇقىرىقى ئىككى نۇقتىغا تەڭ ئېتىبار بېرەلمىگەچكە، تېخىچە پەرۋازغا مۇيەسسەر بولالماي، بىرلا قانات بىلەن پالاقشماقتا. بۇ نۇقتىنى ھېس قىلغان يازغۇچى مەنقاسىم ئابدۇراخمان كلاسسىك ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزنى يىغىپ، رەتلەپ، نەشرگە تەييارلاپ، ھەم ئۇنى خەلققە تەقدىم قىلدى، ھەم ئۇنىڭدىن ئۆگەندى، ھەم ئۆزى ئىجاد قىلدى. «مەرپەتپەرۋەرلىك» بىلەن «مىللەتپەرۋەرلىك» تىن ئىبارەت بۇ ئىككى ئاتالغۇ ھېچقاچان مۇنداقلا دەپ قويسا بولمىغىنىدىن قۇرۇق گەپ ئەمەس، ئۇ ئۆزىگە ئېرىشمەكچى بولغان ھەر بىر كىشىدىن ئۈزۈل - كېسىل بېغىشلىنىش ۋە جان پىدا روھ تەلەپ قىلىدىغان مۇقەددەسلىكتۇر.

بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە، ئەدەبىياتنىڭ رولىنى كىچىك چاغلىغىلى بولمايدۇ. ئەدەبىيات روھلاندۇرۇش، زوقلاندۇرۇش، بىلدۈرۈش ۋە يېتەكلەشتە ئاجايىپ مېھرى كۈچكە ئىگە بولۇپ، بۇ كۈچ مۇئەييەن شارائىتتا شۇنداق غايەت زور قۇدرەت بىلەن نامايان بولىدۇكى، ئۇنىڭ ئورنىنى ھېچقانداق نەرسە ئالالمايدۇ. ئەدەبىيات ئاسماندىن چۈشمەيدۇ، يەردىن ئۆنمەيدۇ، ئۇنى شۇل جەمئىيەتنىڭ ئەزاسى بولمىش تەربىيىلىگەن تالانت ئىگىلىرى ئەمەلىيەت بىلەن روھىيەت قۇچاقلاشقان يەردە ئاپىرىدە قىلىدۇ، خەلقنى تەربىيىلەش ئۈچۈن تەربىيىلىگۈچىلەرنى تەربىيىلەش

مۇھەممەت كامال خوشخۇي

«مۇھەببەتنىڭ كۆزى يوق» ھەققىدە ئىككى ئېغىز سۆز

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىكى ۋەكىللىرىدىن بىرى، تونۇلغان ئەدىب، مۇتەپەككۈر شائىر ئەھمەد زىيائى «شېئىر ۋە شائىر» ھەققىدە توختىلىپ: «شېئىر دېمەك تۇيغۇ دېمەك، شائىر دېمەك تۇيغۇچى دېمەكتۇر. شېئىر يېزىش مۇمكىن، ئەمما شۇئۇرلۇق (تۇيغۇلۇق) شېئىر يېزىش قىيىن، شائىر دېيىش ئاسان، لېكىن يۈرەكنى ھاياجانغا سېلىپ قوزغىتالايدىغان شائىر بولۇش تەس» دېگەندى.

قويۇق پەلسەپىۋى پىكىرگە تويۇنغان گۈزەل شېئىرىي مىسرالىرى بىلەن شېئىرخۇمار ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىپ كېلىۋاتقان شائىر ئابدۇللا سۇلايماننىڭ «مۇھەببەتنىڭ كۆزى يوق» ناملىق شېئىرلار توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن شېئىرلار ئەدىب ئەھمەد زىيائى ئېيتقاندەك، ئوقۇرمەنلەردە ئىستىخىيلىك ھالدا ھاياجان قوزغىيالايدىغان مۇنەۋۋەر شېئىرلاردۇر. بۇ شېئىرلاردا يارىتىلغان شېئىرىي مۇھىت، شېئىرىي مەنزىرە، شېئىرىي كۆرۈنۈش، شېئىرىي ئوبراز ئىنتايىن ماھىرلىق بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپلا قالماي، ئۇلاردىكى شېئىرىي پىكىر، شېئىرىي ھېسسىيات، شېئىرىي گۈزەللىك قەلبىمىزنى لەرزىگە سالماقچى بىزگە ھاياتنىڭ، تۇرمۇشنىڭ، مۇھەببەتنىڭ، ئېتىقادنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى تونۇتۇپ، ھاياتقا بولغان مۇھەببىتىمىزنى، ئېتىقادىمىزنى چىڭىتىدۇ.

بىز بۇ نۇقتىنى تۆۋەندىكى شېئىرلاردىن كۆرۈۋالالايمىز:

ئېچىمىدىكى گۈزەللىك ۋە سەتلىك پىكىرى،

بىر - بىرىدىن توختاۋسىز بەس تالىشىدۇ.

تېخىمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك، تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈشىگە تىلەكداشمەن!

تالانتلىق شائىر، فولكلور شۇناس، ئىقتىدارلىق زۇرنالىست ياسىن زىلال 1961-يىلى 15-ئاي كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ھېيتگاھ قازان كوچا مەھەللىسىدە زىيالىي ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1984-يىلى ئاۋغۇستتا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات فاكولتېتىنى تاماملاپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پەن-تېخنىكا كادىرلار ئىدارىسىگە تەقسىم قىلىنغان. 1985-يىلى 3-ئايدىن 2002-يىلىغىچە «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى، مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى، باش مۇھەررىرى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئۇيغۇر فولكلور تەتقىقات ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى، «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» قەلەمىنىڭ مۇئاۋىن (ئىجرائىيە) باش مۇھەررىرى بولغان. ھازىر جۇڭگو خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەت يازغۇچىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرىيەت ئەزاسى، يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، ژۇرنالچىلىق جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ باش مۇھەررىرى، ئالىي مۇھەررىرى.

شائىر ياسىن زىلالنىڭ شېئىرلىرى 1980-يىلىدىن باشلاپ «ياسىن ئىمىن» نامى بىلەن مەتبۇئاتقا كۆرۈلۈشكە باشلىغان. 1984-يىلىنىڭ بېشىدىن باشلاپ «زىلال» تەخەللۇسىنى قوللانغان. ئۇ «ئانا»، «جۇدالىق پەريادى»، «سەداقەت»، «بۇ يوللار ئۇزۇن يوللار» قاتارلىق داستانلارنى ئېلان قىلىپ، ئۆزىنىڭ يۇقىرى شېئىرىي تالانتىنى نامايان قىلدى ۋە كۆپ قېتىم ئىجادىيەت مۇكاپاتىغا سازاۋەر بولدى. شائىرنىڭ «مۇھەببەت» ناملىق شېئىرلار توپلىمى (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000-يىلى 4-ئاي نەشرى) جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشتى ھەمدە بۇ كىتاب 2002-يىلى مەملىكەتلىك 7-نۆۋەتلىك «تولپار» ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. «سەداقەت» ناملىق شېئىر ۋە داستانلار توپلىمى نەشرگە سۈنۈلدى. ئۇنىڭ خەلق ئەدەبىياتى ۋە كلاسسىك ئەدەبىياتقا ئائىت تەييارلىغان ئەسەرلىرىدىن: «خەلق ئەدەبىياتى توپلاملىرى ھەققىدە سوتال-جاۋابلار»، «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى» (3-، 4-توم)، «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» (16-قىسمى)، «سەنئەت بىلەن پەرىزات» قاتارلىق نۆۋەز كىتاب نەشرىدىن چىقتى.

چالسىمەن گۈزۈمنىڭ دېيىنى.
روھ ۋە تەن كۆزىدە يانتايىمەن،
دۇنيانى چايقايىمەن، تاسقايمەن.

.....
سۇ تەلەپ قىلغانتىم چاڭقىغاچ،
بەرمىدى، چىنىمىز يوق، — دەدى.
بولسىمۇ قاپاقنىڭ سۈيى لىق،
گىچىمىدەم، (گىمىزىتىم بار گىدى).
يارامى سەللەمدە ياپىمايمەن،
دۇنيانى چايقايىمەن، تاسقايمەن.

— «دۇنيانى چايقايىمەن، تاسقايمەن» دىن.
«مەن» گىمىزىتىمى دەپ سۈيىنى ئىچىشنى خالىمىغان قاپاق،
بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزنى ئى - نى چاڭقاش، تەشئاللىقلاردىن
قۇتۇلدۇرۇپ، بىزنىڭ بۈگۈنىمىزنى بەرپا قىلىشقا ھۇل ھازىرلاپ
بەرگەن. شېئىردىكى ھېكمەت پەقەت بۇلا ئەمەس. ئۇ
گىجتىمائىيىتىمىزدىكى ئەڭ نازۇك مەسىلىلەرگە تەتبىقلىنىدۇ.
بىز مۇشۇ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان دەۋردە ياشاپ تۇرۇپتۇ
گىمىزىتىمىز، ئابرويمىزنىڭ «يەرگە ئۇرۇلۇشى» دىن ئەنسىرەپ،
قاپاقتا بارنى ياراتماي، چىنىدىكىنى تاپالماي ھەشەمەت قوغلىشىپ
يۈرسەك، بەرھەققى، زاماننىڭ كەينىدە قالساق قالسىمىزكى،
ھەرگىزمۇ ئالغا ئىلگىرىلىيەلمەيمىز.
شائىرنىڭ بۇ توپلامغا كىرگۈزۈلگەن مۇھەببەت ھەققىدىكى
شېئىرلىرىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، باشقا
شائىرلارنىڭ مۇھەببەت ھەققىدىكى شېئىرلىرىدىن روشن ھالدا
پەرقلىنىپ تۇرىدۇ:

يايدى تومان تۇتۇن ياغلىقىنى،
كەڭرى باغنىڭ ئۈستىگە تۇتاش.
ۋەدە قىلغان ئۆرۈك ئاستىدا،
بەرمەكتە قىز كۈتۈشكە بەرداش.
توشۇپ ئاخىر سەۋر قاچىسى،

گاھ ئايرىلسا ئېلىشىشتا ئېنىق چېگرا،
گاھ قوشۇلۇپ ئېغىز - بۇرۇن يالىشىدۇ.
بىرنى شاللاپ، بىرنى نىچۇن سۆيەلمەيمەن؟
ئويلىغانچە ئۆز - ئۆزۈمنى چۈشەنمەيمەن.

ياقتۇرغىنىم بىراۋ ئۈچۈن نومۇس قىلىشى،
گۈل دېگىنىم بىراۋ ئۈچۈن ئوغرى تىكەن.
تېلىسىم نېمە، تۈگۈن نېمە ئىنسانلارغا،
تېلىسىماتلىق بولغىنى دەل قەلبىم ئىكەن.
جاھانغا بىر كەلدىم، قايتا تۆرەلمەيمەن،
بۇ ئۆمرۈمدە ئۆز - ئۆزۈمنى چۈشەنمەيمەن.
«مەن ئۆزۈمنى چۈشەنمەيمەن» دىن

تۇيغۇن ئوقۇرمەن بۇ شېئىردىكى شېئىرىي پىكىرنى، يەنى بۇ
دۇنيادىكى ئەڭ مۇرەككەپ تىلىسمات باشقا نەرسە بولماستىن، دەل
ئادەمنىڭ قەلبى ئىكەنلىكىدەك ماھىيەتنى چۈشىنىپ يەتكىنىدە
شېئىرنى ئىختىيارسىز يەنە بىر قېتىم ئوقۇپ چىقىشنى ئىستەيدۇ.
شېئىرنىڭ مۇنداق قايتا - قايتا ئوقۇلۇشى شېئىرنى
چۈشىنىلمىگەنلىكتىن ئەمەس، بەلكى مىسرالار ئارىسىغا ماھىرلىق
بىلەن سىڭدۈرۈلگەن ھېكمەت دۇردانلىرىغا قاناسلىقتىن كېلىپ
چىقىدۇ.

بۇ شېئىر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ مۇستەھزاد شېئىرى شەكلىدە
يېزىلغان سەككىز كۈپلەت، 48 مىسرادىن تەركىب تاپقان شېئىر
بولۇپ، ھەر بىر كۈپلەت، ھەر بىر مىسراسىدىن بىر يېڭى پىكىر،
بىر يېڭى تەسۋىر ئۇچرىتىش مۇمكىن.

«ئۆزىنى ئۆزى ئىزاھلىيالمىغان شېئىرىيەت ئۆزىنى يوقاتقان
شېئىرىيەتتۇر» دەيدۇ تالانتلىق شائىر، تىرىشچان تەتقىقاتچى قاسىم
سىدىق. مانا بۇ مەنىدىن ئالغاندىمۇ بۇ توپلامغا كىرگۈزۈلگەن
شېئىرلارنى بىر ئۈلگە دېيىشكە بولىدۇ.

قەلبىمنىڭ چاقىنى چۆرگىلىتىپ،
چۈۋۈيمەن خىيالىم يېپىنى.
ئۇجۇدۇم تەختىدە سۇلتانىمەن.

«ياشاش ۋە ئۆلۈم ئۆتكىلى»، «ئېرىشكىنىم كۆپتۈر مېنىڭ يوقاتقاندىن» قاتارلىق شېئىرلارمۇ روشەن ئالاھىدىلىكى بىلەن ئوقۇرمەن قەلبىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرايدۇ.

مېنىڭ قارىشىمچە، بۇ توپلام شائىر ئابدۇللا سۇلايماننىڭ 38 يىللىق شېئىرىي ئىجادىيىتى داۋامىدا يېزىپ نەشر قىلدۇرغان «يورۇڭقاش ناخشىلىرى»، «ھايات ئۇنچىلىرى»، «بۇ مۇھەببەت، بۇ ياشلىق»، «ئۆتەڭدىكى قوڭغۇراق» ناملىق شېئىر توپلاملىرى، «بۇ كۈچىدىن ئەخمەتجان ئۆتكەن»، «بىر ئالەم، بىر ئادەم» ناملىق داستانلار توپلىمى ئىچىدىكى نادىر شېئىرلار توپلىمىدۇر.

مەن بۇ قىسقا ماقالەم ئارقىلىق تالانتلىق شائىر، ئىقتىدارلىق ئەدەبىيات نەزەرىيە تەتقىقاتچىسى، تەلەپپان ئۇستاز ئابدۇللا سۇلايماننىڭ بۇ يىل 50 ياشقا تولغانلىقىنى قۇتلۇقلاش ۋە ئۇنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىجادىيىتىگە تېخىمۇ مول نەتىجە ھەم مۇۋەپپەقىيەت تىلەش بىلەن بىرگە، بارلىق شېئىر خۇمار ئوقۇرمەنلەرنىڭ سەمگە: «مۇھەببەتنىڭ كۆزى يوق» ناملىق بۇ توپلامدىكى شېئىرلارنى ئوقۇمىغانلارنىڭ سۆزى يوق، دەپ جاكارلايمەن.

(«شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 2002 - يىلى 30 - دېكابىر سانىدىن ئېلىندى)

مۇھەممەت كامال خۇشخۇي 1958 - يىلى 10 - ئايدا گۇما ناھىيىسىنىڭ كۆكتېرەك يېزا كۆكتاغ كەنتىدە مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە تۇغۇلغان. 1981 - يىلىدىن 1983 - يىلى ئىيۇلغىچە گۇما ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا ۋە قاراقاش دارىلمۇئەللىمىن مەكتەپلىرىدە ئوقۇغان ۋە 1986 - يىلىغىچە كۆكتېرەك ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1988 - يىلىغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىنستىتۇتىنىڭ تىل - ئەدەبىيات كەسپىدە بىلىم ئاشۇرغان. 2001 - يىلى دېكابىرغىچە گۇما ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئەرزىيەت ئىدارىسىدا ئىشلىگەن. ھازىر گۇما ناھىيىلىك يازغۇچىلار جەمئىيىتىدە.

ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى 1983 - يىلى 31 - ئىيۇل «خوتەن گېزىتى» دە ئېلان

ئىسرىقلىغان گاۋاز بىلەن تەڭ؛
 يىگىتىنى قۇچاقلىماققا،
 سوزۇپ ئۇ جۈپ غۇلىچىنى كەڭ
 باردى، بىراق كۆرۈپ يات گەۋدە،
 توختىدى ئۇ گاۋاز تىكىلىپ.
 كەتمىنى تاشلاپ چىملىققا،
 بوۋاي قاچتى تامدىن ئارتىلىپ...
 «بوۋاي قاچتى تامدىن ئارتىلىپ» دىن

قارالغ، بۇ شېئىردىكى شېئىرىي مەنزىرە، شېئىرىي مەنە ۋە ھېسسىيات گۈزەللىكىنى. شۇڭا بۇ شېئىرنى قانچە قېتىملاپ ئوقۇساقمۇ زېرىكىش ھېس قىلمايمىز. بۇ شېئىرنىڭ پەقەتلا ئۈچ كۈپلەپ بولۇشىغا قارىماي، ئۆزىگە بىر داستاننىڭ سۆزىتىنى سىڭدۈرۈۋەتكەنلىكى بىزگە يېڭىلىق بولۇپ تۇيۇلىدۇ.

كېلىپ، كېتەر ھايات، بۇ، ئىسرىق، مىللەت ئايرىماس،
 «ئومۇر گويلا ئاتقان ئوق»، چىگرا سىزىپ ئۇ قۇرۇق.
 قايناق بازار بۇ دۇنيا، ئالماش قايسى خاقاندىن،
 سىر، ھېكمەتكە باي، ئۇلۇغ. بىر قەۋمگە بولىيورۇق.
 بۇندا سەۋدا سېتىلار، تۇرسا قەسىر، كەپىدە،
 ئالغۇچى كۆپ تېپىلار، يۈرسە يايلاق، مەپىدە،
 شۇ خېرىدار ئىچىدە، شاھ، گاداينى تەڭ كۆرەر،
 مۇھەببەتنىڭ كۆزى يوق. ئۇنىڭ ئىككى يۈزى يوق.

«مۇھەببەتنىڭ كۆزى يوق» دىن

توپلامغا تېما قىلىپ ئېلىنغان بۇ شېئىرنى ئارتۇقچە تەھلىل قىلىپ ئولتۇرمىساقمۇ، يەڭگىل، گۈزەل شېئىرىي تىلدىن تۆكۈلگەن ھېكمەت ئۇنچىلىرىنىڭ قەدرىنى ئوقۇرمەن بىلىمىي قالمىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، بۇ توپلامغا كىرگۈزۈلگەن «ئەل يۇرتتىن، تەبىئەتتىن ئايرىنمايمەن»، «زېمىن يىغلايدۇ»، «قامەتلەردە سېخىلىك، بۈيۈكلۈكتە كەڭلىك بار»، «تۇپراق قەسىدىسى»،

ئابدۇللا سۇلايمان

خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ تارىخى، بەدىئىي قىممىتى ھەم پېشقۇلار

1

تارىم ۋادىسىدىكى ئەڭ قەدىمىي ئانا ماكانلارنىڭ بىرى بولغان خوتەن ئۆزىنىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك ئورنى، ئىپتىدائىي مەدەنىيەت ئۈندۈرمىسى ئاساسىدا يارىتىلغان بوستانلىق مەدەنىيىتى، تەبىئەت بىلەن گارمۇنىيىلىك باغلانغان مۇسقىي سەنئىتى قاتارلىقلارنىڭ كۆپ خىللىقى، كۆپ قاتلاملىقى، ئىزچىللىقى بىلەن ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقان زېمىندۇر. ئەجدادلىرىمىز ناھايىتىمۇ ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، تەبىئەتتىكى ئاددىي نەرسىلەردىن چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساپ، كۆڭۈل تارىلىرىنى سازلىغان. سېغىزدىن ياسالغان چۇراڭ (پۇۋلەپ چالدىغان بىر خىل ئىپتىدائىي چالغۇ ئەسۋابى)، قۇمۇشتىن ياسالغان بالىمان (تۆت تۆشۈكلۈك پۇۋلەپ چالدىغان يەرلىك چالغۇ ئەسۋابى)، مۇڭگۈزدىن ياسالغان بوغۇي (ھازىرقى كاناي - سۇناينىڭ ئىپتىدائىي شەكلى)، ساپايى، داپ، ناغرا قاتارلىقلار ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ مەنئى تۇرمۇشىنى بېيىتىپ، ئۇدۇن ناخشا - كۈيلىرىنىڭ ئاساسىنى ياراتتى.

قاراقۇرۇم تاغ تىزمىلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى 247 مىڭ 800 كۋادرات كىلومېتىرلىق زېمىندىكى خەلق ياراتقان بۇ ناخشا - كۈيلەر مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، دەۋر - زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن خۇددى يورۇڭقاش ۋە قاراقاش دەريالىرىنىڭ ئۈزۈلمەس ئېقىنلىرىدەك جۇغلاندى، قوشۇلدى،

«مۇتەئەزى تەزكىرىسى» ناملىق كىتابتا، غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرىدىن جۇمۇۋاڭنىڭ غەربكە ساياھەت قىلىپ، باتىسخان ئاغىچا (ئۇماي ئانا) تەرىپىدىن ناخشا - مۇزىكا، ئۇسسۇللۇق زىياپەتتە كۈتۈۋېلىنغانلىقى رىۋايەت قىلىنغان. «غەربىي پايتەخت خاتىرىلىرى» نىڭ 3 - جىلىدىدا پادىشاھ خەن گاۋزۇنىڭ خانىشى چى فۇرنىنىڭ ئايال كۈتكۈچىسى جىياپىلىيەنىڭ «ئۇدۇن نەغمىسى» نى ئوينىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. خوتەن نەغمىلىرىنىڭ خەن سۇلالىسى قۇرۇلۇپ، ئۇزاق ئۆتمەي ئوردىدا ئوينىلىشى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. جىياڭ چىيەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 135 ~ 127 - يىللىرى بىرىنچى قېتىم؛ 119 ~ 115 - يىللىرى ئىككىنچى قېتىم خەن سۇلالىسىنىڭ خاقانى ۋۇدىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن غەربىي دىيارغا ئەلچىلىككە كەلگەندە يىپەك يولى بويلىرىدىكى پىشامشان، ئۇدۇن، سۈلى، پامىر ئارقىلىق سوزۇلغان بەگلىكلەردىن يالغۇزەك، بۇرغا، بالىمان، داپ قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ ئۆرنەكلىرىنى چاڭئەنگە ئېلىپ بارغان. سۈي سۇلالىسى «نەزىم كوللىياتى» غا نامەلۇم بىر ئاپتورنىڭ «خوتەندە گۈل سەيلىسى» ناملىق بىر كۆپلىت شېئىرى كىرگۈزۈلگەن. قەدىمىي تارىخىي مەنبەلەرنى كۆپ ئوقىغان ۋە كۆپ پايدىلانغان يولداش ماۋ زېدۇڭمۇ غەربىي رايون مۇزىكىلىرىنىڭ ئاساسلىق سالىمىقىنى تىلغا ئېلىپ، ليۇباڭنىڭ «دافېڭگى» بەزمىسىنى ئەسكە ئالغان ھالدا «ليويازغا مۇشائىرە» ناملىق نەزمىسىدە: «ياڭرىدى ھەر ياندا ساز، يۈپتەينمۇ بار بۇ نەغمىدە» دېگەن مىسرانى تىلغا ئالغان. XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ياشىغان ھاجى ئاخۇن قالون مۇقام تىپىدىكى كۆپ نەغمىلىك «ئالاي - لاي» كۈيىنى ئورۇنلاپ، كىشىلەرنى بەكمۇ تەسىرلەندۈرگەن. مۇقام تەتقىقاتچىلىرى بۇ نەغمىنى سۈي - تاڭ نەغمىلىرى قاتارىدا تىزىملىغان «سۈلى قىزى»، «كۈسەن جانبازلىقى» نەغمىلىرى بىلەن ئورۇنلانغان «سۇمالاي»، «غۇلاڭ لاي»، «سۇۋالاي» قاتارلىق نەغمىلەر ئىچىدىكى «لاي» نەغمىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى ئېھتىمال دەپ قارىغان. 1890 - يىللاردا ياشىغان خەنزۇ شائىرى شى بۇخۇا، خۇددى ئاۋرېل ستەين 1899 - يىلى 16 - سېنتەبىر لوپنۇرغا بېرىش سەپىرىدە كۆرگەن دەريا بويىدا ئوينالغان مەشرەپ سورۇنىنى ئۇمۇ ئۇدۇن دىيارىدا كۆرۈپ، ھاياجانلىق ھېسسىياتى بىلەن بۇ مەنزىرىنى: «ئالتە ياشتا ئۇيغۇرلار. ئۇسسۇلدا قىلار پەرۋاز، ئۇزۇن ساقال بوۋايلا تەڭكەش قىلار دۇمباق - ساز. ئۇسسۇل ئەۋجى قۇيۇندەك توختمايدۇ

تاۋلاندى ۋە تارقالدى. بۇ ناخشا - كۈيلەر خەلقىمىزنىڭ پەلسەپىۋى، بەدىئىي، ئەخلاقىي، غايىۋى، ئىدىئولوگىيىلىك مەدەنىيىتىنى، ئېتنىك خاسلىقىنى، خاراكتېرىنى، ھېسسىيات - ئۇرغۇلىرىنى ۋە باشقا مىللىي پىسخىك تۈزۈلمىسىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن تارتىپ ھازىرغىچە تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن، بولۇپمۇ ساپال بۇيۇملارنىڭ پارچىلىرى چېچىلىپ ياتقان بۇغداي تېرىقچىلىق خارابىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇنىڭدىن يەتتە ئىرا مۇقەددەم تارىم ۋادىسىدا ئارخايىك دېھقانچىلىق ئىگىلىكى مەيدانغا كەلگەندى، بۇ دەۋرلەردە ئەجدادلىرىمىز غار - جىلغا مەدەنىيىتى، يايلاق مەدەنىيىتىدىن ھالقىپ، پەيدىنپەي بوستانلىق مەدەنىيىتى شارائىتىدا سودا كارۋانلىرى تىجارىتىنى ئەۋج ئالدۇردى. نەتىجىدە كارۋان ناخشا - قوشاقلىرى، شەھەر، قەلئە - سارايلاردا كەسپىي سازەندە - ناخشىچىلار، داپ بىلەن ناخشا ئېيتقۇچى ھاپىزىلار، قەسىدىچى شائىرلار مەيدانغا كېلىپ، ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تۈرتكە بولدى.

ئېنىقكى، ھىندى - بۇددا مەدەنىيىتى، رىم - گرىك مەدەنىيىتى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى، گەرەب - پارىس مەدەنىيىتى گىرەلىشىپ كەتكەن يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنلىرىدىن بىرى بولغان بۇ زېمىندىكى خەلقىمىز، ئەجداتلىرىمىزنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكا بايلىقىغا ۋارىسلىق قىلدى ھەمدە ئۇنى يېڭى تارىخى قاتلاملار بىلەن داۋاملىق بېيىتىپ كەلدى. ئۇلار ئەسىرلەردىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ مول مەزمۇنلۇق مەشرەپ - تىياتىرلىرى، ئەلنەغمە، ئېيتىشىش سورۇنلىرى، قىزىقچىلىق، سۆز تالىشىش، جانبازلىق، دارۋازلىق، مەھەللىۋى ئويۇنلار، توي - مۇراسىم كۆرەكلىرى ئارقىلىق، جامائەتچىلىككە خاس بولغان بۇ ئومۇمىي پائالىيەتنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىمىزدىكى ئەڭ پائالىيەتچان، ئەڭ نەپىس، ئەڭ مەپتۇنلۇق سەنئەت ژانىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى ھەققىدە ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى يازما مەنبەلىرىدىن ليوشاڭ (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 677 - يىللار) يازغان «مۇھاكىمە بېغى» دېگەن كىتابتا، پادىشاھ خۇاڭدىنىڭ تاڭغۇنىنىڭ غەربىگە، كوئېنلۇن (قاراقۇرۇم) تېغىنىڭ تەسكەي تەرىپىگە لوڭ لۇن دېگەن كىشىنى ئەۋەتىپ، مۇزىكا - كۈي ئىشلەشنى تاپشۇرغانلىقى يېزىلغان. بامبۇك تارىشا پۈتۈكلەردىن رەتلەنگەن

چالغۇچىلار، ساقاللىق بالىمانچىلار، قىيىق كۆز قىزىقچىلارنىڭ قاپارتما ھەيكەللىرى بار. بۇ ھەيكەللەر مەيزاپ كىدىشلىرىنىڭ بويىغا، يانلىرىغا لايىدىن چاپلاپ ياسىلىپ خۇمداندا پىشۇرۇلغان. بۇ ئەلۋەتتە قەدىمىي نىيە خارابىسىدىن بايقالغان ئۈزۈملۈك باغلار ۋە مەيزاپ ئەنئەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. سانجۇ قىيا تاش سۈرەتلىرىدىن، ئاۋرېل ستەين يۇرتىمىزدىن تاپقان غۇڭقا چېلىنىۋاتقان كۆرۈنۈش ئەكس ئەتكەن لاي قوچاقتىن، شۇنداقلا 80 - يىللاردا تېپىلغان رايونىمىزنىڭ چەت، يىراق يېزىلىرىدا ساقلىنىپ قالغان گىنتايىن ئىپتىدائىي، ياغاچ قوشۇققا ئوخشاپ كېتىدىغان، ئۈستىدە يۈزلۈكى بولمىغان قويچى راۋابىدىن، ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ جەزىبىدار مۇڭلىرى بىلەن خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىغا ھەمراھ بولۇپ كېلىۋاتقان دۇتار، غېجەك، ھەشتار، ساتار، قالدۇن، بەرباب، بۇرغا، بالىمان، نەي قاتارلىقلاردىن بۇ قەدىمىيلىكنى، بۇ ئۇدۇمنى، بۇ ساقلىنىشچانلىقنى، بۇ ئۆتۈشۈشنى، بۇ ۋارىسچانلىقنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز.

يۇقىرىقىلار بىزگە، خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ قەدىمكى ئىقتىساد - مەدەنىيەت ئاساسىدا پەيدىنپەي قۇرۇلغانلىقىنى، بۇ ئىقتىساد ھەم مەدەنىيەتنىڭ ناخشا - كۈيلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئىچكى ماھىيەتكە، شەكىلگە ئىگە بولۇشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئايانكى، تارىختا بارلىققا كەلگەن ھەر قانداق بىر مەدەنىيەت گىمىنانلارنىڭ ئورتاق مەنىۋى مەھسۇلاتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈندۈرمىسى شۇ خەلقنىڭ مىللىي تەسەۋۋۇر زېمىنىدا شەكىللىنىدۇ، يىلتىز تارتىپ بىخلىنىدۇ. قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ تەسكەي باغرىدىن تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئەڭ چەتلىرىگىچە ماكانلىشىپ، بۇ كەڭ رايوندا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن خەلقىمىز ئۆزلىرىنىڭ ھايات مۇساپىسىنى يېزىقسىز بولغان بۇ ناخشا - كۈيلىرى بىلەن قەلبلىرىگە پۈتۈپ، چالغۇ گەسۋابلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىپادىلىدى.

بۇ ناخشا - كۈيلەر خەلقىمىزنىڭ تەقدىرى بىلەن گىرەلەشكەن مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت تارىخى بولۇپ، ئەڭ ئىپتىدائىي دەۋرلەردىكى خالىغانچە ئىجاد قىلىش، خالىغانچە چېلىش ۋە خالىغانچە ئوقۇشتىن قۇرۇلمىسى، ئورۇنلاش شەكلى ۋە ئۈسۈلى جەھەتلەردە مەشرەپ - تىياتىر خاراكتېرىنى ئالغان مەھەللىۋىلىككە، رايونلۇققا

پىرقىراپ، كىم بىلىدۇ تۆكۈلگەن چېچەكلەرمۇ ئەمەس ئاز» دەپ تەسۋىرلىگەن.

روشەنكى، ئەجداتلىرىمىزنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت سىرلىرىنى بىلىشكە ئىنتىلىشى ۋە ئۇنى ئۆزگەرتىش ئىقتىدارى - ئۇرۇنۇشلىرى قاتارلىقلار ماددىي دۇنيا يارىتىش ئۈچۈن بولسا، ئېتىنىك ھەۋىسى ھەم تەسەۋۋۇرىدىكى سەنئەت ئامىللىرىغا دىنىي ئېتىقاد تەسەۋۋۇرى ئاساسىدىكى ئۆرپ - ئادەت، دۇئا - تىلاۋەت، يىل - پەسىل (نەۋرۇز) بايراملىرى بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىپ، يېڭىدىن - يېڭى مەزمۇن ۋە شەكىللەر بىلەن تۇرمۇشنى ئۆزلۈكسىز بېيىتقانلىقى مەنئىي دۇنيا يارىتىش ئۈچۈندۇر.

بىزگىچە يېتىپ كەلگەن «خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى» نىڭ مۇزىكا رېتىمى، ئاھاڭ تېمپىسى، ئورۇنلاش - ئوقۇش شەكىللىرى قاتارلىقلار ئېتىبارى بىلەن، يالغۇز ناخشىلار، تاغ ناخشىلىرى، راۋاب قوشاقلىرى، مەشرەپ - ئەلنەغمە، داستان ۋە باشقىلارغا بۆلۈنۈشىدىن، شۇنداقلا ئەڭ قەدىمكى شامان دىنى ھەم زەردۇش دىنى ئېتىقادى سىڭدۈرۈلگەن «پىر ئۇسسۇلى»، «ئاتەش ئۇسسۇلى» قاتارلىقلارنىڭ مەزمۇن، شەكىلدىن قارىغاندا، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئەجداتلىرىمىز قەبىلە - ئۇرۇقلار ئىتتىپاقىدىن چارۋىچىلىق - يايلاق مەدەنىيىتىگىچە، يېزا ئىگىلىك - بوستانلىق مەدەنىيىتىدىن قەلئە - شەھەرلەر مەدەنىيىتىگىچە ئۇزاق تارىخىي مۇساپىسى ئارقىلىق بۇ تۇپراقتا ئۆزلىرىنىڭ ئېتىنىك سەنئەت ھاياتىنى جانلاندۇرۇپ كەلدى.

ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى بەش - ئالتە ئەسىر يازمىلىرىدا، خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى ھەققىدە تارىخىي مەلۇماتلار يوق دېيەرلىك. ئەمما شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، خەلقىمىزنىڭ بۇ روھىي بۇلاقلىرى دەھشەتلىك بوران - چاپقۇنلار، بەگلىك - سۇلتانلىقلارنىڭ جەڭگى - جېدەللىرى، جاھالەت پىرلىرىنىڭ دىنىي مەزھەپ توقۇنۇشلىرى ۋە قانلىق قىرغىنچىلىقلىرىدا ئېقىشتىن ھەرگىزمۇ توختاپ قالمايدۇ. XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قوزغالغان يىپەك يولى تەتقىقاتى ۋە سۆۋەسىسىدە، تارىم ۋادىسىدىكى نىيە، ئۇدۇن - يوتقان خارابىلىرىنى قەدىرپ تەكشۈرۈش داۋامىدا ياپونىيە، گېرمانىيە، رۇسىيە، شۋېتسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئارخېئولوگلىرى قەدىمىي ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېتىنىك سەنئەت ھاياتىغا ئائىت قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى تاپتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە، مايىمۇن شەكىللىك غۇنغا

مەشرەپلەرگىچە ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، ئۇدار - تېمپىلىرىنىڭ ئاستا - لەرزىلىقىدىن، جۇشقۇن - مەردانە ۋە جاراڭلىقلىقىغىچە ماكان، زامان ئالاھىدىلىكى گەۋدىلىكتۇر.

خېلى بىر قىسىم «تاغ ناخشىلىرى» ۋە سۆزىتىلىق ناخشا - كۈيلەرنىڭ قايسى زامانلاردا ئىجاد قىلىنغانلىقىنى جەزملەشتۈرۈش قىيىن بولسىمۇ، «خوتەن سەنىمى»، «كىملىياڭ مەشرىپى» قاتارلىق ناخشا - كۈيلەرنىڭ مۇرەككەپ مۇزىكا تۈزۈلۈشىگە، مۇكەممەل ئىچكى قۇرۇلمىغا ئىگە ئىكەنلىكىدىن، بۇ بىر قىسىم ئەسەرلەرنىڭ ئىجاد قىلىنىپ تاقىمۇللىشىشىغىچە ئۇزاق ئەسىرلەر كەتكەن دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

يازما مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە XVII ئەسىرلەردە خوتەن دىيارىدا، مەدەنىيەت خەزىنىمىزدىكى بىباھا گۆھەر بولغان 12 مۇقامنى يۈرۈشلۈك ئورۇنلىغۇچىلار — ۋايىغا يەتكۈزۈپ چالغۇچىلار بولغان.

XVIII ئەسىرنىڭ بېشىدا بۇ دىياردا ياشاپ ئۆتكەن شائىر نەۋبىتىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنسانىي پەزىلەت، پاك سۆيگۈ - مۇھەببەت مەدھىيەلىگەن لىرىك غەزەللىرىنىڭ تاش مەتبەئە نۇسخىسى بولمىغان ھالەتتەمۇ، قولدىن - قولغا ئۆتۈپ، پەقەت نەچچىلا نۇسخا كۆچۈرۈلگەن دىۋاندىن 12 مۇقام مۇزىكىلىرىغا بىر قانچە تېكىست تاللىنىپ ئوقۇلغانلىقى بۇ سۆزىمىزنى دەلىللەيدۇ. XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ياشاپ «خوتەن مۇقاملىرى» نى كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا قالدۇرۇپ كەتكەن ھاجى ئاخۇن قالۇن، مەتبۇسۇپ قالۇن، XIX ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن مەتبۇسۇپ ئاخۇن، ھەمدۇللا ئاخۇن، بەردىئاخۇن، توختى غوجىكام ساتارچى، XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا مۇقام ئورۇنلاش بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ مىقياسىدا دالە چىقىرىپ، مەشھۇر مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئاكا بىلەن قول بېرىشكەن سۇلايمان ئاخۇن قالۇنچى، «خەلق مۇقامچىسى» نامىغا ئېرىشكەن مەرھۇم مەڭلەشخان ئاچا ۋە شاھ مۇھەممەت ئاكا قاتارلىقلار بۇ «ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» نىڭ مەنۇبىيەت ئاسمىنىدا چاقنىغان چولپانلار بولۇپ، خەلقىمىز ئۇلارنىڭ بۇ ساھەدىكى ئەجىب ئەزىملىرىنى ئەبەدىي ئۇنتۇمايدۇ.

«خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى» پۈتكۈل تارىم ۋادىسىدا ئىجاد قىلىنىپ، ئەسىرلەردىن بۇيان ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان ناخشا - كۈيلەر بىلەن تومۇرداش، شۇنداقلا ئورتاقلىققا ئىگە. خېلى زور سالماقتى تەشكىل قىلغان بۇ ناخشا - كۈيلەر ئاھاڭ، تېمپا ۋە ئورۇنلاش

قاراپ تەرەققىي قىلدى. مەيلى بۇددىزم دەۋرلىرىدە بولسۇن ياكى ئىسلامىيەت دەۋرلىرىدە بولسۇن، بۇ ناخشا - كۈيلەرنى ئۈستاز تۇتۇپ ئۆگىنىش ۋە ئۆگىتىش ئۈدۈم سۈپىتىدە ئۆتۈشۈپ، ھەر قايسى بوستانلىقلاردا — تىل شېۋە رايونىدا كامالەتكە يەتكەن سازەندىلەر، داپەندىلەر، خۇش ئاۋاز ئېيتقۇچىلارنىڭ ئىز باسارلىرى بولغانلىقى بىلەن ناخشا - كۈي مائارىپىنى، تېخىمۇ كونكرېتراق ئېيتقاندا، مۇقام مائارىپىنى شەكىللەندۈرۈپ مەلۇم كۆلەمگە ئىگە قىلدى. خەلقىمىز ھەر بىر مەھەللە - كەنتلەردىن يېتىشىپ چىققان ئاتا مىراس ياكى شاگىرت نەغمىچىلىرى، ناخشىچىلىرى، مۇقامچىلىرى، رەققاسلىرى، قىزىقچىلىرى بىلەن شۆھرەتلەندى. ئۇلارنى ھۆرمەتلەپ، ئۇلارغا ئىلتىپات كۆرسىتىپ، بۇ ئۈزۈلمەس ئېقىمنى، بۇ خورمىس بۇلاقنى داۋاملىق ئوقچىتىپ، زامانلاردىن ھالقىتىپ، ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلدى. ھېلىغىچە بۇ زېمىندا 60، 70 ئەۋلادىدىن تارتىپ «قالۇن»، «ساتار»، «راۋاب»، «داپەندى» فامىلىسى (لەقىمى) بىلەن، ناھايىتىمۇ ئۇزاق ئەجدادلىرىنىڭ كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ كېلىۋاتقان ئەلنەغمىچىلەرنىڭ بولۇشى بۇ يەكۈنىمىزنى يەنە بىر جەھەتتىن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

1854 - يىلى ئەسەتۈللا بىننى نېمەتۈللا (موجىزى) «تەۋارىخى مۇسقىيىيۇن (مۇزىكا ئۇستازلىرى تارىخى) ناملىق كىتابىنى يازدى. ناخشا - كۈي سەنئىتىمىز، جۈملىدىن مۇزىكا ئۇستازلىرىغا تىكلەنگەن بۇ ئابىدىدە، خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى ھەمدە يەرلىك مۇقامچى ئۇستازلار تىلغا ئېلىنىمىغان بولسىمۇ، بۇ مەشھۇر مۇزىكا تارىخچىسىنىڭ مۇشۇ زېمىندا ياشاپ، ناخشا - كۈيلەردىن مەنئۇيىتىنى تويۇندۇرۇپ، ئۆز ئەتراپىدا چېلىنىۋاتقان، ئوقۇلىۋاتقان ناخشا - كۈيلەردىن ئىلھاملىنىپ تەپەككۈرنىڭ قاناتلانغانلىقى، ناخشا - كۈي پېشۋالىرى ھەم ئۇلارنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىنى خەلقىمىزگە تونۇتۇش قىزغىنلىقىدا قەلەم تەۋرەتكەنلىكى بەرھەقتۇر.

«خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى» دە، قويچى راۋابى بىلەن ئورۇنلىنىدىغان تاغ ناخشىلىرىدىن دۇتار، تەمبۇر بىلەن تەڭكەشلىنىپ ئېيتىلىدىغان يالغۇز كىشىلىك ناخشىلارغىچە؛ 18 تارىلىق، ئۇزۇن دەستىلىك راۋاب ۋاستىسى بىلەن جەڭنامە - داستان سۆزلەش ئاساس قىلىنغان مەدداھلىق (ۋائىزلىق) داستان ئورۇنلاشتىن؛ قالۇن، ساتار، چاڭ، دۇتار، تەمبۇر، بالىمان، غېجەك، داپ، قوشۇق، ساپايىلار تەڭكەشلىكىدە ئورۇنلىنىدىغان كۆپ ئۆزگىرىشلىك نەغمە -

ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان) مەشرىپى، قارلىق مەشرىپى، ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئۆتكۈزۈلىدىغان نورۇز مەشرىپى، يازلىق يېغىمدىن كېيىنكى مېۋىلىك باغلار ياكى مەنزىرىلىك جايلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان سەيلە، مەشرەپ - نەغمىلىرى، قوناق ئاقلاش مەزگىلىدە نۆۋەت بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان كۈزلۈك يېغىم مەشرىپى، كۈزلەك (تاۋۇز پىشقاندا قوغۇنچى ئالاھىدە مېھمان چاقىرىپ ئۆتكۈزىدىغان) مەشرىپى، تىلاۋەت - زاراخەتتە مۇراسىملىرى، كۆھمارىم، ئىمامى ئاسىم سەيلىسى، شۇنداقلا خەلق قىزىقچىلىرى ۋە ئويۇنچىلىرىنىڭ مۇزىكا تەڭكەشلىكىدە ئوينىيدىغان «نوغۇچ ئويۇنى»، «بوۋاي ئويۇنى»، «توكۇر پاخشىم»، «چىلىم ئۇسسۇلى»، «داستىخاندىكى ھۆكۈم»، «41 يالغان» قاتارلىق ئويۇنلار، يىگىتلەرنىڭ ساما ئۇسسۇللىرى، چوكان - سېكىلەكلەرنىڭ «تۇغۇت ئۇسسۇلى»، «چىراغ ئۇسسۇلى»، «چاچ ئۇسسۇلى»، «ئوسما قويۇش ئۇسسۇلى» قاتارلىقلار يۇقىرىقى بايانىمىزنى دەلىللەيدۇ.

قەتئىي ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇسسۇلۇق ئىپادىلەشنى ئاساس قىلغان بۇ ناخشا - كۈيلەر پەقەت مۇزىكا - كۈي ژانىرى بىلەنلا چەكلەنگەن سەنئەت ھادىسىسى بولماستىن، بەلكى ئۇ نەغمە، ناخشا، شېئىر، ئۇسسۇل، تىياتىر قاتارلىق سەنئەت ژانىرلىرىدىن ئۆزىنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەش شەكىللىرىنى تۈزگەن؛ پەلسەپە، ئەخلاق، مىللىي تۇرمۇش، قائىدە - يوسۇن ئېڭى قاتارلىق مەزمۇنلار بىلەن ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي، تەربىيىۋى قىممىتىنى گەۋدىلەندۈرگەن بىر پۈتۈن فولكلور ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ.

خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى كلاسسىك 12 مۇقامنىڭ تەرەققىيات تارىخى ۋە تاكامۇللىشىشنىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس مەنبەسى. كەسپىي مۇزىكا ۋە كلاسسىك مۇزىكىنى شەكىللەندۈرگەن بۇ ئەنئەنە ۋە خەلق مۇزىكىلىرى، شۇنداقلا بۇ مۇزىكا - كۈيلەرگە تېكىستلەنگەن خەلق قوشاق - بېيىتلىرى مۇشۇ مىللىي تۇرمۇش تۈپرىقىدا يېتىلگەن مەدەنىيىتىمىزدىن ئوزۇقلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچىمۇ، خەلق بىلەن قان - گۆشتەك يېقىن بولغان مۇناسىۋىتىدە ئىپادىلىنىدۇ.

«كۆڭۈل قۇۋۋىتى ياخشى چالغۇدىن، روھ ئوزۇقى خۇش ئاۋازىدىن (نەۋائى)» بولغىنىدەك، خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ ئىجادچىلىرى بولغان كەڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدىكى سەنئەت

سەنئىتى جەھەتتىلا ئوخشاشلىققا ئىگە بولۇپ قالماستىن، بىر قىسىم تېكىستلىرىنىڭ قېلىپلاشقانلىقى، سورۇن تۈزۈش شەكلى ۋە چالغۇلار تۈرلىرىدىكى بىر خىللىق قاتارلىقلار جەھەتتىمۇ قەشقەر، دولان، كۇچار ناخشا - كۈيلىرى بىلەن ئاساسەن ئوخشاشلىقى بار. بۇنداق تومۇرداشلىق ۋە ئوخشاشلىق پەقەت مەلۇم رايون دائىرىسىدە ئاشۇ ناخشا - كۈيلەر ئىجاد قىلىنىپ، باشقا رايونلار ئۇلاردىن ئۆگىنىپ ئېيتقان دېگەننى بىلدۈرمەيدۇ. شۇنى ئالاھىدە قەيت قىلىش لازىمكى: جۇغراپىيىلىك مۇھىت، مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، تۇرمۇش شەكلى ۋە تارىم ۋادىسىدىكى ئۈزۈك بوستانلىقلار ئارىلىقىدىكى مۇساپە قاتارلىقلار سەۋەبىدىن بۇ ناخشا - كۈيلەردە روشەن ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقى، مەلۇم رايوننىڭ ئۆزىگە خاس ناخشا كۈيلىرىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى ناھايىتى ئېنىق. بۇ خۇسۇستا، خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى مۇجەسسسىمى ئىچىدىكى تاغ ناخشىلىرى، مەشرەپ - ئەلنەغمىلەر، مەدداھلىق بىلەن مۇزىكىنى بىر گەۋدە قىلغان جەڭنامە - داستان ئورۇنلاشلار ۋە سۈزىتىلىق قىسىملار ئالاھىدە خاراكتېرلىقتۇر.

خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى قەدىمدىن تارتىپ مۇئەييەن ماكان، زامان، مۇھىت ۋە تەرتىپ بويىچە ئىجرا قىلىنغان. ئەمگەك، ھوسۇل، جەڭ ناخشا - كۈيلىرى بىلەن توي ياكى مەرسىيە، ئايەم-تەنتەنە ناخشا - كۈيلىرى بىر - بىرىدىن كەسكىن پەرقلىنىپ، خالىغانچە چېلىنمىغان، ئوقۇلمىغان. ھەر خىل مۇراسىم كۈيلىرىمۇ مەزمۇن، تەلەپ ۋە مۇھىتقا قاراپ ئورۇنلانغان (تاشقى ھالەتتىلا كۆرسىتىدىغان بۇ ئۇدۇم، ھەرگىزمۇ ناخشا - كۈيلەرنىڭ ئەزەلدىنلا ئەركىنلىك، ئىختىيارلىق، مۇھىت، سورۇن، ۋاقىت تاللىماسلىق جەريانلىرىدىكى ئەڭ نازۇك ئىچكى ھېسسىيات ئىكەنلىكىنى چەتكە قاقمايدۇ). بۇ ھال يالغۇز شېئىرىيىتىمىزنىڭ مەزمۇنى، شەكلى ۋە رېتىم ئالاھىدىلىكىگە تەسىر قىلىپلا قالماي، چالغۇلىرىمىزنىڭ ئاۋاز تۈسى تەڭكەشلەنگەندە تۇتىدىغان ئورنى ۋە سازلىنىشىغا تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن. بۇ ناخشا - كۈيلەرنىڭ مۇئەييەن ماكان، زامان ھەم مۇھىت، ۋاقىت تەرتىپى دېگەندە كۈنكەپت ئېيتساق، ئوغۇل توي ئىگىسى مەرىكە خۇشاللىقىنى ئىزھار قىلىپ ئۆتكۈزىدىغان توي مەشرىپى (قۇدىلاشقۇچىلارنىڭ تۇغقان بولغانلىقىنى تەبرىكلەيدىغان قۇدا مەشرىپى)، جۇۋان توي (ئاياللار ئىچىدە) مەشرىپى، تۆۋەن (دوست - ئاغىنىلەرنىڭ تۆپىقتە ئۇتتۇرغۇچى ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان) مەشرىپى، ئوغلاق (ئوغلاق تارتىشىشتا ئوغلاقنى تاپشۇرۇۋالغۇچى

چالغۇلار بارلىققا كەلگەن. ئائىلىۋى سورۇنلارغا لايىقلاشتۇرۇلۇپ ياسالغان بۇ چالغۇلار گەرچە تۇرمۇش رېتىمىنىڭ ئۆزگىرىشى، مۇزىكىغا بولغان ئېستېتىك تەلەپنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئىسلاھ قىلىنغان بولسىمۇ، يەنىلا خەلقىمىزنىڭ پىسخىك ئالاھىدىلىكىنى، مىللىي ئۇسلۇبىنى چىقىش قىلىپ، ئەنئەنىۋى ئاۋاز خاراكتېرى ئۆلچىمى بويىچە راۋاجلانغان.

تەكىتلەش لازىمكى، خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ تېكىستلىرى نىسپىي مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇپ، شەرقتىكى نىيە، كېرىيە، چىرا ناھىيىلىرىدە ئوخشاش بىر كۈيگە (مۇزىكىغا) بىر خىل تېكىست قاچىلىنىپ ئېيتىلغان بولسا، قاراقاش، گۇما قاتارلىق ناھىيىلەردە شۇ بىر كۈيگە يەنە بىر خىل تېكىست قاچىلىنىپ ئوقۇلىدۇ. بۇ ھال ئۆزگىرىشچان تارىخنىڭ تالاش تەسىرىگە، مۇھىتنىڭ تەقەززاسى، خەلقنىڭ قوبۇل قىلىش ئېھتىياجىغا قاراپ راۋاجلىنىشتۇر. بۇ شۇنداقلا، بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە يۈرۈشلۈك مۇقاملاردىن، مەشرەپلەردىن كۆرە، يالغۇز كىشىلىك ناخشا تېكىستلىرىدىكى بۇنداق مۇقىمسىزلىقنىڭ بولۇشى نورمال ئەھۋال ھېسابلىنىدۇ.

خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ تېكىستلىرىگە تاللانغان خەلق قوشاق - بېيىتلىرىدا، سورۇن تۈزۈش ھالىتى بىلەن مەنىۋى كەيىپىيات يارىتىش ئەھۋالىغا تولىمۇ ماس كەلگەن ھالدا، يورۇقلۇق، چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىك، تەرەققىپەرۋەرلىك كۈيلىنىدۇ. ئالەمنىڭ بىقارارلىقى، ھاياتنىڭ ئۆتكۈنچىلىكى، ئىنسان ئۆمرىنى مەنىلىك، گىززەتلىك ۋە كۆڭۈللۈك ئۆتكۈزۈش لازىملىقى، مۇھەببەتكە سادىقلىق، ۋاپاغا جاپا قىلماسلىق قاتارلىق ئىدىيىۋى مەزمۇنلار ئالغا سۈرۈلىدۇ.

تېكىستلەر پەقەت مەزمۇن رولىنى ئۆتەپلا قالماستىن، يەنە شۇ كۈيىنىڭ ئۇدار - تاكىت، مېلودىيىلىك نوتىسى رولىنىمۇ ئۆتەپ كەلگەچكە، نوتا ئومۇملاشمىغان ئەسىرلەر داۋامىدا تېكىستلەر نوتا ھېسابلىنىپ، بىرەر كۈيىنى ئەسلىگەندە ئالدى بىلەن تېكىستنى يادىغا كەلتۈرۈپ شېئىرىي مىسرا ئارقىلىق مۇزىكىلىق مىسراى ئەسكە ئېلىشتا ئالاھىدە چوڭ رول ئويناپ كەلگەن.

يىپەك يولىدىكى بۇ مۆجىزىكار ناخشا - كۈيلەر تېكىستلىرىدە پەلسەپە، ئىجتىمائىيەت تېمىسىغا بېغىشلانغان شېئىر - قوشاقلار بار. دۇنيا ۋە ئۇنىڭ ئىنسان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەمدە ھاياتلىقنىڭ

تەلپ قىلىش، زورلۇق، پۇل - دۇنياغا تايىنىپ «ئۆز يارى» نى تارتىۋالغان فېئودال كۈچلەرنى غەزەپ بىلەن پاش قىلىش، قىزلىرىنى مال - دۇنياغا ساتقان ئاتا - ئانىلارنى تەنقىد قىلىش قاتارلىق مەزمۇنلار ئەكس ئەتكەن.

خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى بوستانلىق مەدەنىيىتىنىڭ، تەبىئەت بىلەن ئىنسان بىرلىكىنىڭ ئېغىزدىن - ئېغىزغا، ئەجداتتىن ئەۋلادقا كۆچكەن ۋە يېتىپ كەلگەن بەدىئىي خاتىرىسى. تەبىئەت ئېكولوگىيىسى بىلەن ھايات ئېكولوگىيىسىنىڭ گارمونىك باغلىنىشى. كۈيلەردىكى تېكىستلەرنىڭ خېلى كۆپلىرىدە تەبىئەتكە قىلىنغان ئىلتىجا، تاغ، دەريا، ئېقىنلارنىڭ بۈيۈكلۈكىگە ئوقۇلغان تەھسىن، گۈل - گىياھلارنىڭ لاتاپىتىنى ئىنسان گۈزەللىكىگە تەققاسلاش، باھار پەسلىدىن، مەيىن شاماللاردىن «يار» ھالىنى سورا، گۈل - گىياھلارنىڭ خوشبۇي يۇرىقىدىن «يار» ھىدىنى ھىدلاش قاتارلىق نازۇك ۋە سۈزۈك ھېسسىيات ئۇرغۇپ تۇرىدۇ. تەبىئەت ئېكولوگىيىسى - ياشاش مۇھىتىمىزنىڭ ئاساسى. تېكىستلەردە ئالغا سۈرۈلگەن تەبىئەتنى سۆيۈش، بۇ قەدىمكى زېمىننىڭ گۈزەل تاغ - دەريالىرى، ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتلىرى، گۈل - گىياھلىرى بىلەن غۇرۇرلىنىش ۋە ئۇنى ئاسراشقا ئۈندەش قاتارلىق مەزمۇنلار ئەينى دەۋرلەردىلا ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ قالماستىن، تارىم بويلىرىدا، جۈملىدىن قاراقۇرۇم باغرىدا قۇم - بوران، قۇرغاقچىلىق، تەبىئىي ئاپەت ھەم ئېكولوگىيىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇش خەۋىي ئىچىدە ياشاپ كۈرەش قىلىۋاتقان خەلقىمىزنىڭ بۈگۈنكى رېئاللىقىدەمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. خەلقپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر شەخسلەرگە، ۋاپا - ساداقەت ئۈلگىلىرىگە ئوقۇلغان مەدھىيە تېكىستلەردە مەلۇم سالماقنى تەشكىل قىلغان. مەسىلەن، شېرىپ بۇجاڭ، پاسار تۆمۈرچى، ھەسەن بەگ قاتارلىق تارىخىي شەخسلەر ھەققىدىكى خەلق داستانلىرى، تارىختىن بۇيان خوتەن شەھەر سېپىلى ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان ئۇزۇك كۆرۈنۈشلەر، «تاغ سەردارى» ئاق تۇرسۇنغا بېغىشلانغان «نېسىدىن پاشا چىقتى» قاتارلىق ناخشا ۋە باشقىلاردا ئۇلارنىڭ پەزىلىتى، پىداكارلىقى، خەلقپەرۋەرلىكى كۆرسىتىلسە؛ ئوبرازلاشتۇرۇلغان پېرسۇناژلار مەسىلەن، مەھمەتجان، ئالمىخان، گۈلسەيدىخان، گۈلئايىم، سالىخان، مېراجىخان، تاجىخان قاتارلىقلارنىڭ قەھرىمانلىقى، پەم -

دۇنيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت بارلىق ئېرق - مىللەتلەرگە ئورتاق بولغان روھىيەت تۈزۈلمىسى ھېكمەت سۈپىتىدە بايان قىلىنغان. خەلق بېيىت - داستانلىرىدىن ئارىيە ئېلىنغان بۇ ھېكمەتلىك مىسرالار، مۇزىكىلىق مىسراغا دەل چۈشۈش، راۋان بولۇش، ئەستە قالدۇرۇشقا ئوڭاي بولۇشتەك تەرەپلەر ئالاھىدە نەزەردە تۇتۇلۇپ تاللىۋېلىنغان.

خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلەرنىڭ تېكىستلىرىدە، ئەنئەنىۋى تېمىلارنىڭ بىرى بولغان ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ئىنسانىي پەزىلەت تېمىسىغا بېغىشلانغان شېئىر - قوشاقلار بار. مەدھىيەلەش ۋە سۆكۈش ئاساس قىلىنغان بۇ شېئىر - قوشاقلاردا ئېزىلگەن خەلقنىڭ زۇلۇمغا، فېئودال مۇستەبىتلەرگە قارشى نەپىرتى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئىنتىلىشى، جاسارىتى ئەكس ئەتكەن. «چەرخى پەلەك» نىڭ ئىنسانغا كەلتۈرگەن بالايىئاپەتلىرى ئاشكارىلانغان، تاشقى ئالەم كۈلپەتلىرى بىلەن ئىچكى ئالەم، يەنى ئىنسان روھىيىتىدىكى ئىللەتلەر ئەيىبلەنگەن.

ۋەتەنپەرۋەرلىك، يۇرتنى ئۇلۇغلاش تېمىسىدىكى تېكىستلەر مۇزىكىلىق مىسرالارغا ھاياتىي كۈچ بەخش ئېتىپ، خەلقىمىزنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرت - زېمىنلىرىغا بولغان سۆيۈنۈشى، گۈزەل مەنزىرىلىرىدىن زوقلىنىشى، ئۇنىڭ قوينىدا ياشىغان ئۆمرىگە قانئاسلىقى، ئاددىي - ساددا قەلبلەرنىڭ تەلەپلىق ئىزھارى سۈپىتىدە مۇزىكا بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلانغان.

ئىشقى - مۇھەببەت تېمىسى، خەلق ئەدەبىياتى ۋە خەلق سەنئىتىنىڭ پۈتمەس - تۈگمەس بۇلىقى بولغىنىدەك، بۇ ناخشا - كۈيلەردىمۇ مۇھەببەت تېمىسىدىكى سىياسىي خاھىشچانلىققا ئىگە شېئىر - قوشاقلار ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىگەن. ھايات چىنلىقىنىڭ بىر قىسمى، خەلقنىڭ بىۋاسىتە تۇرمۇش، سەرگۈزەشتىسىنىڭ مەھسۇلى بولغان بۇ شېئىر - قوشاقلار فېئوداللىق قائىدە - يوسۇنلار ۋە نىكاھ تۈزۈمىگە بولغان نارازىلىق، ئازادلىققا، ئەركىنلىككە، بەختلىك تۇرمۇشقا، كىشىلىك ئەركىنلىك ھەم ئەركىن مۇھەببەتكە تەلپۈنۈش، كېرىشىش ئۈچۈن قىلغان شېئىر ئارزۇ - ئارمانلارنىڭ ئىزدىنىشلەرنىڭ، كۈرەشلەرنىڭ شېئىرىي ئوچىرىكى. ئۇلاردا، چىن مۇھەببەت قارشى، يەنى بىر - بىرىگە سادىق بولۇش، مۇھەببەتلىك ئەمگەك ئارقىلىق بەختلىك ئائىلە قۇرۇش، ئەركىن ۋە چىن مۇھەببەتنى بوغقان قارا كۈچلەرنى پاش قىلىپ، نىكاھ ئەركىنلىكىنى

باسقۇچى ۋە مۇشەققەتلىك كۈرەش يولى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. تېكىستلەردە يارىتىلغان گۈزەل، جانلىق ۋە تەسىرلىك ئوبرازلاردىن خەلقىمىزنىڭ ئويىپىكتىنىڭ ئەڭ تىپىك، ئەڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى چىڭ تۇتۇشقا، ئوبرازلاشتۇرۇشقا ماھىر ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. چۈنكى، كۈيلەنگەن بۇ تۇرمۇش خەلقىمىزنىڭ ئۆز تۇرمۇشى. ئۇلاردا بىۋاسىتە تەسىرات بولغانلىقتىن، ئىدىيىۋى ھېسسىياتقا جان كىرگەن، جانلىق بەدىئىي سۈرەتكە ئايلانغان. ئېنىقكى، شېئىرىي پىكىر بىلەن تەمسىللىك ئوخشىتىشلارنى شېئىرىي ئوبراز ئاساسىدا بىرلەشتۈرۈش — بەدىئىي سۈرەتنى سىزىشنىڭ ئۈنۈملۈك ۋاسىتىسى. كۆرسىتىش لازىمكى، تېكىستلەردە سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ كۆپ قوللىنىلىشى دىققەتكە سازاۋەر. ئالاھىلى، تۆت مىسراق ياكى ئىككى مىسراق قوشاق - بېيىتلارنىڭ ئالدىنقى ئىككى مىسراسى ياكى بىر مىسراسىدا تەبىئەت ھادىسىلىرىنى سۆزلەپ، كېيىنكى ئىككى ياكى بىر مىسراسىدا ئاساسىي پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئاساسىي پىكىرنى جانلاندۇرۇش بۇ يەكۈنىمىزنى ئىسپاتلايدۇ. تېكىستلەردە، سىمۋول، ئوخشىتىش، قىلىقلاندۇرۇش، مۇبالغە قىلىش، مېتافورا قاتارلىقلارنىڭ خۇددى «گۈل گۈلگە كەلگەندەك» جايىدا كېلىشى ئوقۇرمەنلەرنى ئېستېتىك زوققا ئىگە قىلىدۇ.

خەلقىمىزنىڭ ياشاش مۇھىتى، تارىختىن بۇيان شەكىللەنگەن تۇرمۇش ئادىتى ۋە ئۇسۇلى، ئىپادىلەش - تەققاسلاش جەھەتلەردىكى پەرقلىرى بىلەن، بۇ ناخشا - كۈيلەردە خوتەن دېئالېكت رايونى ۋە بۇ رايون ئىچىدىكى يەرلىك شېۋىلەرگە خاس بولغان سۆز - ئاتالغۇلار خېلى زور سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەسەر مەزمۇنى، مۇزىكىنىڭ رېتىم - ئۇدارلىرى ۋە جىدىن (مەسىلەن، ھايۋا - ھارۋا، دەريا - دەريا، شىپ - يىپ) بۇ خىلدىكى سۆزلەر ھېلىمۇ ناخشا - كۈيلەردە خۇددى جانلىق ئېغىز تىلىدا ئېيتقانغا ئوخشاشلا ئېيتىلىۋېرىدۇ. تېكىست مەزمۇنىدىن كۆرە، مۇزىكا رېتىمىدىكى بوغۇملارنىڭ كۆپىيىپ ياكى ئازىيىپ كېتىشى سەۋەبلىك مۇزىكىدىكى يەرلىك پۇراق، رېتىم ئېھتىياجى بىلەن (مەسىلەن، مۇت - بىكار، يىلاڭ - كۆپىنچە، ھوناق - يامان سۈپەتلىك يارا، خام - ماتا، كاتۇ - كارۋات) ساقلىنىپ كېلىشىنى ئالاھىدە ئەھۋال دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇ خىل فونېتىكىلىق قىسقىراش (مەسىلەن، چاتۇ - چالدىۇ، ئىشتىۋاتتى - ئىشتىرىۋەتتى، ئاتتۇرۋات - ئاتتۇرۋات، ئۇرايم - ئىبراھىم) پەقەت

پاراسەتلىكى، ساداقەت يولىدا جاننى ئالقانغا ئېلىپ قويۇپ ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى گۈزەل ۋە ساددا شېئىرىي تىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بولۇپ، بۇ مەزمۇنلار خۇسۇسەن داستانلاردا، سۆزىتىلىق تېكىستلەردە ھەم راۋاب قوشاقلاردا كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

«تاغ ناخشىلىرى» دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتالغان بىر قىسىم ناخشا - كۈيلەرنىڭ تېكىستلىرىدە يىراق ئۆتمۈشتىكى يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ، ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ ئوبرازلىق كارتىنىلىرى سىزىپ بېرىلگەن. بۇ خىلدىكى قوشاق - بېيىتلاردا يايلاق مەنزىرىسىنىڭ رىۋايەتلىك كۆرۈنۈشلىرى، تاغ قاپتىلىدا مال - ۋارانلىرىنى ئوتلىتىۋېتىپ يىراقتىكى يارىنىڭ پىراقىدا نەي چېلىۋاتقان مالچى يىگىت، ئات ئۈستىدە يانمۇيان كېتىۋېتىپ شېرىن ئارزۇلىرى ھەققىدە گەپلىشىۋاتقان ئاشىق - مەشۇقلار، يېشىل يايلاق، قارلىق چوققىغا قىلىنغان ئىلتىجالار مەجازى ۋاسىتىلەر ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىلگەن.

خوتەن خەلقى ناخشا - كۈيلەردىكى بېيىت - قوشاقلار شوخ، جۇشقۇن ۋە جاراڭلىق بولۇپ، خېلى كۆپ ئۇسسۇللۇق ناخشا - كۈيلەر (مەشرەپ) نىڭ تېكىستلىرى، ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىگە ماس ھالدا يېنىك، شوخ، لەرزىن ياكى ئېغىر، سالماق. بۇ شېئىرىي تېكىستلەر تۆت مىسرادىن تۈزۈلگەن، بوغۇم سانى بەش، تۆت كېلىدىغان؛ 1، 2، 4 - مىسراىرى بەش بوغۇمدىن كەلسە، 3 - مىسراسى يەتتە بوغۇمدىن كېلىدىغان قوشاقلار؛ ئۇزۇن مىسراىلىق نەزمىلەر (بېيىتلار)، يەنى بىر قىسىم غەزەل شەكلىدە كەلگەن، بىر قىسىملىرى سەككىز بوغۇمدىن ئون ئالتە بوغۇمغىچە بولغان تۆت مىسراىلىق نەزمىلەردىن ئىبارەت.

ناخشا - كۈيلەرنىڭ تېكىستلىرىدە لىرىكا ۋە ئېپىكا ئامىللىرى ناھايىتى قويۇق بولۇپ، ئىدىيىۋى ھېسسىياتنى ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتە ئۇ بىۋاسىتە ئىپادىلەش، سۈببىيكتىپ تەسۋىر ئارقىلىق ئىپادىلەش، تەبىئەت مەنزىرىسى ئارقىلىق ئىپادىلەش قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئاساسىدىكى بىر پۈتۈنلۈكى بۇ ناخشا - كۈيلەر تېكىستلىرىدىكى بىرىنچى ۋە تۈپكى بەدىئىي ئالامەت ھېسابلىنىدۇ. ئۇلاردا رېئاللىزم بىلەن رومانىزم ئورگانىك ھالدا بىرلىشىپ كەتكەن. ئۇلاردا خەلقىمىزنىڭ تارىخى، بېسىپ ئۆتكەن تارىخى

يارىتىلدى. «خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى»^① نامىدىكى بۇ ئىلمىي ئەمگەك ئەنە شۇلارنىڭ بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت. يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ خوتەندە بەش سىزىقلىق نوتغا ئېلىنىشى، تۆھپىكار سەنئەتكارلار ھاياتىنىڭ تونۇشتۇرۇلۇشى، ئەسەرلەردىن بۇيان رايونىمىزدا بۇ جەھەتلەردە سىستېمىلىق يازما مەنبە بولماسلىقتەك بوشلۇقنى تولدۇرۇپ، مەدەنىيەت - سەنئەت تەتقىقاتىنى يېڭى ئۇچۇر، يېڭى ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. ئىشىنىمەنكى، بۇ ئورگانىللىق ئىلمىي ئەمگەك ئۆزىنىڭ يۇقىرى تارىخىي ۋە بەدىئىي قىممىتى بىلەن مەدەنىيەت - سەنئەت خەزىنىمىزدىكى ئەبەدىي چاقناق گۆھەر بولۇپ قالغۇسى.

3

ماقالىمىزنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرىدا ئالاھىدە تىلغا ئالغىنىمىزدەك، ناخشا - كۈي مائارىپى ئۆگىنىش - ئۆگىتىش ھەم ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا ئۈزلۈكسىز داۋام قىلىپ كەلدى. ئىپتىدائىي دەۋرلەردىن كېيىنكى بۇددىزم دەۋرىگىچە، خوتەندە ئىسلام دىنى ئومۇملاشقان دەۋرلەردىن ھازىرغىچە بۇ قەدىمىي زېمىندا ناخشا - كۈي ئۈستازلىرى ئۈزلۈكسىز مەيدانغا كېلىپ مەنىۋىيەتتىمىزنى بېيىتىپ، خوتەننىڭ «ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» دېگەن تەرىپىنى تېخىمۇ ئولغايتتى. بۈگۈنكى سىستېمىلاشقان، خەلق ناخشا - كۈيلىرى ئاساسىدا مۇكەممەللەشكەن ئون ئىككى مۇقام ۋە ئۈننىڭدىن شاخلىنىپ ئۈزلۈكسىز مەيدانغا كېلىۋاتقان ھازىرقى ناخشا - مۇزىكىلىرىمىزنى ئاشۇ پېشۋالارسىز، ئاشۇ خالىس باغۋەنلەرسىز تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئۆمۈر تارىخىنى بىلىش ۋە چاپلىق ئىزدىنىشلىرى ئۈستىدە يېڭىدىن - يېڭى تەتقىقات مېتودلىرىنى تەييارلاش بىز ئەۋلادلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان بۇرچ ۋە مەسئۇلىيەت. شۇ ۋەجىدىن دەسلەپكى قېزىشىمىز نەتىجىسىدە ئېرىشكەن بىر قانچە ئۈستازنىڭ تەرجىمىھالىنى ئوقۇرمەنلەرگە تەقدىم قىلدۇق. سەنئەت تارىخىمىزدا XVI ئەسىرلەردىن ئىلگىرى ئۆتكەن ناخشا - كۈي پېشۋالىرىنىڭ ئىش - ئىزلىرى ئاساسەن بوش قالغىنىدەك، بۈگۈنكى

① «خوتەن ناخشا - كۈيلىرى» ناملىق ناخشا - مۇزىكا قاپۇسى 2003 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ، ئۇقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

شېۋە جەھەتتىكى پەرقلەر بولۇپ قالماستىن، خەلق تىلىدىكى يېقىملىقلىقنى ۋە ناخشىلاردا ئېغىزغا ئەپچىل چۈشۈش رولىنى ئوينايدۇ.

تېكىستلەردە خوتەن رايونىدىكى نۇرغۇن يەر - جاي ناملىرى، ھۈنەر - كەسپ ئاتالغۇلىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ نامى، ئۆرپ - ئادەت سۆزلىرىمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ھېلىمۇ قوللىنىۋاتقان، بىر قىسىملىرى ئەمەلىي ئىستېمالدىن قېلىپ ئارخائىزم سۆزلىرىگە ئايلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، تارىخىي چىنىلىق، تۇرمۇش چىنىلىقى، مۇزىكا خاسلىقىنى ساقلاشتا، تېكىستلەردە ساقلىنىپ كەلگەن بۇ ئاتالغۇلار ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. ناخشا - كۈيلەردىكى بۇ دېئالېكت - شېۋىلەر، يەر - جاي ناملىرى قاتارلىقلار قوشۇلۇپ، يەرلىك پۇراقنى ساقلاشنىڭ، بىزگىچە يېتىپ كېلىشنىڭ مۇھىم ئامىلىدۇر.

يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلەردىن باشقا، ئىپادىلىنىش شەكىللىرىدىمۇ ئۆزگىچىلىكلەر بار. ئالاىلى، شىمالىي شىنجاڭ رايونلىرىدىكى ناخشا - كۈيلەر بىر قەدەر مۇقىم ۋە سىستېمىلىق مەزمۇنغا ئىگە، شۇنداقلا ئاھاڭلىرى مۇرەككەپ، كۆپ يۈرۈشلۈك بولسا، خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ تېكىستلىرىدە مۇستەقىل مەنىلىك قوشاق، مۇقىمسىز ناخشا تېكىستلىرىگە ئىگە ناخشا - كۈيلەرنىڭ كۆپرەك بولۇشى، ناخشىلارنىڭ شوخ ۋە يېنىكلىكى، ئاھاڭلىرىدا يەرلىك پۇراقنىڭ كۈچلۈك بولۇشى قاتارلىقلار.

كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، رېئال تۇرمۇشنىڭ سەنئەتلىك ئىنكاسى بولغان بۇ ناخشا - كۈيلەرنىڭ بىر قىسمى يېڭى دەۋردە ئىجاد قىلىنىپ تارقالغان. ئىلگىرىكى بەزى بېيىت - قوشاقلار ئۆزگەرتىلىپ، ئۇلاردا ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 50 - ۋە 70 - يىللىرىنىڭ ئىجتىمائىيىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بىر خىل داۋامچانلىق، بىر ئاساسىي مېلودىيە ۋە تېز ئىنكاسلىق ئۇلاردىكى يەنە بىر بەدىئىي ئالاھىدىلىكتۇر.

مەدەنىيەت تارىخىمىزدا ئىسلاھات، ئىشىكنى ئېچىۋېتىشتىن بۇيانقى ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تەرەققىياتى كەڭلىك، چوڭقۇرلۇق جەھەتلەر ھەر قانداق دەۋردىكىدىن ئالاھىدە گەۋدىلىك بولغىنىدەك، خەلقىمىزنىڭ سەنئەت ھاياتىمۇ مول مەزمۇنغا، خىلمۇخىللىققا، كۆپ قاتلاملىققا ئىگە بولۇپ، گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. ئاسراش، قوغداش، قېزىش، رەتلەش، ئۆگىنىش، ۋارىسلىق قىلىش، ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇش جەھەتلەردە يېڭى نەتىجىلەر

كۆرۈندۈپ، ناھايىتى قىزغىن قارشى ئېلىنغان ھەم يۇقىرى باھاغا ئېرىشكەن. تاڭ ۋېنزۇڭ ۋېيساراكاندىن رازى بولۇپ ناھايىتى خۇشاللانغان ۋە ئۇنى ئوردا ھەربىي ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلىگەن. پادىشاھ ۋە ۋەزىرلەرنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى ۋېيساراكانغا زور ئىلھام بولغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مۇزىكا بايلىقلىرىنى قېزىش، توپلاش، ئىسلاھ قىلىش، غەربىي دىيار مۇزىكىلىرىنى، جۈملىدىن چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش قاتارلىق بىر مۇنچە خىزمەتلەرنى ئىشلەپ تاڭ ۋېنزۇڭنىڭ ئۈمىدىنى ئاقلانغان. ئۇ يەنە تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان مۇزىكانتلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈپ بەرگەن ۋە كۆپلىگەن يېڭى ناخشا - مۇزىكىلارنىمۇ ئىجاد قىلىپ، ئېلىمىز سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

ۋېيساراكانلىق

ۋېيساراكانلىق (尉迟敬得) تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق ئەرباب، سىياسەتچى، مۇشاۋىر بەگ ۋە داڭلىق مۇزىكا ئۇستازى. ئۇ ئەمدىلا دۇنياغا كەلگەن تاڭ سۇلالىسىنى مۇستەھكەملەش، مەدەنىيەت - سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان تارىخىي شەخسلەرنىڭ بىرى.

«كونا تاڭنامە» 197 - جىلد «خوتەن تەزكىرىسى»، «كونا تاڭنامە، غەربىي دىيار تەزكىرىسى، خوتەن» ۋە يېقىنقى يىللاردا ئېلان قىلىنغان خوتەن خانلىقىغا ئالاقىدار ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ۋېيساراكانلىق تەخمىنەن ئۇدۇن خان جەمەتى ۋېيساراكامى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

ۋېيساراكانلىق مەرىپەتلىك ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەنلىكى ھەم ئەۋزەل ئىجتىمائىي شارائىتتا ئۆسۈپ چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، كىچىكىدىن باشلاپلا زور ئىجتىمائىي بىلەن ئىلىم تەھسىل قىلغان. نوم يادلاش، تەبىرى ئېيتىش ۋە ئىستىقامەتتە بولۇشنىڭ رەسىم - يوسۇنلىرىغا ئوخشاش بىر قاتار دىنىي بىلىملەردىن خېلى چوڭقۇر مەلۇماتقا ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى رەسساملىق ۋە ناخشا - مۇزىكىلارنىمۇ كۆڭۈل قويۇپ ئۆگەنگەن. قوزامغا يەتكۈچە ئەتراپلىق ھەر تەرەپلىمە يېتىشىپ كۆپ ئىقتىدارلىق ئىختىساس ئىگىسىگە

دەۋرىمىزدە ياشاۋاتقان ئالاھىدە تۆھپىلىك ئۇستازلارنىڭمۇ شەجەرسى بېرىلمىدى.

ۋېيساراكان

ۋېيساراكان ۋېيساراخان جەمەتىدىن بولۇپ، كىچىكىدە داڭلىق سەنئەتكارلاردىن تەلىم ئېلىپ، ياراملىق سەنئەتكار بولۇپ يېتىشكەن. ئۇنىڭ قايىسى ۋاقىتلاردا چاڭئەنگە بارغانلىقى ۋە قاچان، قەيەردە ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. تاڭ دەۋرىدىكى دۈن ئەنجى يازغان «مۇزىكا مەھكىمىسى خاتىرىسى» بىلەن «كونا تاڭنامە، چىن يىشىڭ تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇ تاڭ ۋېنزۇڭ تەختتە ئولتۇرغان يىللاردا (مىلادىيە 827 — 840 - يىللىرى) چاڭئەندە يۇقىرى مەرتىۋىگە ئېرىشكەن ھەم نەي چېلىش، ناخشا ئېيتىش ماھارىتى بىلەن ۋېنزۇڭنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان ھەمدە پايتەخت جامائەتچىلىكىگە تونۇلغان ئەربابلاردىن سانالغان.

ۋېيساراكاننىڭ چاڭئەندىكى ئەڭ دەسلەپكى پائالىيىتى تەيجانگ ئىبادەتخانىسىغا جايلاشقان جۇڭشەن ئوقۇتۇش يۇرتىغا مۇزىكا ئەمەلدارى بولۇشتىن باشلانغان. ئۇ قەدىمكى مۇزىكىلارنى مۇكەممەل بىلىش بىلەن، يەنە نەي، بالىمان، بۇرغا، كۇچا ئەگرى ساپلىق بەربابى، داپ، دۇمباق قاتارلىق نەيلىك، تارىلىق، سوقما سازلارغىمۇ ماھىر ئىدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ نەي چېلىش ماھارىتى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، ھېچكىمىمۇ ئۇنىڭ بىلەن بەسلىشەلمەيتتى. «كونا تاڭنامە مۇزىكا تەزكىرىسى» بىلەن «تاڭ تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى» دا كۆرسىتىلىشىچە، ۋېيساراكان ناخشا چولپىنى بولۇپ، ھەر خىل ناخشىلارنى بۇلبۇلدەك قاملاشتۇرۇپ ھېسسىياتلىق توۋلىيالايتتى. بىر ناخشىنى توققۇز خىل ئاۋازدا توۋلىيالايتتى ھەمدە كىشىلەرگە كۈچلۈك ئېستېتىك زوق بېغىشلاپ، تاماشىبىنلارنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىۋالاتتى.

ۋېيساراكان ئاۋۋال ئۆزى ئىجاد قىلغان كۆپ ئۆزگىرىش-لىك نەغمە — «يىڭجۇ نەغمىسى» نى نەي بىلەن ئورۇنلىغان. ئارقىدىن ئەنئەنىۋى نەغمىچىلەرنى ۋە شىنجاڭدا ئىجاد قىلىنغان بىر مۇنچە ئۇيغۇرچە نەغمىلەرنى، «كىشىنىڭ يۈرەك تارىنى چېكىدىغان» ۋە «كىشىگە ھۇزۇر - ھالاۋەت بەخش ئېتىدىغان» ناخشىلارنى

ۋېيساراچىن

ۋېيساراچىن تاڭ سۇلالىسى دەپزۇڭ (مىلادىيە 780 - 805) يىللىرىدا پايتەخت چاڭئەندە يۇقىرى ئابروپىغا ئىگە بولغان خوتەنلىك مەشھۇر بالىمان ماھىرى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ داڭدار سانغۇنى بولۇپ، ئۇ تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن ناھايىتى زور تۆھپىلەرنى قوشقان مەشھۇر تارىخىي شەخسلەردىن بىرى. خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ۋېيساراچىن خوتەن ۋېيسارا خان جەمەتىدىن بولۇپ، تەخمىنەن مىلادىيە 746 — 750 - يىللار ئەتراپىدا خوتەنگە كەلگەن. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا ئىبادەتخانىلاردا زور ئىجتىھات بىلەن ئىلىم تەھسىل قىلغان. ھەر خىل چالغۇ ئەسۋابلارنى چېلىش، ناخشا - مۇزىكا ئىجاد قىلىش جەھەتلەردىمۇ ئالاھىدە زېھنىنى سەرپ قىلىپ، ئۆز ئىقتىدارىنى ھەر تەرەپلىمە ئاشۇرۇشقا تىرىشقان. نەتىجىدە ئۇ قورامغا يەتكۈچە بالىمان، بەرباب، نەي، داپ، دۇمباق قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى بىمالال چالالايدىغان، مۇزىكا، ئۇسسۇل ۋە ناخشا ئىجاد قىلالايدىغان ئىختىساس ئىگىسىگە ئايلانغان. بولۇپمۇ بالىمان چېلىشتىكى ماھارىتى بىلەن تونۇلۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ كەم تېپىلىدىغان ماھىرىغا ئايلانغان.

خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردىكى تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ۋېيساراچىن تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى تاڭ دەپزۇڭ (لى شى) تەختتە ئولتۇرغان 779 - 805 يىللىرىدا چاڭئەنگە بارغان ھەمدە جىيەنجۇڭنىڭ 4 - يىلىدىكى (مىلادىيە 783 - يىلىدىكى) چىڭ يۈەننىڭ ھەربىي ئۆزگىرىشىگە قارشى جەڭگە قاتنىشىپ، تاڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنى قوغداش ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان.

تاڭ شىيەنزۇڭ تەخت ۋارىسى بولغاندىن كېيىن (مىلادىيە 805 - 820 - يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن)، ۋېيساراچىن لىڭجۇ ئايمىقىنىڭ (بۈگۈنكى يېپىڭ شەھىرىگە قاراشلىق رايونلار بىلەن تىيەنجىن ۋە خېبېينىڭ بىر قىسىم جايلىرى) ياساۋۇل بېشى قىلىپ تەيىنلىگەن. ئۇ ۋەزىپە ئۆتەۋېتىپ خېبېيدا ۋاڭ مانۇ ئىسىملىك سازەندە بىلەن تونۇشقان ھەمدە ئۇزۇن ئۆتمەيلا لىۈجۇ ئايمىقىدىكى بىردىنبىر بالىمان ماھىرىغا ئايلانغان. كېيىن يەنە پايتەخت چاڭئەنگە قايتىپ كېلىپ، كەييۈەننىڭ 2 - يىلى چاڭئەندە تاڭ شۈەنزۇڭ تەرىپىدىن قۇرۇلغان ھەرمىدىكى چاڭلى ئوقۇتۇش يۇرتىدا بالىمان ئۇستازى بولغان. بۇ ئورۇندىكى ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكا

ئايلانغان.

«يېڭى تاڭنامە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ۋېيساراكىلىت دەسلەپتە مۇھاپىزەتچىلەر ئەمەلدارى بولغان. ئۇنىڭدىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي تۈركلەرنى يوقىتىش ئۇرۇشلىرىغا قاتنىشىپ كۆپ قېتىم خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن مۇشاۋىر بەگلىك مەنسىپىگە مۇيەسسەر بولغان. ئۇ خىزمەت دائىرىسىگە ئاساسەن مەسلىھەتچى بولۇشتىن باشقا، ئوردىنىڭ نوپوس، ھەربىي، باج، مالىيە قاتارلىق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسىنىمۇ ئۆتىگەن.

تاڭ دەۋرىدىكى دۈەن ئەنجى يازغان «مۇزىكا مەھكىمىسى خاتىرىسى» بىلەن «كونا تاڭنامە. مۇزىكا تەزكىرىسى» دە كۆرسىتىلىشىچە، ۋېيساراكىلىت تاڭ ئوردىسىنىڭ داڭلىق سەنئەتكارى ۋە مۇزىكا ئۇستازى ئىكەنلىكى، ئۇ خوتەننىڭ ئەنئەنىۋى چالغۇ ئەسۋابى بولغان بالىماندىن باشقا نەي، بەرباب، يالغۇزەك، تىك غۇڭرا قاتارلىقلارغىمۇ كامىللىقى، چاڭئەنگە بارغاندىن كېيىن غەربىي رايون چالغۇلىرى بىلەن ماھارەت كۆرسىتىپلا قالماي، بەلكى زىڭ، شىڭ (ھىم نەي)، شىياۋ قاتارلىق جۇڭگو ئەنئەنىۋى چالغۇلىرى ۋە باشقا ئاسما - سوقما چالغۇلارنىمۇ ئۆگىنىپ، كېيىنچە ئۇنىڭ ماھىرىغا ئايلانغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ. ۋېيساراكىلىتنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى تالانتى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ غەربىي رايون مۇزىكىلىرى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مۇزىكىسىنى ئوخشاش بىلىشى مۇزىكا مەھكىمىسىنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان، نەتىجىدە ئۇ مۇزىكا ئۇستازى نامى بىلەن ھۆرمەتلىنىپ، مۇزىكا ئوقۇشى ۋە ئوردا مۇزىكىلىرىنى رەتلەشكە قاتناشقان.

ۋېيساراكىلىت ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە چاڭئەندە تۇرۇش جەريانىدا خەنزۇ مۇزىكىسىنىڭ تەسىرىنىمۇ قوبۇل قىلغان. نەتىجىدە ئۇ مۇزىكا ئىجادىيىتىدىكى ئەنئەنىۋى ئۇسۇللارنى بۇزۇپ تاشلاپ، چىڭ - شىياڭ مۇزىكىلىرىغا تەقلىد قىلغان جەنۇبىي جۇڭگو مۇزىكىلىرى ۋە باشقا ناخشا - ئۇسۇللىرىنى، شۇنداقلا چالغۇ ئەسۋابلارغا باي بولغان غەربىي رايون مۇزىكىلىرىنىمۇ كۆپلەپ ئىجاد قىلغان. يەنە مۇزىكا ئۇستازلىق سۈپىتى بىلەن نۇرغۇنلىغان مۇزىكانتلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈپ، ئېلىمىز مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۇلۇغ تۆھپىلەرنى قوشقان.

ھاياتىدا يالغۇز كېرىيە تەۋەلىكىدىلا ئەمەس، بەلكى چىرا، لوپ، خوتەن قاتارلىق ناھىيىلەر تەۋەسىگە تەكلىپ بىلەن بېرىپ، نەچچە كۈن، نەچچە ھەپتىلەر تۇرۇپ، ئەلنەغمە سورۇنلىرىدا قالۇن بىلەن مۇقام توۋلاپ، ئەل-جامائەتچىلىكىنىڭ ئالقىش-ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. دادام مەتقۇربان ئاخۇنمۇ ئەنە شۇ مۇقامچى ۋە قالۇنچى بوۋىمىزنىڭ تەربىيىسى ئاستىدا يۇرتىمىزدىكى داڭلىق مۇقامچى بولۇپ يېتىشكەن» دەپ ئىسپاتلايدۇ.

ئارال يېزىسىدىكى قۇربانجان ئاكا قاتارلىق بىر مۇنچە پېشقەدەملەر ۋە ھاجى ئاخۇن قالۇنچى جەمەتىنىڭ نەۋرىلىرى ۋە تۇغقانلىرىنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە، ھاجى ئاخۇن قالۇنچى يېشى توختىغان چاغدىمۇ ئېگىز بوي (170، 180 س م)، يۈزى يۇمىلاق، بۇغداي ئۆڭلۈك، ئورۇقۇمۇ، سېمىزمۇ ئەمەس، ساقال-بۇرۇتى قاقارغان، مىجەز-خاراكتىرى خۇشخوي، ئوچۇق چىراي، ئويۇن-تاماشاغا ئامراق ئادەم ئىدى.

مەشھۇر مۇقامچى ۋە قالۇنچى ھاجى ئاخۇن ئاكا ئۆزى ياشىغان دەۋردە ئون نەچچە شاگىرت تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلارنىڭ تولسى مۇقام باپىدا تەسىرلىك ئىز قالدۇرۇپ، كەينى-كەينىدىن بىر-بىرلەپ ۋاپات بولغان.

ھاجى ئاخۇن قالۇنچى 1865-يىلى ۋاپات بولغان بولسىمۇ، بىر ئەسىرگە يېقىن ئۆزىگە ھەمراھ قىلغان قالۇنچى ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن قىممەتلىك مىراس سۈپىتىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

مەنتىياز ئاخۇن

مەنتىياز ئاخۇن كېرىيە ناھىيىسىنىڭ كونا شەھەر رايونى قارلۇق ئۆستەڭ بويى مەھەللىسىدىن بولۇپ، XIX ئەسىردە خوتەن دىيارىدا مۇقام ئېيتىش ۋە ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۆھرەت قازانغان مۇقامچىدۇر.

مەنتىياز ئاخۇن مۇقامنى قالۇن بىلەن ئورۇنداشنى ئالدىنقى ئەسىردە كېرىيە-چىرىيە ئارىلىقىدا ئۆتكەن مەشھۇر مۇقام پېشۋاسى مەتقارى غوجا ۋە مەشھۇر مۇقامچى ھەببۇللا ئاخۇندىن ئۆگەنگەن، ئۇ

ئۆگىنىدىغانلار نەچچە يۈزگە يەتكەن بولۇپ، «مۇزىكا خاتىرىلىرى» بىلەن «ئوقۇتۇش يۇرتى ساتىرىلىرى» دىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ۋېيسارا چىن خوتەن بۇددا نەغمىلىرىگە ماھىر بولۇش بىلەن بىرگە، يەنە ئەر - ئاياللار ئوتتۇرىسىدىكى ئىشقى - مۇھەببەت مەزمۇن قىلىنغان شادلىق ۋە قايغۇلۇق مۇزىكىلارغىمۇ ناھايىتى ماھىر بولغان. نەچچە ئونلىغان ياش قىز - يىگىتلەر ئۇنىڭ ئىشىكىگە تەلپۈرۈپ بالىمان ۋە مۇزىكا ئۆگىنىشكە تەشنا بولغان. ئۇ ئۇدۇن سەنئىتىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىتىپ، ناھايىتى كۆپ سەنئەتكارلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن.

ھاجى ئاخۇن قالدۇنچى

ھاجى ئاخۇن قالدۇنچى (تۈلكە) كېرىيە ناھىيە ئارال يېزىسىنىڭ ئارال ئېرىق كەنتىدىن بولۇپ، 1795-يىللىرى مەرىپەتپەرۋەر پەيزۇللا ئاخۇننىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ 70 نەچچە يىللىق ھاياتىنىڭ يېرىم ئەسىرلىك ۋاقتىنى ئۇيغۇر مۇزىكىسى ۋە مۇقام ئىشلىرىغا سەرپ قىلغان ۋە ئۇنىڭغا ئەجىر سىڭدۈرۈپ ئۆتكۈزگەن.

ھاجى ئاخۇن قالدۇنچى ساتار، تەمبۇر، دۇتار، غېجەك، داپ، نەي قاتارلىق سازلارنى ياخشى چېلىش بىلەنلا قالماي، ئاساسلىقى قالدۇن چېلىش ماھىرى ئىدى. ئۇ ئۆزى بىلگەنلىكىنى چالغۇلار ئارقىلىق، بولۇپمۇ قالدۇن بىلەن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ چوڭ نەغمە، داستان، مەشرەپ قىسىملىرىنى ۋە ئۇنىڭ تەزىسى، سەلبىقە، نۇسخا جۇلاسى، مەرغۇلى قاتارلىق تارماقلىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ مۇكەممەل ئورۇندايتتى.

ئارال ئېرىق كەنتىدىن 92 ياشلىق پېشقەدەم قۇربانجان ئاكا ھاجى ئاخۇن قالدۇنچى ھەققىدە توختىلىپ: «مەن 20، 25 ياش چېغىمدا، ھاجى ئاخۇن ئاكىنىڭ قالدۇن چالغۇسىنى «گۆشتات» دېگەن ئەسۋاب بىلەن چېلىپ مۇقام توۋلاپ، يۇرت ئىچىدە داڭ چىقارغانلىقى ئېسىمدىن كەتمەيدۇ. ئۇ كېرىيە خەلقلەرگىلا تونۇشلۇق بولۇپ قالماستىن، باشقا ناھىيە-يۇرتلارغىمۇ تونۇشلۇق بولغان ئىناۋەتلىك مەشھۇر مۇقامچى ئىدى» دەپ دەلىللەپ، ھاجى ئاخۇن قالدۇنچىنىڭ تۇنجى نەۋرىسى ئابدۇرېشىت ئاخۇن (تۈلكە): «بوۋام ھاجى ئاخۇن

بالمىدىكى بۇ خىل ھېرىسمەنلىكتىن تەسىرلەنگەن مۇقامچى-ئەلنەغمىچىلەر ئۇنى شاگىرتلىرى قاتارىدا تەربىيەلەشكە باشلىغان.

XIX ، XVII ئەسىردە خوتەن دىيارىدا كېرىيە، چىرا، خوتەن، لوپ، قاراقاش قاتارلىق جايلاردىكى روزاخۇن دارۋاز، مەتقارى خوجا قاتارلىق مۇقامچى، دارۋازلارنى ئاساس قىلغان مۇقام-ئەلنەغمىچىلىك جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان بولۇپ، جامائەتچىلىك ئىچىدە زور شۆھرەت قازانغانىدى. ھەمدۇللاخۇن ئۈستازى روزاخۇن دارۋاز (كېرىيەلىك) نىڭ قىزى سۈپىيخان (بۇ ئايال دۇتار چېلىشتا داڭ چىقارغىنى ئۈچۈن «سۈپىيخان دۇتارچى» دەپ ئاتالغان) غا ئۆيلىنىپ، قاراقاشتا مۇقام-نەغمىچىلىك، دارۋازلىق بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ جەرياندا 12 مۇقامنى پىششىق بىلىدىغانلىقى بىلەنلا ئەمەس، دۇتار، تەمبۇر، داپ، راۋاب قاتارلىق ھەر خىل سازلارنى 12 مۇقامغا تەڭكەش قىلىپ چېلىشى، يەرلىك ناخشا-مۇزىكىلارنى پىششىق بىلىشىدەك ئالاھىدىلىكى بىلەن قاراقاشتىكى مۇقامچىلار ئىچىدە ئالدىنقى قاتارغا ئۆتكەن. بىر قانچە يىل مۇقام-ئەلنەغمىچىلىك ۋە دارۋازلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، سەنئەتخۇمار خەلقنىڭ روھىي تەشەننالىقىنى قاندۇرۇش بىلەن بىرگە، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قىسىم شەھەرلەردە مۇقام ئېيتىپ ۋە دارۋازلىق ماھارىتى كۆرسىتىپ، ئۇيغۇر مۇقامچىلىقى ۋە دارۋازلىقىنى نامايان قىلغان.

ھەمدۇللاخۇن پەرزەنتلىك بولغاندىن كېيىن بالىلىرىغىمۇ مۇقام-ئەلنەغمىچىلىك ۋە دارۋازلىق ھۈنرىنى ئۆگەتكەن. كېيىنكى يىللاردا ھەمدۇللاخۇننىڭ چوڭ ئوغلى نۇرھاجىم (خەلق ئارىسىدا «نۇرھاجىم مەدداھ» دېيىلىدۇ) داڭلىق داستانچى بولۇپ يېتىشىدۇ. كىچىك ئوغلى ھاشىم ھاجىم (1868 — 1952-يىلى) شىنجاڭ بويىچىلا ئەمەس، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھەتتا ئەرەب يېرىم ئارىلى قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلاردا مۇقامچىلىق ۋە دارۋازلىقتا نام-شۆھرەت قازىنىدۇ. قىزى ئايىمخان ھاجى (1898 — 1964-يىلى) مۇقام-مۇزىكىچىلىقتا نام چىقارغان ماھىر تەمبۇرچى ئىدى. ئاتاقلىق مۇقامچى، دارۋاز ھەمدۇللاخۇن XIX ئەسىرنىڭ 90-يىللىرى قاراقاشتا ئالەمدىن ئۆتكەن.

مۇقام ئۆگىنىش ئارزۇسى بىلەن جاپادىن قورقماي كىچىك چېغىدا يەكەن ۋە قەشقەرلەرگە بېرىپ، مۇقام پېشۋالىرىدىن مۇقام ئۆگىنىپ، كېمىنى تولۇقلاپ ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرگەن ۋە مۇقامنىڭ تولۇق سىستېمىسىنى ساقلاپ، مۇكەممەللەشتۈرۈپ تارقاتقان:

مەتنىياز ئاخۇن ئۆزىنىڭ 100 يىللىق ھاياتىدا ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇيغۇر سەنئىتى، مۇقامچىلىق كەسپى بىلەن ئۆتكۈزۈپ، ئاممىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان، مۇشۇ جەريانلاردا كۆپلىگەن شاگىرتلارنى تەربىيەلەپ قاتارغا قوشقان. ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن كېرىيىدىن ھەسەن تەمبۇرچى، شېرىپ بەگ، قادىر رېھىم، ئەبەي تەمبۇرچى، سوپىخان دۇتارچى (مۇقامچى ئايمىخان ھاجىنىڭ ئانىسى)؛ چىرىدىن توختى غوجا، نۇرۇللا ئاكا، كېرىم بەگ، سۇلايمان قالونچى؛ لوپ ناھىيىسىدىن بەرى ئاخۇن سازەندە، شادى ئاخۇن، نەسرۇللا ئاكا؛ خوتەندىن توختى ھاجى، مەتتۇردى ئاكا، ئېلى ئاخۇن، بۇلبۇل ئاخۇن، قارىقاشتىن ئىسمايىل... قاتارلىق مۇقامچىلار ئۆز يۇرتىنىڭ خەلق ئەلنەغمە مۇقامچىلىق سەنئىتىدە زور تۆھپە ياراتقان.

ھەمدۇللاخۇن

ھەمدۇللاخۇن XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مۇقامچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، قاراقاش بازىرىنىڭ تاناي بېشى مەھەللىسىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن. ئۇنىڭ ئائىلىسى تەخمىنەن ئىككى ئەسىرلىك سەنئەت تارىخىغا ئىگە بولۇپ، بۇ سەنئەت ئائىلىسى ئىككى ئەسىردىن بۇيان بىرىنىڭ ئىزىنى بىرى بېسىپ، مۇزىكا-مۇقامچىلىق، دارۋازلىق، جانبازلىق، داستانچىلىق (مەدداھلىق) قاتارلىق سەنئەت تۈرلىرى بويىچە ئۆز دەۋرىنىڭ نوپۇزلۇق سەنئەتكارلىرىدىن بولۇپ كەلگەن. ئۇلار نەچچە ئەۋلاد مۇشۇ كەسپ بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا نۇرغۇنلىغان شاگىرتلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن. ھەمدۇللاخۇن ئائىلىسىدىكى قويۇق سەنئەت مۇھىتى ئىچىدە ياشىغاچقا، بالىلىق چاغلىرىدىن باشلاپلا مۇقام-مۇزىكاغا ئىشتىياق باغلاپ، ئەلنەغمە-مەشرەپ سورۇنلىرىغا ئاتىسىغا ئەگىشىپ باراتتى. شۇنداق سورۇنلاردا ئۇ كىچىك بولۇشىغا قارىماي ھەر تۈرلۈك مۇقام-ئاھاڭلارنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشقا تىرىشاتتى. كىچىككەنە

توختى غوجىكام ساتارچى 1847- يىلى قاراقاش دەرياسىدىن لۇنۇپ ئاقىدىغان بەھرام سۈيى ئۆستىڭى بويىدىكى قەدىمىي يۇرت ئاقار (ھازىرقى تۈەت يېزىسى) دا تۇغۇلغان. ئۇ قۇنىكام دېگەن كىشىنىڭ يالغۇز ئوغلى بولغاچقا، ئەسلىي ئىسمى توختى بولسىمۇ، ئاتىسى تەرىپىدىن ئەتىۋارلىنىپ توختى غوجىكام دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇ، كېيىنكى كۈنلەردە ئۇنىڭ ئىسمى توختى غوجى بولۇپ ئۆزلىشىپ كەتكەن. توختى غوجى كىچىكىدە بالىلىق ھەۋەس بىلەن ياغاچتىن راۋاب ياساپ چېلىپ يۈرگەنلىكتىن، ئاتىسى ئۇنىڭغا كىچىك بىر راۋاب ئېلىپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇ راۋابنى تىرىشچانلىق بىلەن يۈرۈپ يامان ئەمەس چېلىشنى ئۆگىنىۋالغان.

بىر كۈنلىرى مەھەللىدە ئۆتكۈزۈلگەن تويغا سىرتتىن نەغمىچىلەر تەكلىپ قىلىنغان بولۇپ، نەغمىچىلەر تاماق يېيىشكە ئولتۇرغاندا كىچىك توختى غوجى ئۇلارنىڭ تامغا يۆلەپ قويۇلغان ساتارىغا قىزىقىپ قولىنى ئۇزىتىدۇ. نەغمىچىلەردىن بىرى ئۇنىڭغا قوپال ۋارقىراپ قوغلىۋېتىدۇ، بۇ كىشىدىن قاتتىق خورلۇق ھېس قىلغان توختى غوجى شۇ چاغلاردا مۇقام-ئەلنەغمىچىلىكتە داڭ چىقارغان قوشنا يۇرتلۇق ئىشانكام ئەندىك دېگەن كىشىنىڭ يېنىغا چىقىپ، ئۇ كىشىنىڭ خىزمىتىنى قىلىش بەدىلىگە ئۆزىگە مۇقام ئۆگىتىپ قويۇشنى ئۆتۈنىدۇ. كىچىك بالىنىڭ قىزغىنلىقىدىن تەسىرلەنگەن ئىشان ئەندىك ئۇنى شاگىرتلىققا قوبۇل قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن توختى غوجى ئىشان ئەندىكىنىڭ ھۇزۇرىدا قاتتىق تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، بېرىلىپ ئۆگىنىش ئارقىلىق ساتار، قالۇن، داپ، ناغرا، سۇناي، بالىمان قاتارلىق چالغۇلارنى تولۇق چېلىش بىلەن بىللە، ئۇ كىشىنىڭ بېلىدىغان مۇقاملىرىنىڭ ھەممىسىنى تولۇق ئۆگىنىپ، تاكى ئۇستازى ئۆزى رازى بولۇپ «دۇكان ئايرىپ»

بەرگۈچە تۇرىدۇ. ياش بولۇشىغا قارىماي، مۇقامنىڭ ئەڭ نازۇك قىسىملىرىغىچە بىمالال نەغمە قىلالايدىغان ھالەتكە يەتكەن توختى غوجى قاسىم، ئاخۇن ناغرىچى (1852 — 1958)، قۇربان ئاخۇن داپچى (1886 — 1964)، مەتقۇربان ئاخۇن سۇنايچى (1885 — 1960) قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىر قولىۇق بولۇپ، يۇرت ئىچىدە مۇقام-ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي توختى غوجى ئاخۇننىڭ نامى تارقىلىپ، شۇ زاماننىڭ ئانا قىلىق مۇقامچىلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ.

بەردى ئاخۇن

بەردى ئاخۇن (چېچىق) لوپ ھاڭگىيا يېزىسىنىڭ قۇمباغ كەنتىدىن بولۇپ، تەخمىنەن 1845-يىلى تۇغۇلغان، ئۇ لوپ ناھىيىسى بويىچە مۇقامچى، ئەلنەغمىچىلەرنىڭ ئۇستازى ھىسابلىنىدۇ. لوپ ھاڭگىيا يېزىسىنىڭ چۇقۇر ئېرىق كەنتىدىكى 80 نەچچە ياشلىق پېشقەدەم ئەلنەغمىچى ئېلى بەگ ۋە بويى، سامپۇل، دول، چاۋاغ (چاھارباغ) قاتارلىق يېزا-كەنتلەردىكى بىر قانچە پېشقەدەم ئەلنەغمىچىلەرنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، بەردى ئاخۇنغا ھاجى ئاخۇن قالۇنچى، ھېيۋۇللا ئاخۇنۇم، مەتتىياز ئاكا، كېرىم موللام قاتارلىق كېرىيىلىك مۇقام پېشۋالىرى ئۇستاز بولغان. بۇنىڭدىن 100 نەچچە يىللار ئىلگىرى كېرىيە-چىرا ئارىلىقىدا ئۆتكەن مەشھۇر مۇقامچى مەتقارى خوجا دېگەن كىشى ئۇنىڭغا ئاساسلىق ئۇستاز بولغانلىقى مەلۇم.

بەردى ئاخۇن داپ، ساتار، تەمبۇر قاتارلىق مۇزىكىلارنى چېلىشقا ماھىر بولۇپ، 12 مۇقامنىڭ نەغمە، داستان ۋە مەشرەپ قىسىملىرىنى خېلى پۇختا ئۆگەنگەن. ئۇ ئۆزى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن سۇنايچى ۋە نەيچى ئۈشتىكام، ساتارچى تۈردۈشكام، تەمبۇرچى دانەك موللام، ئەخمەت ئاكا داپچى قاتارلىق ئەلنەغمىچىلەر بىلەن بىر گۇرۇپپا بولۇپ، يۇرت ئىچىدىكى توي-تۆكۈن ۋە مەشرەپلەردە مۇقام ئېيتىپ، جامائەتچىلىكنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان. بۇ ئەلنەغمە گۇرۇپپىسىغا بەردى ئاخۇن مۇقامچى يېتەكچىلىك قىلغان. بەردى ئاخۇن مۇزىكا چېلىش ۋە مۇقام ئېيتىشنى بىلگەندىن باشقا، يەنە ماھىر ئۇسسۇلچى ئىدى. ئۇ 1945-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

توختى غوجىكام ساتارچى

XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قاراقاشتا ياشاپ بىر ئۆمۈر مۇقام مەرىپەتچىلىكى بىلەن مەشغۇل بولۇپ كەلگەن ئاتاقلق مۇقامچى توختى غوجىكام ساتارچى مۇقام-نەغمىلەرنى يىغىپ ئۆگىنىش، رەتلەش ۋە ئەۋلادلارغا تارقىتىش بىلەن ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان مۇقام پېشۋالىرىنىڭ بىرى.

چاقىرىلغانىدى. شۇ قاتاردا مەزكۇر توپغا چاقىرىلغان توختى غوجىكام ئۆزىنىڭ نۆۋىتىدە چارىگاھ مۇقامىنىڭ مۇقەددىمىسىنى قالدۇنسى تەڭكەش قىلىپ باشلاپ:

سېنىڭ دەردىڭنى ئېيتىۋىرەن تېنىمدىن جان ئۈزۈلگۈنچە،
سالامىم توختىماس ئەي يار تېنىم يەرگە كۆمۈلگۈنچە.
يۇرۇق كۈندە قەدرارم يوق ئوتۇڭدا تاڭ سۈزۈلگۈنچە،
قىيامەت ئوتلىرى ئۆرتەر غەمىڭدىن مەن ئۈزۈلگۈنچە.

جامالىك كۆرگىنىم جەننەت پىغان-غەمدىن قۇتۇلغۇنچە،
ئوسالىك غەملىرى ۋەھشىيەت كۆڭۈل مەيلىك ئۇتۇلغۇنچە.
غېرىپ، پەرھات، يۇسۇپ، تامىر، ۋامۇق قايتا تۇغۇلغۇنچە،
كۈلۈپ باقساڭ نە بولغاي يار، لېۋىڭدىن مەن ئۆزەي غۇنچە.

دېگەن مىسرالارنى ئوقۇپ، چوڭ نەغمىنى تاماملىغاندا، سورۇندىكى قېرى-ياش ھەممەيلەننىڭ كۆزلىرىدىن ھاياجان يېشى تۆكۈلگەن ھالدا بۇ مۇقام پېشۋاسىغا ئاپىرىن-تەھسىن ئوقۇشىدۇ...

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، توختى غوجىكام يەنە يۇرتتىكى نىياز بەگنىڭ ھۇزۇرىدا ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق بەزمىدە يەرلىك مۇقام تۈسىنى ئالغان كۆپ ئۆزگىرىشلىك تېكىستلىك ئاھاڭ «ئالاي-لاي» نى ئورۇندىغاندا، كۆپچىلىك بىلەن ئوخشاش ھاياجانلانغان نىياز بەگ جامائەتنىڭ ئالدىدىلا توختى غوجىكامنى بىر ئۆكۈز بىلەن تارتۇقلىغان.

پۈتۈن ئۆمرىنى مۇقام-ئەلنەغمىچىلىككە مەشغۇل بولۇپ ئۆتكۈزۈپ، قابىل شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەن تۆھپىكار مۇقام ئۆستازى توختى غوجىكام ساتارچى 1953-يىلى 106 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

مەرھۇمنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئىبراھىم ئاخۇن بىلەن ئىسمايىل ئاخۇن ئاتىسىنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، مۇقام-ئەلنەغمىچىلىك بىلەن يېقىنقى كۈنلەرگىچە يۇرتداشلارنىڭ توي-مەرىكىلىرىنى قىزىتىپ، مۇقام ناۋاسىنى ئۈزۈلدۈرمەي كەلگەنىدى. چوڭ ئوغلى ئىبراھىم ئاخۇن مۇقام تېكىستلىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن بولۇپ، ئادەتتە كوللېكتىپ مۇقام ئورۇنلىغاندا مۇقام ناخشىلىرىنى مۇشۇ كىشى باشلاپ ئېيتىپ، داپ بىلەن مۈزىكىغا جۈر

توختى غوجى ئاخۇن بىر كۈنى بۇغىچى دېگەن يۇرتقا تەكلىپ بىلەن بارىدۇ. ئۇ سورۇنغا شۇ يەرلىك مۇقامچىلارمۇ تەكلىپ قىلىنغان بولۇپ، توختى غوجى ئاخۇنلار بارغاندا ئۇلار مېھمانلارنى مەنسىتمىگەن ھالەتتە ئولتۇرۇشىدۇ. سورۇن ئىگىسىنىڭ مۇراجىئەت قىلىشى بىلەن توختى غوجى ئاخۇنلار مۇقام باشلاپ «چەشەنەم» دېگەن ئاھاڭغا نەغمە قىلىدۇ، نەغمىنىڭ تەسىرلىك كۈيلەردىن سېھىرلەنگەن سورۇن ئەھلى توختى غوجى ئاخۇنلارنىڭ ماھارىتىگە قايىل بولۇشۇپ غۇلغۇلا قىلىشىدۇ. ئوڭايىسىزلانغان ھېلىقى مۇقامچىلار ئەسۋابلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ غىپىدىلا چىقىپ كېتىشىدۇ، شۇ ئىشتىن كېيىن كىشىلەر «ئۇستىمەن، ئۇستىنى كۆرسەم يولىدىمەن» دېگەن گەپ راست ئىكەن دېيىشىدۇ.

توختى غوجى ئاخۇن مۇقامنى تولۇق ئىگىلەپ، بىر تەرەپتىن ئەل-يۇرتنىڭ مۇقام خۇمارىنى قاندۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئوغۇللىرى ئىبراھىم ئاخۇن (1903 — 1992)، ئىسمايىل ئاخۇن (1906-يىلى تۇغۇلغان) لارنى كىچىكىدىن باشلاپ يېنىدا بىللە ئېلىپ يۈرۈپ، ئۆز ماھارىتىنى پىششىق ئۆگىتىدۇ. توختى غوجى ئاخۇننىڭ ساتارى بىلەن باشلىنىدىغان سېھىرلىك مۇقام كۈيلىرى پۈتۈن قاراقاش ۋادىسىغا تارقىلىپ، كىشىلەر ئۇنى ھۆرمەتلەپ «توختى غوجىكام ساتارچى» دەپ ئاتىشىدۇ. توختى غوجىكاملار قاراقاش خەلق ئارىسىدا بۇرۇندىن ئېيتىلىپ كېلىنۋاتقان مۇقام-نەغمىلەرنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ، يەرلىك پۇرىقى قويۇقراق بولغان تۆۋەندىكى 12 مۇقامنى ساقلاپ كەلگەن.

1. راک مۇقامى .7. چەبىيات مۇقامى

2. چارىگاھ مۇقامى .8. بايات مۇقامى

3. ناۋا مۇقامى .9. مۇقامى ھۈسەيىن

4. ئوششاق مۇقامى .10. سىگاھ مۇقامى

5. پەنجىگاھ مۇقامى .11. سەنەم نەغمىسى

6. مۇشاۋىرەك مۇقامى .12. ئالاي-لاي مۇقامى

ئۇلار يەنە بۇ مۇقاملاردىن باشقا «چەشەنەم»، «ئەشراق» قاتارلىق قەدىمىي پارچە كۈيلەرنىمۇ پىششىق ئۆزلەشتۈرۈپ ساقلاپ كەلگەن. 1880-يىللىرى قوشنا ناھىيە خوتەننىڭ چاغلىغا دېگەن يېرىدە يۇرت كاتتىسى ئابدۇللاخاننىڭ ھۇزۇرىدا توي ئۆتكۈزۈلگەن. تويغا خوتەن، قاراقاشلاردىن 40 تىن ئارتۇق مەرىپەتپەرۋەر مۇقامچىلار

ئۇلارنىڭ مۇقامى نەي بىلەن باشلاپ نەغمە قىلىشتەك ئۆزگىچە ۋە ئالاھىدە ماھارىتىدىن ھاياجانغا چۆمگەن ساھىبخان مۇقامچىلار بۇلارغا ئىچ-ئىچىدىن قايىل بولۇپ تەشەككۈر بىلدۈرۈشىدۇ. ئىسمايىل موللام مۇقام شاگىرتلىرىنى تەربىيەلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇنىڭ يېتەكچىلىكى ۋە تەربىيىسىدە ئىشان ئەندىك، توختى غوجىكام، ئىبراھىم ئاقى ۋە ئىسمايىل ئاقى قاتارلىقلار خەلق ئارىسىدىن چىققان ئاتاقلىق مۇقامچى ۋە ئەلنەغمىچىلەردىن بولۇپ يېتىشكەن.

ئىسمايىل موللام يالغۇز ۋاقىتلىرىدا ساتارنى مۇناجات، ھۆكەمەت ئاھاڭلىرىغا چېلىپ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرىدىغان دىلكەش كىشى بولۇپ، پات-پات ئاق تامدىكى ئابدۇراخمان ھەزرىتىم دېگەن ئۆلىمانىڭ ئالدىغا كىرىپ مۇقام بىلەن ھال ئېيتىپ مۇڭدەشىدىكەن. شۇ مەۋەبتىن، ئۇ قاراقاش خەلقى ئارىسىدا «ئىسمايىل موللام» دەپ ئاتىلىپ ھۆرمەتلەنگەنىكەن. ئەپسۇسكى، بۇ مەشھۇر مۇقام پېشۋاسىنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان يىللىرى ئانچە ئېنىق ئەمەس.

ئېلى ئاخۇن ساتار

ئېلى ئاخۇن خوتەن ناھىيە باغچى بازىرىنىڭ پايىناپ كەنتىدىن بولۇپ، 1850-يىلى تۇغۇلغان. ئەلنەغمە، مۇقامچىلىقتىكى ماھارىتى مەۋەبلىك، ئۇنىڭ داڭقى خوتەننىڭ ھەر قايسى يېزا-كەنتلىرىگە كەڭ تارقالغان ۋە كىشىلەر قەلبىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان.

ئېلى ئاخۇن ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدىلا توي-تۆكۈن، سەيلە-مەشرەپ قاتارلىق كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىدا مۇقامچىلاردىن تەسىرلىنىپ، مۇقام-ئەلنەغمىگە چوڭقۇر ئىشتىياق باغلاپ، تىرىشىپ ئۆگىنىش ئارقىلىق ساتار، تەمبۇر، داپ، دۇتار، قالۇن، غېجەك، بالىمان، ناغرا-سۇناي قاتارلىق چالغۇ-سازلارنى چېلىشنى پۇختا ئىگىلىگەن ھەمدە ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى تولۇق ئۆگىنىپ، يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئورۇنلاپ، ئاتاقلىق مۇقامچى بولۇپ يېتىشىپ چىققان.

خوتەن لايقا يېزىسىدىكى ئاتاقلىق ئەلنەغمىچى روزى نىياز ساتارچى (توپاق) ۋە باغچى بازار چالۋاش كەنتىدىكى 92 ياشلىق مۇھەممەت ھۇشۇر ھاجى ھەمدە ئەللەمە، بوزاق، شولاق، ئاقتاش

بولاتتى. بۇ كىشى بەختكە قارشى 1992- يىلى 89 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. كىچىك ئوغلى ئىسمائىل ئاخۇن ئاكا ھازىرغىچە ھايات بولۇپ، بۇ كىشى ئادەتتە سۇناي ياكى بالىمان بىلەن مۇقامغا ناۋا قىلىدۇ. ھېلىغىچە ئۆزى يېتىشتۈرگەن ئىككى شاگىرتى بىلەن مۇقام-ئەلنەغمىچىلىكنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە. توختى غوجىكامنىڭ ساتارىنىمۇ مۇشۇ كىشى تەۋەرىرۈك بىلىپ ساقلاپ كەلمەكتە.

ئىسمائىل موللا

ئۆمرىنى خەلق مۇقامچىلىقىغا بېغىشلىغان ئىسمائىل موللا XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ياشىغان. ئۇ قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى تۇخۇلا يېزا يېڭى باغ كەنتىدىن بولۇپ، ياش ۋاقىتلىرىدىن باشلاپلا خەلق مۇقام مۇزىكىلىرىغا ئىشتىياق باغلاپ، مۇقام ئۆگىنىشكە كېرىشكەن. يۇرت كېزىپ ھەر قايسى جايلاردىكى مۇقام پېشۋالىرىنى زىيارەت قىلغان. يەكەن ھەم كېرىيىلىك ئاتاقلىق مۇقامچىلاردىن قالدۇن، ساتار، تەمبۇر، غېجەك، بالىمان، ناغرا-سۇناي قاتارلىق سازلارنى قېتىقىنىپ ئۆگەنگەن ھەمدە مۇقامغا تەڭكەش قىلىپ چېلىشتا ئۆزىگە خاس ماھارەت ۋە ئۇسلۇب ياراتقان. ھازىر تەۋەت يېزىسىدا مۇقام-ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان پېشقەدەم مۇقامچى ئىسمائىل ئاقى ئاكنىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە، ئىسمائىل موللام ھەقىقەتەنمۇ مۇقبۇلكام (داپ)، ماھمۇت قارلىغاچ (نەي)، شا تۆمۈر (داپ)، كامال ئاخۇن (سۇناي) قاتارلىقلار بىلەن بىللە ئەل ئىچىدە مۇقام-ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ چاغلاردا خوتەن دىيارىدىكى مۇقام ئىشقىۋازلىرى ئۇ يۇرتتىن بۇ يۇرتقا بېرىش-كېلىش قىلىشىپ، مۇقام ئېيتىشىپ بىر-بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى ئۆگىنىشىدىكەن. بىر كۈنى ئىسمائىل موللام ھەقىقەتەنمۇ بىلەن خوتەندىكى يىراق بىر يۇرتقا ئەلنەغمە سورۇنىغا تەكلىپ قىلىنىدۇ. سورۇندا نۆۋەت بۇلارغا كەلگەندە ئىسمائىل موللام ساتارنى قولغا ئېلىپ مۇقام باشلاشقا تەييارلىنىدۇ، ئويلىمىغان يەردىن بۇرادىرى ماھمۇت قارلىغاچ نەينى مۇڭلۇق بىر پەدىگە باشلاپ چالىدۇ. باشقىلار ئىختىيارسىز ھالدا ئەگىشىدۇ... مۇقام ئاخىرلاشقاندا بۇ مۇڭلۇق كۈيدىنلا ئەمەس،

ئىسىملىرى بىلەن پىششىق ئۆگىنىۋالغان. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇلبۇل ئاخۇننىڭ ئۇستازلىرىنىڭ ئۇستازى ھەمەر خوجا دېگەن كىشى مەشھۇر مۇقامچى بولۇپ، ئۇ ئەلنەغمە سورۇنلىرىدا قالۇن، ساتار، تەمبۇر بىلەن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ھەممىسىنى ئورۇندىيالايدىغان، قايسى چالغۇنى قولغا ئالسا شۇنى سايرىتىۋېتىدىغان داڭدار كىشى ئىكەن.

بۇلبۇل ئاخۇننىڭ ئەلنەغمىچىلىك ۋە مۇقامچىلىقتىكى ئۆزگىچىلىكى شۇكى، بىرىنچىدىن، ئۇ ئەلنەغمە سورۇنلىرىدا ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنىڭ چوڭ نەغمىسىنى «خوتەن سەنىمى» گە ئۇلاپ ئېيتاتتى. ئۇ ئېيتقان «خوتەن سەنىمى» ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ساتار ياكى تەمبۇرغا تەڭكەش قىلىناتتى. بۇلبۇل ئاخۇن تەمبۇرنى ئۆزى چېلىپ، مۇقامنىمۇ ئۆزى ئېيتاتتى؛ ئىككىنچىدىن، ئۇ ئەينى دەۋردە خەنزۇ تىلىنىمۇ پىششىق بىلگەچكە (ئۇنىڭ خەنزۇ تىلىنى قەيەردە ئۆگەنگەنلىكى نامەلۇم)، ھەتتا مۇقام ئەلنەغمىلىرىنى خەنزۇ تىلىدا ئۆزىگە خاس پۇراق بىلەن ئېيتالايتتى. ئۇ تەشكىللىگەن ئەلنەغمە سورۇنلىرىغا ئۇيغۇرلاردىن باشقا ھەتتا، خەنزۇ تاماشىبىنلارمۇ قاتنىشاتتى ۋە ئۇنىڭ خۇشناۋا ئاۋازىدىن ھۇزۇرلىناتتى. ئۇنىڭ ئاۋازى ناھايىتى نەپىس بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى «بۇلبۇل» دەپ ئاتىغان. ئاستا-ئاستا ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى ئۇنتۇلۇپ، «بۇلبۇل» دېگەن تەخەللۇسى ئۇنىڭ ئىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن؛ ئۈچىنچىدىن، ئۇ ھەم ئەلنەغمىچى، ھەم مۇقامچى بولغاندىن تاشقىرى، يەنە ماھىر ئۇسسۇلچى ئىدى. ئۇ جامائەت سورۇنلىرىدا خۇش تەبىئەتلىك، قىزىقچى ھەم چاقچاقچى بولۇپ، ئۇنى مەشرەپ سورۇنلىرىنىڭ «گۈلى» دېيىشكە بولاتتى.

خوتەن دىيارىدا نام-ئاتىقى چىققان ئاتاقلىق مۇقامچى بۇلبۇل ئاخۇن ئۆزىنىڭ 80 نەچچە يىللىق ھاياتىدا 60 يىلدىن ئارتۇق قىممەتلىك ۋاقىتنى ئۇيغۇر مۇقامىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن سەرپ قىلىپ، كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەن. مۇشۇ جەرياندا ئۇ كۆپلىگەن شاگىرتلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن. مەسىلەن، ھاشىم ئەلنەغمە (داپچى)، كېرىم داپچى، ئەخمەت نىياز بالمانچى، ئابدۇللا سۇنايچى، قۇربان نەغمە (ساتارچى)، ساۋۇت ساتارچى، مەشرىق ۋە روزى نىياز ساتارچى... قاتارلىق ئەلنەغمىچى شاگىرتلارنى تەربىيەلەپ، يېتىشتۈرۈپ قاتارغا قوشقان. ئۇ تەخمىنەن 1939-يىلى 80 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

قاتارلىق يېزا-كەنتلەردىكى بەزى پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئېلى ئاخۇن ئاكا ئەينى چاغلاردا ئاكىسى قۇربان ئاكا بىلەن بىللە قەشقەر، يەركەندە مۇقامچىلاردىن بىر يۈرۈش كىلاسسىك مۇقاملارنى ئۆگىنىپ، خوتەن مۇقاملىرىنى توپلاپ، رەتلەپ سىستېمىلاشتۇرۇپ، ئەلنەغمە سورۇنلىرىدا ئۇنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئورۇنلاپ، يۇرت-جامائەتچىلىكىنىڭ يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشكەن.

ئېلى ئاخۇن ساتارچى ۋە ئۇنىڭ ئاكىسى قۇربان ئاخۇن قالۇن باشچىلىقىدىكى مۇقام كولىكتىپى، يەنى سايت سۇنايچى، ئىمىن داپچى (ئېلى ئاخۇننىڭ ئوغلى)، تۆمۈر نىياز، ساۋۇت داپچى... لاردىن ئىبارەت ئەلنەغمىچىلەر گۇرۇپپىسى مۇقام كۈيلىرىنى ياڭ-رىتىش بىلەن ئەل-جامائەت ئوتتۇرىسىدا داڭ چىقارغان.

ئېلى ئاخۇن ساتارچى ئۆز دەۋرىدە بىر مۇنچە شاگىرت تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن. بۇلاردىن سايت سۇنايچى، ئەسمتۇللا قالۇنچى (1873 — 1953)، مۇھەممەت داپچى (1895 — 1960)، نىياز دۇتارچى (1903 — 1953)، ساۋۇت داپچى، تۆمۈر نىياز ساتارچى قاتارلىق شاگىرتلارنىڭ كۆپ قىسمى ئالەمدىن ئۆتكەن بولسىمۇ، بىر قىسمى ھازىرمۇ ھايات. ئېلى ئاخۇن ساتارچى ئۆزىنىڭ 80 نەچچە يىللىق ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى مۇقامغا بېغىشلاپ، ئۇيغۇر سەنئىتى، ئەلنەغمىچىلىكى ۋە مۇقامچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشۇپ، 1983-يىلى ۋاپات بولغان.

بۇلبۇل ئاخۇن

بۇلبۇل ئاخۇن خوتەن ناھىيىسىنىڭ لايقا يېزىسىدىن بولۇپ، ئۇ خوتەن، قاراقاش، لوپ قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسىگە تونۇلغان ئاتاقلق مۇقامچى بولۇپ، ئۇ 1859-يىلى تۇغۇلغان. بۇلبۇل ئاخۇن كىچىك ۋاقتىدىلا ئۆزلۈكىدىن مۇزىكا ۋە مۇقامغا قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ، يۇرتىدىكى مەشھۇر مۇقامچى نىياز ئاكا (كۈن)، مەتنىياز ئاكا (گۈپ) ئىسىملىك مۇقامچىلارنى ئۈستاز تۇتۇپ، ساتار، قالۇن، تەمبۇر، غېجەك، دۇتار، راۋاب، داپ، بالىمان قاتارلىق سازلارنى ھەم ناۋا، مۇشاۋىرەك، ئۆزھال، چەبىيات، ئىشراق (ئوششاق)، راك، پەنجىگاھ، بايات، چارىگاھ قاتارلىق مۇقاملارنى چوڭ نەغمە، داستان، مەشرەپ قاتارلىق

مۇھەممەت تۇردى ئاخۇن

مۇھەممەت تۇردى ئاخۇن (مەتتۇردى ئاخۇن مۇقامچى دەپمۇ ئاتىشىدۇ) 1864-يىلى خوتەن ناھىيىسى گازۇن ئاتچوي (ھازىرقى شورباغ) يېزا سوقىباغ مەھەللىسىدە ئەلنەغمىچى ئىسمائىل سوپى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، خوتەندە ئەڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن مۇقام پېشۋالىرىدىن بىرى.

ئۇ بالىلىق چاغلىرىدىن تارتىپلا دادىسىنىڭ تەربىيە ۋە تەسىرىدە ئەلنەغمە، مۇقام سەنئىتىگە قىزغىن زوقمەن بولۇپ ئۆسكەن. دادىسى ئىسمائىل سوپى ۋە يۇرتىدىكى ئاتاقلىق مۇقامچى، ئەلنەغمىچىلەرنى ئۈستاز تۇتۇپ، ساتار، تەمبۇر، دۇتار، بالىمان، نەي، سۇناي، داپ قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى پۇختا ئۆگەنگەن. مۇشاۋىرەك، راك، ئۆزھال، چەبىبىيات، پەنجىگاھ، ناۋا، چارىگاھ، بايات قاتارلىق مۇقاملارنى ۋە ئۇنىڭ چوڭ نەغمە، داستان، مەشرەپ قاتارلىق ھەر قايسى قىسىم-تارماقلىرىنى تولۇق ئىگىلەپ، ئۇنى يۇرت خەلقلەرنىڭ توي-مەرىكە، سەيلە-مەشرەپ، كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىدا ئورۇنداپ، جامائەتچىلىكنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان.

مۇھەممەت تۇردى ئاخۇن خەلق سەنئىتىنىڭ جەۋھەرلىرىنى خۇددى ھەسەل ھەرىسىدەك ئۆزىگە يىغقان ئەستايىدىل مۇقامچى بولۇپ، ئۇنىڭ ئون ئىككى مۇقام پەدىلىرىدىن بىلمەيدىغىنى يوق ئىدى. چالغۇ-سازلاردىن قايسىبىرىنى قولغا ئالسلا، مۇقامنىڭ ھەر قايسى بۆلەك قىسىملىرىنى ئاجايىپ ماھارەت بىلەن تەسىرلىك قىلىپ ئورۇنلايتتى. ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبى بار ئىدى. مەسىلەن، ئۇ ئەلنەغمە سورۇنلىرىدا مۇقام ئورۇندىسا، مۇقامنى ئاۋۋال داپ بىلەن باشلاپ، ئاندىن ساتارنى ئىشقا سالاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەر قايسى مۇقاملارنى جەزمەن ئۆز رېتىمى، ئۇدار سىستېمىسى، قائىدە-تەرتىپى بويىچە رەتلىك ئورۇنلايتتى. مۇشاۋىرەك مۇقامىنى «بوم مۇشاۋىرەك»، «زىل مۇشاۋىرەك» دەپ ئىككى خىلغا ئايرىغان. ئۇنىڭ ئۇسلۇبى بويىچە، «زىل مۇشاۋىرەك» مۇقامى ئەۋجىدىن باشلىناتتى، «بوم مۇشاۋىرەك» بولسا، تۆۋەندىن يۇقىرىغا پەيدىنپەي، پەللىمۇپەللى يۇقىرى ئۆرلەپ ئەۋجىگە چىقاتتى.

مۇھەممەت تۇردى ئاخۇن ئۆزىنىڭ 125 يىللىق ئۇزۇن ئۆمۈر

زېۋىدىخان نەغمە

زېۋىدىخان نەغمە (ئاغا) خوتەن ئىلچى يېزا ناۋاغ مەھەللىسىدىن بولۇپ، 1868-يىلى مۇھەممەتشاھ مۇقامچىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

زېۋىدىخان نەغمىچىنىڭ ئاتىسى مۇھەتتاش قالدۇن، ساتار، دۇتار، نەي، داپ، سۇناي قاتارلىق سازلارنى ماھىرلىق بىلەن چالالايدىغان ھەم ۋايىغا يەتكۈزۈپ مۇقام ئېيتالايدىغان مەشھۇر كىشى ئىدى. زېۋىدىخان نەغمىنىڭ ئانىسى توختىخان ئاچىمۇ ئۇستا دۇتارچى بولۇپ، ئۇنىڭ تۇغقىنى توختى موللانەي بىلەن سۇناي چالاتتى. زېۋىدىخاننىڭ ئاچىسى ئىمانخان دۇتارچى، ئىمانخاننىڭ قىزى نىساخان دۇتارچى ھەم ئۇسسۇلچى ئىدى. زېۋىدىخاننىڭ قىزى زورخان دۇتارچى ھەم ئۇسسۇلچى، ئوغلى ئەخمەت ئاخۇن داپچى ھەم دۇتارچى ئىدى. قىسقىسى، بۇ ئائىلىدىكى ئەۋلادلارنىڭ ھەممىسى ئەلنەغمىچىلەر ھەم مۇقامچىلار ئىدى.

زېۋىدىخان نەغمە يۇرت-مەھەللىدىكى كۆڭۈل ئېچىش، مەشرەپ ۋە سەيلە سورۇنلىرىدا كۆپىنچە دۇتار بىلەن مۇقام ئېيتىپ، جامائەتنىڭ ئالقىش-ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان.

بۇ ئائىلىدىكى ئەزالارنىڭ بىرى تەمبۇر چالسا، يەنە بىرى ساتار چېلىپ، بىرى دۇتار چالسا، يەنە بىرى داپ چېلىپ، بىرى ئۇسسۇل ئويناپ ناخشا ئېيتسا، يەنە بىرى باشقا سازلارنى چېلىپ ئادەتلەنگەچكە، يۇرت-مەھەللە جامائەتچىلىكى ئۇلارنى «ئەلنەغمىچىلەر ئائىلىسى» دەپ ئاتىغان.

زېۋىدىخان نەغمە ۋە ئۇنىڭ ئائىلىۋى ئەلنەغمىچىلەر گۇرۇپپىسى ئۆز دەۋرىدە يالغۇز خوتەن شەھىرى ۋە يېزا-كەنتلىرى تەۋەسىدىلا ئەمەس، بەلكى قاراقاش، لوپ تەۋەلىرىگە بېرىپ ئەلنەغمە سورۇنلىرىنى تۈزگەن. شۇنداقلا، قاراقاشلىق ئايال مۇقامچى ئايىمخان ھاجىمنىڭ ئائىلىۋى ئەلنەغمىچىلەر گۇرۇپپىلىرى بىلەن مۇناسىۋىتى قويۇق بولغان.

بىر ئائىلىدىن تەشكىللەنگەن بۇ ئەلنەغمىچىلەر گۇرۇپپىسى زېۋىدىخان مۇقامچىنىڭ باشچىلىقىدا بىر ئۆمۈر مۇقامچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. زېۋىدىخان نەغمە 1933-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

ماھارىتى ئۈزلۈكسىز يۈكسەلگەن. ئۇ ھەر كۈنى دار ئۈستىدە مىڭلىغان تاماشىبىنلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، دارۋازلىق سەنئىتىنى مۇقام بىلەن زىچ بىرلەشتۈرگەن. دارغا چىقىش ئالدىدا مۇزىكا بىلەن مۇقامنىڭ مۇقەددىمە قىسمىنى ئوقۇپ، دار مەيدانىدا مۇقام ساداسىنى ياخراتقان.

ئۇ كۇچارنىڭ يەرلىك مۇقام شېۋىلىرى بىلەن خوتەن، قەشقەر مۇقام شېۋىلىرىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، ساقلاش ۋە تارقىتىش جەھەتلەردە كۆپ ئەجىر مىڭدۈرگەن.

ئۇ كۇچاردا تۇرغان مەزگىللىرىدە كۈنشەھەر مەركىزىدىكى داڭلىق ئاشخاندا ھەر كۈنى مۇقام ئېيتقان. «ھاشىم ھاجىمنىڭ مۇقامىنى ئاڭلايمىز» دەپ، سەنئەتخۇمار كۇچار خەلقى تاڭ سەھەردىلا بۇ ئاشخانغا توپلىنىدىغان بولغان. ھاشىم ھاجىمنىڭ نامى بىلەن بۇ ئاشخاننىڭ سودا ئىشلىرىمۇ روناق تاپقان.

ھاشىم ھاجىم تەشكىللىگەن سېرىك-دارۋازلىق ئۆمىكىدە باي ناھىيىسىدىن بايىز ئاخۇننىڭ ئوغلى ئىبراھىم قارى ھەمدە ئىسلام تەمبۇر، ھېلىم ئاخۇن ساتار قاتارلىق داڭلىق مۇقامچى ۋە سازچىلار بولۇپ، ھاشىم ھاجىم ئۇلارغا ئۈستاز بولغان.

ھاشىم ھاجىم قەشقەردە تۇرغان چاغلىرىدا تۇردى ئاخۇن ئاكا ۋە ئۇنىڭ ئاكىسى ئىمىن ئاخۇن، قاسىم ئەلنەغمە قاتارلىق مەشھۇر مۇقامچىلارنى ئۈستاز تۇتۇپ، ئۇلاردىن كەمتەرلىك بىلەن ئۆگەنگەن. بۇ مەزگىلدە قەشقەردىكى مۇزىكانت (دۇتارچى) مەھراخانم بىلەن نىكاھلىنىپ، پەرزەنتلىرى شىرئىلى، ھەيدەر ئېلى قاتارلىقلارنى تەربىيەلەپ ئاتاقلىق مۇزىكانت قىلىپ يېتىشتۈرگەن.

ھاشىم ھاجىم يالغۇز ئۆز ئەۋلادىنى سەنئەتكار قىلىپ يېتىشتۈرۈپلا قالماي، يەنە كۇچارنى مەركەز قىلىپ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرىدە مۇزىكا كۇرسى ئېچىپ، يۈزگە يېقىن مۇزىكانتنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن، ئۇيغۇر سەنئەت ماٹارىپىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان.

ھاشىم ھاجىم 1934-يىلى ھەج سەپىرىدىن قايتىشىدا سەئۇدى ئەرەبىستانى، سۈرىيە، ئىران، ئىراق، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان قاتارلىق ئەللەردە سەييارە دار باغلاپ، دار ئويۇنى كۆرسىتىپ قىزغىن ئالقمىشقا ئېرىشكەن. قارا قول يولى ئارقىلىق ئاقسۇغا قايتىپ كېلىپلا، ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە مۇزىكىلىق مارش

ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇيغۇر مۇقام، ئەلنەغمە سەنئىتى تەرەققىياتى ئۈچۈن زور مېھنەت-ئەجىر سىڭدۈرۈش بىلەن ئۆتكۈزگەن. ئۇ ئۆز دەۋرىدە مەتسالى ئاكا، مىرزا ئابدۇللا، ئەخمەت ئاكا، سايىم ساتارچى، سايت داپچى ۋە ئۆز ئوغلى بەكرى ئاخۇن بالمانچى (ئۇ ھايات چېغىدا خوتەن «قاشتېشى سەنئەت ئۆمىكى» نىڭ پېشقەدەم بالمانچىسى بولۇپ ئىشلىگەنىدى)، ئىنسى مەتروۋى ئاخۇن قاتارلىق 10 نەچچە شاگىرتىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈپ، مۇقامچىلار قوشۇنىنىڭ ئىزچىل ئۇلغىيىپ بېرىشىغا كاپالەتلىك قىلغان. ئۇ 1989-يىلى ۋاپات بولغان.

ھاشىم ھاجىم دارۋاز

شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھەتتا ئەرەب يېرىم ئارىلى قاتارلىق رايون ۋە دۆلەتلەردە دارۋازلىق سەنئىتى بىلەن نام-شۆھرەتكە ئېرىشكەن ھاشىم ھاجىم دارۋاز 1869-يىلى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ «تانايبېشى» يېزىسى (ھازىرقى قاراقاش بازىرى تانايبېشى ئاھالە كومىتېتى) دا مەشھۇر خەلق سەنئەتكارى ھەمدۇللا ئاخۇن ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.

ھاشىم ھاجىمنىڭ دادىسى ھەمدۇللا ئاخۇنۇم ئاتاقلىق مۇزىكانت ۋە دارۋاز بولۇپ، بالىلىرىنىمۇ ئۆزىگە ئىزباسار قىلىپ تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى نۇراجىم داڭلىق داستانچى بولۇپ، «نۇراجىم مەدداھ» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى. قىزى ئايىمخان ھاجىمۇ مۇزىكا چېلىشتا مەشھۇر بولۇپ، بۇ سەنئەت ئائىلىسى تەخمىنەن ئىككى ئەسىردىن بۇيان بىرىنىڭ ئىزىنى بىرى بېسىپ، مۇزىكا، مۇقامچىلىق، دارۋازلىق، جانبازلىق، مەدداھلىق قاتارلىق سەنئەت تۈرلىرى بويىچە ئۆز دەۋرىنىڭ ئەتراپلىق يېتىلگەن نوپۇزلۇق ماھىرلىرىدىن بولۇپ كەلگەن. ئۇلار نەچچە ئەۋلاد مۇشۇ كەسپ بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا نۇرغۇنلىغان شاگىرتلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن.

ھاشىم ھاجىمنىڭ ياشلىق مەزگىللىرىدە، بۇ سەنئەت ئائىلىسىنىڭ داڭقى تېخىمۇ كەڭ يېيىلغان. ھاشىم ھاجىم كېيىنكى ۋاقىتلاردا قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلرىدىن بىرى بولغان كۇچارغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ سەنئەت

مىكەن. بۇ ھەقتە ئۇلار ئۆزىمىزنىڭ قىزىقۇچىلىقىنى ئىسپات قىلدى.
 بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، كېرەم ئاخۇن 1957-يىلىدىكى 12
 مۇقامنى تۇنجى قېتىملىق سىنىغا ئېلىشقا ئالاھىدە ئۈرۈمچىگە
 چاقىرتىلىپ قاتناشتۇرۇلغانىكەن. ئۇ 1954-يىلى خوتەن ۋىلايىتىدە،
 1955-يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە قەشقەردە، 1957-يىلى شىنجاڭ
 بويىچە ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئەتچىلىرى كۆرىكىگە
 قاتنىشىپ مۇقام، خەلق ناخشىلىرىنى ئورۇنلاپ ئالاھىدە
 مۇكاپاتلانغان.

ئۇ جان ئۇزۇش ئالدىدا ئۆزىنىڭ بىر ئۆمۈر چېلىپ ئۆتكەن
 تەۋەررۈك ساتارنى كېرىيە بازىرىنىڭ قوتاز بېشى مەھەللىسىدە
 ئولتۇرۇشلۇق يۈسۈپ قوتاز دېگەن كىشىگە بېرىشنى ئالاھىدە ۋەسىيەت
 قىلغان. ئۇ 1970-يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن ئۆز يۇرتىدا ئالەمدىن
 ئۆتكەن.

تۇردى ھاجى

تۇردى ھاجى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ كونىشەھەر رايونى قارلۇق
 ئۆستەڭبويى مازار ئېرىق مەھەللىسىدىن بولۇپ، تەخمىنەن XIX
 ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياشاپ ئۆتكەن. ئۇ ئەينى زاماندا كېرىيە
 تەۋەسىدىلا ئەمەس، بەلكى چىرا، لوپ، خوتەن قاتارلىق ھەر قايسى
 ناھىيە خەلقلەرى ئىچىدە، ھەتتا ئەرەبىستان، پاكىستان قاتارلىق
 چەتئەل كىشىلىرى ئارىسىدا ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنى سۇناي
 بىلەن ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇنداپ دالغ چىقارغان تالانتلىق مۇقامچى
 ئىدى.

ئۇ ئۆز دەۋرىدە ھەج تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن ئەرەبىستانغا قاراپ
 يولغا چىققاندا، سۇناينى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ ماڭغان.
 ئۇ ھەج تاۋاپ قىلىش سەپىرىدە پاكىستان، ئەرەبىستان قاتارلىق
 جايلاردا سۇناي ئارقىلىق چەبىيات، مۇشاۋىرەك، ناۋا، چارگاھ،
 ئۆزھال، بايات... قاتارلىق بىر مۇنچە مۇقاملارنى تولۇق، جانلىق،
 ئوبرازلىق ئورۇنداپ، چەتئەللىكلەرنىڭ قىزغىن ئالقىش-ھېمايىسىگە
 سازاۋەر بولغان. مۇقامچى تۇردى ھاجى تەكلىپكە بىنائەن ھەرەمدە بىر
 ئاتاقلىق مۇقامچى تۇردى ھاجى تەكلىپكە بىنائەن ھەرەمدە بىر
 مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، ساقسىز بولۇپ قالغان، ئۇ ۋاپات بولۇش

تەييارلاشقا قاتناشقان. بۇ يىللاردا كۈچارغا كومپارتىيە ئەزاسى لىن جىلۇ ھاكىم بولۇپ، ئۇ باشچىلىق قىلغان ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىمانە توپلاش پائالىيىتىنى ھاشىم ھاجىم قىزغىن قوللىغان ھەمدە سەييارە دارۋازلىق، مۇقامچىلىق يولى بىلەن تاپقان كىرىمىدىن مىڭ سەر كۈمۈش تەڭگە ئىمانە قىلىپ، يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئىپادىلىگەن.

ھاشىم ھاجىم 1949-يىلى ئازادلىق ھارپىسىدا بىر ئوچۇم جاھىل گومىنداڭ قاچقۇنلىرى تەرىپىدىن «ئالتۇن» كۈمۈش بېرىسەن» دەپ قاتتىق ئۇرۇلغانلىقتىن، تاياق زەربىسىدە 1952-يىلى ۋاپات بولغان. لېكىن ھاشىم ھاجىمنىڭ ئىز باسارلىرىدىن نۇراخۇن دارۋاز، سىدىق ئاخۇن دارۋازلار ئۇنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، يېڭى دەۋر ئۇيغۇر دارۋازلىق ئۆمىكىنىڭ ئۇلىنى سالغۇچىلاردىن بولۇپ قالدى.

كېرەم ئاخۇن ساتار

كېرەم ئاخۇن ساتار (ئەل ئىچىدە كېرەم ئاخۇن نەغمە دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تەخمىنەن 1872-يىلى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ مۇغالىلا بازىرىغا قاراشلىق ھال كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۆز يۇرتىدا باشلانغۇچ دىنىي ساۋات ئالغان. ياش ۋاقتىدىن باشلاپ كېرىيىدىكى داڭلىق مۇقامچى، نەغمىچىلەردىن شېرىپ بېگىم، ئابلىزخان قاتارلىق سازەندىلەر بىلەن تۈرلۈك سورۇنلاردا مۇقام ئورۇنلاپ داڭ چىقارغان. كېرەم ئاخۇن سازەندىلەر ئىچىدە ساتار چېلىپ مۇقام باشلىغاچقا، «ساتار» ئۇنىڭ لەقىمىگە ئايلاندى. كەتكەن. كېرەم ئاخۇننىڭ ئوغلى ئىسمايىل ئاخۇن دادىسىنى ئەسلەپ مۇنداق دەيدۇ: «دادام كېرەم ئاخۇن 12 مۇقامنى تولۇق بىلەتتى، مۇقام تېكىستلىرىنى (نەۋائى)، دېگەن كىتابتىن ئۆگىنەتتى». كېرىيىدىكى ئەسلىمىلەرگە باي بولغان پېشقەدەم ئوقۇمۇشلۇق زاتلارنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، كېرەم ئاخۇننىڭ مۇقام ئورۇنلاش ماھارىتى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، ئاھاڭ ۋە تېكىستلەرنى بەكمۇ تولۇق، توغرا ئىپادىلىگەن، يۇرت-يۇرتلاردىن مۇزىكا، مۇقام ھەۋەسكارلىرى كېلىپ ئۇنى ئۈستاز تۇتۇپ مۇقام، نەغمە ئۆگەنگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇر مۇقامچى سۇلايمان ئاخۇن قالۇنمۇ بار

بولغان. 1941-يىلى «يوغان قورساق شۇڭگەن بېگىم تاپانچىنى قىسىپ كەلسۇن» دېگەن قوشاقنى توقۇپ، ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن قاماققا ھۆكۈم قىلىنغان. تۈزىمىدىن چىققاندىن كېيىن قارا تاغزىنىڭ باش ئۈچىلىك دېگەن يېرىگە كۆچۈپ بېرىپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە شۇ يەردە ياشىغان. ئۇنىڭ نۇرغۇن ناخشا ئاھاڭلىرى لېنتىغا ئېلىنىپ ساقلانماقتا. ئۇ 1976-يىلى 97 يېشىدا ۋاپات بولغان.

شاھ ساۋۇت

شاھ ساۋۇت كېرىيە ناھىيىسىدىن بولۇپ، 1880-يىلى ئوقۇمۇشلۇق دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئاتا-ئانىسىدىن يىتىم قالغاندىن كېيىن، بەزى تەركىدۇنيا كىشىلەرنىڭ پاناھىدا مازارلاردا يېتىپ-قوپۇپ، خەير-ساخاۋەت ھېسابىغا جان باقىدۇ، بالىلىق ھاياتى دەرۋىشلىك بىلەن ئۆتدۇ. ئۇ بۇ جەرياندا ناخشا، مۇقام ئۆگىنىدۇ. كېيىن ئۇنىڭ بىلەن بىللە جاھان كېزىپ يۈرگەن دەرۋىشلەر ياش ساۋۇتنى ناخشا-مۇقام سەردارى مەنىسىدە «شاھ ساۋۇت» دەپ ئاتايدۇ. شاھ ساۋۇت ئۆزىنى پاناھىغا ئالغان دەرۋىشلەرگە ئەگىشىپ خوتەندىن يېڭىسارغا كېلىدۇ. بۇ يەردە ئۇ ساتار چېلىپ، مۇقام ئېيتىدىغان بىر قىزغا «ئاشىق» بولۇپ قالىدۇ ھەمدە دەرۋىشلەردىن ئايرىلىپ، شۇ قىزنىڭ ئائىلىسىدە ئىشلەمچى بولۇپ تۇرۇپ قالىدۇ. ئۇ قىزدىن ساتار چېلىشنى، مۇقام ئېيتىشنى ئۆگىنىش جەريانىدا ئۆز مۇھەببىتىنى قىزغا ئىزھار قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن توي قىلىدۇ. بىر يىلى ئۇ ئايالى بىلەن قەشقەر ئاپاق خوجا سەيلىسىگە كېلىدۇ. سەيلە كۈنلىرى ھەر قايسى يۇرتلارنىڭ مۇقامچىلىرى بىر قېتىملىق مۇقام، مۇزىكا ئورۇنداش سورۇنىدا شاھ ساۋۇت ئورۇندىغان مۇزىكا، مۇقاملارنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇيدۇ. قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق مۇقامچىسى توختىيار قالۇن شاھ ساۋۇتنىڭ تالانتىنى بايقاپ، ئۇنى قەشقەردە ئېلىپ قالىدۇ. كېيىن قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىپ، توختىيار قالۇندىن مۇقام ۋە مۇزىكا ئۆگىنىدۇ. 1920-يىللاردا توختىيار قالۇن ۋاپات بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن شاھ ساۋۇت قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق مۇقامچىسى بولۇپ قالىدۇ.

شاھ ساۋۇت مۇقام مۇزىكىلىرىنى كۆپىنچە مۇڭ پەدىگە

ئالدىدا ئۆزىنىڭ ھېلىقى سۆيۈملۈك سۈنمىنى ئانا يۇرتى كېرىيىدىكى شاگىرتى يۈسۈپ ئاكا سۇنايچىغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتىپ بەرگەن. يۈسۈپ ئاكا سۇنايچى ئەينى چاغلاردا مۇشۇ سۇناينى ئېلىپ خوتەنلىك ئەخمەت سۇنايچى بىلەن بىللە قەشقەرگە بېرىپ، قەشقەر كونسىتەبىلى سېپىلى ئۈستىدە تۇرۇپ سۇناي بىلەن مۇقام كۈيلىرىنى ئورۇندىغاندا، قەشقەر خەلقى ئىنتايىن ھاياجانلىنىپ، بۇ بىر جۈپ ماھارەتلىك سۇنايچى-مۇقامچىغا ئاپىرىن ئوقۇغان ۋە ئالقىش يانغان.

قۇربان چوڭ

نەغمىچى قۇربان چوڭ 1874-يىلى گۇما ناھىيە كىلىياڭ يېزىسىدا تۇغۇلغان، 25 ياشقا كىرگىچە بولغان ئارىلىقتا دۇتار، تەمبۈر چېلىپ نەغمە قىلىشنى، مۇقام ئېيتىشنى ئۆگىنىۋالغان. 1937-يىلىدىن 1940-يىلىغىچە يەركەنگە بېرىپ تۇردى ئاخۇن، ئىمىن ئاخۇن قاتارلىق مۇقامچىلاردىن ساتار، راۋاب، داپ، ناغرا قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى چېلىشنى ھەم 12 مۇقامنى خېلى مۇكەممەل ئۆگىنىۋالغان. 1941-يىلى كىلىياڭغا قايتىپ كېلىپ، مۇزىكا ھەۋەسكارلىرىنى يىغىپ، خەلق ئاممىسىغا ئويۇن-مەشرەپ ئويۇشتۇرۇپ بەرگەن. مۇھەممەت قۇربان قاتارلىق بىر قانچە كىشىلەرگە مۇزىكا چېلىشنى، مۇقام ئېيتىشنى ئۆگەتكەن. 1961-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

روزەم

خەلق سازەندىسى روزەم 1879-يىلى گۇما ناھىيە كۆكتېرەك يېزىسىدا تۇغۇلغان. 11 يېشىدا دادىسى ئىسلام ئاخۇنغا ئەگىشىپ مەشرەپ سورۇنلىرىغا كىرىپ كەلگەن. ئۇ ئاساسەن ساتار، داپ ۋە دۇتار ئارقىلىق راي، پەنجىگاھ، مۇشاۋىرەك، ناۋا مۇقاملىرىنىڭ داستان، مەرغۇللىرىنى كامىل چالالايتتى. يەنە گۇما ناھىيىسىدە تارقالغان خەلق ناخشا ئاھاڭلىرىنى كامالەتكە يەتكۈزۈپ ئورۇنلاپ، تونۇلغان خەلق سازەندىسىگە ئايلانغان. ئۇ ناخشا ئېيتىشتىن سىرت ئۆزى قوشاق توقۇپ ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇش ئىقتىدارىغىمۇ ئىگە

دۇتار، سۇناي، نەي، داپ قاتارلىق سازلار بىلەن مۇقاملارنى ئورۇنداشنى ئۆگەنگەن. ئۇ پېشقەدەم مۇقام ئۇستازلىرىنىڭ سەنئەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، تىرىشىپ ئۆگىنىپ مەشىق قىلىش جەريانىدا، چەبىيات، مۇشاۋىرەك، يەك (راك)، پەنجىگاھ (چاگانەم)، ناۋا، بايات، ئەجەم قاتارلىق مۇقاملارنى خېلى مۇكەممەل ئىگىلىپ ئۆزلەشتۈرۈۋالغان.

ئەينى زاماندا ئۇ كاتتا باي ۋە چىرىنىڭ بېگى بولغاندىمۇ، ئەلنەغمە ۋە مۇقامچىلىقنى قىزغىن سۆيۈپ ۋە ئۇنىڭغا ئىشتىياق باغلاپ، بىر ئۆمۈر مۇقامچىلىقنى ئۆزىنىڭ مۇھىم بىر كەسپى قىلغان ھەمدە ھەر قايسى جايلاردا ئۆتكۈزۈلگەن ئەلنەغمە سورۇنلىرىدا ساتار ۋە بەزىدە سۇناي بىلەن مۇقام ئورۇنداپ، ئەل-جامائەت ئوتتۇرىسىدا داڭ چىقارغان.

چىرا ناھىيىسىدىكى مۇقامچىلاردىن 73 ياشلىق نۇرمۇھەممەت خوجا بىلەن 88 ياشلىق مەتسايم مەتسەيدى قاتارلىق پېشقەدەملەرنىڭ دەلىللىشىچە، كېرىم بەگ 12 مۇقامنىڭ چوڭ نەغمە، داستان، مەشرەپلىرىنى ئۆز سىستېمىسى ۋە ئۆز تەرتىپى، رېتىمى بويىچە تولۇق ئىپتىلايدىغان نوپۇزلۇق مۇقامچى بولۇش بىلەن، مۇقام ئېيتىش سورۇنلىرىدا باشقا ئەلنەغمىچىلەرگە باشلامچىلىق قىلغان. مۇقامنى بۇزۇپ ئېيتىدىغان ياكى خالىغانچە ئۆزگەرتىدىغان ئەھۋاللارنى كۆرگەن ھامان ئۇنىڭغا دەرھال تۈزىتىش بەرگەن، ئۈلگە كۆرسەتكەن ۋە ئۇنىڭ كلاسسىكىلىق خۇسۇسىيىتىنى ساقلاشقا تۆھپە قوشقان.

ئاتاقلىق مۇقامچى كېرىم بەگ ئۆزىنىڭ يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقتىنى ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى ئېيتىش ۋە ئۇنى تارقىتىش بىلەن ئۆتكۈزگەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە، مۇشۇ جەرياندا ئۆزىنىڭ ئۈچ پەرزەنتىنى مۇقامچى قىلىپ يېتىشتۈرگەندىن باشقا يەنە يۈنۈس ساتارچى، مۇھەممەت ئىبراھىم تەمبۇرچى قاتارلىق زور بىر تۈركۈم مۇقامچىلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن. ئۇ 1936-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۆلمەس مۇقامچى — سۇلايمان قالۇن

دىيارىمىزدا ياشاپ ئۆتكەن مۇقام پېشۋالىرىدىن 1957-يىلى 12

چالدىغان، ئۇنىڭغا خەلق ۋە ئۆزىنىڭ دەرد-ئەلەملىرىنى سىغدۇرۇپ مۇقامنىڭ سېھرىي كۈچىنى كۆرسىتىلەيدىغان مۇقامچى ئىدى. شۇنداقلا تېكىست تاللاشقا بەكلا ئەھمىيەت بېرىتتى.

شاھ ساۋۇت تۆت ئوغۇل، ئىككى قىز پەرزەنت كۆرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى مۇقامچىلىق، سېركىچىلىك، قورچاق ئويۇنى (ئۇيغۇرلاردا قورچاق ئويۇنى بىلەن رىۋايەتلەر، تارىخى ۋە قەلەر، كۈلكىلىك ئىشلار، ھەر خىل ئىتوتلار ئوينىلاتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن قالغان قورچاق تىياتىرچىلىقى، قورچاق ئويا ئويۇنى قاتارلىقلار يېقىنقى يېرىم ئەسىر مابەينىدە ۋارىسلىق قىلىدىغان ئادەم بولمىغانلىقتىن ئۈزۈلۈپ قالغان)، تاكا («تېكە ئويۇنى» بولسا كېرەك — مۇھەررىر) ئويۇنى قاتارلىقلار بىلەن شۇغۇللانغان خەلق سەنئەتكارى ئىدى. شاھ ساۋۇت 1930-يىللاردا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئەيسا نەغمىچى

ئەيسا نەغمىچى 1884-يىلى گۇما ناھىيە سانجۇ يېزىسىنىڭ سىستىمە مەھەللىسىدە تۇغۇلغان، 13 يېشىدىن باشلاپ شۇ يەردىكى پېشقەدەم نەغمىچىلەرنى ئۇستاز تۇتۇپ ساتار چېلىش، نەغمە قىلىشنى ئۆگەنگەن. ياشلىق مەزگىللىرىدە توي مەرىكە-مەشرەپلەردە نەغمە قىلىپ، بارا-بارا دالقا چىقارغان. ئۇ ساتارنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن چالدىغان كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ يېقىملىق، ياغراق ئاۋازى ساتاردىن ياغرىغان ساداغا بەكمۇ ماس كەلگەچكە، كىشىلەرنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلغان. پەنجىگاھ، ئۆزھال، ناۋا مۇقاملىرىنى ۋە سانجۇ ئاھاڭلىرىنى ئىنتايىن تەسىرلىك، يېقىملىق ئورۇنلايدىغانلىقى سەۋەبلىك ئەل ئارىسىدا يۇقىرى ھۆرمەتكە ئائىل بولغان. ئۇ 1957-يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن.

كېرىم بەگ

كېرىم بەگ ئەسلىدە كېرىيە ناھىيىسىنىڭ قالدۇن ئۆستەڭ بويى مەھەللىسىدە 1886-يىلى تۇغۇلغان بولۇپ، بالىلىق چېغىدىلا ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن چىرا ناھىيىسىگە كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان. كېرىم بەگ بالىلىق چېغىدىلا ساتار، تەمبۇر،

قاراقاش ناھىيىلىرىنى ئارىلاپ، يەرلىك مۇقام پېشۋالىرى بىلەن تونۇشۇپ، مۇقام ئۆگىنىشكە كېرىشىدۇ. كېيىن يەكەن، قەشقەرلەرگىچە بېرىپ سەيلە-ساياھەت قىلغاچ، ئۇ يەرلەردىكى ئاتاقلىق مۇقام ئۇستازلىرىنى زىيارەت قىلىدۇ. 1931-يىلى باھار ئايلىرىنىڭ بىرىدە، يەكەنگە بېرىپ بىر قونالغۇغا چۈشكەن سۇلايمان ئاخۇن ئاكا، ئاخشىنى تاماقتىن كېيىن ياتاقداشلىرىغا قالدۇن بىلەن مۇقام ئېيتىپ بېرىدۇ. مۇقام باشلىنىپ ئاخىرلاشقۇچە ياتاق ئۆيىنىڭ ئىچى-تېشى ئادەمگە تولۇپ كېتىدۇ. ئارىدىن بىر كىشى سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنىڭ ئىسمى-شەرىپىنى، يۇرتىنى سوراپ كۆپچىلىك نامىدىن بارىكالا ئېيتقاندىن كېيىن شۇ كۈننىڭ ئەتىسى يەكەن شەھەر ئىچىدىكى ھەرەم باغ دېگەن يەردە ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپكە تەكلىپ قىلىدۇ ھەم بۇ كىشى ئەتىسى ئەتىگەن كېلىپ، سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنى ھەمراھلىرى بىلەن مەشرەپ بولىدىغان باغقا باشلاپ بارىدۇ. مەشرەپ باشلىنىپ مەشھۇر مۇقامچى تۇردى ئاخۇن ئاكا ئىككى سائەتكە يېقىن مۇقام ئېيتىدۇ. تۇردى ئاخۇن ئاكا بۇ چاغدا تېخى سۇلايمان ئاخۇن ئاكا بىلەن تونۇشمايتتى، سۇلايمان ئاخۇننىڭ بۇ سورۇنغا كەلگەنلىكىنى تېخىمۇ بىلمەيتتى. تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ مۇقامى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، دەم ئېلىپ يەنە بىر مۇقامنى باشلىغۇچە ئارىلىقتا سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنى باشلاپ كەلگەن كىشى ئورنىدىن تۇرۇپ: «تۇردى ئاخۇن ئاكا دەپمىنى ئېلىپ بولغۇچە، خوتەندىن چىققان مېھمان سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنىڭ بىرەر مۇقام ئېيتىپ بېرىشىنى تەكلىپ قىلىمىز!» دەپ ئۈنلۈك جاكارلايدۇ. سورۇن ئەھلى چاۋاك چېلىشىپ قارشى ئالدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشىدۇ. سۇلايمان ئاخۇن سورۇنغا چۈشۈپ، قالدۇننى يۇقىرىراق ئاۋازدا تەڭشەپ مۇشاۋىرەك مۇقامىنى باشلايدۇ... مۇقام ئاخىرلاشقاندا تۇردى ئاخۇن ئاكا ئىتتىكلا ئورنىدىن تۇرۇپ سۇلايمان ئاخۇن بىلەن قول ئېلىشىپ تۇرۇپ: «مەن ئۆزلىرىنى تونۇمىغاندىن كېيىن ئالدىلىرىدا ئەدەپسىزلىك قىپتىمەن، ئەپۇ قىلغايلا، قالدۇن بىلەن ساتار بىر-بىرىگە گۆش بىلەن ياغدەك كېلىشىدىغان سازلاردۇر. بىرىمىز خوتەندە، بىرىمىز يەكەندە بولغاچقا، ئارىلىق يىراق ئۇچرىشالمايمىز، بۇ قېتىم خوتەندىن كەلگەن مېھمانلارنىڭ ئۈزۈنراق تۇرۇپ بېرىشىنى ھەم بۇنىڭدىن كېيىنمۇ داۋاملىق كېلىپ تۇرۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز» دەيدۇ. سۇلايمان ئاخۇن ئاكىمۇ: «ھەر بىرلىرىنىڭمۇ خوتەن تەرەپلەرگە بېرىپ كېلىشلىرىنى تەكلىپ قىلىمىز» دەپ جاۋاب

مۇقامنى لېنتىغا ئالدۇرۇشتەك تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە شەرەپلىك ئىشقا ئىشتىراك قىلغان «سۇلايمان ئاخۇن قالۇن» ئاتلىق بىر ئۇستاز بار. سۇلايمان ئاخۇن 1891-يىلى چىرا ناھىيىسىنىڭ چىرا يېزا چوڭ كۆل كەنتىدە ئاخۇن خوجىكام ئىسىملىك ناخشا-سازغا ئامراق دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ كىچىك چاغلىرىدىن باشلاپلا ناخشا-سازغا ھەۋەس قىلىپ، ئاتىسىنىڭ كەينىدىن يۈرۈپ داپ چېلىش، دۇتار، ساز چېلىشنى ئۆگىنىۋالدى. كېيىن دىنىي مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇپ ساۋادىنى چىقىردى. دىنىي مەكتەپتىكى ئوقۇشىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، يەنە بۇرۇنقى ھەۋىسى بويىچە ناخشا-ساز ئۆگىنىشكە كىرىشىپ، يىراق-يېقىندا ئويۇشتۇرۇلغان ئەلنەغمە سورۇنلىرىغا دائىم بارىدۇ ھەم شۇ چاغلاردا يۇرت ئىچىدە ئەلنەغمىچىلىكتە داڭ چىقارغان كېرىم بەگ قاتارلىق سازەندىلەر بىلەن تونۇشۇپ، ئۇلاردىن خېلى كۆپ ناخشا ۋە ئاھاڭلارنى ئۆگىنىۋالدى. ئەنە شۇنداق توسۇپ بولماس قىزغىنلىقى بىلەن تىرىشىپ ئۆگىنىپ، سازەندىچىلىكتە كۈندىن-كۈنگە كۆزگە كۆرۈنۈۋاتقان ياش سۇلايمان ئاخۇن بىر كۈنى يۇرتتىكى توختى بەگنىڭ ھويلىسىدا ئويۇشتۇرۇلغان مەشرەپكە داخىل بولىدۇ. بۇ سورۇندا شۇ چاغلاردا چىرا، كېرىيە تەۋەسىدە مۇقامچىلىقتا شۆھرەت قازانغان مەتىياز ئاخۇن دېگەن كىشى ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، سورۇندا بۇ كىشى قالۇن ھەم ساتار بىلەن بىر قانچە مۇقام ئاھاڭلىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ چېلىپ، سورۇن ئەھلىنى ھاياجانغا سالدى. يېڭىدىن-يېڭى مۇقام-نەغمىلەرنى ئاڭلاپ قاتتىق تەسسىرلەنگەن سۇلايمان ئاخۇن مەتىياز ئاخۇندىن ئۆزىنى شاگىرتلىققا ئېلىشنى ئۆتۈندۈ ھەم ئۇ كىشىگە ئەگىشىپ كېرىيەگە بېرىپ ئۇ يەردە ئۈچ يىل تۇرۇپ نۇقتىلىق ھالدا قالۇن چېلىشنى ئۆگىنىدۇ.

ئۇ 1921-يىلى چىرىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يۇرتتىكى ئەلنەغمىچىلەردىن يۈنۈس ئاخۇن ساتارچى، يۈسۈپ ئاخۇن داپچى، نۇرۇللا قارى قاتارلىقلارنى يېتەكلەپ، بىر گۇرۇپپا بولۇپ ئويۇشۇپ، يۇرت ئىچىدە مۇقام-ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. سۇلايمان ئاخۇن ئاكا قالۇن بىلەن مۇقام ئورۇنلاشتىكى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبى ۋە ماھىرىلىقى بىلەن شۇ چاغلاردىن تارتىپ ئەل ئىچىدە «سۇلايمان قالۇن» دەپ نام ئالدى. 1930-يىللارنىڭ باشلىرىدا سۇلايمان ئاخۇن ئاكا مۇقامچىلىق ماھارىتىنى يەنىمۇ ئۆستۈرۈش، 12 مۇقامنى تېخىمۇ تولۇق ھەم پىششىق ئىگىلەش مەقسىتىدە يۇرتتىن چىقىپ، خوتەن،

مۇقام-ئەلنەغمىلەرنىڭ قېلىپلىنىشىغا، خەلق ئارىسىغا تارقىلىشىغا، شۇنداقلا بىر قانچە چالغۇچى، سازەندىلەرنىڭ يېتىشىپ چىقىشىغا تۆھپە قوشىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن سۇلايمان ئاخۇن ئاكا 1951-يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك ئىتتىپاق (ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» ئاساسىدا 1950-يىلى 6-ئايدا «شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقى» دەپ ئۆزگەرتىپ قۇرۇلغان ئىتتىپاق بولۇپ، ھەر قايسى ۋىلايەتلەردە «ۋىلايەتلىك ئىتتىپاق» نامىدا ئىش يۈرگۈزەتتى) نىڭ قارىمىقىدىكى سەنئەت ئۆمىكىگە قوبۇل قىلىنىدۇ. ئۇ بۇ ئۆمەكتە نۇقتىلىق ھالدا چالغۇچىلارنىڭ مىللىي مۇزىكىلارنى ئۆگىنىش ۋە ئورۇنلىشىغا يېتەكچىلىك قىلىش ئىشىنى تۇتۇپ، ئۇنتۇلۇشقا يۈزلەنگەن خەلق ئاھاڭلىرىنىڭ قايتىدىن ھاياتىي كۈچىنى تېپىشىغا ئاساس سالدى.

1952-يىلى شىنجاڭ بويىچە قەشقەردە تۇنجى قېتىملىق سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزۈلگەندە، سۇلايمان ئاخۇن ئاكا خوتەن سەنئەتچىلىرى تەركىبىدە بۇ كۆرەككە قاتنىشىپ خوتەن سەنئەت ئۆمىكى تەييارلىغان، قاراقاشنىڭ شاخلىق يېزىسىدىكى فېئوداللار ئائىلىسىنىڭ دېھقانلار ئۈستىدىن ئېكسپلاتاتسىيە يۈرگۈزۈشى پاش قىلىنغان «يىمىرىلگەن قۇللۇق» دراممىسىدا فېئودال مەمىلىخان خوجىغا ۋاكالىتەن ئىش يۈرگۈزىدىغان خوجىدارنىڭ رولىنى ئېلىپ چىقىدۇ. بۇ دراما شۇ كۆرەكتە شىنجاڭ بويىچە 2-دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئىرىشىدۇ. سۇلايمان ئاخۇن ئاكا يەنە بۇ كۆرەكتە قالدۇن بىلەن مۇقام ئورۇنلاپ مۇكاپاتلىنىدۇ. 1953-يىلى شىنجاڭ بويىچە ئۈرۈمچىدە چوڭ كۆلەملىك ئەدەبىيات-سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزۈلگەندە، تەشكىل سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنى خوتەن سەنئەتچىلىرىگە مۇزىكا يېتەكچىسى قىلىپ بەلگىلەپ، كۆرەككە قاتنىشىدىغان سۇلايمان ئاخۇن ئاكا باشچىلىقىدىكى 28 كىشىنى شۇ چاغدا ۋىلايەت بويىچە ۋالىي مەھكىمىسىدىلا بار بولغان ئىككى گاز ماشىنىنىڭ بىرىدە ئۈرۈمچىگە يولغا سالدى. سۇلايمان ئاخۇن ئاكا بۇ قېتىمقى كۆرەك تەييارلىقى ئۈچۈن مۇزىكانتلارنى تەربىيەلەشتە ھېرىپ-چارچىغىنىنى ئۇنتۇپ، كىچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ ئىشلەيدۇ. مۇزىكانتلارغا راك مۇقامىنىڭ تەزە مەرغۇلىنى ئومۇمىي مۇزىكا قىلىپ ئۆگىتىدۇ. ئۈرۈمچىگە بېرىش جەريانىدىكى توققۇز كۈنلۈك سەپەردە ماشىنا ئۈستىدىمۇ مۇزىكانتلارنى ئېغىزدا مەشىق قىلىشقا ئۈندەپ ھەم ئۆزى باشلاپ، تەييارلىغان مۇزىكا ئاھاڭلىرىنىڭ ساپلىقىنى ساقلاپ، يۇقىرى

قايتۇرىدۇ.

مۇشۇ قېتىمقى ئۇچرىشىشتىن كېيىن سەنئەتخۇمار يەكەن خەلقى سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنىڭ يەكەندە ئۇزۇنراق تۇرۇپ بېرىشىنى تەلەپ قىلىشىدۇ ھەم ئۆيمۇئۆي تەكلىپ قىلىشىپ مۇقام ئېيتقۇزىدۇ. بىرەر ئايچە ۋاقىتتىن كېيىن سۇلايمان ئاخۇن ئاكا يەكەندىكى ئاشىنالىرىغا ئۆزرە ئېيتىپ، خوتەنگە قايتىشقا تەييارلىنىدۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ خوتەنچە ئۇسلۇبتىكى مۇقام-نەغمىلىرىگە ئېچىكىپ قالغان يەكەن خەلقى سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنى ئۇزۇنراق تۇتۇپ قىلىش ئۈچۈن مەسلىھەتلىشىپ، سۇلايمان ئاخۇن ئاكىغا ھەنپەخان ئىسىملىك بىر ئايالنى نىكاھلاپ قويۇشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سۇلايمان ئاخۇن ئاكا يەكەندە ئون يەتتە ئاي تۇرۇپ قالىدۇ. بۇ جەرياندا كۆپ قېتىم تۇردى ئاخۇن ئاكا بىلەن بىللە سورۇنلاردا مۇقام ئېيتىدۇ. ئۆزئارا سىردىشىپ مۇقام ھەققىدە پىكىر ئالماشتۇرىدۇ، بىر-بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىش، ئۆزئارا ئۆگىنىش ئاساسىدا ھەمكارلىق ئورنىتىپ، مۇقامنىڭ كەم جايلىرىنى تولۇقلاپ رەتكە سالىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن سۇلايمان ئاخۇن ئاكا قەشقەر، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردا بولۇپ، شۇ چاغلاردا يېڭىدىن تارقىلىۋاتقان «مۈشكۈلات»، «خارەزىم»، «ئەجەم» قاتارلىق يىرىك مۇزىكىلارنى ئۆگىنىپ، ئۆز يۇرتىغا قايتىدۇ. 1939-يىلىغىچە چىرا تەۋەسىدە مۇقام-نەغمىچىلىكىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن سۇلايمان ئاخۇن ئاكا، شۇ يىلى ناھىيىدە قۇرۇلغان ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تەركىبىدە تەشكىل قىلىنغان سانايىنەفەسەنىڭ مۇزىكا ئۇستازلىقىغا تەكلىپ قىلىنىدۇ. ئۇ بۇ ئۆمەكتە باشلاپ چالغۇچى مۇزىكا يېتەكچىسى بولۇپ ئىشلەپ، ئۆمەكتىكى ياش مۇزىكىتلارنىڭ مۇقام ئاھاڭلىرى ۋە خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرىنى پىششىق ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشىغا ياردەم بېرىش بىلەن بىللە، ئۆمەك تەركىبىدە چەت يېزا-قىشلاقلارغىچە بېرىپ ماھارەت كۆرسىتىپ، خەلقنىڭ مۇقام-نەغمە نومۇرلىرىغا بولغان تەشنىالىقىنى قاندۇرىدۇ.

1941-يىلى ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارنىقىدىكى دارىلئىتتام مەكتىپىدە بىر مەزگىللىك مۇزىكا كۇرسى ئېچىلىپ، مۇزىكا ھەۋەسكارلىرى تەربىيىلىگەندە، سۇلايمان ئاخۇن ئاكا بۇ كۇرستىكى مۇزىكا ھەۋەسكارلىرىغا يېتەكچى بولۇپ، مۇقام ئاھاڭلىرى ۋە خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرىنى ئۆگىتىدۇ. شۇ يوسۇندا 1947-يىلىغىچە سانايىنەفەسەدە ئىشلەپ، ئاز بولمىغان

ئۈچۈن، شۇنداقلا بۇ ساھەدە ئىقتىدارلىق شاگىرتلارنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ، سالامەتلىكىنىڭ ياخشى بولالماسلىقى سەۋەبىدىن، شۇ يىلى قەشقەردىن خوتەن ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىگە يۆتكىلىپ كېلىدۇ.

سۇلايمان ئاخۇن ئاكا مەيلى ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى كەمبەغەلچىلىكتە ئۆتكەن ھاياتىدا بولسۇن، مەيلى ئازادلىقتىن كېيىنكى بىر قەدەر ئەۋزەل شارائىتلارغا ئېرىشكەن چاغلىرىدا بولسۇن، خەلق مۇقامىدىن ئىبارەت بۇ قىممەتلىك مۇزىكا مۇراسىمغا چوڭقۇر مۇھەببەت باغلاپ ۋە ھەقىقىي ۋارىسلىق قىلىپ، مۇقامنى ئۆزى مۇكەممەل ئۆگىنىش ۋە شاگىرتلارغا ئۆگىتىش، خەلق ئارىسىغا تارقىتىش يولىدا كېرىيىدىن يەكەن، قەشقەرلەرگىچە جاپا-مۇشەققەتلىك يوللارنى بېسىپ بېرىپ، ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇرغان. ئۇ قالۇن چېلىپ مۇقام ئېيتىشتا ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب يېتىلدۈرۈپ، مۇقامنىڭ ئەڭ نازۇك ھەم مۇرەككەپ ئاھاڭلىرىنىمۇ قالۇنى بىلەن بىمالال چېلىپ ۋە خۇشخوي ئاۋاز بىلەن ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئېيتىپ، كىشىلەرنىڭ چوڭقۇر ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. شۇ چاغلاردىكى ئەھۋاللارنى بىر قەدەر پىششىق بىلىدىغان كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، سۇلايمان ئاخۇن ئاكا شۇ مەزگىللەردە شىنجاڭ بويىچە نامى ئاتالغان ئۈچ نەپەر مۇقامچىنىڭ بىرى سانالغان. باشقا ئىككى كىشى قەشقەردىن مۇقام ئۈستازى تۇرداخۇن ئاكا بىلەن غۇلجىدىن روزى تەمبۇر ئىدى.

ئەينى ۋاقىتتا مۇقامنى رەتلەپ لېنتىغا ئالدۇرۇشتا تەشەببۇسكار بولۇپ، ھەر جەھەتتىن ئىمكانىيەت ھازىرلاپ بەرگەن يولداش سەيپىدىن ئەزىزنىڭ 12 مۇقامنى زامانىمىزغا يەتكۈزۈپ بېرىشتە، سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنىڭ تۆھپىسىنى تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ تۆھپىسىدىن تۆۋەن مۆلچەرلىگىلى بولمايدىغانلىقىنى تەكىتلىگەنلىكى بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. 1951-يىلى ئۈرۈمچىدە پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىشى، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ يېقىندىن كۆڭۈل بۆلۈپ، شارائىت ھازىرلاپ بېرىشى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەنئەت مۆجىزىسى بولغان 12 مۇقامنى قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىك لېنتىغا ئېلىپ توپلاپ - رەتلەش خىزمىتى باشلىنىپ، دەسلەپكى قەدەمدە لېنتىغا ئېلىش، توپلاش، رەتلەشتىن تارتىپ، نوتىغا ئېلىش، مۇقامغا دائىر مەسىلىلەرنى كەڭ دائىرىلىك تەكشۈرۈش ۋە 12 مۇقام نوتا توپلىمىنى نەشر قىلىشقا

سەۋىيىدە ئورۇنلىنىشى ئۈچۈن پۇختا تەييارلىق كۆرىدۇ. كۆرەكتە خوتەن سەنئەتچىلىرى مۇزىكا ئورۇنلاپ، 1-دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشىدۇ. سۇلايمان ئاخۇن ئاكىمۇ قالۇن بىلەن مۇقام ئورۇنلاپ، «مۇنەۋۋەر قالۇن چالغۇچى» بولۇپ مۇكاپات ئالىدۇ. كۆرەك ئاخىرىدا ئۇ شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ تەكلىپى بىلەن قالۇن چېلىپ راك، مۇشاۋىرەك مۇقاملىرىنى ۋە بىر قانچە يەرلىك ناخشا-مۇزىكىلارنى ئورۇنلاپ لېنتىگە بىرىدۇ. مۇشۇ قېتىمدا لېنتىغا ئېلىنغان سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنىڭ ئورۇنلىشىدىكى «مۇشاۋىرەك مۇقامىنىڭ تەزە مەرغۇلى» ھازىرغىچە شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى تەرىپىدىن ئاڭلىتىلىپ كەلمەكتە.

ئۈرۈمچىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، تەشكىل سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنى خوتەندىن قەشقەرگە جەنۇبىي شىنجاڭ سەنئەت ئۆمىكىگە يۆتكەپ، ئاتاقلىق مۇقامچى تۇردى ئاخۇن بىلەن بىللە ئۆمەكنىڭ مۇزىكا ئۇستازلىقىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ تۇردى ئاخۇن، مۇقامچى روزى ھوشۇر، تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ چوڭ ئوغلى ھوشۇر ئاخۇن، تالىپ ئابدۇللا، سەمەت ئابدۇللا قاتارلىقلار بىلەن ھەمكارلىشىپ، بىر تەرەپتىن، مۇقامنى ۋە يەرلىك ئاھاڭلارنى رەتلەش، پىششىقلاش بىلەن مەشغۇل بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مۇقام مۇزىكىلىرى ئاساسىدا يېڭى سەنئەت نومۇرلىرىنى تەييارلاشقا كىرىشىپ، ئوشاق، راك مۇقاملىرىدىن پايدىلىنىپ، «قەشقەر سەنمى»، «راك مۇقام مەشرىپى» قاتارلىق چوڭ تىپتىكى سەنئەت نومۇرلىرىنى ئىشلەپ چىقىدۇ. ئۇلار يەنە ئۆمەكتىكى ئۈمىدلىك ياشلاردىن ئۆمەر ئېلى، تۇرسۇن چاڭچى، مەھمەت ھېيىت، تۇردى روزى قاتارلىقلارغا مۇقام ۋە خەلق ئاھاڭلىرىنى ئۆگىتىپ، بۇلارنىڭ ئۆز كەسپى بويىچە مۇكەممەل يېتىشىپ چىقىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. بۇ جەرياندا 1956-يىلى ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق ئەدەبىيات-سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىدۇ. كۆرەك جەريانىدا سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلغان مەشرەپ سورۇنىدا ماھارەت كۆرسىتىپ ئالاھىدە تەقدىرلىنىدۇ. كۆرەكتىن كېيىن يۇقىرىدىن ئۈرۈمچىدە ئېلىپ قېلىشنى ئۇقتۇرغاندا سالامەتلىكىنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى ئېيتىپ، تەكلىپنى سىلىق رەت قىلىپ قايتىپ كېلىدۇ. سۇلايمان ئاخۇن ئاكا جەنۇبىي شىنجاڭ سەنئەت ئۆمىكىدە 1957-يىلىغىچە ئىشلەپ، 12 مۇقام ۋە كۆپلىگەن يەرلىك خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرىنىڭ رەتلەنىشى، قېلىپلىشىشى

سەرپ قىلىپ، يېقىنغىچە خوتەننىڭ سەنئەت سەھنىسىدە جەۋلان قىلىپ كەلگەن پېشقەدەم سەنئەتكار نادىرخان، بالمانچى دىمىن ئىمىن قاتارلىقلارنى كۆڭۈل قويۇپ تەربىيەلەيدۇ. 1961-يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىدىن دەم ئېلىشقا چىقىپ، 1963-يىلى ئەتىيازدا ئېغىر يۈرەك كېسىلى بىلەن 72 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتدۇ. «تارىخ ئۇنى ئىگىلىگۈچىلەر ئۈچۈن مەخپىي ئەمەستۇر» دېگەنلىك ئىلگىرى ئۆتكەن ئۇستازلاردىن بىرى. بەختكە يارىشا، 1996-يىلى 9-ئايلاردا مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسى ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولماي كەلگەن «ئابۇ چەشمە» ۋە «مۇستەھزاد» تىن ئىبارەت ئىككى مۇھىم قىسمى بىلەن مۇقام ئالىمى ئاماننىساخان ئىجاد قىلغان «ئىشرەت ئەنگىز» مۇقامىنىڭ تېپىلغانلىقىنى تەنتەنە بىلەن دۇنياغا جاكارلىدى. كىشىنى ھاياجانغا سالدىغان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ سۆيۈنىمگەن ئادەم قالمايدى. كۆپ ئۆتمەي، بۇ قىممەتلىك ئۈچ گۆھەرنىڭ ئۇزۇندىن بىرى مۇشۇ ھەقتە ئىزدىنىپ يۈرگەن مۇقام ئىشقىۋازلىرىدىن ئابلىز شاكىر بىلەن خالىق ھاجىلارنىڭ چىۋەرلىك بىلەن بايقىشى ئارقىسىدا، قاسىم ئەلنەغمە، روزى ھوشۇر، سۇلايمان قالدۇن قاتارلىق مۇقام ئۇستازلىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئېلىۋېلىنغان ئۇنئالغۇ لېنتىلىرىدىن سۈزۈپ چىقىلغانلىقى مەلۇم بولدى. خەيرىيەت، تارىخ ئۆزى يېتىشتۈرگەن تۆھپىكارلارنى ئاخىرى يەنە ئەۋلادلىرىغا تونۇتتى. سۇلايمان ئاخۇن ئاكا بىر ئۆمۈر 12 مۇقامنى توپلاپ ئۆگىنىش، تارقىتىش ۋە مۇقام ۋارىسلىرىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش، شۇنداقلا يوقىلىشقا يۈزلەنگەن قەدىمىي ئۇيغۇر چالغۇسى بولغان قالدۇننى بىر ئۆمۈر چېلىپ دەۋرىمىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەنلىكىدەك ئۆلمەس ئەمگەكلىرى بىلەن، تارىخىمىزدىكى پەخىرلىك مۇقام ئۇستازلىرى قاتارىدا مۇقام قامۇسىدىن تېگىشلىك ئورۇن ئالغۇسى!

ئەخلىت ئاخۇن تەمبۇر

ئەخلىت ئاخۇن تەمبۇر 1895-يىلى گۇما ناھىيىسىنىڭ قوشتاغ يېزا قىشلاق ئالدى مەھەللىسىدە سازەندە ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، دەسلەپكى ساۋاتىنى دىنىي مەكتەپتە چىقارغان. ئۇنىڭ دادىسى ئەينى دەۋردە خېلىلا كۆزگە كۆرۈنگەن مۇقامچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ

تەييارلاشقىچە بولغان خىزمەتلەر 1958-يىللىرىغىچە داۋاملىشىدۇ. بۇ جەرياندا ئاتاقلىق مۇزىكىشۇناس ۋەن تۇڭشۇ باشچىلىقىدىكى «12 مۇقامنى رەتلەش خىزمىتى گۇرۇپپىسى» 1957-يىلى 8-ئايدا «12 مۇقامنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى، تارقىلىشىنى، ئېقىمىنى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇشى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، مۇقام ئوقۇلىدىغان سورۇنلارنى ۋە ئۇنىڭ شەكلى قاتارلىق ئەھۋاللارنى ئىگىلەش ئۈچۈن» جەنۇبىي شىنجاڭغا كېلىدۇ. ۋەن تۇڭشۇنىڭ شۇ چاغدا قالدۇرغان تۆۋەندىكى خاتىرىسىدىن بىز سۇلايمان ئاخۇن ئاكىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ ئەينى ۋاقىتتا خوتەن رايونىدا 12 مۇقامنى پىششىق بىلىدىغان يېتىلگەن مۇقام ئۇستازى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز: «(1957-يىلى) 8-ئاينىڭ 26-كۈنى بىز قاتناش-ترانسپورت ئىدارىسىنىڭ ئۇزۇن يوللۇق ئاپتوبۇسىغا ئولتۇرۇپ، (قەشقەردىن) خوتەنگە يولغا چىقىپ، 27-كۈنى خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكوم بىلەن مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ قىزغىن كۈتۈپلىشىغا مۇيەسسەر بولدۇق. ئۇلار بىزنى مېھمانخانغا ئورۇنلاشتۇردى. مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ 2-قەۋىتىدىن ئىككى ئېغىز چوڭ ئۆيىنى بوشىتىپ، تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىنىڭ خىزمەت قىلىدىغان ئىشخانىسى قىلىپ بەردى. بىز خوتەندىكى داڭلىق خەلق سازەندىلىرىدىن سۇلايمان ئاخۇن، سايىم ئاخۇن، تۇرسۇن ئاخۇن، كېرىمىدىكى كېرىم موللا، چىرىدىكى يۈنۈس ساتارچى، يۈسۈپ داپچى (كېيىنكى ئىككى كىشى سۇلايمان ئاخۇننىڭ بىرلىكتە مۇقام ئوقۇيدىغان ھەمجۆرلىرى — مۇئەللىپ) قاتارلىقلارنى تەكلىپ قىلىپ، سۆھبەت-مۇھاكىمە ئېلىپ باردۇق. سۆھبەت داۋامىدا خوتەندىكى مۇقامنىڭ يەنىلا قەدىمىي چوڭ كۆي شەكلىنى ساقلاپ قالغانلىقىنى، بەلكى ئەينى ۋاقىتتا پەقەت سۇلايمان ئاخۇن بوۋاينىڭلا بىر قەدەر تولۇق ئوقۇيالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ...» كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، سۇلايمان ئاخۇن ئاكا مۇقاملارنى ئەسلىگە سادىق ھالدا قەدىمىي پۇرىقىنى ساقلاپ، تولۇق ھەم پىششىق ئىگىلىگەن بولۇپ، ئۇ شۇ قېتىمدا ئۆزى ئىگىلىگەن مۇقاملارنى ئۆزى قالۇن چېلىپ، ھەمجۆرلىرى يۈنۈس ئاخۇن بىلەن يۈسۈپ ئاخۇننىڭ ساتار بىلەن داپتا چۆر بولۇشىدا لېنتىغا تولۇق ئوقۇپ بېرىدۇ. سۇلايمان ئاخۇن ئاكا خوتەن ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىدە ئىشلەش جەريانىدا، سالامەتلىكىنىڭ بارغانچە ناچارلىشىپ كېتىشى سەۋەبلىك ئاخىرقى ئۆمرىنى شاگىرت، ئىمزا باسار يېتىشتۈرۈشكە

ئالغاندا، ئۆزىنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك يېقىن دوستى ساتارنى ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ ماڭغان. ئۇ چەت ئەلگە بېرىش-قايتىش جەريانىدا ھەرەبىستان، پاكىستان، كەشمىر قاتارلىق جايلاردا زىيارەتتە بولۇپ، چەت ئەل مېھمانخانىلىرىدا تەكلىپ بىلەن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى جانلىق ئورۇنداپ، چەت ئەللىكلەرنىڭ قىزغىن ئالقىش، ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان.

چەت ئەللىكلەر ئۇيغۇر قىزى ئايىمخان ھاجىنىڭ ناخشا-مۇزىكا، ئۇسسۇل، مۇقام سەنئىتىگە مەپتۇن بولۇپ، ئۇنىڭ چەت ئەلدە قېلىپ قېلىشىنى نەچچە قېتىم تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، ئايىمخان ھاجى ئۆزىنىڭ كىنىدىك قېنى تۆكۈلگەن ئانا يۇرتى ۋە قېرىنداشلىرىنى سېغىنىپ قايىتىپ كەلگەن.

ئايىمخان ھاجى ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى مۇقام، ئەلنەغمە سەنئىتىگە بېغىشلاپ، 1964-يىلى قاراقاشتا ۋاپات بولغان.

ئەيسا تۇران

ماھارەتلىك چالغۇچى، خۇش ئاۋاز ئېيتقۇچى ئەيسا تۇران 1917-يىلى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ لەڭگەر يېزا بازىرىدا تۇغۇلغان. دىنىي ۋە پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ ساۋادىنى چىقارغان. كىچىكىدىن باشلاپ مەھەللە ئولتۇرۇشلىرى، نەغمە-مەشرەپلەرگە قاتنىشىپ ناخشا-مۇزىكىغا بولغان قىزىقىشىنى يېتىلدۈرگەن. 15 يېشىدىن باشلاپ نەغمە-مەشرەپ سورۇنلىرىغا بېرىپ تەڭكەش قىلغۇچى بولغان. ئۇزۇن يىللىق ئوتتەك ئىشتىياق، جاپالىق تىرىشچانلىق ۋە بوشاشماي مەشىق قىلىش ئارقىلىق سۇناي، بالىمان، راۋاب، تەمبۇر، دۇتار قاتارلىق كۆپ خىل سازلارنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ چالالايدىغان بولغان. بولۇپمۇ ئۇنىڭ يۇقىرى ماھارەت بىلەن سۇناي، بالىمان چېلىپ ناغرىغا تەڭكەش قىلىپ ئورۇنلىغان كۆپلىگەن كۈي-ئاھاڭلىرى ھېيت-بايرام، توي-تۆكۈنلەرنى ئالاھىدە قىزىقتان. ئۇنىڭ نامىمۇ ئەل ئارىسىدا مەشھۇر بولغان.

ئۇنىڭ سەنئەت تالانتى مۇقام ئورۇنلاش بىلەن تېخىمۇ جانلانغان. ئۇ، ئۇيغۇر 12 مۇقامىنى ئۆگىنىش، ئورۇنلاشقا ئالاھىدە ئىشتىياق باغلاپ، مۇشاۋىرەك، ئۆزھال، چەبىيات قاتارلىق مۇقاملارنى مۇكەممەل ئورۇندىغاندىن سىرت، باشقا مۇقاملاردىن نادر ئاھاڭلارنى

ئەتىۋارلىق ئوغلىنى ئۆزىنىڭ ۋارىسى قىلىپ تەربىيەلەش مەقسىتىدە ۋاقىت تاپقان ھامان ئۇنى ئەگەشتۈرۈپ مۇقام-مەشرەپ سورۇنلىرىغا قاتناشتۇرۇپ ۋە بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلىپ، ئۇنىڭدا مۇقام-مەشرەپلەرگە بولغان دەسلەپكى قىزىقىشىنى شەكىللەندۈرگەن. 13 ياشقا كىرگىچە «12 مۇقام» نىڭ خېلى كۆپلىگەن تېكىستلىرى ھەم ئاھاڭ-ئۇدارلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىش بىلەن بىرگە، ئاتىسىنىڭ ئۆگىتىشى ئارقىلىق 12 مۇقامنىڭ بىر قىسىم ناخشا ۋە مەرغۇللىرىنى پەدىگە كەلتۈرۈپ چېلىشنى ئۆگىنىۋالغان. ئۇ تازا يېتىلىۋاتقان كۈنلەردە ئاتىسى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئاتىسىنىڭ ئارزۇسىنى قەلبىگە پۈككەن ئەخەت ئاخۇن، مۇقام سەنئىتىگە بولغان ئوتتەك ئىشتىياقى بىلەن جاپالىق تىرىشىش ئارقىلىق تەمبۇر چېلىشتا ۋايىغا يەتكەن. شۇ ئەتراپتىكى مۇقام-مەشرەپ سورۇنى ئۇنىڭسىز قىزىمايدىغان ھالەت شەكىللەنگەن. ئۇ خەلق سەنئىتىنى تېخىمۇ ھاياتى كۈچكە ئىگە قىلىشقا تۆھپە قوشقان. 1955-يىلى خوتەن ۋىلايىتىدە ئېچىلغان ئاپتونوم رايون قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلەش، كەمبەغەل دېھقانلار ئۇچرىشىش يىغىنىغا قاتناشقان، بىر مەھەل قوشتاغ يېزىلىق ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكىدە ئىشلىگەن. 1957-يىلى ئەتىيازدا ۋىلايەتتە ئېچىلغان ئىشتىن سىرتقى سەنئەت كۆرىكىدە «قارا قۇش ئۆسۈلى»، «قادىر مەۋلان» قاتارلىق نومۇرلارنى نەتىجىلىك ئورۇنلاپ شوھرەت قازانغان. 1973-يىلى 1-ئايدا ۋاپات بولغان.

ئايىمخان ھاجى

ئايىمخان ھاجى ئاغا (ئۆسۈلچى ئايال مەنىسىدە) قاراقاش بازار ئىچى تانايېشى مەھەللىسىدىكى مۇقامچى ھەمدۇللا ئاكىنىڭ ئائىلىسىدە 1898-يىلى تۇغۇلغان. ئۇ بالىلىق چېغىدىلا سەنئەتكە قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ، ئاتىسى ھەمدۇللا ئاكا بىلەن ئانىسى سويىخان دۇتارچى ۋە ئاكىسى مەشھۇر دارۋاز ھاشىم ھاجىلارنىڭ تەربىيىسى بىلەن دۇتار، تەمبۇر، ساتار، داپ، راۋاب قاتارلىق سازلارنى چېلىشنى ھەمدە مۇقاملارنى ئۆگىنىۋالغان. مۇقامچى ۋە ئۆسۈلچى ئايىمخان ھاجى ئاكىسى ھاشىم ھاجى دارۋاز بىلەن بىللە 1934-يىلى ھەج تاۋاب قىلغىلى ئەرەبىستانغا يول

ئورۇنلاش، خەلق ناخشىلىرىنى ئوقۇش، تەمبۇر، دۇتار، ساتار چېلىش ماھارىتىنى نامايان قىلىپ، خەلق ئىچىدە زور شۆھرەت قازانغان. 1956-يىلى ناھەق قارىلىنىپ خىزمەتتىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن قولىدىكى سازى بىلەن خەلقىمىزنىڭ مەنئىيىتىگە سەنئەتتىن ئوزۇق يەتكۈزۈشنى ئۈزۈپ قويمايغان. 1958-يىلى 6-ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق سەنئەتچىلىرى كۆرىكىگە قاتنىشىپ، ئۆز تالانتى ۋە سەنئەت ماھارىتىنى ئۈرۈمچى سەھنىلىرىدە نامايان قىلىپ زور ئالقىشقا ئېرىشكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن كۆپ قېتىم ۋىلايەت، ناھىيەدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئەتچىلىرى كۆرەكلىرىگە قاتنىشىپ، تەقدىرلەنگەن ۋە مۇكاپاتلانغان.

ئۇ، پۈتكۈل سەنئەت ھاياتىدا ئۇيغۇر 12 مۇقامىنى ئۆگىنىش، ئوقۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن بولۇپ، مۇشاۋىرەك، ئۆزھال، ئەجەم مۇقاملىرىنىڭ مۇقەددىمە، داستان، مەشرەپ، مەرغۇللىرىنى بىر قەدەر تولۇق ساقلاپ كەلگەن ھەم ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇنلىغان. باشقا مۇقاملارنىمۇ تاللاپ ئۆگەنگەن ۋە ئورۇنلىغان. ئۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا سەھنىدە «خوتەن سەنمى» دەپ ئاتالغان گۈزەل ئاھاڭلىق 11 يۈرۈش خەلق ناخشىسىنى بىردىنبىر ساقلاپ قالغۇچى ئىدى. ئۇ بىر قەدەر قەدىمىي بولغان، يوقىلىش گېردابىغا بېرىپ قالغان خەلق ناخشىلىرىنى قېزىپ، ئۆگىنىپ، ئوقۇپ دەۋرىمىزگە چە ئۇلاپ سەنئەت تارىخىمىز ئۈچۈن ئۆچمەس سەھىپىلەرنى قالدۇردى. ئۇنىڭ تالانتى ۋە ئەجرى پارتىيە ۋە قەدىرلىشىگە ئېرىشتى. 1992-يىلىنىڭ ئاخىرىدا مەدەنىيەت مىنىستىرلىقى ئۇنىڭغا «خەلق مۇقامچىسى» دېگەن شەرەپلىك نام ۋە گۇۋاھنامە بەردى ھەمدە مۇكاپاتلىدى.

مەڭلەشخان خەلق ناخشا-ئاھاڭلىرىغا، ئەلنەغمە-مەشرەپلىرىگە باي بولۇپ، مەلۇماتلارغا قارىغاندا 100 دىن ئارتۇق خەلق ناخشىلىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇنلىيالايدىكەن. ئۇ يېتىشتۈرگەن خەلق سازەندە-ناخشىچىلىرى تۈرلۈك سورۇنلاردا «مەڭلەشخان ئاچام ناخشىلىرى» دېگەن نام بىلەن ئۇنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن نادىر ناخشا-كۈيلىرىنى ئورۇنداپ ئالقىشلاشماقتا. خەلقىمىزنىڭ بۇ مەشھۇر سەنئەتكارى 1997-يىلى ئاپرېلدا 75 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئورۇنلاپ كەلگەن. ئۇ 1980-يىللاردا ئاپتونوم رايونلۇق مۇقام تەتقىقات ئورنى، مۇقام ئانسامبلىنىڭ ئۇيغۇر 12 مۇقامىنى توپلاش، رەتلەش، تولۇقلاش، تەتقىقات ئىشلىرىغا ئاكتىپ ئىشتىراك قىلىپ، مۇقام تەتقىقاتچىلىرىنىڭ يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشكەن. ئۇ يېزا تەشكىللىگەن ئويۇن قويۇش ئەترىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ سەنئەت-مۇزىكا يېتەكچىلىكىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ يەتتە نەپەر شاگىرت يېتىشتۈرۈپ، مىللىي سەنئىتىمىزنى ياراملىق ئىز باسارلارغا ئىگە قىلغان. ئەيسا تۇران ماھىر چالغۇچى بولۇپلا قالماي، خۇش ئاۋاز ئېيتقۇچى ۋە نەچچە سائەتلەپ ھارماي-چارچىماي ئۆزى چېلىپ، ئۆزى ئوقۇپ ئورۇنلىغۇچى خەلق سەنئەتكارى ئىدى، ئۇنىڭ دولقۇنلۇق، ساپ، ياغراق ئاۋازى كىشىگە ھۇزۇر ۋە زوق ئاتا قىلاتتى. ئۇ خەلق ناخشىلىرىنى كۆپ بىلەتتى ۋە تازا ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇنلايتتى. ئۇ ناخشا - مۇزىكا ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ «پارتىيە ھەققىدە»، «ئازاد زامان» قاتارلىق ناخشىلارنىڭ تېكىست ۋە ئاھاڭلىرىنى ئۆزى ئىجاد قىلغانىدى.

ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئەتچىلىرى كۆرىكىگە كۆپ قېتىم قاتنىشىپ تەقدىرلەنگەن خەلق سەنئەتكارى ئەيسا تۇران 1987-يىلى نويابىردا 70 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

مەڭلەشخان

داڭلىق خەلق سەنئەتكارى مەڭلەشخان ھاشىم 1922-يىلى مايدا كېرىيە بازىرىنىڭ ئۆستەڭ بويى رەستىسىدە تۇغۇلغان. 1931-يىلىدىن 1940-يىلىغىچە دىنىي ۋە پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان. 1943-يىلىغىچە باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچى بولغان. 1943-يىلىدىن 1949-يىلىغىچە خىزمەتتىن چېكىنىپ، جەمئىيەتتىكى خەلق سەنئەتكارلىرى بىلەن ئارىلىشىپ، مۇزىكا ۋە ناخشا ئۆگىنىپ، كېيىنكى سەنئەت ھاياتى ئۈچۈن ئاساس سالغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن مەڭلەشخان باشلانغۇچ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولغان، كېيىنچە ناھىيىلىك ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكىدە ئىشلىگەن. ئۇ مەكتەپ ۋە سەنئەت ئۆمىكىدە ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى

چىققان بۇ ئۇستاز سەنئەتكار 2002-يىلى 4-ئاينىڭ 19-كۈنى ئالەمدىن ئۆتكەن.

دىمىن ھاجى ئىمىن

خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرىنى ئۆگىنىش، ۋارىسلىق قىلىش، ئۆگىتىش ۋە ئەنئەنىۋى چالغۇ - ئەسۋابلارنى ئومۇملاشتۇرۇش جەھەتلەردە بىر ئۆمۈر يۈرەك قانلىرىنى سەرپ قىلغان پېشقەدەم سەنئەتكار دىمىن ھاجى ئىمىن 1924-يىلى خوتەن ناھىيىسىنىڭ باغچى بازىرىدا دۇنياغا كەلگەن.

ئۇنىڭ خەلق ناخشىلىرى ۋە ئەنئەنىۋى چالغۇلارغا ھەۋەس قىلىشى 1935-يىلىدىن 1938-يىلىغىچە ئەسكەر بولۇشتىن قېچىپ گۇما قارا تاغزى ۋە ئايدىڭكۆل جاڭگاللىرىدا باشقىلارنىڭ قوي-كالىلىرىنى بېقىش جەريانىدا نەي ئۆگىنىشتىن باشلانغان. بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدە يەتكۈچە غۇربەت چەككەن بۇ ئاۋاينىڭ ئوغلى 1940-يىلى خوتەن ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى دارىلبېتام مەكتەپكە (1-باشلانغۇچ مەكتەپكە) كىرىپ ئوقۇغان. 1940-يىلى 10-ئايدىن 1941-يىلى 6-ئايغىچە ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى مۇزىكا كۇرسىغا قاتنىشىپ، نەي چېلىش جەھەتتە تېزلا كۆزگە كۆرۈنۈپ، ۋىلايەتلىك سانابى نەفىسەنىڭ مۇزىكانتى بولغان. 1943-يىلىدىن 1955-يىلىغىچە سەنئەت يېتەكچىسى بولۇپ ئىشلەپ، چوڭ تىپتىكى تىياتىرلاردىن يالغۇز كىشىلىك ناخشىلارغىچە مۇزىكا ئورۇنلاش، نوتا ئىشلەش، جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت مۇسابىقىسىگە نومۇر تەييارلاش قاتارلىق جاپالىق ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق ئۆز تالانتىنى نامايەن قىلغان. 1957-يىلى مەدەنىيەت يۇرتىغا ئالمىشىپ، ئىشتىن سىرتقى سەنئەت پائالىيەتلىرى ۋە خەلق سەنئەتچىلىرىنى تەربىيەلەش خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن. 1964-يىلىغىچە يېزا-قىشلاقلاردا ئويۇن قويۇش، خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرىنى رەتلەش، توپلاش، ئۆگىنىش بىلەن مەشغۇل بولغان. 1964-يىلىدىن باشلاپ سەنئەت مائارىپى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى، خوتەن ئالىي پېداگوگىكا مەكتىپى قاتارلىق مەرىپەت گۈلزارلىقىدا 20 يىل سەنئەت ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەربىيەلەشكە ئەجىر سىڭدۈرگەن. 1984-يىلى دەم

نادىرخان ھاجى ئابدۇۋەلى

نادىرخان ھاجىم 1923-يىلى خوتەن شەھرىدە تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1938-يىلىغىچە دىنىي مەكتەپلەردە، 1939-يىلى خوتەن دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن چايخانا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

نادىرخان ئابدۇۋەلىنىڭ سەنئەت ھاياتى 1940-يىلى خوتەندە ئېچىلغان تۇنجى مۇزىكا كۇرۇژۇكىنىڭ مەسئۇلى ھەم ئوقۇغۇچىسى بولۇپ ئۆگەنگەندىن كېيىن، ۋىلايەتلىك سانابى نەفىسەنىڭ مۇزىكانتى بولۇش بىلەن باشلانغان ئۇ، بۇ مەزگىللەردە ئوينالغان «چىمەنگۈل»، «قانلىق داغ»، «رابىيە-سەئىدىن»، «غېرىپ-سەنەم»، «لەيلى-مەجنۇن» ئوپېرالرىغا قاتنىشىپ، چالغۇچى، سەھنە خادىمى، تەشۋىقات بۆلۈم مەسئۇلى بولۇپ ئىشلىگەن. 1945-يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ يەنە چايخانا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. 1947-يىلى 10-ئاينىڭ ئاخىرى ئىمتىھان بېرىپ، شىنجاڭ دارىلفۇنۇنغا ئوقۇشقا بارغان. ئۇ بۇ مەكتەپتە 1950-يىلىنىڭ باشلىرىغىچە ئوقۇپ، كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ئوقۇش پۈتتۈرمەيلا قايتىپ كېلىپ، يەنە سانابىنەفىسەدە ئىشلىگەن.

نادىرخان «يېڭى قاشتېشى» سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئەڭ پېشقەدەم ئاساسچىلىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭ تالانتى خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرىنى پىششىق ئىگىلەش، ئىسكىرىپكىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ چېلىش، مەشرەپ ۋە ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنى تەشكىللەش، ئۇيۇشتۇرۇش، خەلق سەنئەتكارلىرىنى ئۆزئارا تونۇشتۇرۇش جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ. خەلقىمىز ئارىسىدا تونۇلغان مۇزىكانت نادرخان ئابدۇۋەلى 1930-يىللاردىن 1980-يىللارغا قەدەر، ئۆزىنىڭ سەنئەتكە بولغان قىزغىن ئىشتىياقى بىلەن «تۈن ۋە كۈن» قاتارلىق داڭلىق مۇزىكىلارنى ئىجاد قىلغان.

ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللار داۋامىدىكى سەھنە ھاياتى، خوتەننىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى سەنئەت تارىخى ۋە داڭلىق خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا «خوتەننىڭ ئەدەبىي سەنئەت تارىخى» ناملىق ئەسلىمىسىنى يازغان. 1984-يىلى «يېڭى قاشتېشى» سەنئەت ئۆمىكىدىن دەم ئېلىشقا

ساھىر ئىسكىرىپكىچى بولۇپ يېتىلگەن ۋە مۇشۇ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن 1975-يىلى گۇما ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىگە قوبۇل قىلىنغان. 1990-يىللاردا گۇما ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىغا ئۆتكەلگەن. 1993-يىلىدىن 2002-يىلىغا قەدەر مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ باشلىقى بولغان.

ماخمۇت ئېلى ھاجى كۆپ تەرەپلىمە قىزىقىشقا ئىگە تىرىشچان، تىرىشىش ئۆتكۈر كىشى بولۇپ، ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ئارقىلىق ئىسكىرىپكا چېلىشتا خېلى يۇقىرى ماھارەت ئىگىلەپلا قالماي، دۇتار، غىجەك، خۇشتار قاتارلىق سازلارنى چېلىشتىمۇ خېلى كۆزگە كۆرۈنگەن. خەلق ئاھاڭلىرىنى ئۆگىنىش، ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق «نىگارم» قاتارلىق 10 نەچچە مۇزىكا ئەسىرىنى ئىجاد قىلغان. گۇما ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ «غېرىپ-سەنەم» دراممىسىنى سەھنىلەشتۈرۈشىگە رېژىسسورلۇق قىلغان ھەمدە غېرىپ رولىنى ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئويناپ كەڭ ئاممىغا تونۇلغان. بۇ دراما 1980-يىللارنىڭ بېشىدا خوتەننىڭ ھەر قايسى ناھىيە، شەھەرلىرىدە ۋە قېرىنداش ۋىلايەتلەردە بىر قانچە ئون مەيدان ئوينىلىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن. ئۇ يەنە «ئۆچمەس ئۇچقۇن»، «ھۆكۈم»، «گۈزەللىك ئەخلاققا»، «پاجىئەدىن كېيىنكى مۇھەببەت»، «ئالدىنىش» قاتارلىق دراما، كومېدىيە نومۇرلىرىنى يازغان ۋە سەھنىلەشتۈرۈشكە يېتەكچىلىك قىلغان.

ماخمۇت ئېلى ھاجى مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ مەسئۇللۇقىنى ئۈستىگە ئالغاندىن كېيىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىپ، مەدەنىيەت يۇرتى ئىچكى قىسمىدا تارقىتىدىغان «گۇما مەدەنىيىتى» ناملىق ئىچكى ژۇرنالنى ياخشى باشقۇرۇپ، 300 كۆپلىتىدىن ئارتۇق قوشاق، 25 پارچىدىن كۆپرەك چۆچەك، بىر قانچە يۈز پارچە خەلق ماقالى-تەمسىللىرىنى رەتلەپ ئېلان قىلغان. ئۇ يەنە كۆپلىگەن ھۆسنخەت، فوتوگرافىيە ئەسەرلىرى ۋە گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرىنى ئىجاد قىلغان. ئۇنىڭ پىلانلىشى بىلەن مەدەنىيەت يۇرتىدا تەييارلانغان «گۇما ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات كۆرگەزمىسى» ۋە «گۈزەل-سەنئەت، فوتو-سۈرەت، ھۆسنخەت ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسى» جەمئىيىتىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن.

ئېلىمغا چىققان بۇ پېشقەدەم سەنئەتكار چىرا، خوتەن شەھىرى قاتارلىق ئورۇنلاردىكى مەدەنىيەت يۇرتلىرىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ، 47 نەپەر خەلق سەنئەتچىلىرىگە ناغرا، سۇناي، نەي ۋە بالىمان چېلىشنى ئۆگىتىپ خالىس تۆھپە قوشقان. ئىمىن ھاجى دىمىن ئوغلنىڭ ئۆمۈر مۇساپىسىدە 18 قېتىمدىن ئارتۇق مۇزىكا كۇرس يېتەكچىسى بولۇپ، شاگىرتلارنى تەربىيەلىگەنلىكى، ئۇ چاچقان ئورۇقلارنىڭ بۇ قەدىمىي زېمىندا پورەكلەپ ئېچىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

بالىلىق دەۋرىدىن تارتىپ تاكى ئاخىرقى نەپسىگىچە ئۆزىنى خەلق سەنئىتىگە بېغىشلىغان بۇ ئۇستاز 2000-يىلى 9-ئاينىڭ 10-كۈنى يورۇق دۇنيا بىلەن ۋىدالاشقان.

مەتتۇرسۇن باھاۋودۇن

مەتتۇرسۇن باھاۋودۇن 1931-يىلى نىيە ناھىيىسى نىيا يېزىسىنىڭ لەمپە كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 9 يېشىدىن باشلاپ ئەيسا ئاخۇن راۋاب دېگەن خەلق سازەندىسىگە شاگىرتلىققا كىرىپ قويۇپ راۋابى چېلىشنى ئۆگەنگەن ھەمدە ئۆمۈر بويى ئەلنەغمە كەسپى بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىپ، 23 خىل خەلق ئاھاڭى، 800 كۈپلەتتىن ئارتۇق خەلق قوشاقلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن. ۋىلايەتتە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئەتكارلىرى كۆرىكىدە بىر قېتىم 2-دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، ناھىيىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئەتكارلىرى كۆرىكىدە ئالتە قېتىم مۇنەۋۋەر ئورۇنلاش مۇكاپاتى قاتارلىق ھەر خىل مۇكاپاتلارغا ئېرىشكەن. 1993-يىلى 10-ئايدا ۋاپات بولغان.

ماخمۇت ئېلى ھاجى

ماخمۇت ئېلى ھاجى 1948-يىلى گۇما بازىرىدا مەرىپەتپەرۋەر خىزمەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان مەزگىللىرىدە ئىسكىرىپكا چېلىشقا قىزغىن ئىشتىياق باغلىغان گۆدەك ماخمۇت 19 يىل جاپالىق مەشىق قىلىش ئارقىلىق

تۇرسۇنجان ئابدۇللا

خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ
ئاھاڭ ئالاھىدىلىكى

12 مۇقام پۈتكۈل ئۇيغۇر ناخشا - ئۈسسۈل سەنئىتىگە قارىتا ئاساسىي مېلودىيە جەھەتتىن يېتەكچى ئورۇندا تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇ خەلق ئىچىدە مەۋجۇت بولۇۋاتقان بارلىق كۈي شەكلى، رېتىمى ۋە كۈي شېۋىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ كېتەلمەيدۇ. ھەر قايسى رايونلاردا قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ، بېيىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلق نەغمە - مەشرەپلىرى، ناخشا - قوشاقلرى ۋە داستانلىرىدا بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان يەرلىك ئالاھىدىلىكلەر كېلىپ چىققان. مۇشۇنداق يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ھېسابقا ئېلىنىشى ئارقىسىدا، ھەر قايسى جايلارنىڭ نەغمە - مەشرەپلىرى (ناخشىلىرى) «ئىلى سەنئىتى (ناخشىلىرى)»، «تۇرپان سەنئىتى (ناخشىلىرى)»، «قۇمۇل سەنئىتى (ناخشىلىرى)»، «كۈچا سەنئىتى (ناخشىلىرى)»، «ئاتۇش سەنئىتى (ناخشىلىرى)»، «قەشقەر سەنئىتى (ناخشىلىرى)»، «خوتەن سەنئىتى (ناخشىلىرى)» دەپ ئاتاپ پەرقلەندۈرۈلمەكتە.

بۇ يەردە خوتەن ناخشا - كۈيلىرىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى ئۈستىدە مۇلاھىزە قىلىپ ئۆتىمىز:

1. خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ رايونلارغا

تارقىلىش ئالاھىدىلىكى

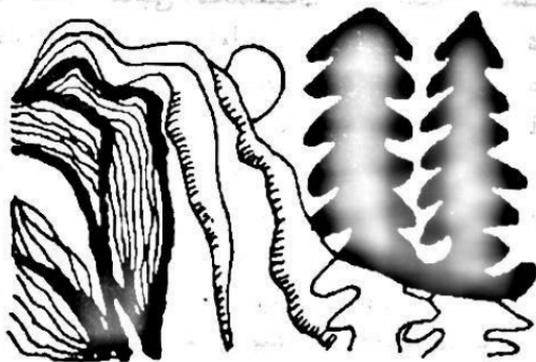
خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى يېزا - كەنتلىرىدە خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ مەلۇم بىر ياكى بىر قانچە تۈرلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ

ماخمۇت ئېلى ھاجى 1996-يىلى «گۇما ناھىيىلىك 12 مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى» نىڭ رەئىسلىكىگە سايلانغاندىن كېيىن، خەلق مۇقام، ئەلنەغمە ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش، مۇقام ۋارىسلىرىنى يېتىشتۈرۈش جەھەتلەردىمۇ كۆپلىگەن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەندى.

ئۇ 2002-يىلى 17-مارتتا يۈرەك كېسىلى ئۈستۈمتۈت قوزغىلىپ، 54 يېشىدا خىزمەت ئۈستىدە ۋاپات بولغان.

پايدىلانمىلار:

1. ليۇ رىشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى» (1 - قىسىم) مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى 10 - ئاي، 1 - نەشرى.
2. چىيەن بۇجۈن: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى 10 - ئاي، 1 - نەشرى.
3. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1997 - يىلى 8 - ئاي، 1 - نەشرى.
4. «مۇقام پىشۋالىرى»، «خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرى» قاتارلىق كىتابلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك بايانلىرى.

بارلىق دېھقانچىلىق يېزا - كەنتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ژانىر جەھەتتىن بۇ رايوندا مۇقام، نەغمە، مەشرەپ، مۇزىكىلىق ناخشا، راۋاب قوشاق، لەپەر (ئېيتىشىش)، ئۇسسۇل، مۇزىكىلىق داستان، سېرىكچىلىك - سېھرىگەرلىك، دارۋازلىق قاتارلىق ئۇيغۇر سەنئىتىنى تەشكىل قىلغۇچى ھەر خىل ژانىردىكى سەنئەت شەكىللىرى ھەممىسى دېگۈدەك تارقالغان. بۇ رايوندىكى سەنئەت شەكىللىرى بىر قەدەر تولۇق بولۇپ، قاراقاش ناھىيىسىنىڭ كۇيا يېزىسى قاتارلىق جايلاردا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان «پىر ئۇسسۇلى» تەتقىقاتلارغا قارىغاندا، بۇنىڭدىن 2 مىڭ نەچچە يۈز يىللار ئىلگىرىكى شامان دىنى ئېتىقادى دەۋرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، تېكىستلەرنىڭ مەزمۇنىدا ئۆزگىرىش بولغان بولسىمۇ، ئۇسسۇل شەكلى جەھەتتە يەنىلا قەدىمىي شەكىل ساقلانغان.

ئورۇنلاش ۋاسىتىسى جەھەتتە بۇ رايوندا داپ، دۇتار، تەمبۇر، غېجەك، راۋاب، چالڭ، قالدۇن (يېقىنقى دەۋرلەردە ئۈزۈلۈپ قالغان)، ساپايى، ناغرا، سۇناي، نەي، بالىمان، تاش، قوشۇق قاتارلىق ئەنئەنىۋى چالغۇ قوراللىرى بىر قەدەر ئومۇملاشقان. تېكىستولوگىيە جەھەتتە كلاسسىك ئەدىبلەرنىڭ تېكىستلىرىمۇ، خەلق ناخشا، قوشاق تېكىستلىرىمۇ ئوخشاشلا كەڭ تارقالغان.

بۇ رايوندا سۇلايمان ئاخۇن قالدۇن، كېرەم ئاخۇن ساتار قاتارلىق ۋايىغا يەتكەن مۇقامشۇناسلار يېتىشىپ چىققان. خوتەن سەنئىتى، لوپ سەنئىتى (بۇنىڭ تەكتى كېرىيە سەنئىتى)، لەڭگەر (كېرىيە) مەشرىپى قاتارلىق رەتلەپ يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن، بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان مەشرەپ - سەنەم نەغمىلىرى شەكىللەنگەن.

بۇ رايون پۈتكۈل ئۇيغۇر نەغمە - سەنئىتى بىلەن تەڭ قەدەمدە ئىلگىرىلەپ مېڭىش بىلەن بىللە، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى ساقلاپ كەلگەن، پۈتۈن ۋىلايەتنىڭ خەلق سەنئىتىنىڭ سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ۋە يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئالاھىدىلىك بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

(3) ئۆتكۈنچى بەلۋاغ رايونى
بۇ رايون گۇما ناھىيىسىنىڭ كىلىياڭ يېزىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قوشتاغ، باشلەڭگەر، پىشنا يېزىسى قاتارلىق قاغىلىق

ساقلاپ كەلگەن ھەمدە ئۆزىنىڭ ئىجادىي ئەمگىكى بىلەن بۇ خەزىنىنى تولۇقلاپ كېلىۋاتقان خەلق سەنئەتكارلىرى بار بولسىمۇ، شۇنداقلا ھەر بىر يېزا - كەنتتە ھەر خىل مەدەنىيەت - سەنئەت پائالىيەتلىرى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئوخشاش بولمىغان رايونلاردا، ئوخشاش بولمىغان ناخشا - كۈيلەر تارقالغان ۋە يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. بۇلارنى ئاھاڭ پەرقى ۋە ئورۇنلاش ۋاسىتىسى جەھەتتىكى پەرقىگە ئاساسەن، ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(1) راۋاب قوشاق (تاغ ناخشىلىرى) رايونى

بۇ رايون چىرا ناھىيىسىنىڭ چاقار، ئۇلۇغساي، نۇرى، بوستان يېزىلىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا، خوتەن ناھىيىسىنىڭ لاڭرۇ، قاشتېشى يېزىسى، كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ئاتچان يېزىسى، نىيە ناھىيىسىنىڭ يېيىق، سالغۇزەك يېزىسى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، قاراقۇرۇم تاغ تىزمىسىنىڭ شىمالىي يانباغرىدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرى بىلەن يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ رايوندا ژانىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۆزى چېلىپ ئۆزى ئورۇنلايدىغان راۋاب قوشاقلىرى ۋە ئۇسسۇل ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. يۈرۈشلەشكەن مۇقام، مەشرەپ ژانىرى ئانچە ئومۇملاشمىغان. ئورۇنلاش ۋاسىتىسى جەھەتتىن ئېيتقاندا پەدىسىز راۋاب (قويچى راۋابى، ئالچى راۋابى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، داپ، دۇتار، نەيمۇ خېلى ئومۇملاشقان. تېكىست جەھەتتە بىردەك خەلق قوشاقلىرى ئاساس قىلىنىدۇ. كلاسسىك ئەدىبلەرنىڭ تېكىستلىرى ئانچە كۆپ تارقالمىغان. دېمەك، چارۋىچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان بۇ رايوندا مەۋجۇت بولۇۋاتقان خەلق ناخشا - كۈيلەرى مەيلى ژانىر ياكى ئورۇنلاش ۋاسىتىسى جەھەتتە بولسۇن، يەككە - يېگانە يۈرۈپ مال باقىدىغان چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

(2) ئۈنۈپرسال ناخشا - كۈي رايونى

بۇ رايون گۇما ناھىيىسىدىن نىيە ناھىيىسىگىچە بولغان 7 ناھىيە، بىر شەھەرنىڭ تاغ ئالدى چۆكۈندى تۈزلەڭلىكىگە جايلاشقان

ناھىيىسىگە چېگرىداش بولغان تاغلىق رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايوندا «كىلىياڭ مەشرىپى» دەپ ئاتىلىدىغان 27 ئاھاڭدىن تەركىب تاپقان مەشرەپ نەغمىسى ساقلانغان. بۇ قېتىم خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرىنى رەتلەش داۋامىدا بىز بۇ ئاھاڭلاردىن بىر قىسىمنىڭ روشەن ھالدا دولان مەشرەپ - مۇقام ئاھاڭلىرى ئىكەنلىكىنى، يەنە بىر قىسىم ئاھاڭلارنىڭ ئارىلاش مېلودىيىدىن تەركىب تاپقانلىقىنى ھېس قىلدۇق. بۇ ئەھۋال دولان مەشرەپ - مۇقاملىرىنىڭ غەربىي «چېگرىسى» قاغىلىق ناھىيىسى بىلەن چەكلەنمەيدىغانلىقىنى، بەلكى گۇما ناھىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى بىر قىسىم يېزىلىرىغا قەدەر تارقالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ ئۆتكۈنچى بەلۋاغ رايونىدا مەشرەپ، مۇقام، ناخشا، ئۇسسۇل قاتارلىق ژانىرلار كەڭ تارقالغان. مەشرەپ، مۇقام ئاھاڭلىرى خوتەن، دولان مەشرەپ - مۇقاملىرىنىڭ ئارىلاشمىسى بولغىنىدەك، ئۇسسۇل شەكلىدىمۇ خوتەن - دولان ئۇسسۇللىرى ئارىلىشىپ كەتكەن. ئورۇنلاش ۋاسىتىسى جەھەتتە داپ، دۇنار، تەمبۇر، غىجەك، راۋاب قاتارلىق چالغۇ قوراللىرى ئاساس قىلىنىدۇ. تېكىستولوگىيە جەھەتتە كلاسسىك تېكىستلەرمۇ، خوتەن خەلق ناخشا-قوشاق تېكىستلىرىمۇ، دولان مەشرەپ - مۇقام تېكىستلىرىمۇ ئارىلاش ئىشلىتىلگەن.

2. خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ كۈي شەكلى

ئالاھىدىلىكى

خوتەن ناخشىلىرى كۈي شەكلى جەھەتتىن بىر قەدەر ئۈنۈپرساللىققا ئىگە بولۇپ، ياۋروپانىڭ 12 تاۋۇشلۇق سىستېمىسىغا تەۋە ھەر خىل كۈيلەر ۋە مىللىي ئالاھىدىلىك، ماكان ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتىرىدىغان مىللىي كۈي شەكلىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇيغۇر 12 مۇقامىدىكى كۈي شەكلىلىرىنىڭ ھەممىسى خوتەن خەلق ناخشا - ئاھاڭلىرىدا مەۋجۇت. بۇنىڭ ئىچىدە خوتەننىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكى بىر قەدەر روشەن ئەكس ئەتكەن گارمونىيىلىك كۈي سىستېمىسى ۋە تەبئىي چوڭ - كىچىك كۈيلەر بىر قەدەر كۆپ.

(بىر كىچىك، بىر ئارتتۇرۇلغان، بىر كىچىك، بىر چوڭ، بىر كىچىك، بىر ئارتتۇرۇلغان، بىر كىچىك) بۇ خىل كۆي شەكلىنىڭ ئالاھىدىلىكى I، II، III، VI دەرىجىلەر ۋە V، IV، IIIV، (I) دەرىجىلەر ئايرىم ھالدا بىر گۇرۇپپا تەسىرىنى بېرىدۇ. كىچىك ئىككى گرادۇسلار ۋە ئارتتۇرۇلغان ئىككى گرادۇسلار بۇ كۆي شەكلىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى بەلگىلىگەن بولۇپ، ئارتتۇرۇلغان ئىككى گرادۇسلار ئاھاڭ راۋاجلىنىشىنى بەلگىلىگەن ھالدا تېزلەتسە، كىچىك ئىككى گرادۇسلارنىڭ بىر - بىرىگە تەقەززالىق بىلەن ئېغىشى ئاھاڭنىڭ راۋاجىنى مۇقىملاشتۇرۇپ بىر - بىرىنى تولۇقلاپ تۇرىدۇ. بۇ خىل كۆي شەكلى خوتەن تاغ ناخشىلىرى ئىچىدە گەۋدىلىك بولۇپ ئاھاڭنى راۋان، يورۇق تەسىر بېرىپ، قۇملۇق كارۋانلىرى سالماق سۈرئەتتە ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقانلىقىنى ئەسلىتىدۇ. شۇڭلاشقا، كومپوزىتورلار يىپەك يولىدىكى كارۋانلارنىڭ سەپەر ھالىتىنى كۆپ ھاللاردا بۇ خىل كۆي شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلەشنى ياخشى كۆرىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، خوتەن خەلق ئاھاڭلىرىدا ئاددىي كۆي ئۆزگىرىشلىرىمۇ كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. بۇ ئەھۋال ئاھاڭلارنىڭ ھېسسىياتىدا ناھايىتى ياخشى رول ئويناپ، مۇزىكىلىق ئوبراز يارىتىشتا تېكىستتىكى يالقۇنلۇق ئىپادىنى مۇزىكىلىق تىل ئارقىلىق كۈچەيتىپ ئىپادىلەش جەھەتتە ناھايىتى ياخشى رول ئويناغان. يۇقىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەر ئۇيغۇر 12 مۇقامى ۋە ئۇيغۇر خەلق ئاھاڭلىرىنىڭ ھەر قايسى ماكان، زامان تۈسلىرىنىڭ ھەممىسىگە سىڭگەن بولۇپ، خوتەن خەلق ئاھاڭلىرىدا بىر قەدەر كۆپ ئۇچرايدىغان بولغاچقا، ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتتۈق.

3. خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ رىتىم

ئالاھىدىلىكى رىتىم مۇزىكىدا ئەڭ مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى، ئۇ ئاۋازلارنى تەشكىللەپ مۇزىكىلىق خۇسۇسىيەت پەيدا قىلغۇچى ئامىلدۇر. ئۇ مۇزىكىغا خاس ئۇقۇم بولماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى

لىدىسى كۈي شەكلى، ئىئونىسى كۈي شەكلى، ئارىلاشما لىدىسى كۈي شەكلى، ئەئولىسى كۈي شەكلى، فىرىگىسى كۈي شەكلى قاتارلىقلارمۇ بار. بۇنىڭدىن سىرت دورىسى كۈي شەكلىمۇ بىر قەدەر كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ تۈزۈلۈشى تۆۋەندىكى فورمۇلا بويىچە بولىدۇ:

(بىر كىچىك، ئىككى پۈتۈن، بىر كىچىك، ئۈچ چوڭ.)
بۇ كۈي شەكلى ياۋروپا ئاكورد قائىدىسى بويىچە ئاساسىي ئاۋاز ئۈستىدە بىر ئۈچلۈك كىچىك ئاكورد تەشكىل قىلغۇچى ئاۋازلاردىن تەشكىل قىلىنىدۇ. بۇ خىل كۈي شەكلىدىكى ئاھاڭلار كىشىگە ناھايىتى لىرىك تۇيغۇ بېرىدۇ. بۇ كۈي شەكلىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكىنىڭ بىرى، I دەرىجە بىلەن II دەرىجىنىڭ ئارىلىقى كىچىك ئىككى گرادۇسلۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ئاھاڭ راۋاجىدا قايتىش يۆنىلىشىدە تونىكىغا قايتىش بىر قەدەر جىددىي بولىدۇ. بۇ ھال ھېسسىيات ئىپادىسى جەھەتتە يۇقىرىلاش يۆنىلىشىدە سالماق، تۆۋەنلەش يۆنىلىشىدە جىددىيلىك تۇيغۇسى بېرىپ، كىشىگە قىلىۋاتقان ئىشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاخىرلاشقانلىقىدەك تۇيغۇ بېرىدۇ.

(3) خوتەن خەلق ناخشا ئاھاڭلىرىدا كۆپ ئۇچرايدىغان كۈي شەكلىنىڭ بىرى بولغان تۆۋەندىكى كۈي شەكلىمۇ خوتەن خەلق ئاھاڭلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ تەشكىللىنىش فورمۇلىسى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

لېكىن، ھەر قايسى يۇرتلارنىڭ سۆز ئاھاڭى ۋە شېۋىسىدە ھېلىمۇ بەزى ئوخشاشمايدىغان پەرقلەر مەۋجۇت. بۇ ئامىل ھەر قايسى يۇرتلارنىڭ مۇزىكىلىق ئاھاڭلىرىنىڭ شېۋە ئالاھىدىلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇڭلاشقا ئۇيغۇر 12 مۇقامى ۋە ئۇيغۇر خەلق ناخشا - مۇزىكىلىرىمۇ ئىلى خەلق ناخشىلىرى ... قاتارلىق ماكان ئالاھىدىلىكىنى ۋە قەدىمكى زامان، يېقىنقى زامان، ھازىرقى زامان ناخشا - ئاھاڭلىرىنىڭ تىپىك پەرقىنى شەكىللەندۈرگەن.

5. خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ قۇرۇلما

ئالاھىدىلىكى

خوتەن خەلقىنىڭ راۋاب بىلەن ئورۇنلىنىدىغان ناخشا - قوشاقلىرى كۆپ تارقالغان رايونلار ئاساسەن تاغلىق يېزىلار بولۇپ، بۇ جايدىكى خەلق ئاممىسى چارۋىچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدۇ. بۇ رايونلاردىكى چارۋىچىلارنىڭ ناخشا - قوشاق ئورۇنلاشتا چالغۇ قىلىنىدىغان قويچى راۋابىنىڭ تۈزۈلۈشى بۇ ئاھاڭلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى بەلگىلىگەن. بۇ راۋابنىڭ قۇرۇلمىسى ئۆزگىچە بولۇپ، شەكىل جەھەتتىن قورساق قىسمى ئادەتتىكى راۋابتىن چوڭ، دەستە قىسمى قىسقا، قۇلاق قىسمى باشقا راۋابلارغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك، جەمئىي بەش تار سېلىنىپ، ئۈچ ئاۋازغا تەڭشىلىدۇ. يەنى d, a, g دىن ئىبارەت بولۇپ g تارىسى تومراق بىر تال ئۈچەي تار، a ۋە d تارىلىرى ئادەتتىكى دۇتارغا ئىشلىتىلىدىغان ئىنچىكە تار بولۇپ، قوش سېلىنىدۇ. دەستىگە ئاۋاز ئورنى بېكىتىلگەن پەدە قويۇلمايدۇ. ئادەتتە كۆپ ئىشلىتىدىغان ئاۋاز دائىرىسى: $a g f e d c b a g$ بولۇپ، ئالاھىدە ئەھۋالدا يۇقىرىغا قارىتا ئازراق يۇقىرىلاپ چېلىشقا بولىدۇ. كۆپ ھاللاردا بۇ راۋابنى چالغۇچى چارۋىچىلار قۇرۇق تار ۋە قۇلاق يېنىدىن قولىنى بەك يۆتكىمەي چالىدۇ. پاۋۇزلاردا ئاددىي پاۋۇزنى چالغاندىن باشقا ناخشىغا ئەگەشكەن ئاساستا، ئۈچ تارىدىن پايدىلىنىپ تەڭشەش قىلىش شەكلىدە ئورۇندايدۇ. ئادەتتە ياغاچ زەخمەك بىلەن چېلىنىدىغان بولۇپ، تەڭشەش قىلغان ۋاقىتتا، مېلودىيىلىك تەڭشەش ئاساس

بارلىق پائالىيەتلەرنىڭ تەشكىللىنىشى ۋە ئېقىمىغا سىڭدۈرۈلگەن ھالەت يۆنىلىشىنى ئىپادىلەيدىغان فورمۇلدۇر. بىز بۇ يەردە سۆزلەۋاتقان رېتىم ئۇقۇمى مەنە جەھەتتىن شۇ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى رېتىم ئۇقۇمى بىلەن ئوخشاش مەنىدىكى سۆز بولۇپ، ئۇ مۇزىكا ئەسەرلىرىنىڭ سۈرئىتىنى ۋە دولقۇنلىرىنى ئىپادىلەيدىغان، شۇنداقلا مۇزىكىلىق ئوبراز يارىتىشقا خىزمەت قىلىدىغان بەلگىلىگۈچى ئامىلدۇر.

رېتىم مۇزىكىدا ئەڭ ئاساسلىق ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ، ئوخشىمىغان ئاۋازلارنى تەشكىللەش ئارقىلىق ئاھاڭنى شەكىللەندۈرىدۇ. شۇڭلاشقا مۇزىكا ئىجادىيىتىدە رېتىم ئىجادىيىتى ئومۇمىي ئىجادىيەت ئاساسدۇر. رېتىم ئىجادىيىتى ئاۋازلارنى تەشكىللەش ئىجادىيىتى بولۇپ، رېتىم ئارقىلىقلا ئاھاڭلار بىر - بىرىگە ئوخشىمىغان تەسىر بېرىپ، ئىجادىي ئاڭلىنىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاشلا رېتىم خوتەن خەلق ئاھاڭلىرىنى يەرلىك شېۋىگە ئېرىشتۈرگەن مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ، ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى، ئاۋازلارنى تەشكىللىگۈچى رېتىم، ئۇدارنىڭ راۋان، جۇشقۇن بولغانلىقىدا. بولۇپمۇ خوتەن خەلق ئاھاڭلىرىنىڭ رېتىم ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن ئامىللارنىڭ بىرى، كەسە ئۇدارلار بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، ئادەتتە كەسە ئۇدارلار مۇزىكىلىق ئىجادىيەتلەردە ھېسسىياتنى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈش ئۈچۈن قوللىنىلغان. بۇ خىل كەسە ئۇدارلار خوتەن خەلق ئاھاڭلىرىنىڭ تېتىك، جۇشقۇنلۇقىنى ۋە يەرلىك سۆز شېۋىسىدەك چۈرۈك ھالىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

4. خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ شېۋە

ئالاھىدىلىكى

ھەممىمىزگە مەلۇم، ناخشا بولسا ئادەتتىكى سۆز - ئاھاڭلارنىڭ قانۇنىيەتلىك ھالدا مۇبالىغە قىلىنىشىدۇر. شۇڭلاشقا، ھەر قايسى ماكان ۋە زاماندىكى ئاھاڭلارنىڭ شېۋىسى بىر - بىرىدىن پەرقلىنگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا ئۇيغۇر تىلى بىلەن سۆزلىشىدۇ.

لوپ ناھىيىسىدە تارىختىن بۇيان ناغرا، سۇناي، نەي قاتارلىقلار ئوي - تۆكۈن ۋە مەھەللىۋى مەشرەپلەردە ناخشىغا تەڭكەش قىلىنىپ ئورۇنلىنىدۇ. بۇ خىل شەكىل مەشرەپ كەيپىياتىنى يۇقىرى ئەۋجىگە چىقىرىدۇ. مەشرەپلەردە سەككىزدىن ئونغىچە ناغرا - سۇناي چالغۇچىلار بىر گۇرۇپپا بولۇپ مەشرەپ قىلىدۇ. بىر ناغرىچى كۆپ بولغاندا يۇقىرى - تۆۋەن تەڭشەلگەن ناغرىدىن بەشكىچە، ئاز بولغاندىمۇ ئىككىدىن ئۈچكىچە ناغرا چالىدۇ. بۇ مەشرەپلەرنىڭ ناغرا - سۇناي نەغمىسىنىڭ داغدۇغىسى پەلەككە يېتىپ كىشىنى ئاجايىپ ھايانغا سالىدۇ. ئاھاڭلىرىنىڭ رىتىم ۋە يۈرۈشى مۇشۇ خىل شەكىلگە ماس ھالدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

قاراقاش ناھىيىسى خوتەن ۋىلايىتى بويىچە ئەڭ چوڭ ناھىيە بولۇپ، مۇزىكىلىق داستانلار ئەڭ كۆپ تارقالغان. بۇ داستانلار راۋابنىڭ تەڭكەشلىكىدە ئورۇنلىنىدىغان بولۇپ، خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن داستان - رىۋايەتلەر خەلق مۇزىكا پېشۋالىرىنىڭ ئاھاڭ سېلىشى بىلەن تېخىمۇ يۇقىرى جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بولغان. بەزى داستانلار رىتىم ۋە مېلودىيە جەھەتتىن گەرچە دېكلاماتسىيىگە ئوخشاپ كەتسىمۇ، ئورۇنلىغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ ھېسسىياتلىرىنى يۇغۇرۇش جەريانىدا شەكىللەنگەن قوشۇمچە سۆز - ئىبارىلەر ھەمدە ئارىلىقلارغا قىستۇرۇلغان ئاددىي ئەمما يېقىملىق مېلودىيىلەر داستان مەزمۇنىنى مۇزىكىلىق پىكىر بىلەن تەمىن ئېتىپ، كىشىگە چوڭقۇر ھايان بەخش ئېتىدۇ.

گۇما ناھىيىسىنىڭ كىلىياڭ يېزىسىدىن تېپىلغان يەرلىك مەشرەپ ئاھاڭلىرى مېلودىيە ۋە رېتىم جەھەتتە بىر قەدەر ئالاھىدىرەك بولۇپ، ئالاھىدىلىكى ۋە رېتىم ئاھاڭ يۈرۈشى ۋە رېتىم ئالاھىدىلىكى بىر قەدەر قەدىمىي تەسىر بېرىدۇ، يەرلىك پۇرىقى بىر قەدەر كۈچلۈك. ئۇندىن باشقا گۇما ناھىيىسىدىكى نەۋائىيات تاجىك مىللىي يېزىسىدىكى تاجىك خەلق ئاھاڭلىرىمۇ راۋان، شوخ مېلودىيە جەھەتتە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە.

بۇ قىسقا ماقالىدە، خوتەن خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ بارلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى تولۇق يورۇتۇپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس. پەقەت

قىلىنىدۇ. سەنئەتچىلەر ئۇنىڭ ئىچىدە ناخشا كۈيلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىشقا كۆپ ئىزدىنىش قىلىدۇ. قىلىنىدۇ.

قويچى راۋابنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى خوتەن تاغ ناخشىلىرىنىڭ رېتىمى شوخ، مېلودىيىسى ئاددىي، يېقىملىق بولۇشتەك ئۆزگىچىلىكىنىڭ ئاساسى بولۇپ، تاشتىن - تاشقا ئۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان سۈزۈك بۇلاق سۈلىرىدەك راۋان مېلودىيىسى بىپايان يايلاقلارنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى ئەسلىتىدۇ. تاغ ناخشىلىرى قۇرۇلما جەھەتتىن ئاددىي، ئاساسەن بىر بۆلەك ئاھاڭ شەكلىدە بولسىمۇ، لېكىن كىشىگە مۇستەقىل، مۇكەممەل ئاھاڭ تۇيغۇسى بېرىدۇ.

چىرا ناھىيىسىنىڭ تاغلىق يېزىلىرىنى ئاساس قىلغان راۋاب قوشاق رايونلىرىدا ئىجاد قىلىنىپ تارقىلىپ بېيىپ كېلىۋاتقان خەلق ناخشا - قوشاق ئاھاڭلىرى ئىنتايىن مول، مېلودىيىسى ئاددىي، رېتىمى شوخ، كۆپىنچە ھاللاردا ئاۋاز دائىرىسى تار، كىشىگە ئىنتايىن يېقىملىق شۇنداقلا يېڭىلىق تۇيغۇسى بېغىشلايدۇ.

بۇ رايوندىكى خەلق ئاھاڭلىرىغا غەرب مۇزىكا ئامىللىرى قىلچە تەسىر كۆرسەتمىگەن بولۇپلا قالماستىن، ئۇيغۇر ناخشا - مۇزىكىلىرىنىڭ ھەر قايسى شېۋە رايونلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىمۇ ئاساسەن تەسىر قىلمىغان (ئارىلىشىپ قالمىغان) بولۇپ، قەدىمىي ئالاھىدىلىك ۋە ئىزچىللىقىنى ساقلاپ قالغان. ھالبۇكى، بۇ رايونلاردىكى خەلق ئاھاڭلىرى ھازىرغىچە سىستېمىلىق ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلىنمىغان. بۇ ئاھاڭلارنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا توپلاش ۋە تەتقىق قىلىش بىزنىڭ ھازىرقى زامان سەھنە سەنئىتىمىزنى پۈتمەس - تۈگىمەس مۇزىكا بايلىقى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

ئۇنۋېرسال ناخشا - كۈي رايونلىرىدا يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ ژانىرى بىر قەدەر تولۇق، ئۇيغۇر چالغۇلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئومۇملاشقان. شۇنداقتىمۇ ھەر قايسى جايلاردا يەنە ئۆزىگە خاس بەزى ئالاھىدىلىكلەر ساقلانغان. كېرىيە ناھىيىسىدە نەغمە - مەشرەپ، ناخشا - كۈي ئەسەرلىرى كەڭ تارقالغان. بۇلار ئىچىدە رەتلەپ، گۈرۈپپىلانغان ناخشا - كۈيلەر خېلى كۆپ، قۇرۇلمىسى مۇكەممەل، كۆپ ئۆزگىرىشلىك، شۇنداقلا ئاھاڭلىرى ئۆزگىچە بولۇپ، سەۋىيىسى بىر قەدەر يۇقىرى.

ئابدۇللا مەجنۇن

خوتەن مۇقاملىرى

1. خوتەن مۇقاملىرىنىڭ كۆي ئورنى ۋە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن قىسمى

خوتەن مۇقاملىرىنى تولۇق ئورۇنلاشتا مۇقاملارنىڭ مېلودىيىلىك مۇزىكا قۇرۇلمىسىغا قاراپ، چالغۇلارنىڭ ئاساسىي تۈزۈكىنى ئۈچ قېتىم ئۆزگەرتىشكە توغرا كېلىدۇ. ئەگەر زۆرۈر بولسا ئۆزگەرتىمەي ئورۇنلىغان مۇقاملارغا قارىغاندا، تۈزەكنى ئۆزگەرتىپ ئورۇنلىغان مۇقاملار پۇراقلىقمۇ بولىدۇ. ھەر بىر تۈزەك تەۋەلىكىدە تۆتتىن بەشكىچە مۇقام پۈتۈن ئورۇنلىنىدۇ. بۇنداق تۈزەك ئۆزگەرتىش چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ ئەسلىي ئەھۋالىغا قاراپ بولىدۇ. مەسىلەن، رېزونانس سىملىرى بولغان ساتار، كۆپ قۇلاقلىق راۋاب قاتارلىق چالغۇلارنىڭ سىتېرىئو سىملىرىنى كۆي ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئۆزگەرتىش مەقسەت ھاسىل بولىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا قالۇن، تەمبۇر قاتارلىق بىر يۈرۈش چالغۇلارنى چوڭ تۈزەك، ئوتتۇرا تۈزەك، كىچىك تۈزەكلەرگە تەڭشەپلا ئورۇنلىسا بولىدۇ.

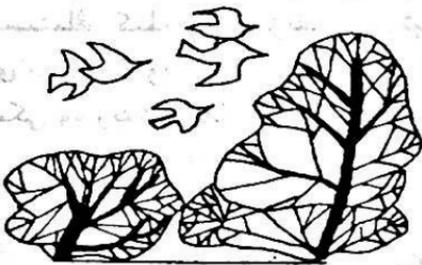
$G \& D$ تۈزەكتە راك، چەبىبىيات، مۇشاۋرەك، پەنجىگاھ قاتارلىق مۇقام كۈيلىرى ئورۇنلانسا، $C=F\&G$ تۈزەكتە چارىگاھ، ئوشاق، بايات، مۇقامى ھۈسەن قاتارلىق مۇقاملارنىڭ كۈيى ئورۇنلىنىدۇ.

$C=D\&E$ تۈزەكتە بولسا، ئۇندىن باشقا مۇقام كۈيلىرى ئورۇنلىنىدۇ. خوتەن مۇقاملىرى مۇزىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتە ئۈچ چوڭ قىسىمغا بۆلۈنگەندەك، چالغۇ تۈزەكلىرىنى چوڭ جەھەتتىن ئۈچ قېتىم ئۆزگەرتىشنىڭمۇ ئىلمىي ئاساسى بار. خوتەن مۇقاملىرى

بەزى گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكلەر بىلا بايان قىلىندى. بەزى قاراشلاردا يەتتەرسىزلىكلەرنىڭ بولۇشى تەبىئىي. ئۇقۇرمەنلەرنىڭ تەتقىقىي پايدىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

2002 - يىلى 16 - دېكابىر

تۇرسۇنجان ئابدۇللا 1971 - يىلى 28 - دېكابىر قاراقش ناھىيىسىنىڭ پۇرچاقچى يېزىسىدا خىزمەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1977 - يىلىدىن 1985 - يىلىغىچە باشلانغۇچ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇغان ۋە مۇزىكاغا قىزىقىپ 2 - سىنىپتىن باشلاپلا ئۆزلۈكىدىن دۇتار چېلىش، ناخشا ئېيتىشنى ئۆگىنىشكە باشلىغان. 1985 - يىلى شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتى مۇزىكا فاكۇلتېتى ئوتتۇرا تېخنىكوم سىنىپىغا قوبۇل قىلىنىپ، ياۋروپا چالغۇسى ئوبۇ (oboe) چېلىشنى ئۆگىنگەن. 1988 - يىلى تولۇق كۇرس سىنىپىغا قوبۇل قىلىنىپ، ئوبۇ چېلىش كەسپىدە داۋاملىق ئوقۇغان. 1992 - يىلى شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتى مۇزىكا فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرۈپ، خوتەن ۋىلايەتلىك «يېڭى قاشتېشى» ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكىدە مۇزىكانت بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ. بۇ ماقالە ئۇنىڭ تۇنجى ئىلمىي ئەمگىكى.

- ماھىدىن باشقا قىسمى يوق.
10. ناۋا مۇقامى. مۇقەددىمە، تەزە، نۇسخا، سەلىقە، تۆت استان ۋە مەرغۇلى، جۇلا - سەنەم، چوڭ سەلىقە، ئالتە مەشرەپ، جەمئىي 58 ئاھالى، 188 مىسرا غەزەل ۋە قوشاق.
11. ئۆزھال مۇقامى. مۇقەددىمە، نەغمە، تۆت داستان ۋە مەرغۇلى، جۇلا - سەنەم، چوڭ سەلىقە، سەككىز مەشرەپ بولۇپ، جەمئىي 48 ئاھالى، 184 مىسرا غەزەل ۋە قوشاق.
12. مۇقامى ھۈسەن. مۇقەددىمە، تۆت مەشرەپ بولۇپ، جەمئىي 24 ئاھالى، 40 مىسرا غەزەل.
13. ئىراق مۇقامى. مۇقەددىمە، ئىككى مەشرەپ بولۇپ، 12 ئاھالى، 28 مىسرا غەزەل، جەمئىي 936 ئاھالى، 1 مىڭ 764 مىسرا غەزەل ۋە قوشاقتىن تەركىب تاپقان.
14. ئالايلى مۇقامى. مۇقەددىمە، ئىككى مەشرەپ.

2. خوتەن مۇقاملىرىنىڭ مۇزىكىلىق

قۇرۇلمىسى

خوتەن مۇقاملىرى ئۆزىگە خاس قويۇق يەرلىك شېۋە، مۇكەممەل مۇزىكىلىق قۇرۇلمىغا ئىگە بولۇپ، مۇزىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتە چوڭ ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. كىچىك جەھەتلەردىن بىرنەچچە كىچىك بۆلەكلەرگە بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى قىسىمى نەغمە قىسمى، ئىككىنچى قىسىمى داستان قىسمى، ئۈچىنچى قىسىمى مەشرەپ قىسمى بولۇپ، ھەر بىر چوڭ قىسىم ئارىلىقىدا مۇقام چۈشۈرگىسى بولىدۇ. ھەر بىر كىچىك بۆلەكلەر ئارىلىقىدا كۈيلەرنى زەنجىرسىمان ئۇلاشتۇرۇپ تۇرىدىغان مەرغۇللار ۋە چاتىمىلار بولۇپ، مۇقاملارنىڭ راۋان ئورۇنلىنىشىغا زور ياردىمى بولىدۇ.

بىرىنچى قىسىم: نەغمە

نەغمە — خوتەن مۇقاملىرىنىڭ بىرىنچى چوڭ قىسمى. نەغمە تەۋەلىكىدە ھەر بىر مۇقامدا ئۈچتىن، تۆتكە قەدەر كىچىك بۆلەكلەر بولۇپ، بىر پۈتۈن نەغمە گەۋدىسىنى ھاسىل قىلغان. نەغمە بېشى بىلەن تەزە ئارىلىقىدىكى مەرغۇلنىڭ، داستان بىلەن مەشرەپ

كىچىك جەھەتلەردىمۇ بىرقانچە قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. خوتەن مۇقاملىرىنىڭ ھازىرغىچە بىزگە يېتىپ كېلىپ، ساقلىنىپ قالغىنى تۆۋەندىكىلەر:

1. راي مۇقامى. مۇقەددىمە 16 مىسرا غەزەل، نەغمە تەۋەلىكىدە تەزە 32 مىسرا، 17 ئاھال؛ تەزە مەرغۇلى، چاتما، كىچىك سەلىقە 44 مىسرا، 12 ئاھال؛ سەلىقە مەرغۇلى، چاتما، ئۈچ داستان، ئۈچ داستان مەرغۇلى بولۇپ 85 مىسرا غەزەل، 54 ئاھال. بەش مەشرەپ، 105 مىسرا غەزەل 10 ئاھال، جەمئىي 1 مىڭ 25 مىسرا غەزەل، 182 ئاھالدىن تەركىب تاپقان.
2. چەبىيات مۇقامى. مۇقەددىمە 16 مىسرا غەزەل، 12 ئاھال، تەزە 45 مىسرا غەزەل، 16 ئاھال، تۆت داستان، تۆت مەرغۇل، 20 مىسرا غەزەل، 16 ئاھال، جۇلا 15 مىسرا غەزەل، جۇلا مەرغۇلى سەككىز ئاھال، سەنەم 16 مىسرا غەزەل، 4 ئاھال، چوڭ سەلىقە 16 مىسرا خەلق قوشىقى، سەككىز ئاھال، تۆت مەشرەپ، 40 مىسرا قوشاق، 14 ئاھال، جەمئىي 244 ئاھال، 162 مىسرا غەزەل ۋە قوشاقتىن تەركىب تاپقان.
3. مۇشاۋرەك مۇقامى. مۇقەددىمە، تەزە، تۆت داستان ۋە داستان مەرغۇلى، جۇلا، سەنەم، يەتتە مەشرەپ بولۇپ، جەمئىي 87 ئاھال، 219 مىسرا غەزەل ۋە خەلق قوشاقلىرى ساقلىنىپ قالغان.
4. چارىگاھ مۇقامى. مۇقەددىمە، نەغمە، ئۈچ داستان ۋە مەرغۇلى، بەش مەشرەپ بولۇپ، جەمئىي 68 ئاھال، 124 مىسرا غەزەل.
6. ئوشاق مۇقامى. مۇقەددىمە، نەغمە، ئۈچ داستان ۋە مەرغۇلى، ئالتە مەشرەپ بولۇپ جەمئىي 75 ئاھال، 130 مىسرا غەزەل.
7. بايات مۇقامى. مۇقەددىمە، ئۈچ مەشرەپ بولۇپ، جەمئىي 30 ئاھال، 32 مىسرا غەزەل ئوقۇلىدۇ.
8. ئەجەم مۇقامى. مۇقەددىمە، نۇسخا، تۆت داستان ۋە مەرغۇلى، تۆت مەشرەپ بولۇپ، جەمئىي 66 ئاھال، 128 مىسرا غەزەل.
9. سىگاھ مۇقامى. مۇقەددىمە، 16 مىسرا غەزەل، سەككىز

بۇ يەردە ئۇقۇرمەنلەرگە چۈشىنىكسىز بولغان، مۇقام كەسپى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارلا چۈشىنەلەيدىغان بەزى ئاتالغۇلار ئۇچرايدۇ. بۇ ئاتالغۇلارنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار دەپ قارايمەن. ئۇنداق قىلىمىغاندا تۈردى ئاخۇن ئاكا قالدۇرغان بەزى ئاتالغۇلار بىلەن يەرلىكتىكى ئاتالغۇلارنى پەرقلەندۈرگىلى بولمايدۇ. بۇ يەردە مەرغۇل ئۈستىدە ئارتۇقچە توختىلىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. «چاتما» سۆزى ئۈستىدە قىسقىچە توختالماقچىمەن. تۈردى ئاخۇن ئاكا بۇ سۆزنى ئۆزى ئورۇنلىغان مۇقاملاردا بىرەر جايدىمۇ قوللانمىغان. چاتما — مۇقاملارنىڭ نەغمە قىسمىدىلا ئۇچرايدۇ. باشقا بۆلۈملەردە ئۇچرىمايدۇ. «چاتما» سۆزى ئۇيغۇر تىلىدىكى چېتىشلىق مەنىسىدىكى سۆز بولۇپ، مۇقاملاردا بولسا بىر بۆلۈم بىلەن ئىككىنچى بىر بۆلۈمنى چېتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. بۇنىڭدا ئالدىن ئورۇنلىنىپ بولغان بىرىنچى قىسىمنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر كۆپلىتى قايتا تەكرار قىلىنىپ، سازەندىلەرنىڭ توساتتىن باشقا كۈيلەرگە ھالقىپ كەتمەسلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش رولىنى ئۆتەيدۇ. بۇ سۆز تۈردى ئاخۇن ئورۇنلىغان مۇقاملاردا چۈشۈرگە مەنىسىدە ئىستېمال قىلىنىپ كەلگەن، تۈردى ئاخۇن ئاكا مۇقەددىمە چۈشۈرگىسىنىمۇ چۈشۈرگە، چاتمىنىمۇ چۈشۈرگە دەپ ئالغان. مېنىڭچە چۈشۈرگىنى چۈشۈرگە، چاتمىنى چاتما دەپ قوللىنىپ، بۇ ئىككى سۆزنىڭ مەنىسىنى ئايرىۋەتمىگەندە، مەلۇم ئۇقۇشماسلىق يۈز بېرىشى مۇمكىن. بۇ سۆز خوتەن مۇقامچىلىقىدا ئاللىقاچان ھەل قىلىنىپ بولغان.

ئىككىنچى قىسىم: داستان پاتما ئىككىنچى قىسىمدا، خوتەن مۇقاملىرىدا ئىككىدىن تۆتكە قەدەر داستان ئورۇنلىنىدۇ، داستانلارغا ئاساسەن «غېرىپ - سەنەم»، «يۈسۈپ - ئەخمەت»، «يۈسۈپ - زۇلەيخا»، «ھۆرلىقا - ھەمراجان»، «پەرھاد - شېرىن»، «سەنۇبەر» قاتارلىق تارىخى داستانلارنىڭ غەزەللىرى تاللاپ تېكىستلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، ھەر بىر داستان ئارىلىقىدا بىر مەرغۇل بار، داستانلارنى يەككە چالغۇ بىلەن بىر ئادەم ئورۇنلىغىلىمۇ، بىرنەچچە چالغۇنى تەڭكەش قىلىپ ئورۇنلىغىلىمۇ بولىدۇ. خوتەن 13 مۇقامىدىكى داستانچىلىق تۈردى ئاخۇن ئاكا

ئارىلىقىدىكى مەرغۇلنىڭ يوقلۇقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، نەغمە، داستان قىسىملىرىنىڭ ھەر بىر كىچىك بۆلىكى ئارىلىقلىرىدا كۈيلەرنى ئۆز ئارا تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان مەرغۇللار ۋە چاتىملار بار. مەسىلەن:

1. نەغمە بېشى ياكى مۇقەددىمە

2. تەزە — تەزە مەرغۇلى ۋە چاتىمىسى

3. نۇسخا — نۇسخا مەرغۇلى ۋە چاتىمىسى

4. سەلىقە — مەرغۇلى ۋە چاتىمىسى

5. چۈشۈرگىسى

نەغمە بېشى ئەدەبىي تىل بىلەن ئېيتقاندا مۇقەددىمە (شەرەخبەر) مۇزىكا بولۇپ، لەرزە، تەسىرلىك بولىدۇ. باشلىنىش مۇزىكىسى بولمىغان بىرەر مۇقام بولمايدۇ. باشلىنىش مۇزىكىسى، يەنى مۇقەددىمە مۇزىكىسىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى شۇ مۇقەددىمەنىڭ شۇ ۋاقتىدىكى ھېسسىياتىغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. باشلىنىش مۇزىكىسى تېكىستسىز بولماستىن، كۆپىنچە ھاللاردا كلاسسىك شائىرلارنىڭ غەزەللىرى ئاساسىدا ئون نەچچە مىسرىلىق ياكى بىر يېرىم - ئىككى غەزەل (ئون تۆتلىك) بىلەن ئورۇنلىنىدۇ. مۇقەددىمە مۇزىكىسى ئۇنى ئورۇنلىغاندا ئۇلار ئىچىدىكى ئاساسلىق مۇقامچى قولغا قالدۇن، ساتار ياكى تەمبۇر ئېلىپ مۇقامنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئورۇنلاپ بولغاندىن كېيىن، داپ چېلىنىش بىلەن تەڭ سازەندىلەر توپى قوشۇلۇپ، تەزە ئورۇنلاشقا كىرىشىپ كېتىدۇ. تەزە تەزىنىڭ تېكىستلىرىمۇ ئاساسەن ئون نەچچە مىسرىلىق بولىدۇ. تەزە ئورۇنلىنىپ بولغاندا تەزە مەرغۇلى ئورۇنلىنىدۇ. مەرغۇلدىن كېيىن چاتما، چاتىمدىن كېيىن ئىككىنچى كىچىك بۆلۈم نۇسخا ئۆلىشىدۇ. نۇسخىنىڭ رەت تەرتىپىمۇ تەزىنىڭكىگە ئوخشايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن سەلىقە باشلىنىدۇ. سەلىقەنىڭ رەت تەرتىپىمۇ يۇقىرىقىلارغا ئوخشايدۇ. ئاخىرىدا چۈشۈرگە ئۆلىنىدۇ. چۈشۈرگىدە مۇقەددىمىدە ئورۇنلانغان مۇزىكىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مىسراسى قايتا بىر تەكرار قىلىنىپ، مۇقامنىڭ بىرىنچى چوڭ قىسمى تۈگەيدۇ. يۇقىرىقى ئۈچ قىسىم مۇزىكىلىرىنىڭ ئورۇنلاش سەنئىتى ئوخشاش بولغىنى بىلەن داپ تېمپىلىرى ئوخشىمايدۇ. خوتەن مۇقاملرى نەغمە قىسمىنىڭ داپ ئورۇنلۇشى ئاساسەن 4/4 تاكتلىق بولىدۇ.

سەلىقىنى قوشۇپ ئورۇنلىشى بەلكىم مۇقام كۆپ، ئورۇنلاش ياكى ئاغللاش جەھەتلەردىكى قىسقا ۋاقىتلىق زېرىكىشلىك ھالەتتىن خالىي بولۇش ئۈچۈن بولسا كېرەك ۋە ياكى ئۇلار ئەركىن چالغۇچىلار بولغانلىقى ئۈچۈن مۇزىكا قانۇنىيىتىدىن بۆسۈپ چىقىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

مۇقاملارنىڭ تەزە، نۇسخا، سەلىقە تېمپىلىرى 4/4 لىك ئۇداردا كەلسىمۇ ئورۇنلاش سۈرئىتى تەزە نۇسخىلىرىغا قارىغاندا پەۋقۇلئاددە تېز بولىدۇ. بۇنداق تېز تېمپىلىك كۈيلەرنى نۇسخا بىلەن كىچىك سەلىقىدەك ئاستا تېمپىلىك كۈيلەرنىڭ ئارىلىقىغا ئارىلاشتۇرۇپ ئورۇنلاش، كۈيچىلىك قانۇنىيىتىگە توغرا كەلمەيدۇ. بۇنداق تېزلىكتىكى تېمپىلار داستاندىن كېيىن، مەشرەپكە يېقىنراق ئورۇنلاشتۇرۇلسا كۈيچىلىك قانۇنىيىتىگە، ئورۇنلاش سەنئىتىگىمۇ توغرا كېلىدۇ. خوتەن مۇقاملىرىدا جۇلا، سەنەم داستاندىن كېيىن، مەشرەپكە يېقىن ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، بۇ مەسىلە توغرا بىر تەرەپ قىلىنغان. ھازىرغىچە خوتەندە ئومۇملاشقان ئۇسلۇبمۇ ئەنە شۇنداق. بۇ يەردە ئۈلگە سۈپىتىدە بىر مۇقامنىڭ رەت تەرتىپىنىڭ سېلىشتۇرمىسىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى.

تۈردى ئاخۇن	خوتەن
مۇقەددىمە	مۇقەددىمە
تەزە	نەغمە
نۇسخا	نۇسخا
جۇلا	داستان
سەنەم	جۇلا
تاكت	سەنەم
داستان	چوڭ سەلىقە
مەشرەپ	مەشرەپ
چۈشۈرگە	چۈشۈرگە

يۇقىرىدا خوتەن مۇقاملىرىنىڭ مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى ئۈستىدە ئازراق توختىلىپ، تۈردى ئاخۇن ئاكا ساقلاپ كەلگەن مۇقاملار بىلەن خوتەن مۇقاملىرى ئوتتۇرىسىدىكى قۇرۇلما جەھەتتىكى قىسمەن

قالدۇرغان داستانچىلىق بىلەن تېكىستلەردىكى ئۆزگىچىلىكلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ئاساسەن ئوخشايدۇ.

تۆتىنچى قىسىم: مەشرەپ
خوتەن مۇقامچىلىقىدا مەشرەپچىلىك ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. تارىختا ئۇيغۇر 12 مۇقامنىڭ نەغمە قىسمى قەشقەر، داستان قىسمى ئىلى، مەشرەپ قىسمى خوتەن تەۋەلىكىگە چوڭقۇرراق ئومۇملاشقان بولۇپ، خوتەن مۇقامچىلىرىنىڭ ئادەتتىكىلىرىمۇ بىرەر ئىككى مۇقامنىڭ مەشرەپىنى ئوقۇيالايدۇ. ھەتتا كوچا - كويلاردىكى سائىللارمۇ مۇقامنىڭ مەشرەپلىرىنى ساپايى ياكى راۋاب بىلەن ئورۇنلاپ چىلتەن قىلىشىدۇ. خوتەن مۇقاملىرىدا 4 ~ 8 گە قەدەر مەشرەپ بولۇپ، مەشرەپ بولمىغان بىرەرمۇ مۇقام يوق. خوتەندە قۇربان خاكىسار، روزى مەشرەپ قاتارلىق بىرنەچچە ئاتاقلىق مەشرەپچىلەر ئۆتكەن. ئۇلار مەشرەپچىلىكتە جەنۇبىي شىنجاڭ تەۋەلىكىدە داڭ چىقارغان. ئۇلاردىن بىزگە تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقىنى راي، چەبىيات، مۇشاۋرەك قاتارلىق 13 مۇقامنىڭ مۇقەددىمە، مەشرەپلىرىدىن ئىبارەت. خوتەن مەشرەپىنىڭ تېكىستلىرى ئاساسەن خەلق قوشاقلىرى ۋە شاھ مەشرەپ، نۆۋىتىلەرنىڭ غەزەللىرىدىن تەركىب تاپقان.

مۇزىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتە، خوتەن مۇقاملىرى نەغمە، نۇسخا، جۇلا، سەنەم، چوڭ سەلىقە، داستان، مەشرەپ قاتارلىق بۆلەكلەرگە بۆلۈنىدۇ.

مۇقاملارنى قىسىملارغا بۆلۈشتە تۇرداخۇن ئاكا جۇلا، سەنەم، چوڭ سەلىقىلەرنى نەغمە تەۋەلىكىگە كىچىك بۆلۈم قىلغان. خوتەن مۇقاملىرىدا جۇلا، سەنەم، چوڭ سەلىقىلەر نەغمە تەركىبىگە ئەمەس، مۇزىكىلىق قۇرۇلما ئېھتىياجىغا قاراپ مەشرەپ تەۋەلىكىگە ئايرىلغان. بۇنداق قىلىشنىڭ ئەلۋەتتە ئىلمىي ئاساسى بار. ئۇيغۇر مۇقاملىرىدا، بولۇپمۇ تۇردى ئاخۇن ئاكا قالدۇرغان قەشقەر ۋارىيانتىدا خوتەن مۇقاملىرىغا قارىغاندا بىرنەچچە بۆلۈم كۆپ بولغىنى بىلەن، بۆلۈملەر مۇزىكا قۇرۇلمىسى جەھەتتە بۆلەكلەرگە توغرا ئايرىلمىغان. تۇردى ئاخۇن ئاكانىڭ چوڭ نەغمىگە جۇلا، سەنەم،

ياراتقۇچى بۇلاقتۇر. ئۇلار ئارىسىدا ئاجايىپ كاتتا سەنئەت قىممىتىگە ئىگە بولغان خىلمۇ خىل مەدەنىي پائالىيەتلەر، ھېكايە - چۆچەكلەر، شېئىر - قوشاقلار ۋە كىشى قەلبىنى تىترەتكۈچى مۇڭلۇق، شوخ ئاھاڭ - كۈيلەر مەۋجۇت. ئۇلارنى قېزىپ چىقىپ، بۈگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ھەر بىر سەنئەتكارنىڭ مۇقەددەس بۇرچى ۋە باش تارتىپ بولمايدىغان مەسئۇلىيىتىدۇر. ئەنە شۇ سەنئەت شەكىللىرىنىڭ بىرى بولغان ئاھاڭ - كۈيلەر ئارىسىدا خوتەن خەلقىنىڭ «ئالايلى» ئاھاڭى ئۆزىنىڭ ئۆزگىچە مۇزىكا قۇرۇلمىسىغا ئىگە بولغانلىقى بىلەن سېھرىي كۈچىنى نامايان قىلىپ كەلمەكتە.

«ئالايلى» خوتەننىڭ يېزا - قىشلاقلاردا خامان تېپىش مەزگىلىدە ئوقۇلىدىغان ۋە كەڭ تارقالغان خامان ناخشىسىنىڭ نامى بولۇپ، مەن ئۇنىڭ مۇزىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە قاراپ ئۇنى «خوتەن ئالايلى مۇقامى» دەپ ئاتىدىم. ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق شارائىتىدا دېھقانلار بۇغداي، ئەنجۈرلىرىنى ھايۋانلارغا دەستىش ئۇسۇلى بىلەن خامان تېپەتتى. بۇنىڭدا خاماننىڭ ئوتتۇرىسىغا تىكلەنگەن مومغا، چېكىلگەن ئارغامچىغا كالىلارنى قاتار قىلىپ چېتىشتۈرۈپ، مومنى مەركەز قىلىپ ئايلاندۇرىدۇ. كالىلارنىڭ ئارقىسىدىن بىر ئادەم ئىز بېسىپ ماڭىدۇ. ئەنە شۇ ئادەم بىر قولى بىلەن قۇلىقىنى تۇتۇۋېلىپ ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان قوشاقلار ئارقىلىق «ئالايلى» مۇقامىنى توۋلايدۇ. بۇ ئاھاڭلار ناھايىتى يېقىملىق، لەرزى ۋە مۇڭلۇق بولۇپ، كۈچلۈك يەرلىك ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. بۇ ئاھاڭلارغا ھېچقانداق چالغۇ تەڭكەش قىلىنمايدۇ. ئۇنىڭ كۈيلىرىدىكى تېمپىلارنى خامانغا قوشۇلغان كالىلارنىڭ تۈپىقىدىن چىققان ئاۋازلار بەلگىلەيدۇ.

«ئالايلى» ئاھاڭىغا سېلىنغان تېكىستلەر خوتەن خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان شىۋە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. چۈنكى، «ئالايلى» ئاھاڭلىرىنىڭ تېكىستلىرىنى دېھقانلار ئۆزلىرى ياراتقان بولۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى ئۆزىگە مەزمۇن قىلىدۇ. كونا كونا ئالايلى مۇقامىنى ئوقۇشنىڭ سەۋەبىنى سۆزلەپ، ئالايلى مۇقامىنى ئۈنلۈك (يۇقىرى) ئاۋاز بىلەن ئوقۇغاندا، باقىي ئالەمدىكى قېرىنداشلىرى ھوسۇل ئېلىش مەزگىلى بولغانلىقىنى بىلىدۇ. ئۇلارمۇ مول - ھوسۇل مەۋسۈمىغا تەنتەنە قىلىشىدۇ... دېيىشىدۇ.

ئاتالغۇلاردىكى پەرقنى سۆزلەپ ئۆتتۇم. تۆۋەندە تۇردى ئاخۇن ئاكا ساقلاپ قالغان قەشقەر 12 مۇقامى ناملىرى بىلەن خوتەن مۇقاملىرىنىڭ ناملىرى ۋە تىزىملىكىنى سېلىشتۇرۇپ ئۆتسەن.

خوتەن مۇقاملىرى قەشقەر مۇقاملىرى:

1. راک مۇقامى	1. راک مۇقامى
2. چەبىبىيات مۇقامى	2. چەبىبىيات مۇقامى
3. مۇشاۋرەك مۇقامى	3. مۇشاۋرەك مۇقامى
4. چارىگاھ مۇقامى	4. چارىگاھ مۇقامى
5. پەنجىگاھ مۇقامى	5. پەنجىگاھ مۇقامى
6. ئوشاق مۇقامى	6. ئۆز ھال مۇقامى
7. بايات مۇقامى	7. ئەجەم مۇقامى
8. ئەجەم مۇقامى	8. ئوشاق مۇقامى
9. سىگاھ مۇقامى	9. بايات مۇقامى
10. ناۋا مۇقامى	10. ناۋا مۇقامى
11. ئۆز ھال مۇقامى	11. سىگاھ مۇقامى
12. مۇقامى ھۈسەن	12. ئىراق مۇقامى
13. ئالايلى مۇقامى	

بىز يۇقىرىدا قەشقەر 12 مۇقامى بىلەن خوتەن 13 مۇقامىنى سېلىشتۇرۇپ ئۆتتۇق. قىسمەن مۇقاملارنىڭ رەت تەرتىپىدە ئۆزگىرىش بولغىنى بىلەن مۇقام ناملىرىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش ياكى پەرقنىڭ يوقلۇقى ئىسپاتلاندى. بىراق، خوتەن مۇقاملىرى تەۋەلىكىدىكى «مۇقامى ھۈسەن» مۇقامى بىلەن «ئالايلى» مۇقامى تۇرداخۇن ئاكا-ساقلاپ كەلگەن «12 مۇقام» تىزىملىكىدە ئۇچرىمىدى. ئاپتونوم رايونلۇق مۇقام تەتقىقات ئورنىمۇ بۇ مۇقاملارنى رەتلەش، تەتقىق قىلىشنى پىلان دائىرىسىگە كىرگۈزمىدى. شۇڭلاشقا، بۇ ئىككى مۇقام خوتەندىلا ساقلىنىپ ۋە مۇقامچىلار تەرىپىدىن سورۇنلاردا ئورۇنلىنىپ كەلمەكتە.

3. ئالايلى مۇقامى

كەڭ خەلق ئاممىسى سەنئەتنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىنى

دىنىنىڭ خوتەندە ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ بۇ خىل سەيلە - تاۋابىلار بۇددا ئېتىقادى مەزمۇنىدىن ئىسلام دىنىي ئېتىقادى مەزمۇنىغا كۆچكەن. بۇ دەۋرلەردىكى سەيلىچىلەر ئىسلام غازاتچىلىرىنىڭ شېھىتى بولغان سەركەردىلىرى نامىدىكى مازابى - ماشايقلارنى سەيلە - تاۋاب قىلىشنى ئادەتكە ئايلاندۇرۇپ، تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە. مەسىلەن، باھار ۋاقتىدا باشلىنىدىغان كىمامى ئاسم سەيلىسى، يازدا بولىدىغان ئۈجمە مازار غوجام سەيلىسى، كۈزدە قىزىدىغان سەھۋالىمدىكى ئۈزۈم سەيلىسى...

بۇ سەيلە - تاۋاب سورۇنىدا ئاشپەزلەر تاماق ئېتىۋاتقان، ناۋابىلار نان يېقىۋاتقان، كاۋاپچىلار كاۋاپ پىشۇرۇۋاتقان، قوشاقچىلار قوشاق ئوقۇۋاتقان، چېلىشچىلار چېلىشىۋاتقان، مۇقام - مەشرەپچىلەر مەشرەپ قىزىتىۋاتقان، مەدداھلار جەڭنامە قىستىلىرىنى سۆزلەۋاتقان، ھاپىزلار زىكىر قىلىشىۋاتقان قايناق بىر مەنزىرە شەكىللىنىدۇ. ئاشۇ سەيلىگاھلاردا ئورۇنلانغان قوشاقچىلىق، مەدداھلىق، زىكىر - سۆھبەت ۋە مۇقام - مەشرەپ قاتارلىق ئەلنەغمە تۈرلىرى خوتەن مۇقاملىرى تېكىستلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە تاكامۇللىشىشىغا مۇھىم زېمىن ھازىرلىغان. XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، ئەينى دەۋردىكى سەيلە - باراۋەت، بەزمە - مەشرەپ سورۇنلىرىدا ئوقۇلغان مۇقام تېكىستلىرىنىڭ ئورنىنى نەۋائى باشچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم مەشھۇر شائىرلارنىڭ لىرىك شېئىر - غەزەللىرى ئىگىلىدى. كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە بولسا، نۆۋىتى، زەلىلى، قەلەندەر، مەشرەپ قاتارلىق كلاسسىكلارنىڭ ئاجايىپ نادىر شېئىر - غەزەللىرى خوتەن مۇقاملىرىنىڭ ئاساسلىق تېكىستلىرىگە ئايلاندى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، يەنە يەرلىك خەلق قوشاقلىرى خوتەن مۇقاملىرىنىڭ جۇلا، سەنەملىرىدە تا ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ تېكىستلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە.

يۇقىرىقى تارىخىي ئاساسلارغا قاراپ، خوتەن مۇقام تېكىستلىرىنى تۆۋەندىكى ئىككى چوڭ نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن.

1) كلاسسىك شائىرلارنىڭ شېئىر - غەزەللىرى خوتەن مۇقام تېكىستلىرىدە ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. «12 مۇقام» نىڭ مەيلى

«ئالايلى» ئوقۇپ خامان تەپكەندە، خامان تېز يۇمشايدۇ دېگەن ئەقىدىلەرمۇ كەڭ تارقالغان. ئالايلى مۇقامىنىڭ ئاھاڭلىرى ۋە تېكىستلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇنى قېزىپ چىقىپ رەتلەپ، سىستېمىلاشقان مۇزىكا ھالىتىگە كەلتۈرۈپ بۈگۈنكى دەۋر سەنئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتى زور.

ئىلىم - پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئىنسانلارغا ئېلىپ كەلگەن ئەۋزەل شارائىتلار، ھايۋان ئارقىلىق خامان تېپىشنىڭ ئورنىغا زامانىۋى ئۈسكۈنىلەرنىڭ ياردىمى ئارقىلىق خامان ئېلىشتىن ئىبارەت ئىلغار دېھقانچىلىق ئۇسۇلىنى ئومۇملاشتۇرغان بۈگۈنكى كۈندە، «ئالايلى» مۇقامىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقانلار يېشى 70 ~ 80 دىن ئاشقان ساناقلىق مۇسسىپلار دىنلا ئىبارەت بولۇپ قالدى. نەتىجىدە ئەمگەكچى خەلق ئىجادىيىتىنىڭ مەھسۇلى بولغان بۇ قىممەتلىك تەۋەرۈك يوقىلىش گىردابىغا قاراپ يۈز تۇتماقتا. مەن «ئالايلى» مۇقامىنى ئاڭلىغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىۋاسىتە تونۇشلۇقى بولغان سەنئەتكارلارنىڭ بۇ مۇزىكا مىراسىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن ئەجىر سىغدۇرۇشنى ئۈمىد قىلىمەن.

4. خوتەن مۇقاملىرىنىڭ تېكىستلىرى

ئومۇمەن مۇقاملار تېكىستولوگىيە خۇسۇسىيىتىگە ئىگە كۈيلەر سىستېمىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ تېكىستلىرى ئۇزاق دەۋرلەر مابەينىدە ئىجاد قىلىنىش، تاللىنىش، ئۆزگەرتىلىش ھادىسىلىرىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، ئۆزگىرىشچان زامان خۇسۇسىيىتىگە ماسلاشتۇرۇلۇپ كەلگەن.

خوتەن بۇددا دىنىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىشىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان. خوتەن خەلقىمۇ شۇ دەۋرلەردىن باشلاپ بۇددا ئېتىقادى مەزمۇنىدىكى تۈرلۈك سەيلە - باراۋەت پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزۈپ، شۇ ۋاقىتتىكى دىنىي پائالىيەتلەرنى مول مەزمۇن، خىلمۇ خىل شەكىللەرگە ئىگە قىلغان، ھەر يىلى 4 - ئايدىن باشلاپ 10 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا نۇقتىلىق سەيلىگاھلارغا بېرىپ سەيلە - تاۋاب قىلىشنى ئادەتكە ئايلاندۇرغان. X ئەسىردىن كېيىن ئىسلام

نەۋائىنىڭ:

ئەي جامالىڭ مېھرىدىن، روئىنەن گەزەلدىن تاگەبەت،
زەررە يەڭلىغىڭ گۈل يورۇقلۇق ئىچىرە سەرگەردان خىرەت.

دېگەن مىسرالار بىلەن باشلانغان غەزىلى تېكىست قىلىنىپ ئوقۇلغان بولسا، خوتەن ۋارىيانتىدا مەشرەپنىڭ: *ئەي جامالىڭ مېھرىدىن، روئىنەن گەزەلدىن تاگەبەت، زەررە يەڭلىغىڭ گۈل يورۇقلۇق ئىچىرە سەرگەردان خىرەت.* گادەمدىن كىشى دۇنياغا كەلدى بېشىۋاسى بارە - ئىككىنچى بۇ يولدا ھەر دىننىڭ بىر مۇددىئاسى بارە - ئىككىنچى دېگەن مىسرالار بىلەن باشلانغان غەزىلى تېكىست قىلىنغان. يۇقىرىقىدەك ئوخشاشماسلىقلار باشقا مۇقاملاردىمۇ، مۇقاملارنىڭ بۆلەكلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. سەھىپە ئىخچاملىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ ھەقتە تەپسىلىي توختالمىدۇق.

2. خوتەن مۇقاملىرىنىڭ نەغمە قىسمىغا كلاسسىكلارنىڭ قىسقا بەھىرلىك بەزى شېئىر - غەزەللىرى تېكىست قىلىنغاندىن سىرت، خەلق قوشاقلىرى ئىچىدىكى ئەھمىيەتلىك مەزمۇن ۋە يۈكسەك ئەدەبىي قىممەتكە ئىگە نادىر ئۆلگىلەرمۇ تېكىست قىلىنغان. بۇ قوشاقلار مەزمۇن جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن بىر قانچە تۈرگە بۆلۈندۇ: *تارىخىي قوشاقلار. بۇ خىل قوشاقلار ئۆز زامانىسىنىڭ رېئاللىقىنى كۆرۈنۈش قىلىپ توقۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن دەرد - ئەلەم، غەم - كۈلپەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئارقىلىق، زامانىنىڭ زۇلۇم - زورلۇقلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلغان. مەسىلەن:*

ئىلىخوئا ماڭخۇنچە،

قاشقادا قونۇپ قالدۇق.

مۇساپىرلىق يامان ئىكەن،

دۇتارچى بولۇپ قالدۇق.

قەشقەر ۋارىيانتى ياكى خوتەن ۋارىيانتى بولسۇن، ھەر ئىككىلىسىدە نەۋائى، نۆبىتى، زەلىلى، قەلەندەر، ھۇۋەيدا، فۇزۇلى، مەشرەپ قاتارلىقلارنىڭ شېئىرى - غەزەللىرى تېكىست قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن بىر مۇقامنىڭ ئىككى يۇرتتا ئوقۇلغان تېكىستلىرىدە مەلۇم ئوخشىماسلىق مەۋجۇت. تۇردى ئاخۇن ئورۇنلىغان چارىگاھ مۇقامىنىڭ قەشقەر ۋارىيانتىدىكى مۇقەددىمىسىگە نەۋائىنىڭ: *سەھەر خاۋەر شەھى چەرىخ ئۆزۈم كىم خەيلى ھەشەم چەكتى، ئىشۇباغىنى خەت بىلەن كۆھسار ئۆزۈم زەررىن مەلەم چەكتى.*

دېگەن سەدىرە بىلەن باشلانغان غەزىلى تېكىست قىلىنغان بولسا، خوتەن ۋارىيانتىدىكى مۇقەددىمىگە نۆبىتىنىڭ: *كۆرۈپمەن ئولتۇرۇپتۇ باغ ئىچىرە بىر دىلدار، مەدە يۈزى ئايۇ، كۆزى چولپان، پەرۋەرپىش ھۆرىگۈل رۇخسار.*

دېگەن مىسرالار بىلەن باشلانغان غەزىلى تېكىست قىلىندۇ. تۇردى ئاخۇن ئاكا ئورۇنلىغان ئۆز. ھال مۇقامىنىڭ مۇقەددىمىسىگە زەلىلىنىڭ: *كەمكى ئايرىلدى تىرىكلىك مەۋسۈمىدە يارىدىن، زەپىر زەپىران بەرگىسى تۆكۈلگەي ھەر نەپەس دىدارىدىن.*

دېگەن مىسرالار بىلەن باشلانغان غەزىلى تېكىست قىلىنغان بولسا، خوتەن ۋارىيانتىدا يەنە زەلىلىنىڭ: *ئامايان بولدۇڭ مەي دىلبەر، يۈزۈڭنى ئاپتاپ مەيلىپ، قارار كاكۈل بىلەن زۇلپى، جامالىڭنى نىقاب مەيلىپ.*

دېگەن مىسرالار بىلەن باشلانغان غەزىلى مۇقەددىمە قىلغان. چەبىيات مۇقامىنىڭ قەشقەر ۋارىيانتىدىكى مۇقەددىمىسىگە

سادىقلىق، ۋاپادارلىق، يارىنى سېغىنىش، ۋىسال ئۈمىدى، جۇدالىق ھەسرەت... قاتارلىق نازۇك تۇيغۇلار يەڭگىل، راۋان، ئوبرازلىق قوشاق شەكىللىرى ئارقىلىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. مەسىلەن:

بېغىمنىڭ نۇرچىكىدە
بىر گېتىمىزدا بېدە بار.
سەن يارىمنىڭ دەردىدە،
يۈرىكىمدە زېدە بار.

ئەمگەك قوشاقلىرى. ئىنسانلارنىڭ ھاياتى ۋە بەخت - سائادىتى ئەمگەكتىن ئايرىلالمايدۇ. ئىنسانلارنىڭ پۈتكۈل پائالىيىتى ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ئارقىلىق تەبىئەتنى ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتىگە پايدىلىق قىلىپ ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت. ئەمگەك قوشاقلىرى ئەنە شۇنداق كۈرەشلەر داۋامىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، كۈچنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ھارغىنلىقنى بېسىش، غەيرەت - شىجائەتنى ئۇرغۇتۇش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

بۇ يىل قوناق بەك بولدى،
ھەر تۈپىدە ئىككى باش.
ئىشچان بىلەن ئىشلەيمەن،
ھۈرۈن بولساڭ كەت گاداش.

خوتەن مۇقاملىرىنىڭ نەغمە قىسمىغا تېكىست قىلىنغان خەلق قوشاقلىرى يۇقىرىقىلار بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى مەۋسۈم - مۇراسىم قوشاقلىرى، ئوۋ قوشاقلىرى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە تەئەللۇق بولغان ھەر خىل تۈر ۋە مەزمۇندىكى قوشاقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىز بۇ يەردە پەقەت بىر قانچە تۈرنى كۆرسىتىش بىلەنلا كۇپايىلەندۇق.

خوتەن مۇقاملىرى ئۈچۈن تېكىستلىك رول ئوينىغان شېئىر - غەزەللەر بىلەن قوشاقلار ئۆزىدە ئىپادە قىلىنغان ئەھمىيەتلىك مەزمۇنلار بىلەنلا ئەمەس، بەلكى شەكىل تۈزۈلۈش جەھەتتىكى

ئىلىغوزغا كەلگۈنچە،

تاپىنىمغا تاش پاتتى.

ئۆز يۇرتۇمدىن ئايرىلىپ،

غەربىلىقتا باش قاتتى.

يۇقىرىقى قوشاقلاردا مانجۇ ئىستىباداتلىرىنىڭ زورلىشى بىلەن ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن ئالتە شەھەر كۆچمەنلىرىنىڭ يۇرتىغا بولغان سېغىنىشلىق ھېسسىياتى، دەرد - ئەلەملىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۆرپ - ئادەت قوشاقلىرى. بۇ خىل قوشاقلار كىشىلەرنىڭ توي-تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم، نەزىر - چىراغ قاتارلىق خىلمۇخىل ئەنئەنىۋى ئادەتلىرىنىڭ ئومۇملىشىپ، كۈندىلىك تۇرمۇش بىلەن باغلىنىپ مۇقىملىشىشى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن:

سەپەرگە چىقار بولساڭ،

ياغ قويۇپ توقماچ باقتى.

يول بولامدۇ، بولامدۇ؟

داخانغا چىراغ باقتى.

سەپەرگە - تاۋاپ قوشاقلىرى. كىشىلەر گۈزەل سەپەرگاھلاردا، ئەجدادلار تەرىپىدىن ئۇلۇغلىنىپ كەلگەن مازابى - ماشايىقلاردا سەپەر-تاۋاپ، تاماشا قىلىشقانلاردا ئۆز ۋۇجۇدىدا پەيدا بولغان نازۇك ھېسسىياتلىرىنى ناخشا - قوشاقلار ئارقىلىق ئىپادىلەپ كەلدى. مەسىلەن:

مەن يارىم بىلەن باردىم،

سەھۋالىمغا سەپەرگە.

مېنى تاشلاپ كېتەرمۇ؟

قويۇپ بەرسەم مەپەلگە.

مۇھەببەت قوشاقلىرى. بۇنىڭدا مۇھەببەتكە بولغان ئىنتىلىش،

بۇ قوشاقتا «يار دەردىدە بېھۇش» بولغان ئاشىق «مەن» يارى ئۈچۈن گاھى يار ئاسمىنىدىن ئايلىنىپ كېتەلمەيدىغان بىر قۇش بولسا، گاھى ئالتۇن - كۈمۈش بولۇپ يارىنىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەندە يارساز بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت مۇھەببەتتىكى سادىق، ۋاپادارلىقىنى جانلاندىرۇش ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ، ئادەمنى نەرسىلەشتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن جانلىق كىپادىلىگەن. ۋەلىپ رەھبەر

يارىمنى كەلسۇن دېسەم،
 ئۆزى كەلسۇن دەممىتتۇ؟
 يورۇققاش دەرياسىدا،
 ئېقىپ ئۆلسۇن دەممىتتۇ؟

بۇ قوشاقتا يار ئىشقىدا ئوت - كاۋاپ بولۇۋاتقان ئاشىقنىڭ نازۇك رەنجىش تۇيغۇسى مۇبالىغە ۋاستىسى بىلەن بەدىئىي يۈكسەكلىككە ئىگە قىلىنغان. سادىق رەھبەر

سۆيىۋالدىم دالدىدا،
 قاپاق تېرەك ئالدىدا.
 دوزاخ ئوتى ئوتىمىكەن،
 كۆيۈك ئوتى ئالدىدا.

بۇ قوشاقتا دوزاخ ئوتى بىلەن كۆيۈك ئوتى سېلىشتۇرۇلۇپ، ئىشقى - مۇھەببەت ئۇلۇغلانغان. سادىق رەھبەر

قالغىچىلار ئۇۋىلاپتۇ،
 پېشايۋاندا پەرماندا.
 بىز شۇنداق ئۆتەرمىزمۇ،
 كۆيۈك ئوتى — ئارماندا.

يارىمنىڭ قارا ساجى،
 چۈشۈپتۇ زىناقىغا.

مەتتاخون ھالە قاتتو. دىققەت بىلەن بىرلىككە
 كۆستەنلەگە سۇ كەلدى،
 گازما - گازما شاقىياپ.
 مېنىڭ يارىم ساي كەلدى،
 تولۇنئايىدەك پاقىياپ.

تېكىستلەردىكى بۇ خىل يەرلىك ئالاھىدىلىك خوتەن مۇقاملىرىنىڭ يەرلىك خۇسۇسىيىتىنى روشەن گەۋدىلەندۈرۈپ، ئۇنىڭ تۈردى ئاخۇن ئاكا ئوقۇغان «12 مۇقام» نىڭ قەشقەر ۋارىيانتى ۋە باشقا جايلار ۋارىيانتىدىن پەرقلىق بولغان خاسلىقىنى نامايان قىلىدۇ.

5. خوتەن مۇقاملىرىنى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدا

«12 مۇقام» نى ھازىرقى زامان ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش توغرىسىدا سۆز ئېچىلسا، خېلى كۆپ كىشىلەرنىڭ كۆڭلى بىرقىسىما بولىدۇ ياكى ياقتۇرمايدۇ، ھەتتا قارشى تۇرىدۇ. بىزنىڭ بۇ خىل كۆزقاراشتىكى كىشىلەرنى ئەيىبلەش نىيىتىمىز يوق. خۇددى بىزنىڭ «12 مۇقام» نى بۈگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش تەسەۋۋۇرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئەركىنلىكىمىز بولغاندەك، ئۇلارنىڭمۇ «12 مۇقام» نى شۇ پېتى ساقلاپ قېلىش، ئۇنى قىلچە ئۇيان - بۇيان قىلماسلىق تەلپىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئەركىنلىكى بار. «12 مۇقام» پۈتكۈل ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت بايلىقى. سەنئەتكارلارنىڭ «12 مۇقام» نىڭ ھاياتى كۈچىنى تېخىمۇ ئۇرغۇتۇپ، ئۇنى دۇنيا سەھنىسىدە تېخىمۇ جەۋلان قىلدۇرۇش ئۈچۈن تەرتۈكۈش مەجبۇرىيىتى بار. شۇڭا «12 مۇقام» تەتقىقاتىغا ئوخشاش بولمىغان پىكىرلەرنىڭ چىقىشى بىزنىڭ تەتقىقاتىمىزنىڭ تېخىمۇ جۈش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق. قايسىبىر ئالىم: «جاۋاھىراتلارنىڭ بىر - بىرىگە ئۇرۇلۇشىدىن چاقنىغان ئوت

بۇ قوشاقلار شۇنچىلىك تەبىئىي ئېيتىلغانكى، ئۆزىنىڭ پىكىر ئىپادىلەشتىكى سېھرىي كۈچى بىلەن كىشىنى ھاياجانغا سالىدۇ. خوتەن مۇقام تېكىستلىرىنىڭ تىل ئىستېمالىدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بار. يەنە چاغاتاي ئامىللىرى، خەنزۇ تىل ئامىللىرى، يېڭى زامان تىلى، بولۇپمۇ يەرلىك شېۋە ئامىللىرى دېگۈدەك كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، تۆۋەندىكى قوشاقلارنى كۆرۈپ باقايلى:

كولك يېنىمدا بەنجاڭ ياتتۇ،

سول يېنىمدا پەيچاڭ ياتتۇ.

تاك - تاك قىلماي ئاستا كەلسە،

بىزنىڭ مەلىنى بۇجاڭ باقتۇ.

بىزنىڭ باغدا زاراڭخىزا،

ئىچىلىپتۇ بەش ياڭخىزا.

مەن ھېچكىمگە كۆيمەيتتىم.

ساڭا كۆيدۈم ياڭخاڭخىزا.

چاغاتاي تىلى ئامىللىرى خوتەن مۇقام تېكىستلىرىدە ناھايىتى قويۇق، ئۇنى كۆپتىن - كۆپ ئۇچرىتىش مۇمكىن. ئەسلى تىل ئىستېمالىدا ھازىرقى زامان تىلى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن. بۇ يەردە يەنە تىلغا ئېلىش زۆرۈر بولغىنى، خوتەن مۇقام تېكىستلىرىدىكى يەرلىك شېۋە ئامىللىرىنىڭ بىرقەدەر قويۇقلۇقىدىن ئىبارەت. تۆۋەندىكى قوشاقلارنى كۆرۈپ باقايلى:

گۈستەڭ بېشىدا كاتۇ،

گايىمخان دۇتا چاتۇ.

گايىمخان دۇتا چالسا،

بېرىش - كېلىش قىلماسلىققا توغرا كېلىدۇ. نەتىجىدە شۇ مىللەت ۋە شۇ مىللەتنىڭ پەن - مەدەنىيىتى قانچىلىك ۋاقىت بېكىنمە ھالەتتە تۇرغان بولسا، دەۋر تەرەققىياتىدىن شۇنچىلىك ئارقىدا قالغان بولىدۇ. بىز دۆلىتىمىزنىڭ يېقىنقى تارىخىغا نەزەر سالساقلا بۇنىڭ ھەقىقەت ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. جۈملىدىن بىزنىڭ مۇزىكا سەنئىتىمىزمۇ شۇنداق. ئۇيغۇر مۇقاملىرىمىز ئۇزاقتىن بېرى ئۆز غولىنى زورايتىش ئۈچۈن، ئۆزىنى مىللەتنىڭ ئېستېتىك زوقىدىكى ئۆزگىرىشكە، يۈكسىلىۋاتقان مىللىي روھىغا ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن داۋاملىق تۈردە يېڭىلىقنى قوبۇل قىلىپ كەلدى. بۇ خىل قوبۇل قىلىش ھەرگىزمۇ ئەسلىدىكىدىن ۋاز كېچىش بولماستىن، بەلكى ئەسلىدىكىدىن تېخىمۇ قۇدرەت تاپقۇزۇش، گۈللەندۈرۈشنى مەقسەت قىلدى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇيغۇر مۇقام - مۇزىكىلىرى ئەسىرلەردىن بېرى تەرەققىي قىلىپ، تاكامۇللىشىپ، بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، كىشىنىڭ كۆزىنى چاقناقتۇدەك قىممەتلىك گۆھەرگە ئايلاندى.

مەن ئۇيغۇر مۇقام مۇزىكىلىرىنى ھازىرقى زامان ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتا، ۋارىسلىق قىلىش، ساقلاپ قېلىش ئاساس، تەرەققىي قىلدۇرۇش ئاچقۇچ بولۇشى كېرەك، دەپ قارايمەن. بۇ يەردە دېمەكچى بولغىنىم، ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرى ئالدى بىلەن ئۆز مىللىتىگە مەنسۇپ بولغان مۇقام مۇزىكىلىرىنى ئۆگىنىشى، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىشى، ئۇنى ئۆزىنىڭ سەنئەت ھاياتىدا روھقا ئايلاندۇرۇشى كېرەك. ئەگەر بۇ ئۇيغۇر سەنئەتكارى قانداقتۇر ئۇيغۇر مۇقام مۇزىكىلىرىنى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ياخشى ئىگىلىمەي تۇرۇپ، ئۇنى ئۆزگەرتىمەن، ئىسلاھ قىلىمەن دەيدىكەن، ئۇ چوقۇم ياخشى نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ. چۈنكى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ۋارىسلىق قىلىش كېرەك. بىراق ۋارىسلىق قىلىش دېگىنىمىز، مۇقامنى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە بېشىمىزغا ياستۇق قىلىپ يېتىۋېلىش دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى دەۋر روھىنى، دەۋر تەرەققىياتىنى، كىشىلەرنىڭ سەنئەتكە بولغان ئېستېتىك زوقىنى توغرا مۆلچەرلەپ، مۇقام مۇزىكىلىرىنى دەۋر تەرەققىياتىنىڭ، كىشىلەرنىڭ ئېستېتىك زوقىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇشتىن

يالقۇنلىرىدىن ھەقىقەت چىقىدۇ» دېگەنكىن. ئەمدى گەپ مۇقامنى ئىسلاھ قىلىپ، ئۇنى ھازىرقى ئىسلاھات دەۋرىگە ماسلاشتۇرۇش مۇمكىنمۇ، يوق، دېگەن مەسىلىدە.

ئۇيغۇر مۇقاملىرى نۇرغۇنلىغان ئالىملىرىمىز ئېيتىپ ئۆتكەندەك، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە شۇ دەۋرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئاساسەن، دەۋر روھىدىن ئۆز ۋۇجۇدىغا مەلۇم ئوزۇق قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەسلىي غولىدىن ئاجراپ كەتمىگەن ئاساستا تەرەققىي قىلىپ، تېخىمۇ تاكامۇللىشىپ باردى. مەسىلەن، مۇقامنى ئورۇنلاشتا كەم بولسا بولمايدىغان ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ئېلىپ ئېيتساق، پارسىلاردىن ئەرەبلەرگە كىرىپ، ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىدە مۇھىم ئورۇن تۇتقان راۋاب، تەمبۇر، ساتار قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلارغا ئاساسەن شۇ دەۋردە ئۇيغۇر مۇزىكا ئۇستازى قىدىرخان يەركەندى بەش تارىلىق راۋابىنى ئىجاد قىلغان. پارس ۋە ئەرەبلەر ئىشلەتكەن دەسلەپكى تەمبۇرنىڭ يۈزىگە تېرە تارتىلغان بولۇپ، شۇ چاغدا ئۈچ تارىلىق ئىكەن. ئۇيغۇر سازەندىلىرى ئۇنى ياغاچقا ئۆزگەرتىپ بەش تارىلىق قىلىش بىلەن ھازىرقى ھالەتكە كەلتۈرگەن. يازما ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر سازەندىلەر پارسىلارنىڭ «سەيتارى» بىلەن ھىندىلارنىڭ «ساتار» بىلەن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ئارقىلىق ھازىرقى ساتارنى ئىختىرا قىلغان. يۇقىرىقى ئەھۋالدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئەجدادلىرىمىز ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى رەتلەپ قېلىپلاشتۇرۇشتا، چالغۇ ئەسۋابلارنى ئۆزگەرتىپ ياساش ياكى يېڭىدىن كەشىپ قىلىشتا، ئەرەب - پارس مەدەنىيىتىنىڭ بايلىقلىرىدىن مەلۇم دەرىجىدە پايدىلىنىپ، ئۇنى ئۆز مۇزىكا سەنئىتىنى تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈپ تاكامۇللاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان.

نۇرغۇنلىغان پاكىتلاردىن شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، دۇنيادا ھېچقانداق بىر ساپ مىللەت بولمىغىنىدەك، ھېچقانداق بىر ساپ مەدەنىيەتمۇ بولمايدۇ. ئەگەر بىر مىللەت ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ ساپلىقىنى نەچچە ئەسىر شۇ پېتى ساقلاپ قېلىش كېرەك بولغاندا، ئىشىك - دېرىزىلەرنى مەھكەم تاقىۋېلىپ، ھەتتا قوشنىلىرى بىلەنمۇ

بازارلىرىمىزغا ئېقىپ كىرىشكە باشلىدى. ئەگەر بىز مۇشۇ دەۋردە چەت ئەل مۇزىكا سەنئىتى بىلەن بازار تاللىشىش ئۈچۈن جىددىي ئاتلانمايدىغان بولساق، ئۇ چاغدا ئۆز بازىرىمىزنى چەت ئەل سەنئىتىگە تارتقۇزۇپ قويىمىز - دە، تۈپرىقىمىزدا تۈركۈملەپ چەت ئەل سەنئىتى زوقمەنلىرىنىڭ يېتىلىپ چىققىنى چىققان بولىدۇ. بىز ئۇنىڭغا ئاغزىمىزنى ئاچقىنىمىزچە قاراپ قېلىۋېرىمىز.

بازار تاللىشىش دېگىنىمىز، چەت ئەل سەنئىتىنىڭ سەھنىلىرىمىزدە كۆرۈلۈشىنى چەكلەش دېگەنلىك ئەمەس. قوپاللىق بىلەن چەكلەش كىشىلەردە بىر خىل قارشىلىشىش تۇيغۇسىنى پەيدا قىلىپ قويدۇ - دە، ئەكسىچە چەكلەش تەشەببۇس قىلىنغان نەرسە تېخىمۇ يامراپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە، ئۆز مىللىي مۇزىكا سەنئىتىمىزنىڭ رىقابەتچانلىقىنى ئاشۇرۇپ، يېڭىچە ئىپادىلەش ئۇسلۇبى، يېڭىچە تېخنىكا ۋە ئۆزگىچە خۇسۇسىيەت بىلەن مۇقام مۇزىكا سەنئىتىنىڭ جامائەتچانلىقىنى كېڭەيتىشىمىز ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇشىمىز لازىم.

نۆۋەتتىكى ئىسلاھات دەۋرىدە مۇقام مۇزىكىلىرىنىڭ سەنئەت بازىرىدىكى ئورنىنى كېڭەيتىش، ئۇنى ھازىرقى زامانغا ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن، چەت ئەلنىڭ بىر قىسىم سەنئەتلىرىنى مۇقام سەنئىتىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا كىرگۈزۈشكە بولامدۇ، يوق؟ بۇمۇ بىزنىڭ ئەستايىدىل ئويلاپ كۆرۈشىمىزگە تېگىشلىك بىر مەسىلە. مېنىڭچە كىشىلەرنىڭ ئېستېتىك زوق ۋە سەنئەت ئۆلچىمىگە بولغان قارىشىنى نەزەردە تۇتقاندا، ئۇيغۇر «12 مۇقام» نى ھازىرقى زامان ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتا، چەت ئەلنىڭ ئىلغار چالغۇ - ئەسۋابلىرىنى ۋە ئىپادىلەش تېخنىكىلىرىنى قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ. بىراق بۇلارنى ئۆزىمىزنىڭكىنىڭ ئورنىغا دەستىتىش ئۈچۈن ئەمەس، پەقەت ئۆزىمىزنىڭكىنى ئىسلاھ قىلىپ، دەۋر ئېقىمىغا ماس ھالدا تېخىمۇ بېيىتىش ۋە كۈچەيتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرساق، بۇ ئەلۋەتتە پايدىلىق. لېكىن مۇقامنى ئىسلاھ قىلىشتا ئۆز مەدەنىيىتىمىزگە يۇغۇرۇلمايدىغان بەزى نەرسىلەرنى زورلاپ تاشساق، ئۇ چاغدا ئۆز مەدەنىيىتىمىزنى تۇيۇق يولغا باشلاپ قويىمىز. خەلقنىڭ، تارىخنىڭ لەنەت - نەپرەتتىگە قالمىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن جۈرئەتلىك ھەم

ئىبارەت. چۈنكى دەۋر روھى ئۆزگەردى، شۇنىڭغا ئەگىشىپ كىشىلەرنىڭ ئېستېتىك زوق تەلپىدە، سەنئەتكە بولغان باھاسىدا ۋە ئۆلچىمىدە ئۆزگىرىش بولدى. مانا بۇ ئامىللار بىزنىڭ ناخشا - مۇزىكا سەنئىتىمىزنىڭ ئالدىغا ھەم قىيىن، ھەم مۇرەككەپ، ھەم يېڭى بىر مەسىلىنى قويدى. بۇ مەسىلە بىزنىڭ ئەسلىدىكى تۈز لىنىيىلىك تەپەككۈر ئۇسلۇبىمىزنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئەسلىدىكىدىن باشقا تىك، توغرا لىنىيىلىك ۋە كۆپ قاتلاملىق تەپەككۈر ئۇسلۇبىمىزنى يېتىلدۈرۈشىمىزگە تۈرتكە بولدى. بىر نەچچە يىلدىن بېرى، بىزنىڭ مۇقام مۇزىكىلىرىمىزنى بېيىتىش روھىمىز بىر تۈركۈم ياش تاماشىبىنلارنىڭ سالقىن مۇئامىلىسىگە ئۇچرىدى. سەھنىلەردە، توي-تۆكۈن، سورۇنلاردا ئەنئەنىۋى سەنئەتنىڭ ۋەكىلى بولغان ئۇيغۇر مۇقام مۇزىكىلىرىنىڭ تەدرىجىي يوقاپ كېتىشى ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ تەقدىرى ئۈچۈن جان كۆيدۈرۈۋاتقان ھەر بىر ئەقىل ئىگىسىنى قاتتىق ئويغا سالماي قويمىدا. ئەھۋال مۇشۇ پېتى تەرەققىي قىلىپ كېتىۋېرىدىغان بولسا، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ تاماشىبىنلىرى پەقەت پېنىسىگە چىققانلار ۋە ياشانغانلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالىدۇ. ياشلار، ئوتتۇرا ياشلىقلار ۋە بالىلار مۇقام مۇزىكىلىرىغا قىزىقمىسا، كەلگۈسىدە ئاشۇ پېشقەدەملەردىن كېيىن قالغاندا ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىدە قانداق ئىشلار يۈز بەرمەكچى؟

مەنئى ئوزۇقنى بىز مىسال ئۈچۈن بىر خىل مەھسۇلات دەپ قارىساق، ھەرقانداق بىر مالىنى، بازار ئېھتىياجىغا قاراپ ئىشلەپچىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ. ئىستېمالچىلارنىڭ قىزىقىش تەلپىگە قاراپ، مالىنى ئۆز ۋاقتىدا يېڭىلاپ تۇرمىغاندا، ناھايىتى زور زىيانغا ئۇچرىشىمىز تەبىئىي. بىزنىڭ مۇزىكا سەنئىتىمىز بىر خىل مەنئى ئوزۇق. بىر چاغلاردا بىزدە مەنئى ئوزۇق تولمۇ كەمچىل ئىدى. بىز پەقەت مۇقامدىن ئىبارەت ئوزۇققىلا قاراشلىق ئىدۇق. پەقەت مۇشۇنىڭدىن لەرزە تلىنىپ شۈكۈر - تاقەت قىلاتتۇق. ياشلارمۇ، پېشقەدەملەرمۇ، بالىلارمۇ شۇنداق قىلاتتى. ھازىر ئۇنداق ئەمەس. سىرتقا قارىتا ئىشكىنى ئېچىۋېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن بېرى پاكىستان، ھىندىستان، تۈركىيە، ياپونىيە، ئامېرىكا... قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ مۇزىكا سەنئىتى بىزنىڭ مەدەنىيەت

ئابدۇللا سۇلايمان

خوتەندە سانايىنە فىسەنىڭ قۇرۇلۇشى
ۋە تەرەققىياتى

خوتەندە سانايىنە فىسەنىڭ قۇرۇلۇشى «12 - ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دىن كېيىنكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە زىيىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە قەيت قىلىپ ئۆتىمىزكى، 1933 - يىللىرى ئۈرۈمچى ۋە ھەر قايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ھەر مىللەت ئۇيۇشمىلىرى ئارقىمۇ ئارقا قۇرۇلغان بولسىمۇ، خوتەندە 1938 - يىلى 3 - ئايدا ئاندىن بۇ خىل ئۇيۇشمىلارنىڭ قۇرۇلۇشى يەرلىك مىلىتارىست ما جۇڭيىڭ ۋە ما خوسەننىڭ خوتەندە قۇرغان بۆلۈنمە ھاكىمىيىتى بۇ زور ئېقىمىنى بەش يىل توسۇپ تۇرغانىدى. 1931 - يىلى قوزغالغان قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىغا «ياردەم بېرىش» نامى بىلەن شىنجاڭغا چىققان ما جۇڭيىڭ زور سىياسىي مۇددىئاسىنى چىقىش قىلىپ، شەرقىي شىنجاڭ ۋە ئۈرۈمچى ئەتراپلىرىدا ئايلىنىپ ئۇرۇش قىلغاندىن كېيىن، 1934 - يىلى 4 - ئايدا شىڭ شىسەي تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. جەنۇبىي شىنجاڭدا بۆلۈنمە ھاكىمىيەت قۇرۇشنى پىلانلىغان بۇ بالاخور 1934 - يىلى قەشقەر يېڭىشەھەرنى ئىگىلىدى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ كېلىشتۈرۈشى بىلەن، ئۇنىڭ 36 - دېۋىزىيىسى مارالبېشى، قاغىلىق ۋە خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرى بىلەن چەرچەننىڭ ئۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى. 1934 - يىلى 6 - ئاينىڭ 13 - كۈنى قاراقاشقا كەلگەن ما جۇڭيىڭ ۋە ماخوسەن قىسمى 1937 - يىلى 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنىگىچە خوتەن خەلقىنىڭ شىللىسىگە مىنىپ، 40 نەچچە خىلدىن ئارتۇق باج - سېلىق، ئالۋان - ياساق بىلەن بىگۇناھ خەلقنى زار - زار قاقشاتتى. دوتەيلىكتىن ئۈنپىشلىققىچە ماخوسەن تەرىپىدىن قويۇلغان بۇ بۆلۈنمە ھاكىمىيەتنىڭ ھەر دەرىجىلىك قورچاق ئەمەلدارلىرى خەلق ئىچىدىكى

ئېھتىياتچان پوزىتسىيىدە بولۇشىمىز كېرەك. بىز مۇقاملارنى يېڭى دەۋر كىشىلىرىنىڭ ئېستېتىك تەلپى ۋە سەنئەت ئۆلچىمىگە لايىق ھالدا ئىسلاھ قىلىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويغىنىمىزدا، مۇقاملارنىڭ تېكىستىنىمۇ ئىسلاھ قىلىش مەسىلىسىنى دىققەت نەزەرىمىزدىن ساقىت قىلماسلىقىمىز كېرەك.

ئاتاقلىق مۇقامچى ۋە مۇقام تەتقىقاتچىسى ئابدۇللا مەجئۇن 1955 - يىلى 4 - ئايدا خوتەن شەھىرى يېڭى كۈلباغ مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1962 - يىلىدىن 1975 - يىلىغىچە باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ۋە خوتەن ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە ئوقۇغان. ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇقام ئائىلىسى مۇقام تەتقىقات ئىشخانىسىدا ئىشلەۋاتىدۇ.

ئابدۇللا مەجئۇن سەنئەتخۇمار ئاتىسىنىڭ تەسىرىدە كىچىكىدىنلا ناخشا - مۇزىكاغا ئۆتەك ئىشتىياق باغلاپ، ئۆزىنىڭ كېيىنكى سەنئەت تالانتىغا پۇختا ئاساس سالغان. ئۇ 1971 - يىلى يېزىغا چۈشكەن مەزگىلدە زىيالىي ياشلارنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بىر يۈرۈش ناخشىلارنى ئىجاد قىلىپ، ناخشا - مۇزىكا ئىجادىيىتىنىڭ تۇنجى قەدىمىنى باشتى؛ كەڭ ھەۋەسكارلارنىڭ تەلپىگە ئاساسەن بىر نەچچە قارار كۇرس ئېچىپ، بىر قىسىم مۇقامچى، سەنئەتكارلارنى تەربىيىلىدى؛ «ئابدۇراخمان خان پاشا»، «باياپۇزخان»، «ھەمۇزىخان»، «ئەبەيدۇللاخون» قاتارلىق خەلق داستانلىرىنى رەتلەدى ۋە بىر قىسىملىرىنى «بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلدۇردى. «قاراقلاش خەلق قوشاقلىرى» توپلىمىنى ئىشلىدى؛ «ئالىمچى ئانا»، «يول بولسۇن» قاتارلىق قاپلىق ئۇنئالغۇ لېنتىلىرى نەشر قىلىندى؛ «دىلتار» ناملىق چالغۇ ئىسۋابىنى كەشىپ قىلىپ، پەننىيەت ھوقۇقىغا ئېرىشتى؛ ياپونىيە قاتارلىق نۇرغۇن دۆلەت ۋە شەھەرلەردە ئويۇن قويۇپ، ئېلىمىزگە شان - شەرەپ كەلتۈردى؛ ۋىلايەت، ئاپتونوم رايون، مەملىكەت دەرىجىلىك مۇسابىقە، كۆرەكلەردە بىرىنچى ۋە ئىككىنچى دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. ھازىر ئۇ «ئىجم»، «بايەت»، «سەكە» قاتارلىق مۇقاملارنى رەتلەش، تولۇقلاش ئىشلىرىغا يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلماقتا.

لىتىپ (ئىسكىرىپكىچى)، ئابلىز (چاڭچى)، ئوبۇل (نەيچى)، نادىرخان (داپچى) قاتارلىق مۇزىكانتلار؛ جورىۋاي، ئابلىز ھاجى، زىيائىدىن، ئابدۇرۇپ، روزى قارى، ماخمۇتجان قاتارلىق ناخشىچى، ئۇسسۇلچى ۋە رەسساملار ئىشلىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، 1938 - يىلى 7 - ئايلاردا، زىياۋۇدۇن، ھاجى خانىم، ھوشۇر ئەيسا، نۇسرەت، ئابدۇقادىر روزى، ئابلىز ماخمۇتجان، تۇرسۇن توختى، دىمىن ئاخۇن، ئىمىن ئاخۇن، ئوبۇل ئاخۇن، ئابدۇقادىر خوجا قاتارلىق سەنئەتكارلار سانايىنەفەسىگە ئىشتىراك قىلىنىپ، كەسپىي ۋە كۆلەم جەھەتتە دەسلەپكى ئاساس يارىتىلدى.

خوتەندە بۇ سانايىنەفەسنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە دەسلەپكى ئويۇنى قويۇشقا قەدەر بولغان قىسقا جەرياندا ئىلغار پىكىرلىك خەلقپەرۋەر زات، يېڭىچە مەكتەپ مائارىپى ئۈچۈن تۆھپە كۆرسەتكەن پېداگوگ، ماھىر سەنئەتچى ھاجى خانىمۇ ئالاھىدە رول ئوينىدى. ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشى «ئىمانسىزلىق» دەپ قاتتىق ئەيىبلەنىدىغان ئاشۇ يىللاردا ئوتتۇرا شەرق ۋە مەركىزىي ئاسىيا دۆلەتلىرىدە ئوقۇپ، يۇقىرى مەلۇماتى بىلەن ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنى ياقلاپ، ئۆز يۇرتى ۋە خەلقى ئۈچۈن ھارماي - تالماي تەشۋىقاتچىلىق قىلىۋاتقان بۇ ئايالنىڭ سانايىنەفەس ئۈچۈن كۆرسەتكەن زور تىرىشچانلىقلىرى ھەرگىزمۇ ئادەتتىكى خىزمەت ئەمەس ئىدى.

خوتەن سانايىنەفەسنىڭ شەھەر ئىچىدىكى ئويۇن قويۇش ئورنى «سېسىق كۆل» (ھازىرقى خوتەن شەھەر ئىلچى يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى دەرۋازىسىنىڭ ئۈدۈلغا توغرا كېلىدۇ) بېشىدىكى «جورىۋاي چايخانىسى»، يەنى بورا كەپە بولۇپ، كەپە ئىچىگە سەھنە تەييارلىنىپ، گازۋاي چىراغ ئېسىلىپ، نومۇرلار كۆرسىتىلەتتى. دەسلەپكى مەزگىللەردە ئايال ئارتىسلارنى سەھنىگە ئېلىپ چىقىشقا مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، شۇنداقلا ئاياللار ئىچىدىن ئارتىس بولۇشنى خالايدىغانلار ئاساسەن بولمىغانلىقتىن، ئەر ئارتىسلاردىن ئەمەت ئۆمەر، يۈسۈپ نىياز، زىيائىدىن قاتارلىقلار ئاياللارنىڭ رولىنى ئېلىپ چىقاتتى. ئۇلارنىڭ ئايالچە نەپىس كىيىم - كېچەكلىرى، لاتاپەتلىك ئۇسسۇللىرى، ناز - كەرەشمىلىرى، زىل ۋە خۇشخۇي ئاۋازلىرى تاماشىبىنلاردا زور قىزىقىش ۋە قايىللىق ھېسسىياتىنى پەيدا قىلغانىدى.

1938 - يىلى «ئايخان» (ئۆزبېكىستاندا يېزىلىپ ئوينالغان) ئوپېراسى تۇنجى بولۇپ بۇ سانايىنەفەس تەرىپىدىن ئوينالدى. ئايال باش پېرسوناژ رولىنى ئېلىپ چىققان زىيائىدىن تاماشىبىنلار

ئىلغار پىكىرلىق كىشىلەرگە زىيانكەشلىك قىلدى. ئۈرۈمچى ۋە باشقا ۋىلايەتلەردىكى يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ خەۋەرلىرىنى قاتتىق قاتتىق قىلدى. قاراغۇ تاغ ۋە تەۋەككۈل قاتارلىق جايلاردا 1935 - ، 1936 - يىللىرى ماخوسەننىڭ زۇلۇمى ۋە باج - سېلىقىغا قارشى كۈرەشلەر مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، دەھشەتلىك تۈردە باستۇرۇلۇپ، تالاي كىشىلەر ئۆلتۈرۈلدى. 1937 - يىلى 10 - ئۆكتەبىردە ئۆلكە ئارمىيىسى خوتەنگە كەلگەندىلا ئاندىن شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتى خوتەندە تىكلىنىپ، ئۇيۇشمىلارنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى.

خوتەن ۋىلايەتلىك «ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قارىمىقىدىكى بۇ سانايىنەفسە ئەينى چاغدىكى فېئودال خۇراپاتلىق، نادانلىق، قاششاقلىق، نامراتلىق ئىلكىدە تۇرۇۋاتقان خوتەن رايونىغا نىسبەتەن چوڭ ئىش ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭ قۇرۇلۇشى ناخشا - ئۇسسۇلغا ئامراق، غەم - قايغۇلىرىنى، كۈلكە - شادلىقلىرىنى، ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ناخشا - ئۇسسۇل ئارقىلىق ئىپادىلەپ كېلىۋاتقان خەلقنىڭ مەنىۋى ھاياتىغا يېڭى جانلىنىش ئېلىپ كەلدى.

«چايخانا مەكتەپ» (1 - باشلانغۇچ مەكتەپ) خوتەن سانايىنەفسەنىڭ ئورنى بولۇپ، تۇنجى تۈركۈمدە تۆت مۇزىكانت ئۇيۇشما تەرىپىدىن مەخسۇس بەلگىلىنىپ، ما ئاشى ئورنىغا بۇغداي بېرىلىپ، كەسپىي خىزمەتلەر قانات يايدۇرۇلدى. سانايىنەفسەنىڭ دەسلەپكى مۇدىرى ئوبۇلقاسىم ئابىت ئۇيۇشمىنىڭ بىۋاسىتە ئىقتىسادى بىلەن مەمۇرىي توختى، قاھارجان، ئابابەكرى تۇرسۇن، مەھمەت رەجەپ قاتارلىق ئىلغار پىكىرلىك ياشلارنى جەلپ قىلىپ، بىر تەرەپتىن، بازار - رەستىلەردە نۇتۇق سۆزلەپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنى ئىئانە توپلاشقا سەپەرۋەر قىلسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئارتىس قوبۇل قىلىش، مۇزىكا ئاھاڭلىرى ۋە ئۇسسۇل تەييارلاش، تېكىست يېزىش، سەھنە كىيىملىرىنى تېپىش قاتارلىق ئىشلارنى ئالدىراش، قىزغىن ۋە خالىسلىق بىلەن ئىشلىدى.

خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى ھوشۇرنىياز مۇپتى ئاخۇنۇم، مۇئاۋىن رەئىسى ياقۇپجان، ئەۋقاپ (مالىيە) مۇدىرى ئەمەت ھاجى قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر، خەلقپەرۋەر زاتلارنىڭ كۆرسەتمىسى ۋە بىۋاسىتە ياردىمى بىلەن بۇ سانايىنەفسە تۇنجى قېتىم ئۇيۇشما ئورۇنلاشقان ساراينىڭ ھويلىسىدا ئويۇن كۆرسەتتى.

خوتەن سانايىنەفسە تەركىبىدە، تالىپ ئاخۇن، ئابدۇرېھىم

دەردى شۇ، «سامساق ئاكاڭ قاينايدۇ»، «ئۆگەي ئانا» (1946 - يىللىرى) قاتارلىق دراما - ئوپېرالار سەھنىلەشتۈرۈلۈپ، كەڭ تاماشىبىنلار بىلەن يۈز كۆرۈشتى. بۇ سەھنە ئەسەرلىرى «خەلق كۈلۈبى»، «چايخانا مەكتەپ» قورۇسى، قاراقاش ۋە لوپ ناھىيىلىرىدە بەزىلىرى بىر قانچە ئون مەيدان، بەزىلىرى ئۈچ - تۆت مەيدان كۆرسىتىلىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنئى تۇرمۇشىنى بېيىتىپ، ئۇلارنىڭ كۈنسېرى ئويغىنىۋاتقان ئېڭىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، خوتەن سانايىنە فىسىنىڭ ناخشا - ئۇسسۇللۇق كونسېرت نومۇرلىرى، ئارقىمۇ ئارقا سەھنىلەشتۈرۈپ ئوينىغان دراما - ئوپېراللىرى ھەر ساھە، ھەر قايسى كەسىپلەر، سەنئەتخۇمار كىشىلەرنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى تارتىپ، خوتەندە دراما ئويناش قىزغىنلىقىنى پەيدا قىلدى. شۇ سەۋەبتىن، 1943 - يىلى خوتەن قورچاق جىڭساجۇي ئۆز ئالدىغا «سەنئەت گۇرۇپپىسى» تەشكىللىپ، ئەييۇڭ باشلامچىلىقىدا رېژىسسورلار، مۇزىكانتلار، ئارتىست ۋە ئارتىستىكلار ئىشتىن سىرتقى ۋاقىتلىرىدا جەم بولۇپ، ئۆز ئالدىغا «غېرىپ - سەنەم» ۋە «لەيلى - مەجنۇن» ئوپېراسىنى تەييارلاپ، ئامما بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى. بۇ «سەنئەت گۇرۇپپىسى» ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بۆلۈم ئەزالىرى، كەسپىي دوختۇر، تەرجىمان قاتارلىق مەمۇرىي ۋە كەسپىي خادىملار بولۇپ، غۇلجا، ئۈرۈمچى، كۇچار، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىن كېلىپ خوتەندە خىزمەت قىلىۋاتقان بۇ كىشىلەر كەسپكە پىششىقلىقى، كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى قىزغىنلىقى بىلەن ھۆرمەتكە ئېرىشىپلا قالماستىن، سەنئەت ماھارىتى خېلىلا يۇقىرى بولغاچقا، ئۇلار ئوينىغان يۇقىرىقى دراما - ئوپېرالارنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمىمۇ كۆرۈنەرلىك بولغانىدى.

خوتەن سانايىنە فىسىنىڭ ئون نەچچە يىللىق تەرەققىيات مۇساپىسىدە مەشھۇر كومېدىيىلىك ئارتىس، شۆھرەتلىك خەلق قىزىقچىسى مەرھۇم ئەمەت ئۆمەرنىڭ رولى ئالاھىدە زور بولدى. 1939 - يىلى 9 - ئايدا ئۈرۈمچى دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ، ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى خوتەن باشلانغۇچ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەلگەن ئەمەت ئۆمەر ئۆزىنىڭ تۇغما سەنئەت تالانتى، ئوچۇق - يورۇقلۇقى، يۇمۇرستىك تىلى ۋە ئۇسسۇل ماھارىتى بىلەن ئۆمەكتە چاپسانلا كۆزگە كۆرۈنۈپ، كەڭ تاماشىبىنلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى. ئۇ 1943 - يىلىدىن 1947 -

تەرىپىدىن ئالاھىدە ئالغىشلاندى. شۇ يىلى يەنە بۇ ئۆمەك مەمتىمىن توختى، ئابابەكرى تۇرسۇننى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىپ، ئۈرۈمچى دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدىن كۆچۈرۈپ كەلگەن «مۈنەكۋاي» ناملىق كومپىدىيىنى سەھنىلەشتۈرۈپ، نوياىر ئايلىرىدا تاماشىبىنلار بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى. ناخشا - مۇزىكىنى ئاساس قىلغان بۇ كومپىدىيە نەشكىكەشلەر ئۆتكۈر ھەجۋىي قىلىنغان بولۇپ، كۆرگۈچىلەر تەرىپىدىن قىزغىن ئالغىشلانغاچقا، قاراقاش، لوپ ناھىيىلىرىدىمۇ ئوينالدى.

1939 - يىلى بۇ سانايىنەنەفسىگە تۇرسۇن قادىر، ئابلىمىت روزى، ئەيسا ياسىن، ھەدىيەخان، ھاۋاساقى، ھاۋاخان، تۇنساخان، مۇنەۋۋەرخان، سانىخان (خۇيزۇ)، ئالمىخان، ئەمبەرنىسا قاتارلىقلار قوشۇلدى. ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بىر ئىش شۇكى، شۇ يىلى خوتەن شەھىرىنىڭ مەركىزىدىكى گۈلباغدا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ مەبلىغى ۋە بىۋاسىتە ئىشلىشى بىلەن زامانئۇي پاسۇنلۇق 1 مىڭ 200 كىشىلىك «خەلق كۈلۈبى» سېلىنىپ (كېيىنرەك «قىزىل يۇلتۇز» كۈلۈبى دەپ ئاتالغان بۇ تىياتىرخانا 1973 - يىلى كۆيۈپ كەتتى)، ئويۇن تەييارلاش، ئويۇن قويۇش ۋە باشقا تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن دەسلەپكى قەدەمدە ياخشى شارائىت ھازىرلاندى.

1940 - يىلى خوتەندە تۇنجى قېتىملىق مۇزىكا ئۆگىنىش كۇرسى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ كونكرېت تەشكىللىشى بىلەن ئوقۇش باشلىدى. ئون نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان بۇ ئۈچ ئايلىق كۇرسقا تاشكەنتلىك ھاجى مۇھەممەت ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىنىپ ئىسكىرىپكا، نەي، چالغۇ، تەمبۇر، داپ قاتارلىقلارنى ئۆگىنىش ئاساس قىلىندى.

ئويۇن تەييارلاش، ئويۇن كۆرسىتىش جەھەتلەردىكى كەسپىي خادىم، ئورۇن قاتارلىق زۆرۈر تەييارلىقلار پەيدىنپەي تولۇقلانغان ۋە ياخشىلانغانلىقتىن، بۇ سانايىنەنەفسە 1941 - يىلىدىن باشلاپ ناخشا-ئۇسسۇل، ئېتوت ۋە مۇقام مۇزىكىلىرىنى كۆرسىتىشتىن، دراما - ئوپېرالارنى سەھنىلەشتۈرۈپ ئويناشقا تەرەققىي قىلدى. بۇ يىللاردا، «چىمەنگۈل» (1941 - يىلى)، «قانلىق داغ» (1942 - يىلى)، «رابىئە - سەئىدىن» (1943 - يىلى)، «غېرىپ - سەنەم» (1943 - يىلى)، «لەيلى - مەجنۇن» (1944 - يىلى)، «پەرھات - شېرىن» (1945 - يىلى)، «تاھىر - زۆھرە» (1945 - يىلى)، «ھارۋا باسقان» (1945 - يىلى)، «ئارشىن مال ئالان»، «ئوينىغاننىڭ

ئويۇن قويۇشنى ئاساس قىلىدىغان كەسىپى ئۆمەك بولۇپلا قالماستىن، يېڭىچە مەكتەپ مائارىپىنى، مەدەنىيەت - ئاقتارتنىڭ ئەھمىيىتىنى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان ئىنقىلابىي كۈرەش خەۋەرلىرىنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غەلبىسىنى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي كۈرىشىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى خوتەن خەلقىگە تەشۋىق قىلىدىغان تەرغىبات قوشۇنى ئىدى. مەسىلەن، 1938 - يىلى 11 - ئاينىڭ 27 - كۈنى خوتەندە «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئارقا سەپ ياردەم جەمئىيىتى» قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ سانايىنەنەفسە ئەزالىرىنىڭ بىر قىسمىدىن تەشكىللەنگەن تەشۋىقات ئەترىتى بىر قانچە ئاي كوچا - بازارلاردا تەشۋىق قىلىش، نۇتۇق سۆزلەش ئارقىلىق كەڭ خەلق ئاممىسىنى ئىشانە توپلاشقا سەپەرۋەر قىلدى. ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، بىر يىل ئىچىدە 5 مىليون 770 مىڭ 80 سەر قەشقەر تەڭگىسى، 18 سەر سەككىز مىسقال ئاق تەڭگە، 15 سەر ئىككى مىسقال كېپەك ئالتۇن قاتارلىق خالىس مال - دۇنيا توپلىنىپ، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا ئەۋەتىپ بېرىلگەندى.

خوتەن سانايىنەنەفسە 1937 - يىلى 10 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 1942 - يىلى 10 - ئايغىچە بولغان جاللات شېك شىسەي ھۆكۈمرانلىقىدىكى خوتەن رايونىنىڭ، 1942 - يىلى 10 - ئايدىن 1949 - يىلى 10 - ئايغىچە بولغان گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى خوتەن رايونىنىڭ قاباھەتلىك يىللىرىدا كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئازاب-ئوقۇبەتلىرىنى، دەرد - ئەلەملىرىنى، غەزەپ - نەپرەتنى، يالقۇنلۇق ئىنقىلابىي كۈرەشلىرىنى، ئارزۇ - ئارمانلىرىنى كۈيلەپ، «تاك خورىزى» بولۇپ، ھۆرلۈك تاڭلىرىنى قىچقىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي مەسئۇلىيىتى ۋە بۇرچىنى شەرەپ بىلەن ئادا قىلىپ، خوتەندىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكىنى تەنتەنە بىلەن كۈتۈۋالدى.

2002 - يىلى نوياىر 2002

(بۇ ماقالە ئىسلىدە «قاشتېشى دىيارىدىكى سەنئەت ئوچىقى» سەرلەۋھىلىك ئۇچ قىسىملىق بولۇپ، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2002 - يىللىق 5 - ساندا قىسقارتىلىپ ئېلان قىلىنغان. تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتى نەزەردە تۇتۇلۇپ، بۇ كىتابقا بىرىنچى قىسىملا تاللاپ ئېلىندى).

نەپە 05.89 : (چەكلىمە) رەسەلەپ رەسەلەپ

يىلغىچە بۇ سانايىنەنەفسەنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلەش داۋامىدا لەپەر ئورۇنلاپ، كومېدىيە ۋە دراما - ئوپېرالاردا ئاساسلىق رول ئېلىپ، قىزغىنلىقى، زېرەكلىكى بىلەن كەسپىي خىزمەتلەرنى ئۈنۈملۈك قانات يايدۇردى. ئۆتكۈر ھەجۋىي، يۈمۈرستىك تىل بىلەن خۇرپاتلىقنى، نادانلىقنى، ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ زوراۋانلىقىنى پاش قىلىپ ۋە قامچىلاپ، خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولدى. بىر قانچە يىل ئىچىدە ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «پەرھات - شېرىن» ئوپېراسىدا پادىشاھ رولىنى؛ «شاخخەي كېچىسى» دراممىسىدا ياپون ئوقىتىمىرىنىڭ رولىنى؛ «قانلىق داغ» دراممىسىدا لوزۇڭ رولىنى؛ «غېرىپ - سەنەم» ئوپېراسىدا جۈنەيدىل باغدادى رولىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىپ چىقىپ، كەڭ تاماشىبىنلارنىڭ قەلبىدىكى ئوبرازغا ئايلاندى.

خوتەندە سانايىنەنەفسەنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىيات مۇساپىسىدە خەلقنىڭ قىزغىن قوللىشى، ياردەم بېرىشى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتدۇ. ئويۇن تەييارلاشتىن سەھنە ياساشقىچە؛ خوتەندىن يېزا - كەنتلەرگە بېرىپ ئويۇن كۆرسىتىشتىن، قاينام - تاشقىنلىق ئاممىۋى يىغىلىشلاردا ئويۇن قويۇشقىچە ئۇلار ئارتىسلارغا ئىلتىپات كۆرسىتىپلا قالماي، ئات - ئۇلاغ، گىلەم، سۇ مېيى، ئۆمەك ئەزالىرىنىڭ تامىقى قاتارلىقلاردا خالىسىلىقنى ئىپادىلەپ، ئۆزلىرىنىڭ سەنئەت سۆيەر كۆڭلىنى ھەمىشە ئىزھار قىلىپ كەلدى، بۇ ھەقتە تەسىرلىك ۋەقەلەر كۆپ.

خوتەندە سانايىنەنەفسەنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىيات مۇساپىسىدە 1937 - يىلى 11 - ئايدا خوتەنگە كەلگەن 9 نەپەر كومپارتىيە ئەزاسىنىڭ ياردىمى، رولى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر ئەھمىيەتكە ئىگە. مارۋى (ماجاۋسۇڭ)، گوجىنۈەن (گوشىيەنەن)، تەن گۇيباۋ (تەن چىڭدىڭ) قاتارلىق بۇ كىشىلەر خوتەننىڭ سانائەت، مالىيە - سودا، مەدەنىيەت - مائارىپ ۋە ساقلىقنى ساقلاش خىزمەتلىرىدە، «ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش» تەشۋىقات - تەرغىبات ئىشلىرىدا ئۆزلىرىنىڭ تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇپلا قالماستىن، سانايىنەنەفسىگە مالىيە ياردىمى، ئويۇن مەزمۇنى ۋە بەدىئىيلىكى جەھەتلەردىكى ياردەملىرىنى كۆرسەتتى. ياپونغا قارشى ئۇرۇش ۋەزىيىتى ۋە پارتىيىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى ئۆمەك ئەزالىرىغا يەتكۈزۈپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي ئالڭ - سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە تۈرتكە بولدى.

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىش لازىمكى، خوتەن سانايىنەنەفسە نوقۇل

مەسئۇل مۇھەررىرى: مۇنارجان توختاخۇن
 مەسئۇل كوررېكتورى: مۇنرە مۇساجان
 مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالھى

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

— ئەدەبىيات-سەنئەت

تۈزگۈچى: ئابدۇللا سۇلايمان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى

(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348 پوچتا نومۇرى: 830001)

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلىدۇ

ئۈرۈمچى رېنشىياڭ باسماچىلىق چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى

فورماتى: 880×1230م، 1/32،

باسما تاۋىقى: 13.75، قىستۇرما ۋارىقى: 2 500۵

2003-يىلى 8-ئاي 1-نەشرى

2003-يىلى 8-ئاي 1-بېسىلىشى

تىراژى: 3800 — 0001

ISBN 7-228-08242-7

ئومۇمىي باھاسى (ئالتە پارچە): 98.50 يۈەن

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

ناملىق يۈرۈشلۈك كىتابلار

- ★ يىللار، ئادەملەر، ۋە قەلەر
- ★ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، بوستانلىق ۋە ئېكولوگىيە
- ★ مەدەنىيەت، مائارىپ، تىبابەت
- ★ يېپەكچىلىك، قاشتېشى، گىلەمچىلىك
- ★ ئەدەبىيات - سەنئەت
- ★ ھېكايەتلەر
- ★ خەلق قوشاقلىرى (تاللانما)
- ★ خەلق چۆچەكلىرى (تاللانما)
- ★ خەلق داستانلىرى
- ★ ئەپسانە - رىۋايەتلەر
- ★ خوتەندە ئۆتكەن مەشھۇر كىشىلەر
- ★ خوتەن يەر - جاي ناملىرى
- ★ چەت ئەللىكلەر نەزىرىدىكى خوتەن
- ★ خوتەن كىتابلىرى ئۇچۇرى
- ★ خوتەن كارخانىچىلىرى

ISBN 7-228-08242-7

9 787228 082421 >

ISBN 7-228-08242-7

(民文) 总定价 (共六册): 98.50 元